

Cercle Artístic de Sant Lluç 1893-2009: Història d'una institució referent per a la cultura barcelonina

Maria Bárbara Marchi

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tdx.cat) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tdx.cat) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tdx.cat) service has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized neither its spreading and availability from a site foreign to the TDX service. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service is not authorized (framing). This rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

**CERCLE ARTÍSTIC DE SANT LLUC 1893 – 2009:
HISTÒRIA D'UNA INSTITUCIÓ REFERENT
PER A LA CULTURA BARCELONINA**

TESI DOCTORAL PRESENTADA PER MARIA BARBARA MARCHI
I DIRIGIDA PER MERCÈ VIDAL I JANSÀ

DOCTORAT EN HISTÒRIA DE L'ART
BIENNI 2008 – 2010

DEPARTAMENT D'HISTÒRIA DE L'ART
UNIVERSITAT DE BARCELONA

2011

A Davide

*Mucha veteranía, mucha juventud y mucha idealidad.
Así es el Círculo Artístico de Sant Lluç
Joaquim Renart*

*un lloc d'estudi, de treval d'art, d'alegria sana, de pau i germanor
Dionís Baixeras*

*un centre que pensa y obra á la catalana
Enric Prat de la Riba*

*un indret d'inquietuts, un lloc d'atracció
per a tot de gent que maldava per fer quelcom valuós
Alexandre Cirici*

ABREVIATURES EMPRADES:

A.A.A.: Agrupació d'Artistes Actuals
ACCA: Associació Catalana de Crítics d'Art
ADB: Agrupació Dramàtica de Barcelona
ADLAN: Amics de l'Art Nou
ADG-FAD: Associació de Dissenyadors Gràfics del FAD
AHCASLL: Arxiu Històric del Cercle Artístic de Sant Lluc
AIET: Associació d'Investigació i Experimentació Teatral
CCCB: Centre de Cultura Contemporània de Barcelona
COAC: Col·legi d'Arquitectes de Catalunya
ETSAB: Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona
FAD: Foment de les Arts Decoratives
GATCPAC: Grup d'Artistes i Tècnics Catalans per al Progrés de l'Arquitectura Contemporània
IEC: Institut d'Estudis Catalans
MACBA: Museu d'Art Contemporani de Barcelona
MAN: Muestras de Arte Nuevo
MNAC: Museu Nacional d'Art de Catalunya
MNAC/GDG: Gabinet de Dibuixos i Gravats del MNAC
MNCARS: Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía
MOMA: Metropolitan Museum of Art (de Nova York)
Ms: Manuscrit
OCDE: Organització per a la Cooperació i el Desenvolupament Econòmic
Op.cit.: Obra citada
PAM: Publicacions de l'Abadia de Montserrat
PSUC: Partit Socialista Unificat de Catalunya
SDEUB: Sindicat Democràtic d'Estudiants de la Universitat de Barcelona
T.E.C.: Teatre Experimental Català
UDC: Unió Democràtica de Catalunya
UPC: Universitat Politècnica de Catalunya

ÍNDEX

INTRODUCCIÓ	11
1. EL CERCLE ARTÍSTIC DE SANT LLUC A LA PREGUERRA	25
1.1 Els orígens del Cercle	25
1.1.2 Els anys fundacionals	26
1.1.3 El primer bienni al carrer del Call	36
1.1.4 El consiliari Torras i Bages	48
1.1.5 Un Cercle d'artistes antimodernistes?	55
1.1.6 Definint una posició d'artistes i de catalans a l'estatge del carrer Boters	64
1.2 Definició del caràcter de l'entitat i del seu paper ciutadà	90
1.2.1 Els anys de la consolidació a l'estatge del carrer de Montsió	90
1.2.2 El Cercle i el Noucentisme: una postura civicocultural i política	101
1.2.3 La confessionalitat del Cercle	108
1.2.4 La vida plàstica de l'entitat i la puixança d'una nova generació	112
1.2.5 Entre brots d'avantguarda i continuïtat de la tradició	118
1.2.6 Els Amics de l'Art Litúrgic	130
1.2.7 Els anys de la dictadura de Primo de Rivera com a rerefons de la promoció de l'art litúrgic	151
1.3 Vents favorables i contraris: dels anys de la II República al tancament	156
1.3.1 La postura del Cercle davant les transformacions polítiques	156
1.3.2 Un període ric d'activitats acompanya la República	159
1.3.3 Els "llucs" retroben el seu paper dins del món cultural barceloní	166
1.3.4 Les exposicions del Cercle als anys trenta: uns homenatges i molt més	169
1.3.5 El tancament de l'entitat	176

2. DE LA POSTGUERRA A LA DEMOCRÀCIA	181
2.1 Els anys cinquanta	181
2.1.1 Barcelona dins l'Espanya de la postguerra	181
2.1.2 La il·lusió i l'esforç per aixecar una entitat encara sense parets	186
2.1.3 Una nova seu beneïda per l'Església	196
2.1.4 Art religiós en unes exposicions dels anys cinquanta	198
2.1.5 La biblioteca i els apunts en viu: dos pilars per a la normalització de l'activitat societària	209
2.1.6 Confrontació entre generacions	216
2.1.7 La presidència Guardans: fervor artístic i una subhasta que segella un pacte entre artistes i burgesia	222
2.1.8 El Patronat Güell i el president Guardans: un conflicte d'interessos?	227
2.1.9 Les seccions del Cercle als anys cinquanta	240
2.1.9.1 Els Amics de Gaudí	241
2.1.9.2 La Coral Sant Jordi	252
2.1.9.3 L'ADB i el Teatre Viu	256
2.1.9.4 Els Joglars	267
2.2 Els anys seixanta	268
2.2.1 L'activitat plàstica del Cercle al començament dels anys seixanta	268
2.2.2 Algunes seccions als anys seixanta	275
2.2.2.1 El Ciclo de Arte Hoy	275
2.2.2.1.1 Les MAN	285
2.2.2.1.2 El Premi Internacional de Dibuix Joan Miró 1962–1975	287
2.2.2.2 El Teatre Experimental Català (T.E.C.)	299
2.2.3 Juntes de poca durada davant el difícil repte de convertir la frescor de les Seccions en conreu de la vida social	303
2.2.4 Les presidències de Mercè Llimona i Rafael Solanic: un nou consiliari, agrupacions d'artistes i fervents catalanistes revifren una rutina social pertorbada pel dèficit econòmic	307
2.2.5 Desitjos de modernització: entre l'aspiració a posicionar-se en el viu de l'art contemporani i els signes d'una laïcització	325
2.3 L'última presidència cap a la democràcia	330
2.3.1 Primers anys del president Pratmarsó	330
2.3.2 Tres seccions d'arts plàstiques a cavall entre els anys seixanta i setanta	340
2.3.2.1 L'A.A.A.	340
2.3.2.2 El Salón Femenino de Arte Actual	342
2.3.2.3 El Grupo Azeta	344
2.3.3 El cor de la presidència Pratmarsó i el començament d'una crisi	345
2.3.4 L'onada democràtica envaeix el Cercle: una nova Junta i un nou Estatut	360

3. ELS ANYS DE LA DEMOCRÀCIA	367
3.1 Els anys vuitanta i noranta i la pèrdua de protagonisme dins la cultura catalana	367
3.2 La lluita per a un nou estatge i l'esforç per a la recuperació d'una projecció ciutadana: crònica de les presidències Xandri, Serrahima i Utrilla	376
4. CONCLUSIONS	389
5. BIBLIOGRAFIA	397

INTRODUCCIÓ

Aquest treball doctoral s'ocupa d'investigar la història del Cercle Artístic de Sant Lluç, institució de reconeguda significació dins del món cultural barceloní dels segles XIX i XX.

Si bé els historiadors s'han referit als personatges i als episodis fonamentals de l'entitat com a quelcom indiscutible i universalment conegut, de fet fins ara aquests personatges i episodis no s'havien estudiat detalladament ni s'havien recollit en una imatge de conjunt que n'aclarís la importància i que justificués el prestigi d'aquesta institució secular. L'elogi, més aviat emotiu i no gaire conscient del passat, que feren els competents protagonistes de l'entitat, en va plasmar una imatge nostàlgica, que no n'afavoria una valoració seriosa i documentada.

Aquesta deu ser una de les raons per les quals el Cercle Artístic de Sant Lluç no va ser l'objecte d'estudi específic de cap dels historiadors que l'assenyalaven amb freqüència com un dels nuclis de la vida artística barcelonina dels dos últims segles. El Cercle apareix citat en reiterades ocasions en estudis i biografies, però sovint amb imprecisions i inexactituds i, novament, com si el passatge pel Cercle representés quelcom d'essencial en la formació dels artistes o dels grups que hi participaren, però sense definir mai amb claredat el perquè.

Omplir aquesta llacuna ens va semblar una necessitat urgent per a una entitat que s'apropava a un canvi de seu històric amb el trasllat al Palau Mercader, i alhora suposava un repte que s'adaptava perfectament a una investigació de tipus doctoral.

Si l'any 1983 Jordi Castellanos afirmava que «manca, encara, un estudi de conjunt sobre la significació del Cercle Artístic de Sant Lluç – significació històrica, ideològica i estètica»¹, aquesta tesi, sense pretendre tenir un caràcter definitiu sobre un tema tan ampli, vol oferir una nova

¹ CASTELLANOS, J., “Raimon Casellas i el Cercle Artístic de Sant Lluç” dins *Raimon Casellas i el modernisme*, Barcelona, Curial – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983, pàg. 173

imatge, documentada i ja no de caire romàntic, del Cercle Artístic de Sant Lluç.

Atès el paper de l'entitat en el desenvolupament de la vida cultural catalana del segle XX, l'interès d'aquest estudi doctoral rau no només en una presentació acurada de la història del Cercle, sinó també en la seva contextualització dins la vida social i cultural de la Catalunya de l'últim segle, en la qual desenvolupà un paper molt actiu.

Estat de la qüestió sobre el tema que s'investiga

L'estat de la qüestió sobre el tema que ens proposem abordar és prou limitat, ja que es tracta d'un territori quasi verge. No existeixen treballs científics que tractin de la vida de l'entitat.

El text d'Enric Jardí que porta l'ambiciós títol *Història del Cercle Artístic de Sant Lluç* neix, de fet, en un moment crític, l'any 1975, que per a l'entitat catalanista hauria hagut de ser positiu, gràcies a la caiguda de Franco i l'inici del període de la Transició. És en aquell moment, però, quan alguns socis posen en discussió l'estructura de l'entitat i, paral·lelament, l'actuació de la Junta vigent, que, des de l'any 1968, dirigia Josep Pratmarsó. És probablement per evitar d'encendre encara més les polèmiques que agitaven l'entitat que el text de Jardí pràcticament no parla de l'etapa de la postguerra, i es limita a esbossar-ne unes lleugeres pinzellades: un període carregat d'esdeveniments significatius com els anys 1951 – 1975 no hi queda, doncs, reflectit. D'altra banda, la informació que aleshores tenia Jardí sobre l'etapa de la preguerra era bastant escassa. En la *Història de les institucions i del moviment cultural a Catalunya 1900 – 1936*, Alexandre Galí lamentava amb raó que «les iniciatives que van sortir del Cercle i les que va acollir o secundar foren molt variades... per desgràcia, és molt difícil de trobar-ne el rastre que no sigui en el record de les persones que les varen viure».² De fet l'Arxiu Històric del Cercle Artístic de Sant Lluç es trobava en un estat deplorable, i només l'ordenació i la integració que estem realitzant des de l'any 2006 ha començat a

² Volum 11, Llibre V titulat *Ensenyament Tècnic-Artístic, Moviment Artístic*, p.160. L'obra, editada l'any 1986, fou redactada entre 1947 i 1952.

convertir-lo en una eina de consulta útil sobre la història de l'entitat. Per aquesta raó Jardí es limità a consultar el *Llibre d'actes* del Cercle i, probablement, a recollir testimonis dels socis encara vius. D'altra banda, queda clar que l'autor, amb la prosa brillant i amena de la seva història, s'orienta més a evocar un ambient que a elaborar un estudi objectiu, tal com revela la despreocupació absoluta a l'hora d'indicar les fonts d'on extreu la informació, motiu pel qual la verificació d'aquesta ha estat molt complexa. Sense voler desmerèixer el paper que va tenir el text per tal de preservar la memòria dels episodis principals de la història de l'entitat, és evident que no pot ser un document científic de referència per als investigadors que cerquin informació sobre l'entitat, atès el seu caràcter fragmentari i incomplet.

Més recentment Josep Bracons ha començat a ocupar-se del tema i està treballant en una tesi sobre l'etapa modernista de l'entitat. De moment només posseïm la seva contribució, a més de les aportacions de figures tan significatives com Enric Llimona, Francesc Fontbona i novament Jardí, al catàleg de l'exposició celebrada amb motiu del centenari de l'entitat, caracteritzades també per un caràcter de breu recordatori de la vida del Cercle, que se situen entre la memòria i l'esperit divulgatiu, i que una vegada més no posseeixen un caràcter ortodox.

Els textos esmentats constitueixen, doncs, un punt de partida útil, però no representen un veritable referent metodològic.

Existeix, en canvi, un petit nombre d'estudis que s'ocupen d'alguns aspectes concrets de la vida de l'entitat i que s'han pres com a referència. En aquest sentit ha resultat especialment profitosa la consulta del treball sobre el grup *Ciclo de Arte Hoy*, realitzat per Francesc Miralles l'any 1977 i reeditat pel Cercle l'any 2005, en ocasió d'una exposició que presentava obres dels seus protagonistes més destacats: Lluçà, Bosch, Riera, Mensa i Xargay. El fet d'incloure aquests artistes en un lloc de gran relleu dins la reflexió sobre els nous llenguatges entre els anys cinquanta i seixanta es deu al treball de Miralles. En relació amb el seu estudi volem remarcar el tarannà bel·ligerant i compromès dels artistes que, tot i trobar-se vinculats principalment a l'informalisme, per la seva encesa voluntat de transformació i interacció amb el món i l'actualitat s'escaparen de les acusacions d'individualisme i de fuga de la societat llançades contra algun company de

generació. Així mateix volem subratllar amb més insistència el paper del grup com a propulsor del *Premi de Dibuix Joan Miró* i de les MAN i la capacitat d'acollida i foment del Cercle pel que fa a tots aquests projectes.

Quant a la situació específica del Cercle en les altres etapes de la postguerra, hem fet servir estudis que emmarquen el període historicoartístic, tot i que no hem trobat textos directament relacionats amb l'entitat. Així, l'anàlisi de la contradictòria i prolífica etapa dels anys cinquanta és totalment original, amb l'excepció dels importants estudis sobre les Seccions *Coral de Sant Jordi*, ADB i *Teatre Viu*, i en aquest sentit han estat lectures fonamentals els textos editats per la mateixa Coral i els de Jordi Coca i Enric Ciurans. D'altra banda, a causa probablement de la proximitat temporal, i també perquè els anys vuitanta i noranta suposen una fase de retraïment i fins i tot de decadència de l'entitat, per a aquesta etapa no s'ha trobat cap tradició historiogràfica que serveixi com a punt de referència. Així doncs, l'anàlisi d'aquest període també és original.

És ben diferent, en canvi, la situació de l'etapa de la preguerra. Encara que cap estudi havia resolt la postura de l'entitat respecte al Modernisme i al Noucentisme, ja s'havia plantejat la qüestió de forma problemàtica, sobretot en els excel·lents estudis de Jordi Castellanos, que remarquen aspectes com la polèmica entre el crític "modernista" Raimon Casellas i l'entitat o el pes del conciliari Josep Torras i Bages en la formació del Noucentisme. La seva lectura de l'època ha estat una guia essencial per definir la postura que recull la tesi sobre la relació dels "llucs" amb el Modernisme i el primer Noucentisme. També han representat una ajuda vàlida en la comprensió del Modernisme i el Noucentisme els coneguts treballs d'Alexandre Cirici, Francesc Fontbona, Mireia Freixa, Joan Lluís Marfany, Josep Murgades, Josep Francesc Ràfols, Eduard Valentí, Jaume Vallcorba i Mercè Vidal, que es detallen a la bibliografia.

No existeix, en canvi, bibliografia sobre la significativa experiència dels *Amics de l'Art Litúrgic*, Secció de l'entitat dedicada, als anys vint, a la dignificació de l'art religiós, emmarcada en el projecte del Moviment Litúrgic, que a Catalunya va ser difós per clergues propers a l'entitat. Així mateix, ha estat poc estudiada l'etapa de fervor republicà del Cercle que, tot i no participar en els projectes més trencadors del GATCPAC (on trobem,

però, el soci Josep Torres Clavé) ni de l'ADLAN (en què participen els “llucs” Joan Prats i Joan Miró), agrupa durant aquell període tant els mestres reconeguts com les joves promeses que s’anaven premiant a les exposicions oficials o que rebien els grans encàrrecs públics o privats, un altre aspecte important de la vida artística d’aquells anys.

Marc teòric del treball

L’estudi que hem realitzat abraça una etapa molt llarga i especialment rica dins la història, no només artística, de Barcelona, un període que hem volgut analitzar a partir de la tradició sociològica i historiogràfica, a més d'endinsar-nos en qüestions específiques pròpies del debat artístic que es troben profundament relacionades amb la vida de l’entitat.

Amb aquesta perspectiva hem recorregut un arc temporal extens, puix que el Cercle Artístic de Sant Lluç neix l’any 1893, quan la capital catalana ja ha manifestat la voluntat d’exhibir la seva esplendor a l’Exposició Universal de 1888 i aviat començarà a organitzar tot aquest creixement en un projecte global i idealista com el que proposarà el Noucentisme. L’entitat viu l’agitada etapa de la Setmana Tràgica, els conflictes entre centralistes i regionalistes, la dictadura i la República i, després del llarg tancament, protagonitza la poca activitat cultural de signe catalanista permesa en la primera etapa del franquisme, i encara ocupa un lloc de primera línia als anys seixanta, quan les veus de protesta ja es poden fer sentir amb més força. Així mateix viurà amb notables canvis l’etapa de la Transició i encara avui experimenta les renovacions exigides per una nova societat i per una nova manera de ser del món cultural. Es tracta, doncs, d’una entitat amb una vida molt rica i diversificada. És evident que tant l’arc temporal, realment extens, com la complexitat de les relacions de l’entitat amb la història de Barcelona, que van molt més enllà de l’art, fan que un treball d’investigació hagi de recórrer a moltes i variades perspectives per tal d’apropar-se a la qüestió, tot i que, com hem dit, el marc principal l’integra la mirada històrica i sociològica.

Un model important per al treball ha estat l’estudi de Narcís Selles sobre Alexandre Cirici Pellicer que, tot i la distància respecte al nostre tema,

constitueix un exemple d'organització articulada i clara d'un objecte d'estudi ampli i subjecte a dispersió: en un text caracteritzat per un tractament precís i acurat de les fonts i per una lectura nova i brillant del personatge, Selles va saber fusionar els components polítics, socials, històrics i humans que conviuen amb els elements artístics, un objectiu que aquesta tesi aspira a aconseguir.

Pel que fa al tema específic de la història del Cercle Artístic de Sant Lluç, no hem seguit un model concret, ja que, amb els avantatges i inconvenients que això comporta, es tracta d'un territori bastant verge. Com hem explicat en l'apartat "Estat de la qüestió", no hi ha estudis específics que constitueixin un punt de referència, però hem inclòs suggeriments extrets d'aportacions sobre qüestions concretes o sobre etapes relacionades amb la història de l'entitat.

Pel que fa al marc sociològic més general, s'ha construït partint del model d'Arnold Hauser, Pierre Bourdieu i Vicenç Furió, a més de tenir en compte els estudis d'Enric Jardí sobre qüestions catalanes més específiques.

Si per a l'enquadrament històric general s'ha fet referència a estudis clàssics com els de Pierre Vilar, Ferran Soldevila —soci de l'entitat— o el més recent manual de Manuel Risques, també han estat fonamentals alguns estudis relatius a la història de la cultura o a les relacions entre intel·lectualitat i poder, com els de Norbert Bilbeny, Joan Samsó, Jordi Casassas, Francesc Cabana, Miguel Cabañas, Vicente Cacho Viu i sobretot Jordi Castellanos. A partir d'aquestes investigacions – i també amb el suport de nombroses biografies i memòries i, per descomptat, del material de l'Arxiu Històric – s'han anat definint les relacions dels socis de l'entitat amb la vida política i cultural catalana i, en algun cas, amb l'espanyola, tan diferents a la preguerra, a la postguerra i en l'etapa de la democràcia.

Un altre aspecte que hem investigat en profunditat són les relacions de l'entitat amb l'Església catalana i amb els notables canvis que aquesta experimenta en el transcurs del segle XX. El Cercle Artístic de Sant Lluç, nascut com a entitat confessional, va tenir entre els seus protagonistes figures com Torras i Bages o Manuel Trens, i va interessar-se àmpliament per la relació entre art i religió. Aquest interès es posa de manifest en l'activa participació al Congrés Litúrgic de Montserrat, que impulsà la

reforma litúrgica; en la creació de la Secció *Amics de l'Art Litúrgic*; en l'organització d'unes exposicions dels anys cinquanta, que suposen una mostra d'una fe ortodoxa i no gaire crítica i, a l'etapa postconciliar, en el guiatge espiritual poc convencional del bel·ligerant Pare Jordi Llimona. Per al treball original que s'ha realitzat en aquesta vessant – que representa una altra contribució important de la tesi – han suposat una referència molt important els estudis d'història eclesiàstica de Josep Massot.

Quant a l'aportació del Cercle Artístic de Sant Lluç als corrents culturals de la Barcelona de l'últim segle, existeix una clara diferència entre etapes i fenòmens àmpliament tractats i debatuts per la historiografia i d'altres prou desconeguts. En el primer cas trobem, per descomptat, el Modernisme, per a la complexa definició del qual hem tingut en compte una extensa tradició que té entre les seves aportacions més significatives les de Cirici, Fontbona, Freixa, Marfrany, Ràfols o Valentí Fiol. Partint d'aquestes reflexions, hem perfilat l'especificitat del Cercle i el seu paper en la construcció del concepte de Modernisme, dins el qual, com veurem, considerem que es pot incloure si donem un significat ampli al terme.

Pel que fa a la complexa xarxa de relacions entre l'entitat i el naixement del Noucentisme, ens hem basat principalment en el treball de Peran-Suàrez-Vidal, a més de tenir en compte el marc, més aviat literari i ideològic, definit per Murgades i Vallcorba. A partir d'aquestes reflexions hem delineat una sèrie de participacions de “llucs” que van col·laborar molt a donar una determinada connotació civicocultural al Noucentisme.

Quant a l'etapa de la postguerra, han estat fonamentals per a l'anàlisi de l'art informalista i de la superació d'aquest llenguatge amb els nous realismes els estudis de Vicente Aguilera Cerni i de Carlos Areán i, concretament en el cas de Catalunya, els textos de Miralles, Puig, Cirlot i Julián, anàlisis que s'han fet servir per emmarcar la brillant situació del *Ciclo de Arte Hoy* i d'altres “llucs” dins de les tendències que sorgien a Espanya.

Pel que fa a altres etapes de la història de l'entitat que se situen fora de la macrohistòria de Catalunya, hem treballat sense una tradició historiogràfica establerta; en alguns casos hem provat de subratllar la rellevància d'episodis oblidats i dignes de traslladar-se a la macrohistòria, mentre que en d'altres

hem intentat remarcar l'interès d'esdeveniments que, tot i pertànyer a la microhistòria, integrada per fets i personatges de menor transcendència, tenen un paper destacat en la comprensió global d'una etapa del país i de les seves dinàmiques.

Metodologia de treball

La realització de la tesi s'ha dividit en dues fases diferents: en primer lloc, l'ordenació de la documentació de l'Arxiu Històric del Cercle Artístic de Sant Lluç i la recollida de material nou; en segon lloc, l'anàlisi de la significació dels esdeveniments evidenciats a partir de la documentació i de la seva interpretació, tant dins l'especificitat de l'entitat com dins el context històric, social i cultural.

Cap a un nou Arxiu del Cercle Artístic de Sant Lluç

El primer objectiu que ens vam proposar va ser convertir l'Arxiu Històric del Cercle Artístic de Sant Lluç en una eina útil, no només de cara a aquesta investigació, sinó per a tots els investigadors que cerquessin informació sobre artistes que hi van passar o esdeveniments que hi van tenir lloc. Tot i que resulta sorprenent que una institució amb tanta història com el Cercle Artístic de Sant Lluç necessités una revisió profunda del seu Arxiu històric, aquest es trobava en condicions lamentables: d'una banda, per les considerables pèrdues; d'altra banda, pel fet que l'Arxiu mai no havia estat reordenat de manera global. De fet, malgrat el suport i la dedicació societària dels seus membres, el Cercle va tenir sovint una situació econòmica precària que va comportar canvis de seus, causa primera de la dispersió de la documentació. En concret el desallotjament forçós del local del carrer Montsió, ja conegut com "Els Quatre Gats", va provocar sens dubte la dispersió de les pertinences de l'associació. Per exemple, hem fet palès en aquest estudi que la biblioteca fou embargada pel propietari del local, Sr. Carreras, arran de la Guerra Civil. L'exemple més evident de les pèrdues patides durant el llarg tancament esdevingut entre els anys 1936 – 1951 el constitueix la desaparició de les fitxes d'alta dels socis, la qual cosa comporta un dels problemes principals en la identificació dels "llucs" veterans. Amb la reobertura de l'any 1951, molts del nombrosos

intel·lectuals de renom i historiadors de l'art que omplien les sales del Cercle devien ocupar-se de recollir i conservar el patrimoni documental encara existent, perquè altrament no es podria explicar que, malgrat les llacunes enormes, es conservi una part de la documentació. No obstant això, les nombroses mans per on devia passar i la discontinuïtat del treball no van garantir la conservació d'un arxiu exhaustiu, i el que va quedar després d'aquestes peripècies constituïa un fons important però desordenat i amb buits significatius, que no permetia reconstruir integralment la història de la institució. Així, la revisió de l'Arxiu es feia necessària per resoldre la paradoxa que no fos possible basar-se en el fons del Cercle per explicar-ne la pròpia història.

Aquesta revisió resultava essencial per als nombrosos investigadors que, tot i el seu interès, desistien a l'hora de dur a terme la seva recerca a causa de les llacunes que mostrava aquest fons documental, un fet que perjudicava el naixement d'estudis que s'ocupessin de la història del Cercle. També per a la mateixa entitat era fonamental aclarir un passat del qual era conscient només de forma parcial, fet comprovat personalment en els mesos de treball al Cercle.

Vam començar, doncs, un pla de millora de l'Arxiu que comprenia dos aspectes fonamentals. D'una banda, es tractava de donar ordre i accessibilitat de consulta al material ja existent a l'Arxiu, i organitzar-lo de tal manera que permetés incorporar amb facilitat les noves informacions o les correccions d'errors, freqüents en una entitat amb una història tan rica i amb diversos milers de socis. Es tractava tant de material dispers en els molts calaixos, armaris i altells amagats del Palau Castell de Ponç, com de documents que ja havien rebut una ordenació parcial, l'última de les quals fou començada per l'antiga bibliotecària, Esther Pozo. Vam fer, doncs, una primera selecció per definir quin era el material d'interès per a l'Arxiu Històric i quin s'havia de llençar o havia de passar a l'Arxiu Administratiu. A continuació vam ordenar la documentació, adoptant un senzill però eficaç criteri cronològic, que responia a la voluntat d'afrontar el trasllat de l'entitat a la nova seu del Palau Mercader. Aquest criteri cronològic, juntament amb un buidatge exhaustiu i informatitzat de la documentació de l'Arxiu, satisfà plenament les necessitats de consulta a través d'una cerca per paraula clau.

Un cop establert el criteri cronològic, vam procedir a l'arxivament dels documents, al buidatge i a la col·locació en carpetes.

La lectura atenta de la documentació va ser una primera font per individuar documentació que devia existir i que ja no es trobava a l'Arxiu: el *Llibre d'actes* o les Memòries anuals sovint esmentaven esdeveniments que no trobaven un equivalent en la documentació; la correspondència feia intuir iniciatives en què el Cercle havia participat i de les quals no es conservava material. Paral·lelament, les activitats quotidianes de l'entitat, així com la col·laboració en projectes conjunts entre el Cercle i altres institucions, anaven demostrant la possibilitat real que altres arxius conservessin documentació no continguda a l'Arxiu del Cercle i que era important incorporar.

Vam decidir, doncs, no només ordenar el material existent, sinó completar-lo amb originals o còpies de material d'altres fons o arxius que aportessin informació sobre la vida passada del Cercle. Mentrestant, la lectura paral·lela d'una extensa bibliografia i un important buidatge de premsa van permetre descobrir nova documentació sobre la història del Cercle que s'havia d'incloure a l'Arxiu.

Evidentment el treball que comporta la recollida d'un material d'aquest tipus, relatiu a una entitat que té més de cent anys d'història i que va acollir la gran majoria de les personalitats de la cultura catalana del segle passat, és inesgotable: encara està en curs i està destinat a romandre com un *work in progress*. No obstant això, l'Arxiu es va transformar en una bona eina per traçar una història documentada de l'entitat: ens vam proposar, doncs, escriure aquesta història.

Procés d'elaboració de la tesi

Una vegada ordenat l'Arxiu, ens vam dedicar a elaborar una història de l'entitat que no es limités a descriure els fets i els protagonistes que emergien del renovat Arxiu, sinó que oferís una lectura de la significació del Cercle a través les seves etapes, cadascuna amb característiques diferents, però relacionades per diversos trets comuns. Per dur a terme aquesta investigació vam començar lectures i buidatges encara més exhaustius que els que havíem realitzat de cara a l'ordenació de l'Arxiu.

Vam fer un buidatge complet del periòdic *La Vanguardia* per a tota l'etapa de l'entitat 1893-2009 —buidatge que no hagués estat possible sense la meritòria digitalització del diari—, així com de tota la secció d'art de *Serra d'Or*, del *Diari de Barcelona* pel que fa als primers anys de vida del Cercle, dels articles d'A. del Castillo sobre les exposicions dels anys seixanta, i de *Destino* (que va ser digitalitzada posteriorment a la nostra consulta) quant a l'interessantíssima etapa que va des de la reobertura de l'entitat fins a l'etapa del *Ciclo de Arte Hoy*, a més d'altres buidatges.

Una eina de gran valor van ser els arxius d'institucions i particulars. Resulta molt il·luminador pel que fa a l'etapa de la reobertura i als seus mecanismes el diari de Joaquim Renart relatiu a la postguerra, conservat al Fons Joaquim Renart de la Biblioteca de Catalunya i encara inèdit. Així mateix, molt material absent a l'Arxiu del Cercle Artístic de Sant Lluç, tot i tractar la vida de l'entitat, es troba a l'Arxiu de l'activa sòcia Montserrat Barenys, conservat a l'Institut Municipal de Museus de Reus; a l'Arxiu de Ramon Guardans, amablement obert per Helena Cambó i Francesc Guardans, va aparèixer material relatiu a la subhasta realitzada durant els anys de la seva presidència; al Fons de la Fundació Joan Miró vam trobar els catàlegs dels premis que prenen el nom de l'il·lustre soci i que, tot i haver estat acollits al Cercle de 1962 a 1974 (abans que se n'ocupés la Fundació), havien desaparegut de la Biblioteca del Cercle. Pel que fa a les Seccions, vam poder consultar l'Arxiu Oriol Martorell, disponible entre la documentació digitalitzada per la Universitat de Barcelona; l'Arxiu de l'ADB, pertanyent a l'Institut del Teatre; l'Arxiu Miquel Porter, en curs de catalogació per la Universitat de Barcelona. Lamentablement, no va ser possible consultar l'Arxiu Casanellas, que es troba en procés de reordenació des de fa diversos anys i que conté documentació sobre la Secció *Amics de Gaudí*.

També van constituir un recurs fonamental els nombrosos testimonis directes de socis veterans o de personalitats del món cultural barceloní coneixedores del Cercle: Oriol Bohigas, secretari a la reobertura i actiu membre de la Secció *Amics de Gaudí*, ens va oferir el testimoni de la seva experiència; Roser Solanic i Josep Martorell ens van parlar de la profitosa participació dels membres de tota la família a l'entitat; Jordi i Francesc

Bonet van enriquir les nostres investigacions amb records tant personals com les del seu pare, Lluís Bonet Garí, arquitecte i deixeble de Gaudí; Salvador Tarragó ens va aclarir el recorregut dels *Amics de Gaudí*, dels quals va ser secretari; Jordi Coca va compartir amb nosaltres les seves reflexions sobre l'ADB, i Lluís Bosch i Amèlia Riera l'experiència directa al *Ciclo de Arte Hoy*. Francesc Anglès i Esther Xandri ens van explicar la seva etapa com a presidents, i ens van narrar la seva experiència a l'entitat Montserrat Barenys, Pere Falcó, Sebastià Forné, Jordi Maragall i Mira, Montserrat Mainar, Oriol Nogués, Miquel Xancó i Josep Maria Xarrié.

Totes les valuoses aportacions recollides a partir de l'Arxiu del Cercle i dels d'altres entitats, dels buidatges de premsa i de les entrevistes, es van contextualitzar dins d'una extensa bibliografia relativa a les diferents etapes històriques que va viure tant l'entitat com els seus protagonistes; una bibliografia, recollida al final d'aquest escrit, que ens va permetre perfilar la intensa participació de l'entitat a la cultura catalana des del 1893, any de la seva fundació.

A partir de tots aquests elements, considerem que hem aclarit el delicat tema de la relació de l'entitat amb el Modernisme i que hem definit el seu paper en la formació del Noucentisme. Pensem que hem esbrinat la raó per la qual gairebé tots els intel·lectuals i artistes de la preguerra van sentir la necessitat de vincular-se a l'entitat i, per fer-ho, hem tingut molt en compte el paper fonamental de la seva biblioteca i el seu paper com a centre aglutinador que, ben lluny de ser una congregació confessional —com s'ha dit freqüentment— va viure una complexa sinergia d'elements contradictoris entre conservadorisme i avantguardisme. A més, hem analitzat com aquesta situació ambigua es troba precisament en l'origen del tancament forçós del Cercle i també de les dificultats per a la reobertura. Hem posat de manifest la relació —fins ara no explicada— que es va produir a l'entitat als anys cinquanta entre una viva resistència cultural antifranquista, una indispensable però opressiva protecció eclesiàstica i el recolzament d'una burgesia intel·lectual de diferents tendències polítiques. Hem insistit en el clima que va crear en el Cercle la interacció entre les Seccions que, des de la música, el teatre, l'arquitectura i, òbviament, les arts plàstiques, van formar un front de lluita —un dels pocs— per a la

conservació de la cultura catalana durant el franquisme. Hem investigat el procés de retraïment cívic de l'entitat des de la Transició, quan ja no existeix l'enemic comú franquista per unir personalitats de diferent bagatge cultural, extracció social i orientació política, moment en el qual, doncs, es trenca sobtadament una llarguíssima i activa tradició de participació ciutadana mantinguda des de feia quasi un segle. Per completar adequadament la imatge de l'entitat, de les seves característiques claus i dels seus elements de continuïtat i ruptura, hem considerat útil incloure una anàlisi dels recents anys de represa, i endinsar-nos en la crònica, amb els perills que comporta la falta de distància.

Considerem, en fi, que la interpretació de la rellevància de totes aquestes qüestions cabdals que vertebrèn la vida de l'entitat, juntament amb l'estudi detallat dels esdeveniments en els quals desenvolupà un paper protagonista, ofereixen una imatge de la complexitat del recorregut del Cercle Artístic de Sant Lluç. El pes que va tenir en la vida cultural catalana fa que el coneixement de la seva història ofereixi aportacions clarificadores d'algunes de les dinàmiques essencials del món cultural català dels seus inicis i, fonamentalment, del segle passat.

Agraïments

Voldria agrair en primer lloc l'atenta supervisió de la professora Mercè Vidal sense la qual no hagués pogut realitzar aquest treball doctoral. L'atmosfera d'alegre companyonia del GRACMON, la solidaritat de la meua "bessona" Isabel i el suport lingüístic de Mireia, Cris i Pep van ser fonamentals pel completament de la investigació. Un agraïment especial va a la "gent del Cercle", que, abans de ser el meu objecte d'estudi, és una segona família, sobretot gràcies al caliu que em van donar Anna, Maite, i el nostre "patriarca" Lluís, que va resseguir pam a pam aquest projecte i totes les meves investigacions recents, sent un veritable pare intel·lectual. Finalment voldria agrair les meves famílies Marchi-Debortoli-Menini i els meus amics —Andrea, Angi, i Bougleaux, Cate, Chiara, Christina, Michi, Paolo, Pippo, Pedrola&Rosarito, Vincenzi— que sovint van patir una llunyania imposada i, tot i així, em van recolzar constantment. I, en fi, el Davide, a qui dedico aquest treball, fruit del nostre esforç conjunt.

1. EL CERCLE ARTÍSTIC DE SANT LLUC A LA PREGUERRA

1.1 ELS ORÍGENS DEL CERCLE

L'any 1893, en què neix el Cercle Artístic de Sant Lluç, la ciutat de Barcelona viu una dècada de gran expansió econòmica i demogràfica, puix que durant els anys vuitanta assisteix a un notable creixement de l'activitat agrícola i de la indústria tèxtil que havia generat el que Narcís Oller defineix com *La febre d'Or*.³ Són els anys en què s'afirma el paper catalitzador a Catalunya d'una Barcelona que amb l'Exposició Universal de l'any 1888 manifesta el seu desig de presentar-se com una capital europea moderna. De fet la ciutat es fa cada vegada més gran i l'Eixample, establert pel pla Cerdà arran de l'enderrocament de les muralles l'any 1859, creix un 33% entre 1887 i 1900. S'hi suma la incorporació d'antics pobles com Sarrià o Gràcia, la qual cosa provoca una duplicació de la població. Al costat d'aquest fervor demogràfic i urbanístic, que enriqueix Barcelona d'arquitectures que barregen elements innovadors amb l'arrelament a la tradició, la ciutat viu el fervor catalanista que comença a definir-se políticament en aquells anys.

És també l'època del reforçament sindicalista i del terrorisme anarquista: l'any 1893, en què el Cercle obre portes, esclata la bomba contra el general Martínez Campos i el culpable, Paulino Pallàs, és afusellat com a criminal comú al crit de "Visca l'anarquia".

Aquesta tensió social, que augmenta al cap de pocs anys amb la crisi de Cuba, no pot deixar d'incidir en un món artístic que recull inquietuds i contradiccions i que reacciona amb un entusiasme cec o amb resistències i perplexitats als canvis que viu Catalunya. Mentre es desenvolupa una nova manera de fruir, comprar i, en definitiva, entendre l'art —en una Barcelona que l'any 1877 veu néixer la prestigiosa Sala Parés i on l'any 1891 s'obre la primera Exposició General de Belles Arts—, els artistes catalans prenen posició davant les grans revolucions econòmiques, socials i culturals que els

³ OLLER, N., *La febre d'or*, Barcelona, Gili, 1928

seu país està vivint. Així mateix ho faran els artistes que decideixen agrupar-se amb el nom de Círculo Artístico de San Lucas.⁴

1.1.2 ELS ANYS FUNDACIONALS

És un fet conegut que el Cercle Artístic de Sant Lluc va néixer com una escissió del Reial Cercle Artístic⁵, entitat que incloïa il·lustres artistes, entre els quals es trobaven els responsables d'haver portat a Catalunya la bohèmia arribada de més enllà dels Pirineus. Membres representatius n'eren Ramon Casas i Carbó (1866 – 1932) i Santiago Rusiñol i Prats (1861 – 1931)⁶, creadors polifacètics i benestants que transformaren el connubi art-vida dels avantguardistes francesos —que de vegades havia portat els artistes maleïts a condicions extremes de pobresa i marginació— en una escenificació esplendorosa i excèntrica del fet artístic. Dotats d'un gust deliciós i d'una bona situació econòmica, els bohemis de Catalunya vivien entre posades en escena teatrals, lectures poètiques, festes i curses automobilístiques.

La ventada de frescor artística que portaren des de París va anar acompanyada per unes posicions que els membres més tradicionalistes del Reial Cercle Artístic no veien amb bons ulls. L'any 1892 o 1893, segons les versions⁷, unes celebracions del grup van acabar en una veritable bacanal, fet que va provocar el rebuig per part dels membres més conservadors i el desig de crear una nova entitat conforme als ideals que compartien.

⁴ A partir d'ara farem servir el nom de Cercle Artístic de Sant Lluc, oficialitzat l'any 1897.

⁵ Tot i que el títol de "Reial" li fou concedit l'any 1916, en aquest text ho farem servir sempre per distingir-lo clarament del Cercle Artístic de Sant Lluc.

⁶ Sobre Casas vegeu MENDOZA, C.; DOÑATE, M., (comissàries), *Ramón Casas: el pintor del Modernismo*, Madrid, Fundació Mapfre Vida – Barcelona, MNAC, 2001 i COLL, I., *Ramon Casas 1866 – 1932: una vida dedicada al arte*, Murcia, De la Cierva, 2002. Per Rusiñol vegeu COLL, I., *S. Rusiñol*, Sabadell, AUSA, 1992 i MENDOZA, C.; DOÑATE, M., (direcció científica, selecció i catalogació), *Santiago Rusiñol 1861 – 1931*, Barcelona, MNAC – Madrid, Fundación Cultural Mapfre Vida, 1997.

⁷ El debat es tracta àmpliament a JARDÍ, E., *Història del Cercle Artístic de Sant Lluc*, Barcelona, Destino, 1976, p.7-8 i CASTELLANOS, J., *Raimon Casellas i el modernisme... Op.cit.*, p.174-175, que remetent a LLIMONA, J., *El Do de Déu*, Barcelona, Editorial Políglota, 1930, p.259; RÀFOLS, J.F., *Modernismo y modernistas*, Barcelona, Ed. Destino, 1949, p.264-275; VALENTÍ, E., *El primer modernismo literario catalán y sus fundamentos ideológicos*, Barcelona, Ariel, 1973, p.285-295 i PLA, J., *Santiago Rusiñol y su época*, Barcelona, Destino, 1989, p.86.

Segons explica Rafael Benet i Vancells (1889 – 1979)⁸, fou principalment Joan Llimona i Bruguera (1860 – 1926), acabat de convertir al catolicisme, que es rebel·là contra el caràcter de casa de joc amb interès per l'art que havia pres el Reial Cercle Artístic, on sembla que més d'un soci freqüentava les sales d'apunts amb ulls viciosos. El rebuig d'aquestes postures morals anava acompanyat d'una reivindicació professional de distanciament de la imatge d'artista bohemí i maleït, comuna aleshores.⁹

Qui foren els protagonistes d'aquesta escissió? Hem dit que el principal promotor n'és Joan Llimona, pintor conegut més endavant per les seves nombroses obres murals i que l'any 1893 es dedicava, arran de la conversió al catolicisme, a obres més intimistes que religioses, algunes de les quals, però, ja havien estat durament qualificades d'apologètiques pel crític Raimon Casellas i Dou (1855 – 1910)¹⁰. Al seu costat trobem el seu germà, Josep Llimona i Bruguera (1864 – 1934), brillant escultor, premiat de ben jove amb la pensió Fortuny a Roma i que anava definint en aquells anys, amb obres com *Modèstia* (1891), l'estil que en farà un dels principals escultors modernistes.¹¹

Un paper de gran relleu ocuparà també, tot i no ser artista, Alexandre Maria Pons i Serra (1859 – 1907). Futur home de la Lliga Regionalista i regidor de Barcelona de 1904 a 1906, Pons era un personatge de tarannà conservador —l'any 1901 serà president de la Junta Diocesana de Defensa de los Intereses Católicos— i amb una certa sensibilitat artística: acabava d'encarregar al futur company del Cercle, Enric Sagnier i Villavecchia (1858 – 1931), la seva residència i la de la seva germana, Isidra Pons de Pascual, al Passeig de Gràcia 2 i 4. L'esmentat Sagnier —que potser havia conegut

⁸ BENET, R., “Joan Llimona. Dades per a una biografia i assaig crític”, *La Paraula Cristiana*, abril 1926, p.301-308; juny 1926, p.494-500; setembre 1926, p.219-227.

⁹ S'explica aquest matís tant a RÀFOLS, J.F., *Modernismo y modernistas... Op.cit.*, p.264-275 com a CABOT I ROVIRA, J., “Notas Artísticas. Saló Parés. Exposició del Círcol Artístich de Sant Lluch”, *La Veu de Catalunya*, 10 de desembre de 1893, p.596-599. Aquest afirma: «la designació “és un artista” sona a molta gent com sinònima de “és una plaga” “és un bohemí”, “és un lleuger” i ells [els “llucs”] s'han dit “nosaltres no ho som, donchs no volem que ens confongan». Analitza a fons la qüestió CASTELLANOS, J., *Raimon Casellas... Op.cit.*, p. 174.

¹⁰ Sobre el crític i periodista que guiarà el grup modernista vegeu l'excel·lent estudi CASTELLANOS, J., *Raimon Casellas... Op.cit.*

¹¹ Sobre els germans Llimona vegeu INFIESTA, J.M. (coord.), *Josep Llimona y Joan Llimona*, Barcelona, Ed. Nuevo Arte Thor, 1977 i el catàleg DONATE, M. (coord.), *Joan Llimona 1860 – 1926, Josep Llimona 1864 – 1932*, Barcelona, MNAC, 2004.

Joan Llimona a l'Escola d'Arquitectura, on aquest va estudiar uns anys, i que es convertirà en l'arquitecte dels habitatges de l'alta burgesia barcelonina— l'any de la fundació del Cercle ja havia obtingut encàrrecs importants com el Palau de Justícia o el col·legi de Jesús i Maria dels Salesians.¹²

Gaudia també de reconeixement social Alexandre de Riquer i Ynglada (1856 – 1920), que combinava ideologia conservadora i vena artística en les arrels familiars: era fill d'una família carlista per línia paterna i d'una família liberal d'artistes i intel·lectuals vilanovins per línia materna.¹³ Format artísticament a l'exili francès i enriquit per nombrosos viatges, havia consolidat la seva polifacètica activitat com a il·lustrador, pintor, dissenyador d'interiors, mobles i joies, amb l'obertura d'un taller al carrer Pau Claris l'any 1892, i va destacar pel fet de ser l'únic premiat espanyol a l'Exposició de Xicago de 1893.

La gran majoria dels fundadors es dediquen a la pintura i al dibuix, com és el cas de Dionís Baixeras i Verdager (1862 – 1943). Pintor de temes històrics, dels quals dona prova al *Paranimf* de la Universitat, i de paisatges i figures marineres que el faran conegut, era l'exemple del *cursus honorum* que calia seguir per al reconeixement artístic oficial.¹⁴ Són també pintors, amb prevalent vocació de paisatgistes, els fundadors Josep Maria Vives i Francesc Amigó i Pla, així com Manuel Urgellés i Trias (1866 – 1939), que alterna el paisatge fet del natural amb els temes al·legòrics tractats amb tocs impressionistes i simbolistes, o també Joaquim Vancells i Vieta (1866 –

¹² Sobre l'arquitecte vegeu BARJAU, S., *Enric Sagnier*, Barcelona, Ed.Labor, 1992 i *Sagnier arquitecte: Barcelona 1858 – 1931*, (documentat per Santi Barjau), Barcelona, Antonio Sagnier, 2007.

¹³ Entre els membres més famosos de la família Ynglada trobem els pintors Modest i Ricard Urgell, Narcís i Pere Ynglada (més endavant soci de l'entitat) i els escriptors Josep i Wilfred Coroleu. Sobre la família Riquer vegeu RIQUER, M., *Quinze generacions d'una família catalana*, Barcelona, Quaderns Crema, 1999, especialment des de p.1045 sobre Martí de Riquer, pare d'Alexandre, i p.1151-1153 sobre la família Ynglada. El màxim expert en l'obra d'Alexandre de Riquer és sens dubte Eliseu Trenc. Els resultats de les seves investigacions es recullen a TRENC, E.; YATES, A., *Alexander de Riquer (1856 – 1920). The British Connection in Catalan Modernisme*, s.l., The Anglo-Catalan Society, 1988 i TRENC, E., *Alexandre de Riquer*, Barcelona, Lunwerg, 2000.

¹⁴ Sobre Baixeras remetem a les memòries inèdites – conservades a l'Arxiu de l'Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi i titulades *Memorias de un octuagenario* – i als breus perfils continguts a SENDRA, E., “Dionís Baixeras”, *D'Art*, Barcelona, núm.314, 1977 i a JORDÀ, J.M., “Dionís Baixeras”, *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, agost 1934, p.241-246.

1942), conreador de la línia olotina, que va obtenir justament en aquells anys la consagració artística amb la menció honorífica a l'Exposició de Belles Arts de Barcelona pel seu quadre *Febrer*.¹⁵

Entre la pintura i el dibuix es mouen Enric Galwey i García (1864 – 1931), Lluís Buxó i Tresangles i Manuel Duran i Duran (1863 – 1906), mentre que es dedica a l'escultura de gust realista Anselm Nogués i García (1864 – 1937), que podia ser un antic company d'estudis de Josep Llimona, perquè va néixer el mateix any i era, com ell, deixeble de Nobas i Vallmitjana.¹⁶

Tanquen el grup el pintor Agustí Robert i Surís (1860 – 1913), «hombre acaudalado y caritativo»¹⁷, procedent d'una assentada família conservadora¹⁸ i que Joaquim Cabot i Rovira descriu «com un devot amantíssim de la pintura y com un ficionat, que ho feia mes bé que no pas molts dels que s'estufan ab lo pompós nom d'artista»¹⁹ i, a més, Antoni Utrillo i Viadera (1867 – 1944), que destacarà sobretot com a il·lustrador de llibres i cartellista i que era company de l'estudi del carrer Petritxol dels germans Llimona i, a més, cunyat de Josep.²⁰ Al seu costat trobem el seu amic, pintor i dibuixant, Vicenç Nubiola i Cluet i un desconegut Artur Galofre.²¹

¹⁵ No posseïm més informació sobre Josep M. Vives, que Ràfols defineix com a «pintor figurista». RÀFOLS, J.F., *Diccionario biográfico de Artistas de Cataluña*, Barcelona, Milà, 1951, p.265 (vol.III). Desconeguda és també la data de naixement del gironí Pla, que, sempre segons RÀFOLS, J.F., *Diccionario... Op.cit.*, p.35 (vol.II), tenia un estudi al carrer Escudellers 74. Ràfols descriu el solitari Urgellés com un home piadós i de caritat que perfectament s'emmarca en la moralitat dels “llucs” del començament. (*Diccionario... Op.cit.*, p.183, vol.III). Sobre Vancells vegeu BENET, R., *Nueva biografía del eximio patricio terrasense, el artista pintor Don Joaquín Vancells y Vieta*, Terrassa, Juan Morral, 1962.

¹⁶ Pel que fa a Galwey i a alguns fragments de la seva memòria artística remetem a GALWEY, E., *El que he vist a Can Parés en els darrers quaranta anys: memòries d'Enric Galwey*, Barcelona, Sala Parés, 1934, text en el qual no s'esmenten, però, episodis relacionats amb el Cercle. Sobre Buxó, Duran – que fou també editor i escriptor – i Nogués vegeu RÀFOLS, J.F., *Diccionario... Op.cit.*, p.176 (vol.I), p.38 (vol.I) i p.248 (vol.II).

¹⁷ RÀFOLS, J.F., *Diccionario... Op.cit.*, p.452 (vol.II)

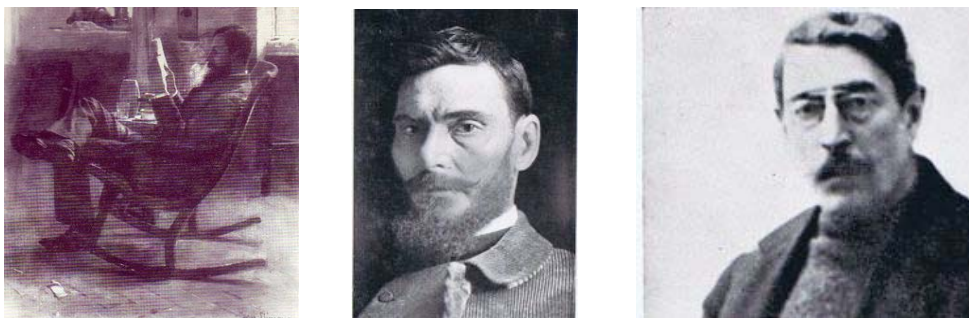
¹⁸ El germà i financer Robert Robert obtingué l'any 1907 el títol de Marqués de Torroella de Montgrí per Alfons XIII.

¹⁹ CABOT I ROVIRA, J., “Notas artísticas”, *La Veu de Catalunya*, 4 de juny de 1893, p.279

²⁰ Així es diu a BENET, R., “Josep Llimona president de la Junta de Museus”, *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, abril 1934, p.115. D'Utrillo, que va destacar en la retratística, apresada del mestre Caba, i que fou el fundador de la litografia Utrillo&Rialp, en traça una breu biografia Ràfols al *Diccionario... Op.cit.*, p.184 (vol.III).

²¹ L'amistat entre Utrillo i Nubiola es dedueix del to familiar d'una correspondència dels anys 1884 –1886, conservada a la Biblioteca de Catalunya com a Ms. 4998. En una de les

Es pot veure que es tracta d'un grup generacionalment molt compacte, nascut a l'entorn de l'any 1860, vinculat per relacions de parentela, amiatat o clientela i agermanat per una posició moderada i conservadora o, en alguns casos, confessional, més que no pas per postures estètiques específiques.²²

Alguns dels socis fundadors: Raimon Vila i d'Abadal retratat per Joan Llimona i els germans Josep i Joan Llimona

Aquest grup forma la nova associació, que el dia 22 de març de 1893 presenta al Govern Civil el seu Estatut, sota el nom castellà de *Círculo Artístico de San Lucas*.²³ Dionís Baixeras recorda el procés de formulació del document. L'any 1892, explica, «recibí allí [a l'Ateneu] varias visitas de Juan Llimona que solicitaba mi concurso para la fundación del Círculo de San Lucas, cuyas especiales disposiciones reglamentarias las discutimos en casa de D. Alejandro Pons, en su domicilio particular del Paseo de Gracia, esquina a la Ronda de San Pedro, siendo el primer consiliario de nuestra sociedad, según me parece recordar, el P. Goberna, D. J., y posteriormente, durante varios años, el, que después fue tan celoso y santo Obispo de Vich, Ilmo. Dr. Torres [sic] y Bages, que varias veces nos proporcionó la emocionante ocasión de poder oír sus sabios consejos, especiales para los artistas».²⁴ Aquest record introdueix un personatge clau de la primera etapa

cartes s'esmenta un tal Cunill que podria ser el xocolater que acull la primerenca seu del Cercle. Pel que fa a Artur Galofre, no hem pogut esbrinar si al *Llibre d'actes* no es confon amb el conegut pintor Francesc Galofre Oller.

²² El llistat dels socis fundadors es troba a *Llibre d'actes*, dia 15 d'abril de 1893, AHCASLL.

²³ *Estatutos y reglamento interior del Círculo Artístico de San Lucas*, Barcelona, Establecimiento Tipolitográfico de Luis Tasso, 1893, AHCASLL. La impremta que s'ocupa d'imprimir-lo és la coneguda casa Luis Tasso, fundada l'any 1854, impremta que utilitzava també la Sala Parés, que va publicar diverses obres modernistes d'una certa rellevància i que va desaparèixer l'any 1897. De l'Estatut i reglament es conserva també un esborrany a mà que no difereix significativament del mecanoscrit. Sembla que se'n va enviar una còpia als periòdics, com s'explica a *La Vanguardia*, 15 de juny de 1893, p.5.

²⁴ BAIXERAS, D., *Memorias de un octuagenario... Op.cit.*, p.105. A l'Ateneu, explica Baixeras en el text immediatament precedent, hi solia anar després d'haver-se allunyat del Reial Cercle Artístic per divergències morals. Pel que fa a la referència a pare Goberna,

del Cercle, Josep Torras i Bages (1846 – 1916), figura molt complexa, segons Massot «sense cap mena de dubte la personalitat més rellevant de l'Església catalana d'aquest temps»²⁵, que, com veurem més endavant, influirà en la formulació de la ideologia de l'entitat. Escollit com a consiliari —figura de supervisió de l'entitat— sota consell del també vilafranquí Antoni Estalella²⁶, el futur bisbe de Vic jugarà, al contrari del que es podria pensar, un paper de moderador del to de l'Estatut, per evitar que les contingències del conflicte moral amb la bohèmia del Reial Cercle Artístic portin a declaracions exageradament extremistes.

L'Estatut que sorgeix arran d'aquestes meditades elaboracions determina les raons de ser i les característiques de l'entitat.

L'article primer defineix la fundació d'una «asociación de artistas y de aficionados á las Bellas Artes, cuyo objeto es el estudio, fomento y difusión de las artes del dibujo, al mismo tiempo que el desarrollo de las mutuas relaciones entre sus socios».²⁷ S'aclareix, doncs, que l'entitat pot acollir tant artistes com *amateurs*, amb la condició, com es puntualitza a l'article VIII, que «profesen la religión católica, sean de buenas costumbres, tengan diez y seis años de edad, se sujeten á las prescripciones de estos Estatutos, y contribuyan al sostenimiento de la Sociedad con las cuotas de quince pesetas por derecho de entrada y treinta pesetas cada trimestre».

L'objectiu de l'entitat és la pràctica del dibuix, atès que, insisteix l'article XVIII, «el Círculo está obligado a sostener una academia para el estudio del modelo vivo». Es preveu a més fomentar i difondre la pràctica artística i així, des d'un primer moment, es planteja la creació de comissions per estimular projectes culturals.²⁸

sembla un error de Baixeras, puix que no s'esmenta en cap altre lloc i, d'altra banda, Torras i Bages firma el *Llibre d'actes* de l'entitat des del començament.

²⁵ MASSOT, J., *Església i societat a la Catalunya contemporània*, Barcelona, PAM, 2003, p.15. Sobre la complexa figura de Torras i Bages remetem a la biografia quasi hagiogràfica SOLÀ MORETA, F., *Biografia de Josep Torras i Bages*, Barcelona, PAM, 1993 (2 vol.) i pel seu pensament a CARDÓ, C., *Doctrina estètica del Dr. Torras i Bages*, Barcelona, Editorial Catalana, 1919 i directament a TORRAS I BAGES, J., *Obres completes*, Barcelona, PAM, 1984–1994.

²⁶ Inicialment els "llucs" es dirigeixen al canonge Antoni Estalella, que els aconsellarà escollir Torras i Bages, com s'explica a *La Vanguardia*, 6 d'abril de 1983, p.2 i a "El Bisbe Torras i l'Art" dins LLIMONA, J., *El Do de Déu... Op.cit.*, p.113-117.

²⁷ Article I de l'Estatut dins *Estatutos y reglamento... Op.cit.*

²⁸ Article XXII de l'Estatut dins *Estatutos y reglamento... Op.cit.*

Un altre aspecte essencial és el pes que es dóna, des del primer article de l'Estatut, a la germanor, ja que els "llucs" manifesten «el deseo de interpretar las intenciones de Nuestro Santísimo Padre y Papa León XIII de restablecer las antiguas agremiaciones católicas que tanto fomentaron el desarrollo de las artes como contribuyeron a afirmar la mutua caridad entre los agremiados».²⁹ Sota la influència d'agrupacions com els preraphaelites anglesos, els "llucs" faran de la germania un valor fonamental en una entitat que, tot i dedicar només dues hores diàries a l'activitat d'apunts al natural, es manté oberta de 12 del matí a 11 de la nit, deixant un ampli espai a la tertúlia i l'intercanvi entre socis.³⁰ Així mateix, la crida a col·laborar amb obres o objectes en la decoració de l'estatge social subratlla l'aspecte d'apropiació i d'espai compartit pels socis.³¹

L'article II de l'Estatut aclara el caràcter confessional de l'entitat, consagrada a la Trinitat i al Sagrat Cor de Jesús i protegida per Sant Lluç. Si Sant Lluç era tradicionalment el sant protector dels artistes, que donava nom des de feia segles a conegudes agrupacions —com per exemple la romana *Accademia di San Luca*— l'al·lusió adquiria aquí un clar to religiós, puix que el patró se celebra anualment amb una missa a la qual tots el socis que, recordem-ho, se suposava que eren catòlics practicants, estaven convidats.³²

Sabem que el consiliari Torras i Bages no accentua aquest aspecte confessional sinó que, davant el desig dels "llucs" de manifestacions de religiositat més vehements, declara: «Vostès no són una congregació, la

²⁹ *Llibre d'actes*, dia 22 de febrer de 1893, AHCASLL.

³⁰ Aquests horaris s'estableixen als articles XXV i XL del Reglament dins *Estatutos y reglamento... Op.cit.*

³¹ Article XLIII del Reglament dins *Estatutos y reglamento... Op.cit.*

³² A banda de l'evocació comuna del sant protector dels artistes, els paral·lelismes amb l'Accademia di San Luca – tot i alguna analogia amb un esperit de confraria religiosa en els orígens de la institució, on se celebraven col·lectivament les festivitats de Sant Lluç i de l'Assumpció – són bastant febles, atesos la distància cronològica i la diversitat del context. De fet el Cercle sorgia com una acadèmia lliure a la francesa, amb caràcter explícitament antiacadèmic i antioficial. Tot i així devia sentir-s'hi lligada, ja que en ocasió del tercer centenari de l'Accademia di San Luca di Roma, s'acorda enviar-li una felicitació segons el *Llibre d'actes*, dia 11 de gener de 1894, AHCASLL. Així es fa amb altres gremis dedicats al sant. El mateix 1894 es determina felicitar el grup de Sant Lluç de Gant pel seu naixement. Al *Llibre d'actes*, dia 16 de març de 1895, es decideix enviar una còpia de l'Estatut i de l'opuscle *Navidad* al Cercle de Sant Lluç de Düsseldorf i al *Llibre d'actes*, dia 1 de juliol de 1905, AHCASLL es pensa demanar al Cercle de Gant el seu Estatut, petició que obté resposta, tal com consta a *Llibre d'actes*, dia 7 d'octubre de 1905, AHCASLL. Del Cercle de Gant es conserva una carpeta de documentació que aquest va enviar entre els anys 1903-1915. Sobre l'acadèmia romana vegeu *Accademia Nazionale di San Luca*, Roma, De Luca Editore, 1974.

seva entitat té per objecte especial conrear l'Art i perfeccionar-se en son exercici, informat tot per l'esperit cristià. Amb un sol acte a l'any per donar fe de son baptisme ja n'hi ha prou; i així es fa la diada de sant Lluç, nostre Patró; fora d'això, deia, no tenen de prendre part en general en altres manifestacions que estrenyerien segurament el seu camp d'acció; cadascú que faci la seva feina».³³ L'amplitud de visió i la capacitat estratègica de Torras i Bages es manifesta també en la selecció de la biblioteca, pilar de l'entitat per la seva riquesa i el seu internacionalisme durant els primers anys. Conscient que només una documentació àmplia i no censurada permetria als "llucs" de proposar-se com una alternativa preparada i sòlida a l'art bohemí, Torras i Bages es mostra contrari a declarar en l'Estatut la necessitat d'una censura prèvia de cada llibre de la biblioteca. Explica Torras i Bages als "llucs": «vostès, com artistes, els hi convindrà tenir certes obres a la biblioteca que no és prudent tinguin l'aprovació d'un sacerdot, encara que sigui com a Consiliari; diguin [a l'Estatut]: El Consiliari tindrà el dret a fer retirar de la biblioteca l'obra que cregui convenient»³⁴. Tot i així l'article XX continua parlant de censura, i no es tracta de l'únic article que fa referència a la postura moral de l'entitat. En oposició als costums del Reial Cercle Artístic del qual s'havien separat, els "llucs" prohibeixen els jocs d'atzar, principal ingrés econòmic del grup d'artistes bohemis, i queden destinats així a ser per sempre una entitat pobre i dependent de la generositat d'uns benefactors. Encara més important és la supressió dels apunts de nu femení per raons morals. A banda d'impedir, de manera conseqüent, l'accés de dones, que no podien assistir a la sessió de model masculí, la prohibició creava unes clares limitacions en la pràctica artística i fou objecte de les més enceses polèmiques i ironies de la premsa.³⁵

Si l'entitat pretén, doncs, emmarcar-se dins d'una estricta moralitat catòlica, s'allunya, en canvi, de postures polítiques i declara que «no podrà tener nunca carácter político»³⁶, encara que la considerable projecció cívica del Cercle no sempre estarà exempta de matisos partidistes.

³³ *Vida cristiana*, núm.113, 1926, citat a SOLÀ MORETA, F., *Biografía de Josep Torras i Bages...* *Op.cit.*, p.323 i a LLIMONA, J., *El Do de Déu...* *Op.cit.*, p.252

³⁴ *Ibidem*, p.324

³⁵ Ho estableixen els articles XXII i XIX de l'Estatut dins *Estatutos y reglamento...* *Op.cit.*

³⁶ Article IV de l'Estatut dins *Estatutos y reglamento...* *Op.cit.*

Pel que fa a l'organigrama de l'entitat, aquesta conté socis honoraris — títol que s'obté per mèrit o especials afinitats—, numeraris i fundadors.³⁷ Aquests últims, amb un nombre total de divuit, tenen el deure de «procurar que la Sociedad no se desvie de su objeto y del carácter que la informa»³⁸, la qual cosa confereix un caràcter paternalista i conservador a la institució, que vol mantenir en mans dels seus creadors l'orientació que cal seguir. Ho corrobora el sistema d'entrada de nous socis, que es realitza per presentació de dos socis, un dels quals ha de ser fundador³⁹, o també el sistema d'elecció de la Junta. Aquesta estava formada per un president, un vicepresident, un tresorer, un comptador, un bibliotecari, un secretari i uns vocals de foment, d'acadèmia i conservador,⁴⁰ i s'encarregava de regir l'entitat sota la supervisió del consiliari⁴¹. La meitat dels seus membres es renovaven anualment, amb un sistema de votació que no es basava en l'elecció directa per part de l'Assemblea dels socis, sinó que s'efectuava a través de compromissaris, només la meitat dels quals eren elegits per l'Assemblea.⁴² Novament es tracta d'un sistema plantejat per garantir la continuïtat dels membres fundadors i que només fa possible la renovació amb el seu consens. Aquesta organització sembla més motivada per la fe en un model tradicionalista que no pas per un desig d'autoritarisme. De fet té molta raó Alexandre Galí i Coll (1886 – 1969) quan, explicant anys després el caràcter de l'entitat, afirma que «amb una previsió que va ésser la salvació de la institució es creava una mena de senat»⁴³, puix que realment el Cos Fundador, encara que fos conservador en algun cas, tingué una gestió lúcida i fou el garant d'un compromís constant de mantenir viva l'acció cultural de l'entitat durant moltes dècades.

³⁷ Article V i VI de l'Estatut dins *Estatutos y reglamento... Op.cit.* Pel que fa al càrrec de soci honorari, establert per l'article VI de l'Estatut, es dona tant «por haber contribuido al fomento del Círculo con algún donativo valioso, ó protegido alguna de sus manifestación» com a «artistes nacionales ó extranjeros de notoria reputación, y que manifesten con sus obras hallarse identificados con el espíritu de la Sociedad». *Estatuto y reglamento... Op.cit.*

³⁸ Article VII de l'Estatut dins *Estatutos y reglamento... Op.cit.*

³⁹ Article IX de l'Estatut dins *Estatutos y reglamento... Op.cit.*

⁴⁰ Article X de l'Estatut dins *Estatutos y reglamento... Op.cit.*

⁴¹ Article XIII de l'Estatut dins *Estatutos y reglamento... Op.cit.*

⁴² Articles XI i XII de l'Estatut dins *Estatutos y reglamento... Op.cit.*

⁴³ GALÍ, A., “Instituciones privadas. 1893. Cercle Artístic de Sant Lluc” dins *Història de les institucions i del moviment cultural a Catalunya 1900 – 1936. Ensenyament Tècnic-Artístic, Moviment Artístic*, llibre V, Barcelona, Fundació Alexandre Galí, 1982, p. 158

Si llegint els articles de l'Estatut es desprèn el desig de crear una entitat amb un organigrama poc propici a les revolucions i animada per un explícit catolicisme, no s'hi expressa, en canvi, la vocació cívica aviat exercida pel centre, ni tampoc la matriu catalanista d'aquesta vocació, destinada a “fer país”. L'Estatut i les actes seran, fins l'any 1897, en castellà, un fet justificable en una etapa de catalanisme encara incipient, on l'ús del català es reservava quasi exclusivament a la llengua literària i no a la documentació de tipus oficial.⁴⁴ Tot i així, el catalanisme ja comptava amb textos fonamentals com *Lo Catalanisme* de Valentí Almirall (1886) o *La Tradició Catalana* del mateix consiliari Torras i Bages (1892) i, l'any precedent a la fundació del Cercle, havien participat a la formulació de les Bases de Manresa⁴⁵ futurs “llucs” com Joan Llimona, Joaquim Vayreda i Vila (1843 – 1894), Bonaventura Bassegoda i Amigó (1862 – 1940) i fins i tot Torras i Bages.⁴⁶ La falta d'adhesió immediata de l'entitat a un catalanisme primerenc, del qual evidentment estaven assabentats, explica que els “llucs” entenguessin només gradualment que l'entitat podia ser un centre propulsor d'un projecte cultural i cívic a favor de Catalunya.

⁴⁴ Defensant l'existència d'un ús de la llengua catalana restringit a contextos informals, Marfany declara amb contundència que «abans de 1898 la qüestió catalanista no interessa absolutament ningú fora de quatre gats». “Col·loqui de la primera jornada” dins *Actes del col·loqui internacional sobre el modernisme*, Barcelona, PAM, 1988, p.58. També l'Ateneu Barcelonés tindrà Estatut en català només des de 1896, com s'explica a JARDÍ, E., *Puig i Cadafalch, arquitecte, polític i historiador de l'art*, Barcelona, Ariel, 1975, p.39. És cert, però, que des de 1891 l'*Avenç* havia començat una campanya de normalització ortogràfica del català.

⁴⁵ Sobre les Bases de Manresa remetem a GASOL, J.M., *Las Bases de Manresa. la Assemblée de la Unió Catalanista (Manresa, 25-27 de març 1892)*, Barcelona, Rafael Dalmau Editor, 1987 i a TERMES, J.; COLOMINES, A., *Les Bases de Manresa de 1892 i els orígens del catalanisme*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1992.

⁴⁶ Vegeu a propòsit CARDÓ, C., *Doctrina estètica del Dr. Torras i Bages... Op.cit.*, p.67. Sobre l'arquitecte Bassegoda, notable intel·lectual, autor de nombrosos escrits i pertanyent a una família de llarga tradició en la disciplina arquitectònica, vegeu BASSEGODA MATEU, P., *La Obra arquitectònica de Pedro, Joaquín y Buenaventura Bassegoda (1856 – 1934)*, Barcelona, Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi, 1995. Pel que fa a la relació de l'entitat amb el catalanisme, són moltíssims els “llucs” que als anys noranta, tant abans com després de l'ingrés a l'entitat, es poden incloure a les files del catalanisme primerenc. Segons es detalla a COLL AMARGÓS, J.; LLORENS VILA, J., *Els quadres del primer catalanisme (1882 – 1900)*, Barcelona, PAM, 2000, Bonaventura Bassegoda participa a la Unió Catalanista i successivament a la Lliga Catalana, mentre que Berga i Boix, Berga i Boada, Celestí Devesa i Marià Vayreda al Centre Catalanista d'Olot, que Joaquim Vayreda presidí; Joaquim Cabot i Rovira a la Lliga Catalana i a Unió Catalanista, Joan Garriga i Massó fou secretari general del Centre Escolar Catalanista i Francesc Sardà ho fou de la secció de Belles Arts, entitat de la qual Joan Vidal i Ventosa fou bibliotecari. Finalment, els fundadors Antoni Utrillo i Alexandre de Riquer es van inscriure respectivament a la Unió catalanista i a la Lliga de Catalunya.

Una altra absència en l'Estatut és la falta, evidentment voluntària, de qualsevol declaració estètica, que d'altra banda tampoc no existia en l'Estatut del suposat adversari, el Reial Cercle Artístic⁴⁷, un fet sorprenent, puix que raons de natura estètica, barrejades amb d'altres de morals, encendran una polèmica violenta en contra de la naixent entitat.

Abans d'analitzar aquesta polèmica, és útil veure en quina direcció fa els primers passos l'entitat i introduir el pensament d'una figura clau de la polèmica, l'esmentat consiliari Torras i Bages, per extreure'n elements importants per definir la posició del Cercle respecte al Modernisme.

1.1.3 EL PRIMER BIENNI AL CARRER DEL CALL

Regit pels principis declarats en l'Estatut, l'any 1893 el Cercle obre portes sota la direcció de Joan Llimona, que presideix una Junta formada per Alexandre M. Pons com a vicepresident, Alexandre de Riquer com a vocal conservador, Josep M. Vives com a secretari, el pintor Dionís Baixeras com a bibliotecari i el paisatgista Francesc Amigó com a comptador. Als càrrecs de vocals de foment i d'acadèmia trobem els pintors Agustí Robert i Antoni Utrillo i com a tresorer Enric Sagnier, que inaugura la participació d'arquitectes en càrrecs directius del Cercle.⁴⁸

Aquesta Junta bateja el «primer humil estatge... un piset alt, a manera de golfes, en una casa antiga del carrer del Call»⁴⁹, «a la mateixa casa del xocolater Cunill, tocant a la Plaça de Sant Jaume i carrer de Sant Honorat... on s'hi pujava per una escala estreta i vuitcentista tota endolcida pels bafs de

⁴⁷ Així es desprèn de MARÍN, M.I., *Cercle Artístic de Barcelona 1881 – 2006: primera aproximació a 125 anys d'història*, Barcelona, Reial Cercle Artístic de Barcelona, 2006.

⁴⁸ La composició de la primera Junta s'explica a *Llibre d'actes*, dia 12 d'abril de 1893, AHCASLL.

⁴⁹ BAIXERAS, D., “Records íntims artístics” dins “Pia recordança i afectuós homenatge de Foment de Pietat Catalana en la santa mort d'en Joan Llimona i Bruguera, son president”, *Suplement de Lo Missatger del Sagrat Cor de Jesús*, [s.l.], maig de 1926, p.38-42. Encara es conserva a l'AHCASLL el contracte de lloguer de la seu, al núm.17 2a de l'esmentat carrer, contracte que porta la firma de Joan Llimona pel Cercle i de Juan Casals Arenys en nom de la propietària Dolores Mas Ferrer. Una xocolateria a nom de Lluçia Cunill al carrer del Call 17 existia des de l'any 1867, segons el text MARTÍ ESAYOL, M.A., *El plaer de la xocolata. La història i la cultura de la xocolata a Catalunya*, Valls, Cossetània, 2004, p.56 i 131.

la botiga de confits de baix i per la il·lusió de joventut dels artistes de dalt».⁵⁰

Fou un lloc recordat amb molt afecte pels que el visqueren⁵¹, i devia ser més modest en l'esperit que en la decoració, si creiem les paraules, carregades d'ironia, de Casellas. Diu el crític, en ocasió de la inauguració: «mármoles griegos, marfiles italianos, frontales del renacimiento, cerámica de reflejos catalana, arquillas góticas, pinturas de todas épocas, decoran artísticamente aquellas estancias, de la que estan cuidadosamente excluidos los cuadros o dibujos donde figuren desnudos de mujer».⁵²

Se'n fa ressò *La Tradició Catalana*, que explica que «les sales... estaven molt ben adornades ab quadros, esculptures, tapissos antichs, mobles de l'Edat Mitjana y del Renaixement, marfils y bronzos d'art y altres objectes decoratius, entre 'ls que hi ressaltava la *mascarilla* de Fortuny voltada de llorers».⁵³

La seu social és beneïda per mossèn Magarola i pel consiliari Josep Torras i Bages, que formularà un discurs de tons tomistes «haciendo uso... del idioma catalán».⁵⁴ Hi afirma, segons refereixen els diaris, que: «Jesucristo, puesto que es Dios, es la belleza esencial, y por esto Santa Catalina de Siena, dotada de un gran temperamento artístico, decía que el motivo de la encarnación era atraer a las criaturas por el amor». Segueix explicant «que puesto que el arte era el amor a la belleza, tenia íntima relación con la Religión, pues el artista debía buscar la fuente y el origen de

⁵⁰ RENART, J., “Dionís Baixeras, dibuixant”, text d'una conferència llegida al Cercle el dia 29 març de 1954, el manuscrit de la qual es troba a la Biblioteca de Catalunya al Fons Joaquim Renart, Ms. 4260/8.

⁵¹ Reconstrueix l'ambient del primer estatge Josep Dachs: «freqüentàvem, en aquell temps, una botiga de xocolata, fabricada a la casa, al carrer del Call; era una penya de bons companys, alguns d'ells artistes, i on s'hi passaven uns agradoses hores d'esplai». DACHS, J., “L'Amic” dins “Pia recordança... *Op.cit.*”, p.31-34. Rafael Benet reconstrueix, en canvi, els participants de la colla: «els Llimona es reunien en la seva joventut a la rebotiga de can Cunill, fàbrica de xocolateria del carrer del Call. Allí els trobàvem molts vespres amb els Cunill, els Blanc, l'Antoni Utrillo, en Nubiola, el que més tard fou el canonge doctor Dou». BENET, R., “Josep Llimona president de la Junta de Museus”, *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, Barcelona, abril 1934, p.115.

⁵² C., “Círculo Artístico de San Lúcas”, *La Vanguardia*, 9 d'abril de 1893, p.3. Joan Llimona accentua, doncs, atribuint-la també als espais, la indubtable pobresa dels començaments de l'entitat quan, recordant el primer estatge a l'Assemblea de l'any 1899, diu: «El dia de la inauguració del nostre “Cercle” en aquell modest quint pis, no hi havia més que 'ls bancs de dibuixar i 'l quadre del Sagrat Cor que tenim avui a la Sala». *Llibre d'actes*, dia 17 d'octubre de 1899, AHCASLL

⁵³ “Crónica general”, *La Tradició Catalana*, 23 d'abril de 1893, p.15

⁵⁴ CASELLAS, R., “Círculo Artístico de San Lucas”, *La Vanguardia*, 9 d'abril de 1893, p.3

toda belleza, que es Dios, y considerar a la materia sólo como un instrumento de la belleza». En conclusió, «añadió que el cristianismo salva al artista dilatándole el espacio por donde puede tender su vuelo, y que da al arte mayor libertad y pureza».⁵⁵

Les paraules del futur bisbe, que de fet no expressen cap inclinació estètica sinó més aviat una submissió de l'art al projecte diví, no semblen una declaració estranya per a un clergue, però pel fet de ser pronunciades per l'autor de *La Tradició Catalana* —text on s'aspira a una Catalunya arcaica i immobiliària contrària a l'esperit de modernització defensat aleshores pels intel·lectuals més progressistes— provocaran enceses polèmiques.

Tot i les violentes reaccions que el naixement de l'entitat anava generant a les pàgines de l'*Avenç* o de *L'Esquella de la Torratxa*, en pocs dies s'afegeixen al Cercle un bon grapat de socis, sense el títol de fundadors.⁵⁶ Entre ells trobem l'il·lustrador i pediodista Pere Buxareu de Síria (1872 – 1925); el també periodista i director de la *Ilustración Ibérica* Alfred Opisso i Vinyals (1847 – 1924); el primer mestre dels germans Llimona Frederic Trias i Giró (1850 – 1918); el pintor Modest Teixidor i Torres (1854 – 1927); l'ebenista Francesc Llorens i Riu (1864 – 1925); el brillant deixeble de Riquer Josep M. Sert i Badia (1874 – 1945) i figures aviat cabdals dins l'entitat com el paisatgista Joaquim Amigó i Rich —històric secretari als anys vint i trenta—, el dibuixant *amateur* i col·leccionista Macari Golferichs i Losada (1866 – 1938), el decorador i daurador Antoni Oliva i Martí i els germans Ignasi i Gustau Gispert, que ocuparen càrrecs en nombroses Juntes, de la mateixa manera que Joan Serrahima i Camín (? – 1903), que inaugurarà l'abundant presència d'aquesta família dins l'entitat, presidida per tres Serrahima en èpoques ben distants.⁵⁷

⁵⁵ “El Círculo Artístico de San Lucas”, *El Correo Catalán*, 9 d'abril de 1893, p. 3-4

⁵⁶ El llistat complet de socis que s'hi inscriuen es troba a *Llibre d'actes*, dia 15 d'abril de 1893, AHCASLL

⁵⁷ Sobre Pere Buxareu, il·lustrador a *La Barretina* i col·laborador de *La Veu de Catalunya* a més de pintor, sobre el pintor Frederic Trias i sobre el pintor costumista i paisatgista Teixidor remetem a les breu biografies a RÀFOLS, J.F., *Diccionario... Op.cit.*, p.171 (vol.III) i p.176 (vol.II) i p.133 (vol.III). El mateix val per a Francesc Llorens, esmentat a p.82 (vol.II). Pel que fa a Sert, suposem que hi va participar de manera marginal, ja que no va exposar a cap col·lectiva del Cercle abans de marxar a París l'any 1899. En canvi sí que ho va fer el seu gran amic i col·laborador Miquel Massot i Tetas (1883 – 1968), com se

Amb aquest grup comença a posar-se en marxa l'entitat i, com explicava l'Estatut, l'activitat principal que hi té lloc són les sessions d'apunts de nu masculí, celebrades en dues hores de classes nocturnes.⁵⁸ En aquestes «se pondrán alternativamente una figura de desnudo y otra de ropaje» i «la duración de cada una será de ocho sesiones», en les quals la posa del model era escollida pels socis, seguint l'ordre d'alta a l'entitat. Una curiositat és el fet que amb unes boles numerades s'establia l'ordre d'elecció del lloc per seure, un sistema que, amb retalls de paper, es fa servir encara avui.⁵⁹ Hi havia tota una disciplina domèstica i, com ens explica Joaquim Renart i García (1879 – 1961), «quan el Cercle tenia l'hostatge al carrer de la Cucurulla, a la casa del xocolater Cunill, tots els que dibuixàvem a la classe teníem un armari ple de calaixets i cada soci tenia el seu. Algú començà a dibuixar un símbol o un ninot a la tapa del calaix segons el nom o la característica del seu propietari. Els Llimona, naturalment, hi tenien dibuixada una llimona; nosaltres, una guineu; l'Esteve, un jeroglífic i en Galwey hi tenia pintat un *xino* alludint al seu cognom».⁶⁰

Si un cert esperit d'espai compartit i de germanor devia atreure molts socis, també ho devien fer les adequades condicions de treball de les sessions d'apunts de l'estatge, puix que, com explicava la premsa el dia de

subratlla a PASCUAL RODRÍGUEZ, V., *Sert, el darrer pintor muralista*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997, p.11. Sobre Sert vegeu a més *Exposición Sert*, Barcelona, Gráfica Bachs, 1947 i CASTILLO, A.; CIRICI, A., *José María Sert, su vida y su obra*, Barcelona, Argos, 1947. Golferichs, que encarregarà a l'arquitecte Joan Bellver la constucció de la seva residència a la Gran Via, s'esmenta breument a RAFOLS, J.F., *Diccionari... Op.cit.*, p.493 (vol.I), on no es parla, en canvi, d'Antoni Oliva i d'Ignasi i Gustau Gispert. Sabem, però, gràcies a DOÑATE, M., “L'escultor modernista Josep Llimona” dins DOÑATE, M. (coord.), *Joan Llimona 1860 – 1926, Josep Llimona 1864 – 1934... Op.cit.*, p.123-124, que Antoni Oliva s'ocupava de la policromia de les obres de talles realitzades per Josep Llimona.

⁵⁸ Article XXV del Reglament dins *Estatutos y reglamento... Op.cit.*

⁵⁹ Articles XXV, XXVII, XXVIII i XXX del Reglament dins *Estatutos y Reglamento, Op.cit.*

⁶⁰ L'anècdota, esmentada en ocasió de l'enterrament de Galwey, es troba a RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor*, Barcelona, Curial, Proa, 1995-2003, vol.V p.30, dia 11 de febrer de 1931. Amb “nosaltres” es refereix a ell i al seu germà Dionís. Com es veu, Renart potser confon la seu del carrer del Call, de la qual deu estar parlant, ja que esmenta el xocolater Cunill, amb la seu successiva del carrer Boters, que es trobava a la cantonada amb el carrer Cucurulla. Sobre Renart, que ocuparà un paper important en l'etapa de la postguerra vegeu FONTBONA, F., “Joaquim Renart artista” dins *Orfeo català: quatre presidents 1939 – 1998*, Barcelona, Pòrtic, 1998; BENAVENT DE BARBERÀ, P., *Esbozo biográfico del Académico D. Joaquín Renart García*, Barcelona, Academia de Bellas Artes de San Jorge, 1962; AINAUD DE LASARTE, J., “Ensayo biográfico” dins *Exposición Renart*, Barcelona, Instituto Nacional del Libro Español, 1979

la inauguració, «el local es muy espacioso, contando con una clase de dibujo natural, muy capaz y perfectamente iluminada, así de día como de noche».⁶¹

L'oportunitat de pintar en un ambient de treball idoni fa que el Cercle s'ompli d'artistes dedicats quasi exclusivament al dibuix, i en el curs de la seva llarga trajectòria l'entitat acollirà alguns dels millors il·lustradors de la preguerra, com Pere Torné i Esquius (1879 – 1936), Joan Llaverias i Labró (1865 – 1938), Ricard Opisso i Sala (1880 – 1966) i més endavant Gaietà Cornet i Palau (1878 – 1945) o Emili Ferrer i Espelt (1899 – 1970).⁶²

Malgrat que quedava clar que el dibuix era una de les principals raons de ser de l'entitat, molts eren els seus projectes i ambicions. Per poder-los realitzar, ja l'agost 1893 es creen unes comissions, encarregades de posar en marxa els diferents aspectes de la vida social. Dirigeixen la comissió de propaganda Agustí Robert, Pere Buxareu i Modest Teixidor; de la de patrimoni s'ocupen Dionís Baixeras, Josep Llimona i el seu mestre Frederic Trias, de seguida substituït per Antoni Utrillo; la comissió dedicada al «arreglo del local» és dirigida per Alexandre M. Pons, Alexandre de Riquer i Antoni Oliva; dels catàlegs i invitacions se'n fan responsables Francesc Amigó, Manuel Duran i Francesc Llorens, i de la biblioteca s'ocupen Joaquim Subirana, Gustau Gispert i Josep M. Vives.⁶³

Entre els projectes més urgents es trobava evidentment poder presentar al públic els fruits del seriós treball dels “llucs”. De moment, però, la prioritat donada a l'espai per dibuixar implica que el Cercle no disposi d'una sala d'exposició. Així la primera exposició de l'entitat se celebra a la Sala Parés, que s'havia afirmat com la sala d'exposicions per excel·lència de Barcelona. L'elecció del lloc, a banda del seu prestigi, es devia al fet que, abans del naixement del Cercle, ja hi havien exposat els fundadors Joan

⁶¹ “El Círculo Artístico de San Lucas”, *El Correo Catalán*, 9 d'abril de 1893, p.3-4

⁶² Sobre Torné Esquius, soci des de 1895 a 1899, vegeu l'article CASTILLO, M.M., “Pere Torné Esquius, el dibujante poeta”, *CLIJ Cuadernos de Literatura infantil y juvenil*, núm. 78, desembre 1995, p. 46-51. Sobre Llaverias, entrat el 1895, un any abans d'Opisso, vegeu CADENA, J.M., *Exposición Llaverias*, Barcelona, Instituto Nacional del Libro Español, 1977 i *Exposición-homenaje a Juan Llaverias 1965 – 1938*, Lloret de Mar, Orfebreria de Santa Cristina, Ayuntamiento, Amigos de Lloret, 1952 i sobre Opisso CADENA, J.M., *Opisso*, Barcelona, Colección Peritxol Ocho, 2003. Ferrer i Cornet entraran molt més endavant, respectivament l'any 1916 i 1935.

⁶³ *Llibre d'actes*, dia 31 d'agost de 1893, AHCASLL. Romanen desconeguts, al marge de la vida interna a l'entitat, Joaquim Subirana i Gustau Gispert.

Llimona, Baixeras, Riquer, Utrillo, Robert, Galwey, Vancells, Buxó i Urgellés.⁶⁴

En aquesta primera col·lectiva a la Sala Parés, inaugurada el dia 30 de novembre de 1893, participen tant socis com persones properes al Cercle: hi exposa, per exemple, Antoni Caba i Casamitjana (1838 – 1907), mestre d'Utrillo i aleshores director de Llotja, que potser vol subratllar amb la seva presència el suport de l'art oficial a la criticada entitat.⁶⁵

L'exposició presenta pintures, dibuixos i escultures i també art sumptuària i decorativa (vidrieres, teixits, tapissos, dibuixos de mosaics i treballs de fusta), que posen de manifest l'atenció que el grup dedicarà a aquestes arts que no considerava menors. Si en aquestes últimes i en les escultures dominen les obres de tema religiós —que atreuen feroços crítiques—, entre les 103 pintures només cinc tracten aquest tema. Preval, en canvi, el paisatge, sobretot els boscos catalans, que omplen les obres de Francesc Amigó, Galwey, Vancells, Riquer, dels Vayreda i del presbíter Josep Gelabert i Rincon (1859 – 1936).⁶⁶ La falta d'una caracterització confessional concreta de moltes de les obres d'uns “llucs” que es defineixen com a artistes catòlics genera una reacció encara més dura del crític Casellas. Hereu de la polèmica començada pel desaparegut *L'Avenç* —que tractarem detalladament més endavant—, l'il·lustre Casellas dedica més d'un article a l'exposició, atacant els “llucs” des de tots els fronts i sobretot menyspreant la voluntat que, segons ell, tenien de fer de l'exposició un

⁶⁴ Sobre aquestes exposicions i sobre el paper de la Sala Parés en aquella època vegeu MARAGALL, J.A., *Història de la Sala Parés*, Barcelona, Editorial Selecta, 1975.

⁶⁵ Sobre l'exposició vegeu *Llibre d'actes*, dies 30 de maig i 30 de setembre de 1893, AHCASLL. Segons el *Catàlogo de la primera exposició inaugurada en el Salón Parés el dia 30 de noviembre de 1893*, Círculo Artístico de San Luca, 1893, hi participen a la secció de pintura Francesc Amigó, Dionís Baixeras, Pere Buxareu de Síria, Lluís Buxó, Antoni Caba, Maties Canturri, Enric Galwey, Josep Gelabert Pbro., Sebastià Junyent, Joan Llimona, Francesc de P. Llorens i Riu, Fèlix Mestres, Vicenç Nubiola, Alexandre de Riquer, Agustí Robert, Agustí Rodas, Frederic Trias, Antoni Utrillo, Joaquim Vancells, Joaquim Vayreda, Marià Vayreda, Francesc Vela, Josep M. Vives; a la secció de pastels i dibuixos Pere Buxareu de Síria, Maties Canturri, Antoni Estruch, Josep Pinós, Manuel Urgellés; a la secció d'escultura Josep M. Bardanas, Miquel Blay, Josep Llimona, Anselm Nogué; a la secció d'arts sumptuàries i decoratives hijos de Eudald R. Amigó y C., Enric Farran i Selvas, Macari Golferichs, Enric Moyà, Oliva i Martí, Josep Piquet Galtés i Alexandre de Riquer. Vegeu també MARAGALL, J.A., *Història de la Sala Parés... Op.cit.*, p.58-59. Vegeu també MIRALLES, F., *Sala Parés 130 anys, 1877-2007*, Barcelona, Sala Parés (Establiments Maragall, S.A.), 2007

⁶⁶ Sobre Gelabert, que acabava d'entrar a l'entitat el novembre d'aquell any i que esdevindrà soci corresponsal d'Olot l'any següent vegeu RÀFOLS, J.F., *Diccionario... Op.cit.*, p.472-473 (vol.I)

manifest antimodernista i alhora una eina d'apropament a la fe. Així, amb to provocador, defineix l'exposició com un «salón de pintura modernista» on figuren «discípulos más o menos aprovechados de Casas y Rusiñol», ocupats en «retener la vibración de los espectáculos luminosos» i dedicats a un paisatgisme que Casellas defineix com «un *olotismo impresionista*»⁶⁷ no gaire reeixit. Critica, a més, que la decoració mateixa de la Sala Parés, luxosa i elegant, accentuada per l'escultura profana *Los primeros frios* de Miquel Blay i Fàbregas (1866 – 1936), sembla orientada a fer proselitisme a través de la seducció.⁶⁸ La major acusació s'adreça a «las ambiciones de *propaganda fide*»⁶⁹ de Joan Llimona, «empeñado en esta empresa imposible de hacer silogismos pintados».⁷⁰ Casellas, que anteriorment havia vist en Llimona, amb Casas i Rusiñol, el principal promotor d'una escola pictòrica renovada⁷¹, manifesta ara tota la seva desil·lusió.

Crítiques severes els dedica també Roca i Roca, que declara que «la diferenciación que se empeñaron en establecer los iniciadores de un centro artístico colocado bajo la advocación del santo evangelista, no responde á ningún fin práctico o razonable».⁷² Ho corrobora *L'Esquella de la Torratxa*, que insisteix que «al aislarse dels demás artistas, no tenien cap motiu atencible», afegint que «no es, certament, l'art pictòric un dels medis més expeditos de propaganda... » amb la qual cosa «l Sr. Llimona... devia canviar de medi d'expressió», i que conclou que «si'l Centre Artístich de

⁶⁷ CASELLAS, R., “Exposición del Círculo de San Lucas. I: Impresión general”, *La Vanguardia*, 1 de desembre de 1893, p.1. Crítiques similars se succeeixen en la continuació de l'article (“Exposición del Círculo de San Lucas: Paisajes”, *La Vanguardia*, 7 de desembre de 1893, p.4), en què ataca durament els paisatges i mostra un sobtat canvi d'opinió, ja que critica Baixeras, Vancells, Galwey i Riquer, que en la seva opinió eren bons pintors l'any anterior, però que ho havien deixat de ser en aquesta exposició. De l'obra de Blay torna a parlar Casellas al quart dels articles, “Exposición del Círculo de San Lucas: Primeros frios”, *La Vanguardia*, 13 desembre de 1893, p.4.

⁶⁸ Acusacions similars es formulen a CABOT I ROVIRA, J., “Notas Artísticas. Saló Parés. Exposició del Círcol Artístich de Sant Lluch”, *La Veu de Catalunya*, 10 de desembre de 1893, p.596-599.

⁶⁹ CASELLAS, R., “Exposición del Círculo de San Lucas. II: El cuadro de Llimona”, *La Vanguardia*, 2 de desembre de 1893, p.4

⁷⁰ *Ibidem*

⁷¹ Vegeu, per exemples, els elogis a *La Vidua* exposada a Sala Parés l'any 1891 a CASELLAS, R., “Novena exposició extraordinària de Can Parés”, *L'Avenç*, gener 1892, p.22-26. S'analitza la postura de Casellas a CASTELLANOS, J., *Raimon Casellas...* *Op.cit.*, p.190-191.

⁷² ROCA I ROCA, J., “La semana en Barcelona”, *La Vanguardia*, 3 de desembre de 1893, p.4

Sant Lluç no serveix per crear una escola nova, s'haurà de confessar que no serveix de res».⁷³

S'acusen els "llucs" com a autors d'una pintura d'ideologia antimodernista, però traduïda plàsticament en formes copiades del Modernisme i amb menor habilitat tècnica i força expressiva. Concentra la polèmica un quadre de Llimona «conegut y discutit com may ho havia estat cap del mateix autor»⁷⁴, retolat amb un lema extret de l'Apocalipsi «si no velaràs vendré a ti como ladrón y no sabrás a qué hora vendré». Un Casellas abans admirador de Llimona, defineix el quadre «detestable como obra de arte» i «rídículo como obra de enseñanza y predicación».⁷⁵ També un crític catòlic com Cabot i Rovira, que elogia l'esperit regenerador i confessional de l'entitat, no s'absté d'atacar la falta de versemblança i l'artificiositat de l'obra de Llimona.⁷⁶ La defensa de la revista ultraconservadora *La Tradició Catalana* empitjora les possibles acusacions de conservadorisme, puix que allà s'ataquen els detractors de Llimona com a defensors «del grosser realisme en l'art»⁷⁷, mentre que s'acusen els mateixos "llucs" de merèixer les crítiques com a càstig per a l'artista culpable d'haver-se apropiat massa al realisme. Un desencoratjat Llimona pintarà a sobre del quadre el conegut *Tornant del tros*⁷⁸, i demostrarà així reconèixer l'escassa qualitat de l'obra presentada.

D'altra banda, s'ha d'admetre que els violents atacs de la crítica barregen qüestions estètiques i morals i, sobretot basant-se en les segones, afirmen la il·legitimitat del Cercle d'existir com a grup autònom del Reial Cercle Artístic. Això és pot veure també en el to exagerat dels elogis morals

⁷³ *L'Esquella de la Torratxa*, 19 de maig de 1893, p.777

⁷⁴ "Lo Quadro d'En Llimona", *La Tradició Catalana*, 15 de desembre de 1893, p.130-131

⁷⁵ CASELLAS, R., "Exposició del Círculo de San Lucas. II: El cuadro de Llimona", *La Vanguardia*, 2 de desembre de 1893, p.4

⁷⁶ CABOT I ROVIRA, J., "Notas Artísticas. Saló Parés. Exposició del Círcol artístich de Sant Lluç", *La Veu de Catalunya*, 10 de desembre de 1893, p.596-599

⁷⁷ "Lo Quadro d'En Llimona", *La Tradició Catalana*, 15 de desembre de 1893, p.130-131. Ràfols, que declara haver vist l'obra en fotografia, s'uneix, anys més tard, als elogis de *La Tradició Catalana* sobre el quadre, contradient Casellas.

⁷⁸ L'episodi s'explica a RÀFOLS, J.F., "Dues pintures de Joan Llimona una damunt l'altra", *Bulletí dels Museus d'Art de Barcelona*, juliol 1937, p.82-85, mentre que trobem un estudi detallat de les dues pintures a ADMELLA, C.; PEDRAGOSA, N., "*Tornant del tros i La morts sobtada*" dins DOÑATE, M. (coord.), *Joan Llimona 1860 – 1926, Josep Llimona 1864 – 1932... Op.cit.*, p.25-32.

de la part favorable que, en canvi, insisteix en la necessitat de fundar una agrupació d'artistes amb els ideals del Cercle.

Francesc Miquel i Badia (1840 – 1899) comenta així la primera col·lectiva dels “llucs”: «¡Bienvenidos sean los nobles campeones! ¡De fijo que sus campañas serán fructíferas para la sociedad, que tan necesitada se encuentra de fe, de caridad y de esperanza!». ⁷⁹ Crític poc favorable al Modernisme, Miquel i Badia acusa els “llucs” d'estar afectats per la «insustancialidad que en el concepto domina en la pintura contemporánea» ⁸⁰, i on veu el valor de l'entitat és en el respecte de les virtuts teologals: la raó de les seves apreciacions és, doncs, de caràcter absolutament moral. El mateix fa el soci Bonaventura Bassegoda, que dedica la llarga introducció del seu comentari a l'exposició a felicitar aquests «joves de bona voluntat, que senten l'art com á verdaders creyents y, no volentlo divorciar de sas creencias, s'apleguin en fraternal asociació y's comprometin tácitamente á desterrar a sas obras lo segell de la concupiscencia ó de la pornografía». ⁸¹

La bondat de l'entitat es mesura, doncs, amb paràmetres morals, que són els que determinen el suport o l'atac per part de les diverses tendències de la premsa.

Potser per la publicitat derivada d'aquesta polèmica, a més de per la posició ja reconeguda de molts dels seus membres, l'entitat obtindrà, mentrestant, la possibilitat de formar part del Jurat de la *II Exposició de Belles Arts* de 1894, on rep també un cert reconeixement, ja que s'hi premien els “llucs” Joaquim Vancells, Miquel Blay i Joan Pinós i Comas (1867 – 1916), artistes que, però, gaudien d'èxit abans de la creació de l'entitat. ⁸²

⁷⁹ MIQUEL I BADIA, F., “Círculo Artístico de San Lucas”, *Diario de Barcelona*, 6 de desembre de 1893, p.14226

⁸⁰ *Ibidem*. Badia desprestigia l'impressionisme, el naturalisme i en general les tendències forànies. Oposat també el judici sobre el quadre de Llimona, que defineix «verdadera página ascética».

⁸¹ BASSEGODA, B., “Círcul Artístich de Sant Lluch. Exposició de Bellas Arts”, *La Renaixença*, 10 de desembre de 1893, p.9751

⁸² De fet Pinós entra com a soci aquell mateix 1894. Pel que fa a la presència de l'entitat al Jurat vegeu “Sesión del Ayuntamiento”, *La Vanguardia*, 8 de desembre de 1893, p.2 i *Llibre d'actes*, dies 28 d'octubre i 16 de desembre de 1893, AHCSLL i quant a l'exposició en si el catàleg *Segunda Exposición General de Bellas Artes*, Barcelona, 1894.

El Cercle comença així a construir-se un lloc en els esdeveniments culturals ciutadans i, aquell mateix 1894, participa en l'homenatge per la mort de dos membres de l'entitat, el pintor romàntic Lluís Rigalt i Farriols (1814 – 1894)⁸³, declarat soci honorari pocs mesos abans, i Joaquim Vayreda. L'acte el celebren el Cercle de Sant Lluç, el Reial Cercle Artístic i l'Associació Artística i Literària, amb una exposició a la Sala Parés, que serà oberta per a una vetllada necrològica.⁸⁴

Novament a la Sala Parés s'exposarà un penó portat pels socis al pelegrinatge a Roma d'aquell mateix any, símbol de la fe dels fundadors. Dissenyat per Sagnier, representava una Mare de Déu de la Mercè pintada per Baixeras, orlada per Riquer i daurada per Oliva i de Martí.⁸⁵ Dos anys després, els socis van donar les gràcies al finançador del pelegrinatge, Claudi López i Bru (1853 – 1925), marquès de Comillas, amb un tríptic de fusta i bronze, projectat per Joan Martorell amb la col·laboració de Sagnier, Utrillo, Josep Llimona, Joan Riera i Casanovas i Frederic Masriera.⁸⁶ L'episodi és un exemple de com, a través d'una afinitat de tipus confessional, els “llucs” estableixen òptimes relacions amb l'alta burgesia —a la qual molts d'ells mateixos pertanyen—, com és el cas de la relació privilegiada amb la família Güell-Comillas.

Mentre aquests contactes van construir la imatge oficial d'un Cercle catòlic, els socis continuen les seves sessions d'apunts, on els assistents augmenten cada vegada més, la qual cosa obliga a crear torns de treball.

Entre els nous “llucs” trobem els dibuixants Carles Pellicer i Rouvière (1865 – 1959), Lluís Bonnín i Martí (1873 – 1964) i Francesc Sardà i

⁸³ Segons el *Llibre d'actes*, dia 5 de maig de 1894, AHCASLL se li dedica una missa de sufragi, que serà des d'aleshores una constant a la mort de cada soci. La breu estada del soci devia revelar-se significativa, ja que Rigalt dona a l'entitat dues aquarel·les per adornar les sales. *Llibre d'actes*, dia 30 de maig de 1893, AHCASLL

⁸⁴ Vegeu *Llibre d'actes*, dia 13 de novembre de 1894, AHCASLL. Se'n parla també a MARAGALL, J., *Historia de Sala Parés... Op.cit.*, p.63, a *La Vanguardia*, 16 de novembre 1894, p.2; 28 de novembre de 1894, p.2; 30 de novembre de 1894, p.4 i a CASELLAS, R., “Joaquín Vayreda”, *La Vanguardia*, 5 de desembre de 1894, p.4. Per Joaquim Vayreda el Cercle celebrarà també una missa de sufragi. *La Vanguardia*, 9 de novembre de 1894, p.2

⁸⁵ Vegeu MARAGALL, J., *Historia de Sala Parés... Op.cit.* i *Diario de Barcelona*, 12 abril 1894, p.4318

⁸⁶ Se'n parla a *Llibre d'actes*, dia 15 de febrer de 1896, AHCASLL i a JARDÍ, E., *Història del Cercle Artístic de Sant Lluç... Op.cit.*, p.615. Els “llucs” havien establert relacions amb el marquès de Comillas ja l'any 1893, oferint-li suport com a president de la Asociación de Padres de Familia, segons s'explica a *Llibre d'actes*, dia 22 de juliol de 1893, AHCASLL. Recordem que la germana de Claudi López es casarà amb Eusebi Güell i Bacigalupi.

Ladico (1877 – 1912); els pintors Fèlix Mestres i Borell (1872 – 1933) i Claudi Hoyos i Ayala (1875 – 1905); els decoradors Dionís (1878 – 1946) i Joaquim Renart.⁸⁷ Augmenta també la presència de músics. L'entitat, que ja comptava amb el compositor Amadeu Vives i Roig (1871 – 1932), guanya ara el guitarrista Miquel Llobet i Solés (1878 – 1938), íntim amic dels Renart.⁸⁸

Mentrestant, la influència del Cercle s'estén fora de Barcelona amb la creació de socis corresponsals: l'escultor Miquel Blay des de París i un grup olotí format per Josep Berga i Boix (1837 – 1914) i el seu fill Josep Berga i Boada (1872 – 1923), els germans Joaquim (1843 – 1894) i Marià Vayreda (1853 – 1903) i Josep Devesa.⁸⁹ De fet, l'olotisme, al qual molts paisatgistes de l'entitat es remetien, no era tan sols un model estètic, sinó que des d'Olot sorgeix una primerenca tendència de catalanisme conservador, arrelat en la tradició i la religió, que presentava molts paral·lelismes amb el projecte dels “llucs”.⁹⁰

Continua dirigint aquesta popular entitat —que en un any arribà a un centenar de socis— la Junta fundacional, confirmada íntegrament a l'Assemblea del 1894.⁹¹ Aquesta dóna empenta a noves iniciatives i a finals

⁸⁷ Breus biografies de Pellicer i Hoyos es troben a RÀFOLS, J.F., *Diccionario... Op.cit.*, p.320 i 6 (vol.II) i el segon és actualment objecte d'un estudi de la professora Teresa M. Sala. Sobre el joier i dibuixant Lluís Bonnín, que ingressa a l'entitat el desembre de 1894 per quedar-s'hi només un any, vegeu JARDÍ, E., *Quelcom sobre Ll. Bonnín i el seu art*, Barcelona, Reial Cercle Artístic, 1973, RÀFOLS, J. F., *El arte modernista en Barcelona*, Barcelona, Llibreria Dalmau, 1943, p.71 i 163 i D'ORS, E., “Schumann”, *La Vanguardia*, 17 setembre 1954, p.5. Pel que fa a Sardà remetem a ESCALA, G., “Francesc Sardà i Ladico (Barcelona 1877 – 1912)”, *Locus Amoenus*, 8, 2005-2006, p. 337-348 i quant a Mestres a COLL, I. (text i catalogació), *Fèlix Mestres i Borrell, pintor: 1872 – 1933*, Terrassa, Ajuntament de Terrassa, Cultura, 2002. Sobre la vida íntima dels Renart vegeu el ja esmentat *Diari* escrit per Joaquim.

⁸⁸ El compositor Vives entra al Cercle el juliol de 1893 per proposta dels fundadors Urgellès i Utrillo, aquest últim autor d'un retrat seu que exposa a la primera col·lectiva social, i es dóna de baixa per falta de pagament el 9 de juny de l'any següent, tot i que continua participant en la vida de l'entitat. Per a una breu biografia vegeu VALLÈS ALTÈS, J., *Aproximació a la figura d'Amadeu Vives*, Barcelona, PAM, 1998. L'amistat entre els Renart i Miquel Llobet, compositor i gran virtuós de la guitarra, deixeble de Tàrraga, es pot resseguir a RENART, *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor... Op.cit.* Pel guitarrista remetem a AVIÑOÀ, X. (dir.), *Història de la Música Catalana, Valenciana i Balear*, Barcelona, Edicions 62, 1999 – 2007, vol.X, p.39

⁸⁹ Pel que fa a les respectives altes vegeu *Llibre d'actes*, dies 17 de febrer, 14 de juliol, 18 i 30 de setembre, 4 d'octubre i 13 de desembre de 1894, AHCASLL. Devesa, tot i no haver-se donat d'alta oficialment, ja havia aparegut a l'exposició de 1893.

⁹⁰ Sobre els pintors olotins vegeu FONTBONA, F., *El paisatgisme a Catalunya*, Barcelona, Destino, 1979, p.65-82. També Melcior Domenge s'unirà a l'entitat l'any 1896, sempre com soci corresponsal.

⁹¹ *Llibre d'actes*, dia 16 d'octubre de 1894, AHCASLL

d'aquell any els "llucs" editen el fascicle *Navidad* amb portada «a lo estilo de los prerafaelites»⁹² de Manuel Duran, i textos poètics acompanyats per làmines dels germans Llimona, de Baixeras, Utrillo, Blay, Mestres, Buxó, Farran, Moyà, Vayreda, Trias, Robert, Llorens i Pellicer. Destaquen les caplletres i els encapçalaments, tant florals com figuratius, obra d'Alexandre de Riquer, veritable propulsor de l'art del llibre a Catalunya, i que devia ser l'inspirador dels prerafaelitismes del fascicle, un estil que l'influència des del seu viatge a la capital anglesa.⁹³

El crític Miquel i Badia, que col·labora amb un text al fascicle, comenta amb entusiasme al *Diario de Barcelona*: «con el título de *Navidad* ha publicado el Círculo Artístico de San Lucas un precioso número profusamente ilustrado por reputados artistas, individuos de la espresada Asociación, y con escritos originales de conocidos literados. Este número es notable por sus condiciones artísticas, honrando al Círculo de San Lucas y al arte tipográfico de nuestro país. Las láminas sueltas en varios colores y oro y los grabados intercalados en el texto están tirados con la mayor perfección, habiéndose llevado a cabo toda la parte tipográfica en los talleres de los señores Thomas y compañía».⁹⁴ Encara es pot constatar en les còpies conservades a l'AHCASLL l'extraordinària qualitat de la publicació, creada per donar publicitat a l'entitat i que escull una festivitat molt adequada al caràcter confessional del Cercle. La imatge de perfectes artistes catòlics podria, però, posar-se en dubte per la inspiració prerafaelita d'algunes de les il·lustracions: la conferència *De la Fruïció artística*⁹⁵, pronunciada aquell any per Torras i Bages, atacava violentament les tendències arribades de fora de Catalunya. Aquest parlament donaria raó a

⁹² MIQUEL BADIA, F., "Navidad por el Círculo Artístico de San Lucas", *Diario de Barcelona*, 11 de desembre de 1894, p.14197.

⁹³ De coordinar la creació del fascicle s'ocupen els germans Llimona, Amigó, Durán i Vives segons *Llibre d'actes*, dia 5 de maig de 1894, AHCASLL. Entre els autors dels textos poètics trobem catalans com Narcís Oller, Verdaguier, Miquel i Badia i no catalans com Francisco Blanco García, C. Suárez Bravo i Gaspar Núñez de Arce.

⁹⁴ MIQUEL BADIA, F., "Círculo Artístico de San Lucas", *Diario de Barcelona*, 6 de desembre de 1894, p.13979. Vegeu també el ja citat MIQUEL BADIA, F., "Navidad por el Círculo Artístico de San Lucas", *Diario de Barcelona*, 11 de desembre de 1894, p.14197, on es detallen totes les làmines i es duu a terme una veritable apologia de la utilitat moral de la publicació.

⁹⁵ TORRAS I BAGES, J., *De la Fruïció artística – reflexions sobre sa naturalesa, causa, condicions y finalitat*, Barcelona, Establiment Tipogràfic a càrrec de Fidel Giró, 1894. La conferència es comenta a *Llibre d'actes*, dies 17 de febrer i 7 d'abril de 1894, AHCASLL.

les acusacions d'incoherència que Casellas havia vist entre declaracions i obres dels "llucs", una incoherència que no es despenia del discurs inaugural de Torras i Bages de l'any 1893. Endinsar-nos en aquesta possible contradicció és indispensable perquè aclareix les raons que portaren al naixement de l'entitat i la seva relació amb l'esperit modernista que brollava en aquells anys. Ho és també perquè basant-se en el balanç d'aquests anys inicials la crítica va jutjar més endavant l'entitat, sense gaire matisacions, tancada i conservadora o bé oberta i innovadora. Com que els "llucs" només s'expressen en aquest polèmic bienni amb les seves obres i deixen a Torras i Bages el paper de portaveu, per començar hem de definir breument el pensament del consiliari i la seva influència dins l'entitat. És el primer pas per esbrinar la complexa qüestió de la relació dels "llucs" amb el Modernisme.

1.1.4 EL CONSILIARI TORRAS I BAGES

El vilafranquí Josep Torras i Bages era prou conegut a tot Catalunya abans del seu càrrec de consiliari del Cercle. Pertanyent a una intel·lectualitat de clergues cultes i deixeble de Josep Morgades, era entre els principals creadors dels vincles entre catalanisme i catolicisme que proposa en el seu llibre *La Tradició Catalana* (1892).⁹⁶ En el text somnia en un regionalisme cristià i en una idíl·lica Catalunya arcaica i pairal, allunyada de modernitzacions o influències forasteres.⁹⁷

Quan és cridat pels "llucs" com a consiliari, el culte Torras i Bages, llicenciat en dret i filosofia i, com hem vist al discurs inaugural, seguidor de

⁹⁶ TORRAS I BAGES, J., *La tradició catalana – estudi del valor ètic y racional del regionalisme català*, Barcelona, Estampa "La Ilustración", á c. De F. Giró, 1892. A propòsit de l'acció de Morgades i Torras i Bages explica Risques: «El vigatanisme reeixí a fer una síntesi operativa, en termes polítics i culturals, entre catolicitat i catalanisme, i contribuí d'una manera decisiva que els creients abandonessin la identificació entre la defensa dels interessos de l'Església i la causa carlina». "La restauració canovista, 1875-1900" dins RISQUES, M., (dir.), *Història de la Catalunya contemporània*, Barcelona, Pòrtic, 2004, p.174-175

⁹⁷ Paraules molt dures sobre el seu pensament es troben a VALENTÍ, E., "La posición antimodernista: Torras i Bages i su *Tradició Catalana*" dins *El primer modernismo literario catalán... Op.cit.*, p.243-265 i a VALENTÍ, E., "El programa antimodernista de Torras i Bages" dins *Els classics i la literatura catalana moderna*, Barcelona, Curial, 1973, p.152-187.

l'escolàstica⁹⁸, no està especialitzat en matèries artístiques. Tot i així, decideix acceptar l'encàrrec amb extrema dedicació i, segons diu Castellanos, «es va fer càrrec de la nova entitat artística i la va convertir en un nucli d'influència ideològica i religiosa»⁹⁹, oferint a la reacció moralitzant dels primers “llucs” una justificació teòrica.

Si el discurs inaugural de l'entitat té caràcter informal i només teoritza un art integrat en l'ordre diví, en els anys següents Torras i Bages aprofundeix en el tema i formula una sèrie de lliçons que es traduiran en conferències ofertes als socis i successivament publicades. La primera d'aquestes intervencions és l'esmentada *De la Fruïció artística*, llegida el dia 1 de març de 1894, en què demostra la seva facilitat per moure's entre pensadors com Plató, Aristòtil, Kant, Comte i Taine, a més de Zola i Goethe, Schiller i Rousseau, Llull i Ausiàs March.¹⁰⁰ La lliçó, «reflexionant breument sobre la naturalesa, causa, condicions y finalitat del goig estètic»¹⁰¹ explica als “llucs” que l'aparició de nous corrents —«que'ls qui parlen de temple y sacerdoci del Art, que'ls entusiastes de la escola suggestiva y del Art simbòlich, que acaba en una especie de superstició, que'ls moderns profetes de l'inconegut»— no és res més que «una prova indirecta, però eficaç d'aquell *quid divinum* que ja Aristòtil predicava existir en lo veritable artista».¹⁰² Demuestra després, amb argumentacions tomistes, que «lo materialisme del Art és impossible»¹⁰³ perquè «l'esperit governa la matèria»¹⁰⁴ i, per tant, el «talent del artista consisteix en fer resplendir aquesta llum divina en la matèria».¹⁰⁵ Allò que semblava, al discurs inaugural, una posició teocèntrica atemporal, es concreta ara en un atac actualíssim, amb argumentacions extretes de Sant Tomàs, al materialisme en

⁹⁸ «Llibre que hagi emocionat i seduït el Doctor Torras no n'hi ha cap més, després de la Bíblia, com la *Summa...* Sant Tomàs ho és tot per a ell» s'explica a SOLÀ MORETA, F., *Biografia de Josep Torras i Bages...* *Op.cit.*, p.227.

⁹⁹ CASTELLANOS, J., “Gaudí, arquitecte de Déu” dins *Intel·lectuals, cultura i poder*, Barcelona, Ed. de la Magrana, 1998, p.17

¹⁰⁰ Quan els “llucs” li demanen que agafi l'encàrrec, declara: «hauré de començar de cap i de nou a aprendre... afició per les coses d'art n'hi tinc; més coneixements especials, cap». LLIMONA, J., *El Do de Déu...* *Op.cit.*, p.113. Al mateix text Llimona explica que fou el canonge Estadella, primer designat per al càrrec, a aconsellar Torras i Bages com a més apte per complir-lo.

¹⁰¹ TORRAS I BAGES, J., *De la Fruïció artística...* *Op.cit.*, p.5

¹⁰² *Ibidem*, p.6

¹⁰³ *Ibidem*, p.6

¹⁰⁴ *Ibidem*, p.9

¹⁰⁵ *Ibidem*, p.19

què viu aleshores Catalunya. Torras i Bages no recolza, però, la reacció dels qui, en contra del positivisme, defensen la teoria de l'Art per l'Art, cometent una idolatria. «La independència del Art» no és tan sols «una vana quimera», sinó un «pecat» que és propi de l'art que «es pensa decorar-se batejant-se amb el vulgaríssim nom de modernista, vingut en bona part de les boires glaçades del Nord...».¹⁰⁶

Torras i Bages cerca, doncs, en l'escolàstica els mitjans per resoldre qüestions vives en el debat artístic i afirmar les seves opinions, i indirectament les dels socis de l'entitat, envers les tendències modernistes que havien sorgit feia poc. En el discurs esbossa també un dels seus temes constants, és a dir, l'acusació als intel·lectuals catalans d'haver perdut el sentit social de la seva missió i una posició harmònica dins de la creació divina, i ofereix a la contradicció vitalisme-decadentisme d'aquells anys una solució totalment cristiana.¹⁰⁷

D'altra banda, la seva defensa de l'artista integrat en la societat i en el projecte diví no es concreta en eleccions estètiques constructives, a banda de l'atac al Modernisme foraster. Aquesta única directiva, a més, serà aviat matisada i Torras i Bages renegarà només d'un tipus de Modernisme, definit d'una manera molt vaga com a herètic. No devia pertànyer a aquesta tendència degenerada l'apreciat bàcul que li donarà el Cercle i que estrenarà a la processó del Corpus de l'any 1899, obra dissenyada per Josep Llimona i realitzada per la casa Masriera, d'estil innegablement influït per «l'alés de barbarie» que atacava en *De la Fruïció artística*.¹⁰⁸ Tampoc devia pertànyer al modernisme herètic la celebrada obra de Gaudí, exemple per excel·lència de naturalisme cristià que, a judici de Castellanos, Torras i Bages recolza per demostrar que la veritable modernitat es trobava en el catolicisme de Sant Lluç i no en els artistes maleïts modernistes.¹⁰⁹

¹⁰⁶ *Ibidem*, p.32

¹⁰⁷ L'observació s'extreu de CASTELLANOS, J., "Gaudí, arquitecte de Déu" dins *Intel·lectuals, cultura i poder... Op.cit.*, p.19-20.

¹⁰⁸ TORRAS I BAGES, J., *De la Fruïció artística... Op.cit.*, p.32. Es tractava d'un bàcul amb una representació de Sant Jordi. La idea de donar-li l'objecte consta ja al *Llibre d'actes*, dia 13 de maig de 1899, AHCASLL. El bàcul es va perdre l'any 1936 i ara se'n conserven unes fotos, la reproducció al sepulcre de Torras i Bages i el dibuix del projecte de Sagnier, conservat al Museu Episcopal de Vic.

¹⁰⁹ CASTELLANOS, J., "Torras i Bages i Gaudí" dins LAHUERTA, J.J., *Gaudí i el seu temps*, Barcelona, Barcanova, 1990, p.38

Deu ser la voluntat de donar als artistes catòlics noves eines per guanyar la batalla en contra de la bohèmia el que motiva la integració parcial dels llenguatges innovadors en una successiva intervenció, *De l'infinit i del límit en l'Art*¹¹⁰, llegida al Cercle l'any 1896. Torras i Bages s'hi proposa neutralitzar el “perill” del corrent simbolista, integrant-lo en el marc de la iconografia cristiana i en un projecte transcendent on no queda lloc per a explosions d'individualisme.

L'artista individualista encara és l'objectiu de la conferència donada l'any següent, titulada *Del verb artístic*¹¹¹, on critica el subjectivisme wagnerià, i també de la pastoral de l'any 1903 en què, ja bisbe de Vic, ataca els literats místics. En l'última lliçó llegida al Cercle l'any 1905, titulada *Llei de l'Art*¹¹², confirma les seves conviccions mitjançant la defensa d'un art cristià com a branca de la teologia.

De les seves intervencions es desprèn que «Torras i Bages no només defensa l'art cristià, sinó que en fa l'únic art possible (àdhuc admetent, com admet i defensa, un art de tema i funció no religiosos)»¹¹³, una posició coherent amb la seva aspiració a un món, o més aviat a una Catalunya, en què cadascú ha de portar endavant el petit paper que li ha estat assignat dins d'un projecte diví més ampli. Eduard Valentí afirma, amb to crític, que «en realidad, Torras i Bages no se interesó nunca de veras ni por la literatura ni por el arte. Les reconocía una función importante en el plan divino de la naturaleza y de la sociedad, y los juzgaba meramente por el modo como desempeñaran esa función».¹¹⁴ L'afirmació s'ha de matisar: Torras i Bages no menyspreava les arts, però, en la jerarquia dels valors cristians, aquestes no podien ser el fi últim, que era Déu. La de Torras i Bages, explica Cardó¹¹⁵, és una estètica ontològica sotmesa a la teologia.

¹¹⁰ TORRAS I BAGES, J., *De l'infinit i del límit en l'Art*, Barcelona, Establiment Tipogràfic á càrrech de Fidel Giró, 1897

¹¹¹ TORRAS I BAGES, J. *Del verb artístic – comentari de Sant Tomàs*, Barcelona, Establiment Tipogràfic á càrrech de Fidel Giró, 1897. Aquesta conferència va impressionar el jove Torres García, com ell mateix declara a les seves memòries. Vegeu TORRES GARCÍA, J., *Historia de mi vida*, Barcelona, Paidós, 1990, p.60-61.

¹¹² TORRAS I BAGES, J. *La llei de l'art*, Vic, Estampa de la Viuda R. Anglada, 1905

¹¹³ CASTELLANOS, J., “Gaudí, arquitecte de Déu” dins *Intel·lectuals, cultura i poder...* *Op.cit.*, p.19

¹¹⁴ VALENTÍ, E., *El primer modernismo literario catalán...* *Op.cit.*, p.294

¹¹⁵ CARDÓ, C., *Doctrina estètica del Dr. Torras i Bages...* *Op.cit.*

Mentre que Torras i Bages, tot i una certa ambigüitat estètica, s'expressa amb to decidit a les seves conferències, els "llucs" no ofereixen cap declaració d'una poètica en els primers anys. Els fundadors del Cercle aspiraven, a través de l'entitat, a «restablecer las antiguas agremiaciones católicas que tanto fomentaron el desarrollo de las artes como contribuyeron a afirmar la mutua caridad entre los agremiados»¹¹⁶, fet del qual es dedueix que devien compartir el desig d'un retorn a la societat integrada defensada pel consiliari a *La Tradició Catalana* i devien valorar la seva sòlida moral. Fins i tot podien ser més extremistes que Torras i Bages, que des del moralisme de Joan Llimona i els seus companys «va saber extreure'n la formulació teòrica i va convertir una reacció que havia nascut sota el signe de la negació, en un grup operant dins —o enfront— de la dinàmica cultural engegada pel Modernisme».¹¹⁷

La falta de declaracions estètiques més enllà de les normes morals de l'Estatut no aclareix, però, la posició dels "llucs", que deixen en mans de Torras i Bages el paper de definir una imatge exterior compacta i unívoca, d'un Cercle bastant més complex si sabem que «a su clase vespertina, silenciosa y fructífera, acudieron varios jóvenes artistas de confesionalidad dudosa llegados allí principalmente por la módica cuota».¹¹⁸ D'altra banda, el tomisme del consiliari, tan poc definit estèticament com per rebutjar un Modernisme "herètic" i donar suport a Josep Llimona o a Gaudí, imposava als "llucs" eleccions més ètiques que de caràcter artístic. La confessionalitat no es trobava, doncs, necessàriament en contradicció amb l'adopció dels llenguatges modernistes, fet que, en canvi, Casellas veu contradictori.

És, a més, probable que algun dels artistes no compartís certes declaracions de Torras i Bages. Tot i així, no distanciar-se'n oficialment creava molts avantatges en termes d'encàrrecs puix que, ens recorda Castellanos, Torras i Bages «està preparant un grup que, des d'una posició confessional inequívoca, acapararà el mercat artístic català».¹¹⁹ Aquesta podria ser una raó del silenci dels "dissidents".

¹¹⁶ *Llibre d'actes*, dia 22 de febrer de 1893, AHCASLL

¹¹⁷ CASTELLANOS, J., *Raimon Casellas...* *Op.cit.*, p.179-180

¹¹⁸ RÀFOLS, J. F., *Modernismo y modernistas...* *Op.cit.*, p.265

¹¹⁹ CASTELLANOS, J., "Gaudí, arquitecte de Déu" dins *Intel·lectuals, cultura i poder...* *Op.cit.*, p.18

Amb això no es vol desmentir l'ascendència real que el pensament de Torras i Bages va tenir en molts socis, fàcil d'entendre si pensem en el testimoni de Josep Maria Ainaud, segons el qual «en aquells moments... no oblidem que, per a les decisions importants que es prenen al nostre país, tothom deia: “Ja n’heu parlat amb en Torras i Bages?”».¹²⁰

El consiliari segurament va incidir en Antoni Gaudí, soci des de l'abril de 1899 i presència esquiva i silenciosa dins l'entitat, que es manifestava públicament només en ocasions realment importants, com la processó del Corpus de 1899.¹²¹ Ràfols explica la intensitat de la relació entre Gaudí i el bisbe vigatà, una vinculació que s'havia de nodrir de la idea compartida de la missió de l'artista com a ens orgànic a la societat.¹²² Tot i que Castellanos veu més aviat una influència de Torras i Bages sobre Gaudí que un diàleg mutu, les coincidències en el pensament escolàstic d'aquests dos grans homes vertebren l'orientació de l'entitat com a mínim fins a la Guerra Civil.

Un altre soci, probablement no tan assidu, amb el qual el consiliari tindrà una estreta relació, és el pintor Josep Maria Sert, a qui encarregarà la decoració de la seu vigatana. Preocupat per les influències de la bohèmia parisenca, el consiliari el voldrà guiar moralment amb els seus consells recordant-li que: «tens tu una missió social que és la de fer viure l'ideal de la moral, de l'esperit» i quasi amenaçant-lo que «la fe, caríssim, és l'única que salva, no l'art».¹²³

L'opinió del mossèn pesarà també sobre el mestre de Sert, Alexandre de Riquer, que havia compartit la decisió del bisbe d'encarregar la decoració de la Seu de Vic al seu deixeble. Riquer va deixar la revista modernista *Joventut*, de la qual dirigia la Secció artística, després d'una carta en què Torras i Bages s'expressava així: «he vist que en la revista “Joventut” vostè hi prenia part... y dita revista m'ha semblat divorciada de la norma catòlica». Afegeix: «vostè té un nom dintre de l'art cristià y... convé que

¹²⁰ AINAUD DE LASARTE, J.M., *Centenari de la Lliga Espiritual de la Mare de Déu de Montserrat*, Vic, Impres a Gràfiques DIAV, 2000, p. 5

¹²¹ Recordem que una de les poques fotografies de l'arquitecte el mostra a la processó del Corpus de 1899, entre els “llucs” encapçalats per la bandera de l'entitat.

¹²² RÀFOLS, J.F., *Gaudí 1852 – 1926*, Barcelona, Editorial Aedos, 1952, p.121-122

¹²³ Vegeu TORRAS I BAGES, J., *Epistolari de Josep Torras i Bages*, transcripció i anotació de Jaume Medina, Barcelona, PAM, 1994, vol.II, p.294 i p.335 i “Sert i Torras i Bages” dins PASCUAL RODRÍGUEZ, V., *Sert, el darrer pintor muralista... Op.cit.*, p.13-26.

donga exemple» ja que «les divagacions panteístiques no poden aliar-se ab la soliditat de la veritat cristiana». Li demana, en fi, explícitament «que s'aparte oportunament d'aliances que no li convenen».¹²⁴ Tot i que de fet Riquer treballarà de manera independent en tètriques melancolies i en representacions ambiguament sensuals de la *donna angelicata*, potser la victòria del vitalisme sobre el decadentisme en la seva obra es deriva també de la influència del consiliari.

Probablement la relació més intensa fou la que establí amb Joan Llimona, que cada dijous participava, a la casa de Torras i Bages del Passatge Permanyer, en dinars on «l'Art i la Pàtria eren els temes de preferència».¹²⁵ Pensem que Ignasi Casanovas defineix Llimona com a «deixeble autèntic del Doctor Torras; més que deixeble, amic cordial, ben compenetrat del seu esperit».¹²⁶

Una estreta amistat vinculava també Torras i Bages amb l'arquitecte Martorell, amb Vicenç Nubiola, Francesc Amigó, Eusebi Arnau, Josep Llimona, Dionís Baixeras i amb el seu futur secretari Josep Dachs, que coneix justament a Sant Lluç.¹²⁷ Aquesta àmplia xarxa de relacions —«es va fer una obligació de conèixer personalment a tots els socis de Sant Lluç»¹²⁸, diu Llimona— no pot sinó confirmar el suport real de molts socis al seu

¹²⁴ La carta, datada el 30 de juny de 1900 i continguda a l'Arxiu Lorenzo Borràs de Riquer, es troba reproduïda a TRENC, E., *Alexandre de Riquer... Op.cit.*, p.31. Ja a TRENC, E.; YATES, A., *Alexandre de Riquer (1856 – 1920)... Op.cit.*, p.21-45, es tracta la relació entre Torras i Bages i Riquer, que continuaria conreant aspectes d'una poètica llunyana de la del bisbe. Tot i així és sorprenent que l'últim article de Riquer a *Joventut* (RIQUER, A., “De pintura”, *Joventut*, 14 juny 1900) – en què exalta l'obra de Casas – dati del 14 de juny, tot just abans de la carta de Torras i Bages. Els altres articles de Riquer a la revista són “Aubrey Beardsley”, *Joventut*, 15 febrer 1900, p.6-11, “De pintura”, 29 març de 1900, p.109, “De pintura”, 12 abril de 1900, p.140, en què exalta Rusiñol per saber pintar «lo que porta dintre», “De pintura”, 19 abril de 1900, p.156, “Amich Casellas”, 3 maig 1900, p.181-183, en què defensa la qualitat dels dibuixos de Casas i, finalment, “De pintura”, 10 maig 1900, p.204-205 amb una intervenció sobre el cartellisme.

¹²⁵ LLIMONA, J., *El Do de Déu... Op.cit.*, p.252

¹²⁶ CASANOVAS, I., “Fesonomia espiritual d'En Joan Llimona” dins “Pia recordança... *Op.cit.*, p.3. Dels dinars a la residència de Torras i Bages parla el mateix Llimona a LLIMONA, J., “El consiliari del Círcol Artístic de Sant Lluç” dins LLIMONA, J., *El Do de Déu... Op.cit.*, p. 251-255.

¹²⁷ D'aquestes amistats es parla a SOLÀ MORETA, F., *Biografia de Josep Torras i Bages... Op.cit.*, p. 331.

¹²⁸ LLIMONA, J., *El Do de Déu... Op.cit.*, p.254. Llimona, a la memòria anual de 1899, quan el consiliari va deixar el càrrec per ocupar el de bisbe de Vic, parla del «gran amor que tenia i té al Cercle» que «manifestà amb donatiu sotamà i amb moltíssims auxilis espirituals. Ell ha ajudat a bé morir i ha consolat els socis atribolats, i no sols a ells, sinó a llurs famílies; ell ha pregat i aplicat sufragis als difunts, ell ha contribuït molt, sense pensar-ho nosaltres, el nostre lluïment i consideració externes».

projecte d'oferir a l'entitat «una visió política global del sentit de l'art i del paper dels artistes».¹²⁹

Si és certa, doncs, la influència de Torras i Bages sobre els “llucs”, per definir fins a quin punt la seva visió determina, tot i la seva vaguetat estètica, la seva manera de treballar i un possible antimodernisme, és necessari endinsar-nos en la complexa definició del concepte de Modernisme.

1.1.5 UN CERCLE D'ARTISTES ANTIMODERNISTES?

Una certa ambigüïtat del pensament estètic de Torras i Bages i d'algunes de les postures dels fundadors posen de manifest l'interrogant sobre l'oportunitat d'incloure o excloure el Cercle Artístic de Sant Lluç de les files modernistes.

Els “llucs” no utilitzen el terme i, d'altra banda, aquells que s'autoanomenen modernistes generalment rebutgen d'assimilar-se als “llucs”. Alguns fins i tot els critiquen durament, formulant una equivalència entre rígid catolicisme i antiavantguardisme. De la mateixa manera, els defensors del Cercle, basant-se en la falta d'un projecte envers la societat que caracteritza els bohemis nietzscheans i individualistes, sovint mitifiquen el compromís dels socis i assenyalen la confessionalitat, més endavant fusionada amb el catalanisme, com la raó d'una activitat cultural sincera i reeixida vers el país. És tracta d'opinions parcialment tergiversades d'una realitat més complexa. D'argumentacions favorables al Cercle ens n'ofereix un exemple Alexandre Galí que, valorant l'esforç dels “llucs”, afirma que és «per aquesta seriositat —indici del veritable esperit dels nostres artistes i del nostre art a despit de la bohèmia modernista— que el cercle de Sant Lluç va polaritzar el que hi havia de més genuí i de més original i sòlid de l'art català d'aquest segle».¹³⁰ Sempre Galí, atribuint a l'entitat una militància catalanista no tan clara durant els primers anys de les acusacions d'antimodernisme, subratlla que «el catolicisme del Cercle era, en suma, de font i sava genuïnament

¹²⁹ CASTELLANOS, J., *Raimon Casellas...* *Op.cit.*, p.179-180

¹³⁰ GALÍ, A., “Institucions privades. 1893 Cercle Artístic de Sant Lluç” dins *Història de les institucions i del moviment cultural a Catalunya 1900 – 1936...* *Op.cit.*, p.158

catalanes, cosa que cal saber perquè es pugui explicar que un cercle catòlic, dedicat al Sagrat Cor de Jesús, hagi estat on es produïren les manifestacions més ardides i decisives de l'art català durant la part de segle que estem historiant».¹³¹ Una opinió semblant expressa Joan Teixidor, que afirma que «en el moment de la jugada confosa del modernisme, als dos germans Llimona els hi va tocar la part més difícil. L'actitud que adoptaren enfront d'un anarquisme massa fàcil i d'un xaronisme gratuït podia ésser mal interpretada. Fundaren el Cercle Artístic de Sant Lluç per defensar una imatge ideal de l'art i del país. Els arguments potser no eren massa vàlids i, evidentment, en l'ambient de l'època es podien confondre amb la típica reacció de la gent d'ordre. Però resulta que els avançats eren ells i els rerassagats eren els altres. El Cercle de Sant Lluç, tan conservador i catòlic, en definitiva va ésser més contestatari que no les entitats artístiques que li podien fer la competència».¹³²

Evidentment un maniqueisme exageradament afalagador o menyspreatiu no dona compte de la variada composició de l'entitat i tampoc de la dificultat de delimitar el significat del terme Modernisme, quelcom essencial per decidir si el Cercle hi va pertànyer.

Considerant el concepte des d'una perspectiva àmplia, Josep Lluís Marfany defineix el Modernisme com «aquella actitud de cega admiració per tot el que sigui modern, i de rebuig de tot el que sigui vell, que apareix dins un grup nacional, ètnic, polític, religiós etcètera, que per alguna raó es considera endarrerit, en el seu desenvolupament, en relació amb els altres grups amb els quals conviu»¹³³ i afina després aquesta definició fent coincidir Modernisme i progressisme.¹³⁴

És cert que davant la situació d'una Espanya endarrerida respecte als països del nord d'Europa, alguns intel·lectuals catalans reivindiquen, a l'última dècada del segle XIX, la necessitat d'un canvi profund de la

¹³¹ *Ibidem*, p.159-160

¹³² TEIXIDOR, J., *Exposició-homenatge als germans Llimona*, Barcelona, 1970 (sense pàgines)

¹³³ MARFANY, J.LL., "Modernisme i modernitat: artista i burgesia" dins *Actes del col·loqui internacional sobre el modernisme... Op.cit*, p.9. També Infiesta insisteix en la idea de Modernisme com a actitud progressista més que no pas com a moviment a INFUESTA, J.M., dir., *Modernismo en Catalunya*, Barcelona, Ed. Nuevo Arte Thor, 1976.

¹³⁴ MARFANY, J.LL., "Sobre el significat del terme *Modernisme*", dins *Aspectes del modernisme*, Barcelona, Curial, 1975, p.35-60

societat. Hi ha, però, maneres molt diferents d'entendre aquest canvi, amb una dosificació bastant variada d'elements polítics, socials o exclusivament estètics.

El lloc on l'esperit de renovació intel·lectual bufa amb tons més radicals és a la redacció de la revista *L'Avenç*, especialment en la figura de Jaume Brossa, intel·lectual proper a postures anarquistes, que va veure com un obstacle insuperable el naixement del Cercle de Sant Lluç. És la polèmica aixecada per ell la que comença a crear distància entre els "llucs" i altres artistes contemporanis. De fet, en un conegut article atacà la catolicitat de la burgesia catalana i directament el Cercle de Sant Lluç, màxim exemple de «reacció religiosa infiltrada en l'art» que s'ha de combatre, atès que provocaria «a Catalunya un art místic del genero cursi i tonto».¹³⁵ La raó de tanta oposició per part d'un promotor entusiasta de la modernitat es troba en el fet que «l'actual corrent neo-catòlica es dirigeix a oposar-se a tot quant tinga referència am les idees modernes. Lo qu'estem presenciant a Barcelona és degut a l'influència qu'entre nosaltres té el judaisme catòlic dedicat an els acaparaments financers».¹³⁶ Aquest violent atac, que barreja raons de caràcter estètic amb crítiques a un sistema economicosocial (i també religiós) monopolitzador i immobiliista, s'emmarca en una problemàtica molt més àmplia que la del naixement d'una entitat d'artistes i aficionats a l'art que s'encomanaven a la protecció de Sant Lluç.

L'elecció de Torras i Bages com a consiliari no podia fer altra cosa que vincular l'entitat amb el seu pensament, expressat en l'esmentada *Tradició Catalana*, tot just publicada l'any anterior. Hem explicat que el text promovia un ideal de societat pairal, l'estructura de la qual derivava del projecte diví i era, per tant, immutable, així que s'havien de rebutjar influències forànies i modernitzacions. Aquesta perspectiva es confirma en el citat discurs inaugural de Torras i Bages, en què emmarca l'art en l'organigrama diví. Els fundadors del Cercle adhereixen a aquesta visió del món, almenys pel que fa al desig de veure ressorgir els antics gremis catòlics, a través dels quals es garanteix a l'artista una funció social i una

¹³⁵ BROSSA, J., "El mes de Maria a l'Ateneu", *L'Avenç*, 31 de maig de 1893, p.159-60. Es parla profusament d'aquest conflicte a CASTELLANOS, J., *Raimon Casellas... Op.cit.*, p.181-182.

¹³⁶ *Ibidem*

transcendència. És evident que aquesta visió gremial teocèntrica i immobiliista no podia trobar gaire coincidències amb els desitjos de modernització radical de Jaume Brossa.

Una sèrie d'episodis concrets fomenten la polèmica. En primer lloc, el Cercle és declarat responsable de la campanya moralitzadora de la revista *La Tradició Catalana*, que portava a l'extrem el pensament torras-i-bagià, perquè la capçalera de la portada era obra d'Antoni Utrillo. Se l'acusa també de la retirada d'una tela d'un nu femení de Ramon Casas en una exposició celebrada a l'Ateneu Barcelonès a mitjan maig de 1893, atès que un dels vuit membres del jurat era Alexandre de Riquer. Diu Jaume Brossa a l'esmentat article: «amb en Riquer, lluc intransigent, van votar altres membres del jurat, més o menys catòlics, artistes mansos i burgesos, pintors de quadros decents i vendibles, qu'avien de trobar qu'en Casas n'avia fet un xic massa, podent aver pintat l'esquena sola, sense aquell pit massa de debò».¹³⁷ Si bé és cert que els “llucs” rebutjaren el dibuix del nu fins ben avançada la dècada successiva, Brossa, d'altra banda, ofereix una explicació una mica tendenciosa, fent coincidir antimodernisme i moralisme rígid. Riquer, que de fet només era un dels vuit membres del jurat, sabrà mantenir-se afí a la postura moral dels “llucs” i contemporàniament promoure l'entrada a Catalunya de corrents artístiques estrangeres modernitzadores.¹³⁸

De la mateixa manera no hi ha dubte que, si es fa coincidir el Modernisme amb la decidida voluntat de regeneració social de Jaume Brossa, intel·lectual nietzschia, individualista i filonàrquic, no podrà cabre

¹³⁷ BROSSA, J., “El mes de Maria a l'Ateneu”, *L'Avenç*, 31 de maig de 1893, p.159-60

¹³⁸ Riquer rebrà una gran influència de les obres dels preraphaelites anglesos que havia vist exposades a l'Exposició de París de 1889, com s'explica a TRENC, E.; YATES, A., *Alexandre de Riquer (1856 – 1920)... Op.cit.*, p.27-28. Segons el text: «in England Riquer encountered an artistic *milieu* wich accorded with his own beliefs and aspirations. The Pre-Raphaelites, Burne-Jones in particular, provided him with examples of a totally renewed medeivalism. William Morris and the Arts and Crafts Movement offered him a doctrine which could validate his hitherto disparaged efforts in Catalonia as a decorative artist. Finally, the British Art Nouveau Movement, propagated after 1893 in the beautiful journal *The Studio*, furnished him with a stylistic model, moving him towards a higher degree of stylisation of his decorative idiom which would now be freed from attachment to excessive realism and to a too literal or unmediated Gothicism». Es torna sobre el tema al més recent TRENC, E., *Alexandre de Riquer... Op.cit.* El polifacètic Riquer, prototipus per excel·lència del poeta-artista-artesà preraphaelita i introductor del moviment anglès a Catalunya, aportarà idees que fructificaran al Cercle, com la dignificació de l'objecte artístic, un cert simbolisme floral i, a nivell més ampli, l'esperit gremial del grup preraphaelita.

en la definició un Riquer que, com la gran majoria dels fundadors, és un home políticament conservador, si bé un intel·lectual vivaç.

Sembla, però, un camí possible ampliar la definició del Modernisme i admetre que, tot i les sinceres ambicions de Brossa i dels modernistes radicals, «en realitat, el Modernisme en conjunt no és tan modern o per dir-ho en termes a la moda “avantguardista” com alguns dels seus components haurien volgut. Aquest procés de modernització de la cultura catalana... es queda generalment a un nivell d'intenció més que de realitat, ja que la societat catalana burgesa que sosté el moviment no canvia fonamentalment».¹³⁹

De fet, els bohemis Ramon Casas i Santiago Rusiñol, sovint considerats els màxims exemples d'un modernisme plàstic¹⁴⁰, no propugnen una veritable transformació social i, quan formulen crítiques a la falta de visió de la burgesia catalana, només lamenten un menestralisme despreocupat de les qüestions ideals. No aspiren, ens explica Marfany¹⁴¹, a cap altra revolució que no sigui el reconeixement de la professió artística per part del grup burgès a què pertanyen.

Si aquesta voluntat de reservar a l'artista un paper superior dins la societat burgesa és una raó per incloure Casas i Rusiñol dins d'una definició més àmplia i moderada de Modernisme, val també per als “llucs”, que reivindiquen la mateixa falta d'idealisme en els contemporanis. L'artista gremial amb el qual s'identifiquen els fundadors de l'entitat defensa la seva missió transcendent, i Torras i Bages serà, com hem vist, un dels més tenaços detractors dels materialisme. Sense convertir el paral·lelisme en identificació, hi ha sens dubte entre “llucs” fundadors i artistes bohemis una reacció comuna al materialisme i al positivisme de la societat contemporània, desvirtuador del paper de l'artista i, afirma Castellanos, «tots dos [els grups] volen fer de l'art una arma capaç de recuperar una organització social coherent que torni cada cosa al lloc que li pertoca», però «els defensors de l'art per l'art concebran l'art com l'única cosa amb valor

¹³⁹ TRENC, E., *Alexandre de Riquer... Op.cit.*

¹⁴⁰ Al mateix *Avenç* (“Revista General”, *Avenç*, 31 de gener 1893, p.30) s'afirma que en Rusiñol «s'encarna un dels moviments més modernistes de Barcelona».

¹⁴¹ MARFANY, J., “Modernisme i modernitat: artista i burgesia” dins *Actes del col·loqui internacional sobre el modernisme... Op.cit.*, p. 9-24

per ell mateix enmig d'una societat desorganitzada que ha perdut tots els valors permanents»¹⁴², mentre que al Cercle «cercaran la recuperació de l'“orgànic” social dins d'un concepte del món religiós i integrista, és a dir, en el retorn a una organització cristiana del món i de l'activitat artística».¹⁴³

És cert que el model bohemi de Casas i Rusiñol, sense voler capgirar les dinàmiques socials, introduïa una veritable innovació, mentre que el model gremial dels “llucs” cercava la novetat en un passat pretèrit. Tot i això, el rebuig de la grisor contemporània i la recerca d'un paradís arcaic a què aspiren els “llucs” recull el somni-visió dels preraphaelites, un somni ben modern i evidentment estranger i que només d'una manera molt ambigua respecta la idea de Torras i Bages que «les foscors y les tenebres son elements aprofitables per l'artista, pero no *per se*, sinó com á contrast... pera fugirne».¹⁴⁴ Aquest model, que es fa palès al fascicle *Navidad*, era promogut pel fundador Alexandre de Riquer que, segons Castellanos, «amb la colla d'artistes joves que es mouen al seu voltant, és el personatge clau de l'entitat, bàsicament pel fet que promourà una praxi artística i literària “modernista” (és a dir, europeïtzant i nova), mancada del contingut de rebel·lió i inconformisme del moviment modernista».¹⁴⁵

El màxim desenvolupament d'aquesta producció “modernista” pertany a un parell d'anys després, quan el conflicte ha desaparegut i fins i tot Casellas, hereu de la polèmica de l'*Avenç*, comença a defensar els “llucs”. Tot i així, ja en l'etapa d'encès conflicte hi ha signes de l'adopció de no només una postura, sinó dels llenguatges plàstics moderns i estrangers tant per part de Riquer com d'altres “llucs”. Fou Alfred Opisso, soci de primeríssima hora, qui va introduir a través de la revista *Il·lustración Ibérica* els models preraphaelites que tant influenciaren els “llucs” i els no “llucs”.¹⁴⁶

¹⁴² CASTELLANOS, J., *Raimon Casellas... Op.cit.*, p.177-178. Afirma Rusiñol: «han mort les religions..., l'art única religió que s'aguanta perquè té fibres eternes», opinió evidentment contrària a la dels “llucs”. RUSIÑOL, S., *Obres completes*, Barcelona, Selecta, 1976, p.610 i 613

¹⁴³ CASTELLANOS, J., *Raimon Casellas... Op.cit.*, p.177-178

¹⁴⁴ TORRAS I BAGES, J., *De la Fruïció artística... Op.cit.*, p.28

¹⁴⁵ *Ibidem*, p.174

¹⁴⁶ Vegeu sobre el tema CERDÀ SURROCA, M.A., *Els pre-raphaelites a Catalunya. Una literatura i uns símbols*, Barcelona, Curial, 1981, concentrat en la literatura, però útil per resseguir la influència d'una simbologia; pel que fa al deute en l'àmbit del vitrall vegeu VILA-GRAU, J.; REDON, F., “Els precedents”, dins *Els vitrallers de la Barcelona modernista*, Barcelona, Ediciones Polígrafa S.A., 1982, p.21-33.

Així mateix, traces de simbolisme i misticisme són visibles, abans de 1893, en la iconografia de Riquer, en les camperoles i les atmosferes íntimes de Joan Llimona, en la sublimació femenina de Josep Llimona o fins i tot en els paisatges sentimentals de Galwey i Vancells, i la gran majoria dels “llucs” adopta les innovacions lluminoses hereves de l'impressionisme. Són només traces, segurament deutores del que havien vist a les criticades exposicions de Casas i Rusiñol a la Sala Parés arran de l'estada a París, però traces suficients perquè Casellas anomeni, amb to verinós, la primera exposició dels “llucs” un “saló modernista”.

Si ens deturem a mirar les obres, trobem un cert parentiu de proposta estètica que aplanava les possibles divergències: mentre que la modernitat moderada dels “llucs” acull elements innovadors tot i proposar un model de societat tradicional, cap obra de Casas o Rusiñol té la força trencadora i revolucionària del seu model existencial o de l'experiència de les festes modernistes. Segurament a nivell temàtic hi ha en els bohemis una major concentració en situacions urbanes de modernitat —locals nocturns, automòbils i bicicletes—, que només troben un equivalent en l'exaltació als cartells per part de Riquer de la modernitat palpitant que invadeix la frenètica vida urbana. Hi ha, però, en molts “llucs” un cert esperit de malenconia, intimisme o sublimació molt contemporanis, una novetat evident i trencadora respecte al realisme anecdòtic que dominava la pintura catalana d'aleshores. Aquesta novetat va acompanyada de l'adopció de llums, pinzellades i perspectives robades a la pintura estrangera. Per tant, tot i que és probable que els “llucs” acusessin els intel·lectuals nietzschians d'«un afany de modernitat que consideraven excessiu»¹⁴⁷, no pintaven d'una manera radicalment diferent de la dels rebels.

Es podria, doncs, capgirar la contradicció que veu Casellas entre l'adopció per part dels “llucs” d'aquests nous llenguatges i la defensa d'un món integrista i gremial, afirmant la incapacitat de les obres de Casas o Rusiñol de ser plàsticament tan modernes com Casellas —i potser ells mateixos— desitjarien.

¹⁴⁷ MARFANY, J.LL., “Problemes del modernisme” dins *Aspectes del modernisme...* *Op.cit*, p.18

Per tant, només es pot excloure els “llucs” d’una definició —la que ofereix Cirici, que de fet els inclou— de Modernisme com a «entusiasme sense fre ni mesura... gran moviment amorf, essencialment anàrquic»¹⁴⁸, una definició que de fet correspon més a una declaració d’intencions que no pas a les realitzacions plàstiques de l’època. És cert que els formuladors de l’Estatut no estan interessats en l’entusiasme progressista, perquè creuen en un món governat per la llei i la voluntat divina on perd sentit la idea mateixa del progrés humà. Aquesta consideració faria dels “llucs” fundadors uns antimodernistes. D’altra banda, el sentit de missió de la seva feina d’artistes els porta a escollir sempre els llenguatges més eficaços i aptes per expressar el missatge cristià, i encara que excloguin coherentment el nu o els temes “pocs morals”, no tenen cap motiu per excloure *a priori* unes tècniques pictòriques innovadores que no es troben per força en conflicte amb una visió teocèntrica i que tradueixen perfectament la seva nostàlgia d’un món que s’ha perdut.

De fet, les contradiccions assenyalades per Brossa o Casellas no les veu un artista com Sebastià Junyent i Sans (1865 – 1908), que participa a la primera exposició de “llucs”, tot i haver estat col·laborador assidu de *L’Avenç* a finals dels anys vuitanta del segle XIX, haver-se format a la bohèmia de París i ser autor d’una auca als Quatre Gats.¹⁴⁹ Tampoc veuen aquestes contradiccions l’esmentat Alfred Opisso ni el seu fill Ricard que, de ben jove, freqüenta tant *Els 4 Gats* com Sant Lluç i retrata, en uns dibuixos hereus de Toulouse Lautrec i Steinlein, la vida urbana dels marginats i dels noctàmbuls. Tampoc devia veure-les l’ebenista i soci actiu Francesc Llorens i Riu (1864 – 1925), particip a la primera festa modernista al barceloní Cau Ferrat l’any 1891¹⁵⁰, on trobem també el dramaturg i humorista Albert Llanas (1840 – 1915), que oferirà un monòleg inèdit al Cercle, amb el qual no devia, doncs, tenir cap conflicte.

¹⁴⁸ CIRICI, A., “Modernisme i Noucentisme”, *Serra d’Or*, març 1961, p.32

¹⁴⁹ Sobre Junyent remetem a JUNYENT, S., “Auca de Els Quatre Gats, lletra i ninots per S. Junyent”, *Lo Teatro Regional*, 1889, p.212-13. Sobre l’artista vegeu SALA, T.M., *Junyent*, Barcelona, Nou Art Thor, 1988; FONTBONA, F., “Sebastià Junyent” dins *La crisi del modernisme artístic*, Barcelona, Curial, 1975, p.82-101 i FONTBONA, F., “Sebastià Junyent, artista y teòric”, *Estudios Pro-Arte*, núm. 3, 1975; RÀFOLS, J.F., *El arte modernista en Barcelona... Op.cit.*, p.73-77.

¹⁵⁰ Així es declara a RÀFOLS, J.F., *Modernismo y modernistas... Op.cit.*, p. 57.

Fora de l'àmbit pictòric, entre 1893 i 1900 l'entitat acull, a banda de Josep Llimona, escultors com Eusebi Arnau i Mascort (1864 – 1933), Josep Reynés i Gurguí (1850 – 1926), Miquel Blay o Enric Clarasó i Daudí (1857 – 1941), etern company d'exposició de Casas i Rusiñol; arquitectes com Bonaventura Bassegoda, Antoni Gaudí i Cornet (1852 – 1926), el fundador Sagnier, Josep Puig i Cadafalch (1867 – 1956)¹⁵¹, Joan Rubió i Bellver (1862 – 1938), Gaietà Buigas i Monravà (1851 – 1917)¹⁵² i el mestre de tot ells, Joan Martorell i Montells (1833 – 1906)¹⁵³; i també els joiers Masriera, el ceramista Serra i el moblista Homar. Tot i que s'ha discutit la inclusió d'alguns d'aquests artistes en les files modernistes, quedarien molts pocs noms per poder afirmar l'existència d'un floriment artístic del Modernisme extern a l'entitat.

Es pot, doncs, optar per una definició més limitada de Modernisme com a postura de transformació radical, de la qual s'exclouen els artistes del Cercle, i amb ells molts d'altres, o ampliar la definició, com fa Jordi Castellanos, dient que «el modernisme no és un moviment estètic o literari, sinó un moviment polític-cultural d'ampli abast que es concreta en moltes i diverses posicions, algunes de les quals, només algunes, i encara no sempre de manera mecànica i exclusiva, comporten determinades oposicions estètiques, literàries o poètiques».¹⁵⁴ Dins d'aquestes oposicions, el Cercle

¹⁵¹ Les relacions de Puig amb el Cercle són de fet bastant breus. Tot i que es va relacionar amb nombrosos “Il·lucs”, no esmenta mai l'entitat als records recollits a PUIG I CADAVALCH, J., *Memòries*, Barcelona, PAM, 2003.

¹⁵² Sobre l'arquitecte vegeu BASSEGODA NONELL, J., *La personalidad y la obra del arquitecto Cayetano Buigas Monravá*, Barcelona, Càtedra Gaudí, 1973.

¹⁵³ A més Jardí, a *Cercle Artístic de Sant Lluç 1893 – 1993. Cent Anys*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1993, p.16, esmenta l'arquitecte Bonaventura Conill com a soci, fet que no consta al *Llibre d'actes*. Pot ser que Jardí ho extregui d'una altra font que no cita o que es tracti d'una confusió amb el soci xocolater Jacint Conill, propietari del local del carrer del Call. Pel que fa a l'arquitectura modernista vegeu BOHIGAS, O., *Reseña y catálogo de arquitectura modernista*, Barcelona, Editorial Lumen, 1983. Sobre Gaudí vegeu la lectura simbòlica de CIRLOT, J.E., *El arte de Gaudí*, Barcelona, Omega, 1950 i, respecte a la defensa de les seves possibilitats tècniques, MARTINELL, C., *Gaudí. Su vida, su teoría, su obra*, Barcelona, Publicaciones del Colegio Oficial de Arquitectos de Cataluña y Baleares, La Gaya Ciencia, 1967; SWEENEY, J.J.; SERT, J.LL., *Antoni Gaudí*, New York, Frederick A. Praeger, 1960; PANE, R., *Antoni Gaudí*, Milano, Edizioni della Comunità, 1964.

¹⁵⁴ CASTELLANOS, J., “Estudi introductor” dins *Antologia de la poesia modernista*, Barcelona, Edicions 62, 1990, p.6. S'expliquen eficaçment algunes d'aquestes dicotomies que conviuen a TRENC, E.; YATES, A., “Catalan Modernisme (1888 – 1911)” dins *Alexandre de Riquer (1856 – 1920)...* *Op.cit.* Ja havia parlat de Modernisme com a “concepto epocal” Mireia Freixa a FREIXA, M., *El modernismo en España*, Madrid, Cuadernos Arte Càtedra, 1986.

dels primers anys rebutja els elements individualistes, anarquitzants i, evidentment, laics que posseeixen altres artistes inclosos dins d'una macrodefinició del Modernisme, mentre que dóna suport a un projecte de trascendentalització del paper de l'art i aprofita recursos inspirats en corrents forànies, com el simbolisme o el preraphaelisme, per complir aquest objectiu.

1.1.6 DEFININT UNA POSICIÓ D'ARTISTES I DE CATALANS A L'ESTATGE DEL CARRER BOTERS

Envoltat per les polèmiques sobre la raó de ser com grup a autònom i les contradiccions del seu Modernisme, que l'acompanyen durant el primer bienni de vida, el Cercle organitza l'any 1895 una segona i no menys polèmica exposició a la Sala Parés¹⁵⁵ que presenta paisatges, retrats, apunts, escultures religioses i obres d'arts decoratives. Amb aquesta manifestació pública, els socis, que al marge de l'entitat continuaven treballant i exposant individualment, expressen novament el desig de presentar-se com a grup. L'enemic Casellas elogia, amb una gran dosi d'ironia, l'esperit d'iniciativa dels "llucs", «merecedor de aplauso y simpatia», exclamant: «¡Lastima que iniciativas tan laudables vayan fatalmente á estrellarse contra los caseros límites que á sí misma se impusiera la institución!».¹⁵⁶ Reprenent argumentacions de la seva crítica a la primera exposició del grup, ataca els joves no consagrats per la seva imitació artificial del Modernisme i defineix «la actual Exposición á todas luces insignificante, ñoña, y

¹⁵⁵ Hi participen, a la secció de pintura, Francesc Amigó, Dionís Baixeras, Josep Berga, Pere Buxareu, Lluís Buxó, Antoni Caba, Maties Canturri, Joaquim Farran, Francesc de P. Figueras, Enric Galwey, Claudi Hoyos, Marià Lleixà, Joan Llimona, Miguel Llobet, Francesc de P. Llorens, Joan Martí, Fèlix Mestres, Vicenç Nubiola, Francesc Pausas, Carles Pellicer, Josep Pinós, Joan Pinós, Ricard Rauret, Alexandre de Riquer, Paulino Santamaria, Joan Tusquets, Antoni Utrillo, Joaquim Vancells, Joaquim Vayreda, Francesc Vela i Josep M. Vives; a la secció d'escultura, Miquel Blay, Josep Devesa, Joan Flotats, Josep Llimona, Josep Pagès i Dionís Renart i, a la secció d'arts sumptuàries, Francesc Llorens, Antoni Oliva i Joan Riera.

¹⁵⁶ CASELLAS, R., "Segunda exposición del Círculo de San Lucas", *La Vanguardia*, 16 de maig de 1895, p.4. Els atacs als joves es formulen així: «mientras se matriculan unos en el luminismo a pleno sol, otros siguen el curso de la luz artificial, los demás estudian para impresionista tristón y a buenas noches, y para que no falte ningún matiz, hasta hay quien las emprende con la caricatura simbólico-mística». Sobre l'exposició vegeu també MARAGALL, J.A., *Història de la Sala Parés... Op.cit.*, p.65

evidentemente inferior á la celebrada anteriormente». ¹⁵⁷ Tot i que reben atacs les obres de tema religiós, entre les quals es troben *Maria i Marta*, *Crist mort*, *La Mare de Déu de la Mercè* de Joan Llimona, un *Àngel per al cementiri de Comillas* del germà Josep i una comentadíssima *Coronació de la Verge de la Mercè a la Catedral de Barcelona* de Galofre Oller, el que irrita novament Casellas és la contradicció que suposa l'ús de formes modernistes en una entitat sense una específica voluntat modernitzadora.

Els comentaris de Cabot i Rovira es limiten a exaltar l'esperit d'una entitat a la qual se sent vinculat, però no és gaire benèvol envers l'exposició. Remarca que «ara que's viu entre ensopiments y vulgaritats y que lo esforç individual se fá cada dia més difícil per falta de companyerisme y de medi ambient, fá bon veure l'aplech d'uns quants artistes y aficionats qui s'acoblen, pera resistir millor, y's llensen á la publicitat sense por á la lluyta, tenint devant la força de la majoria prompte á esterilisar y destruir y oferint francament la seva obra que, sino altre cosa, demostra bona voluntat, amor á l'estudi, constancia, fé en lo treball y, á la vegada que sentiment artístich, molt sentit práctic; desde'l moment que la sua principal preocupació es anar endevant y sumar forces». ¹⁵⁸ No obstant això, sembla que l'entusiasme dels membres no dóna els fruits esperats, ja que, afegeix Cabot i Rovira, «lo número d'obres exposades puja fins á vuytanta sis; número un xich pobre; tan més quan la gran majorá d'elles son pobre de calitat». ¹⁵⁹ En conclusió, aconsella el crític, «pera fugir d'aquesta pobresa recomanám á varis socis del Círcol Artístich de Sant Lluch que no's precipitin a esposar y que estudiehen ab predilecció la obra dels artistes que han donat més carácter y relleu á nostra pintura regional». ¹⁶⁰

En el context de l'exposició hi deu haver hagut algun incident o episodi controvertit, potser lligat a l'acusació d'antimodernisme o als comentaris severes de la premsa i, aquell mes de maig es dóna de baixa el soci Ricard Rauret «con motivo de los deseos manifestados por él mismo de un modo

¹⁵⁷ CASELLAS, R., “Segunda exposición del Círculo de San Lucas”, *La Vanguardia*, 16 de maig de 1895, p.4

¹⁵⁸ CABOT ROVIRA, J., “Saló Parés – Segona Exposició del Círcol Artístich de Sant Lluch”, *La Veu de Catalunya*, 19 de maig de 1895, p.236-237

¹⁵⁹ *Ibidem*

¹⁶⁰ *Ibidem*

inconveniente delante de varias personas en el Salón Parés»¹⁶¹, i poc després deixa l'entitat un soci fundador com Manuel Duran, «por motivos ajenos de mi voluntad y derivados de los ideales del Cercle»¹⁶², uns motius que no es relacionen explícitament amb l'exposició, però que podrien estar-hi connectats si tenim en compte la baixa del soci més jove. Resulta impossible, però, obtenir informació més detallada sobre aquest episodi.

Quan l'any 1895 té lloc la segona exposició a Sala Parés, el Cercle ja s'havia traslladat a una nova seu, deixant l'estatge del carrer del Call, poc adequat per a les seves exigències. El nou local es trobava al carrer Boters, número 6, i oferia unes condicions de treball molt més còmodes, tot i haver de subvencionar-se emetent bons d'una loteria.¹⁶³

El canvi d'estatge social oferirà un gran estímul per a noves iniciatives. Per reviure el clima que es respirava a les sales del carrer Boters hem de resseguir els records de Joaquim Renart, que explica: «llavors era en plena puixança: la classe plena dibuixant-hi els caps de brot; els partits de pilota funcionaven tot el dia; els concursos, les partides d'escacs i dames; la coral del jovent dirigida per en Miquel Llobet; les diades de Sant Lluç amb la xocolata i la comunió donada pel doctor Torras i Bages; les otomanes; el senyor Ramon, conserge; el senyor Vives, secretari; en Buxareu, en rebel·lia contínua; el mestre Vives, que llavors no tenia diners ni fama; la diada de les barretines; el grup del jovent amb en Pepito Cardona, Femenia, Torres-Garcia, Sardà, Llobet, Herran, Víctor Masriera, Savall i nosaltres, que junt amb l'Urgellès, portàvem la revolta i la protesta contínues. El grup dels intolerants que, entre altres, estava constituït per l'Esteve, l'Hoyos i en Rubió, arquitecte. El grup dels mestres fundadors, que eren els Llimona, en Baixeras, en Galwey, l'Anton Utrillo, en Riquer etc. El grup dels pacífics i gent calmosa com en Nogués escultor i en Quixal, santer. Els aficionats a

¹⁶¹ *Llibre d'actes*, dia 18 de maig de 1895, AHCASLL. Deu tractar-se de Ricard Rauret i Draper, pintor barcelonès de l'últim quart del segle XIX que s'esmenta a RÀFOLS, J.F., *Diccionario... Op.cit.*, p.410 (vol.II).

¹⁶² *Llibre d'actes*, dia 8 de juny de 1895, AHCASLL

¹⁶³ *Llibre d'actes*, dies 13 de desembre de 1894, 10 de gener i 16 de febrer de 1895, AHCASLL. Segons *Llibre d'actes*, dia 5 de maig de 1894, AHCASLL, de les gestions relatives al canvi de seu se n'ocupen Sagnier, Pons i Llimona. Les ingents despeses causades pel trasllat i pel fet d'haver d'arreglar el local es paguen emetent 200 pagarés sense interessos, que oferien als compradors el dret del sorteig d'obres donades pels socis. S'aniran pagant amb el temps, encara que uns quants benefactors les abonaran. És així com s'inaugura el sistema de donacions que va permetre que el Cercle sobrevisqués.

l'art com en Cunill, xocolater, els Figueras, fideuers, l'Amigó, jesuïta, en Serrahima, advocat, i en Rialp, consignatari. Els antipàtics com en Ripol dels vaixells, al qual tots deien “el Potro”. El grup dels qui venien de tant en tant com l'Anton Oliva i en Sagnier. I, per fi, els manyefles sense finalitat, com el conde de Santa Maria de Pomés, els buscadors a semblança d'en Pijoan, els assidus a la classe, com en Flotats, pare, sempre barrejat amb sos fills i amb el jovent, i els jugadors de pilota, que ho érem tots, afecció despertada amb una intensitat extraordinària. Amb la pala a les mans havíem arribat a ser mestres en el difícil jugar dintre aquell pati del carrer dels Boters, tot voltat d'una enreixada que no deixava fugir la pilota i els secrets i trucs de la qual coneixíem tan bé. Llavors, el Cercle Artístic de Sant Lluç era en la puixança de la seva actuació i energia».¹⁶⁴

Al testimoni de Renart se suma Baixeras quan afirma que l'estatge del carrer Boters «en lloc d'ésser solament una societat d'amics artistes, era més bé una verdadera família catalana piadosa»¹⁶⁵, dos comentaris que transmeten l'atmosfera fraternal, entre juganera i acollidora, que es devia experimentar en una època en què el Cercle era un punt de referència per a la vida dels socis.

Tot i que dins l'entitat l'esperit de germanor crea una mena de comunitat ideal, els “llucs” no aspiren a tancar-se en una torre d'ivori. El propòsit de promoció cultural que s'enuncia de manera genèrica a l'Estatut comença a transformar-se, paral·lelament a la definició del catalanisme polític, en un compromís de participació en el desenvolupament cultural de Catalunya. En aquest sentit, unes de les llacunes més evidents del panorama artístic barceloní d'aquells anys era l'absència d'una institució dedicada a organitzar exposicions que servissin tant de divulgació al públic com d'estudi i aprofundiment per als artistes. Segurament amb la voluntat de resoldre, si bé molt parcialment, aquest mancança, els “llucs” decideixen aprofitar les seves relacions amb el món del col·leccionisme i promoure una

¹⁶⁴ RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor... Op.cit.*, vol.I, p.96-98, dia 8 de febrer de 1919. Ja hem parlat dels músics Llobet i Vives. Pel que fa a Ripol, en parla també Maurici Serrahima, quan explica: «en Ripol... era de la colla inicial de Sant Lluç i coneixia els Llimona, en Baixeras, en Gaudí». SERRAHIMA, M., *Del passat quan era present*, Barcelona, Edicions 62, 2003, p.257. En ocasió de la seva mort, Serrahima parla de la col·lecció de dibuixos d'amics “llucs” que tenia a casa seva. *Ibidem*, p.421.

¹⁶⁵ BAIXERAS, D., “Records íntims artístics” dins “Pia recordança... *Op.cit.*, p.38-42

exposició a la nova seu social, finalment dotada dels espais necessaris. L'exposició recull obres de col·leccions particulars que van des del segle XIV al XVIII, i inclou retaules gòtics catalans, pintures flamenques de l'escola de Memling i Van Eyck, apunts atribuïts a Luca Giordano, obres de Tiepolo, Fra Juncosa, Viladomat, Zurbarán i Goya.

Criticant la falta d'iniciatives d'aquest tipus per part de l'administració pública, Cabot i Rovira assenyalen que «lo Círcol Artístich de Sant Lluch no ha hagut de fer més que trucar á la porta de les seves relacions pera recollir un floret de pintures, des de les més palpitants y realistes d'en Goya y avall, á les simples idealitats y afinaments de les taules bisantines», i n'elogia el «treball de cultura y patriotisme».¹⁶⁶ L'exposició revela un Cercle de Sant Lluch que, després de tres anys de la fundació, posseeix els contactes necessaris per moure's amb agilitat dins del món cultural català, un món a la millora del qual pretén contribuir activament. És important l'ús que fa Cabot i Rovira de la paraula patriotisme, puix que s'explicita que aquesta acció té un matís catalanista que no figurava a l'Estatut.

És aquesta mostra de compromís el que transforma l'opinió respecte a l'entitat de l'abans verinós Casellas, ja que ell aspirava, des de feia anys, a construir una plataforma de foment de la cultura catalana i preconitzava el naixement d'una escola artística pròpia. Així, doncs, per primera vegada el crític elogia una activitat del Cercle.¹⁶⁷

Casellas no era l'únic que donava suport al projecte dels “llucs”, que proposaven una renovació més moderada que trencadora; després del nou atemptat a la processó de Corpus, les posicions extremistes perdien aliats dins la classe burgesa i el Modernisme més radical havia mort. Paral·lelament anava guanyant terreny un catalanisme moderat i catòlic, vinculat a les posicions de Torras i Bages o Jaume Collell i Bancells (1846 – 1932), que és el que es respirava a l'entitat. De fet, tot i que el Cercle acull

¹⁶⁶ CABOT I ROVIRA, J., “Círcol Artístich de Sant Lluch – exposició de pintures dels segles XIV al XVIII”, *La Veu de Catalunya*, 19 de gener de 1896, p.29-30. Vegeu també *La Vanguardia*, 2 gener de 1896, p. 2 i 15 gener de 1896, p.2 i *Llibre d'actes*, dies 11 de gener i 15 de febrer de 1896, AHCASLL.

¹⁶⁷ Vegeu la valoració positiva que es fa de l'exposició a CASELLAS, R., “Círcol de Sant Lluch”, *La Vanguardia*, 16 de gener de 1896, p.4. La complexa relació de Casellas amb el Cercle és analitzada d'una manera exhaustiva i excel·lent a CASTELLANOS, J., *Raimon Casellas... Op.cit.*

figures independents i progressistes —pensem que, arran de l'escàndol per l'exclusió de Josep Lluís Pellicer i Fayné (1842 – 1901) a les oposicions per a la càtedra de dibuix, ofereix al dibuixant, proper a l'obrerisme i a l'anarquisme, que doni classes a l'entitat¹⁶⁸—, cap dels socis s'oposarà explícitament a la línia torres-i-bagesiana, ja que la pertinença a aquesta postura garantia el suport i les comissions de la burgesia moderada i de l'Església.

D'altra banda, la contundència del missatge del consiliari Torras i Bages havia transformat l'entitat en un referent per a tota qüestió que vinculés art, moral i religió. Segons Jardí, «la confessionalitat del “Cercle Artístic de Sant Lluç” semblà, durant un temps, que atorgava a l'associació una mena de prerrogativa per assessorar o fins i tot per censurar artísticament totes les empreses i iniciatives religioses que es duïen a terme a Catalunya».¹⁶⁹ Ho demostren l'encàrrec per a la decoració de l'interior de l'Abadia de Montserrat¹⁷⁰ o les reeixides gestions dels “llucs” amb l'objectiu «que todos los monumentos que se erijan en el Rosario Monumental de Montserrat fueran censurados artísticamente por el Círculo».¹⁷¹

El reconeixement no ve, però, només per part de les files eclesiàstiques, i l'any 1896 membres del Cercle destaquen a la *III Exposición de Bellas Artes y Industrias Artísticas*, per a la qual Alexandre de Riquer havia dissenyat un cartell que era tota una declaració d'afiliació preraphaelita. L'exposició premia molts socis, entre els quals els pintors Joaquim Vancells, Josep M. Xiró, Claudi Hoyos, Joaquim Torres-García, Lluís Bonnín, Francesc Amigó, Francesc Sardà, Joan Llimona i els escultors Josep Berga i Boada i Eusebi Arnau.¹⁷²

¹⁶⁸ S'explica a JARDÍ, E., *Història del Cercle Artístic de Sant Lluç... Op.cit.*, p.40-42

¹⁶⁹ *Ibidem*, p.15

¹⁷⁰ Com s'explica a BAIXERAS, D., “Records íntims artístics” dins “Pia recordança... *Op.cit.*, p.38-42, l'encàrrec es dona a Joan Llimona, que decideix compartir-lo amb els companys Riquer, Baixeras i Vancells.

¹⁷¹ *Llibre d'actes*, dia 13 d'octubre de 1896, AHCASLL. S'aprova a *Llibre d'actes*, dia 4 de novembre de 1896, AHCASLL.

¹⁷² Vegeu *Catálogo Ilustrado de la Tercera Exposición de Bellas Artes e Industrias Artísticas*, Barcelona, 1896 i *La Vanguardia*, 22 de març de 1896, p.2. Joan Llimona, que representava l'entitat en el Jurat, exposa l'esmentat *Tornant del tros*, pintat sobre el discutit quadre apologètic de la primera col·lectiva de 1893, quadre que l'Ajuntament comprarà i que es conserva actualment al MNAC.

Confirma l'èxit dels "llucs" el fet que l'entitat vagi enriquint-se amb nous socis i arribi gairebé als dos-cents, un nombre considerable si pensem que el mateix any el Reial Cercle Artístic, més antic, en tenia 90.¹⁷³

Dins d'aquest esperit de puixança, durant el curs successiu, actuacions significatives animen la vida social: Enric Granados i Campiña (1867 – 1916) ofereix un tros d'una sarsuela que estava composant, Riera una sessió de piano i el dramaturg i humorista Albert Llanas (1840 – 1915) llegeix un monòleg i algunes escenes de la comèdia inèdita *Pintor y dorador*.¹⁷⁴ S'organitza a més un concurs de notes de color.¹⁷⁵ Malgrat el floriment d'activitats, l'estatge devia servir tot just per a les exigències de l'entitat, ja que al gener es rebutja compartir el local amb l'Associació fotogràfica per falta d'espai.¹⁷⁶

Cartell d'Alexandre de Riquer per la tercera exposició dels "Il·lucs" a Sala Parés i *Primera comunió* de Josep Llimona, la peça que més destacà a l'exposició

Així, doncs, la Sala Parés i no la seu social acollirà la tercera col·lectiva del grup, promocionada amb dos cartells, de Riquer i de Llimona. L'exposició, que inclou un bon nombre de paisatges i marines, retrats, estudis i pintures de subjecte religiós, una rica secció d'arts decoratives i una de més escassa d'escultures, tindrà un gran èxit, gràcies en gran part a l'extraordinària qualitat de *La primera comunió* de Josep Llimona.¹⁷⁷ El

¹⁷³ A la memòria anual Joan Llimona, satisfet pel número de 196 socis que ha obtingut l'entitat, s'expressa així: «l'esplendidesa de la mateixa i la volada que ha pres la Societat són pròpies d'una que compta amb molts anys de vida». Vegeu a més *Llibre d'actes*, dia 18 d'octubre de 1897, AHCASLL. Pel que fa als socis del Reial Cercle Artístic vegeu MARÍN, M.I., *Cercle Artístic de Barcelona 1881 – 2006...* *Op.cit.*, p.176.

¹⁷⁴ *Diario de Barcelona*, 16 de gener de 1897, p.666 i memòria anual de l'any 1897 continguda al *Llibre d'actes*, dia 17 d'octubre de 1897, AHCASLL. Vegeu AVIÑOÀ, X. (dir.), *Història de la Música Catalana, Valenciana i Balear...* *Op.cit.*, vol.IX, p. 250

¹⁷⁵ *Llibre d'actes*, dia 5 de gener de 1897, AHCASLL. El Jurat inclou Joan Llimona, Arnau, Mestres, Baixeras i Galwey.

¹⁷⁶ *Llibre d'actes*, dia 5 de gener de 1897, AHCASLL

¹⁷⁷ L'autor devia ser ben conscient del valor de l'obra, que és la més cara de l'exposició amb un preu de 4.000 pessetes, només igualat per la *Benedicció dels rams* de Josep Berga i

mateix Casellas la qualifica de «grupo escultórico de belleza tan excepcional», i arriba fins i tot a elogiar «el buen efecto que produce en conjunto la exhibición»¹⁷⁸, paraules amb què es tanca el conflicte amb l'entitat. Tornem a insistir en el fet que Casellas recupera la confiança en el projecte del Cercle Artístic de Sant Lluç des del moment que queda clara la seva voluntat de crear un art específicament català i de promoure la vida cultural de país.

Aquest compromís que s'anava definint havia d'anar acompanyat per força d'una catalanització oficial. L'any 1897 el Cercle diposita un nou estatut en català, ja que la denominació castellana començava a ser una contradicció.¹⁷⁹ Ho havia subratllat tres anys abans un article de Prat de la Riba, en el qual aquest es demanava «perquè, donchs, los simpátichs socis del Círculo de Sant Lluç, tan enemichs de convencionalismes y artificis, no acaben ab la ridícula convención de batejar en castellá un centre que pensa y obra á la catalana?».¹⁸⁰ La consciència catalanista de l'entitat s'havia anat definint progressivament, fins que va esdevenir una instància indiscutible. Pensem que vint anys més tard, reivindicant els objectius de l'entitat a la fundació, Joan Llimona s'expressa així: «la nostra societat és catalana, l'amor a la Terra també la vivifica, i considerem un deure d'honor servir aquesta característica aportant el nostre humil esforç a la reconstitució de la

Boada. Devia tractar-se d'un preu rellevant, ja que les obres que la segueixen en valor, uns quadres de Galwey, Mestres i Vancells, costaven la meitat, i les altres obres es trobaven a una notable distància. A l'exposició participen els pintors Manuel Álvarez, Francesc Amigó, Dionís Baixeras, Josep Berga, Pere Buxareu, Ricard Brugada, Maties Canturri, Ginés Capdevilla, Joaquim Creus, Melcior Domenge, Joan Esteva, Francesc de P. Figueras, Enric Galwey, Rafael Garcia, Enrich Guilló, Joan Herran, Claudi Hoyos, Joan Llimona, Francesc de P. Llorens, Lluís Masriera, Fèlix Mestres, Vicenç Nubiola, Josep Pinós, Joaquim Renart, Alexandre de Riquer, Josep Riqué, Pau Roig, Pau Salichs, Paulí Santamaria, Josep Sarasa, Francesc Sardà, Joaquim Torres, Pere Torné, Antoni Utrillo, Joaquim Vancells, Francesc Vela, Joan Vila, Pere Viver, Josep M. Vives i Josep Maria Xiró, els escultors Josep Berga i Boada, Josep Cardona, Celestí Devesa, Josep Llimona, Dionís Renart, Josep Soler i Forcada, Mateu Vall, i en la secció d'arts decoratives Joaquim Ferran, Victor Masriera, Masriera y Campins, J.Pahissa, Antoni Oliva, Utrillo y Rialp. *Catàleg Exposició del Círculo de Sn Lluç 1897 – Casa Parés, Barcelona, 1897* i MARAGALL, J.A., *Història de la Sala Parés... Op.cit.*, p.69.

¹⁷⁸ CASELLAS, R., "Tercera exposició del Círculo de Sant Lluç", *La Vanguardia*, 5 de març de 1897, p.4

¹⁷⁹ *Escritura de acta otorgada por Don Antonio Utrillo y Viadera, como mandatario verbal de Don Juan Llimona y Bruguera, Presidente del "Círculo Artístico de Sant Lluç" autorizada en 4 de junio de 1897*, AHCASLL

¹⁸⁰ PRAT DE LA RIBA, E., "En lo Círculo artístico de San Lucas", *La Renaixença*, 3 de març de 1894, p.1345-1346

Pàtria».¹⁸¹ Aquestes paraules, potser fruit d'una mirada retrospectiva, coincideixen de fet amb l'esperit catalanista que el Cercle demostra aquell mateix 1897, quan alguns "llucs" participen a la manifestació "de les barretines" contra el tancament de la publicació *La Renaixença*. Una fotografia penjada a l'entitat immortalitza uns "llucs" amb barretina en tornar de la manifestació. Joaquim Renart reconstrueix el moment en un text que acompanya la foto: «amb motiu d'haver suspès l'autoritat governativa la publicació "La Renaixença" es produí un diumenge al matí, la manifestació dita de les barretines, que encapselaven l'Angel Guimerà i en Pere Aldevent. No fou precisament manifestació de seguisi sino alegre passeig per les nostres Rambles, el jovent cofat amb barretines, talment com un camp de roselles mogudes per el vent. Nosaltres també hi anavem, i no poc cofois. Hi havia el punt de qui portava la barretina més ben posada. Tot plegat era ben ignoscentó, però es el cas que s'en aplegaren moltes. Un grup de jovent del Circol Artístich de St. Lluc sortí del local social per manifestar-se també. Hi anaren en Torres García, en Sardà, en Joan Esteve, en Femenia, en Francesc Figueres, el conserge Sr. Ramon, el meu germà (Dionís Renart) i en Panxo, un xicot pintor de paredes que era tot esvelotat. Al retornar al Circol, ens varem fer una fotografia del grup, allí en el mateix frontó que era el nostre camp d'operacions».¹⁸²

Al costat d'un sentiment catalanista, encara més emotiu que programàtic, es nota en l'episodi l'esperit juganer dels "llucs", que retrobem en la transformació del pati del local del carrer Boters en una plaça de poble en ocasió de la festa de Sant Joan. No devia ser el primer d'aquests alegres preparatius, segons els records de Baixeras: «la diada de Sant Joan, que venia a ésser la festa del gran noi de la germandat, era per a nosaltres una gran festa de família... aquella sala de classe, transformada en una cuina patriarcal catalana pagesívola, un any; un altre any en una improvitzada plaça de poblet muntanyenc, amb sos porxos i típics carrers inspirats en els porxos de la Plaça d'Arbúcies, en els típics carrers del poblet pireneic de

¹⁸¹ Escrit imprès signat per la Junta de socis fundadors del Círcol Artístic de Sant Lluc, Barcelona, juny de 1917 i reproduït a LLIMONA, J., *El Do de Déu...* *Op.cit.*, p.263

¹⁸² No s'ha pogut establir si el text, conservat a l'AHCASLL i no firmat, és de l'època.

Caralps, en un jorn de festa, amb les seves cadenetes de papers de colors per sostre i amb les seves enramades bosquetanes».¹⁸³

La intensificació d'aquest tipus d'activitats socials consolida la identitat comuna que anaven creant els projectes cada vegada més ben definits del Cercle, que, a poc a poc, cerca d'imposar-se públicament com un grup compacte. Sense proposar una tendència estètica comuna, serà més aviat l'ètica del compromís a agermanar els socis i a empènyer-los cap a un projecte catalanista impregnat de catolicisme, dins del qual ja hem subratllat el paper de Torras i Bages.

L'agraïment vers el lideratge del consiliari es manifesta l'any 1898 amb un àlbum-homenatge de dibuixos¹⁸⁴, definit a la dedicatòria com una «petita mostra de un grós afecte dels socis del Círcol Artístich de St. Lluç envers son Consiliari Rt. Dr. Torras y Bages». Nou signe d'admiració vers el futur bisbe, l'àlbum exalta el dibuix que, a més de tenir un cert caràcter íntim, i en conseqüència afectiu, remet també a l'activitat més important que tenia lloc a les sales de l'entitat. Els autors d'aquestes notes personals no són només els fundadors, sinó un bon grapat de joves com Torres-García, Torné i Esquiús i altres que apareixen per primera vegada en una iniciativa de l'entitat, com Rubió i Bellver, Ricard Opisso, Pau Roig i Cisa (1879 – 1955), Alexandre de Cabanyes i Marquès (1877 – 1972), Josep Pijoan i Soteras (1881 – 1963), Joan Cardona i Lladós (1877 – 1957) i l'escultor Juli González i Pellicer (1876 – 1942). Es tracta d'artistes d'una nova generació, que adopten lliurement influències dels corrents estrangers, acusats

¹⁸³ BAIXERAS, D., “Records íntims artístics” dins “Pia recordança... *Op.cit.*, p.41. Amb «el noi gran de la germantat» es refereix al president Joan Llimona. Es conserven fotos de l'esdeveniment, testimoniats també al *Llibre d'actes*, dia 17 d'octubre de 1897, AHCASLL.

¹⁸⁴ La idea ja havia sorgit quatre anys abans, segons *Llibre d'actes*, dia 5 de maig de 1894, AHCASLL, però no es devia realitzar. L'àlbum és reproduït al catàleg de l'exposició commemorativa AINAUD DE LASARTE, J., *Homenatge del Cercle Artístic de Sant Lluç al bisbe Josep Torras i Bages. Any 1898. Exposició commemorativa*, Vic, Museu Episcopal, 1983. Hi col·laboren amb dibuixos Miquelina Àlvarez i Coll, Joaquim Amigó, Dionís Baixeras, S. Bas? Postius, Pere Buxareu, Alexandre de Cabanyes, Matias Canturri, Ginès Capdevila, Joan Cardona, J. Cierro, R. Coll i Serra, S. Corominas, Joaquim Creus i Grau, Joan Esteva, Àngel Femenia, Francesc de P. Figueras, Macari Golferichs, Juli González, Joan Herran i Torres, Claudi Hoyos, Joan Llaverias, Joan Llimona, F. Llorens i Rius, F. De Martí, Lluís Masriera, Víctor Masriera, E. Moyà, Vicenç Nubiola, Ricard Opisso, Josep Pijoan, Joaquim Renart, Joan Riera, Alexandre de Riquer, Agustí Robert, Pau Roig i Cisa, Joan Rubió i Bellver, Enric Sagnier, P. Santamaria, J. Sarasa, Francesc Sardà, Joan Serrahima, J. Soler i Forcada, Pere Torné Esquiús, Joaquim Torres García, A. Urpi, Antoni Utrillo, Joaquim Vancells, Josep M. Vives, Pere Viver i Aymerich, Josep M. Xiró i amb poesies Josep de Riquer, Joaquim Bacot Rovira, Antoni Oliva.

d'heretgia per Torras i Bages només 4 anys abans. Com que l'àlbum volia ser un homenatge agraït al consiliari que tan bé coneixien, això significa que el consiliari ja no devia veure en aquests llenguatges elements contraris a la seva ideologia, defensora de l'artista compromès i integrat en la societat. Amb la mateixa bona disposició devia rebre el notable bàcul, influït per «l'alés de barbarie», que els “llucs” li ofereixen també l'any 1898, obra de Josep Llimona.

L'escultor, que en aquells anys anava recollint influències rodinianes i definint un llenguatge personal, tot just succeïa al germà en el càrrec de president de l'entitat. De fet, l'any 1898 Joan Llimona deixa la presidència —que mantenia des de la fundació— perquè l'Estatut preveia que no fos possible ser reelegit més de dues vegades successives.¹⁸⁵ La direcció de l'entitat no pateix, però, variacions significatives, puix que, a més de substituir-lo el germà, la Junta que l'acompanya reuneix socis dels orígens: s'incorpora al càrrec de vocal de foment el fundador Francesc Amigó i, al de tresorer, Francesc Figueres, present a les exposicions de l'entitat des del seu ingrés al desembre de 1893. Un cara més nova és el vocal de classe Víctor Masriera i Vila (1875 – 1938), un dels nombrosos membres de la família de pintors i joiers que seran socis. Continua el mandat el comptador Joan Serrahima i Camín, sempre actiu dins l'entitat, en la qual ocuparà càrrecs de relleu fins a la mort, l'any 1903.¹⁸⁶ Serà reelegit el bibliotecari Claudi Hoyos, excel·lent dibuixant d'origen cubà, mestre, pels volts de 1900, d'una acadèmia de breu durada que forma, entre altres, un jove Galí. Hoyos posseïa el perfil perfecte de “lluc” compromès, ja que en la seva empresa Hoyos, Esteva i Companyia, dedicada als mobles i a les reproduccions artístiques, «treballen ab entusiasme y bon acert per enlayrar l'art religiós y decoratiu en nostra terra»¹⁸⁷, amb aquella barreja de catolicisme i catalanisme que era pròpia de l'entitat.

¹⁸⁵ Article XI de l'Estatut, *Estatutos y reglamentos... Op.cit.* El càrrec, d'una durada de dos anys, ja se li havia renovat els anys 1895 i 1897.

¹⁸⁶ Germà del futur president Lluís Serrahima, Joan serà vicebibliotecari de 1893 a 1897, compromissari l'any 1896, vocal conservador entre 1899 i 1901, secretari l'any 1900 i vocal de foment l'any 1902. Participarà també a l'àlbum de dibuixos per a Torras i Bages.

¹⁸⁷ *Montserrat*, març de 1901, p. 55. La posició política d'Hoyos es defineix quan esdevé un dels fundadors de la Lliga Regionalista i acull a la casa Hoyos Esteva i Companyia la seu de la revista *Catalunya*, que, pel que sembla, fou acollida més endavant també pel Cercle.

Formada per socis partícips del projecte originari del Cercle, la nova Junta actua, doncs, amb continuïtat respecte a la precedent, i les sessions d'apunts segueixen sent el pilar fonamental del Cercle. Potser per aquesta raó una exposició d'art industrial, promoguda per Riquer, Oliva, Cabot, Masriera i Canals —que representaria l'aposta de l'entitat per aquest art practicat i valorat per molts socis—, s'ajorna (i mai no s'arribarà a fer) per donar espai a una nova exposició de dibuix el mateix 1898.¹⁸⁸ Es tracta d'una «exposición de dibujos en blanco y negro»¹⁸⁹, que recull croquis fets a la sala d'apunts de Sant Lluç i que obté tant d'èxit que es perllonga.¹⁹⁰ Hi tornen a adquirir un paper protagonista els socis fundadors Baixeras i Riquer.

Els esmentats artistes encapçalaran també aquell any un acte que és tota una declaració estètica: la vetllada en memòria de Puvis de Chavannes i Burne Jones, que indica que el simbolisme esdevé un model a seguir.¹⁹¹ Es tracta de la primera ocasió en què els “llucs” contradiuen oficialment les declaracions de Torras i Bages dels anys fundacionals; el perill de les influències estrangeres negatives sembla plenament neutralitzat dins d'una entitat on molts socis admiren els contemporanis francesos, anglesos o alemanys. Pensem en Alexandre de Riquer, exemple d'un gran aprofitament d'estímuls provinents de l'*Art&Craft*, del prerafaelitisme o de la revista *The Studio* per arribar a definir un estil propi.

Figures com Riquer demostren que, encara que la premsa favorable vegi en el Cercle el niu d'una nova escola catalana, això no significa que els “llucs” es tanquin en el límits geogràfics de la pròpia terra. Els socis tenien a disposició, per alimentar la seva pràctica artística, una biblioteca notable i actualitzada, que rebia una quantitat important de noves revistes estrangeres. La biblioteca conserva d'aquells anys nombrosos números de revistes com *The Studio: an illustrated magazine of fine and applied arts*, *The Graphic*,

¹⁸⁸ Vegeu *Llibre d'actes*, dies 5 d'octubre de 1897 i 25 de gener i 16 de febrer de 1898, AHCASLL. Subratllem que el Canals de què parla no deu ser el conegut Ricard Canals, que mai no fou soci, sinó Ramon Canals.

¹⁸⁹ Així es titula segons el *Diario de Barcelona*, 27 de maig de 1898, p.6116. Altres exposicions d'aquell any serien «l'exposició y concurs de notes» i «la de composicions escullides entre las que s'habien presentat en los concursos que 's fan entre 'ls socis», segons *Llibre d'actes*, dia 17 d'octubre de 1898, AHCASLL.

¹⁹⁰ S'explica a *La Vanguardia*, 2 de juny de 1898, p.2.

¹⁹¹ *Diario de Barcelona*, 7 de novembre 1898, p.12087-12088

L'Art Français, L'Estampe moderne, Paris-Noël, Jugend, Deutsche Kunst und Dekoration, Die Kunst für alle, Dekorative Vorbilder, a més d'altres de locals, com *Hispania, La Barretina* o el periòdic *La Veu de Catalunya* (1896 i 1898).¹⁹² Així mateix s'obtenen donacions de llibres des de l'Ajuntament per mediació de Serrahima.¹⁹³

Font de suggeriments diversificats més que d'un model estètic unívoc, per a molts socis la rica biblioteca representava un dels majors atractius de l'entitat. Segurament fou així per a un jove Torres-García, acabat d'arribar d'Uruguai, que fugia de l'academicisme de la Llotja i que «iba un día a matricularse para otro curso en la Academia cuando se encontró con un amigo que le habló del Círculo de Sant Lluç. Allí le llevó. Le enseñó revistas de arte moderno y los libros que allí había... y ya no se movió de allí», com ell mateix declara a les seves memòries.¹⁹⁴

Un Cercle que sens dubte encara es trobava impregnat de moralisme catòlic i on es podia practicar només el model masculí era, doncs, un dels llocs claus de Barcelona on un jove artista podia, a més de participar a la tertúlia dels consocis, assabentar-se de l'actualitat artística internacional.

Engrescats amb la importància que va adquirint l'entitat, l'any 1899 els "llucs", per primera vegada, acullen a l'estatge del carrer Boters la col·lectiva social —la quarta—, per a la qual Alexandre de Riquer realitza el cèlebre cartell que va esdevenir el símbol del Cercle durant moltes dècades. L'exposició desenvolupa un mètode de recollida de fons freqüent en l'entitat: «al lo fi de obtenir algún benefici, atés lo gasto que portará la Exposición que —ajudant Déu— celebrará lo Círcol en la primavera vinenta

¹⁹² Actualment es conserven els següents números de revistes: *The Studio: an illustrated magazine of fine and applied arts*: 1894-1901 i números solts 1902-1936; *The Graphic*: números solts 1898-1932; *L'Art Français*: 1893-1899; *L'Estampe moderne*: 1897-98; *Paris-Noël*: 1893-1897, *Jugend* 1896-1897 i números solts 1898-1906; *Deutsche Kunst und Dekoration*: 1899-1900, *Die Kunst für alle*: números solts 1888-1898, *Dekorative Vorbilder*: números solts 1892-1894; *Hispania*: 1899-1903; *La Barretina*: 1897-98; *La Veu de Catalunya*: 1896 i 1898. S'ha de considerar que algunes revistes podrien venir de col·leccions particulars i haver-se donat a la biblioteca en una etapa successiva. Per exemple, la biblioteca posseix les revistes *Il·lustración Artística* i *Il·lustración Ibérica* d'anys anteriors a la fundació (1882-1883 i 1883-1885 respectivament) que, doncs, devien provenir d'una donació posterior d'algun soci. L'any 1903 el Cercle edita un catàleg dels llibres i revistes continguts a la biblioteca, que encara avui es conserva a l'AHCASLL.

¹⁹³ *Llibre d'actes*, dia 17 d'octubre de 1899, AHCASLL

¹⁹⁴ TORRES I GARCÍA, J., *Historia de mi vida... Op.cit.*, p. 59. Sobre aquest tema s'insisteix també a SUREDA, J., *Torres García - Passió clàssica*, Barcelona, AKAL, 1998, p.53.

y al l'objecte d'estimular a'ls socis que hi prenguin part, va determinarse vendre dibuixos, aquarelas, etc. tencats dintre d'un sobre y al preu de cinch pesetas, regalant a cada hu dels compradors un número que, en cas de sortir premiat, tindrà opció a escullir la obra de art de la Exposició que tinga per convenient, dintre del import que l'hi correspongui en sort, destinant lo Círcol al pago de ditas obres d'art lo que recaudi de la venta de las carpetas o' sobre de que se ha parlat, descontat lo vint y cinch per cent que quedarà á favor del Círcol».¹⁹⁵ El projecte troba, dins l'esperit de germanor que caracteritza l'entitat, una generosa acollida per part dels socis, que ofereixen dibuixos, aquarel·les i pastels originals per sortejar, entre els quals es troben obres d'Eusebi Arnau, Joan Baixas, Dionís Baixeras, Josep Berga i Boix, Josep Berga i Boada, Enric Clarassó, Manuel Fuxà, Lluís Graner, Claudi Hoyos, Joan i Josep Llimona, Mas i Fontdevila, Joan Llaverias, Josep, Lluís i Victor Masriera, Fèlix Mestres, Josep Reynés, Joaquim Vancells o Antoni Utrillo.¹⁹⁶

L'exposició s'inaugurarà, a diferència del que diu el cartell, el dia 15 de maig. La cerimònia comença amb la benedicció del bisbe Josep Morgades de les sales de l'estatge, presidides per la bandera de l'entitat, dissenyada per Riquer per poder participar a la processó de Corpus com a gremi d'artistes.¹⁹⁷

Dues obres d'Alexandre de Riquer de l'any 1899: el cartell de la quarta col·lectiva social i estendard de l'entitat

¹⁹⁵ *Llibre d'actes*, dia 5 de febrer de 1899, AHCASLL

¹⁹⁶ "Exposición Artística en el Círculo de San Lucas", *La Vanguardia*, 10 de maig de 1899, p.6

¹⁹⁷ Dissenyada per Riquer, la bandera fou realitzada per Víctor Masriera i Francesc Figueres i es conserva actualment al patrimoni del Cercle Artístic de Sant Lluç.

L'exposició té força èxit, i és, en paraules de *La Vanguardia*, «revelación de lo mucho que se estudia y del anhelo de perfección que reina en aquella academia».¹⁹⁸ *La Ilustración Artística* parla d'un «laudable empenyo de restauración o de encauzamiento artístico»¹⁹⁹ en contraposició a la tendència de l'art català del moment, que cerca models no autòctons, una observació que tornem a trobar en els comentaris afalagadors de Miquel i Badia.²⁰⁰ Insistim que això no significa que els models estrangers no estiguessin presents tant en les lectures com en la pràctica artística dels «llucs», però aquestes influències no contradeien la voluntat de fer una escola catalana, voluntat en la qual torna a insistir el comentari a l'exposició del soci Devesa. Aquest afirma: «en aquesta associació d'artistes hi han aplegats los mestres y'ls joves que treballa ab constància y units per[que] una mateixa Idea s'ha propagat, se propaga y se propagará, ayudant Deu, la Fe, l'amor a la Patria y l'art de Catalunya».²⁰¹ Segons Devesa aquestes qualitats es manifesten «ab aquesta exposició [on] lo Círcol Artístich de Sant Lluch demostra qu'es treballa y que s'ha dat un gran pas endavant desde la darrera exposició».²⁰²

Si els comentaris de l'exposició confirmen la consolidació de la reputació del Cercle com a centre de producció d'un art de matriu catalana, i silencien que la viva activitat cultural del Cercle i, més en general, de la Barcelona d'aquells anys es nodreix d'abundants influències forànies, ho recorda, en canvi, Alexandre de Riquer en una conferència sobre cartellisme donada en ocasió de la quarta exposició col·lectiva. Riquer, gran conreador de tot tipus d'art gràfic, acull amb entusiasme la recent acceptació del nou mitjà expressiu a Catalunya, i afirma que «lo cartell és la expressió gràfica

¹⁹⁸ “IV Exposición del Círculo Artístico de San Lucas”, *La Vanguardia*, 17 de maig de 1899, p.4. Destaquen, segons l'article, *El hombre dominando la fuerza* de Josep Llimona, un interior de taller de Joan Llimona i els paisatges de Mas i Fontdevila, Berga i Boada, Vancells, Josep Masriera i Graner.

¹⁹⁹ *La Ilustración Artística*, 17 de juliol de 1899, p.458-61. Al mateix article, que conté nombroses reproduccions d'obres exposades, es mencionen com a participants Joan Llimona, Dionís Baixeras, Arcadi Mas, Josep Masriera, Josep Berga, Pere Vives, Joan Llaverias, Antoni Utrillo, Lluís Masriera, Lluís Graner, Enric Clarasó, Celestí Devesa, Masriera y Campins i Antoni Oliva.

²⁰⁰ MIQUEL I BADIA, F., “Exposición en el Círculo Artístico de San Lucas”, *Diario de Barcelona*, 22 de maig de 1899, p.5707-5708

²⁰¹ DEVESA, C., “Círcol Artístich de Sant Lluc. IV Exposició de Bellas Arts”, *La Creu de Montserrat*, 18 de juny de 1899, p.1

²⁰² *Ibidem*

del art exhuberant del nostre temps que no cap en museus, en isglésias, ni en casas particulars é invadeix la via pública convertint los llochs d'anunci en exposició permanent en la qu's disputen las miradas del tranzeunt més de una obra mestra».²⁰³ Recorre després l'evolució del cartell des de Monet, Beaumont, Cheret, Mucha, fins a Grasset o Toulouse Lautrec, als anglesos Walker, Beers, Beardsley, Bell, als alemanys Fischer, Stuch, Heine i als nord-americans Penfield, Rhead i Bradley. Es tracta íntegrament de models no autòctons.

Com veiem, l'obertura a les més vives propostes culturals procedents d'altres països i a un tipus d'art clarament modern són liderades, dins l'entitat, per Riquer. Ell sempre s'havia ocupat de les vetllades en honor a Puvis de Chavannes i Burne Jones i és, doncs, protagonista de les dues declaracions estètiques explícites llençades en aquells anys primerencs. Evita, en canvi, qualsevol excursió en el terreny estètic una conferència, una mica anterior, de Joan Llimona, que, quedant-se en l'àmbit moral, subratlla els tres pilars fonamentals de l'entitat: «relació de los artistas con Díos, relación de los artistas entre sí, relacion de los artistas con la sociedad».²⁰⁴ Això no implica que les visions de Llimona i Riquer s'excloguin, perquè dins de l'entitat no hi ha contradicció entre postures obertes als nous llenguatges i un encès compromís d'arrel catòlica.

Al marge d'aquestes intervencions-manifest, continua la rutina de l'entitat, que viurà un any 1899 animat per nombroses activitats. Se celebra una vetllada literària, en la qual Claudi Hoyos llegeix un quadre dramàtic original titulat *La dida ó efectes de la adulació* i Josep Vives uns estudis filosòfics humorístics, titulats *La clau perduda* i *Va per mi això?*²⁰⁵; també hi tenen lloc una conferència sobre els costums antics de Barcelona i altres vetllades de caràcter musical: un concert de piano, violí i violoncel a càrrec dels senyors Carbonell, Aymand i Romagosa i un de guitarra per Miquel

²⁰³ RIQUER, A., "Cartells y cartellistas", *La Renaixença*, 13 de maig de 1899, p.3004-3014. Sobre la conferència vegeu *Llibre d'actes*, dia 5 de maig de 1899, AHCASLL; *La Vanguardia*, 11 de maig de 1899, p.2 i TRENC; E., YATES, A., *Alexander de Riquer (1856 – 1920)... Op.cit.*, p.111-112.

²⁰⁴ *La Vanguardia*, 22 abril de 1899, p.2

²⁰⁵ *La Vanguardia*, 6 de juny de 1899, p.2

Llobet i Ramón Nonat Comas.²⁰⁶ El Cercle serà, a més, seu d'un concurs per encarregar una imatge de Sant Antoni de Pàdua, convocat per un anònim que, segons *Pel & Ploma*, hauria trobat una solució excel·lent «perquè resseguint tallers no hauria pas trobat tant pera escullir».²⁰⁷ El concurs assenyala novament el Cercle com a lloc privilegiat per a encàrrecs d'obres religioses.

Mentre aquest Cercle, en plena efervescència d'activitats, defineix cada vegada més el seu projecte, perd un dels principals responsables de la creació de la seva imatge unitària, mossèn Torras i Bages, nomenat bisbe de Vic l'any 1899 i allunyat així d'una entitat de la qual mai se separarà definitivament.²⁰⁸ El substituirà en el càrrec de consiliari la figura no tan carismàtica del felipó Lluís Maria Valls (1856 – 1922), erudit, poeta i sacerdot de la Congregació de l'Oratori de Sant Felip Neri²⁰⁹, amb la qual el Cercle sempre havia tingut certa relació.

També a la Junta es produeixen canvis de càrrecs. Entre les moltes cares conegudes²¹⁰ trobem un nou vocal de foment: un Joseph de Riquer que

²⁰⁶ *Llibre d'actes*, dia 14 de juny de 1899, AHCASLL. Un dels guitarristes deu ser Ramon Nonat Comas i Pitxot (1852 – 1918), escenògraf afeccionat a la història, especialitzat en l'estudi erudit i curiós de monuments i personatges catalans.

²⁰⁷ UTRILLO, M., “Concurs del Círcol de Sant Lluc”, *Pel & Ploma*, 14 d'octubre de 1899. Hi destacarien els treballs d'Arqués, Domingo i Rabasseda.

²⁰⁸ La relació segueix sent intensa i Torras i Bages participarà l'any següent a la processó del Corpus amb el mencionat bàcul regalat pels socis. Aclareix la continuïtat de la relació Joan Llimona quan afirma «ni un sol any per la diada del nostre Patró va mancar-nos la seva afectuosa carta». LLIMONA, J., “El bisbe Torras i l'Art” dins *El Do de Déu... Op.cit.*, p.115. L'entitat sempre recordarà la seva figura i més endavant participarà a la subscripció per a les despeses del procés de canonització de Torras i Bages. *Llibre d'actes*, dia 19 de febrer de 1932, AHCASLL. Pel que fa a la cerimònia de consagració de Torras i Bages, en la qual evidentment el Cercle participa, vegeu “Consagració del doctor Torras y Bages”, *La Vanguardia*, 9 d'octubre de 1899, p.1.

²⁰⁹ A la biografia SOLÀ MORETA, F., *Biografia de Josep Torras i Bages... Op.cit.*, p.333, es transcriu una carta de Torras i Bages a Lluís Valls, datada el 23 de desembre de 1899, on es parla d'aquest canvi de càrrec. És probablement a través de la relació amb el nou consiliari que Joan Llimona rep l'encàrrec de realitzar dues grans teles – *Deo gratias* i *Alabat sia Déu* – per a l'oratori de Sant Felip Neri. Per una breu biografia del felipó, que fou també confessor de Gaudí, vegeu *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 2001, p.632-633.

²¹⁰ Segons *Llibre d'actes*, dia 24 d'octubre de 1899, AHCASLL, els fundadors Robert i Nubiola són elegits vicepresident i vocal de classe, es confirma Víctor Masriera com a vocal conservador, mentre que Joan Serrahima passa a ser secretari i la tresoreria és ocupada per Macari Golferichs. Interessant el fet que entre els compromissaris hi sigui un joveníssim Francesc d'A. Galí.

suposem que és el germà petit del fundador Alexandre, nodrit per la vocació artística procedent de l'ala materna de la família.²¹¹

No tan sols a la Junta hi ha noves incorporacions. L'any 1899 esdevé soci, probablement gràcies a l'amistat que mantenia amb Torras i Bages²¹², el banquer i autor de versos Agustí Valls i Vicens (? – 1920), que Joan Llimona descriu com «home de Déu, adinerat, senzill, gran català, aferrat a les seves tradicions», afegint que «a casa seva mai faltava un plat a taula per a ningú, ric o pobre».²¹³ Aquest ingrés confirma la protecció al Cercle que ofereixen nombrosos membres de l'alta burgesia aficionats a l'art.²¹⁴

Aquell mateix any es declara soci d'honor el bisbe Morgades, la qual cosa confirma el vincle amb el vigatanisme que havia formulat la convergència entre catolicisme i catalanisme que el Cercle professava. També entren a l'entitat molts dels artistes que, admetent la ja esmentada definició àmplia de Modernisme, en són els principals exponents, des dels escultors Pau Gargallo, Manuel Fuxà, Enric Clarassó i, com a soci protector, Reynés, fins a l'arquitecte Gaudí, el moblista Homar, l'orfebre Emili Cabot i Rovira, germà del ja soci Joaquim o fins i tot pintors, aquests amb poques confluències amb el Modernisme, com Josep Masriera, Lluís Graner, Arcadi Mas.

La raó d'aquesta massiva entrada podria justificar-se amb les recents declaracions estètiques que assenyalaven l'entitat com a centre capdavanter i obert a les novetats de fora de Catalunya, però no creiem que es vinculi amb l'allunyament de “l'antimodernista” Torras i Bages. Aquesta conclusió, versemblant si es pensa en l'ingrés a l'entitat de Clarassó —company

²¹¹ L'esmentat Josep de Riquer havia exposat a l'entitat l'any 1897 i havia participat a l'àlbum de 1898. Al text RIQUER, M., *Quinze generacions... Op.cit.*, p.1271, s'esmenta un germà menor d'Alexandre que es deia Josep de Calassanç i que fou destinat a la carrera d'armes, sense però parlar d'estudis artístics. Tot i que la data d'alta (1896) no ho impediria, és poc probable que es tracti de l'oncle patern d'Alexandre, Josep de Riquer i de Comellas (1829 – ?) perquè el soci Joseph de Riquer figura com a compromissari l'any 1930 i com a firmatari d'unes cartes de l'any 1931, dates massa tardanes.

²¹² SOLÀ MORETA, F., *Biografia de Josep Torras i Bages... Op.cit.*, p.284-285

²¹³ Citat a VALLS I BACH, R., *Joan B. Porcar*, Barcelona, Infiesta, 2001, p.9

²¹⁴ Agustí Valls, elegit tresorer del Cercle l'any 1904, fou mecenes especialment de Joan Porcar, a qui encarrega el grup escultòric titulat *El paje gentil y las Hadas del Pireneo*. Segons Fontbona (FONTBONA, F., “Porcar i Catalunya”, dins PERIS, J. (textos, recopilació, coordinació), *Porcar 1889 – 1974*, Castellón, Caja de Ahorros de Castellón, 1991), seria la influència de Valls – a qui defineix com a fundador tot i haver entrat l'any 1899 – la que va estimular l'entrada de Porcar a l'entitat, entrada que de fet s'ha de datar abans del seu càrrec com a vocal de la secció de pintura l'any 1919.

d'exposició de Casas i Rusiñol—, la desautoritza l'alta de Gaudí, seguidor del bisbe. Sembla més apropiat deduir que la consolidació de l'entitat com a centre actiu d'una promoció cultural de matriu catalanista, fortament compromesa i socialment ben acollida i recolzada, comencés a fer-ne un lloc on qualsevol artista volia estar.

Les ampliades dimensions del Cercle el van transformar en un centre que ja no es podia regir només per la bona voluntat dels fundadors: es necessitava una autogestió més conscient per part dels socis. La memòria llegida a l'Assemblea de l'any 1899 explica que «com á bons cristians, som amants de la santa llibertat, mentres no siga en deteriment dels devers i drets mútuos; ens plau que tothóm s'espavili; vull dir que sapigau anar sols. Per aixó el nostre ideal es, que'ls qui dibuixan, ells mateixos s'avesin á eixerse de tot, triantse els models, colocantsels, organisant concursos....».²¹⁵

Potser per iniciativa dels socis en resposta a aquesta invitació, o potser novament per una idea dels fundadors, l'any 1900 s'organitza una *Exposició d'Art Íntim* que torna a celebrar-se a la Sala Parés i no a la seu social. Es tracta d'«una exhibició de cosetas íntimas, croquis, notas, esbossos, estudis ó apuntacions»²¹⁶, en la qual trobem tant dibuixos com aquarel·les, que es posen a la venda a 5 pessetes. Paral·lelament s'organitza un sorteig d'olis i altres objectes d'art per contribuir a pagar les despeses.²¹⁷ El resultat econòmic va acompanyat del consens de la premsa. L'exposició és acollida favorablement per *Pel & Ploma*, segons la qual «demostra que aquell homogeni aplec d'artistes treballa activament pera donar sinyals de vida tan prospera com la desitgem a tots els que fugin de la indiferència en materia de l'art».²¹⁸ Aprecia els treballs dels germans Llimona «que són la clau de volta del *Círcol de Sant Lluc*», especialment de Josep, que hi donava a conèixer la seva vessant de dibuixant, i també els de Sardà, Viver, Vancells, Alexandre de Riquer i Arcadi Mas, i destaca la personal modernitat del jove Opisso. Divergent l'opinió d'Alexandre de Riquer que, des de les pàgines de *Juventut*, valora els consocis reconeguts i el conjunt de l'exposició —«de las

²¹⁵ Memòria manuscrita de l'any 1899, AHCASLL

²¹⁶ CASELLAS, R., “Art Íntim”, *La Veu de Catalunya*, 20 d'abril de 1900, p.1

²¹⁷ *Llibre d'actes*, dia 23 de març de 1900, AHCASLL

²¹⁸ UTRILLO, M., “L'Exposició del Círcol de Sant Lluc”, *Pel & Ploma*, 21 d'abril de 1900, p.8

més interessants que s'han produït a Barcelona»²¹⁹—, però subratlla la immaduresa dels joves. Si l'apreciació més sentida ve d'Alfred Opisso, que espera que «surja de ese plantel de San Lucas la futura “escuela catalana”»²²⁰, Casellas assenyala uns quants artistes prometedors, i alhora destaca la tònica íntima de l'exposició i afirma que «aquest coneixement dels pensaments íntims del artista, és sempre apetitós».²²¹ Mentre agraeix a l'entitat la mostra de l'ànima dels seus artistes a través del dibuix més immediat i sincer que es desenvolupa a les sessions d'apunts de l'entitat, Casellas destaca entre els «que formen l'Estat Major de la casa»²²² Vancells, Llaverias, Riquer, Joan Llimona, Mas, Baixeras i Josep Llimona i, entre els joves, Opisso²²³, Lluís Masriera, Cabanyas i Sardà.

Tot i les forces joves, cada vegada més abundants, és el nucli d'antics socis el que guia l'entitat: es confirma aquella tardor la presidència de Josep Llimona, acompanyat novament per molts fundadors.²²⁴ L'entrada més significativa és la de Darius Vilàs i Fernández (1880 – 1950) en el càrrec de vocal d'Acadèmia, que desenvoluparà amb molt d'entusiasme i dedicació quasi ininterrompudament fins a la Guerra Civil.²²⁵

Aquesta Junta presideix una temporada rica en exposicions. En primer lloc, organitza la *IV Exposició de Belles Arts*²²⁶, que Miquel Utrillo, tot i

²¹⁹ RIQUER, A., “De pintura”, *Joventut*, 19 d'abril de 1900, p.157

²²⁰ OPISSO, A., “Exposición del Círculo de San Lucas”, *La Vanguardia*, 18 d'abril de 1900, p.5

²²¹ CASELLAS, R., “Art Íntim”, *La Veu de Catalunya*, 20 d'abril de 1900, p.1. Continua Casellas: «el públich que visita el Saló Parés ja se'ls sab de cor als *mariners* den Baixeras, cunyats al oli, y á las *donas camperolas* den Joan Llimona y als *interiors d'iglesia* den Mas y Fondevila, guisats ab aquella mateixa llafiscosa salsa... però en blanch y negre, á tall d'estudi pera un quadro pocas vegades els haurà vist». Sobre l'exposició vegeu també MARAGALL, J.A., *Història de Sala Parés... Op.cit.*, p.76

²²² CASELLAS, R., “Art Íntim”, *La Veu de Catalunya*, 20 d'abril de 1900, p.1

²²³ Segons CADENA, J.M., *Opisso... Op.cit.*, p.82, Darío de Regoyos compraria un dibuix del jove Ricard Opisso, que exposava per la primera vegada a l'entitat.

²²⁴ *La Vanguardia*, 11 de desembre de 1901, p.3

²²⁵ «Any darrera any, tots els vespres assistí a la classe del natural en el Cercle Artístic de Sant Lluc... entitat de la qual fou, malgrat la seva humil aparença, pilar sostenidor» escriurà d'ell el futur consiliari Trens a *Homenaje al artista pintor Dario Vilas con motivo del decimo quinto aniversario de su fallecimiento*, Cardadeu, Ajuntament de Cardadeu, 1965, (sense pàgines).

²²⁶ Hi participen: en pintura, Manel Álvarez, Francesc Amigó, Dionís Baixeras, Joaquim Bas i Gich, Josep Berga, J. Berga i Boada, Alexandre de Cabanyes, Josep Camins, Joan Cardona, Josep Casanovas, Joaquim Ciervo, Ricard Coll i Serra, Salvador Corominas, Ferran Cortés i Riera, Antoni Covas i Boix, Melchior Domenge, Francesc Galí, Lluís Graner, Enrich Guilló, Joan Herran, Claudi Hoyos, Joan Llimona, Josep Martí, Bernardí Martorell i Puig, Arcadi Mas, Josep Masriera, Lluís Masriera, Francesc Sardà, Pere Torné, Antoni Utrillo, Joaquim Vancells, Pere Viver, Josep M. Vives; en escultura, Miquel

lamentar un cert retraïment —atesa potser la coincidència amb l'exposició de París—, valora positivament pel fet que, sense utilitzar plenament el seu potencial, els “llucs” assoleixen un bon resultat: «dels trenta cinc pintors que exposen enguany, n'hi ha una gran part que amb justícia figuren entre ls de més reputació, i dels demés pocs en queden que no figurin entre 'l jovent d'on té de sortir la fornada de demà».²²⁷ Afegeix Utrillo que «en últim resultat, una exposició així demostra la vitalitat del Círcol, i lo que és nosaltres desitjaríem [sic] que tant els socis de Sant Lluç com els de qualsevulga altra societat o agrupació artística donguessin lloc sovint a manifestacions d'Art, que, fins prestant-se a lleugeres resticcions, ajuden al moviment d'Art que pocs esperen i que tanta falta us fa».²²⁸

No es tracta només d'un comentari partidista d'un Miquel Utrillo que, tot i representar la vessant del modernisme més ardit, era cosí del soci fundador Antoni: en aquelles dates semblava ja indiscutible la feina de foment cultural de l'entitat. Aquest esperit de foment es manifesta novament l'any 1901 en una reedició, amb noves peces, de l'exposició d'art antic celebrada l'any 1896.²²⁹ La premsa torna a apreciar l'esforç dels “llucs” per promocionar l'art a la capital catalana, en un moment en què «por desgracia no cuenta Barcelona, amén de muchas otras cosas indispensables para dar fé de la realidad y de la cultura de un pueblo, con un Museo verdaderamente digno de este nombre, y por lo mismo hay que aprovechar las raras ocasiones en que puede suplirse esta falta, como en el caso de la Exposición

Castellanes, Enric Clarasó, Celestí Devesa, Manel Domingo, Manel Fuxà, Josep Llimona, Guillem Masriera, Anselm Nogués, Francesc Pla, Lluís Pla, Josep Quixal, Josep Soler, Quintí Torre; en arts decoratives, Victor Masriera, Masriera y Campins, Joan Riera i Casanovas, Alexandre de Riquer, Antoni Oliva; en reproduccions artístiques, Josep Camins, Masriera i Campins, Antoni Oliva. *Catàleg de la IV Exposició de Belles Artes*, AHCASLL

²²⁷ UTRILLO, M., “IV Exposició de Belles Arts del Círcol de Sant Lluç”, *Pel & Ploma*, 10 de juny de 1899. Tot i així Miquel Utrillo observa que en l'exposició «res despunta en absolut» i encara que «prou que véiem que n Baixeras dibuixa ferm i agrupa bé; que n Graner juga amb els efectes de llum com vol; que l'Anunciació den Llimona és tant suau de concepció, color i dibuix, que sembla una oració de nena. Prou que véiem també la personalitat den Mas y Fontdevila i els envios den Masriera, Sardà, A. Utrillo, Hoyos, Martí i altres... més del conjunt no s desprenia ni l'esforç fill d'una bona febre d'Art, ni la sana força de la bona producció voluntaria». Valora, en canvi, *L'home guiant la força* de Josep Llimona i un penja-robes en ferro forjat de Victor Masriera.

²²⁸ *Ibidem*

²²⁹ *Llibre d'actes*, dia 6 de febrer de 1901, AHCASLL

de que hablamos».²³⁰ La col·lecció d'obres exposada, propietat del madrileny Luis Quer, inclou flamencs, francesos, italians i espanyols del segle XV al XVIII.²³¹ Entre les trenta obres presentades, la joia és el *Davallament de la creu* de Van der Weyden, veritable obra mestra, d'increïbles qualitats pictòriques, expressives i compositives. Li fan costat noms com Bruegel, Greco, Morales, Viladomat, Goya, Reni, Tiepolo, que mostren la capacitat dels "llucs" d'establir contactes crucials i obtenir cessions d'importància notable.

Segons Jardí²³², la comparació entre l'excel·lent treball dels "llucs" i l'immobilisme de l'administració pública generarà dures crítiques que empenyeran la Junta Autònoma de Museus, creada arran de l'elecció de la Lliga Regionalista l'any anterior, a celebrar per les festes de la Mercè de 1902 una *Exposició d'Art Antich* al Palau de Belles Arts, al comitè de la qual trobem el president del Cercle i, a títol individual, els socis Riquer, Golferichs i Fuxà.²³³ Es tractaria d'un altre exemple d'una feina molt concreta i eficaç de promoció cultural exercida per l'entitat.

L'habilitat dels "llucs" per idear projectes i establir contactes s'havia posat de manifest també l'octubre de 1901 amb una exposició pionera de la col·lecció de Lluís Plandiura i Pou (1882 – 1956), definida amb entusiasme a *Pel & Ploma* com «una escullida exposició de cartells entre'ls quals

²³⁰ OPISSO, A., "Exposición de pintura antigua en el Círculo Artístico de San Lucas", *La Vanguardia*, 16 de febrer de 1901, p.5. Vegeu a més *Revista de archivos, bibliotecas y museos*, tomo V, vol.I, Madrid, 1901, p.341 i *La Vanguardia*, 30 de gener de 1901, p.2.

²³¹ Dificil establir la identitat del col·leccionista que l'esmentat article d'Opisso només qualifica com a «coleccionista propietario de esas obras». Rusiñol pintarà un *Retrato de Luis Quer* reproduït a la portada de *La Ilustración: periódico semanal de literatura, artes, ciencias y viajes*, 16 de juny de 1899, i que el comentari (p.382) defineix com el seu «amigo y compañero». El retrat, segons RÀFOLS, J.F., *Modernismo i modernistas... Op.cit.*, p.157, nota 28, és «acaso del pintor Luis Quer y Vicens que exponía sus obras en Barcelona a mediados del decenio 1891 – 1900», com ens confirmarien uns articles de *La Ilustración: periódico semanal de literatura, artes, ciencias y viajes*, (8 de juny de 1890, p.366 i 3 febrer 1889 portada i p.78), on es defineix com a pintor paisatgista i retratista. Creiem, però, més versemblant que el col·leccionista sigui Luis Quer i Boule, que fou president de la "Económica de Reus", segons es diu a "La Asamblea de Amigos del País en Zaragoza", *La Cataluña*, 14 novembre 1908, p.722, i que devia interessar-se per l'art, ja que encarrega a Casals y Vernís uns exlibris «de una composición preraphaelista» (*Revista Ibérica de Exlibris*, n. 4, 1904, p.71 i 106) i un altre, de manifest orgull reusenc, a Francisco Font de Rubinat (*Revista Ibérica de Exlibris*, n.3, 1905, p.70 i 72).

²³² JARDÍ, E., *Història del Cercle Artístic de Sant Lluç...* *Op.cit.*, p.61

²³³ Sobre l'exposició i sobre la creació de la Junta Autònoma de Museus vegeu GARCÍA SASTRE, A., *Els museus d'art de Barcelona: antecedents, gènesi i desenvolupament fins l'any 1915*, Barcelona, PAM, 1997, p.396-408 i 374-396.

figuraven les *últimes novetats* del gènere»²³⁴, «digna en tots conceptes d'ésser visitada».²³⁵

Empresari del sucre i membre de l'entitat des de feia poc, Plandiura «tenia solament l'edat de setze anys, quan ja dedica ses activitats i bon gust artístic a recollir cartells anunciadors deguts a dibuixants i pintors de la nostra terra i forasters»²³⁶, en una època en què tot just començaven a considerar-se art. A causa d'aquesta singular passió havia entrat en contacte amb Alexandre de Riquer, també col·leccionista i defensor de les arts gràfiques, i d'aquesta amistat havia nascut la idea d'exposar la col·lecció a les sales del Cercle. El projecte va obtenir una acollida tan bona que «l'èxit assolit aleshores l'esperona per enriquir tal col·lecció de cartells».²³⁷

El cartellisme, ja objecte de la conferència de Riquer de l'any 1899 i practicat per nombrosos socis, era un aspecte més de la costant atenció per un seguit de disciplines —arts gràfiques, joieria, ceràmica, disseny d'interiors, arts decoratives aplicades a l'arquitectura— que a l'estatge del carrer Boters no es consideraven pas menors. De fet les exposicions col·lectives sempre comprenien una secció dedicada a les anomenades arts decoratives, i un bon grapat de socis treballaven en aquest àmbit. S'ha d'esmentar l'excel·lent treball gràfic d'Alexandre de Riquer, les enquadracions d'Hermenegild Miralles i Anglès (1859 – 1931), les realitzacions de joieria de la família Masriera o dels Cabot i Rovira i també els treballs de dauradura i escultura decorativa dels

²³⁴ PINZELL (UTRILLO, M.), “Cartells i Cartellistes”, *Pel & Ploma*, desembre 1901, p.222-223. Plandiura ingressa com a soci de la mà de Llimona i Llaverias el dia 28 de juliol d'aquell mateix any. Passarà a ser soci protector el dia 9 de gener de 1904. Pel que fa a la difusió del cartell, s'ha de recordar que només des de feia pocs anys s'havia començat a exposar a Catalunya: l'any 1896 la Sala Parés organitza una primera exposició, a la qual segueixen el concurs de cartells per promoure l'*Exposició de Belles Arts i Indústries Gràfiques* (1897), el concurs de l'Anís del Mono (1898) i el dels Cigarillos París (1901). La iniciativa del Cercle serà repetida, dos anys més tard, pel Reial Cercle Artístic. Sobre el cartellisme català vegeu QUÍLEZ, F.M. (comissari), *El cartell modern a les col·leccions del Gabinet de Dibuixos i Gravats del MNAC*, Barcelona, MNAC, 2007 i sobre l'exposició l'entusiasta article OPISSO, A., “Exposición de carteles en el Círculo de Sant Lluch”, *La Vanguardia*, 13 de novembre de 1901, p.4.

²³⁵ BRULL, J., “Notas d'art”, *Juventut*, 31 octubre 1901, p.723. Continua Brull «dignas de l'onsa son exposicions com aquesta que realisan un verdader treball de divulgació de l'art estranger y son un estimul pera'ls artistas serios de casa».

²³⁶ GUDIOL, J., “La col·lecció Plandiura”, *Gasetta de les arts*, 1 d'octubre de 1928, p.2

²³⁷ *Ibidem*. La col·lecció serà comprada per la Junta de Museus mentre Josep Llimona n'ocupava la presidència.

germans Dionís i Joaquim Renart, activíssims dins una entitat que comptava a més amb el ceramista Antoni Serra i Fiter (1869 – 1932).²³⁸

Encara és més rica la presència d'artistes dedicats a la decoració al servei de l'arquitectura, com els moblistes i interioristes Gaspar Homar, Francesc Llorenç, Joan Esteve, Santiago Marco i Urrútia (1885 – 1949) i, ocasionalment, Alexandre de Riquer i Pau Roig, o també el vitraller Antoni Rigalt i Blanc (1850 – 1914), iniciador de la cèlebre Rigalt Granell i Cia, sense deixar de banda Eusebi Arnau, Josep Llimona o Josep Reynés, que col·laboren tant en el revestiment escultòric de les façanes de l'Eixample. Podem fins i tot suposar que alguns dels encàrrecs conjunts naixessin de les tertúlies i de les amistats creades dins l'entitat, on la presència d'arquitectes era molt abundant.

Segurament un dels arquitectes que va donar més feina a vitrallers, escultors i decoradors fou el prolífic Enric Sagnier. L'any 1902, en el qual guanya el Premi de l'Ajuntament per l'avui desapareguda Casa Juncadella, aquest soci fundador és elegit president del Cercle, i esdevé així el primer dels arquitectes que ocupa la direcció de l'entitat.²³⁹

Poc després de la seva elecció, la Sala Parés acull una nova exposició del Cercle, durant la qual la premsa confirma un suport sempre creixent a les iniciatives de l'entitat. Paral·lelament a l'exposició s'organitza un pessebre nadalenc, com a entrada al qual es venen unes postals il·lustrades amb dibuixos de socis veterans i de joves com Opisso, Francesc d'A. Galí i Fabra (1880 – 1965) o el dibuixant Octavi de Romeu, pseudònim d'Eugeni d'Ors i Rovira (1881 – 1954).²⁴⁰ Es nota, doncs, que si bé els fundadors continuen

²³⁸ Quant als Masriera vegeu CADALZADA, A.; LÓPEZ-RIBALTA, N.; VÉLEZ, P., *Els Masriera: un segle de joieria i orfebreria*, Girona, Fundació Caixa de Girona, 2004 i VÉLEZ, P., *Lluís Masriera*, Barcelona, Editorial Infiesta, 2002 i pel que fa a Joaquim Cabot *Homenatge a Joaquim Cabot. Publicació feta amb motiu de festejar els XXV anys d'exercir la Presidència de l'Orfeó Català*, Barcelona, 1930, on se'l retrata amb la barreja de concretesa i idealisme pròpia dels "llucs" i se'l defineix així: «en Joaquim Cabot és un home dels que tenen el sentiment de l'art i a mateix temps toquen de peus a terra», p.6. Sobre Antoni Serra, iniciador d'una estirp de ceramistes, vegeu MINGUET BATLLORI, J.M. (ed.), *Serra. El arte de la cerámica*, Cornellà, Ed Segretaria General Técnica del Ministerio de Cultura, 2005 i PUIG I ROVIRA, F.X., *Els Serra i la ceràmica d'art*, Editorial Selecta, Barcelona, 1978.

²³⁹ El succeirà l'any 1904 l'arquitecte Joan Rubió i Bellver. També els arquitectes Josep Pratmarsó i Enric Llimona seran presidents de l'entitat. Sobre l'elecció de Sagnier vegeu l'acta dels compromissaris del dia 21 d'octubre de 1902, AHCASLL.

²⁴⁰ Sobre la instal·lació del pessebre i el projecte de les postals, organitzat per Utrillo, d'Ors i Civil, vegeu *Llibre d'actes*, dies 9 de desembre de 1902 i 5 de gener de 1903, AHCASLL.

mantenint el seu prestigi i recollint els favors de la premsa, s'obren també camí joves noms que recollien el mestratge de la generació precedent: si Opisso, que ja havia exposat a l'entitat, fou deixeble d'un Gaudí que encara no era soci, però sí amic i col·laborador de molts "llucs", Galí i d'Ors es van conèixer a les tertúlies del taller d'Alexandre de Riquer.²⁴¹ Aquests joves semblen atreure els comentaris de la premsa sobre l'exposició en la mateixa mesura que els artistes reconeguts. La *Catalunya Artística*, generosa vers els veterans, destaca amb força els debutants²⁴², així com Casellas, que nota que en aquella exposició «verament notable... hi figuren mestres de primera fila, dels que fan més honor al nostre art, y entre la jovenalla que concorre a las aulas d'aquell centre, n'hi ha dels que més despunten per la seva personalitat y esperit de renovació».²⁴³ El judici més interessant és, però, el d'Alfred Opisso, que parla de «una manifestación que evidencia de la manera más patente la existencia en Barcelona de un brillantísimo plantel de artistas, llenos de entusiasmos y destinados, más o menos tarde, á figurar dignamente al lado de los maestros como Llimona, Baixeras, Vancells».²⁴⁴ El comentari confirma alguns judicis que havien aparegut a la premsa d'anys anteriors, en els quals es veia el Cercle com a propulsor d'una revitalitzada escola catalana. Així continua el crític i soci: «distinguese el *Círcol de S. Lluch* por el carácter genuinamente catalán de las obras de sus socios, las cuales constituyen un conjunto de singular unidad moral, por decirlo así, por más que los procedimientos sean propios y personales».²⁴⁵ Confirma així la seva tesi: «la numerosa concurrencia que acude al Salón

Les postals de veterans de les quals tenim notícia foren realitzades per Dionís Baixeras, Alexandre de Riquer, Antoni Utrillo, Joan i Josep Llimona, Joan Llaverias i Arcadi Mas i Fontdevila. Sobre Galí vegeu CIRICI, A., "Francesc Galí, l'home de tota una època" dins *L'art català contemporani*, Barcelona, Edicions 62, 1970; sobre el pensament d'Eugeni d'Ors remetem a MERCADER, L.; PERAN, M.; BRAVO, N., *Eugenio d'Ors del arte a la letra*, Madrid, MNCARS, 1997.

²⁴¹ Altres "llucs" deixebles més directes de Riquer foren Jaume Llongueras, Triadó i Renart – aquest últim iniciat al gravat per Riquer.

²⁴² GIRALDOS, F., "Al Saló Parés", *Catalunya Artística*, 4 desembre 1902, p.795. Entre la vella generació mostra interès per Baixeras, Vancells, Berga, Utrillo i sobretot per Llimona amb el seu *Los últimos pasos*. Entre els escultors valora Juli Martí, Clarassó i Soler Forcada.

²⁴³ C. (CASELLAS, R.), "Exposició de Sant Lluch", *La Veu de Catalunya*, 23 novembre de 1902, p.2

²⁴⁴ OPISSO, A., "Círcol Artístic de S. Lluch", *La Vanguardia*, 19 de novembre de 1902, p.4.

²⁴⁵ *Ibidem*.

Parés á visitar la Exposición del *Círcol de Sant Lluch* es la mejor prueba de que reviste verdadera importància, como elocuente manifestación del desenvolvimiento que va adquiriendo el arte catalán, con tendencias y caracter propio».²⁴⁶ Opisso, que en altres ocasions havia atribuït a Llimona i Baixeras una “catalanitat” en la manera de pintar²⁴⁷, amplia ara el judici a una nova generació, digna de continuar aquest camí i que, segons ell, ja encarna la idea d’artista al servei del país, que els “llucs” assumiran plenament només la dècada successiva amb la formulació del Noucentisme. De fet entre els joves esmentats trobem Eugeni d’Ors, que al cap de pocs anys en serà el teoritzador.

Una demostració de la importància que els joves van agafant és la participació de d’Ors com a representant de l’entitat al *I Congrés Universitari Català*. Nascut del desig d’una ensenyança específica de matriu catalana a l’ensenyament de nivell superior, el congrés fou importantíssim, puix que d’aquí naixeran els Estudis Universitaris Catalans, en els quals l’entitat també jugarà un paper important.²⁴⁸

Mentre s’ocupa de promoure la cultura catalana, la Junta no s’oblida de l’activitat interna de l’entitat, sempre en delicada situació financera. Per animar els “llucs” i fomentar l’ingrés de nous socis, Joan Llimona, aviat seguit per Baixeras, dona l’any 1902 un quadre per sortejar entre els “llucs” no artistes²⁴⁹, exemple d’una de les moltes maneres ideades per l’entitat al llarg de la seva història per obtenir noves quotes que omplin les caixes, sempre buides. On els socis no es veuen capaços d’estalviar és en el manteniment de la seva notable biblioteca, que comptava cada vegada amb més revistes i diaris i s’enriquia amb algunes monografies d’artistes i donacions dels socis.²⁵⁰ L’any 1902 es convoca entre els socis un concurs

²⁴⁶ *Ibidem*.

²⁴⁷ Deia Opisso, pocs anys abans, que «pueda que con el señor Baixeras [Llimona] representa mejor que nadie el *catalanismo*... en la figura» i encara que «Llimona pinta en catalán y de ahí su independiente personalismo, su espíritu asimilador y de rudeza, si se quiere, de sus asuntos, pero rudeza envuelta en penetrante poesía». OPISSO, A., “Juan Llimona”, *La Vanguardia*, 3 agost 1899, p.4

²⁴⁸ *Llibre d’actes*, dies 16 de desembre de 1902 i 21 de gener de 1903, AHCASLL

²⁴⁹ Vegeu *Llibre d’actes*, dies 9 de desembre de 1902 i 21 de gener 1903, AHCASLL. Un quadre li tocarà a Hermenegild Miralles, i un dibuix a Alexandre Pons. Feliu Elias donarà «dues fotografías artísticas» segons *Llibre d’actes*, dia 13 de febrer de 1903, AHCASLL.

²⁵⁰ El Cercle es subscriu a *Pèl i Ploma*, *Hispania*, *Diario de Barcelona*, *La Veu de Catalunya*, *La Renaixença*, *Diario Catalán*, *El Correo Catalán* i *La Vanguardia*. Sagnier

d'exlibris per a la biblioteca, potser per voluntat de Riquer, que l'any següent publicarà el volum *Ex-libris d'Alexander de Riquer*.²⁵¹ Aquestes petites iniciatives ajuden a definir la imatge més íntima i familiar d'un Cercle que, acabada la seva primera dècada d'existència, s'afirma com a entitat particip del projecte de renovació cultural del país i es prepara per a una nova etapa amb un canvi de seu.

1.2 DEFINICIÓ DEL CARÀCTER DE L'ENTITAT I DEL SEU PAPER CIUTADÀ

1.2.1 ELS ANYS DE LA CONSOLIDACIÓ A L'ESTATGE DEL CARRER DE MONTSIÓ

L'any 1903, arribat al seu desè aniversari de vida, el Cercle canvia novament d'estatge i es trasllada a l'edifici que fins poc temps abans havia estat la seu del cafè cerveseria *Els Quatre Gats*, al número 3 bis del carrer de Montsió.²⁵²

Sala d'apunts i biblioteca de l'estatge del carrer Montsió núm.3

Es tracta de la Casa Martí, un edifici projectat per Josep Puig i Cadafalch (1867 – 1956), exactament en els pocs anys que fou soci del Cercle. La coincidència va voler que els “llucs” acabessin a les sales que havien acollit

donarà la revista *Razón y Fé*, segons s'explica a *Llibre d'actes*, dies 16 de desembre de 1902 i 13 de febrer de 1903, AHCASLL. S'imprimeix a més un catàleg dels títols de la biblioteca segons *Llibre d'actes*, dies 23 de maig 1903 i 16 de gener de 1904, AHCASLL

²⁵¹ *Llibre d'actes*, dia 13 de febrer de 1903, AHCASLL. Com explica el detallat estudi YERBA, J.LL., *Alexandre de Riquer i l'exlibris: repertori complet dels seus ex-libris*, Barcelona, Edicions Universitat de Barcelona, 1983, Riquer no havia començat a cultivar l'exlibris fins a un número nadalenc de 1898 de la revista *The Studio*, dedicat a aquest tema. Des d'aquesta data, però, n'esdevé un dels més importants creadors i el comte Leiningen-Westerburger li finançarà l'any 1903 l'esmentat volum, d'una qualitat extraordinària.

²⁵² *Llibre d'actes*, dia 30 de juliol de 1903, AHCASLL. Encara una vegada es convida els socis a col·laborar en la instal·lació en el nou estatge tant amb aportacions econòmiques com amb obres o mobiliari per decorar i arreglar les sales.

els “adversaris” bohemis, dins d’aquell edifici que Bonaventura Bassegoda havia definit com l’ideal del catalanisme en pedra.²⁵³

El canvi de seu correspon a una etapa en la qual l’entitat consta d’un grup ben consolidat i animat pel debat estètic. Ens explica Domènec Carles, gendre de Josep Llimona: «Teníamos clase de modelo del natural y se trabajaba allí de 7 a 9... dicha clase era muy apacible, pero en cambio las dos salas contiguas destinadas a la conversación estaban siempre en tensión. Se discutía y teorizaba mucho. Por aquellos tiempos todavía el artista vestía como tal: melenas, corbatas exageradas, sombreros de ala muy ancha y pantalones bombachos... Se discutían cosas trascendentales y algunos admitían controversia con los más indocumentados con verdadera pasión y sólo por el gusto de discutir. Nietzsche [sic] hacía estragos y el gran Ibsen obsesionaba a muchos. En pintura, el impresionismo era el caballo de batalla y ganaba terreno sobre el partido de la pintura simbólica alemana».²⁵⁴

Si el record de Carles ens parla una altra vegada de les més conegudes fonts d’inspiració de la plàstica dels “llucs”, un article de la *Il·lustració Catalana* ens aclareix el paper d’institució reconeguda que tenia l’entitat a l’arribada al nou estatge. «Entre les entitats artístiques ab que conta Barcelona», explica la revista, «hi figura’l Círcol de Sant Lluç, associació ben coneguda de les persones que’s delexen per la cultura artística del nostre poble, qu’ocupa un bon lloch entre les seves companyes, distingintse sempre per la seva activitat y pel caràcter catalanesch que saben donar los seus socis a les exhibicions de les seves obres. Fundada fa uns quants anys al escalf d’uns quants artistes entusiastes, ha anat progressant en lo camí que va emprendre sense sotrachs ni batzegades, y avuy, després de traslladar lo seu estatge social del carrer Boters al de Montesión, ò sia al local ahont hi estava instalat lo típic restaurant dels Quatres Gats, se’ns ha presentat de

²⁵³ BASSEGODA, B., “Notas artísticas”, *La Renaixensa*, 27 de juny de 1897, p.1129-1132. Diu exactament l’arquitecte: «ls catalanistas devém també congratularnos de veure escritos en pedra nostros ideais artísticos dels temps modernos».

²⁵⁴ CARLES, D., “El Círculo Artístico de San Lucas 1912” dins *Memorias de un pintor (1912 – 1930)*, Barcelona, Editorial Barna, S.A., [s.d. ?1944], p.179-188. Carles ens retrata també altres socis com un joveníssim Mallol, «fornido y fuerte come un roble», «un aragonés llamado Rufino Lapeña» i, més endavant, Joan Miró, «chico tímido y callado», Rafael Benet, «excelente persona, buen pintor y crítico de arte» i Joan Serra, «chico diminuto, con unos ojos muy abiertos».

nou ab una interessant exposició d'obres de pintura y escultura, degudes als seus socis, qu'han cridat l'atenció de tots els intel·ligents y han sigut objecte d'alabances per part de la crítica».²⁵⁵

L'exposició a què es refereix l'article deu ser una que, segons el *Llibre d'actes*, es va inaugurar el desembre, de la qual, però, no tenim gaire més informació²⁵⁶, així com no en tenim d'unes converses de crítica d'art que es devien organitzar al seu voltant.²⁵⁷

El canvi de seu ve acompanyat d'altres novetats: apareix una nova figura, el consiliari Josep Elias, que, com el seu antecessor, no va jugar un paper clau en la direcció del Cercle.²⁵⁸ La Junta roman sense canvis, i només s'hi incorpora el nou comptador Antoni Comas.²⁵⁹

Tot i que la direcció de l'entitat queda en mans de la vella generació, els joves cerquen d'autonomia. Aprofitant els nous espai de la seu social, els socis Iu Pascual i Rodes (1883 – 1949) i Torres-García demanen poder exposar sols, així que «s'acorda accedir a la seva petició pera quan sigui, subjectantse a un Reglament»²⁶⁰, elaborat per Baixeras, amb el qual es trenca el costum d'organitzar només col·lectives. L'exposició dels dos joves, inaugurada el gener de 1904, mostra la recent producció de Torres-García, poblada de «jardins solitaris de principis del passat sigle, ab porxos y galerías de balaustres, de accentuat aire local» i «damiselas místicas, estianguidas y habiliadas pudorosament» i, pel que fa a Iu Pascual, ofereix la vessant de «paisatgista dels que seriament se preocupan de desxifrar

²⁵⁵ A., “Lo Círcol de Sant Lluç”, *Il·lustració Catalana*, 17 de gener de 1904, p.36. La revista reproduïx dues imatges del local i algunes obres de socis reconeguts: *Un pati trist* de Joan Llimona, *Lo castell de la Roca* de Francesc Amigó, un estudi de cap de Darius Vilàs, dos dibuixos al carbó de Francesc Sardà i *L'Adeu*, dibuix de Dionís Baixeras.

²⁵⁶ Es devia inaugurar el dia 15 segons *Llibre d'actes*, dia 3 de novembre de 1903, AHCASLL i el dia 26 segons *Llibre d'actes*, dia 12 de desembre de 1903, AHCASLL. Sembla que de l'organització d'aquesta exposició s'ocupin Baixeras, Rubió, Homar, Galí i Clarassó segons *Llibre d'actes*, dia 14 de novembre de 1903, AHCASLL.

²⁵⁷ *Llibre d'actes*, dies 12 i 19 de desembre de 1903, AHCASLL

²⁵⁸ *Llibre d'actes*, dia 17 d'octubre de 1903, AHCASLL. No hem esbrinat la identitat del consiliari, tot i que podria ser un organista de l'església de Sant Pere i de Sant Just i Pastor que es deia així.

²⁵⁹ Acta de compromissaris del dia 24 d'octubre de 1903, AHCASLL

²⁶⁰ *Llibre d'actes*, dia 3 de novembre de 1903, AHCASLL. Segons consta al *Llibre d'actes*, dia 11 de març de 1898, AHCASLL, Torres-García s'havia donat de baixa, però continua sent-hi actiu, raó per la qual creiem que no es va prendre nota de la seva nova alta a l'entitat, on exposarà amb Iu Pascual el gener de 1904. Subratllem que els dos ja havien treballat junts a les vidrieres de la catedral de Palma de Mallorca – amb el també soci Jaume Llongueras – per encàrrec de Gaudí, un encàrrec potser nascut a les sales comunes de Sant Lluç.

l'enigma que ofereixen els aspectes del món exterior, eternament variats y eternament els mateixos».²⁶¹

Al costat de l'aparició d'exposicions no col·lectives, hi ha una altra novetat organitzativa: «s'acorda dividir lo Circol en tres Seccions: una de Pintura y Escultura, una d'Arquitectura y Construcció y una altra d'Arts decoratives».²⁶²

Recolzada per l'envergadura dels socis arquitectes, la Secció arquitectònica agafa pes, «s'acorda fer una exposició de projectes d'arquitectura»²⁶³ i s'inicia la subscripció a *Der Arkitekt*.²⁶⁴ Devia influir-hi el fet que fos president l'arquitecte Enric Sagnier. Aquest camí es confirma a la tardor 1904, quan l'arquitecte *funicularista* Rubió i Bellver és elegit president.²⁶⁵ El nomenament d'un segon president arquitecte, a banda potser d'encoratjar la decisió de destinar el 15% de la quota dels socis arquitectes a la secció que els representava²⁶⁶, posa de manifest novament el paper cabdal que juguen els arquitectes dins l'entitat. És un fet que no ha d'estranyar, perquè hi havia un vincle pràctic que els lligava a les sessions d'apunts: l'ensenyança de l'Escola d'Arquitectura, reoberta l'any 1875, es

²⁶¹ C. (CASELLAS, R.), "Gazeta de Bellas Arts. Sant Lluch", *La Veu de Catalunya*, 28 gener 1904, p.8

²⁶² *Llibre d'actes*, dia 3 de novembre de 1903, AHCASLL. Es diu sobre les Seccions en un document sense data (que, pel disseny del logotip, deu pertànyer a l'època 1893 – 1936): «podrán formarse en el Círculo Artístico de Sant Lluch, diferentes secciones al objeto que tenin en comta el carácter del mateix puguin treballar [sic] pel seu engradiment i prosperitat. Per constituir una secció será precis que ho demanint el manys deu socis, soscribin una petició dirigida a la Junta Directiva, fent constar detalladament l'objecte i condicions de la nova Secció. Perque la Junta Directiva dongui la seva aprofació definitiva, per la constitució, será obligatori que presentin avans el reglament intern pel que daura regirse la nova Secció. Les Seccions es regirán per la seva Junta Directiva nomenada per la mateixa i será obligatori portin un llibre d'actes i altre de contabilitat, a la disposició en tot moment de la Junta Directiva del Circol. Els presidents de las secciones deuran assistir de veu a les sessions de la Junta Directiva que i siguin convocats venint obligats ha consultarli tots els acorts per que aquesta si ho cre convenient i dongui la seva conformitat. Qualsevol cas imprevist, será resolt per la Junta Directiva del Circol, puguen al mateix temps disoldre la Secció o secciones si així ho creyes contvenient».

²⁶³ *Llibre d'actes*, dia 5 de març de 1904, AHCASLL

²⁶⁴ *Llibre d'actes*, dia 1 d'abril de 1904, AHCASLL

²⁶⁵ Qui defineix Rubió com a funicularista és Bergós a BERGÓS J., "L'arquitectura" dins JARDÍ, E., *L'art català contemporani*, Barcelona, Proa, 1972, p.25. Bergós es refereix al fet que Rubió, inspirant-se en els aspectes més estrictament constructius de l'arquitectura gaudiniana, «basava la composició en els traçats funiculars d'estabilitat». Sobre l'elecció de Rubió vegeu *Llibre d'actes*, dia 22 d'octubre de 1904, AHCASLL. En pocs dies ocuparà el càrrec de tresorer un altre arquitecte, Bernardí Martorell. Vegeu sobre Rubió SOLÀ-MORALES, I., *Joan Rubió i Bellver y la fortuna del gaudinismo*, Barcelona, COAC, 1975 i SOLÀ-MORALES, M.; LAVADO, M.; FREIXA, M., *Joan Rubió i Bellver: arquitecte modernista*, Barcelona, COAC, 2007.

²⁶⁶ *Llibre d'actes*, dia 16 de gener de 1904, AHCASLL

basava justament en el dibuix, barrejant les característiques del Politènic amb les de les Écoles de Beaux Arts. Per a alguns joves arquitectes les sessions d'apuntes de l'entitat oferien una ocasió de pràctica indispensable per aprovar els severos exàmens de l'Escola.²⁶⁷ D'altra banda, els aspirants arquitectes devien sentir-se estimulats per la presència de figures consagrades com Enric Sagnier, Joan Martorell, Antoni Gaudí o Bonaventura Bassegoda. Socis arquitectes seran Gaietà Buigas, Jaume Bayó i Font, Ignasi M. Adroer i Calafell, Ignasi Mas i Morell, Josep Brugal i Fortuny, Josep Pijoan i, durant només un bienni, Puig i Cadafalch, a més de tota la generació de seguidors més o menys estrictes de Gaudí, des de Joan Bergós i Massó (1894 – 1974), a Lluís Bonet i Garí (1893 – 1993), de Bernardí Martorell i Puig (1870 – 1937), Jeroni Martorell i Tarrats (1877 – 1951) i Francesc Folguera i Grassi (1891 – 1960), a Isidre Puig i Boada (1890 – 1987), Josep Pericas i Morros (1881 – 1966) i fins i tot l'originalíssim Josep M. Jujol i Gibert (1879 – 1949).²⁶⁸ D'altra banda, la projecció cívica pròpia dels arquitectes en aquestes dècades, compromesos amb tot tipus de projecte ciutadà, representava una afinitat evident amb els objectius de l'entitat.

De fet, el mai desmentit compromís dels “llucs” torna a manifestar-se l'any de l'elecció de Rubió i Bellver amb el suport a la campanya per a la construcció del monument al doctor Robert, que realitzarà Josep Llimona, i sobretot amb la creació d'«una comissió composta dels Srs. D. Joseph Llimona, D. Antoni Utrillo, y D. Joan Alandi per a anar a trobar la Junta d'Estudis universitaris catalans, demanant la creació y subvenció d'una cátedra d'Art catalá».²⁶⁹

²⁶⁷ Sobre l'ensenyament a l'Escola d'Arquitectura vegeu RAMON, A.; RODRÍGUEZ, C. (eds.), *Escola d'Arquitectura de Barcelona: documents i arxiu*, Barcelona, Edicions UPC-ETSAB, 1996.

²⁶⁸ Segons RÀFOLS, J.F., *Diccionario... Op.cit.*, Rafael Masó i Valentí (1880 – 1935), membre de la colla d'esmentats arquitectes, en els anys anteriors al retorn a Girona, seria soci, informació que, però, no s'ha pogut confirmar, puix que no hi ha constància d'alta al *Llibre d'actes*. Tampoc consta que sigui un “lluc” a l'excel·lent estudi TARRÚS, J; COMADIRA, N., *Rafael Masó, arquitecte noucentista*, Girona, COAC, 1996, ni al més recent LACUESTA, R.; CUSPINERA, LL., *Rafael Masó i Valentí, arquitecte (1880 – 1935)*, Barcelona, Fundació La Caixa, 2006.

²⁶⁹ *Llibre d'actes*, dia 17 de desembre de 1904, AHCASLL. Bartomeu Robert i Yarzabal (1842 – 1902), exalcalde de Barcelona i president de la Lliga Regionalista en la seva fundació, havia mort dos anys abans. Tot i que gaudia d'una notable popularitat per la seva

Els Estudis Universitaris Catalans —nascuts l’any precedent com a conseqüència de l’esmentat *I Congrés Univesitari Català* i dedicats a difondre el coneixement i promoure el desenvolupament de la cultura catalana— havien vist com se’ls negava un espai per a l’ensenyament a la Universitat de Barcelona, fet que va portar entitats catalanistes com l’Ateneu Barcelonès o el foment del Treball Nacional a acollir-ne les classes. El Cercle s’encarrega de promoure les activitats en la vessant de les arts plàstiques, que li és més propera. La idea serà ben rebuda²⁷⁰ i el 9 de novembre de 1905 s’inaugura a les sales de l’entitat un *Curs d’Història de l’Art Català*, amb la citada conferència *La llei de l’art* del bisbe Torras i Bages.²⁷¹ Segurament les lliçons més importants que hi van tenir lloc foren les del curs bisetmanal sobre arquitectura romànica, que comptaven amb un professor excel·lent com Puig i Cadafalch, acompanyat per Antoni de Falguera i Sevilla (1876 – 1947) i Josep Goday i Casals (1882 – 1936). Ho confirma Joaquim Folch i Torres (1886 – 1963), que hi va participar activament. «Les lecciones de Puig i Cadafalch se daban en la gran sala de actos del “Círcol Artístico de Sant Lluç” entonces instalado en los bajos de la casa, obra reciente del maestro, hecha por encargo de los esposos Verdaguer y Callís y Francesca Bonnemaïson en la calle de Montesión, esquina al pasaje de San José»²⁷², afirma el crític. El mateix Puig i Cadafalch recorda que el llibre cabdal *Arquitectura Romànica a Catalunya* surt d’aquelles classes. «Dos anys seguits un nombre considerable d’oients omplí la sala d’actes del “Círcol Artístico de Sant Lluç”... cada lliçó setmanal fou un capítol, cada setmana anà ordenant les fulles disperses de notes i

defensa del catalanisme, el suport a la creació del monument pot indicar una afinitat amb la postura política de la *Lliga*.

²⁷⁰ *Llibre d’actes*, dies 31 de desembre de 1904 i 14 de gener de 1905, AHCASLL. Hi devia influir el fet que el president dels Estudis Universitaris Catalans fos el “lluc” Raimon d’Abadal. Vegeu FRANCISCO, M., “Com nasqueren els Estudis Universitaris catalans”, *Estudis Universitaris Catalans*, vol.I, 1907, p.14-37. Se’n parla també a GALÍ, A., “Institucions privades. 1893 Cercle Artístic de Sant Lluç” dins *Història de les institucions i del moviment cultural a Catalunya 1900 – 1936... Op.cit.*, p.162-163.

²⁷¹ El curs havia de començar abans, però s’endarrereix segons *La Vanguardia*, 19 d’octubre de 1905, p.4.

²⁷² FOLCH I TORRES, J., “El libro póstumo de Puig y Cadafalch sobre *Lo Prerrománico*”, *Destino*, 7 de abril de 1962, p.32-33, citat a VIDAL, M., “Els Estudis Universitaris Catalans” dins *Teoria i crítica en el noucentisme: Joaquim Folch i Torres*, Barcelona, PAM, 1991, p.47-55. Segons es diu al mateix text, Joaquim Folch i Torres col·laborarà a mecanografiar les lliçons.

apuntacions, i al cap de l'any aquest volum estava a punt de ser escrit a màquina», ens explica.²⁷³

Sempre en el marc del curs d'història de l'art, Pere Carbonell i Huguet (1854 – 1927) dóna una lliçó sobre pintura.²⁷⁴ No es realitzaran mai, en canvi, les sessions a càrrec de Raimon Casellas sobre pintura, de Josep Gudiol i Cunill (1872 – 1931) sobre arts sumptuàries i de Josep Font i Gumà (1859 – 1922), Ferrán de Sagarra i de Siscar (1853 – 1939), Alexandre de Riquer, Joaquim Amigó, Macari Golferichs, i Rubió i Bellver sobre altres manifestacions artístiques.²⁷⁵

El Curs d'Història de l'Art Català no serà l'única iniciativa que té com a objectiu contribuir en un projecte cultural de matriu catalanista, la qual cosa resulta natural, ja que la postura intervencionista s'adeia perfectament amb un Cercle aleshores presidit per Rubió i Bellver, que acabava de ser elegit regidor de Barcelona. Així, l'any 1906 el Cercle participa al Congrés de Llengua Catalana²⁷⁶ i, ja sota la presidència de Dionís Baixeras²⁷⁷, promou una idea extremadament ambiciosa: la realització d'un inventari d'art català.²⁷⁸ Aquesta iniciativa —que s'emmarca en la preocupació constant del Cercle per la salvaguarda del patrimoni català, i per a la realització de la qual es demana ajuda a totes les entitats artístiques barcelonines— trobarà continuïtat en la realització d'unes primerenques fitxes d'aquest inventari

²⁷³ PUIG I CADAVALCH, J.; FALGUERA, A.; GODAY, J., *Arquitectura romànica a Catalunya*, Barcelona, IEC, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1983, vol.I, p.10 citat a VIDAL, M., “Els Estudis Universitaris Catalans” dins *Teoria i crítica... Op.cit.*, p.53.

²⁷⁴ *Llibre d'actes*, dies 7 i 29 de febrer de 1908, AHCASLL

²⁷⁵ Les anuncia el *Llibre d'actes*, dia 4 de novembre de 1905, AHCASLL. Jardí les dóna per realitzades, però se'n desmenteix la realització a “Ensenyances dels Estudis Universitaris Catalans” dins *Estudis Universitaris Catalans*, vol.I, 1907, p.69. Sembla, en canvi, que el conegut arqueòleg Francesco Turchi, de pas per Barcelona, va aconseguir donar una conferència sobre les recents excavacions del Fòrum de Roma. *La Vanguardia*, 16 d'abril de 1907, p.3

²⁷⁶ *Llibre d'actes*, dia 15 de setembre de 1906, AHCASLL

²⁷⁷ La seva elecció i la Junta que l'acompanya es detallen a *Llibre d'actes*, dia 27 d'octubre de 1906, AHCASLL.

²⁷⁸ *Llibre d'actes*, dies 21 de novembre, 1 i 19 de desembre de 1906, 17 de maig i 8 de desembre de 1907 i 24 de gener de 1908, AHCASLL. S'acorda que se n'ocupin: «Sres i entitat signants: Font Gumà, Casellas, Puig y Cadafalch, Ballarín, Gaudí, Cabot E., Golferichs, Canibell, Gudiol, Pascó, Rodríguez Codolá, Nicolau, Carreras J.B., Güell, Carreras B., Oliver M.S., Sagarra J., Batlle, Maragall, Homar, Bertran F., Bofarull, Pirozzini, Excursonista, Arquitectes, Mestres d'Obra, Arqueologica, Ateneo, Foment, Art de la seda, Joyeria, Acadèmia B. Arts, Escola id., Junta Autònoma de B. Arts, Círcol artístich y Associació literaria y artística». Més endavant, segons *Llibre d'actes*, dia 24 de gener de 1908, AHCASLL, el continuaran Jeroni Martorell, Golferichs, Pericas, Jujol, Cabot, Rubió, Comas, Font i Gomà, Casades i Casellas.

dirigides pel “Iluc” Jeroni Martorell en el si d’una altra entitat catalanista, el Centre Excursionista de Catalunya.²⁷⁹

Mentrestant, a banda d’aquests projectes de gran volada, segueix l’activitat interna al Cercle. A les acaballes de 1904 es plantegen nombroses conferències²⁸⁰ i el 1905, al costat d’una exposició homenatge a Lluís Rigalt i d’un concert de Schumann a càrrec de Frederic Lliurat i Carreras (1876 – 1956)²⁸¹, s’assisteix a l’aprovació d’una Secció de Fotografia, proposada per Riquer, amb «dos laboratoris pel desarotllo de clixés ab tots los avensos moderns», i per al foment de la qual s’abona la quota d’entrada als aspirants a socis que siguin fotògrafs.²⁸² Abunda l’organització d’exposicions de les quals tenim poca informació: l’any 1905 una exposició d’artistes contemporanis al febrer²⁸³; una col·lectiva al local del Cercle «pel mes d’Abril ó Maig»²⁸⁴, «admetentse solament dues obres de cada artista»²⁸⁵; una «exposició d’obras notables d’artistas dels últims del sigle passat», que, en paraules dels “Ilucs”, «ha tingut un resultat del tot satisfactori, essent molt visitada»²⁸⁶; «una exposició de dibuixos y esbossos per las properas festas de Nadal en lo local del Circol que s’inaugurarà al 20 de Desembre tancantse lo 10 de Janer».²⁸⁷

²⁷⁹ Sobre la tasca del Centre Excursionista de Catalunya a favor de l’inventari d’art català vegeu SUÀREZ, A.; VIDAL, M., “El Centre Excursionista de Catalunya”, dins *Els arquitectes Antoni i Ramon Puig Gairalt: noucentisme i modernitat*, Barcelona, PAM, 1993, p.21-26.

²⁸⁰ Segons *Llibre d’actes*, 2 de desembre de 1904, AHCASLL Enric Clarassó proposa fer una conferència sobre anatomia artística i segons *Llibre d’actes*, dia 24 de desembre de 1904, AHCASLL el tresorer Bernardí Martorell volia parlar als “Ilucs” d’urbanística i Joan Llimona sobre pintura mural, mentre es formula la hipotesi una altra intervenció de Pijoan.

²⁸¹ *Llibre d’actes*, dia 6 de maig de 1905, AHCASLL. Sobre Lliurat vegeu Vegeu AVIÑOÀ, X. (dir.), *Història de la Música Catalana, Valenciana i Balear... Op.cit.*, vol.X, p.38

²⁸² *Llibre d’actes*, dies 1 i 22 d’abril de 1905, AHCASLL

²⁸³ *Llibre d’actes*, dia 3 de desembre de 1904, AHCASLL

²⁸⁴ *Llibre d’actes*, dia 24 de desembre de 1904, AHCASLL

²⁸⁵ *Llibre d’actes*, dia 14 de gener de 1905, AHCASLL

²⁸⁶ *Llibre d’actes*, dies 14 de gener, 11 de març, 1 d’abril i 6 de maig de 1905, AHCASLL. L’exposició, que novament comptarà amb préstecs que els “Ilucs” saben obtenir amb gran habilitat, té lloc a les sales d’apunts. No sabem si és aquesta o la del desembre l’exposició on, segons RÀFOLS, J.F., *Diccionario... Op.cit.*, p.176 (vol.I), els “Ilucs” exposarien, en homenatge al difunt fundador Lluís Buxó, la seva obra *Les oques de la Seu*.

²⁸⁷ *Llibre d’actes*, dia 2 de desembre de 1905, AHCASLL. En aquesta ocasió es decideix que gestionaran l’exposició Vilàs, Carles, Dalmau, Vilarrasa i Solà, mentre que les exposicions externes es confien a Baixeras, Utrillo, Comas, B. Martorell, Rialp i Pere Carbonell.

Tot i que un nou canvi d'organització interna fa desaparèixer la Secció d'Arquitectura²⁸⁸, l'interès per aquesta disciplina no minva i el Cercle intervé en la subscripció per a la continuació de les obres del temple de la Sagrada Família, primer i tímid inici d'una campanya que els *Amics de Gaudí*, secció de l'entitat a la postguerra, tindran com a objectiu principal.²⁸⁹ Així mateix, el Cercle participa en l'encès debat del projecte per a la façana de la Seu de Barcelona, i es col·loca a favor del soci Joan Martorell.²⁹⁰

L'any 1906, a més de sessions dominicals de cinematògraf i jocs de mans, el president Baixeras proposa «varis projectes que se li havien acudit pera donar nova animació y vida al Circol, com sont fer Exposicions pels mesos de Febrer, Mars y Abril á can Parés».²⁹¹ Precedit per una nadalenca «exposició de dibuixos i notes»²⁹², l'esmentat projecte expositiu es concretarà l'any següent, quan «els mesos d'abril i maig i no a Sala Parés, sinó al Cercle Artístic de Sant Lluc, es varen organitzar tres exposicions consecutives destinades principalment a estudis en diverses tècniques»²⁹³, exposicions que un comentari entusiàstic dels «llucs» qualifica d'«èxit brillantíssim».²⁹⁴

Actiu tant a nivell intern com extern, el Cercle no es queda al marge de la *V Exposición Internacional de Belles Arts e Indústries Artístiques*, organitzada per l'Ajuntament el 1907, la primera que aconsegueix un

²⁸⁸ «S'acorda organitzar lo Circol en seccions de Pintura, Esculptura, Art decoratiu e Industrias artísticas», recita el *Llibre d'actes*, dia 31 de desembre de 1904, AHCASLL.

²⁸⁹ *Llibre d'actes*, dia 2 de desembre de 1905, AHCASLL. Al mes següent, exactament el 20 de gener, *La Veu de Catalunya* publica un article de Joan Llimona que elogia l'edifici, promou donacions i insisteix en la necessitat de salvaguardar la que defineix «una gran joia d'art» l'octubre de l'any següent. Tornarà a elogiar “el gran Temple” al 1915. Els textos es reproduïen a LLIMONA, J., *El Do de Déu... Op.cit.*, p.69-73, 78-79 i 247-250. L'afició a l'edifici serà constant i, recorda Llorenç Artigas, «a primers de gener de l'any 1917, amb els alumnes del Cercle Artístic de Sant Lluc, vàrem visitar el Temple de la Sagrada Família, i el mateix Gaudí ens el va ensenyar tot fent comentaris», Memòris inèdites de Llorenç Artigas citades a MIRALLES, F., *Llorenç Artigas. Catàleg d'obra*, Barcelona, Polígrafa, 1992, p.15.

²⁹⁰ *Llibre d'actes*, dies 13 de gener i 3 de febrer de 1906, AHCASLL

²⁹¹ *Llibre d'actes*, dia 3 de novembre de 1906, AHCASLL

²⁹² De l'exposició només en tenim notícia gràcies a una fotocòpia de part del catàleg conservada a l'AHCASLL. S'hi presenten dibuixos d'Octavi de Romeu, Utrillo, Josep i Joan Llimona, Llaverias, Riquer, Opisso, Baixeras i un altre artista, la firma del qual és il·legible.

²⁹³ MARAGALL, J., *Historia de la Sala Parés... Op.cit.*, p.103. Pel que fa a l'organització d'aquestes exposicions vegeu també *Llibre d'actes*, dies 15 de novembre de 1907 i 7 de febrer de 1908, AHCASLL.

²⁹⁴ *Llibre d'actes*, dia 4 d'abril de 1907, AHCASLL

veritable èxit internacional. Convertit ja en una realitat artística important a la ciutat de Barcelona, el Cercle no només es troba representat al Comitè d'Honor, sinó que també li toca la decoració de la sala setena, que s'encarrega als fundadors Llimona i Baixeras i a Josep M. Jujol, Antoni Comas i Josep Bocarol.²⁹⁵ Segons explica Ignasi Casanovas, es remunta a aquella ocasió la destrucció per part de Joan Llimona, membre del jurat, d'un nu que s'hi exposava, «una escultureta de bronze, vergonya de tota honestedat», obra de Rodin.²⁹⁶ Es tracta d'una reacció purament moralitzant, un gest del tot impulsiu que explica per què l'entitat, animada per tan notables i vivaços artistes, no va aconseguir treure's del tot la imatge de centre conservador i tancat. El gest difícilment pot justificar-se a partir de divergències estètiques, puix que el germà Josep, l'obra del qual Joan estimava moltíssim, des del tombant del segle realitzava escultures directament inspirades en el *non finito* de Rodin. D'altra banda, la reacció es troba en plena contradicció amb la postura d'alguns “llucs” que, el mateix any, havien dirigit a la Junta una petició per a l'admissió del model femení. Tot i que la petició s'aprova només dos anys després, l'any 1907 Josep Llimona ja havia realitzat dibuixos de models femenins nus.²⁹⁷ Data justament del 1907 l'obra mestra *Desconsol*, nu femení al qual s'atorga el Premi d'Honor de l'esmentada Exposició. Per confirmar el ple suport a la seva poètica, l'entitat celebra el premi amb un banquet societari estiuenç a la

²⁹⁵ Vegeu *Llibre d'actes*, dies 15 de setembre i 1 de desembre de 1906 i 8 de febrer i 17 de maig de 1907, AHCASLL i a més *V Exposición Internacional de Arte. Catálogo Ilustrado*, Barcelona, 1907. No sabem quan ingressa Jujol, però la seva entrada deu precedir aquest encàrrec. L'any successiu entrarà al comitè de l'inventari d'art català i l'any 1911 serà elegit vicepresident. Tampoc d'Antoni Comas en coneixem l'alta, però certament ja és soci l'any 1903, en què es elegit comptador. Josep Bocarol entra l'any 1903, n'és bibliotecari l'any 1906 i es dóna de baixa l'any 1909.

²⁹⁶ CASANOVAS, I., “Fesonomia espiritual d'En Joan Llimona” dins “Pia recordança... *Op.cit.*, p.14.

²⁹⁷ Vegeu els dibuixos conservats al MNAC que provenen de la col·lecció Casellas, identificats com MNAC/GDG 27002 D, MNAC/GDG 26825 D, MNAC/GDG 26826 D i reproduïts a DOÑATE, M. (coord.), *Joan Llimona 1860 – 1926, Josep Llimona 1864 – 1932...* *Op.cit.*, p.159, 198 i 199. Al mateix catàleg es reproduceix (p.157) un dibuix de dona amb pit descobert datat 1900 i procedent de la col·lecció Plandiura que Josep Llimona no devia haver realitzat a l'entitat i que devia ser un homenatge privat sense divulgació. Les contradiccions de Joan Llimona continuen, atès que, no gaires anys després, s'adquireix un llibre sobre Rodin, sota la seva presidència. *Llibre d'actes*, dia 19 de març de 1912, AHCASLL

Font de Sant Roc d'Olot.²⁹⁸ L'anècdota de la destrucció de l'obra rodiniana queda, doncs, més aviat com un testimoni del temperament intransigent de Joan Llimona i no defineix una posició estètica antimodernista.

D'altra banda, mentre Josep Llimona triomfa amb els seus millors nus femenins, sublimes i delicats, el Modernisme viu un moment de transformació i capgirament gradual: continua mantenint-se un desig de modernització i de regeneració cultural, però alguns dels postulats en què aquest es basava s'abandonen i altres es llegeixen en una nova clau, la qual cosa prepara el terreny al naixent Noucentisme. De fet el creador del terme Noucentisme, el soci Eugeni d'Ors²⁹⁹, adquireix cada vegada més pes dins l'entitat. L'any 1908 llegirà unes conferències titulades *Lliçó de Leonardo da Vinci* i *L'home visionari de la realitat* que acompanyaran l'exposició col·lectiva a la Sala Parés, on destaquen artistes com Iu Pascual, Francesc Galí, Feliu Elias, Torres-García i Josep Mompou, vinculats a aquesta nova tendència.³⁰⁰

Des del tombant de segle els "llucs" volen, cada vegada amb més decisió, ser artistes participants d'un projecte cívic, fet que expressen amb l'adhesió a Solidaritat Catalana.³⁰¹ D'altra banda, reben reconeixement oficial d'aquest paper important dins la ciutat amb l'encàrrec de la decoració del Palau de Justícia, en el qual segurament intervingué com a mitjancer el nou vicepresident Lluís Serrahima i Camín (1870 – 1951).³⁰²

Una nova etapa de l'entitat està començant.

²⁹⁸ *Llibre d'actes*, dia 8 de juny de 1907, AHCASLL. Els "llucs" premiats són Josep Masriera, Nicolau Raurich, Enric Galwey, Alexandre de Riquer, Fèlix Mestres, Alexandre de Cabanyes, Joan Cardona, Joan Junceda, Ismael Smith, Pere i Tomàs Viver, Iu Pascual i Ricard Opisso a la secció de pintura i dibuix; Enric Clarassó i novament Ismael Smith a la secció d'escultura.

²⁹⁹ S'ha perdut la seva fitxa d'entrada, així que només se'n pot indicar l'ingrés en una data posterior al 17 d'octubre de 1902, dia en què fou elegit compromissari.

³⁰⁰ Sobre l'exposició, inaugurada el 21 de març, vegeu "Notas locales", *La Vanguardia*, 3 de març de 1908, p.2. i "Exposició dels de St. Lluch", *La Veu de Catalunya*, 4 d'abril de 1908, p.4. També reben valoracions positives Dionís Baixeras, Joan Llaverias, Joan Llimona, Josep i Lluís Masriera i Darius Vilàs. No es comenta l'exposició al *Llibre d'actes*.

³⁰¹ *Llibre d'actes*, dia 28 de gener de 1907, AHCASLL

³⁰² Segons *Llibre d'actes*, dia 24 de gener de 1908, AHCASLL es dona la gestió de l'encàrrec a Joan Llimona, que tornarà a ser elegit president al final de 1908, i a Lluís Serrahima, que, sent un advocat de prestigi, fill del degà del Col·legi d'Advocats, devia haver influït en la decisió que els "llucs" decoressin l'edifici. Realitzaran la decoració el mateix Joan Llimona i Josep M. Sert, que, com hem dit, tot i no trobar-se present a cap exposició dels "llucs", fou soci de l'entitat.

1.2.2 EL CERCLE I EL NOUCENTISME: UNA POSTURA CIVICOCULTURAL I POLÍTICA

Si, quan l'entitat començava a fer els primers passos, la necessitat de ser artistes integrats dins la societat havia creat una sorollosa polèmica pel seu contrast amb l'individualisme de l'*Avenç* o de Rusiñol i Casas, al final de la primera dècada del segle XX aquesta manera d'entendre el paper de l'artista s'estava afirmant gradualment —amb l'activa influència dels “llucs”— en el món cultural català. La voluntat creixent de la burgesia catalanista de servir-se dels intel·lectuals per definir i difondre el seu programa ideològic trobava els candidats perfectes dins del Cercle, on aquest concepte s'anava conreant des de feia temps. De fet la imatge que en donava Cabot i Rovira ja l'any 1895 els converteix en el prototipus d'artista noucentista, ja que la seva obra «demostra bona voluntat, amor á l'estudi, constancia, fé en lo treball y, á la vegada que sentiment artístich, molt sentit práctic; desde'l moment que la sua principal preocupació es anar endevant y sumar forces».³⁰³

La defensa dels “llucs” de la seriositat i la dedicació al treball, contraposada a la creació espontània i genial, representa un antecedent de la idea del professional de la cultura amb què el projecte polític i cultural noucentista vol comptar. De la mateixa manera que la difícil coincidència amb certs aspectes dels que es proclamaven modernistes havia portat els “llucs” a seleccionar-ne només alguns³⁰⁴, el *projecte de modernitat* noucentista agafava l'esperit modernitzador modernista i la seva indefinida ambició de revitalització cultural per fer-ne «una ideologia més acabada, una més ferma voluntat d'afirmació generacional i, com a resultat de tot això, una política cultural —fins i tot cívico-cultural— que no tenia antecedents, com a tal política en tota la història del catalanisme anterior».³⁰⁵

³⁰³ CABOT ROVIRA, J., “Saló Parés – Segona Exposició del Círcol Artístich de Sant Lluch”, *La Veu de Catalunya*, Barcelona, 19 de maig de 1895, p.236-237

³⁰⁴ De fet desapareix de la vida de l'entitat Alexandre de Riquer, la figura més decididament modernista, no sabem si per boicot o per autoexclusió arran de les coincidències cada vegada més escasses amb l'ideari del Cercle. Sabem de TRENC, E., *Alexandre de Riquer... Op.cit.*, que cap dels “llucs” fa acte de presència al seu banquet de comiat abans del seu trasllat a Mallorca l'any 1917.

³⁰⁵ BILBENY, N., *La ideologia nacionalista a Catalunya*, Barcelona, Editorial Laia, 1988, p.131. Per dir-ho amb paraules de Cirici, domina «la progressiva solidarietat col·lectiva i la

La fe en el valor de regeneració social de la cultura i el desig de “fer país” unien el Cercle i el projecte noucentista i, de fet, entre els promotors d’aquest hi apareixen molts socis. Hi trobem Josep Pijoan, que aleshores «trabajaba con todo ardor por la idea nacionalista»³⁰⁶ i dirigia l’Institut d’Estudis Catalans, del qual era secretari el soci d’Ors, que des de 1906 anava definint la seva ideologia a través del seu *Glosari a La Veu de Catalunya*. En aquelles glosses defineix com a noucentistes uns quants “llucs”. Ho seria Torres-García, entre els socis joves més actius, representant d’un Noucentisme mediterraneista i idealitzant que el Cercle defensarà obertament, oposant-se, anys més tard, a la destrucció de l’emblemàtica decoració del Saló Sant Jordi del Palau de la Generalitat.³⁰⁷ Ho seria també un esperit independent com Feliu Elias, conegut amb el nom d’Apa com a càustic caricaturista i de Joan Sacs com a crític lúcid i rigorós.³⁰⁸ Un altre noucentista emblemàtic és, segons les glosses dorsianes,

progressiva consciència, per part del nucli econòmicament ponderant, de la possibilitat de concloure un pacte amb la comunitat sencera». CIRICI, A., “Modernisme i Noucentisme”, *Serra d’Or*, març 1961, p.31-32. La referència al Noucentisme com a projecte de modernitat s’extreu de les teories formulades al catàleg PERAN, M.; SUÀREZ, A.; VIDAL, M. (ed.), *El Noucentisme: un projecte de modernitat*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Enciclopèdia Catalana, CCCB, 1994. Sobre el Noucentisme en general vegeu també PERAN, M.; SUÀREZ, A.; VIDAL, M., *Noucentisme i Ciutat*, Barcelona, CCCB, 1994; FONTBONA, F.; MIRALLES, F., “Del modernisme al noucentisme, 1888 – 1917” dins *Historia de l’art català*, vol. VII, Barcelona, Edicions 62, 1985; CIRICI, A., “La plàstica noucentista” dins *L’art català contemporani... Op.cit.*, p.35-50.

³⁰⁶ TORRES-GARCÍA, J., *Historia de mi vida... Op.cit.* Per un breu perfil de Pijoan, que entra a l’entitat l’any 1896, vegeu CIRICI, A., “Pijoan”, *Serra d’Or*, agost-setembre de 1963, p.59-62.

³⁰⁷ Soci des de l’octubre de 1895, Torres-García participa en nombroses exposicions i treballa activament dins de la vida social, aprofitant la biblioteca o acudint a actes de germanor com l’esmentada processó de les barretines o l’àlbum de dibuixos per al consiliari Torras i Bages. D’uns contactes fets a Sant Lluç li podria venir l’encàrrec del Palau de la Generalitat puix que, explica l’artista, «d’Ors i Folch y Torres, ayudaron mucho a que Prat se interesase por Torres-García, y que más tarde se decidiese a confiarles obra de tamaño envergadura», la decoració del Saló Sant Jordi. TORRES-GARCÍA, J., *Historia de mi vida... Op.cit.*, p.111. Recordem que el Cercle s’oposa, amb la nota publicada als diaris del dia 10 de gener de 1926 i amb un contundent article del soci Ràfols (RÀFOLS, J.F., “Torres-García”, *La Veu de Catalunya*, Barcelona, 30 de desembre de 1925, p.7), a la destrucció dels frescos que Puig i Cadafalch, successor de Prat de la Riba, volgué eliminar.

³⁰⁸ Col·laborador, al costat de d’Ors, d’*El Poble Català*, Elias es distancia del Noucentisme oficial amb les seves crítiques a la Lliga Regionalista, i representa, segons Fontbona, l’ala crítica del Noucentisme; segons Molins, l’abandona completament després de 1908. Feliu Elias va defensar fortament l’ideal d’artista compromés conreat al Cercle, on entrà com a empleat de la biblioteca l’any 1898, però les seves pintures de formes sòlides i immòbils, que a primer cop d’ull es poden llegir com a clàssiques i atemporals, revelen una realitat inquietant que no encaixa ni amb l’Arcàdia idíl·lica del projecte noucentista ni amb la societat orgànica a què aspiraven els “llucs” catòlics. Vegeu *Feliu Elias “Apa”*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1986 i l’excel·lent MOLINS, M., *Feliu Elias: la crítica d’art*.

Josep de Togores i Llach (1893 – 1970), creador d'icòniques Ben Plantades de masses sòlides i equilibrades, i que fou soci de l'entitat, tot i no ser-ne una figura de relleu.³⁰⁹ Un paper important ocuparà, en canvi, el gran mestre Francesc Galí, que des del 1906 havia obert al carrer de la Cucurulla, no gaire lluny del Cercle, una Escola d'Art en què «posà en circulació una idea de la Catalunya mediterrània, un xic grega, molt florentina i fortament pagesa i marinera» que tant vertebrarà el Noucentisme. Al mateix temps, segons el testimoni de Domènec Carles, Galí «andaba por el Círculo sosteniendo teorías muy personales y evolucionando constantemente».³¹⁰ També és qualificat de noucentista Ismael Smith (1886 – 1972), «petita, minsa, elegant figura»³¹¹, quasi com les seves escultures d'un elegant barroquisme.

Així mateix figuren uns quants socis a l'*Almanach del Noucentisme*³¹², publicació promoguda per d'Ors l'any 1911 i que recollia intel·lectuals i artistes de diferents disciplines en una mena de manifest bastant heterogeni. A més dels mencionats Torres-García, Ismael Smith i Josep Pijoan, hi trobem el gran crític Joaquim Folch i Torres; el pintor Torné i Esquius, autor d'*Els dolços indrets de Catalunya*, que constitueixen una icona perfecta de l'ideal de vida serena i mediterrània; l'escultor Gargallo, que travessava una fase de simplificació clàssica de les seves figures abans d'emprendre un camí més decididament avantguardista.³¹³

Aquestes presències es confirmen amb els anys quan, un cop creada la Mancomunitat, el Noucentisme s'institucionalitza i entre els intel·lectuals que integren el projecte cívic i cultural de Prat de la Riba trobem nombrosos socis: d'Ors dirigirà el Departament d'Educació Superior del Consell de

Una contribució a la crítica d'art a Catalunya, tesi doctoral presentada a la Universitat Autònoma de Barcelona l'any 1987.

³⁰⁹ Sobre Josep de Togores, entrat a l'entitat l'any 1910, vegeu FÀBREGAS I BARRI, E., *Togores l'home, l'obra, l'època*, Barcelona, Adeos, 1970.

³¹⁰ CARLES, D., “El Círculo Artístico de San Lucas 1912” dins *Memorias de un pintor...* *Op.cit.*, p.184.

³¹¹ BENET, R., “L'Escultura” dins JARDÍ, E., *L'art català contemporani...* *Op.cit.*, p.55. Smith es dona d'alta l'any 1904.

³¹² Apareix a l'*Almanach* també Rafael Masó, impulsor del nucli de Noucentisme gironí i arquitecte de l'emblemàtica *Athenea*, del qual, però, hem posat en dubte que pertanyés a l'entitat. Dels artistes presents a l'*Almanach* falten a la llista dels “llucs” Clarà, Picasso, Canals, Nonell i Mir. En realitat segons RÀFOLS, J. F., *Modernismo y modernistas...* *Op.cit.*, p. 274, tant Mir com Nonell participaren ben aviat les sessions d'apunts de l'entitat, tot i no constar la seva alta a l'AHCASLL. Mir exposarà amb els “llucs” l'any 1913.

³¹³ Torné i Esquius entra el 1895 i Gargallo el 1899.

Pedagogia i, després, d'Instrucció Pública; Joaquim Folch i Torres serà director dels Museus d'Art; Jeroni Martorell serà cap del Servei de Catalogació i Conservació del Patrimoni; l'Escola Superior de Bells Oficis serà dirigida per Galí, i en seran professors d'escultura Esteve Monegal i Prat (1888 – 1970) i Pau Gargallo; d'història de l'art, Joaquim Folch i Torres; de joieria, Sunyer, mentre que Rafael Solanich i Bàlius (1895 – 1990) «ajudava a tots els oficis».³¹⁴ Deixem molt clar que tots aquests pilars fonamentals del món cultural català es trobaven implicats en diversos projectes i que, doncs, la faceta de “lluc” només és una entre moltes d'altres. Nogensmenys, el fet que tots ells siguin socis posa de manifest que el Cercle tenia un paper destacat dins de les dinàmiques culturals dominants de l'època.

Si bé és difícil definir la participació dels “llucs” en la creació d'una estètica noucentista en el camp de les arts plàstiques —això perquè «el Noucentisme, abans que un estil, fou una voluntat d'un estil, fou un llarg camí vers una teoria»³¹⁵, teoria no sempre plàsticament coherent i definida³¹⁶—, no es poden excloure de les files noucentistes socis de l'entitat com el dissenyador de jardins Joan Mirambell i Ferran (1895 – ?), tan compromès amb el projecte noucentista d'embelliment de l'espai ciutadà³¹⁷, o Francesc Canyellas i Balagueró (1899 – 1938), conegut pels

³¹⁴ CIRICI, A., *L'art català contemporani...* *Op. cit.*, p.60. Joan Vilàs, que ensenyava ceràmica, serà enviat al Japó per aprendre noves tècniques i morirà en el viatge. Pel que fa a Monegal, es dona d'alta l'any 1907, i pocs mesos després esdevé secretari, mentre Solanich, més endavant president i capdavanter en la tradició societària en la família Solanic-Martorell, ho fa l'any 1911. Sobre aquest últim vegeu *Rafael Solanich escultor*, (textos : Daniel Giralt-Miracle, Pilar Vélez, Jaume Carbonell, Lulú Martorell), L'Hospitalet de Llobregat, Generalitat de Catalunya, 1984 i *Centenari Rafael Solanich 1895 – 1995*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 1995. També Josep Obiols col·laborava amb la Mancomunitat com es subratlla Pilar Vélez a “Josep Obiols. Obra cívica” dins *Josep Obiols: obra cívica, 1894 – 1994*, Barcelona, Departament de Cultura, 1994, p.34-37

³¹⁵ FONTBONA, F., “Del modernisme al noucentisme...” *Op.cit.* p.163

³¹⁶ Sobre un cert eclecticisme plàstic del Noucentisme vegeu SERRAHIMA, M., “Sobre el Noucentisme”, *Serra d'Or*, agost de 1964, p.487-489 i MARFANY, J.LL., «Modernisme i Noucentisme amb algunes consideracions sobre el concepte de moviment cultural», *Els Marges*, núm. 26, 1982, p.31-42.

³¹⁷ «L'art del jardí és una de les aportacions més originals en l'intent de solució de l'ideal noucentista de bellesa pública» s'afirma a “Noucentisme i jardins” dins PERAN, M.; SUÀREZ, A.; VIDAL, M. (ed.), *El Noucentisme: un projecte de modernitat...* *Op.cit.*, p.121-147. Mirambell entra l'any 1912, Canyelles l'any 1910. Amb menys seguretat es pot definir noucentista el polifacètic Mariano Andreu i Estany (1888 – 1976), “el dandi” que a l'entitat «dibuixava a la sanguina i transposava les formes dels models de dona en decadents figures, repartint pigues arbitràries damunt la representació de la pell».

seus esgrafiats i gravats. Completa el llarg llistat de coincidències el vincle amb dues publicacions. La redacció de la revista *Catalunya*, en què Marfany veu el «focus originari del Noucentisme»³¹⁸, es reunia al Cercle, amb el qual devia compartir el seu ideari, ja que Lluís Via afirma, de *Catalunya*, que «ve a representar en las lletras lo qu'en las arts representa'l Círcul de Sant Lluç».³¹⁹ També sembla que va ser dirigida des del Cercle una altra de les revistes clau del primer Noucentisme plàstic, *Empori*, on Torres-García va formular el seu mediterraneisme grecol·latí i que molts “llucs” van il·lustrar.³²⁰

Encara que l'entitat no compta amb noucentistes com Sunyer i Casanovas³²¹, Goday i Florensa, hi ha bastants noms per donar cares concretes a la idea de cultura com a força cohesionadora de la societat teoritzada per d'Ors i per assenyalar els “llucs” com l'exemple perfecte de l'intel·lectual nacionalista i moderat, preparat per dirigir la creació de les infraestructures culturals de la nova Catalunya.

D'altra banda, molts dels “llucs” pertanyen a aquella burgesia conservadora promotora d'un projecte noucentista en el qual el component polític era tan important com el cultural.

Quina posició adoptava, doncs, el Cercle respecte al component polític?

L'article IV de l'Estatut establia el caràcter apolític de l'entitat. Des del seu naixement, però, la situació de Catalunya havia canviat i també la posició dels “llucs”, ja que una carta de Torras i Bages de l'any 1900, que devia voler mitigar una vivaç acció catalanista de l'entitat, conté aquesta invitació: «A Sant Lluç procurin estar quiets, i fer molts d'oficis, i no ficar-se en lo que no és objecte del Círcol; no cerquin la popularitat, facin la seva, és a dir, d'artistes, i no de patriotes, i endavant. Abans deien que tothom

Homenaje al artista pintor Dario Vilas con motivo del decimo quinto aniversario de su fallecimiento, Cardadeu, Ajuntament de Cardadeu, 1965, sense pàgines.

³¹⁸ MARFANY, J.LL., *Aspectes del Modernisme...* *Op.cit.*, p.254.

³¹⁹ VIA, LL., “Post scriptum”, *Joventut*, 5 febrer de 1903, p.102, citat a AULET, J., “La revista “Catalunya” (1903 – 1905) i la formació del Noucentisme”, *Els Marges*, núm.30, 1984, p.39. Al mateix article d'Aulet (p.33) s'afirma que la redacció es reunia al Cercle. No s'esmenta el fet al *Llibre d'actes*.

³²⁰ S'explica a *Llibre d'actes*, dia 12 d'octubre de 1907, AHCASLL, que, en un moment de dificultats econòmiques i d'impossibilitat de continuar amb la revista, els redactors es dirigeixen al Cercle perquè la continuï, oferta que l'entitat sembla acollir a condició de trobar finançadors externs.

³²¹ En realitat Casanovas és definit com a soci a la postguerra, però el fet no consta anteriorment en el *Llibre d'actes*.

volia arreglar l'Espanya; ara hem de dir que tothom vol arreglar a Catalunya; i quan tothom vol arreglar una cosa, és quan aquesta queda més desarreglada». ³²²

Els socis no semblen prestar gaire atenció a aquelles paraules i aviat coloren el seu encès catalanisme de connotacions polítiques. Tractant-se d'un grup ampli i variat no s'ha de ser peremptori a l'hora de declarar l'opció política dels "llucs", també per la falta de declaracions en aquest sentit. Es pot, però, amb cautela, extreure algunes orientacions. Les preferències són molt difuminades si ens allunyem de qüestions estrictament catalanistes. Díficil, per exemple, és deduir la postura envers la monarquia, que certament no és unànime, ja que l'entitat decideix delegar en el president la decisió de participar o no en la visita d'Alfons XIII a Barcelona. ³²³ D'altra banda, hi havia "llucs" filomonàrquics com Raimon d'Abadal o Alexandre de Riquer. Aquest últim, tot i haver abandonat les posicions carlistes de la joventut, realitzarà un exlibris per al mateix Alfons XIII i també s'encarregarà de la confecció d'un àlbum per a les seves noces. ³²⁴ També de Riquer ens arriba un altre índex polític, puix que col·laborarà en primera línia en la creació, promoguda pel Reial Cercle Artístic l'any 1908, d'un moble per regalar a Antoni Maura, aleshores president del govern. El moble, dissenyat per Riquer, que conté obres de 3 "llucs" —el mateix Riquer i Josep i Lluís Masriera ³²⁵— s'ha de veure com un signe d'una certa inclinació política. De fet l'entitat devia coincidir amb el conservador Maura

³²² La carta, datada 10 de gener de 1900, es transcriu a SOLÀ, F., *Biografia de Josep Torras i Bages...* *Op.cit.*, p.289.

³²³ *Llibre d'actes*, dia 1 d'abril de 1904, AHCASLL

³²⁴ L'exlibris es conserva al fons gràfic de la Biblioteca de Catalunya i la notícia de l'àlbum ve de TUSELL GARCÍA, G, "Un mueble modernista del Círculo Artístico de Barcelona regalado a Antonio Maura" dins *El Modernismo catalán, en entusiasmo*, Madrid, Fundació Santander Central Hispano, 2000, p.95.

³²⁵ Maura elogiarà especialment el treball de Riquer «por la traza del mueble, por el precioso dibujo de los herrajes, por la composición acertadísima de los aguafuerte que contienen las dedicatorias y por el estudio a lápiz que adorna una de las puertecillas». *Correspondència entre Mariano Fuster i Antonio Maura dels dies 19 i 20 de juny de 1909. Fons documental Antonio Maura, caixa núm. 41, carpeta 36*, Fundació Antoni Maura, Madrid. L'estudi del moble, ara a la Fundació Antoni Maura, es troba a TUSELL GARCÍA, G, "Un mueble modernista del Círculo Artístico..." *Op.cit.*, p.95-105, on es reproduïx la citada correspondència.

tant en el suport d'un model corporatiu com en els atacs violentíssims a la Setmana Tràgica.³²⁶

En l'àmbit de la política catalana es fan més clares les orientacions dels socis, que recolzen la política catalanista i conservadora de la Lliga Regionalista. Els fundadors Alexandre M. Pons, Dionís Baixeras, Macari Golferichs, Vicens Nubiola, Joan Rubió, Joan Llimona i Antoni Utrillo firmen, si bé personalment i no en nom de l'entitat, la *Circular dels catòlics de Barcelona recomanant el vot a la Lliga* del març 1903.³²⁷ Militen obertament a la Lliga Josep Llimona, regidor l'any 1909, Dionís Baixeras, candidat el mateix any, i també Joan Rubió i Enric Sagnier, els quals, havent estat presidents del Cercle, havien d'imprimir per força una direcció a la marxa de l'entitat. També creua breument la vida de l'entitat Puig i Cadafalch, mentre que en fou soci durant molts anys Raimon d'Abadal i Calderó (1862 – 1945), cofundador de la Lliga l'any 1901.³²⁸

De fet, fou principalment la burgesia conservadora representada políticament per la Lliga Regionalista la que va impulsar el projecte noucentista i, per tant, les afinitats entre els grups s'arrodoneixen: es confirma que es pot parlar no només d'una certa «simbiosi entre artistes del Cercle Artístic de Sant Lluç i el primer nucli noucentista» sino d'una més perllongada sintonia.³²⁹

³²⁶ El gremialisme dels "llucs" els feia afins a la defensa d'un model representatiu antiliberal i corporatiu, que Maura defensa en les lleis administratives de 1907. Pel que fa a la Setmana Tràgica, a *Llibre d'actes*, dia 5 de novembre de 1909, AHCASLL s'expressa només la condemna relativa a la pèrdua artística i es decideix «fer constar el seu sentiment i la seva protesta pels fets vandàlics de la setmana tràgica y per la destucció de valiosas hoyas artísticas». D'altra banda Torras i Bages, a la pastoral *La glòria del martiri* i en la *Carta a los maestros cristianos de la diócesi (Obres completes... Op.cit., III, p.31-51 i 75-92)* i Joan Llimona a *El Do de Déu (Op.cit., p.84-86 i p.110-112)* s'expressen amb un to que indica una divergència política explícita amb els revolucionaris, molt més enllà de les destruccions.

³²⁷ La carta és reproduïda a Riquer, B., *Lliga regionalista: la burgesia catalana i el nacionalisme (1898 – 1904)*, Barcelona, Edicions 62, 1977, p.345.

³²⁸ Sobre Abadal, dues vegades regidor, senador entre l'any 1907 i el 1918, president de l'Assemblea de Parlamentaris el 1917 i president del partit entre 1907 i 1936, vegeu VILANOVA, F., *Raimon d'Abadal i Calderó*, Vic, Patronat d'Estudis Ausonencs, 1985. Abadal era íntim amic de Llimona, que li féu un retrat.

³²⁹ PERAN, M.; SUÀREZ, A.; VIDAL, M. (ed.), *El Noucentisme: un projecte de modernitat... Op.cit., p.49*

1.2.3 LA CONFSSIONALITAT DEL CERCLE

Si la ideologia noucentista, a la qual el Cercle contribueix activament, acaba englobant la imatge de l'entitat en aquests anys, des del punt de vista moral continua sent un fort catolicisme l'aspecte més característic.

No falten les ocasions per tal que aquest es manifesti. Tot i que no triomfa un projecte d'exposició sobre la Immaculada Concepció, que hauria representat la primera exposició d'art exclusivament religiós dins l'entitat³³⁰, l'any 1908 Joan Llimona —que havia tornat a ser president per la dimissió abans de termini de Dionís Baixeras i que ho va ser fins l'octubre de 1912— cedeix una sala a l'entitat antiblasfèmica *Lliga del Bon Mot*.³³¹ L'entitat, presidida per Llimona, s'ocupava de «la major obra social, la més transcendent que un poble pugua empèndre's [sic]: la purificació del seu parlar, qu' equival a la purificació del seu esperit, y, ab la d'ell, la de tot lo qu' en isca. Se tracta, doncs, de la sort del poble català en aquest món».³³² El projecte combinava la valoració de la llengua des de la perspectiva de la identitat i el catalanisme amb el moralisme antiblasfèmic de matriu catòlica.

La fidelitat a l'Església es revela, a més, quan, amb la intenció d'«imprimir al nostre Círcol, una vida més intensa», es pensa visitar el bisbe³³³, o quan «s'acorda adherirse al mitin de protesta contra las escuelas laiques»³³⁴, o bé quan es pretén «aderirse a les pastorals que ha publicat el Sr. Cardenal sobre 'l presupost de cultura», que deduïm que són les intervencions de Casañas en contra de la instrucció laica.³³⁵ Així mateix el

³³⁰ Segons *Llibre d'actes*, dies 5 de març i 15 d'octubre de 1904, AHCASLL, es va crear una comissió formada per Enric Sagnier, Joan Llimona, Augustí Valls, Augustí Robert, Alexandre Pons i Bernardí Martorell, pel que fa a la recerca de premis, i per Llimona, Jeroni Martorell, Baixeras i Amigó per a la redacció de les bases. L'exposició no es realitza perquè no s'aconsegueix finançament per als ambiciosos premis monetaris que es volien oferir. Veurem que les exposicions de temàtica religiosa seran una constant de l'entitat a la immediata postguerra.

³³¹ *Llibre d'actes*, dies 5 de desembre de 1908 i 11 de desembre de 1909, AHCASLL. Recordem que el Cercle ja s'havia expressat a favor de la lluita contra la blasfèmia a *Llibre d'actes*, dia 13 de febrer de 1903, AHCASLL.

³³² MARAGALL, J., “La Lliga del Bon Mot” dins *Elogi de la poesia*, Barcelona, Bartolomeu Baxariás Editor, 1909, p.17. Vegeu també *Lliga del Bon Mot 1908 – 1918. Report*, Barcelona, A. Artís Impressor, [1918?].

³³³ *Llibre d'actes*, dia 10 de novembre de 1912, AHCASLL

³³⁴ *Llibre d'actes*, dia 11 de desembre de 1909, AHCASLL

³³⁵ *Llibre d'actes*, dia 8 d'abril de 1908, AHCASLL. Recordem que l'any 1908 l'Ajuntament promourà una reforma escolàstica que preveu la laicització.

mossèn Frederic Clascar i Salou (1873 – 1919), deixeble de Torras i Bages, director de la revista *Montserrat* de la Lliga Espiritual de la Mare de Déu de Montserrat i personatge rellevant del moviment litúrgic, dóna al local social una conferència de tons declamatoris en la qual ataca l'anticlericalisme republicà i afirma la necessitat de la religió.³³⁶

Com sempre, però, una certa dualitat caracteritza l'entitat i una forta ortodòxia catòlica no impedeix que se superi un tabú històric: com hem esmentat, l'any 1909 «el president dona compte d'haber accedit la Junta de socis fundadors, provoca consulta del Exm. Sr. Bisbe y Rvt. Consiliari, a establir nu del femení en la clase de dibuix d'acadèmia que sosté el Círcol d'acort ab la sollicitud feta ja de temps per bon nombre de socis».³³⁷ La Junta admet que la impossibilitat de variar el sexe del model limita molt els exercicis pictòrics a les sales d'apunts i acorda un canvi del reglament estatutari. Aquesta mesura, que té l'objectiu d'oferir més eines de treball als artistes catòlics, no minva pas l'esperit catòlic de l'entitat, que l'any 1913, en una circular de crida als nous socis, segueix autodefinint-se «fundada per aplegar als artistes cristians de bona voluntat i junts millorarse i completarse, i junts propagar i ennoblir l'Art cristianisantlo en totes ses manifestacions».³³⁸

Mentrestant, l'any 1911 el Cercle havia reforçat el vincle amb una entitat d'esperit cristià molt proper, la Lliga Espiritual de la Mare de Déu de Montserrat, a la qual cedeix un local.³³⁹ Fundada per l'antic consiliari Torras

³³⁶ El text de la conferència es troba a CLASCAR, F., *De la majoria social de Barcelona ab relació a la majoria política, conferència llegida en el Círcol de Sant Lluch, d'aquesta Ciutat el dia 9 d'Abril de 1908*, Barcelona, Luis Gili Editor, 1908. Pel que fa a l'actiu mossèn vegeu MAS I SOLENCH, J.M., *Frederic Clascar i Sanou. Entre l'ortodòxia i la política*, Barcelona, PAM, 2005 i per a una breu introducció al moviment litúrgic MASSOT, J., *Aproximació a la història religiosa de la Catalunya contemporània*, Barcelona, PAM, 1973, p.43-55.

³³⁷ *Llibre d'actes*, dia 11 de desembre de 1909, AHCASLL. La referència a la petició dels socis es troba, 2 anys abans, al *Llibre d'actes*, dia 17 d'octubre de 1907, AHCASLL, on es diu que «es presenta una instància firmada per 23 Sr. Socis demanant que s'alternés lo model nu ab home y dona».

³³⁸ Nota impresa del març de 1913, AHCASLL. El document està firmat per Ignasi de Gispert, Joan Rubió i Bellver – aleshores respectivament secretari i president – i pel fundador Josep Llimona.

³³⁹ *Llibre d'actes*, dies 13 de gener i 6 de maig de 1911, AHCASLL. Sobre l'associació fundada per Torras i Bages vegeu BOFILL, J., “El fundador de la Lliga Espiritual de Nostra Senyora de Montserrat”, *Vida cristiana*, núm.13, 1915-1916, p.193-196 i AINAUD DE LASARTE, J.M., *Centenari de la Lliga Espiritual de la Mare de Déu de Montserrat...* *Op.cit.*

i Bages i fidel al seu somni de reunir tot Catalunya sota l'ala protectora de la Mare de Déu de Montserrat, la Lliga Espiritual compartia amb el Cercle molt més que la guia del bisbe de Vic, puix que els socis membres de totes dues entitats alhora eren nombrosos, entre ells Joan Llimona, Gaudí, Puig i Cadafalch, Bernardí Martorell, Jeroni Martorell, Joan Rubió, Macari Golferichs, Francesc de Figueras, Claudi Hoyos i Alexandre de Riquer.³⁴⁰ Totes dues entitats compartien la fusió, molt vigatana, de catolicisme i catalanisme, començada per Morgades i continuada pels deixebles Clascar i Torras i Bages. Era, d'altra banda, una fusió que coincidia amb el nacionalisme conservador de la Lliga Regionalista.³⁴¹ La compartició d'un mateix local correspon, doncs, a una compartició més àmplia d'un ideari tant moral com polític.

La col·laboració entre ambdues entitats, que organitzen conjuntament conferències i activitats³⁴², té un altre significat important: aquesta sinergia serà un dels factors que impulsarà el naixent moviment litúrgic de la Secció del Cercle *Amics de l'Art Litúrgic*, que tindrà un paper destacat a la dècada successiva en l'àmbit de arts plàstiques.³⁴³ En aquells anys, però, només fa els primers passos, entre els quals es troba una iniciativa de gran importància com el *Primer Congrés d'Art Cristià*, organitzat l'any 1913 en ocasió de les Festes Constantinianes. Torras i Bages hi intervé llegint un parlament que es titula *Ofici espiritual de l'art*, molts "llucs" figuren a la

³⁴⁰ Les relacions dels arquitectes amb totes dues entitats s'expliquen a FREIXA, M., "Els primers gaudinistes. De Rafael Masó a Manuel Sayrach" dins FERRER, D.; GÓMEZ SERRANO, J., *Els arquitectes de Gaudí*, Barcelona, COAC, 2002, p.6-15.

³⁴¹ Clascar fou, segons MAS I SOLENCH, J.M., *Frederic Clascar i Sanou... Op.cit.*, conseller de Prat de la Riba, i va col·laborar a la *Veu de Catalunya*, periòdic portaveu de la Lliga Regionalista. També Torras i Bages recolzava la línia política de Prat.

³⁴² Si el mateix 1911 se celebra al carrer Montsió una sessió en honor de Torras i Bages (*La Vanguardia*, 1 de juliol de 1911, p.4), l'any 1916 el Cercle i la Lliga Espiritual organitzen conjuntament unes conferències quaresmals amb intervencions del pare Antonio Maria de Barcelona sobre *El sentiment franciscà en la passió de Nostre Senyor Jesucrist* i de Joan Llongueras sobre *Els cants de la passió*, amb exemples musicals dels solistes de l'Orfeó Català Pilar Roca i Ramon Crespo. També l'any 1916 s'organitzen conjuntament, amb l'Acadèmia de la Joventut Catòlica, conferències a Sant Felip Neri a càrrec de Josep Tarré. *La Vanguardia*, 25 de març de 1916, p.7 i 16 d'abril de 1916, p.23

³⁴³ Si bé Torras i Bages col·laborarà amb el moviment litúrgic, els veritables promotors a Catalunya foren Ignasi Casanovas, Lluís Carreras i Josep Tarré, figures que, tot i no trobar-se vinculades específicament a l'entitat, hi tenien bones relacions. Pare Tarré intervingrà significativament als anuaris publicats als anys vint per la Secció *Amics de l'Art Litúrgic*.

taula de ponències i alguns es presenten a l'exposició que hi tenia lloc.³⁴⁴ Els objectius del Congrés s'expressen al fulletó de presentació: «la primera finalitat que's proposa aquest Congrés és l'estudi dels orígens i de l'evolució de l'art cristià de les terres catalanes... Al reunir a son entorn els conreadors de les ciències històriques i arqueològiques, aspira a contribuir seriosament a l'història de l'art antic amb la coneixença d'una de ses branques, ajudant alhora a la formació del corpus documental i gràfic de l'art català... paral·lelament an aquesta tasca d'investigació, fa aquest Congrés obra de vulgarització, adreçada a crear un esperit d'amor i defensa dels nostres moviments històrics».³⁴⁵ Malgrat que les comunicacions es troben gairebé exclusivament en mans de religiosos, la participació internacional i els temes tractats semblen indicar que el Congrés es condueix amb rigor científic, sense el to de catequesi que serà, a vegades, el límit dels *Amics de l'Art Litúrgic*. Ja hi trobem molts dels models d'art cristià de la Secció, en gran part medievals, amb l'única excepció de la gaudiniana Sagrada Família.

Tant l'actiu i dinàmic grup de socis que guien la presència en primera línia dins les iniciatives religioses, com el que dóna suport al projecte noucentista, acaben representant íntegrament la imatge oficial de l'entitat, ja que són els que desenvolupen una activitat externa i pública. Evidentment la composició de l'entitat no era tan homogènia i no tothom estava tan compromès ni adheria fervorosament al catolicisme, com s'intueix a partir de la insistent invitació del president perquè els socis acudeixin a la missa anual en ocasió de la diada de Sant Lluç.³⁴⁶ Un cert nombre de membres de l'entitat devia dedicar-se a la seva activitat artística i a la tertúlia dins l'entitat sense necessitat de compartir un ideari religiós o polític, i d'aquests socis s'alimenta també la rutina del Cercle.

³⁴⁴ Vegeu "Primer Congrés d'Art Cristià a Catalunya", *Catalunya*, 9 d'agost de 1913, p.393. A la taula del Congrés, presidida per Puig i Cadafalch, trobem Josep Maria Baranera, Josep Gudiol, Joan Llimona, Vicens de Moragas, Jaume Collell, Josep Goday, Josep Llimona, Bernardí Martorell, Dionís Baixeras, Antoni Gaudí, Jeroni Martorell, Francesc Galí, Dionís Renart, Folch i Torres, Masó, Lluís Carreras, Manuel Trens i Ignasi Gispert com a representant del Cercle. Hi ha una presència nombrosa dels artistes vinculats a l'entitat. És en aquesta ocasió que el premiat Baixeras presenta la cèlebre col·lecció de dibuixos a llapis sobre Barcelona, dels quals l'Ajuntament finançarà la continuació.

³⁴⁵ *Guia del Primer Congrés d'Art Cristià a Catalunya*, Barcelona, octubre 1913, AHCASLL (Llegat Joan Bergós)

³⁴⁶ *Llibre d'actes*, dia 5 d'octubre de 1912, AHCASLL

1.2.4 LA VIDA PLÀSTICA DE L'ENTITAT I LA PUIXANÇA D'UNA NOVA GENERACIÓ

Mentre un bon grapat de socis representa públicament una entitat compromesa amb el projecte cultural i polític catalanista, la vida interna continua i la segona presidència de l'arquitecte Rubió i Bellver³⁴⁷ es dedica al cultiu d'una nova generació que es dona d'alta arran d'una campanya d'entrada de nous socis.³⁴⁸ Encara que esdevé soci un solitari i independent Francesc Gimeno i Arasa (1858 – 1927), les noves entrades són sobretot de joves, que cerquen una alternativa a l'ensenyament oficial i per als quals el Cercle representa l'opció més propera a les acadèmies lliures parisenques, «un indret d'inquietuts, un lloc d'atracció per a tot de gent que maldava per fer quelcom valuós».³⁴⁹ Molts d'ells són deixebles de primera generació de Francesc d'A. Galí, i en pocs anys adquireixen protagonisme i dinamitzen l'entitat amb frescor juvenil. L'any 1913 hi entren Josep Obiols i Palau (1894 – 1967), conreador de la pintura mural que Torres-García havia introduït a Catalunya, i Ramon Sunyer i Clarà (1889 – 1963), reconegudíssim joier i puntal de l'entitat a la postguerra, que al cap de poc temps exposa les seves peces d'orfebreria a les sales d'un Cercle que torna a demostrar que valora aquest tipus d'obres en la mateixa mesura que les pintures i escultures.³⁵⁰

Soci novell sortit de les aules de Galí³⁵¹ és també Joan Miró i Ferrà (1893 – 1983), per al qual aquests anys juvenils a l'entitat foren

³⁴⁷ *Llibre d'actes*, dia 26 d'octubre de 1912, AHCASLL

³⁴⁸ Es conserva un fullet del març de 1913, firmat pel secretari Ignasi de Gisper, pel president Joan Rubió i per Joan Llimona, que invita a entrar a l'entitat, AHCASLL.

³⁴⁹ CIRICI, A., *L'art català contemporani...* *Op.cit.*, p.128. Cirici s'està referint als motius que impulsen el jove Joan Prats a fer-se soci l'any 1915.

³⁵⁰ Així es diu a MAINAR, J., “Les arts decoratives” dins JARDÍ, E., *L'art català contemporani...* *Op.cit.*, p.335, on es subratlla l'excepcionalitat de l'exposició, puix que els únics antecedents foren una exposició, curada per Pericas i celebrada a la casa Reig, d'orfebreria destinada a l'Abadia de Montserrat, i un concurs-exposició de ramaderia celebrat per l'Associació Artística de Joieria i Argenteria, totes dues de l'any 1910. Mainar data l'exposició el 1912, però de fet podria tractar-se de la col·lectiva de l'any 1913, ja que no s'esmenta al *Llibre d'actes*.

³⁵¹ Entre els nombrosos elogis del mestratge de Galí, recordem les paraules de Miró a la mort del mestre: «Tots sabeu com jo estimava i venerava Francesc d'A. Galí. No tan sols jo li devia molt i molt, sinó també tota una generació de Catalunya, que més tard irradià en altres joventuts. Tots li devíem l'ensenyança de la dignitat de l'home i de l'artista, més enllà d'especialitats estètiques, amb una disciplina espiritual per a enriquir els mitjans d'expressió professional i fer-los més il·limitats. És per això que Catalunya, com tots

fonamentals. «Allí», explica Pilar Parcerisas, «dibuixa models al natural, al costat d'altres artistes reconeguts, entre els quals destaca el vell Gaudí. Aquí s'enfrontarà amb el nu i la figura humana la qual tractarà primerament des d'un expressionisme vital —contorns ennegrits, contrast de llums i ombres—, per tal de trobar un volum a partir de corbes dures i ondulades, tractament que anirà deixant de mica en mica, fins que no troba una línia més pura i neta, ja cap al 1917 sense abandonar la passió pel joc de volums».³⁵² Una de les raons que atreïa Miró al Cercle era la presència de Joan Prats i Vallès (1891 – 1970), l'amistat amb el qual s'enforteix justament a les sales de l'entitat, on es troba el germen d'una estreta relació que portarà Prats, promotor cultural infatigable i animador de l'avantguardisme, a esdevenir un dels principals divulgadors de l'obra mironiana.³⁵³

Totes aquestes joves promeses, que devien revifar les sessions d'apunts i la conversa a l'entitat, s'afegeixen a artistes que ja s'hi havien associat des de feia un temps: el pintor i crític Rafael Benet, deixeble tant de Galí com del tiet i “lluc” Joaquim Vancells i futur president de l'entitat en el bienni 1928-30; Ignasi Mallol i Casanovas (1892 – 1940); Francesc Vayreda i Casabò (1888 – 1929); Domènec Carles i Rosich (1881 – 1962), gendre de Josep Llimona.³⁵⁴

Aquests joves, al costat de socis més grans, participen a la *VIII Exposició del Círcol Artístic de Sant Lluc a Can Parés* que se celebra l'any

nosaltres, li som deutors». MIRÓ, J., “Memòria de Francesc d'A. Galí”, *Serra d'Or*, novembre 1965, p.45

³⁵² PARCERISAS, P., “Joan Miró: de la terra a la llum” dins *Miró, Dalmau, Gasch: l'aventura per l'art modern 1918 – 37*, Barcelona, Centre d'Art Santa Mònica, 1993, p.15

³⁵³ Segons diu Cirici, havia entrat al Cercle l'any 1915, cansat dels ensenyaments massa acadèmics de Llotja. CIRICI, A., *Presència de Joan Prats*, Barcelona, Galeria Joan Prats, 1976, p.15. De fet ja participa a l'exposició de l'any 1913. Per un perfil de Prats vegeu també CIRICI, A., “L'aportació de Joan Prats” dins *L'art català contemporani... Op.cit.*, p.127-134, ja publicat a *Serra d'Or*, novembre 1963, p.35-38.

³⁵⁴ Sobre Benet, que entra al Cercle l'any 1910, seguint una tradició familiar, nebot tant de Joaquim Vancells com de Josep Llimona, vegeu *Rafael Benet*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1997; SUÀREZ, A., *Un estudi sobre Rafael Benet*, Barcelona, Fundació Rafael Benet, 1991; CIRICI, A., “Rafael Benet, la imatge d'un món feliç” dins *L'art català contemporani, Op.cit.*, p.91-96 i AINAUD DE LASARTE, J., *Rafael Benet*, Madrid, Ministerio de Educación Nacional, Dirección General de Bellas Artes, 1964. Sobre Ignasi Mallol vegeu *Ignasi Mallol i Casanovas (1892 – 1940)*, Tarragona, Diputació de Tarragona, Museu d'Art Modern de Tarragona, 1991 i sobre Carles la ja citada memòria. Mallol, Vayreda i Carles, juntament amb un altre “lluc”, l'escultor Monegal, acabaven de tornar d'una estada conjunta a París. FONTBONA, F., “Esteve Monegal, artista noucentista (1888 – 1970)”, *D'Art*, abril 1972, p.89-90

1913.³⁵⁵ Segons la premsa, es tracta d'una exposició interessant, però no plenament reeixida: «en aquesta 'ls simpàtics artistes del Círcol Artístic, que tantes simpaties tenen a Barcelona, han donat una bella mostra de son talent, encara que voldríem que en l'exposició vinent poguessin oferir-nos obres més importants. Com que sabem que poden fer-ho per això els ho demanem. Cal només un xic de bona voluntat; i de bona voluntat en tenen molta els estimats artistes del Círcol Artístic de Sant Lluç».³⁵⁶ No es destaca cap dels artistes nouvinguts, que encara no havien arribat a una plena maduresa artística, una idea que confirma *La Veu de Catalunya*: «potser hauria estat de desitjar una major selecció en les obres esposades pels elements més joves, entre els quals», assenyala, però, «no deixen de veure's-hi, d'altra banda, belles promesses».³⁵⁷ Més severa és la revista *¡Cu-Cut!*, segons la qual, a excepció d'un Mir, uns apunts de Carles, uns paisatges de Pascual i de Mallol i un interior de Vayreda «què resta que no sigui flux o dolent?».³⁵⁸

Tot i un exordi no gaire brillant, durant una nova presidència de Joan Llimona³⁵⁹, aquest jove grup té temps de créixer i d'ocupar càrrecs dins d'una entitat on es respira l'exigència de canviar les coses. Dinàmics i prometedors, els joves no podien conformar-se amb un Cercle, on, segons diu una revista de l'època, «anyalment es celebra l'exposició discreta, quieta, sense pretensions. Unes petites teles dintre un ambient de pau. Una

³⁵⁵ *Llibre d'actes*, dies 26 de maig i 15 d'octubre de 1913, AHCASLL. S'organitza una comissió "encoratjadora" formada per Lluís Serrahima, Josep Albiñana, Manel Millet i Ignasi Gispert. El llistat complet dels participants inclou, com es veu al *Catàleg VIII Exposició del Círcol Artístic de Sant Lluç a Can Parés*, Barcelona, Tip. L'Avenç, 1913, Carles M. Amigó, Eusebi Arnau, Lluís Botines, Dionís Baixeras, Rafael Benet, Domènec Carles, Josep Camins, Josep M. Camps, Francesc Canyellas, Josep Garriga prev., Daniel Guardiola, Enric Galwey, Joan Llimona, Josep Llimona, Francesc Lleixà, Josep M. Llopis Casades, Fèlix Mestres, Joan de la Creu Mirambent, Mercadé, Joan Miró, Joaquim Mir, Antoni Mir, Josep M. Marquès, Ignasi Mallol, Frederic Masriera, Vicenç Nubiola, Antoni Puertas, Iu Pascual, Vallès Prats, Ignasi de Sagarra, Ramon Sunyer, Ramon Termens, Darius Vilà, Ramon Vergés, Joan Vilas, Francesc Vayreda.

³⁵⁶ COLORAINA, "Gargots", *L'Hereu*, 12 de desembre de 1913, p.109

³⁵⁷ FRICK, A., "Can Parés. L'Exposició de Sant Lluç", *La Veu de Catalunya*, 27 de desembre de 1913, p.5

³⁵⁸ "A ca'n Parés", *¡Cu-Cut!*, 11 de desembre 1913, p.87. També Coloraina havia destacat *El portal de la vileta* d'un Joaquim Mir – que apareix per primera vegada entre els "llucs" – i *Després de la pluja* de Iu Pascual.

³⁵⁹ *Llibre d'actes*, dia 30 d'octubre de 1914, AHCASLL. Es tracta de l'única acta que es conserva d'aquell any.

mostra de solidaritat més que una exhibició artística».³⁶⁰ No devia ser suficient que «devegdes [sic], dintre d'aquella modèstia», com passa a la col·lectiva de l'any 1916 «hi trobem la petita nota que complau tant com la gran obra, revestint tot un caràcter íntim».³⁶¹ És probable que els joves, atrets per la presència d'admirables consocis més grans, pretenguessin més de l'entitat. Així es manifesten els primers signes, des de la fundació, de malcontentament i de conflicte generacional, uns conflictes difícils d'esbrinar, puix que el *Llibre d'actes* cau en un estat de deixadesa.

Aquesta delicada etapa comença amb la presidència de Lluís Serrahima Camín³⁶², il·lustre advocat, elegit ja vicepresident l'any 1905. Tot i que no exercia cap professió artística, Serrahima havia respirat l'admiració vers les arts des de petit: el pare, també advocat, era Maurici Serrahima i Palà (1834 – 1904), que donà recolzament econòmic al naixement de la Sala Parés, a l'edifici del seu despatx del carrer Petritxol. Nebot de l'actiu soci Joan Serrahima, Lluís Serrahima adquireix aviat un paper important i, amb poques interrupcions, mantindrà el càrrec fins a la Guerra Civil. L'any 1916 l'acompanyen a la Junta molts artistes afins al Noucentisme dominant, com el vicepresident Esteve Monegal, el vocal de foment Joan Mirambell o el vocal de classe Francesc Canyelles, mentre que la nova guàrdia es troba representada pel vocal conservador Ignasi Mallol.³⁶³

Les friccions naixents no corresponen a un moment de total retraïment i, per les poques informacions que conservem, sabem que, tot i el dèficit econòmic que era una constant des de l'any 1909³⁶⁴, la Junta promou

³⁶⁰ «Exposicions. Circol de Sant Lluç», *Vell i Nou*, 30 de juny de 1916, p.96-97

³⁶¹ *Ibidem*. Diu més concretament l'article: «dugues apuntacions d'En Joaquim Mir brillen amb intensitat de color; en Vayreda exposa alguns paisatge i també l'Ivo Pascual. En Joan Llimona i en Baixeras fan acte de presència. Exposen ademés en Carles, en Guardiola, en Martinell, en Vilàs, en Mallol. D'en Vergés una sèrie, molt interessant, de ràpides versions de color».

³⁶² El nomenament de la nova Junta es troba a *Llibre d'actes*, dia 26 d'octubre de 1916, AHCASLL. L'opinió d'Alexandre Galí (GALÍ, A., «Institucions privades. 1893 Cercle Artístic de Sant Lluç» dins *Història de les institucions i del moviment cultural a Catalunya 1900 – 1936... Op.cit.*, p.166), segons el qual Serrahima seria elegit per evitar que l'entitat fos novament representada per una figura tan compromesa amb la polèmica sobre el Modernisme com Joan Llimona, sembla, en aquelles dates, bastant anacrònica, ja que el Noucentisme es troba en una fase ja madura i no hi ha ambigüitat sobre l'orientació dels «llucs» cap al Noucentisme.

³⁶³ Completen la Junta el tresorer Josep Sala, el comptador Ramon Vergés, el bibliotecari Lluís Mercader i el secretari Vicens Nubiola.

³⁶⁴ *Llibre d'actes*, dies 17 d'octubre de 1909, 1910, 1911, 1912, 1913 i 18 d'octubre de 1917, AHCASLL

concerts i un curs d'introducció a la història de l'art a càrrec de Joaquim Folch i Torres, mentre es millora la biblioteca amb noves subscripcions a revistes i es projecta reformar les sales del local social.³⁶⁵ La continuïtat de les activitats no minva la preocupació per la necessitat d'una estructuració renovada de l'entitat. Així, doncs, «s'acorda delegar al President pera que influeixi en els anims dels Srs. Fundadors a que convoquin una junta per la reforma de l'estatut».³⁶⁶

La proposta d'una reforma de l'Estatut del Cercle no té una acollida positiva per part dels socis fundadors, poc propensos als canvis: en l'escrit de resposta, recorden la seva «missió de vetllar per l'estabilitat de lo que havia motivat la seva fundació» i neguen qualsevol possibilitat de modificació de l'Estatut, puix que «el gran error de la moderna societat és que vol una llei especial segon les circumstàncies, i deslligada, si convé, de la Llei eterna universal».³⁶⁷ Tot i la recent mort del consiliari Torras i Bages³⁶⁸, continua la defensa d'una organització teocèntrica immutable del món entre algun fundador, que veu els principis estatutaris absoluts i vàlids atemporalment. Neix d'aquí el primer veritable conflicte intern de l'entitat del qual tenim constància, i que devia ser prou fort per generar la «divisió de la junta en ple per lo que se'n haurá d'eligir una de nova tota sencera».³⁶⁹

L'estat lamentable del *Llibre d'actes* no permet aclarir com es resol exactament el conflicte. L'Estatut no es modifica, puix que la versió presentada l'any 1923 per a una adequació a la nova llei d'associacions no presenta divergències respecte al text originari. No s'ha d'interpretar, però, com una davallada dels partidaris de l'Estatut la reelecció com a president

³⁶⁵ Segons *Llibre d'actes*, dia 3 de novembre de 1916, AHCASLL el dia 17 d'aquell mes se celebra un concert del guitarrista Pujol i del pianista Marqués, evidentment aprofitant el piano que l'entitat tenia llogat i que segons *Llibre d'actes*, dia 27 de desembre de 1917, AHCASLL, es voldria retornar per tal de cercar-ne un "a plazos". Sobre el curs de Joaquim Folch i Torres, a què es remet de manera confusa a *Llibre d'actes*, dies 15 i 27 de desembre de 1917, AHCASLL, vegeu "Notícies", *Vell i nou*, 15 de desembre de 1916, p.324. De les noves subscripcions, a *Revista Nova* i *La Revista*, i de les reformes del local es parla a *Llibre d'actes*, dia 3 de novembre de 1916, AHCASLL.

³⁶⁶ *Llibre d'actes*, dia 15 de desembre de 1916, AHCASLL. Torna el tema en els mateixos termes al *Llibre d'actes*, dia 16 de gener de 1917, AHCASLL.

³⁶⁷ L'escrit, signat "La Junta de socis fundadors del Círcol Artístic de Sant Lluç, Barcelona, Juny de 1917" es troba a LLIMONA, J., *El Do de Déu... Op.cit.*, p.259-263.

³⁶⁸ Vegeu la nota necrològica "Un mort il·lustre. El Doctor Torras i Bages", *Gent Nova*, 12 de febrer de 1916, p.6. Realitzarà el seu monument funerari Josep Llimona, que va rebre l'encàrrec directament del bisbe, sense que aquest el pogués veure complert.

³⁶⁹ *Llibre d'actes*, dia 18 d'octubre de 1917, AHCASLL

de Lluís Serrahima.³⁷⁰ Encara que finalment no aconseguís el difícil objectiu de canviar l'Estatut, l'advocat podia pertànyer a la meitat de la Junta favorable a la renovació, ja que és a ell a qui els socis demanen ajuda per moure l'opinió del Cos Fundador. Qualsevol esforç de la Junta no podia contradir, segons l'ordenament de l'entitat, el veto dels fundadors. Serrahima era un home obert a la cultura, que encaixava difícilment el caràcter ontològic de l'argumentació del Cos Fundador, però tampoc no era favorable a revolucions. A les eleccions ordinàries de l'any següent, en què és reelegit³⁷¹, comença l'històric secretariat de Joaquim Amigó, un home que a la postguerra s'oposarà a la renovació de l'Estatut. D'altra banda, la vicepresidència era ocupada per Ramon Sunyer que, sense ser cap trencador, es pot suposar que, per solidaritat generacional, devia recolzar el canvi, consideració que aplicariem a altres dos membres de la Junta, el vocal conservador Josep F. Ràfols (1889 – 1965), «un erudito apasionado por todos los climas de extra-erudición, un estudioso de una inquietud vital desatada, un hombre de biblioteca sí, pero con una vehemencia y un entusiasmo a prueba de enciclopedias y pergaminos»³⁷² i el bibliotecari Josep Llorens i Artigas (1892 – 1980) que, segons Miralles «frequentava el Cercle Artístic de Sant Lluc perquè és el lloc amb més efervescència i on coincideixen els joves amb més inquietuts».³⁷³

Tot i que sobre aquest tema només podem formular hipòtesis, és cert que la mancada reforma de l'Estatut i el clima de tensió no devia fomentar una participació plena en la vida artística. No és tracta d'una fase de retraïment absolut: es duu a terme el projecte de reformar la seu social perquè sempre sigui possible exposar-hi i es pensa a augmentar la durada de les sessions

³⁷⁰ *Llibre d'actes*, dia 30 d'octubre de 1917, AHCASLL

³⁷¹ *Llibre d'actes*, dia 24 d'octubre de 1918, AHCASLL

³⁷² M.F., “Croquis. J.F.Ràfols”, *Destino*, 21 de junio de 1951, p.17. Sobre el polifacètic arquitecte, professor, dibuixant, pintor i tractadista vegeu PUIG ROVIRA, F.X. (coord.), *Josep F. Ràfols (1889 – 1965)*, Organisme Autònom Biblioteca Museu V. Balaguer, Fundació Caixa Penedès, 2001. El text data el 1915 l'alta de Ràfols a l'entitat.

³⁷³ MIRALLES, F., *Llorens Artigas. Catàleg d'obra... Op.cit.*, p.12. Explica Miralles el recorregut de l'artista: «abandona els cursos convencionals de Llotja, no frequenta el Cercle Artístic perquè és un reducte academicista; va a l'Acadèmia Galí perquè és lloc on s'imparteix un ensenyament més modern i lliure; frequenta el Cercle Artístic de Sant Lluc perquè és el lloc amb més efervescència i on coincideixen els joves amb més inquietuts... A Sant Lluc tingué contactes amb Joan Miró, Joan Prats, Joaquim Torres García, Antoni Gaudí». p.13. Miralles ens explica també que al col·legi de Sant Josep coincidí amb Rafael Solanic, amb Francesc Vidal i Gomà i amb Joan Cortès i Vidal, que retrobarà a Sant Lluc.

d'apunts³⁷⁴, mentre s'enforteix el grup dinàmic i actiu de l'entitat amb l'ingrés de Josep M. Junoy i Muns (1887 – 1955), aleshores director de la revista *Trossos*, promotora de solucions alternatives al classicisme noucentista. Tot i així el Cercle no és el protagonista d'una Barcelona que viu un període ple de grans esdeveniments artístics, com l'exposició de les obres de Picabia, Delaunay i Gleizes a la galeria Dalmau³⁷⁵, la creació de la revista *391*, la publicació de l'escrit *Art-Evolució*, amb què Torres-García es distancia del Noucentisme, o la gira dels ballets russos de Diaghilev amb escenografies de Picasso. Els "llucs" només procuren aportar la seva petita contribució i l'any 1917 col·laboren a l'Exposició d'Art Francès, en què els joves catalans podran veure amb deteniment les obres d'artistes com Courbet o Cézanne, que tant els influenciaran.³⁷⁶ Les traces que aquests mestres els deixaran es veurà l'any successiu, quan el Cercle adquireix un protagonisme absolut a través dels joves socis, membres dels naixents grups d'avantguarda.

1.2.5 ENTRE BROTS D'AVANTGUARDA I CONTINUÏTAT DE LA TRADICIÓ

Com hem vist, a partir de la segona dècada del segle XX, forces joves s'imposen amb sempre més insistència dins la vida artística de l'entitat. Mentrestant Catalunya està travessant una etapa en què els artistes avantguardistes, que cercaven vies alternatives al camí noucentista, donen vida a agrupacions, dins les quals sovint es compten joves "llucs". Ho són Joan Miró, Enric C. Ricart i Nin (1893 – 1960) i Rafael Sala i Marco (1891 – 1925)³⁷⁷, que Junoy identifica com Escola de Vilanova «un grupu, encara

³⁷⁴ *Llibre d'actes*, dia 4 de gener de 1918, AHCASLL. Segons RÀFOLS, J.F., *Diccionario... Op.cit.*, p.183 (vol.III), Manuel Urgellès presenta un projecte de reformes que li és rebutjat pels companys, fet al qual Ràfols atribueix que l'artista caigués en una depressió. No s'ha pogut, però, confirmar-ho a través del *Llibre d'actes*.

³⁷⁵ Ja l'any 1912 Dalmau havia exposat obres de Gleizes, Metzinger, Gris i Duchamp, però els "llucs" no esmenten l'esdeveniment al *Llibre d'actes* i no devien interessar-s'hi.

³⁷⁶ El Cercle serà un dels centres on es poden recollir les entrades, també les del banquet de clausura en honor del Ministre de Belles Arts francès, en el qual els "llucs" evidentment participen. Carta del comitè de l'exposició datada el 5 de juliol de 1917, AHCASLL i *La Vanguardia*, 21 d'abril de 1917, p.2 i 5 de juliol 1917, p.3

³⁷⁷ Sobre Ricart remetem a PLANAS, M.R., *Enric-Cristòfol Ricart, gravador del Noucentisme*, Barcelona, Biblioteca de Catalunya, 1988 i RÀFOLS, J.F., *E.C. Ricart, Vilanova i la Geltrú, El cep i la nansa*, 1981. De Ricart no consta l'alta, però segurament solia freqüentar l'entitat per relacionar-se amb els amics de l'Agrupació. Ell mateix declara

que reduït, significatiu de la més Jove Pintura Catalana» que així es caracteritza: «Anilines essencials: sang de bou, blau de blauet, iras parma, groc girassol. Fitxa psicològica: exempts de lacrimogènia».³⁷⁸

Jove “lluc” és així mateix algun membre dels *Evolucionistes*, plasmadors d’escenaris suburbans, de colors terrosos i viu realisme que es proposen com una alternativa al noucentisme idealitzant.³⁷⁹ Com recorda Gasch «tumbados en los despachurrados divanes [del Cercle] y soltándoles las verdades al lucero del alba, los “Evolucionistas” —Juan Serra, Siquella y Juan Cortés— formaban el grupo más díscolo y combativo».³⁸⁰

Tot i així, el veritable foc dinamitzador de l’entitat, ja que «marcó época en los anales artísticos de la ciudad»³⁸¹, és la *Agrupació Courbet*, formada principalment per deixebles de Galí que coincideixen al Cercle.³⁸² El grup inicial és constituït per Artigas, Miró, els vilanovins Ricart, Ràfols, Sala, el terrassenc Marian A. Espinal i Armengol (1895 – 1974) i Francesc Domingo i Segura (1893 – 1974), a què s’adjunten, poc després, Benet, Obiols, Togores, Torres-García i Lluís Llimona i Benet (1898 – 1960).³⁸³

d’haver-hi conegut Lluís Mercadé a RICART, E.C., *Memòries*, [s.l.], Parsifal Edicions, 1995, p.95. Una altra raó per conèixer les sales del carrer de Montsió era el fet que el seu cunyat, el també vilanoví Alexandre de Cabanyes, n’era soci des de 1896. Sobre Sala remetem a PARCERISA, P.; PUIG ROVIRA, X.F., *Rafael Sala (1891 – 1927). L’aventura per l’art modern*, Biblioteca Museu Víctor Balaguer, Diputació de Barcelona, Museu d’Art de Sabadell, Museu Comarcal de Manresa, 2006.

³⁷⁸ Vegeu JUNOY, J.M., “L’Escola de Vilanova”, *Troços*, octubre 1917, p.2, transcrit també a RÀFOLS, J.F., *E.C. Ricart... Op.cit.*, p.101.

³⁷⁹ Sobre el grup remetem a GARCÍA, J.M., *Els Evolucionistes*, Barcelona, Parsifal, 2004.

³⁸⁰ GASCH, S., “Hurgando en el recuerdo – El Circulo Artístico de “Sant Lluc” en los años 20”, *Diario de Barcelona*, 4 d’agost de 1962, p.20. Una versió més àmplia i en català del text es troba a GASCH, S., “El Cercle Artístic de Sant Lluc” dins *Miró*, Barcelona, EA, 1963, p. 15-18. No consta l’alta de Serra, Siquella i Cortès, però a la postguerra Cortès és soci des del primer moment.

³⁸¹ *Ibidem*. Així descriu el primer grup al mateix article: «Ricart, el grabador más sensible a todos los vientos de Europa; Obiols, que transpiraba ponderación, igual en sus obras que en sus maneras; Espinal, movedizo cual un Luzón inquieto; Lluís Llimona, “dandy” refinado y autor de unos dibujos de trazo estremecido; José F. Ràfols, que dominaba a todo el mundo con su elevada estatura; Joan Miró, aquel hombrecito de rostro de manzana, callado, reservado, todo él pasión contenida, y que cerraba herméticamente sus opiniones con llave y cantando...».

³⁸² Sobre l’origen del grup vegeu SUÀREZ, A., “L’Agrupació Courbet”, *Serra d’Or*, octubre 1987, p.54-59; GASCH, S., *Joan Miró*, Barcelona, EA, 1963, p.16; MIRÓ, J., *Cartes a J.F. Ràfols (1917/1958)*, a cura d’Andreu Soberana i Francesc Fontbona, Barcelona, Editorial Mediterrània, Biblioteca de Catalunya, 1993, p.22 i l’entrevista a Llorens Artigas a PERMANYER, LL., “Llorens Artigas o el arte de dominar el fuego”, *La Vanguardia*, 1 de juliol de 1972, p.41.

³⁸³ Sobre Domingo vegeu PLA, J., *Francesc Domingo*, Sabadell, Editorial Ausa, 1992 i sobre Espinalt BORBONET, C., “Marian A. Espinal, pintura noucentista i amor dels oficis”, *Serra d’Or*, setembre 1988, p. 55-58.

Aquest grup d'artistes que desitja desemmarcar-se del noucentisme, «del nom del seu patró [Courbet], n'estimava més que res la remembrança d'un gest de rebel·lia, l'inconformisme amb l'endormiscament oficial».³⁸⁴

Els "coubets" seran l'agrupació més compacta de la jove avantguarda catalana puix que, com hem vist, des de temps cultivaven amistats i tertúlies. El grup vilanoví es coneixia des de la infantesa i Sala i Ricart havien viatjat junts a Itàlia per conèixer de persona els admirats mestres antics³⁸⁵, mentre que Miró, Domingo, Obiols, Torres-García i Benet freqüentaven l'escola de Galí i el Cercle des de feia molts anys.³⁸⁶

Com ens explica el mateix Ràfols, aquests joves amics tenien un objectiu ben clar: «lluitaven els coubets per fer llur posició ostensible, per escalar el lloc que, de dret, els pertocava en la distribució de jerarquies de la Barcelona artística».³⁸⁷ El Cercle de Sant Lluc va ser essencial per tal d'assolir aquesta fita. De fet «com sia que l'extrema joventut de l'entitat impedís la intervenció corporativa als Salons de Primavera, ells [els couberts] com a socis del Cercle de Sant Lluc obtenen exposar, en sala reservada, sota l'apostòlica capa de corporació benemèrita, símbol de la més alta espiritualitat dintre de l'art, i no tancada mai a les sanes renovacions».³⁸⁸ És així, que amb aquesta nova i dinàmica presència, el Cercle es presenta a l'*Exposició d'art* de l'Ajuntament del 1918, exposició molt esperada ja que que no se'n celebrava una des del 1911.³⁸⁹

La barreja, dins de l'entitat, dels mestres que representaven l'escola més ortodoxa del noucentisme amb els joves que el posaven en discussió havia de generar inevitablement reaccions enceses i la crítica es divideix. El consoci Junoy, que encara durant un temps recolzarà l'avantguarda, hi veu entusiàstic «una serie de jóvenes artistas catalanes, esperanza del

³⁸⁴ RÀFOLS, J.F., *E.C. Ricart...* *Op.cit.*, p.104-105

³⁸⁵ Pel que fa a la relació entre Ricart i Ràfols remetem al carteig inèdit conservat a la Biblioteca de Catalunya com Ms. 3164.

³⁸⁶ Les ocasions de trobada no s'acabaven allí ja que, explica Gasch, «tots els capdavaners, en sortir de "Sant Lluc", s'endinsaven en la selva inextricable del Districte V». GASCH, S., *Miró...* *Op.cit.*, p.20

³⁸⁷ RÀFOLS, J.F., *E.C. Ricart...* *Op.cit.*, p.104-105

³⁸⁸ *Ibidem*

³⁸⁹ El Cercle novament és representat al Comité organitzatiu segons s'explica a *La Vanguardia*, 19 de novembre de 1917, p.3. Vegeu també *La Vanguardia*, 5 d'abril de 1918, p.3 i 23 de maig 1918, p.5.

renacimiento plástico».³⁹⁰ No hi està d'acord, *El Correo Catalán* que qualifica la sala dels courbets de «rematadamente mala», ataca l'obra d'un desconegut —com a mínim per l'autor— «Juan Miró y Ferrá, perteneciente al Círculo Artístico de San Lucas (Agrupación Courbet)» com a exemple d'aquelles «obras indignas de ser expuestas en público»³⁹¹ i a més no entén la relació dels “coubets” amb l'antiga entitat. «La sala donde se expone», continua l'article, «lleva el título: Cercle Artístico de Sant Lluç. Agrupació Courbet. Por de pronto no sabíamos que en el Círculo de este título sus profesores siguiesen y enseñasen las normas que sigue el señor Miró. Hace tiempo asistí personalmente a aquellas aulas y no encontré diferencia notable con la de la Escuela de Bellas Artes... no me explico, pues (y al lector creo que le sucederá lo propio), cómo haya podido ser presentada la Agrupación Courbet por el Círculo de San Lucas cuando los discípulos del Círculo y sus maestros tienen procedimientos no ya diferentes ni distintos, sino absolutamente opuestos».³⁹²

El crític —que no devia de conèixer a fons l'activitat del Cercle on no hi havia mestres ni s'impartia cap classe— no comprèn aquella que, en realitat, serà una constant de l'entitat, tant abans com després de la guerra: acollir tendències trencadores sense renunciar mai al seu tradicionalisme.

Aquesta posició tan oberta i alhora tan poc radical degué irritar els impacients joves, que aviat semblà que volguessin desmarcar-se de l'entitat que els havia donat suport.

De fet a l'exposició municipal de l'any següent —en la qual, segons Llorens Artigas, l'Agrupació Courbet «conté amb “Les Arts i els Artistes” els millors elements del Saló, els sols que el justifiquen» i en què «destaca En Francesc Domingo amb el seu “Noi malalt”, una de les glòries més indiscutibles i més discutides d'aquesta Exposició»³⁹³— els joves de l'agrupació són novament obligats a exposar amb l'entitat ja que el reglament no admetia entitats novelles. El fet, però, que també en aquesta ocasió pretenguin exposar en una sala a part dins del pavelló del Cercle,

³⁹⁰ JUNOY, J.M., “Exposición de primavera”, *El Sol*, Barcelona, 31 de maig de 1918, p.3

³⁹¹ BULBENA, E., “Exposición de Arte – Primavera de 1918”, *El Correo Catalán*, 7 de juny de 1918, p.23

³⁹² *Ibidem*, p.23-24

³⁹³ LLORENS ARTIGAS, J., “El darrer Saló. Barcelona MCMXIX”, *Instant: revue franco-catalane d'art et littérature*, 15 agost de 1919, p.4-5

deixa clar que, si el breu passat del jove grup no ho hagués impedit, haurien exposat separatament.³⁹⁴

El comprensible desig d'autonomia es desprèn paral·lelament en el canvi de postura d'un del protagonistes de l'agrupació, un jove Joan Miró. Aquest, l'any 1915, parlava del Cercle a Ricart en aquest to de respecte i admiració: «cobreix-te i hostatja't als sencills sostres (sencills, què hi fa si són bells)... de la casa que venera el nostre patró Sant Lluç i que és mare de tota una generació de vers artistes. Acol·lim-nos nosaltres, els joves, a l'entorn d'aquella imatge del Sagrat Cor que presideix la sala i seguim valentament nostra tasca de Renaixement artístic, ben català, ben fill d'aquesta Catalunya, tan xurriacada pels homes d'Ibèria».³⁹⁵ Ja pocs anys després — explica Fontbona³⁹⁶ — l'artista expressa fredament a Ràfols la distància envers l'entitat en ocasió de l'exposició municipal del 1919, expressant un «vot de censura enèrgic per no haver fet constar l'Agrupació Courbet separada de Sant Lluç» i aclarant que «amb Sant Lluç tenim sols un profund agraïment per haver-nos cedit sala».³⁹⁷

En realitat el to peremptori d'aquestes afirmacions es contradiu en altres ocasions, demostrant una oscil·lació de postura típica d'una etapa de creació d'un estil propi que encara no s'ha definit. Algunes de les paraules que en aquells anys Miró adreça novament a l'amic Ràfols indiquen una seriositat i una dedicació molt propera a l'ètica de treball dels “llucs” fundadors. Declara: «cada dia sento més la necessitat de una gran disciplina —únic camí per arribar a fer obra clàssica— (a lo que devem tendir: classicisme en

³⁹⁴ Segons *Llibre d'actes*, dia 26 de febrer de 1919, AHCASLL, l'entitat cridaria com artistes convidats Torres-García, Francesc Gimeno, Rafael Benet, Francesc Domingo, Jaume Guardia, Rafael Durancamps, Llorens Artigas o Lola Anglada. Pel llistat complet dels artistes vegeu el catàleg *Exposició d'Art. Catàleg Oficial*, Barcelona, 1919 i a més *Llibre d'actes*, dia 12 de març de 1919, AHCASLL i SACS, J., “La Exposición de Bellas Artes de Primavera. Proemio – Sociedad Artística y Literaria – Asociación Courbet”, *La Publicidad*, 15 de juny de 1919, p.3.

³⁹⁵ Carta a E.C. Ricart del 31 de gener de 1915 citada a PUIG, A.; GIRALT-MIRACLE, D., *Joan Miró a Sant Lluç – Les “energies” de Joan Miró, conferències donades al Cercle els dies 9 de juny de 1993 i 12 de maig 1994*, Barcelona, Cercle Artístic de Sant Lluç, 1996, AHCASLL

³⁹⁶ FONTBONA, F., “A propòsit de dos centenaris: notes sobre Joan Miró i el Cercle Artístic de Sant Lluç”, *Revista de Catalunya*, núm.75, juny 1993, p.94-101

³⁹⁷ Carta de Miró a Ràfols del 17 de juny de 1919, reproduïda a MIRÓ, J., *Cartes a J.F. Ràfols... Op.cit.*, p.29

lo que sigui!)»³⁹⁸, i observa a més «no crec, fatalment, amb qui em presenti uns —aparentment— bonics dibuixos i no m’ensenyi una acadèmia o un bodegó o un paisatge ben resolt»³⁹⁹. D’altra banda defineix «pudenta» la pintura d’en Baixeras⁴⁰⁰, «mort»⁴⁰¹ el classicisme de Junoy mentre les reflexions del company Torres-García serien «predicacions malaltes».⁴⁰²

Així doncs, en les relacions amb l’entitat de Miró i de tota l’agrupació devien jugar un paper important tant les contradiccions pròpies de la fase de definició d’una poètica, com el desig juvenil de distanciar-se dels predecessors, les «naturales impaciencias de la juventud» de les quals parla el periòdic *El Liberal*⁴⁰³ a l’hora de qualificar el grup. De fet, tot i les divergències estilístiques, les relacions entre avantguardistes i tradicionalistes dins l’entitat devien ser cordials i Miró tan allunyat no devia estar si l’any 1919 afirma: «a Sant Lluç faig uns dibuixos que n’estic molt content».⁴⁰⁴

Miró i els joves devien trobar dins del Cercle un lloc adequat, evidentment en el paper de trencadors que anaven proclamant. Veiem així que, quan es crea una nova Secció de pintura, presidida per Francesc Vayreda, Joan Miró acceptarà ser-ne vocal juntament amb Ignasi Mallol i Joan Baptista Porcar i Ripollés (1889 – 1974).⁴⁰⁵ L’entitat és un punt de referència que, tot i les seves intemperàncies, no poden evitar, així doncs quan Ricart ha d’obtenir un passaport per anar a França, Miró li aconsella d’«anar a trobar al President de ca’n Lluç, Llimona perquè et firmi un

³⁹⁸ Carta escrita des de Mont-roig el dia 11 d’agost de 1919 i reproduïda a MIRÓ, J., *Cartes a J.F. Ràfols... Op.cit.*, p. 21

³⁹⁹ *Ibidem*

⁴⁰⁰ Carta escrita des de Mont-roig el dia 1 de novembre de 1918 i i reproduïda a MIRÓ, J., *Cartes a J.F. Ràfols... Op.cit.*, p. 23

⁴⁰¹ Carta escrita el dia 21 d’agost de 1919 i i reproduïda a MIRÓ, J., *Cartes a J.F. Ràfols... Op.cit.*, p. 33

⁴⁰² *Ibidem*

⁴⁰³ VALLESCÁ, A. “Cercle Artístic de Sant Lluç”, *El Liberal*, 28 de juny de 1919, p.2

⁴⁰⁴ Carta de Miró a Ricart del desembre de 1919, escrita amb paper intestat de Sant Lluç, i reproduïda a Miró, Dalmau, Gasch: *l’aventura per l’art modern... Op.cit.*, p.107. La sensació de productivitat artística que es respirava a l’entitat devia ser compartida per un jove escultor com Pere Jou i Francisco (1891 – 1964), del qual, a la mateixa carta, Miró diu: «cada dia hi ha ocasió de veure’l al Círcol Artístic a la nit».

⁴⁰⁵ *Llibre d’actes*, dia 29 de gener de 1919, AHCASLL. El reglament de la Secció de pintura, conservat a l’AHCASLL, trigarà en definir-se i s’aprovarà durant la sessió de Junta del 20 de gener de 1921, segons diu una nota manuscrita del secretari Joaquim Amigó, AHCASLL.

document dient que en nom d'aquesta entitat vas a Paris amb qualsevol pretext».⁴⁰⁶

No hi ha dubte que el Cercle, paral·lelament a l'escola de Galí, havia donat a uns joves de poètica molt allunyada d'aquella dels fundadors una oportunitat de créixer com a dibuixants, de tenir un punt de trobada i sobretot d'exposar.⁴⁰⁷

Són anys importants, en què al carrer de Montsió els membres de l'Agrupació Courbet coincideixen també amb Sebastià Gasch i Carreras (1897 – 1980) i amb Joan Prats, dos intel·lectuals que allí consoliden l'amistat amb Joan Miró. Miró, ens explica Gasch, «pels volts de l'any 1917 feia al “Cercle de Sant Lluç” uns dibuixos al carbó de línia contundent i agressiva. Volgué intentar el mateix procediment en la pintura, i d'aquella època són uns paisatges i diverses figures, dotats també d'una gran intensitat d'expressió»⁴⁰⁸, aquells que presentarà a les exposicions de l'*Agrupació Courbet*. Mentrestant els amics Prats i Gasch volen seguir els seus passos. Gasch —tan assidu dins l'entitat que més endavant Miró l'identificarà com «el senyor Gasc de Sant Lluç»⁴⁰⁹— renuncia aviat per la seva incapacitat, que es palesa a l'episodi d'«un dibuix pseudo-cubista que, en 1918 o 1919, jo vaig exposar a l'Exposició de Primavera en una de les sales de “Sant Lluç”, dibuix d'inefable candor, que excitava la hilaritat de tots els visitants, i que un guàrdia urbà anava assenyalant amb el dit com si en aquell racó s'exhibís un fenomen de fira».⁴¹⁰ Prats, d'altra banda, es veu obligat a

⁴⁰⁶ Carta de Miró a Ricart de l'octubre de 1919, transcrita a *Miró, Dalmau, Gasch: l'aventura per l'art modern...* *Op.cit.*, p.106

⁴⁰⁷ Un comentari positiu sobre el padrinatge dels fundadors el formula, per exemple, Domènec Carles qui, a propòsit de la classe de model del carrer de Montsió, diu: «los pintores Dionisio Baixeras, Llaverías y los hermanos Llimona – el pintor y el escultor – y otros fundadores del Círculo aparecían de vez en cuando a hacernos una visita y a darnos, a los que asistíamos a las clases de dibujo, unos consejos. Estas personalidades eran muy respetadas y queridas». CARLES, D., “El Círculo Artístico de San Lucas 1912” dins *Memorias de un pintor...* *Op.cit.*, p.185

⁴⁰⁸ GASCH, S., *Miró...* *Op.cit.*, p.29-30

⁴⁰⁹ Gasch entra oficialment el gener de 1919 i manté un lligam estret amb l'entitat, com demostra la definició mironiana, extreta de la carta a Ràfols del dia 8 de maig de 1920 i reproduïda a MIRÓ, J., *Cartes a J.F. Ràfols...* *Op.cit.*, p.41-43.

⁴¹⁰ GASCH, S., *Miró...* *Op.cit.*, p.15-18. Vegeu també sobre el tema *Miró, Dalmau, Gasch: l'aventura per l'art modern...* *Op.cit.*, p.81-82. Gasch torna a parlar-ne, datant l'esdeveniment, per error, l'any successiu, quan afirma «¿Fue acaso un dibujo seudocubista que, en 1920, yo expuse en la Exposición de Primavera, en las salas del Círculo Artístico de “Sant Lluç”, dibujo de inefable candor, que despertaba la hilaridad en el ánimo de los visitantes, fue tal vez ese dibujo lo que inspiró viva simpatía a Joan Miró, hasta el punto de

dedicar-se al negoci familiar de barrets, tot i que mai abandonarà el paper d'animador cultural.

Aquella fructífera i efímera coincidència al Cercle s'acaba, doncs, aviat: dissolts els courbets al final de 1919, alguns d'ells s'incorporen a “Les Arts i els Artistes”, mentre Miró, Ràfols i Domingo es traslladen a París, i Torres-García i Sala viatgen a Nova York.⁴¹¹ Si l'efervescència cultural provocada pel passatge d'aquestes figures significatives de l'avantguarda perdura arran de l'allunyament d'aquests del Cercle és difícil d'establir: testimonis tan il·lustres com aquells de Sebastià Gasch, Sempronio i Joaquim Renart ens ofereixen opinions contrastants sobre el clima que s'hi vivia.

El primer evoca l'animat ambient de l'entitat arran de la presència dels courbets i dels evolucionistes: «En los primeros años veinte, el Circulo Artístico de “Sant Lluc” conocía una de sus épocas más brillantes. Recién terminada la guerra del 14 se respiraba allí un aire cosmopolita de insólito sabor. Entraban en la composición de la peregrina atmósfera unos personajes de un pintoresquismo subido: un ruso glacial, distante, indiferente a toda suerte de emociones. “Pintor moderno” —según se titulaba a sí mismo en el catálogo de sus exposiciones—, un ruso misterioso que sólo departía con su vivente antítesis: un negrito pensionado por el gobierno cubano, turbulento, fantasista y susceptible, que acogía los monosílabos del ruso, cortantes cual un estilete, con risotadas sonoras y plateadas. Un francés emboscado, pacifista y vegetariano, con barba de faquir y palabra sentenciosa. Un belga rubio como rayo de sol, acometido de melancolía aguda, que paseaba su nostalgia en unión con un perro inenarrable. Un uruguayo inmenso, peludo y campechano. Otros aún...».⁴¹²

tratarme con una cordialidad en él desacostumbrada? Fuera como fuese, el caso es que prontamente nació un afecto profundo y recíproco entre ambos». Explica també: «en “Sant Lluc”, soldé también una amistad sólida y duradera, con José F. Ràfols, quizá por ser este arquitecto y dibujante íntimo amigo de Miró». GASCH, S., “Hurgando en el recuerdo – El Circulo Artístico de “Sant Lluc” en los años 20”, *Diario de Barcelona*, 4 d'agost de 1962, p.20

⁴¹¹ Abans de dissoldre's els courbets exposaran dibuixos a les Galeries Laitanes. Vegeu SACS, J., “L'istol”, *Vell i nou*, 1 de juny de 1919, p.209-214

⁴¹²GASCH, S., “Hurgando en el recuerdo – El Circulo Artístico de “Sant Lluc” en los años 20”, *Diario de Barcelona*, 4 d'agost de 1962, p.20

Ben diferent és la visió d'un Renart, que ens explica així la diada de Sant Lluç del 1919: «no havia estat al Cercle de Sant Lluç des dels meus bons temps del carrer dels Boters... ho sabia desmillorat, raquític, vivint una vida migrada i entre família. Però el que he vist era encara inferior al que m'imaginava. Petit i solitari, mancat de l'escalf de la vida, hem fet la junta general del deu o dotze comptats els que presidien, que sèiem a la classe de dibuix. Lamentació del secretari, lamentació del president Serrahima, lamentació d'en Joan Llimona i per fi lamentació per aclamació de tots els qui ho escoltàvem. Quina pena! El Cercle Artístic de Sant Lluç és una cosa morta i ben morta».⁴¹³ El testimoni de Renart contrasta amb la descripció de Sempronio que, tot i fer imaginar un ambient diferent d'aquell bohemí de què parla Gasch, ens parla d'un lloc de treball seriós. De fet, descrivint el seu encontre amb Emili Bosch i Roger (1894 – 1980), diu: «haviem contret amistat de l'indret tòpicament més allunyat de la disbauxa. Al·ludeixo al pietós Cercle Artístic de Sant Lluç dels anys vint».⁴¹⁴

Si bé és cert que Gasch s'entusiasma pel record d'una esplendorosa etapa juvenil, també és cert que Renart exagera: ho demostra el fet que, parlant de l'exposició en què debuten els “courbets”, afirma que «s'ha de passar sense parar-se».⁴¹⁵ Són opinions oposades que expressen els diferents esperits que sempre varen existir a l'entitat perquè tal com ens explica Cortès, «era en el Cercle Artístic de Sant Lluç on ens trobàvem tants i tan diversos, oposats i fins quasi enemics irreconciliables en els nostres gustos i opinions i, encara que la sang no arribés mai al riu, de vegades la contesa s'engrescava més del compte».⁴¹⁶

Si no es pot determinar quin fou el grau d'animació en dissoldre's els “courbets”, un signe concret de l'esperit modernitzador que porten els joves avantguardistes és la caiguda d'una de les prohibicions que havien caracteritzat l'etapa fundacional: s'efectua un canvi en el reglament «perquè

⁴¹³ RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor... Op.cit.*, vol.I, p.263-264, dia 18 d'octubre de 1919

⁴¹⁴ Sobre el pintor vegeu el catàleg *Bosch Roger. Pintures i dibuixos*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1994, p.9.

⁴¹⁵ RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor... Op.cit.*, vol.I, p.180, dia 9 de juny de 1919

⁴¹⁶ CORTÈS, J., “Record de Darius Vilàs” dins *Homenaje al artista pintor Dario Vilàs con motivo del decimo quinto aniversario de su fallecimiento*, Cardadeu, Ajuntament de Cardadeu, 1965, (sense pàgines)

les senyoretetes puguin assistir a les classes de dibuix durant les hores generals de classe, sempre i quan hi hagi model femení», un dret concedit, però, només a «aquelles noies que demostrin aptituds molt especials».⁴¹⁷

Aquest nou Cercle capaç de revisar la seves normes fundacionals celebrava aleshores, amb una mica de retard, el XXV aniversari. Ho feia amb el tradicional ritual de la missa, celebrada pel nou consiliari Josep Maria Baranera i Pasqués (1873 – 1920)⁴¹⁸, seguida per un banquet al restaurant del Parc.⁴¹⁹ L'aniversari rebrà una felicitació especial, la del Director d'Institució Pública de la Mancomunitat Eugeni d'Ors, qui s'expressa així: «rebeu, senyor President, en ocasió de la festa d'avui, l'adhesió, la felicitació i l'encoratjament fervorosos d'un antic lluc que es complaurà sempre en cercar en el seu aprenentatge del dibuix fet a la Casa inoblidable, l'origen de certes disposicions intel·lectuals que l'han permès potser no perdre's massa en el món de les idees. La epoca moderna pateix de confusió. Més veure les coses i els problemes amb ulls de dibuixant serà, tot temps, la millor garantia contra el desordre».⁴²⁰ La serietat i la disciplina que d'Ors recorda, fruit de la pràctica del dibuix, són virtuts esmentades també al discurs de la diada: «Fa vinticinq [sic] anys que el Círcol Artístic

⁴¹⁷ *Llibre d'actes*, dia 27 de novembre de 1919, AHCASLL. Les condicions que regulen la participació femenina s'especifiquen detalladament al *Llibre d'actes*, dia 21 de gener de 1920, AHCASLL.

⁴¹⁸ *Llibre d'actes*, dia 9 de febrer de 1919, AHCASLL. Sobre el paper d'aquest consiliari s'explica a GALÍ, A., "Institucions privades. 1893. Cercle Artístic de Sant Lluç" dins *Història de les institucions i del moviment cultural a Catalunya 1900 – 1936... Op.cit.*, p.165: «L'actuació del doctor Barnera no es veu tan brillant per les moltes activitats que desplegava l'il·lustre canonges especialitzat en qüestions pedagògiques i socials i per l'estat de la seva salut els darrers anys de la seva vida». Josep M. Baranera fou una figura clau del moviment litúrgic. Molt vinculat a l'escola vigatana i consiliari també de la Lliga Espiritual de la Mare de Déu de Montserrat, representava la continuïtat de la línia torres-i-bagesiana. Per una breu biografia del prevere vegeu *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya... Op.cit.* p.194.

⁴¹⁹ *Llibre d'actes*, dies 31 de desembre de 1918 i 9 de febrer de 1919, AHCASLL. S'en parla també a RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor... Op.cit.*, vol.I, p.96, dia 8 de febrer de 1919, on s'insisteix en la decadència respecte al clima vivaç que s'experimentava al Cercle en els anys següents a la fundació. Segons un llistat d'inscrits al dinar, conservat a l'AHCASLL, hi participen Joan Llimona, Bernardí Martorell, Macari Golferichs, Lluís Serrahima, Josep M. Ràfols, Josep Garriga Pbro, Vicens Nubiola, Estanisla Bolango, Joaquim Amigó, Antoni Comas, Ramon Sunyer, Josep Llorens Artigas, C. Clausells, Darius Vilàs, Josep M. Camps, Ignasi de Gispert, Josep M. Bonet-Garí, Josep Llimona, Antoni Mir, Joan Miró, Joan Bergós, Lluís Masriera, Enric Cristòfol Ricart, Joan Mirambell, Jaume Llongueras. Renart excusarà la seva absència amb una carta del dia 8 de febrer de 1919, AHCASLL, on exalta «la noble tasca amorosa, cristiana, altament catalana y alhora renovadora del Círcol Artístic de St. Lluç».

⁴²⁰ Carta mecanografiada del 9 de febrer de 1919, AHCASLL. El subratllat ve del text original.

de Sant Lluç va comensar [sic] la seva tasca, tasca de treball de cultura artística i de foment de bona germanor. Varem venir mogut per una idealitat, la de fer feina positivament seriosa i ben catalana, feina educadora de joventut, feina d'honorabilitat artística. La tasca ha sigut laboriosa i plena de contradiccions... quasi la totalitat dels nostres artistes han passat pel nostre Círcol, atrets per l'ambient de treball i seriositat que l'informa i que és el seu esperit; però molts ens han deixat perquè la manca de protecció ens ha obligat a una vida precària, poc falaguera; així i tot, no hem claudicat dels nostres principis d'honorabilitat artística, i la modesta quota».⁴²¹

Justament aquella “modesta quota” començava, però, a representar un problema ja que el Cercle patia una situació econòmica complicada que es pot deduir d'alguns episodis. Entre 1920 i 1921 el Cercle demana una subvenció a l'Ajuntament a canvi de la possibilitat que aquest enviés els seus alumnes a les sessions d'apunts de l'entitat. Al mateix temps s'aplica una severa política d'exclusió dels socis que no paguen quotes i es ven a la Junta de Museus un quadre de Joaquim Vayreda, provinent d'una rifa i restituint pel soci guanyador.⁴²²

Els problemes econòmics anaven acompanyats per la deixadesa de les sessions d'apunts⁴²³ i per una certa incomprensió, potser entre la nova i la vella generació, que es respirava a les sales de l'entitat. Una carta de la Junta als socis del 23 de maig del 1921 explica: «la vida noble i serena del Círcol Artístic de Sant Lluç fa dies que la sentim pretorbada... la divisió s'ha iniciat entre els socis del Círcol i no anem tots a la una com anavem abans. El treval [sic] dels qui, seriosament, venen al Círcol a estudiar i a dibuixar, es destorbat pels qui porten la platxeria a extrems deplorables. La alegria juvenívola de les converses i discussions animades, no 'ns fa pas por, ni ens fa pas nosa. Més les converses grolleres, el mal parlar, el desordre inmoderat, l'inquietar-se els uns als altres, són mals nous en aquesta casa i no volem pas que s'arrelin... a tots us cridem per a posar-hi remei als nostres

⁴²¹ El text ve de l'esborrany d'un discurs de Serrahima conservat a l'AHCASLL. Segons *Llibre d'actes*, dia 9 de febrer de 1919, AHCASLL també Llimona feu un parlament.

⁴²² Vegeu *Llibre d'actes*, dies 18 de febrer de 1920 i 26 de juny de 1921 i avís del 20 de novembre de 1920, AHCASLL. La subvenció demanada és 1.000 pessetes i el quadre es ven per 750.

⁴²³ Una carta conservada a l'AHCASLL i datada el 1921 per una mà posterior, expressa la protesta de nombrosos socis contra “l'abandó ja crònic en que es troba el servei de models”.

mals: contem amb la bona voluntat de tots per á que ‘l Círcol torni a ésser lo que sempre havia estat: un lloc d’estudi, de treval [sic] d’art, d’alegria sana, de pau i germanor». La vaguetat de la carta no permet establir si es tractava de divergències de comportament o de conflictes més profunds en la manera d’entendre la gestió de l’entitat, guiada des de feia uns quants anys per una Junta mai renovada.⁴²⁴ Fos quina fos la raó del conflicte, és cert que es tractava d’una nova manifestació de malcontent després de les divisions relatives a les reformes estatutàries de l’any 1916.

Molts dels joves avantguardistes havien, però, deixat Barcelona i aquells que s’havien quedat, lluitaven per consolidar-se en terrenys allunyats de l’entitat. Així doncs, el Cercle, que ha perdut les forces renovadores, prefereix centrar-se en els mestres consagrats més que no pas descobrir talents entre els joves socis. Així, mentre l’entitat rendeix homenatge al soci arquitecte Joan Martorell⁴²⁵, l’exposició de primavera de l’Ajuntament homenatja en una sala especial Josep Llimona⁴²⁶ i a les dues edicions següents, anunciades amb cartells dels socis Francesc Galí i Feliu Elias, reserva el mateix honor respectivament al soci veterà Gargallo i als fundadors Joan Llimona i Enric Galwey.⁴²⁷

El naixement d’una nova Secció, els *Amics de l’Art Litúrgic*, farà convergir noves i entusiastes energies dins l’entitat, orgullosa del seu passat, però privada de les forces joves.

⁴²⁴ Al costat del president Serrahima, trobem quasi ininterrompudament Sunyer i Amigó als càrrecs de vicepresident i secretari i, amb càrrecs variats Joan Llimona i Darius Vilàs.

⁴²⁵ Bernardí Martorell, Antoni Puig Gairalt i Lluís Bonet s’ocuparien d’organitzar una exposició-homenatge segons s’explica a BASSEGODA, B., “Commemoración. El arquitecto Martorell i Montells”, *La Vanguardia*, 19 de juny de 1920, p.6.

⁴²⁶ Comenta Joaquim Folch i Torres, sobre la resta dels socis: «les Sales del Círcol de Sant Lluç, no essent les obres tan ben triades pel caràcter obert de la Societat, ofereixen, amb tot, coses bones». FOLCH I TORRES, J., “L’exposició d’art de 1920”, *La Veu de Catalunya*, 23 d’abril de 1920, p.5. Vegeu a més R.B., “L’exposició de primavera. Impressió”, *La Revista*, 16 de maig de 1920, p. 133 i *Exposició d’Art 1920. Catàleg oficial*, Barcelona, Junta Municipal d’Exposicions, Ed. Catalana, 1920.

⁴²⁷ Vegeu *Exposició d’Art. Catàleg il·lustrat*, Barcelona, Tallers d’Arts Gràfiques Henrich i C.a, 1921 i *Exposició d’Art 1922. Catàleg oficial*, Barcelona, Junta Municipal d’Exposicions, Seix Barral, 1922.

1.2.6 ELS AMICS DE L'ART LITÚRGIC

Si l'acabament de la segona dècada del segle XX està dominat pels joves grups avantguardistes que deixaran traces de la seva frescor, passats uns parells d'anys un nou focus d'interès envairà el Cercle: la renovació de l'art litúrgic.

No es tracta d'una sorpresa ja que, com vàrem veure, la confessionalitat declarada a l'Estatut del Cercle i recolzada per alguns dels fundadors — causa dels seus polèmics exordis i de la suposada exclusió de les files de la renovació modernista— havia representat una raó important de lligam amb el món eclesiàstic i havia transformat el Cercle en jutge de la correcció moral de la producció artística catalana de començaments del segle XX. En l'etapa noucentista la vocació al compromís dels “llucs” no s'havia declinat tan sols en el civisme catalanista sinó també en un naixent desig d'una religiositat dotada de nous significats i renovada. La participació activa dins del *Primer Congrés d'Art Cristià* havia assenyalat el posicionament del Cercle, juntament amb la Lliga Espiritual de la Mare de Déu de Montserrat, al costat del moviment litúrgic que començava a difondre's a Catalunya.⁴²⁸ Si bé Baranera havia estat consiliari i els “llucs” havien tingut contactes amb mossèn Clascar, promotor del *Congrés Litúrgic* de 1915, i amb Lluís Carreras i Mas (1884 – 1955) i Josep Tarré i Sans (1884 – 1957), pilars del moviment litúrgic, el veritable ingrés dins d'aquest projecte comença amb l'aparèixer de la Secció *Amics de l'Art Litúrgic* l'any 1922.⁴²⁹ La Secció no era certament un nucli primerenc del moviment: aquest, seguint el pensament de Pius X expressat a *Motu proprio*, des d'un parell de dècades

⁴²⁸ El *Primer Congrés d'Art Cristià*, inaugurat pel citat discurs de Torras i Bages, havia obert el camí al *Congrés Litúrgic de Montserrat* de 1915, projectat principalment per mossèn Clascar qui, com vam veure, havia donat una conferència a l'entitat l'any 1908.

⁴²⁹ De la fundació es parla a *Llibre d'actes*, dia 23 de juliol de 1923, AHCASLL. El “lluc” Porcar es traït per la memòria quan data la fundació de la Secció a l'any 1928 (AGUILERA CERNI, V., *Porcar*, València, Fernando Torres Editor, 1973, p.27-28). De fet ell mateix explica que aleshores era bibliotecari Sebastià Gasch, càrrec que ocupa l'any 1922. L'equivocació no treu interès al recordatori que fa de la seva defensa dels *Amics de l'Art Litúrgic* en ocasió d'una conferència sobre la industrialització de l'art, conferència que, potser a causa d'un porró de vi penedenc que el conserge Pere deixa a la taula del conferenciant, es transforma en una «verborrea anárquica contra la fabricació mecànica del arte religioso», a la qual s'uneixen els socis Ricart, Vilàs i Miró. *Ibidem*

es concentrava en la revaloració del cant gregorià.⁴³⁰ La Secció representava, però, la primera proposta d'una certa envergadura en l'àmbit de les arts plàstiques.

El personatge que guiarà el projecte dels *Amics de l'Art Litúrgic* serà el consiliari Manuel Trens i Ribas (1892 – 1976), qui mereix una menció especial per la seva rellevància dins de la història de l'entitat. Elegit l'any 1921 en substitució del canonge Josep M. Baranera, que havia ocupat el càrrec des del 1919 fins a la seva mort⁴³¹, Trens fou home clau del Cercle tant abans de la guerra com a la immediata postguerra, i promogué, gràcies al seu dinamisme i esperit d'iniciativa, nombrosos projectes. El culte mossèn posseïa les capacitats organitzatives i estratègiques necessàries per fer del Cercle la primera tribuna de tots els seus plans de promoció de l'art religiós.

Originari de Vilafranca del Penedès com el seu gran predecessor al càrrec de consiliari⁴³², Manuel Trens s'havia format al seminari de Barcelona i a la universitat pontifícia de Tarragona. L'any 1915, acabat d'ordenar, havia tingut un paper rellevant en el *Congrés Litúrgic de Montserrat*. La seva elecció a consiliari del Cercle correspon a una etapa d'intensificació de la seva activitat intel·lectual i organitzativa que el portarà a col·laborar amb nombroses revistes, escriure més de 700 escrits, ser

⁴³⁰ La revaloració del gregorianisme naixia del *Motu proprio* de Pius X (1903), text que insistia en una dignificació de les celebracions litúrgiques i valorava la reintroducció del cant gregorià com element clau en aquest procés. Pius X veia en el cant gregorià la possibilitat d'una participació més activa per part dels fidels, que es podien sumar al cant com es feia als orígens del cristianisme. Pel que fa a la difusió a Catalunya del moviment litúrgico-gregorià s'ha de destacar el paper de Gregori M. Sunyol (1879 – 1946), director del cor de Montserrat i de la revista de divulgació del moviment litúrgic *Vida cristiana*.

⁴³¹ El fet es reflecteix en una carta manuscrita del 9 d'abril de 1922, conservada a l'AHCASLL, on Manuel Trens agraeix a Joan Llimona el fet d'haver estat escollit com a consiliari. Sobre Trens vegeu COLL-VINENT, S. (a cura de), *Manuel Trens, liturgista, historiador i amant de l'art*, Barcelona, Facultat de Filosofia – Universitat Ramon Llull, 2010.

⁴³² Vilafranquí era també el conciliari Torras i Bages. Trens estarà molt vinculat al poble natal i en promourà la vida cultural, col·laborant en la fundació del Museu del Vi – on promogué exposicions artístiques locals – i ajudant la revista d'avantguarda *Hèlix*, on publicà, sota pseudònim, traduccions de fragments de l'*Ulisses* de Joyce. Autor de *Vilafranca senyora vila*, (Vilafranca del Penedès, Edicions del Museu de Vilafranca, 1964), serà ell a convidar el "lluc" Jaume Busquets com a director de l'efímera experiència de l'Escola d'Art de Vilafranca (1927 – 28). A la seva mort deixarà importants obres d'art antic i modern al Museu de Vilafranca, on hi ha unes sales dedicades a la seva memòria. Per una molt breu biografia de Trens vegeu *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya... Op.cit*, p.582-583.

professor d'iconografia i d'art sagrat al seminari de Barcelona i director del Museu Diocesà.⁴³³

Proveïda, doncs, d'una guia tan convenient com mossèn Trens, la Secció *Amics de l'Art Litúrgic* tenia una altra base sòlida: naixia dins d'un Cercle que comptava amb moltíssims artistes renovadors del llenguatge plàstic i d'altra banda amb artistes interessats, com a creients, en la missió transcendent de l'art. Encara que no sempre les dues postures es fonguessin en un mateix artista, la convivència tan estreta d'aquestes idees dins de l'entitat no podia sinó portar a una sinergia positiva. Partint, doncs, de l'aspiració a un renovat i més eficaç treball de l'artista en favor de la fe, alguns "Ilucs" funden l'esmentada Secció.

La Junta que guia la Secció compta amb un padrinatge en la mateixa línia de l'entitat. President d'honor ben significatiu serà Francesc Vidal i Barraquer (1868 – 1943), cardenal-arquebisbe de la seu de Tarragona, defensor de la predicació en català, un tema segurament compartit pels "Ilucs" seguidors del mestratge de Morgades i Torras i Bages.⁴³⁴ No menys important fou la presidència d'honor de l'antic "Iluc" Puig i Cadafalch, aleshores president de la Mancomunitat, laic, però amb òptimes relacions amb l'Església i el moviment litúrgic⁴³⁵ i també figura clau del catalanisme.

Entre els càrrecs efectius de la Secció trobem com a president Vicenç de Moragas i Rodes (1861 – 1937), advocat i company de despatx dels Serrahima, com a secretari el culte Josep F. Ràfols que representava la generació més jove, com a tresorer el gironí Jaume Busquets i Mollera

⁴³³ Trens escriurà per les revistes *Vida cristiana*, *La Publicitat*, *La Veu de Catalunya*, *El Matí*. El recull de les seves publicacions es troba a CAPDEVILA, F., *Bibliografia de Mn. Manuel Trens i Ribas*, Vilafranca del Penedès, Museu de Vilafranca, 1984.

⁴³⁴ El bisbe tarragoní, que Massot defineix «autèntic metropolità de Catalunya exercint una funció coordinadora que cap altre arquebisbe tarragoní no ha exercit mai» (MASSOT, J., *Església i societat... Op.cit.*, p.26), va tenir un paper important de defensa de la independència de l'Església i de la predicació en català. Tot i la seva militància, va compartir amb l'entitat una postura moderada que mai li va fer cercar el conflicte directe amb el poder constituït. Diu Massot «és un fet que Vidal i Barraquer es mantingué sempre respectuosos amb el poder constituït: serví amb fidelitat la monarquia, acollí sense reserves l'adveniment de Primo de Rivera – com la resta dels prelats de l'Estat espanyol – i més endavant procurà mantenir les millors relacions possibles amb les autoritats republicanes». *Ibidem*. Sobre el bisbe, deixeble espiritual de Torras i Bages, vegeu MUNTANYOLA, R., *Vidal i Barraquer cardenal de la pau*, Barcelona, PAM, 1976.

⁴³⁵ Vegeu en proposit MASSOT, J., "Cristianisme i catalanisme" dins *Església i societat... Op.cit.*, p.83-95. Puig i Cadafalch havia donat també un parlament en ocasió del *Congrés Litúrgic de Montserrat* de l'any 1915.

(1904 – 1968), com a bibliotecari el fidelíssim de Gaudí Joan Bergós i com a vocals Darius Vilàs i el mecenas Jaume Figueras i Sagués (1871 – 1942).⁴³⁶

El cos de consulta comprèn figures consagrades del món artístic català com Joan i Josep Llimona, Francesc Galí, Francesc Folguera i clergues vinculats al moviment litúrgic com Josep Gudiol, expert en arqueologia, el canonge de la Seu Josep Llobera i els ja esmentats Lluís Carreras i Josep Tarré.⁴³⁷

La Junta i el cos de consulta defineixen els objectius de la Secció redactant un Estatut. S’hi llegeix que «el fi d’aquesta associació és l’estendre el gust i la coneixença de l’art litúrgic i vetllar per la dignitat de l’art cristià fent que s’ajusti més i més a les lleis generals de l’art, a les prescripcions canòniques i al seu ofici espiritual en el culte de la Iglésia».⁴³⁸ Especifica l’article III que «elus medis per aconseguir aquest fi seran: les exposicions d’art litúrgic, concursos, conferències, cursos de litúrgia, estudis monogràfics d’indumentària i mobiliari litúrgic, àlbum de projectes realitzats o realitzables a posta per ésser consultats, etc., etc».

⁴³⁶ El vallenc Vicenç de Moragas fou company de despatx de tres generacions de Serrahima: Maurici Serrahima i Palà, el president del Cercle Lluís i el seu fill Maurici. Cresqué dins l’ambient humanístic puix que l’avi fou Vicenç Rodes, director de l’Acadèmia de Belles Arts, el germà Fidel fou historiador i fotògraf *amateur* i el cosí fou l’escriptor Narcís Oller i de Moragas, del qual Vicenç escrigué una biografia l’any 1931 (publicada a MORAGAS I RODES, V., *Narcís Oller i de Moragas: la seva vida vista per un contemporani*, Valls, Institut d’Estudis Vallencs, 1995). Moragas va morir l’any 1937, sent vicepresident de l’Orfeó Català, i el soci Renart el retrata en el llibre de mort. RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l’autor... Op.cit.*, vol. VI p.262, dia 25 de juny 1937. Sobre Jaume Busquets, deixeble de Darius Vilàs i en pocs anys director de l’Escola Massana, vegeu el necrologi “Jaume Busquets Mollera”, *La Vanguardia Española*, 27 de novembre de 1968, p.36. Pel que fa a Jaume Figueras, l’entitat compta amb un membre amb aquest nom, entrat com a soci protector l’any 1896 i que ocupa el càrrec de comptador l’any 1905. Deu tractar-se del comerciant de farines per aliment Jaume Figueras i Sagués que tenia òptimes relacions amb Trens, Carreras i Llobera i que fou promotor de la revista *Montserrat*, membre de la Junta de la Lliga Espiritual de la Mare de Déu de Montserrat i presumiblement finançador de la revista *Catalunya*. Totes aquestes relacions (per les quals remetem a AULET, J., “La revista “Catalunya” (1903 – 1905) i la formació del Noucentisme”, *Els Marges*, núm.30, 1984, p.32 i a MANENT, A., “Epistolari entre Josep Carner i Josep Castanyer de Cortada” dins *Miscel·lània Joan Veny*, Barcelona, PAM, 2003, p.168, nota 14) fan versemblant la identificació. Sobre els càrrecs de la Junta de la Secció vegeu *Llibre d’actes*, dia 25 de agost de 1923, AHCSLL.

⁴³⁷ *Vida cristiana*, núm. 72, 1922, p.48

⁴³⁸ Article II de l’Estatut. Es transcriu a *Vida cristiana*, núm.72, 1922, p.46-48.

Com s'explica a l'article IV de l'Estatut, l'òrgan oficial de la Secció serà la revista *Vida cristiana*⁴³⁹, nascuda arran del *Congrés Litúrgic de Montserrat* de l'any 1915 com a revista del moviment litúrgic i dirigida per Gregori M. Sunyol i successivament per Lluís Carreras. Es tractava d'una revista de divulgació de to culte dedicada a qüestions d'actualitat en la litúrgia a Europa: mirant amb especial atenció el gregorianisme, abastava des de l'activitat pastoral o catequística a la informació sobre nous grups, congressos, exposicions i conferències, a més de qüestions pràctiques relatives a la indumentària, les estovalles de l'altar, el tipus d'il·luminació que més afavoria el recolliment o fins i tot la calefacció. Donada la voluntat de ser una eina per la gestió de la vida parroquial, mantenia un to normatiu i didàctic, en algun cas lleugerament pedant, mitigat per l'altíssim grau d'actualitat i el caràcter erudit.

Quan esdevé òrgan oficial dels *Amics de l'Art Litúrgic*, la revista, a més de donar una detalladíssima crònica d'activitats de la Secció, centra l'atenció cap a qüestions iconogràfiques, crònica de restauració o construcció d'edificis religiosos i indicacions de models a seguir per les arts de l'Església. Fins que la Secció no adquireix importància i realitza exposicions i projectes de més gran envergadura, *Vida cristiana* representa el lloc únic de desenvolupament de les activitats dels *Amics de l'Art Litúrgic*, concentrades en la producció d'articles divulgatius de la correcta línia a seguir en la litúrgia. Així mateix serà el mitjà de difusió de les poques conferències i actes que s'organitzen.

La coincidència d'interessos entre *Vida cristiana* i la Secció serà total, ja des de l'anunci del pròxim naixement del grup: «és amb un goig que donem acolliment en aquestes pàgines a aquest estol d'artistes cristians que vénen a col·laborar amb nosaltres per a la plena restitució de la dignitat litúrgica».⁴⁴⁰ El seguiment de les activitats dels *Amics de l'Art Litúrgic* comença amb l'acte de fundació, que estarà acompanyat per un parlament de mossèn

⁴³⁹ Fins al número 107 serà publicada per l'Abadia de Montserrat i per l'Assemblea d'Eclesiàstics, des del número 108 de l'any 1926 ho serà directament pels *Amics de l'Art Litúrgic* conjuntament amb l'Assemblea d'Eclesiàstics.

⁴⁴⁰ *Vida cristiana*, núm.72, 1922 p.46-48

Trens titulat “Els moments actuals de l’art cristià”.⁴⁴¹ El culte consiliari aprofita per subratllar-hi les raons que mouen la Secció, directament nascudes del deplorable estat de l’art litúrgic d’aleshores. Arran d’un recorregut històric, arriba a criticar la falsa renovació tant del neogòtic com de les reconstruccions romàniques, bizantines o nòrdiques i reivindica l’obra gaudiniana com una veritable renovació, ben conscient del passat. Segons explica el mossèn, la modernitat representa per als *Amics de l’Art Litúrgic* un element fonamental perquè l’art litúrgic pugui assolir la seva funció: la història ha demostrat que «l’art cristià s’ha servit de les formes artístiques vives de cada època». ⁴⁴² Per això, «en parlar d’art cristià no intenem donar-li una valor específica, com si tingués una existència pròpia, i molt menys, com si tingués una certa oposició a tot altre art». ⁴⁴³ «El mot *cristià*, aplicat a l’art», continua Trens, «no vol significar una essència nova sinó una actitud; l’actitud de posar-se al servei de la Religió, d’adoptar els seus temes, la seva mentalitat, els seus sentiments... per art cristià s’han d’entendre totes les formes generals d’art posades al servei de la Iglésia». ⁴⁴⁴ L’art litúrgic, doncs, per assolir el títol d’art, ha de ser actual i modern, fet indispensable per ser eficaç i representar la pròpia època, però s’ha de privar d’una llibertat il·limitada ja que ha de servir a l’ideari catòlic i a les exigències concretes de la pràctica litúrgica. D’altra banda, tot i deixar clar la inevitabilitat de què aquest tipus d’art s’adapti a les necessitats pròpies de la litúrgia, Trens afirma clarament que «ni la seva bondat depèn de la bondat i de la pietat personal dels artistes, com sigui que la pietat no pot substituir al talent». ⁴⁴⁵

Oposant-se a «l’aflebliment del sentit litúrgic que és la garantia més ferma de la bellesa dels nostres temples» ⁴⁴⁶ Trens i, amb ell, els *Amics de l’Art Litúrgic*, defensen un art modern i lliure sempre que transmeti amb eficàcia el missatge cristià. La defensen «ja apoiant les obres bones, ja

⁴⁴¹ Es transcriu integralment a TRENDS, M., “Els moments actuals de l’art cristià”, *Vida cristiana*, núm. 74, 1922, p.135-144.

⁴⁴² *Ibidem*, p.136

⁴⁴³ *Ibidem*, p.136

⁴⁴⁴ *Ibidem*, p.136

⁴⁴⁵ *Ibidem*, p.136

⁴⁴⁶ L’afirmació segueix de fet la línia indicada pel *Motu proprio* de Pius X qui, referint-se al cant gregorià, havia sempre fomentat la modernitat, però, des del respecte a l’específic caràcter sacre de les celebracions litúrgiques.

impedint o, si més no, protestant dels inevitables atemptats artístics, ja divulgant el coneixement de la litúrgia, de la simbologia, de la història dels diferents objectes litúrgics; tradicions que abans es perpetuaven per medi dels gremis».⁴⁴⁷ Tot i que la referència al nexa entre la decadència de l'art i la pèrdua de la tradició gremial —tema amb el que devien d'estar d'acord els "llucs" fundadors que creant l'entitat aspiraven a ressuscitar una societat basada en els gremis— pugui sonar a refrany conservador torres-i-bagesià, les paraules de Trens ofereixen una anàlisi prou atenta de la realitat i demostren la voluntat d'injectar energies revitalitzants dins d'un gènere d'art estancat.

Contagiada per l'optimisme del grup i la seva dedicació a un tema tan problemàtic, la premsa recolzarà els *Amics de l'Art Litúrgic* des del començament. «He aquí una institución digna de todo encomio, una institución de urgente necesidad... esto, que actualmente es una humilde asociación, podría provocar una espléndida reacción dentro de los dominios del arte cristiano», subratlla *La Vanguardia*⁴⁴⁸ mentre que la redacció de *La Publicitat* explica: «creiem sincerament que aquesta nova branca de la seriosa entitat artística de Catalunya realitzarà una acció d'orientació i guiatge beneficiosíssim per al nostre art cristià».⁴⁴⁹ Fins i tot l'escèptic Renart, molt crític envers el clima de Sant Lluç d'aquells anys, saluda positivament la iniciativa i remarca que «l'esmentada entitat ha volgut donar una nota de vida que pogués aminorar el seu estat de cos mort».⁴⁵⁰

Tantes afalagadores paraules només arran d'una declaració d'intencions i una conferència inaugural animen els membres de la Secció a celebrar un acte d'inauguració pública més solemne.⁴⁵¹ Aquest tingué lloc el dia 4 de febrer de 1923 al monestir de Sant Cugat del Vallès i fou «un èxit complet»⁴⁵², «una solemnitat sense precedents, que deixarà un record inesborrable, tant per la gentada que hi acudí, com per l'ordre i unció amb

⁴⁴⁷ *Ibidem*, p.138

⁴⁴⁸ "Amigos del Arte Litúrgico", *La Vanguardia*, 28 d'octubre de 1922, p.9

⁴⁴⁹ "Els amics de l'art litúrgic", *La Publicitat*, 27 d'octubre de 1922, p.7

⁴⁵⁰ RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor... Op.cit.*, vol.II, p.293, dia 18 d'octubre de 1922

⁴⁵¹ El projecte d'un acte d'inauguració oficial s'anuncia per primera vegada a *Vida cristiana*, núm 73, 1922, p.95-96.

⁴⁵² RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor... Op.cit.*, vol.II, p.336, dia 4 de febrer de 1923

què es desarrollaren els diferents actes d'aquesta festa». ⁴⁵³ Tot i les cròniques partidistes, l'acte devia haver representat un veritable esdeveniment al qual assistiren més de dues mil persones, tantes que s'hagueren d'organitzar uns trens especials cap a Sant Cugat «a fin de decongestionar la muchedubre». ⁴⁵⁴

La conferència de Puig i Cadafalch al claustre del Monestir de Sant Cugat en ocasió de l'acte inaugural de la Secció *Amics de l'Art Litúrgic*

L'acte fou, per voluntat dels organitzadors, «demostració de la belleza y unción de la liturgia y del arte sagrado». ⁴⁵⁵ Els *Amics de l'Art Litúrgic* elaboren amb extrema cura el ritual, des del paper de cada celebrant a la selecció dels cants —evidentment els cants gregorians que tant defensava el moviment litúrgic— fins a l'ornamentació de l'espai: «los gregorianista se han preparado del canto; los artistas del noble y severo adorno del altar; los liturgistas del orden de la función religiosa», explica *La Vanguardia*. ⁴⁵⁶ Seguint una idea de sumptuositat que ha de correspondre a la dignitat divina i que rebutja luxe i recargolaments, la Secció dóna vida a «un acte solemne de culte amb la dolça normalitat de la litúrgia, rigirosament practicada». ⁴⁵⁷ Segueix la missa una conferència de Puig i Cadafalch que té lloc «en els claustres del Monestir, pleníssim de gent, la qual escoltà amb vivíssim interès el parlament del gran arqueòleg». ⁴⁵⁸

Tot i el ressó de la inauguració pública, fins a ben avançat el 1924 l'activitat de la Secció no va molt més enllà de la divulgació exercitada a

⁴⁵³ “Festa inaugural al monestir de Sant Cugat del Vallès”, *Vida cristiana*, núm.75, 1923, p.187

⁴⁵⁴ *La Vanguardia*, 28 de gener de 1923, p.10 i 4 de febrer de 1923, p.8. Encapçalà la cerimònia una missa concelebrada per Lluís Carreras, a qui tocà l'homilia, Josep Llobera, els canonges doctors Gaseia i Cardó i el rector de Santa Madrona doctor Castellet.

⁴⁵⁵ *La Vanguardia*, 1 de febrer de 1923, p.6

⁴⁵⁶ *Ibidem*

⁴⁵⁷ “Festa inaugural al monestir de Sant Cugat del Vallès”, *Vida cristiana*, núm.75, 1923, p.187

⁴⁵⁸ *Ibidem*

través de la revista *Vida cristiana* i de la difusió de les idees del grup que es devia fer per part dels “llucs” i dels membres de la Lliga Espiritual de la Mare de Déu de Montserrat, que tanta relació tenien amb els *Amics de l’Art Litúrgic* i que també faran de *Vida cristiana* la seva revista oficial.⁴⁵⁹ Només tenim notícia d’una intervenció del president Vicenç de Moragas del 14 de juny 1923 amb tema “Dos Tapissos de la Catedral de Tarragona que representen la Història bíblica de Josep a Egipte, amb concordàncies de la Vida de Jesús, i més especialment el de l’episodi evangèlic de la Dona Adúltera”.⁴⁶⁰

Mentrestant Trens devia continuar treballant per ampliar l’horitzó dels projectes de la Secció: el carismàtic consiliari, influent dins l’entitat com tan sols ho fou Torras i Bages, va adoptar una postura d’ideòleg i aglutinador del pensament de molts socis i, tot i ser més aviat home d’acció, es va dedicar a una intensa obra de divulgació de les idees dels *Amics de l’Art litúrgic*. Per exemple, en ocasió de la festa patronal de l’octubre de 1924 dóna una conferència titulada “Al voltant de la decadència de l’Art Sagrat”⁴⁶¹ on retorna a temes ja tractats en les seves precedents intervencions. Hi explica com «aquesta decadència artística en les iglésies és el retruc i el resum de la decadència del nostre art social».⁴⁶² Ataca així mateix la industrialització de les peces sacres que comporta una excessiva sumptuositat i falta de dignitat sobretot en les arts aplicades. Defensant un tipus d’art practicat per molts “llucs” i des de sempre fomentat dins l’entitat, el consiliari observa que «cal anar a ressuscitar la ceràmica, la tapisseria, la vidreria, la metal·listeria, els esmalts».⁴⁶³ Torna després a argumentacions exposades en el discurs inaugural de la Secció: explica que «no hem d’esquivar ni el progrés ni la tradició», però que s’ha de tenir en compte que «l’art de fora el temple té circumstancialment un valor substantiu i independent, que pot anar al compte seu. L’art de dins del temple sempre té un valor adjectiu, supeditat a un conjunt i a una missió transcendent». «El temple» afegeix «no ha d’èsser un saló d’exposicions.... l’artista que treballa

⁴⁵⁹ S’explica a la mateixa revista, núm.108, 1926, p.32-33.

⁴⁶⁰ “La conferència del Sr. Vicens de Moragas”, *Vida cristiana*, núm.78, 1923, p.333-336. La conferència es celebra al Palau de la Música Catalana.

⁴⁶¹ Transcrita a *Vida cristiana*, núm.92, 1925, p.161-167 i núm.93, 1925, p.212-216

⁴⁶² *Ibidem*

⁴⁶³ *Ibidem*

per una iglésia té uns límits, com evidentment també els té l'artista que treballa per un teatre».⁴⁶⁴

Es pot notar com les argumentacions vàlides que guiaven el grup a l'origen, no es desenvolupen amb major profunditat amb els anys. Això es deu d'una banda al fet que la Secció volia oferir consells pràctics i “aplicables” més que profundes reflexions filosòfiques i d'altra banda al caràcter de Trens, bon orador, però certament no un teòric. Potser per aquesta raó l'any següent cedeix el parlament de la diada de Sant Lluç a Josep M. Capdevila i Balanzó (1892 – 1972), qui es dedica a presentar la revista *La Paraula Cristiana* que acabava de néixer i que dirigia.⁴⁶⁵ La revista s'associarà a *Vida cristiana* en la divulgació de les activitats dels *Amics de l'Art Litúrgic*, compartint molts col·laboradors com els canonges Carreras i Llobera, el futur president del Cercle Junoy o encara Ràfols, director de la secció d'art.⁴⁶⁶

Sempre més recolzada per la premsa, la Secció intensifica el seu camp d'acció i a la tardor del 1925 les conferències d'Advent del Cercle seran monopolitzades pel tema d'art sacre: Josep Tarré donarà una intervenció sobre “El Temple”, Trens sobre “L'Altar”, Josep Gudiol sobre “La indumentària Litúrgica”⁴⁶⁷ i Ramon Sabater, canonge de Tarragona, sobre “El Mobiliari Litúrgic”. Seguint la voluntat de màxima divulgació del moviment litúrgic, la majoria d'aquestes intervencions es recullen al *I Anuari dels Amics de l'Art Litúrgic*, editat per la Secció al final del mateix any, paral·lelament al florir d'altres iniciatives.⁴⁶⁸

De fet l'any 1925 serà especialment prolífic i es celebren dues exposicions. Al febrer, amb l'*Exposició Joan Vilàs – Homenatge dels Amics*

⁴⁶⁴ *Ibidem*

⁴⁶⁵ L'any successiu Trens tornarà a pronunciar el parlament de la diada amb la lliçó “Sant Francesc i l'art contemporani”, successivament publicada com TRENDS, M., *S.Francesc i l'art contemporani*, Barcelona, Cercle Artístic de St. Lluç, 1926 i també reproduïda a *Vida cristiana*, núm.108, 1926, p.21-26.

⁴⁶⁶ La revista s'edità fins l'any 1936. Va mantenir una postura fidel als dictàmens del moviment litúrgic. En una intervenció Ràfols hi exposarà les raons de ser dels *Amics de l'Art Litúrgic* en tons molt més confessionals d'aquells adoptats per Trens. Escriurà a la secció d'art plàstiques de la revista: «en aquest nou grup d'artistes i amadors de les arts es fa acte de submissió de totes les dots rebudes als peus, dolços de besar, de Santa Mare Església, fora de la qual l'art és una cosa sense sentit que té cert atractiu per anar passant l'estona». RÀFOLS, J.F., “Les Arts Plàstiques. Els amics de l'Art Litúrgic”, *La Paraula Cristiana*, abril 1925, p. 389-392

⁴⁶⁷ Transcrita a *Vida cristiana*, núm.90, 1924, p.39-48 i núm.91, 1924, p.116-120

⁴⁶⁸ *I Anuari dels Amics de l'Art Litúrgic*, Barcelona, Cercle Artístic de Sant Lluç, 1925

de l'Art Litúrgic, es recorda el soci mort sobtadament, que era tot un exemple de fe i de dedicació a l'art. En aquests termes se'n parla al catàleg de l'exposició: «tots els Bells Oficis li foren amics... bona part del seu treball fou dedicada al temple, i avui les seves obres mestres com un premi i com un acatament, reposen sobre l'altar».⁴⁶⁹ D'una manera semblant el recorda el secretari dels *Amics de l'Art Litúrgic* Ràfols: «Joan Vilàs Fernàndes, l'enyorat amic nostre que va morir quan anava al Japó a enfortir la seva formació amb l'intelligent aprenentatge de tècniques aquí no conegudes, no era pas cap geni ni un home d'una sensibilitat exacerbada; però no hi fa res, i el noble gest, el gest pietós i distingit que han tingut ara els “Amics de l'Art Litúrgic” de presentar al públic tots els records d'aquell “empedernit aprenent” que en acabar una tècnica volia conèixer-ne una altra que mai no es cansava, pacient i bondadós, de donar-se a noves proves, és un homenatge, tant com al company passat a l'altra vida, al simbolisme del constant aprenentatge, auriolat encara amb un nimbe subtil de benaurança, puix les obres d'En Vilàs foren en sa majoria destinades a l'Església...».⁴⁷⁰ La certesa de què aquestes paraules segurament no volien denigrar sinó honrar la memòria de Vilàs —el germà del qual era vocal de la Junta dels *Amics de l'Art Litúrgic* i “lluc” estimat i respectat— torna a subratllar aquella línia de pensament dins del Cercle que defensava l'ofici devot i constant de l'artista contra el mite de la genialitat.⁴⁷¹

D'altra banda, l'exposició torna a evidenciar l'interès dels “llucs” per les arts aplicades, aquelles que Trens en la conferència de l'any 1924 havia indicat com les que estaven més en perill, d'entre les diferents arts sagrades, degut a què estaven contaminades per la industrialització.

Sens dubte més ressò obté l'exposició que es celebra, en acabar-se l'any, als Establiments Maragall, antiga Sala Parés. Segons explica *Vida*

⁴⁶⁹ *Exposició Joan Vilàs – Homenatge dels Amics de l'Art Litúrgic*, 1925, AHCASLL. Del projecte d'una exposició dedicada al malaguanyat artista ja se'n parla a *Vida cristiana*, núm. 73, 1922, p.95-96 i es torna a comentar a *Vida cristiana*, núm.94, 1925, p.262.

⁴⁷⁰ RÀFOLS, J.F., “Les Arts Plàstiques. Els Amics de l'Art Litúrgic”, *La Paraula Cristiana*, abril 1925, p.389-392

⁴⁷¹ Tornem a subratllar que no es tracta necessàriament d'una postura antiavanguardista: els deixebles més directes de Gaudí van veure en el treball infatigable i metòdic del mestre la seva principal virtut. Així mateix més d'una vegada s'atribueix aquesta característica Joan Miró en la correspondència amb amics i ho confirmarà Foix quan afirma d'ell: «no és cap geni, ans un treballador humil, com un treballador de la terra». FOIX, J.V., “La resta, notes i simulacres”, *La Publicitat*, 20 de maig de 1934, p.2

*cristiana*⁴⁷², per iniciativa de Joan Antoni Maragall s'havia creat dins d'aquells establiments una secció denominada *Les Arts Litúrgiques*, dedicada a la producció d'objectes d'art litúrgic amb el màxim criteri de perfecció. De la mateixa manera que havia acollit els exordis d'un Cercle encara desproveït d'espais d'exposició, la nova Sala Parés es tornava a creuar en el camí de l'entitat acollint ara la *I Exposició General d'Art Litúrgic*.

Amb l'exposició, presentada per un discurs inaugural del president Moragas, «els A. de l'A.L. esperen reunir en la Sala Parés tot el millor que s'ha fet en tots els ordres de l'art sagrat durant aquests últims anys»⁴⁷³, des de l'arquitectura, l'escultura i la pintura a l'orfebreria, la indumentària, el mobiliari, els brodats, els vidres, els gravats o els teixits. Representen aquesta excel·lència en arquitectura els difunts Antoni M.Gallissà i Joan Martorell, a més d'Antoni Gaudí i els seus deixebles més o menys directes Josep Jujol, Lluís Bonet, Isidre Puig i Boada, Francesc Folguera, Joan Bergós, Bernardí Martorell i finalment Rafael Masó i Josep Goday, únics no socis amb Gallissà; en escultura Josep Llimona, «que ens ha donat l'estatuària més profundament catòlica i més sentida»⁴⁷⁴ i al seu costat Pere Jou, Joan M. Flotats, Josep M. Camps, Josep A. Homs, Ramon Perera, Eusebi Arnau, Francesc Llobet, Juan B. Porcar, F. Martorell; en pintura Joan Llimona, «el nostre Maurice Denis amb menys pretensions i més unció»⁴⁷⁵, Dionís Baixeras, Francesc d'A. Galí, Josep Aragay, Josep Obiols, Darius Vilàs, Jaume Guardia, Antoni Vila Arrufat, Josep M. Marquès i Puig, a més del mosaïcista Lluís Gaspar. Així mateix l'exposició presenta estampes de Francesc Canyellas, Joan B. Porcar, Josep Ribot, Joan A. Fremís, obres d'art decoratives de Jaume Busquets «que com a decorador d'iglésies no n'hi ha un altre»⁴⁷⁶, Lluís Bracons, Rigalt Bulbena i Cia., N. Collet, Jaume Mercadé, Ramon Sunyer, Rafael Solanich, Joan Vilàs, Josep

⁴⁷² núm.97, 1925, p.406-407

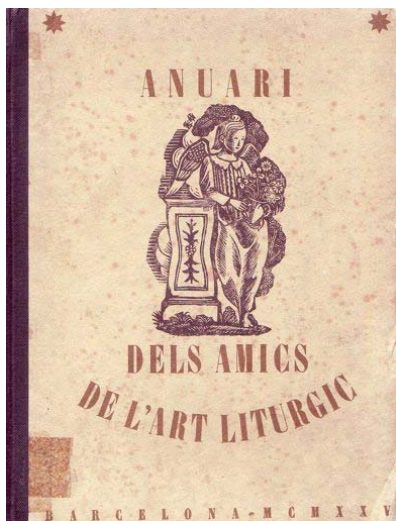
⁴⁷³ “La I Exposició General d'Art Litúrgic”, *Vida cristiana*, núm.98, 1925, p.452-453. Vegeu a més el catàleg *I Exposició d'Art Litúrgic*, Barcelona, Imp. Altés, 1925. AHCASLL. El discurs inaugural de Moragas es transcriu a “I Exposició General d'Art Litúrgic”, *Vida cristiana*, núm.99, 1925, p.47-48. L'exposició es celebra entre 28 de novembre i 12 de desembre.

⁴⁷⁴ “L'Exposició d'Art Litúrgic”, *Vida cristiana*, núm.100, 1925, p.91-96

⁴⁷⁵ *Ibidem*

⁴⁷⁶ *Ibidem*

Garriga Pvre., Reig i Sabaté, Narcis Masó, T.Priu, J.M.Pericas, P. Corberó.⁴⁷⁷

Portada de l'Anuari dels *Amics de l'Art Litúrgic* de l'any 1925 i imatges de la primera exposició de la Secció

Segons la descripció absolutament adulatòria de *Vida cristiana* «tots plegats han donat un exemple que difícilment s'oblidarà»⁴⁷⁸, un judici recolzat també per *La Paraula Cristiana*. Un altre elogi incondicionat és aquell de Joaquim Folch i Torres: segons el crític i director de Museus la Secció «ha tingut una ressonància veritable en el nostre món artístic, i és segur que tindrà conseqüències d'ordre pràctic».⁴⁷⁹

El secretari Ràfols, entusiasta de l'exposició, en destaca especialment una secció íntegrament dedicada al mestre Gaudí: «la part més eminent i genial fou la de l'arquitecte de la Sagrada Família. Hi havia gairebé tot un departament dedicat a la seva incomparable obra».⁴⁸⁰ L'elecció de Gaudí com a model d'artista dedicat a l'art litúrgic es confirma en els nombrosos exemples d'obres seves reproduïdes dins l'Anuari, que conté un repertori

⁴⁷⁷ Pels artistes dedicats a les arts decoratives l'exposició inclou una "Galeria de bells oficis". Les obres són indicades al catàleg barrejant la casa de producció i els propietaris. El llistat indica: Busquets-Girona, Tomas Aymat, Parròquia de Sant Just Desvern, Germanes Dominiques d'Horta, Casa de Caritat, Abadia de Montserrat, Obra del Culte per a les Esglésies Pobres, Protecció de la infància, església de Santa Clara, Reverendo Josep Artigues, capella del Sr. Puiggrós, Srta. Teresa Amatller, Casa Subirana, PP.Missioners de l'I. Cor de Maria, Foment de Pietat Catalana, Editorial Litúrgica, Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona i Lliga Espiritual de la Mare de Déu de Montserrat.

⁴⁷⁸ "L'Exposició d'Art Litúrgic", *Vida cristiana*, núm. 100, 1925, p.91-96

⁴⁷⁹ FOLCH I TORRES, J., "La I Exposició General d'Art Litúrgic", *Gasetta de les arts*, 1 de gener de 1926, p.1-8.

⁴⁸⁰ "L'Exposició d'Art Litúrgic", *Vida cristiana*, núm.100, 1925, p.91-96

fotogràfic d'art litúrgic contemporani a Catalunya considerat modèlic pels *Amics de l'Art Litúrgic*.

L'Anuari, primera publicació de la Secció, recollia també els esmentats textos de les conferències de Tarré, Trens i Gudiol, acompanyats per un apartat de confecció d'ornaments litúrgics amb patrons inclosos i una “Guia gràfica per representar els sants en llurs diferents graus geràrquics” de W. Drake. Publicat paral·lelament a la celebració de la primera exposició, l'Anuari volia orientar el camí de l'art litúrgic a través dels exemples visibles a la Sala Parés. En el volum es nota un esforç seriós de renovació de l'art conduït a través de l'estudi del passat i el desig d'amarar-se d'actualitat. Els exemples oferts són vàlids i les intervencions molt cultes i alhora “aplicables”. Tot i així es posen de manifest característiques que aviat condicionaran negativament la direcció dels *Amics de l'Art Litúrgic*, entre les quals un exemple seria el donar veu només a canonges, si bé intel·lectuals, i mai a la directa experiència dels artistes, com si es tractés d'imposicions eclesiàstiques envers el món de l'art. Així mateix es nota un cert caràcter normatiu i pedant en la classificació minuciosa per tipologies d'objectes i usos que pot fer témer, més que un encarrilament de l'artista cap a una consciència de les específiques exigències de la fe, un veritable estancament en categories predefinides.⁴⁸¹

L'ambiciosa pretensió de dur a terme un guiatge dels artistes s'enfrontava al problema del difícil equilibri entre llibertat d'expressió i adequació a unes normatives, equilibri que només alguna personalitat destacada semblava poder assolir. Ho subratlla l'admissió de la inimitabilitat de l'artista per excel·lència, el mestre Gaudí. Diu Ràfols parlant del condeixible Bergós: «creiem que el nostre amic Joan Bergós ja

⁴⁸¹ Això es nota tant en l'Anuari com en la revista *Vida cristiana*. Per exemple l'article “L'Església i l'Art Cristià”, *Vida cristiana*, núm.140, 1929, p.258-264 reproduïx un discurs de l'arquebisbe de Múnic Miquel de Faulhaber, en què s'enuncien «les lleis de l'art cristià», així classificades en punts: 1) et mantindràs dins la tradició eclesiàstica, 2) parlaràs el llenguatge del teu temps, 3) mantindràs el caràcter religiós, 4) et posaràs al servei de Déu. S'hi adjunten a més unes «prescripcions circumstancials per a cada una de les arts». Pensem també que quan s'explica la funció de l'Anuari es comenta: «es publicaran els exemplars més apreciats d'aquesta exposició per tal que siguin un memento i una guia constant dels rectors o benefactors d'iglésies [sic]. I per tal de facilitar les tasques dels artistes i dels industrials d'art sagrat es publicaran al mateix *Anuari* uns estudis signats per autors del major crèdit que formaran com el codi canònic de llur treball». L'ús de la paraula “codi” ben sembla correspondre a certa rigidesa que anava agafant el grup. Un comentari sobre l'Anuari es troba a “L'art litúrgic”, *Ciutat i la casa*, núm.4, setembre 1925, p.31.

s'haurà guarit de la influència gaudinesca d'anys passats amb els bons aires de Toscana».⁴⁸² Continua el comentari: «deixem la vera originalitat per l'extraordinari Gaudí, el més litúrgic de tots els nostres artistes, el que ha fet una fusió de fe, art i creació estructural en el Temple de la Sagrada Família que es va alçant entremig d'una indiferència general al barri de Poblet d'aquí Barcelona, i que si els “Amics de l'Art Litúrgic” no hi posen el coll, durarà sa construcció fins al dia del judici. Solament fos per enllestir aquest gran temple —la vera concreció de la litúrgia en les arts figuratives, i en les auditives un xic més endavant— ja tindrien la justificació més enlairada dels “Amics de l'Art Litúrgic”».⁴⁸³ La superioritat del mestre és tan gran que, segons Ràfols, Gaudí continua sent el màxim exemple d'arquitecte també en una etapa de cert conflicte entre llenguatge modernista i noucentista i en què Ràfols s'ha decididament inclinat pel segon. La importància del mestre de la Sagrada Família fa que la defensa de la seva obra arribi per si sola a justificar l'existència de la Secció: una afirmació de Ràfols que quasi anuncia la feina dels *Amics de Gaudí* a la postguerra.

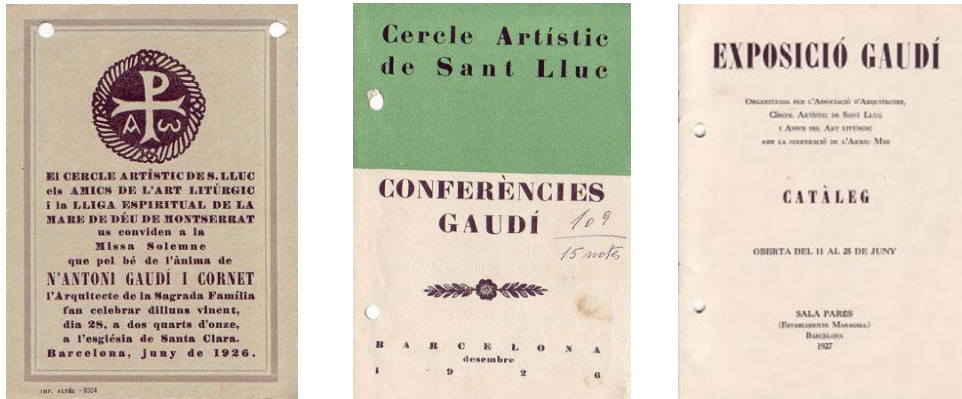
La veneració de Ràfols cap a Gaudí és ampliament compartida pels “llucs”: tant a l'Anuari com a la *I Exposició d'Art Litúrgic*, és l'únic membre extern a la Secció del qual es presenten nombroses obres.⁴⁸⁴ És, doncs, evident que la tràgica i sobtada mort del mestre, l'any 1926, va representar molt més que la mort d'un soci. A més d'una missa en la seva memòria es decideix organitzar pel desembre un cicle de conferències, presentades per arquitectes que n'havien estat deixebles o n'havien rebut una forta influència pel seu treball. Ràfols, primer biògraf del mestre, parla de “La vida d'en Gaudí. Estudi conjunt de la seva activitat arquitectònica”; els continuadors de les obres de la Sagrada Família, Lluís Bonet i Garí i Isidre Puig i Boada, intervenen, respectivament, sobre “Les diferents etapes en l'obra d'en Gaudí. Evolució del sentit plàstic de la seva arquitectura” i “L'ideal del

⁴⁸² RÀFOLS, J.F., “Les Arts Plàstiques. Els Amics de l'Art Litúrgic”, *La Paraula Cristiana*, abril 1925 p. 389- 392

⁴⁸³ *Ibidem*

⁴⁸⁴ D'aquesta veneració mostra la continuïtat una subscripció de l'any 1935, organitzada entre els socis, per la realització d'un bust del mestre per part de Joan Matamala, probablement aquell que actualment es troba al Museu de la Sagrada Família. *Llibre d'actes*, dia 5 de juliol 1935, AHCASLL. A més a *Llibre d'actes*, dia 26 de juny de 1936, AHCASLL s'acorda felicitar el diari *El Matí* per un número extraordinari sobre Gaudí.

temple cristià i la Sagrada Família. Realització tècnica i artística de l'obra cabdal d'en Gaudí". Conclou el cicle Francesc Folguera i Grassi (1891 – 1960) parlant de "La posició innovadora d'en Gaudí vista a través dels estils històrics, el moviment actual i els assaigs per una nova arquitectura".⁴⁸⁵

Esquela d'Antoni Gaudí i fulletó de les conferències i l'exposició dedicades a l'arquitecte

Altres homenatges acompanyen les conferències. El juny del 1927 l'Associació d'Arquitectes, el Cercle i els *Amics de l'Art Litúrgic*, amb la cooperació de l'Arxiu Mas, decideixen promoure l'*Exposició Gaudí* a la Sala Parés. La subscripció entre els socis per recolzar econòmicament l'exposició és ben rebuda, demostrant així l'afecte i l'estima envers l'arquitecte. L'exposició mostra projectes, croquis, maquetes, mobiliari, però sobretot fotografies.⁴⁸⁶

El catàleg ens aclareix les raons molt més que commemoratives que mouen la iniciativa: «aquesta exposició no és un simple recordatori llagrimós del gran absent. Aquesta exposició és tota una reivindicació de la seva obra que, a mida que anava creixent dins el temps i l'espai, es feia més pura, més lògica, més estricta i raonada».⁴⁸⁷ Insisteix la revista portaveu de la Secció: «aquesta exposició té una importància enorme, per conèixer a fons l'obra del gran Mestre, i per apreciar la línia ascendent de procés evolutiu, d'un cert lirisme científic, de la seva arquitectura, que al primer cop de vista superficial

⁴⁸⁵ La notícia sobre el cicle de conferències es dona a *Vida cristiana*, núm.109, 1926, p.94.

⁴⁸⁶ «Per medi d'unes 150 grans reproduccions fotogràfiques serà presentada metòdicament l'obra d'en Gaudí» s'explica a *Vida cristiana*, núm.113, 1927, p.286

⁴⁸⁷ Vegeu *Catàleg Exposició Gaudí*, Barcelona, Imp. Altés, 1927 i *La Vanguardia*, 10 de juny de 1927, p.17.

podria resultar una creació arbitrària i desfermada d'una imaginació inquieta».⁴⁸⁸

Es tractava de preocupacions no gaire exagerades ja que és cert que en aquells anys «entre crítiques i silencis s'ha tractat molt lleugerament i injustament l'obra d'En Gaudí».⁴⁸⁹ Ho farà, per exemple, un crític tan agut com Joan Sacs que, sense gaire matisacions, declararà: «la arquitectura de Gaudí nos parece indiscreta superlativamente... la casa Milà y la iglesia de la Sagrada Familia son, para nuestro gusto, dos enormes monstruosidades».⁴⁹⁰

En contra de les crítiques, l'exposició aconsegueix, si bé no encara restituir a Gaudí el lloc que li pertoca, obrir el debat sobre la seva arquitectura, gràcies també a un muntatge on «la presentació era perfecta».⁴⁹¹ Ens ho diu el fet que, en la conferència commemorativa de l'any 1926, Folguera lamentava l'escassa consideració oferida al mestre i, en canvi, l'any 1929—any en què Folguera, juntament amb Ràfols, publicarà el primer text dedicat al mestre— un altre deixeble, Lluís Bonet, afirmava que «la bibliografia d'En Gaudí és probablement una de les més extenses que mai tan ràpidament hagi tingut cap altre arquitecte».⁴⁹²

Paral·lelament a la feina de revaloració de la figura de Gaudí, referent indiscutit, continua el compromís cap a la renovació de l'art religiós dels *Amics de l'Art Litúrgic*, que continua entre els principals interessos dels “llucs” així com del nou president Junoy, que l'any 1926 substitueix Lluís Serrahima.⁴⁹³ Soci des de l'any 1906, el poeta, periodista i dibuixant Josep M. Junoy s'havia format a París i havia traslladat a Catalunya la seva experiència avantguardista amb la esmentada revista *Trossos* de què havia

⁴⁸⁸ *Ibidem*

⁴⁸⁹ *Vida cristiana*, núm.114, 1927, p.331

⁴⁹⁰ SACS, J., *Revista de Catalunya*, agost de 1926, citat a TARRAGONA, J.M., “Gaudí y el Cercle Artístic de Sant Lluc”, *La Vanguardia*, Barcelona, 31 de maig de 1999 (versió online)

⁴⁹¹ *Vida cristiana*, núm.114, 1927, p.331. Es confirma que «tot l'exposat [era] acuradament presentat», RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor... Op.cit.*, vol.IV, p.61, dia 11 de juny 1927.

⁴⁹² BONET, LL., “Bibliografia gaudiniana”, *Vida cristiana*, núm.135, 1929, p.27-31. Al mateix número (p.31-32) mossèn Trens en l'article “El Temple de la Sagrada Família”, comenta el llibre sobre l'edifici escrit per Isidre Puig i Boada.

⁴⁹³ Acta de compromissaris del dia 9 de novembre de 1926, AHCASLL

estat fundador.⁴⁹⁴ El càrrec de president de l'entitat correspon a una etapa en què, arran de la conversió al catolicisme, ha esdevingut un veritable apologista de la religió. Col·laborant amb les revistes *Vida cristiana* i *La Paraula Cristiana* devia haver consolidat el vincle amb els *Amics de l'Art Litúrgic* que monopolitzen la imatge de l'entitat en els anys vint.

En ocasió de les celebracions de la diada de Sant Lluç del 1927 Junoy pronunciarà dos parlaments sobre el tema de l'art religiós. En la lliçó “Grandesa i decadència de l'Art sagrat” il·lustra posicions ja expressades per Trens, lamentant que «el catolicisme... ha vist precisament el seu art en mans de la incompetència i de l'industrialització».⁴⁹⁵ En canvi, la conferència “De l'art sagrat i de les seves possibilitats”, llegida el 19 d'octubre de 1927 —segons Renart «tot literatura, res més que literatura»⁴⁹⁶— posa en relleu que «l'art cristià pot contribuir molt a restablir la concepció veritablement lliure i veritablement responsable de l'obra d'art», ja que «la seva missió de dignificació àdhuc es pot estendre a l'art profà».⁴⁹⁷ Són declaracions en plena sintonia amb la línia de la Secció dels *Amics de l'Art Litúrgic*, que comencen a patir l'absència d'una major articulació de pensament.

La Secció no està, però, desproveïda de perseverància i optimisme i l'any 1928 comença amb el projecte d'una nova exposició, la *II Exposició d'Art Litúrgic*. L'ocasió és la commemoració del XXV aniversari del *Motu proprio* de Pius X, text emblemàtic pel moviment litúrgic.⁴⁹⁸ L'exposició s'inaugura amb uns parlaments del pare Gregori M. Sunyol, pilar del gregorianisme i del moviment litúrgic a Catalunya, i del bisbe Josep Miralles⁴⁹⁹ i estarà acompanyada per nombroses conferències sobre art

⁴⁹⁴ Sobre l'obra del poeta avantguardista, convertit en ideòleg ultraconservador a la postguerra vegeu JUNOY, J.M., *Obra poètica*, Barcelona, Edicions dels Quaderns Crema, 1984.

⁴⁹⁵ “Conversa amb Josep Maria Junoy”, *La Veu de Catalunya*, 16 d'octubre de 1927, p.7

⁴⁹⁶ RENART, J., *Diari 1918 – 1960 amb il·lustracions de l'autor...*, vol.IV, p.123, dia 18 d'octubre de 1927

⁴⁹⁷ Es transcriu el text de la conferència a “De l'art sagrat i de les seves possibilitats”, *La Veu de Catalunya*, 19 d'octubre de 1927, p.5

⁴⁹⁸ L'ocasió s'explica a “II Exposició d'Art Litúrgic”, *Vida cristiana*, n.124-125, 1928, p.337-338.

⁴⁹⁹ “II Exposició d'art Litúrgic”, *Vida cristiana*, núm.127, 1928, p.81-100

litúrgic o temes gregorianistes⁵⁰⁰, reproduïdes, segons el constant esperit de divulgació dels *Amics de l'Art Litúrgic*, en un nou anuari. Algunes de les conferències són acompanyades per exemples musicals i a més es celebren concerts on, havent distribuït la partitura, es donava al públic la possibilitat d'unir-se al cant, segons explicava el *Motu Proprio* de Pius X. L'acte de clausura preveia parlaments de mossèn Trens i de Pere Valls, director de la *Schola Cantorum* de Sabadell que cantarà per l'ocasió el "Misteri de Nadal".

Pel que fa a l'exposició en si, és cert que han passat pocs anys, però sorprèn que siguin pocs els "nous" noms, entre aquests els arquitectes Josep Pericas i Josep F. Ràfols, els escultors Ernest Maragall, Enric Monjo, Ramon Perera, Joan Rebull, Josep Viladomat i Rafael Solanic, els pintors Francesc Domingo, Josep Ferrer, Joaquim Ros i Joaquim Renart i en orfebreria la Manufactura Marco.⁵⁰¹ Com veiem, a excepció d'Ernest Maragall i Noble (1903 – 1991), germà del director dels Establiments Maragall, es tracta d'artistes socis del Cercle des de feia anys, un fet que subratlla el perill evident d'autoreferencialitat de la Secció, que es notava paral·lelament en els Anuaris i en les conferències.

Tot i així, *La Veu de Catalunya*, periòdic proper a les posicions del Cercle, dedica moltes pàgines a l'exposició, amb un elogi de fet més moral

⁵⁰⁰ Aquestes seran: "L'arquitectura religiosa moderna" per Francesc Folguera; "I. La indumentaria litúrgica" per mossèn Trens; "Trobada i restauracions dels retaules de Canapost i Castelló d'Ampúries" per Joan Sutrà; "El traslat del cor de la Catedral de Solsona" per Bernardí Martorell; "II. La indumentaria litúrgica" per mossèn Trens; "III. La indumentaria litúrgica" per mossèn Trens; "L'universalisme del cant gregorià" per Josep Barberà; "La música sagrada moderna, segons l'ideal del *Motu proprio*. Obra feta i obra per realitzar" per Josep Massana; "El cant gregorià com generador de la música a veus des del segle XI al XVI, i inspirador de la lírica musical antiga en general" per Higiní Anglès; "El traslat del cor de la Catedral de Barcelona" per Joaquim Bassegoda; "L'obra de Maurice Denis" per Jaume Busquets; "La modernitat en la imatgeria religiosa" per Joaquim Renart. Conferències i concerts es detallen a "II Exposició d'Art Litúrgic", *Vida cristiana*, núm.127, 1928, p.81-95.

⁵⁰¹ Segons el *Catàleg II Exposició d'Art Litúrgic*, Barcelona, Amics de l'Art Litúrgics, Cercle Artístic de Sant Lluc, 1928, el llistat complet d'obres és: Arquitectura: Antoni Gaudí, Joan Bergós, Lluís Bonet, Francesc Folguera, Bernardí Martorell, Josep M. Pericas, Isidre Puig i Boada, Josep Francesc Ràfols, Nicolau Rubió, Josep Jujol, Rafael Masó; Escultura Josep M. Camps, Pere Jou, Ernest Maragall, Enric Monjo, Ramon Perera, Joan Rebull, Josep Viladomat, N.E.C. Collet, Rafael Solanic; Pintura Joan Llimona, Jaume Busquets, Francesc Canyellas, Francesc Domingo, Josep Ferrer, Jaume Guardia, Joaquim Ros, Darius Vilàs, Antoni Vila i Arrufat, Orfebreria i Arts aplicades: Ramon Sunyer, Renart, Francesc Solà, Joan Parellada, Orguès N.D.Montserrat, Biosca i Botey, Manufactura de la casa Marco, Rafael Monrás, M.Illtre. Capítol Catedral de Barcelona, Parròquia de Santa Maria de Badalona, Victòria Casal, GG. Dominiques d'Horta, MM. Mercedàries de Sant Gervasi, Edicions Pius X, Sabadell, Família Ribas.

que estètic. «Els Amics de l'Art Litúrgic porten al davant un estol d'homes generosos que senten la dignitat de l'art i que volen restaurar la litúrgia i dignificar les formes de tota cosa destinada al culte».⁵⁰² Molt crític, en canvi, és Joan Sacs, qui, des de *La nau*, retreu, amb al seva habitual ironia, que «de les prometes que la primera Exposició d'art litúrgic feia esperar, ni una sola no ha estat realitzada; ans al contrari: aquesta segona Exposició està molt per sota de la primera», i fins i tot arriba a demolar l'exposició amb aquestes paraules: «qualsevulga etapa anterior de l'art litúrgic és preferible a aquest nou “pompièrisme” d'aficionats, d'escamotejadors de les dificultats tècniques»⁵⁰³, tot acusant un gaudinisme cansat i sense l'impuls renovador d'un Gaudí amb el qual Sacs tampoc havia estat generós. Amb raó, uns anys abans, Renart havia advertit del possible perill dels *Amics de l'Art Litúrgic* i, comentant una conferència de Vicenç Moragas, afirmava: «en finalitzar el bon senyor Moragas ens donà un llarg curs d'història bíblica referent al tema de Crist i la dona adúltera, completament fora de to del tema tècnic i artístic dels tapissos de referència. Els Amics de l'Art Litúrgic no deuen ser solament una càtedra de religiositat».⁵⁰⁴

Tot i que més d'un “lluc” devia notar l'estancament que començava a patir la Secció, de moment les crítiques oficials es limitaven a Joan Sacs, crític independent i polèmic, que no devia preocupar massa els *Amics de l'Art Litúrgic*. Així les activitats segueixen a tot ritme sense variacions i es tornen a reproduir les conferències donades per l'exposició dins l'Anuari corresponent als anys 1926-28 i publicat l'any 1928.⁵⁰⁵

L'Anuari comença amb un editorial titulat “Guiatge de l'artista cristià” dirigit als «artistes al servei de la Litúrgia catòlica»⁵⁰⁶ que s'eduquen a través d'una espècie de promptuari iconogràfic. La postura didàctica arriba fins a tal punt que quasi sembla una classe de catequesi, i qualsevol perspectiva estètica paral·lela a la religiosa s'abandona fins a transformar els

⁵⁰² *La Veu de Catalunya*, 2 de desembre de 1928, p.8

⁵⁰³ SACS, J. “Art litúrgic”, *La nau*, 12 de desembre de 1928, p.1

⁵⁰⁴ RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor... Op.cit.*, vol.II, p.375, dia 14 de juny 1923

⁵⁰⁵ La publicació de l'anuari s'anuncia a “L'Anuari dels Amics de l'Art Litúrgic”, *Vida cristiana*, núm.128, 1928, p.124-125.

⁵⁰⁶ *Anuari dels Amics de l'Art Litúrgic*, Barcelona, Cercle Artístic de Sant Lluç, 1930

episodis bíblics en «fets històrics».⁵⁰⁷ Una mirada més oberta emergeix de l'agut article de Folguera, aparentment l'únic conscient de la necessitat de no transformar l'art religiós en predicació.⁵⁰⁸ És, però, una veu massa minoritària per reorientar l'activitat d'un grup nascut amb el propòsit necessari de revitalitzar l'art religiós agonitzant de l'època i que començava a perdre de vista el propòsit amb què havia sorgit: promoure un art encarrilat dins les exigències de la litúrgia i no transformar l'art en catequesi.

L'Anuari successiu, publicat l'any 1930, es limita a la continuació de l'article sobre "El guiatge de l'artista cristià", acompanyat per il·lustracions d'exemples d'art cristià a Catalunya, on ja només es deixa espai als promotors dels *Amics de l'Art Litúrgic*, presentats com a únics intèrprets del nou art religiós.⁵⁰⁹ Al costat de propostes interessants en les arts de la forja, l'orfebreria i el tapís⁵¹⁰, trobem un cert gaudinisme molt literal barrejat amb el renaixement italià en arquitectura, i una falta d'idees regeneradores en pintura i escultura.

D'altra banda l'estancament de la Secció ja s'havia notat en la publicitat que es dona, a través de l'*Anuari* i de la revista *Vida cristiana*, al *Concurso Internacional de Imágenes del Sagrado Corazón* promogut per la Casa Subirana. Si bé amb una certa intenció polèmica Gasch comenta que «ens semblen més intensos els carrinclons Sagrats Cors del "Concurs Subirana" que totes les sublimitats d'un deixatat cubisme germànic que ens puguin proposar els Amics de l'Art Litúrgic»⁵¹¹, es tracta d'un concurs de tema tancat en aquella línia "catequística" allunyada de preocupacions estètiques que dominarà en les exposicions de tema religiós del Cercle a la postguerra.

La falta d'una proposta artística seriosa fa que el grup, que havia dominat la imatge del Cercle per uns anys, perdi centralitat en una època en què, amb l'alleugeriment de les tenalles de la Dictadura, els artistes veien

⁵⁰⁷ *Ibidem*

⁵⁰⁸ FOLGUERA, F., "Arquitectura moderna", dins *Anuari dels Amics de l'Art Litúrgic*, Barcelona, Cercle Artístic de Sant Lluç, 1928, p.72-73

⁵⁰⁹ Com sempre molt afalagador és el comentari a *Vida cristiana*, núm.140, 1929, p.268-269.

⁵¹⁰ Interessant un treball al batik de Mme. Collet reproduït al catàleg i que recolza la valoració positiva de la seva trajectòria artística que se'n fa a BRACONS CLAPÉS, J., "A propòsit del Centenari del Cercle Artístic de Sant Lluç (1893 – 1993)", *L'Esmalt*, núm.18-19, juliol 1993, p.5-8

⁵¹¹ GASCH, S., *Miró... Op.cit.*, p.20. Gasch està referint les seves opinions juvenils.

amb recel programes artístics normatius que limitaven la seva llibertat d'acció. Tot i que els *Amics de l'Art Litúrgic* no deixin d'existir⁵¹², la nova presidència concentra els seus interessos en altres sectors i des de l'any 1930 s'obren perspectives molt més variades.

1.2.7 ELS ANYS DE LA DICTADURA DE PRIMO DE RIVERA COM A REREFONS DE LA PROMOCIÓ DE L'ART LITÚRGIC

Al marge de les iniciatives dels *Amics de l'Art Litúrgic*, que als anys vint són sens dubte el veritable motor de l'entitat, és prou difícil perfilar un retrat de la vida de l'entitat en l'etapa de la Dictadura de Primo de Rivera. De fet el *Llibre d'actes*, s'interromp l'any 1921 i, a excepció d'uns pocs fulls no enquadernats que expliquen el naixement dels *Amics de l'Art Litúrgic*, no es torna a escriure fins a l'octubre del 1930. La coincidència cronològica entre la manca de les actes i una etapa en què Primo de Rivera havia prohibit redactar en català la documentació de qualsevol associació pot generar moltes hipòtesis, des d'aquella d'uns "llucs" que rebutgen escriure actes oficials en un altra llengua fins aquella d'una destrucció voluntària dels documents en català que podien posar en perill l'entitat. Aquestes il·lacions no ens restitueixen, però, el contingut del *Llibre d'actes* dificultant una imatge de conjunt d'aquests anys. No sembla, però, equivocat suposar que es tracti d'una període no gaire feliç en què els problemes interns havien de sumar-se a la grisor cultural i al conservadorisme imposat per la dictadura.

Hem vist com la majoria dels joves animadors de l'avantguarda ja havien deixat Barcelona l'any 1920. Els socis veterans que representaven el prestigi dels inicis de l'entitat començaven a morir⁵¹³ mentre les relacions entre vella i nova generació devien fer-se delicades i les propostes de canvi

⁵¹² De fet l'única iniciativa important que organitzen als anys trenta és una exposició de pessebres al nadal del 1931. Tot i així la Secció continua existint com demostra el fet que segons *La Vanguardia*, 22 març de 1936, p.25, organitzi amb la Lliga Espiritual de la Mare de Déu de Montserrat uns exercicis espirituals i que, quan l'entitat és obligada a tancar portes, el decret condemni al mateix destí els *Amics de l'Art Litúrgic*. Mossèn Trens continuarà a recolzar el projecte de la Secció quan el Cercle tanqui i l'any 1939 crearà *Ars Sacra* amb el fi d'orientar la restauració i l'ornamentació de les esglésies segons les directives litúrgiques i els cànons moderns.

⁵¹³ Dels fundadors ja s'havien mort Alexandre M. Pons, Agustí Robert i Alexandre de Riquer, qui s'havia traslladat a Mallorca des de feia uns quants anys. L'any 1926 moren Gaudí i Joan Llimona.

estatutari semblaven destinades a fracassar contra l'obstinació del Cos Fundador.

Pel que fa a la postura política dels “llucs”, no sabem si entre aquells propers a la Lliga Regionalista hi havien els barcelonins que, segons Cambó, el “perill roig” havia transformat en dòcils acollidors de la dictadura.⁵¹⁴ Si n'hi havia algun, hagué de canviar d'idea quan s'explicità el programa de Primo de Rivera en contra de l'autonomia. Sens dubte els “llucs” no aprovarien la prohibició de l'ús de la llengua i la bandera catalanes així com la liquidació de la Mancomunitat i l'intent de desmembrar territorialment Catalunya.⁵¹⁵ Pensem que un soci dels orígens com Raimon d'Abadal serà obligat a l'exili per haver publicat, com a degà del Col·legi d'Advocats de Barcelona, l'anuari en català, i que Gaudí fou arrestat l'any 1924 per haver participat a una missa en català organitzada per la Lliga Espiritual de la Mare de Déu de Montserrat, mentre, en els mateixos anys, Joan Llongueras fou un dels organitzadors dels Jocs Florals que es celebren en semiclandestinitat.⁵¹⁶ Els esmentats posicionaments catalanistes condemnats per la Dictadura no són adoptats des del paper de socis de l'entitat, però, tractant-se de “llucs” especialment estimats, ens indiquen quines devien ser les inclinacions del Cercle. Així mateix figures de referència per la Secció *Amics de l'Art Litúrgic* com el bisbe Vidal i Barraquer i Lluís Carreras s'oposen a la persecució del catalanisme conduïda en aquells anys.⁵¹⁷

Una nova reelecció de Lluís Serrahima l'any 1923⁵¹⁸ devia, doncs, correspondre a una etapa especialment delicada. L'escassa llibertat

⁵¹⁴ CAMBÓ, F., *Les Dictadures*, Barcelona, Llibreria Catalònia, 1929, p.137-138

⁵¹⁵ Per resseguir la política cultural anticatalanista de la dictadura riveriana vegeu ROIG ROSICH, J.M., *La dictadura de Primo de Rivera a Catalunya: un assaig de repressió cultural*, Barcelona, PAM, 1992

⁵¹⁶ *Ibidem*, p.221, 251 i 346-373

⁵¹⁷ Vegeu GARCÍA JORDAN, P., *Els catòlics catalans i la segona República (1931 – 1936)*, Barcelona, PAM, 1986, p.30; ROIG ROSICH, J.M., *La dictadura de Primo de Rivera a Catalunya...* *Op.cit.*, p.381-383 i p.389 i MUNTANYOLA, R., *Vidal i Barraquer cardenal de la pau...* *Op.cit.*, p.126-229

⁵¹⁸ Segons *Llibre d'actes*, dia 15 de novembre de 1923, AHCASLL, torna a ser elegit Serrahima que havia guiat l'entitat des de l'any 1916. L'acompanyen el vicepresident Joan Llimona, el secretari Joaquim Amigó, el tresorer Jaume Figueras, el comptador Joan Matamala, el vocal d'acadèmia Darius Vilàs i el vocal conservador Francesc Vidal. Dels càrrecs de bibliotecari i de vocal, abans ocupats per Sebastià Gasch i Joan Martí, no es comenta res.

d'expressió⁵¹⁹ sumada a l'absència del *Llibre d'actes* no ens deixa massa traces de l'activitat social. L'any 1923 en què se celebra la inauguració oficial dels *Amics de l'Art Litúrgic*, només ens consta una sessió sobre “El cinema soviètic” a càrrec de Josep Palau i Claveras (1903 – 1985), seguit per la projecció de la pel·lícula “L'Exprés blau” i, l'any següent, unes projeccions de diapositives d'artistes italians, flamencs i espanyols.⁵²⁰

Si la *I Exposició d'Art Litúrgic* és l'esdeveniment del 1925, a banda de les conferències quaresmals d'art religiós, se'n celebren de “profanes” donades per personatges significatius: el polifacètic soci Lluís Masriera, que a l'entitat havia donat a conèixer la seva vessant d'artista plàstic, però que s'havia dedicat profusament al teatre, farà una intervenció sobre la companyia teatral Els Belluguets que fundà l'any 1921⁵²¹; el soci i director de Museus Joaquim Folch i Torres, que havia col·laborat decisivament en el rescat d'una bona part de les pintures murals romàniques catalanes, explica aquestes noves adquisicions a la conferència titulada “Pintures murals romàniques al Museu de la Ciutadella”; el dibuixant i caricaturista Gaietà Cornet parla sobre “L'artista i la tècnica de la reproducció gràfica”; condou el cicle Adrià Gual i Queralt (1872 – 1943), únic no soci, tractant el tema de “Les danses de la mort”.⁵²²

La continuïtat del càrrec de Serrahima s'interromp a la tardor del 1926 amb la breu i poc significativa etapa conduïda per Junoy, que devia crear alguna tensió si dimiteixen el comptador Sebastià Gasch i el tresorer Jaume Figueras.⁵²³ De la seva presidència destaca, paral·lelament als esmentats homenatges gaudinians, la participació activa dins del concurs d'urbanització

⁵¹⁹ Apareixen a l'AHCASLL els primers permisos demanats al Governador Civil per la celebració de les activitats, documents anteriorment innecessaris. A més segons una carta de l'any 1925, AHCASLL, els “llucs” són cridats a justificar al Governador Civil quins són el segell i el distintiu de l'entitat.

⁵²⁰ Les invitacions es troben a l'AHCASLL. L'escriptor Josep Palau era expert de cinema rus i autor del volum *El cinema soviètic. Cinema i revolució* (1932).

⁵²¹ Vegeu VÉLEZ, P., *Lluís Masriera... Op.cit.*, p.11. La vida i la producció teatral dels Belluguets es trova explicada a la revista portaveu *La Veu Punxaguda*. Des de 1932, un any després de donar-se de baixa del Cercle, Lluís Masriera funda el Teatre Stadium dins de l'espaiós taller familiar amb estructura de temple, obra de Vilaseca.

⁵²² “Conferències d'art”, *Gasetta de les arts*, 1 de maig de 1925, p.7

⁵²³ Cartes respectivament dels dies 26 de setembre i 30 d'octubre, AHCASLL. A més, com declara a *La Veu de Catalunya*, 18 octubre del 1927, només pren possessió del càrrec l'any successiu així que conduirà l'entitat per un sol any. Sota la seva presidència un grup de socis lamentarà, amb una carta datada 19 de novembre del 1926, la cessació de la compra de revistes que ha portat l'entitat a un «isolament espiritual suïcida».

de la Plaça Catalunya i les protestes en contra de la destrucció dels frescos de Torres-García al Palau Sant Jordi.⁵²⁴ Fracassa, en canvi, una nova proposta, avançada per Jaume Busquets, Emili Bosch, Julià Fernández i Gual i Andreu Avel·lí Artís i Tomàs (1908 – 2006) de «donar al “Cercle” un règim interior més democràtic» canviant-ne l'estatut.⁵²⁵ El delicat tema, que ja s'havia acollit amb certa hostilitat pel Cos Fundador sota la presidència de Serrahima, no podia sinó trobar una resposta negativa en una etapa políticament més tancada i amb un president que tot just s'havia convertit d'avanguardista en conservador.

També breu és la presidència de Rafael Benet⁵²⁶, que, tot i correspondre a la celebració de la *II Exposició d'Art Litúrgic*, ja coincideix amb la progressiva pèrdua de centralitat dels *Amics de l'Art Litúrgic*. A més de col·laborar a l'exposició del paisatgista de marines Jacint Olivé i Font (1896 – 1967), el Cercle organitza un cicle de conferències quaresmals que ja no es dedica exclusivament a temes d'art religiós. Si Joan Bergós intervé sobre “La Catedral Vella de Lleida”, Anna March d'Estelrich al piano i Enric Roig al violí actuen i parlen sobre “Remarques sobre interpretació de les sonates clàssiques per a violí”, mentre que l'escriptor Josep Millàs-Raurell parlarà sobre “Temes teatrals”.⁵²⁷ Així mateix l'any següent només la intervenció de Capdevila sobre “Ideologia i sentiment en l'Art” representa la línia dels *Amics de l'Art Litúrgic*, mentre que Junoy intervé sobre “L'Art i el seu mercat” i les conferències de Ràfols i de Benet, titulades “Unes consideracions sobre l'Art migeval italià” i “La grandesa de Leonardo”, anticipen la tendència a la

⁵²⁴ Folguera representarà el Cercle al Jurat, segons s'explica a una carta a l'alcalde datada 2 de maig de 1927, AHCASLL. A la plaça es troben escultures dels socis Josep Llimona, Eusebi Arnau, Enric Clarasó, Dionís Renart, Pau Gargallo i Pere Jou.

⁵²⁵ JARDÍ, E., *Història del Cercle Artístic de Sant Lluç...* Op.cit., p.111-112

⁵²⁶ Acta manuscrita de la reunió del Compromissaris del 12 novembre del 1928, AHCASLL. En una carta manuscrita a mossèn Trens del dia 28 de novembre del 1928, AHCASLL, Benet mostra la seva intenció de dimitir a causa de l'actuació de la Dictadura envers la prorrogada exposició internacional, de la qual exclouen tot els elements catalanistes que havien començat el projecte i a la qual, doncs, Benet no vol participar. Així s'hi expressa: «com que veig que els socis fundadors no estan d'acord amb el criteri que jo tinc sobre l'Exposició i creient que aquests senyors tenen molt més drets que jo – que a la fi soc un meteco – en portar la direcció d'aquest Cercle de Sant Lluç, poso des de aquest moment el meu carrec de president a les seves mans». Benet conserva el càrrec, però només per aquell bienni.

⁵²⁷ Les invitacions a les conferències es conserven a l'AHCASLL. La conferència de Bergós es publicarà més endavant amb el títol BERGÓS, J., *La Catedral vella de Lleida*, Barcelona, Editorial Barcino, 1928.

recuperació dels antics mestres que caracteritzarà les intervencions de Renart dels anys trenta.⁵²⁸

En acabar-se la dècada neix a poc a poc un desig de participació en les activitats ciutadanes i l'entitat —que torna tímídamment a abocar-se dins la vida artística ciutadana oferint un “Premi Cercle Artístic de Sant Lluç” a la *Exposición de Ferretería Artística* organitzada pel gremi de serrallers i ferrers de Barcelona⁵²⁹— esdevé protagonista de la brillant estació de l'esperadíssima *Exposición Internacional* del 1929.⁵³⁰ El Cercle, promotor de la reivindicació del paper dels artistes dins l'Exposició⁵³¹, hi veu consagrats els seus socis. Francesc Galí realitza, amb la Cúpula del Palau Nacional, la seva obra mural més important i l'arquitecte Manuel M. Mayol i Ferrer (1899 – 1929), aleshores tresorer del Cercle, construeix el Palau d'Agricultura, amb decorat del vocal Darius Vilàs.⁵³²

Mayol morirà sobtadament aquell mateix setembre i l'entitat mostrarà el seu esperit solidari rendint-li homenatge en la missa del dia del patró amb unes paraules dedicatòries del president Rafael Benet.⁵³³ De fet allò que queda clar de l'escassa documentació és que en aquesta dècada no es perd el sentiment de germanor entre “llucs”, que mourà, per exemple, la subscripció al soci Lluís Graner, malalt en la llunyana Nova York, o que animarà l'ininterromput ritual de la diada de Sant Lluç: la tradicional xocolatada a Can Culleretes i una activitat cultural escalfada per la càlida atmosfera

⁵²⁸ Programa de les conferències quaresmals, AHCASLL

⁵²⁹ “La Exposición de Ferretería Artística”, *La Vanguardia*, 9 de desembre del 1929, p.3

⁵³⁰ Hem vist com a l'organització de l'exposició havia estat convocat també el Cercle, que envia com a representant Jeroni Martorell. *Llibre d'actes*, dia 22 de juny del 1907, AHCASLL. Sobre l'exposició i la seva arquitectura vegeu *Exposición Internacional de Barcelona. 1929. El arte en España. Guía del Museo del Palacio Nacional*, Barcelona, Imp. Eugenio Subirana, 1929; SOLÀ MORALES, I., *L'exposició Internacional de Barcelona 1914 – 1929. Arquitectura i ciutat*, Barcelona, Fira de Barcelona, 1985; GRANDAS, M.C., *L'Exposició Internacional de Barcelona de 1929*, Sant Cugat del Vallès, Els Llibres de la Frontera, 1988.

⁵³¹ A l'AHCASLL es conserva l'esborrany d'una carta intestada del Cercle que reclama la funció dels artistes en l'Exposició, protesta a què s'adjunten diverses entitats firmants.

⁵³² Un elogi de la decoració del Palau, realitzada pel soci Darius Vilàs, es troba a CIERVO, J., *Diari Oficial de la Exposición Internacional de Barcelona*, Barcelona, 28 de desembre del 1929.

⁵³³ S'explica a *Vida cristiana*, núm.135, 1929, p.42: «l'endemà de la festa de Sant Lluç, el Cercle Artístic de Sant Lluç i els Amics de l'Art Litúrgic, com un endemà de festa major, feren celebrar uns sufragis per l'ànima d'En Manuel M. Mayol i Ferrer, arquitecte que morí el 22 de setembre a la seva casa pairal de Sarrià. Sempre que es mor un soci del Cercle Artístic de Sant Lluç, aquesta entitat fa celebrar una missa per l'etern descans del soci traspassat. Però el sufragi dedicat a l'enyorat i jove arquitecte revestí més solemnitat pel fet que En Mayol va morir quan exercia el càrrec de tresorer de l'esmentada societat artística».

fraternal que trenta anys després de la seva fundació l'entitat no havia perdut.⁵³⁴ Aviat aquesta germanor tornarà a ser acompanyada per una oblidada vivacitat intel·lectual portada per l'adveniment de la República.

1.3 VENTS FAVORABLES I CONTRARIS: DELS ANYS DE LA II REPÚBLICA AL TANCAMENT

1.3.1 LA POSTURA DEL CERCLE DAVANT LES TRANSFORMACIONS POLÍTIQUES

Hem esmentat ja com l'etapa de repressió de la cultura catalana durant la Dictadura no fou feliç per l'entitat que devia, doncs, acollir com una ventada d'aire fresc els canvis al començament de la nova dècada.

Els "llucs" devien assumir la mateixa postura de les franges catòliques catalanistes que no s'identificaven plenament amb un règim monàrquic repressor dels espais d'autonomia. De fet, tot i les possibles preocupacions vinculades a una reivindicació de laïcitat del nou règim republicà, l'Església catalana no s'oposa, almenys en un primer moment, al canvi polític, que acull amb optimisme. Pensem que Lluís Carreras, membre del cos consultiu de la Secció *Amics de l'Art Litúrgic*, l'any 1931 publica a la sabadellenca *Cultura Cristiana* un article titulat "Déu guardi la República" en què afirma: «és arribat el moment històric que Catalunya pugui donar-se en pau i justícia la seva llei autonòmica. Finida la dinastia tirànica que per conquesta li imposà la seva suberania i amb la Dictadura pretengué d'exterminar per sempre el seu esperit, el nostre poble reprèn la possessió d'ell mateix en

⁵³⁴ Ja hem esmentat les conferències de Junoy del 1926 i 1927 així com aquella del 1924 de Trens, qui l'any 1923 donarà un parlament sobre "L'art dels benedictins de Beuron". Invitació a la festivitat de Sant Lluc, 1923, AHCASLL. L'any 1925 arran la missa, celebrada per Josep Llovera a San Felip Neri, Capdevilla aborda temes d'estètica d'herència torres-i-bagesiana i neotomista en el parlament "La matèria artística". CAPDEVILA, J.M., "La matèria artística", *La Veu de Catalunya*, 23 d'octubre de 1925, p. 5, 24 d'octubre del 1925, p. 5, 29 d'octubre del 1925, p. 6 i 30 d'octubre del 1925, p. 5. L'any 1928 hi haurà una «entusiasta i ben documentada descripció» de Renart sobre "La capilla de los españoles de Florencia" que es repetirà l'any següent. Invitació a la conferència, 1928, AHCASLL; *Vida cristiana*, núm.135, 1929, p.42; targetó d'invitació, AHCASLL i "La capilla de los españoles de Florencia" *La Vanguardia*, 17 d'octubre del 1929, p.11

l'ordre polític i es troba en situació de tornar a viure la seva vida pròpia després de segles d'arrauliment indígena i pressió extranya».⁵³⁵

No ha, doncs, d'estranyar que el Cercle firmi, juntament amb altres entitats catòliques⁵³⁶, la seva adhesió a la República, acatant la carta del bisbe de Barcelona que demanava «un acto de fe viendo en estos acontecimientos trascendentales de nuestra historia la mano de Díos».⁵³⁷ S'acull el nou govern «amb aquella dreta i honorable voluntat de la consciència cristiana de ciutadans que cerquen el bé comunal», seguint els manaments de Lleó XIII, qui, segons el mateix document, afirmava que «el criteri suprem del bé comú i de la tranquil·litat pública imposa l'acceptació dels nous governs establerts de fet».⁵³⁸ Subratllem de tota manera que s'hi afirma com «la professió del Cristianisme pot concordar-se perfectament amb la forma republicana» on la paraula “pot” i no “ha de” deixa clar que també altres formes polítiques ho podrien fer.

Més que d'una entusiàstica i unànime acollida es podria parlar d'una voluntat de retorn a una normalitat que la Dictadura havia negat. L'encoratjament, repetit dues vegades, «Déu guardi la República» —réplica del títol de l'editorial de Lluís Carreras— era fet més en nom d'un pacifisme cristià i de les noves possibilitats obertes al catalanisme que en nom d'una plena condició.

Això no exclou sinceres adhesions de primera hora, com en el cas de Joaquim Renart, aleshores vicepresident del Cercle, que així beneeix la República al seu diari: «El meu germà Dionís ha vingut a la botiga a donar-nos la notícia. Estava engrescadíssim i, prèvia subscripció, tots els del taller hem refrescat l'adveniment [sic] amb una copa de xampany».⁵³⁹ Pocs dies

⁵³⁵ Núm. 16, 16 d'abril del 1931, p.61-62. Sobre la acollida de la República per part dels catòlics vegeu GARCÍA JORDAN, P., *Els catòlics catalans i la segona República...* *Op.cit.* El bisbe Vidal i Barraquer visitarà Macià i beneirà el nou govern a tan sols quatre dies de la proclamació. Vegeu MUNTANYOLA, R., *Vidal i Barraquer...* *Op.cit.*, p.235-236.

⁵³⁶ El document, datat 15 d'abril del 1931 i conservat a l'AHCASLL, està firmat per la Lliga Espiritual de la Mare de Déu de Montserrat, per l'Acadèmia de Joventut Catòlica, per la Acadèmia Catòlica de Sabadell, per l'Associació d'Amics de *El Matí* i per la Junta Federal de la Federació Catalana d'Estudiants Catòlics.

⁵³⁷ La carta i també el manifest d'adhesió firmat pel Cercle es transcriuen, en castellà, a *La Vanguardia*, 17 d'abril del 1931, p.6.

⁵³⁸ *Ibidem*

⁵³⁹ RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor...* *Op.cit.*, vol.V, p.57, dia 14 d'abril del 1931

després ens confirma: «estem massa comoguts... totes les classes socials rendeixen homenatge i s'ofereixen al president Macià. Una unanimitat, sentida o de conveniència, com no s'havia vist mai». ⁵⁴⁰

Tot i així devia prevaldre dins l'entitat un front més moderat i l'any 1931 es desestima la proposta del bibliotecari Esteve Batlle ⁵⁴¹ de penjar a la seu social una bandera republicana al costat de la catalana «tenint en compte les varies opinions entre els socis de l'Entitat i seguint el criteri que des de la seva fundació havia imperat de no fer manifestacions de classe d'ordre polític».

Amb l'enfortir-se del grup d'esquerra dins del govern i l'amenaça de la pèrdua dels privilegis de l'Església i la secularització de la Constitució — que de fet serà aprovada el 9 de desembre del 1931— la postura dels socis catòlics potser devia fer-se més crítica. El mateix Renart el mes següent ja modera la seva posició i afirma: «lleigeixo, per exemple, “La Rambla” i no trobo bé que vulgui encebar-se amb si els d’ “El Matí” no eren republicans o si els de la Lliga no tenen dret a res. Tots són gent catalana» ⁵⁴² o més explícitament declara: «l'actuació d'en Francesc Macià és tanmateix ben deplorable. Actua com a president de partit i no com a president de Catalunya». ⁵⁴³ Tot i les possibilitats de tenir dubtes sobre la línia política que el govern republicà, sobretot les seves franges laiques, anaven adoptant, és indubtable que un esperit de renovació contagia els “llucs” en aquests anys.

⁵⁴⁰ RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor... Op.cit.*, vol.V, p.57, dia 17 d'abril del 1931

⁵⁴¹ *Llibre d'actes*, dia 29 de maig del 1931, AHCASLL. Sense excessiu entusiasme s'acordarà posar la bandera republicana només en els dies de gala i juntament a la bandera catalana. L'autor de la proposta ha de ser Esteve Batlle i Ametlló (1871 – 1945), pintor i conservador del Museu d'Art Decoratiu i Arqueològic. El seu republicanisme devia ser prou encès puix que organitza una exposició sobre la proclamació de la Segona República. Invitació continguda al Fons F-DH del Pavelló de la República

⁵⁴² RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor... Op.cit.*, vol.V, p.67, dia 29 d'abril de 1931. Recordem que *El Matí*, diari catòlic independent en català, editat entre 1929 i 1936, fou promogut i dirigit pel soci i expresident Junoy juntament amb Josep Maria Capdevila.

⁵⁴³ RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor... Op.cit.*, vol.V, p.88, dia 18 de juny del 1931

1.3.2 UN PERÍODE RIC D'ACTIVITATS ACOMPANYA LA REPÚBLICA

Fos quin fos el grau d'adhesió política a la República, la frescor intel·lectual que aquesta porta, després d'una etapa d'estancament, influeix positivament en l'atmosfera que es viu a l'entitat. Si Barcelona travessa la brillant estació d'ADLAN, del GATCPAC, del Manifest Groc, dels Logicofobistes, el Cercle no participa directament en aquestes iniciatives⁵⁴⁴, però sempre hi veu aparèixer algun soci, fet que demostra l'obertura als més nous ferments.

Paral·lelament, doncs, l'entitat respira un aire renovat. És «la fase que inicia amb els acabaments de la Dictadura, en què el Cercle cobra una vida pletòrica, que el mou a ampliar els locals (any 1930) ocupant el primer pis de la casa on estava».⁵⁴⁵ L'esdeveniment, que Alexandre Galí anticipa i presenta com naturalment sorgit del fervor de l'època, és en realitat fruit de dures batalles⁵⁴⁶, però és cert que el gener del 1931 Renart pot anunciar que «finalment hem llogat el pis de sobre del Cercle Artístic de Sant Lluç, que hi havia viscut la senyora Verdaguer i Callís. Farem una escala interior de comunicació i el local quedarà ampliat extraordinàriament amb noves dependències i noves activitats. Tot un món de responsabilitat que se'n ve al damunt. Hem pogut salvar la tossuderia del propietari, senyor Carreras, i ara només falten quartos. Però ens en sortirem».⁵⁴⁷

El mètode d'autofinançament és una tómbola d'art per la qual els artistes cedeixen les seves obres, una pràctica que tornarà a repetir-se sovint al

⁵⁴⁴ Recordem que Prats, promotor d'ADLAN, fou, l'any 1934, comptador de l'entitat i en foren respectivament vocal i bibliotecari Artur Carbonell i Carbonell i Magi Albert i Cassanyes, membres del grup Logicofobista. Altres socis que participen en activitats avantguardistes són Miró, Gasch i els arquitectes Torres-Clavé i Puig Gairalt, el primer figura clau del GATCPAC així com de la revista *A.C.* i el segon present a l'exposició del GATCPAC a les Galeries Dalmau l'any 1929. D'aquests últims dos no podem, però, indicar el grau de participació dins l'entitat als anys trenta.

⁵⁴⁵ GALÍ, A., "Institucions privades. 1893 Cercle Artístic de Sant Lluç" dins *Història de les institucions i del moviment cultural a Catalunya 1900 – 1936... Op.cit.*, p.159

⁵⁴⁶ «El cas del senyor Carreras i el nostre Cercle Artístic de Sant Lluç és d'allò més xocant» s'explica a RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor... Op.cit.*, vol.V, p.12, dia 9 de gener del 1931, «voldríem llogar-li el principal de la mateixa casa i no hi ha manera d'entendre's. Que si tres bigues, que si mil pessetes per desperfectes, si tres duros pel qui escombra el passatge. Podria escriure's un tros d'història barcelonina d'aquella tan típica, que molts creuen que és de temps passats i que és encara ben actual. Quin Llibre podria escriure's d'aquests temps actuals que semblen del temps del *Tio Nelo*».

⁵⁴⁷ *Ibidem*, vol.V, p.21, dia 23 de gener del 1931

Cercle.⁵⁴⁸ Amb els diners de la tómbola «les obres del Cercle Artístic de Sant Lluç van progressant... tothom està entusiasmat i ara els socis ja comencen a veure-hi l'esforç i el sacrifici».⁵⁴⁹ L'estatge del carrer de Montsió s'amplia així amb una nova classe de dibuix, sales d'esbarjo i de conversa i una renovada sala d'exposicions inaugurada, com veurem, amb un homenatge al fundador Joan Llimona.

La millora dels locals s'acompanya d'un esperit de renovació de les activitats: a partir de la reelecció com a president de Lluís Serrahima —que conduirà l'entitat per tot els anys trenta amb una Junta quasi invariada⁵⁵⁰— comencen una sèrie d'iniciatives que, sense seguir una línia definida, mostren en la varietat i en la diversificació el veritable desig d'absorbir les idees més actuals i efervescentes que provenien de les diferents àrees de coneixement, des de les formes cultes als gèneres populars, des dels brots locals a l'actualitat internacional. Els interessos dels “llucs” es mouen dins dels àmbits tradicionals com pintura i escultura, però també dins de la música, la literatura, el teatre, el cinema, el folklore, passant des de l'admiració de les grans obres dels mestres del passat a la celebració dels contemporanis.

⁵⁴⁸ *Llibre d'actes*, dies 13 de febrer i 9 d'octubre del 1931 i carta d'invitació a participar, AHCASLL. S'encarreguen de recollir les obres els socis Vilàs, Vidal, Canyellas, Mora, Batlle i Carbonell. Segons RENART, J. *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor...* *Op.cit.*, vol.V, p.152, dia 1 de novembre del 1931, el senyor Riera (presumiblement Pau o Rossend Riera, fills de Tecla Sala, estrictament vinculada amb el consiliari Trens) proposa comprar tots els números per 10.000 pessetes, així que el dia següent «la gent protesta per l'esgotament dels números de la Tómbola de Sant Lluç», *Ibidem*, vol.V, p.153, dia 2 de novembre del 1931. Vegeu també *Llibre d'actes*, dies 3 i 10 de novembre del 1931, AHCASLL. Un altre suport econòmic a les reformes de l'estatge vé de la donació dels Srs. Llansó i Monegal. *Llibre d'actes*, dia 11 de gener del 1932, AHCASLL. També s'organitzarà una altra tómbola, l'any 1935, estant al què es diu a *Llibre d'actes*, dies 18 de gener i 22 de febrer del 1935, AHCASLL.

⁵⁴⁹ RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor...* *Op.cit.*, vol.V, p.119, dia 1 de setembre del 1931

⁵⁵⁰ Així, comenta el vicepresident Renart, aquella «nova Junta que avui s'ha constituït, sota la presidència de don Lluís Serrahima, el president insostituïble del Cercle, ja que després d'haver provat elements dels que en deiem savis i no serveixen per a res, han hagut de raure una altra volta en la persona del senyor Serrahima que tan estima el Cercle». RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor...* *Op.cit.*, vol.IV, p.518, dia 5 de novembre del 1930. D'altra banda, segons una carta del compromissari Josep de Riquer del dia 16 de desembre del 1930, AHCASLL, els càrrecs anunciats no correspondrien a aquells realment escollits a la reunió de compromissaris. A la Junta acompanyaran ininterrompudament el president al càrrec de secretari Joaquim Amigó, al càrrec de vocal d'estudi Darius Vilàs i a la vicepresidència Joaquim Renart, qui l'any 1933 amenaça amb la dimissió, però acaba quedant-se (RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor...* *Op.cit.*, vol.V, p.333, dia 18 d'octubre del 1933, p.335; vol.V, dia 23 d'octubre del 1933, p.337; vol.V, dia 27 d'octubre del 1933, p.346; vol.V, dia 16 de novembre del 1933).

En un moment en què la premsa espanyola comença lentament a parlar de les avantguardes cinematogràfiques, entre els socis del Cercle creix l'interès pel setè art. A les conferències de Quaresma de l'any 1930 trobem dues intervencions sobre cinema: el doctor Jeroni Moragas (1901 – 1965), crític de cinema i psicòleg⁵⁵¹, parla sobre “Independència del Cinema”, seguit per la projecció del film mut “Underworld” de Josep von Sternberg; Enric Serra i Oriol de Martí parlaran, en canvi, sobre “El cinema actual”.⁵⁵² L'atenció cap al cinema s'intensifica amb la creació d'un curset a càrrec de Miquel Font amb dues diferents edicions.⁵⁵³

També el teatre, en els seus aspectes més variats, és un foc d'interès de l'entitat. L'any 1932 una conferència del periodista Lluís G. Manegat (1888 – 1971) dedicada a “El teatre catòlic modern” d'Henri Gheon acompanya la representació d’“El pont del Diable” i “Sant Nicolau a domicili”.⁵⁵⁴ La seguiran una intervenció de Josep F. Ràfols amb la representació de “Mollesa, Raïm i sacrifici” d'Henri Brochet i una conferència d'Adrià Gual sobre les “Representacions de la Passió a Oberammergau”.⁵⁵⁵ L'any següent s'organitza un curs obert, dirigit pel conegut expert de folklor català Joan Amades i Gelats (1890 – 1959), sobre teatre popular.⁵⁵⁶

Entre teatre i literatura, en el marc de la celebració del centenari de Goethe, Magí Albert Cassanyes i Mestres (1893 – 1956) explica les teories estètiques del gran romàntic alemany, Manuel de Montoliu i Togores (1877 – 1961) n'introdueix la personalitat i parla de la seva religiositat i la

⁵⁵¹ Especialment interessat a la relació entre cinema i psicologia, el professor i membre de l'Institut d'Observació Psicològic de Barcelona, era soci actiu de la secció de *Cinema Amateur* i de la corresponent revista del Centre Excursionista de Catalunya.

⁵⁵² *Llibre d'actes*, dia 20 de maig del 1932, AHCASLL i *La Vanguardia*, 1 de maig de 1935, p.9

⁵⁵³ *Llibre d'actes*, dies 3 i 27 d'abril del 1934 i esberrany de “gasetilla suplicada” del 28 de març del 1930, AHCASLL i *La Vanguardia*, 29 de març del 1930, p.9

⁵⁵⁴ *La Vanguardia*, 5 d'abril del 1930, p.8

⁵⁵⁵ RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor... Op.cit.*, vol.V, p.187, dia 20 de març del 1932; *Llibre d'actes*, dia 26 de febrer del 1932, AHCASLL i GALÍ, A., “Institucions privades. 1893 Cercle Artístic de Sant Lluç” dins *Història de les institucions i del moviment cultural a Catalunya 1900 – 1936... Op.cit.*, p.164. La passió d'Oberammergau, a Baviera, era entre les més conegudes representacions de la passió de Crist, gènere provinent del drama litúrgic medieval i que als Països Catalans comptava amb exemples molt antics.

⁵⁵⁶ RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor... Op.cit.*, vol.V, p.237, dia 18 d'octubre del 1932. Amades serà nomenat poc després conservador del Museu d'Indústries i Arts Populars del Poble Espanyol i responsable de la Secció de Gravats Populars. Vegeu AVIÑOÀ, X. (dir.), *Història de la Música Catalana, Valenciana i Balear... Op.Cit.*, vol.IX, p.38

coneguda cantant Mercè Plantadas en llegeix i canta poesies en la traducció d'Apel·les Mestres, qui presencia l'acte. Així mateix es representen “Eridon i Aminda” i “Ifigènia en Tàurida”, en traducció maragalliana, a càrrec de la companya d'amateurs “El nus”, dirigida per Narcís Masó i Valentí (1890 – 1953).⁵⁵⁷

Un altre gènere de teatre, aquell de putxinel·lis, animarà cada diumenge l'entitat gràcies al popular titellaire Ezequiel Vigués “Didó” (1880 – 1960). Feia temps, un altre conegut titellaire, Juli Pi, ja havia actuat al mateix local, quan acollia el grup dels bohemis de *Els Quatre Gats*, aquells que «amb llur curiositat envers les formes d'art no consagrades... concediren categoria estètica als putxinel·lis».⁵⁵⁸ Ja amb el rang d'obra artística, es celebren, trenta anys més tard, les representacions d'Ezequiel Vigués que, format a París i Londres, destaca pel seu caràcter innovador, que prescindeix de la tradició catalana: «l'espectacle que mai mor, dels titelles troba en el senyor Didó una novetat, o sigui la de que els personatges parlen amb veus naturals, sense aquella clàssica llengueta que si bé era característica dels pulxinel·lis, feia que no s'entengués res del que deien els ninots».⁵⁵⁹ L'efecte de major realisme que en deriva, juntament al fet de «posar en primer terme de la sala uns bancs exclusivament reservats al públic infantil»⁵⁶⁰, devien ser la raó d'un èxit que acompanya les sessions des del 1932 al 1935. Així en descriu l'atmosfera joiosa el “cronista” Renart: «la sala gran del Cercle, que durant la setmana s'emplena de socis que hi

⁵⁵⁷ *Llibre d'actes*, dies 29 d'abril i 20 de maig del 1932, AHCASLL; *La Vanguardia*, 15 de juliol del 1932, p.4 i RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor... Op.cit.*, vol. V, p.217, dia 8 de juliol del 1932. El crític literari Montoliu havia conegut a les tertúlies del taller d'Alexandre de Riquer els “llucs” Llongueras, d'Ors, Galí i Opisso.

⁵⁵⁸ Prolèg a VIGUÉS, E., *Teatre de putxinel·lis*, Barcelona, Publicacions de l'Institut de Teatre, Edicions 62, 1975, p.6

⁵⁵⁹ “Noticiari”, *Teatre Català*, 26 de novembre del 1932, p.144. Sobre les sessions de pulxinel·lis vegeu *Llibre d'actes*, dies 5 de febrer i 28 d'octubre del 1932; 16 i 23 de novembre i 5 de desembre del 1933; 3 d'abril, 26 d'octubre i 9 de novembre del 1934; 27 setembre del 1935, AHCASLL i referències a RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor... Op.cit.*, p.171, vol.V, dia 29 de gener del 1932; p.176 dia 13 de febrer del 1932; p.181, dia 28 de febrer del 1932; p.184, dia 6 de març del 1932; p.258, dia 8 de gener del 1933; p.440, dia 8 de desembre del 1934. Dels espectacles es parla també a *La Vanguardia*, 23 de desembre del 1933, p.17 i 8 de desembre del 1934, p.9. Es subratlla l'importància de Didó a MARTÍN, J.A., *El teatre de titelles a Catalunya. Aproximació i diccionari històric*, Barcelona, PAM, 1998.

⁵⁶⁰ Pròleg al ja esmentat VIGUÉS, E., *Teatre de putxinel·lis... Op.cit.*, p.18. Al mateix text es parla d'una intensa temporada 1937 – 1938 de Didó a l'entitat, un fet que contrasta amb la cessació de qualsevol esment al *Llibre d'actes* des del començament de l'any 1936 i encara més amb el fet que l'entitat es tanca el juliol del 1936.

dibuixen i té aquell aire nobilíssim de serietat i estudi, la poden veure transformada, cada festa a la tarda, per obra i gràcia de la mainada, que hi riu, crida i es diverteix veient representar el teatre de Putxinellis del popular Didó».⁵⁶¹ Les rialles no són l'únic objectiu de la representació: «educar conjuntament l'ànima del petit infant i el seu gust artístic. Acostumar-lo a les coses dignes i fer-li sentir horror a tot el que sigui malícia»⁵⁶² és això que cerca una entitat que acull grans pedagogs com Francesc Galí o Joan Llongueras.

Pel que fa a la música, l'any 1931 s'acaba amb unes actuacions que acompanyen l'exposició nadalenca de pessebres, conduïdes per personatges de renom del panorama musical català. «Es dona el dia 10 de gener un concert ple d'atractiu, que fou confiat als prestigiosos artistes Eduard Toldrà i Blai Net i a la intelligent cantatriu Montserrat Salvadó, solista de l'Orfeó Català... tan perfecta en la tècnica com expressiva en la dicció, [que] merescuè l'elogi de tot l'auditori».⁵⁶³ A més actuaran el clavicembalista Joan Gibert i Camins (1890 – 1966) i el quartet de piano Wilson (Maria Capdevila, Mercè Llates, Otto Schwartz i Josep Lamanya).⁵⁶⁴

Completaran el cicle uns “Jocs rítmics i cançons nadalenques” guiats per Joan Llongueras i Badia (1880 – 1953), creador de l'Institut Català de Rítmica i Plàstica, inspirat al mètode del suís Jacques Dalcroze.⁵⁶⁵ Canten

⁵⁶¹ RENART, J., “El teatre de putxinellis al Cercle Artístic de Sant Lluç”, *Esplai*, 1 d'abril del 1934, p.155-156

⁵⁶² *Ibidem*

⁵⁶³ S., “Círcol Artístic de Sant Lluç”, *Revista musical catalana*, febrer del 1932, p.71. Els músics que acompanyen la cantant són el pianista Blai Net i Sunyer (1887 – 1948) i el músic Eduard Toldrà i Soler (1895 – 1962) pel qual remetem respectivament a AVIÑOÀ, X. (dir.), *Història de la Música Catalana, Valenciana i Balear...* *Op.cit.*, vol.X, p.91 i a CAPDEVILA, M., *Eduard Toldrà, músic*, Barcelona, Aedos, 1960. Vegeu per la vetllada *La Vanguardia*, 8 de gener del 1932, p.4 i 9 de gener del 1932, p.12 i RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor...* *Op.cit.*, vol.V, p. 167, dia 10 de gener del 1932.

⁵⁶⁴ Vegeu novament *La Vanguardia*, 8 de gener del 1932, p.4 i, per quartet, *La Vanguardia*, 31 de gener del 1932, p.23 i RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor...* *Op.cit.*, vol.V, p.172, dia 31 de gener del 1932. Sobre la feina de professor de música de Gibert vegeu FERRAN PERMANYER, M., *La Escola Isabel de Villena i la seva gent (1939 – 1989)*, Barcelona, PAM, 1997, p.36-38 i, a més, Vegeu AVIÑOÀ, X. (dir.), *Història de la Música Catalana, Valenciana i Balear...* *Op.cit.*, vol.IX, p.241

⁵⁶⁵ Joan Llongueras era també assidu del Cercle i s'autodefinia «entre los aficionados a dibujar y a pintar». LLONGUERAS, J., *Evocaciones y recuerdos de mi primera vida musical en Barcelona*, Barcelona, Libreria Dalmau, 1944, p.88. Sobre el significat dels exercicis de gimnàstica rítmica vegeu l'explicació que se'n fa a LLONGUERAS, J., “La Gimnàstica Rítmica”, *Catalunya*, 2 d'agost del 1913, p.373-376 i sobre l'actuació a l'entitat vegeu novament *La Vanguardia*, 8 de gener del 1932, p.4.

les cançons «niños y niñas de distingidas familias barcelonesas», (molt d'ells fills de socis), mentre que l'escenificació i els costums seran a càrrec del “lluc” Jaume Busquets.⁵⁶⁶

A través dels nous *Fulls* —butlletins d'activitats de l'entitat editats des del 1932— és possible constatar la successió d'altres vetllades musicals. Alfred Opisso acompanyarà a la guitarra l'actuació del ballarí i coreògraf Joan Magrinyà (1903 – 1995), a qui Pau Casals havia definit com «el nostre Diaghilev català».⁵⁶⁷ Segons la serietat i l'alta professionalitat que caracteritza les actuacions a l'entitat d'aquests anys, cada aspecte és tractat amb la màxima cura i els socis Mora i Grau Sala s'ocuparan dels excel·lents figurins.⁵⁶⁸ El mateix estiu del 1932 el Cercle acull el concert del guitarrista Alfred Romea i Catalina (1884 – 1955) i del pianista Juli Pons i el recital d'arpa a càrrec de Rosa Balcells⁵⁶⁹ en ocasió de l'exposició-homenatge a l'escultor Florenci Cuairan (1895 – 1972).⁵⁷⁰ L'any 1934 s'assisteix a l'actuació de l'Orfeó de Montserrat de Gracia, a un altre espectacle de Magrinyà i a dos concerts de guitarra de Francisco Calleja.⁵⁷¹

No poden faltar activitats en l'àmbit de les arts plàstiques, allò més propi de l'entitat, on destaca la feina del vicepresident Renart de divulgació de l'obra dels grans mestres del passat.⁵⁷² Continua paral·lelament l'interès cap

⁵⁶⁶ Segons el testimoni de Jordi Bonet, que fou un dels nens cantors amb el germà Francesc i que encara conserva un viu record d'aquella positiva experiència educativa, Jaume Busquets havia retratat els nens que cantaven i dansaven en uns dibuixos. Entrevista del dia 28 de gener del 2009. Vegeu també RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor...* *Op.cit.*, vol.V, p.174, dia 7 de febrer del 1932.

⁵⁶⁷ *Llibre d'actes*, dia 23 de gener de 1934 i programa de l'acte, AHCASLL. Sobre el coreògraf i ballarí vegeu AVIÑOÀ, X. (dir.), *Història de la Música Catalana, Valenciana i Balear...* *Op.cit.*, vol.X, p.48

⁵⁶⁸ *Llibre d'actes*, dia 20 de maig de 1932, AHCASLL

⁵⁶⁹ *Full del Cercle*, Barcelona, Cercle Artístic de Sant Lluc, 1932; *Llibre d'actes*, dia 9 d'abril del 1931, AHCASLL i *La Vanguardia*, 25 de maig del 1935, p.29. A més del concert es celebra un *lunch*. L'arpista Rosa Balcells i Llastarry (1914 – 1997) havia debutat l'any 1930 amb l'orquestra Pau Casals i fou professora d'arpa al Conservatori de Barcelona. Sobre ella i Alfred Romea vegeu AVIÑOÀ, X. (dir.), *Història de la Música Catalana, Valenciana i Balear...* *Op.cit.*, Vol.IX, p.70 i vol.X, 171

⁵⁷⁰ *Full del Cercle*, Barcelona, Cercle Artístic de Sant Lluc, 1932 i *Llibre d'actes*, dia 24 de maig del 1935, AHCASLL. Cuairan formarà part, pocs anys després, de la Junta de l'entitat amb el càrrec de vocal. *La Vanguardia*, 13 novembre del 1935, p.8

⁵⁷¹ *La Vanguardia*, 18 d'abril de 1934, p.17 i *Llibre d'actes*, dies 23 de gener, 27 d'abril i 7 de desembre del 1934, AHCASLL

⁵⁷² Entre 1934 i 1935 Renart dona tres conferències: “Les pintures de Fra Angèlic al convent de Sant Marc a Florència” (*Llibre d'actes*, dies 20 de març i 3 d'abril del 1943, AHCASLL), “L'Escola d'Atenes de Rafael” (*La Vanguardia*, 17 d'octubre 1934, p.17 i 19 octubre del 1934, p.7) i “Les mans en l'art” (el text integral de la qual es troba als manuscrits Ms. 4257/3 i Ms. 4261/2 de l'Arxiu Joaquim Renart conservat a la Biblioteca de Catalunya).A

a l'arqueologia local que sempre havia caracteritzat els "llucs", promotors de la valorització i conservació del patrimoni artístic català i formuladors de la primera proposta d'un inventari d'art català l'any 1906. Les nombroses conferències s'acompanyaran a excursions per conèixer millor el territori.⁵⁷³

Es pot veure com l'agenda setmanal del Cercle als anys de la II República proposa una oferta prou completa com perquè els socis, a més d'anar-hi a dibuixar, hi trobin cada dia un estímul cultural diferent. Comencen unes sessions d'escacs i es crea fins i tot una nova Secció de festes i espectacles⁵⁷⁴, que programa per l'any succeïu una «festa gitana o flamenca».⁵⁷⁵

Tot i que «el Cercle de Sant Lluç fa equilibris per poder fer pessetes»⁵⁷⁶, la seu del carrer de Montsió, amb plena satisfacció dels socis⁵⁷⁷, es

més, Manuel Trens parla de "Ferrer Bassa, pintor catalán trecentista poco conocido", redescobrint un artista que ara és tot un mestre de l'art català i donant-li una primerenca lectura italianitzant. Trens ja havia entervingut sobre "El grande y el pequeño romanticismo". Finalment Miquel Utrillo intervindrà sobre "Els ambients d'en Rusiñol". Sobre vegeu les conferències *Llibre d'actes*, dies 3 i 27 d'abril del 1934 i 15 de novembre del 1935, AHCASLL i *La Vanguardia*, 16 d'octubre del 1930, p.12, 19 d'abril del 1934, p.8 i 30 d'abril del 1935, p.14 a més de RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor... Op.cit.*, vol.V, p.207, dia 22 de maig del 1932.

⁵⁷³ Aquestes activitats es concentren en els anys 1935-36. Hi intervenen Pere Batlle, director del Museu Diocesà de Tarragona, sobre el conjunt romà de Centelles, amb una excursió *en situ*, i Bosch-Gimpera sobre la Tarragona Imperial a què s'adjunta una conferència de Trens sobre la Grècia antiga amb el passí d'un video. *Llibre d'actes*, dies 15 de març i 15 de novembre del 1935, AHCASLL i *La Vanguardia*, 28 març del 1935, p.9, 4 d'abril del 1935, p.9 i 19, 11 d'abril del 1935, p.8. El director del Servei de Conservació de Monuments de Catalunya i soci, Jeroni Martorell, parlarà de les restauracions del monestir de Sant Cugat. *Llibre d'actes*, dia 28 de febrer del 1936, AHCASLL i *La Vanguardia*, 1 d'abril del 1936, p.10. S'organitzen excursions a Palautordera, Montseny, Vic, Sant Sadurn d'Anoia, Sant Hilari, Breda, Mataró i Sant Antoni de Vilamajor. *Llibre d'actes*, dies 15 de març, 24 de maig i 21 de juny del 1935 i 27 de març del 1936, AHCASLL.

⁵⁷⁴ *Llibre d'actes*, dia 15 de novembre del 1932, AHCASLL.

⁵⁷⁵ *Llibre d'actes*, dies 10 de novembre de 1931 i 16 i 30 de novembre del 1933, AHCASLL.

⁵⁷⁶ RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor... Op.cit.*, vol.V, p.261, dia 17 de gener del 1933. El període de brillantor de l'entitat no s'acompanya d'un bon estat de comptes. Molts dels problemes vénen de la relació conflictual amb el propietari de l'estatge, el Sr. Joaquim Carreras. Segons *Llibre d'actes*, dia 24 de novembre del 1930, AHCASLL, després de dos augments successius de lloguer de 50 pessetes cadascú, demana un nou augment de 200. Els "llucs" es veuen obligats a demanar un préstec a la Caixa de Pensions per la Vellesa i l'Estalvi de 6.000 pessetes i donen com a garantia la biblioteca del Cercle. *Llibre d'actes*, dia 11 de març del 1932 i esborrany de l'acord amb la Caixa, AHCASLL. Un altre problema es deu als nombrosos socis que no compleixen amb el pagament de la quota, fet que obliga a un augment de quota de 4 a 8 pessetes mensuals i a la creació d'una categoria de socis benemèrits (fins a un màxim de 30) que, pagant 25 pessetes anuals, són compensats amb una obra per escollir. *Llibre d'actes*, dies 24 de febrer del 1933 i 20 de febrer del 1934, AHCASLL. Tot i aquestes mesures per obtenir nous ingressos, segons *Llibre d'actes*, dia 21 de juny del 1935, AHCASLL, en referir-se al propietari de l'estatge es parla d'una «quantitat de 4.800 pessetes que el Cercle li adeuda per lloguers atraçats».

transforma en un laboratori permanent, una veritable segona casa, que es fa més acollidora amb la instal·lació de la calefacció i del telèfon i l'ampliació de l'horari de treball del conserge a jornada plena.⁵⁷⁸

Els socis d'aquest Cercle renovat, a més d'organitzar excursions culturals fora de la ciutat, visiten juntament els museus barcelonins ja que, a través de la mediació de Masriera, membre de la Junta de Museus, s'obté un carnet per a l'entrada lliure als museus d'art i arqueologia.⁵⁷⁹ No serà, però, aquesta l'única raó que empeny els "llucs" fora del local del carrer Montsió.

1.3.3 ELS "LLUCS" RETROBEN EL SEU PAPER DINS DEL MÓN CULTURAL BARCELONÍ

El fervor intern al Cercle s'acompanya d'una nova participació en les activitats ciutadanes, un tret característic de l'entitat que havia patit una inflexió dins la general «gairebé total abdicació de protagonisme de tots els sectors polítics»⁵⁸⁰ que es viu en els anys de la dictadura de Primo de Rivera. La caiguda de la dictadura aporta noves energies dins l'entitat i a la Junta General del 18 d'octubre del 1930 Esteve Batlle pren la paraula «per manifestar que creu que seria convenient que el Cercle participés en totes les manifestacions artístiques de vida exterior, apartant-se d'aquest retraïment».⁵⁸¹ La presidència, encara en mans de Rafael Benet tot i que per poc temps, contesta que «aquest retraïment durant els últims anys ha estat imposat per les circumstàncies polítiques de la nostra terra, però ja passada aquesta època s'havien fet les necessàries gestions a les corporacions

⁵⁷⁷ En una carta del 14 de gener del 1931, AHCASLL, un bon nombre de socis feliciten la Junta pel compromís ciutadà i la millora de la biblioteca i de les sessions d'apunts.

⁵⁷⁸ Sobre la calefacció i el telèfon vegeu *Llibre d'actes*, dies 3 i 10 de novembre del 1931, AHCASLL i sobre el horari del conserge *Llibre d'actes*, dia 4 de març del 1931, AHCASLL. El nou conserge serà, segons *Llibre d'actes*, dia 26 de maig del 1931, AHCASLL, el Sr. Joan Badia i Sanajuya, que es dimitirà poc després (*Llibre d'actes*, dia 17 de novembre del 1931), substituït per "En Pistol". *Llibre d'actes*, dia 11 de gener del 1932, AHCASLL i RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor... Op.cit.*, vol.V, p.168, dia 15 de gener del 1932. Segons *Llibre d'actes*, dia 27 de març del 1931, AHCASLL, es contractaria també una ajudanta de secretaria i biblioteca. Altre signe de vitalitat és el fet que l'entitat no tancarà a l'estiu de l'any 1935, com era costum. *Llibre d'actes*, dia 5 de juliol del 1935, AHCASLL

⁵⁷⁹ *Llibre d'actes*, dies 18 d'octubre del 1930, 11 de novembre i 13 de febrer del 1931, AHCASLL

⁵⁸⁰ ROIG ROSICH, J.M., *La dictadura de Primo de Rivera a Catalunya... Op.cit.*, p.1

⁵⁸¹ *Llibre d'actes*, dia 18 d'octubre del 1930, AHCASLL

oficials perquè la nostra entitat fos presa en consideració en totes les manifestacions artístiques».⁵⁸²

Seguint aquest propòsit, durant els anys trenta l'entitat pressiona les institucions per la compra de la col·lecció Plandiura⁵⁸³, col·labora en diferents manifestacions enviant representants a moltes iniciatives ciutadanes i expressa públicament la seva opinió sobre qüestions d'embelliment de la ciutat.⁵⁸⁴ Així mateix participa en l'organització de dos esdeveniments culturals clau que mobilitzen tota la ciutat i ocupen les pàgines de la premsa artística: les dues grans exposicions *Barcelona vista pels seus artistes* (1930 – 31) i *Montserrat vist pels pintors catalans* (1931 – 32).

La primera, organitzada pel Reial Cercle Artístic, i a la qual de fet el Cercle només envia els seus artistes⁵⁸⁵, premia nombrosos assidus de

⁵⁸² *Ibidem*. Es reconfirma el desig «d'extendre i exterioritzar la actuació de l'entitat en tot el que mira a las arts» a una carta del president Serrahima i del Consiliari Trens de l'abril del 1931, AHCASLL

⁵⁸³ S'explica a RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor... Op.cit.*, vol.V, p.88, dia 15 de juliol del 1932: «Hem visitat l'Ajuntament i en Macià per portar-los un document del Cercle de Sant Lluç que proposarà la compra de la col·lecció Plandiura. Demà se'n parlarà al Foment de les Arts Decoratives, però de moment no cal portar la campanya al carrer». Subratlla a més el paper de Josep Llimona en l'adquisició l'article "A la memòria de Josep Llimona", *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, juliol del 1934, p.229. Recordem que la col·lecció del soci Plandiura incloïa una rica selecció de cartells que el Cercle havia exposat l'any 1901.

⁵⁸⁴ Renart representa l'entitat al Comitè pel Centenari del Romanticisme i al Comitè d'Art i Contról Decoratiu de la Fira de Barcelona (*Llibre d'actes*, dies 20 de març del 1931 i 20 de gener del 1933, AHCASLL), Vidal al *Concurs de Cartells de la Primera Setmana Cotonera* (*Llibre d'actes*, dies 10 i 20 de març del 1931, AHCASLL), Serrahima al comitè pel monument a Fortuny (*Llibre d'actes*, dia 27 de març del 1931, AHCASLL), Sunyer a les festes commemoratives de Torras i Bages i a l'homenatge a Nonell (*Llibre d'actes*, dies 24 d'abril del 1931 i 24 de febrer del 1933, AHCASLL), Lluís Bonet al *Concurs de dibuixos "Masia Catalana"* (*Llibre d'actes*, dia 5 de maig del 1933, AHCASLL) i Mora als Jocs Florals (*Llibre d'actes*, dia 5 de maig del 1933, AHCASLL). A més el Cercle adhereix a l'homenatge a Verdaguer de la federació d'Entitats Excursionistes (*Llibre d'actes*, dia 29 d'abril del 1932, AHCASLL), al Centenari de l'*Oda a la Pàtria* (*Llibre d'actes*, dies 3 i 24 de febrer del 1933, AHCASLL), a l'homenatge a Pau Casals (*Llibre d'actes*, dies 24 de febrer i 16 de novembre del 1933, AHCASLL) i a aquella a Apelles Mestres (*Llibre d'actes*, dia 16 de novembre 1935, AHCASLL). D'altra banda, segons s'explica a *Llibre d'actes*, dia 2 de març de 1934, AHCASLL, el Cercle s'oposa a l'enderrocament del jardí del Palau Moja i demana la col·locació, en l'homònima plaça, de l'Estàtua de Berenguer el Gran, obra de Josep Llimona. Així mateix lluitarà, amb altres entitats, en favor de la compra de Palau Güell, de la restauració de les Drassanes i de la reconstrucció de casa Padellàs. *Llibre d'actes*, dia 22 de febrer del 1935 i carteig dels dies 12 i 28 d'abril del 1930, AHCASLL. També participa al projecte de dignificació del carrer Montcada, segons s'explica a una carta de l'abril del 1931, AHCASLL.

⁵⁸⁵ De fet hi hagué una certa polèmica per part del Cercle i d'altres entitats artístiques barcelonines sobre la formació del Jurat com s'explica a *La Vanguardia*, 3 d'agost de 1930, p.15. Vegeu a més *La Vanguardia*, 18 de juliol del 1931, p.8 i *Llibre d'actes*, dia 11 de gener del 1932, AHCASLL.

l'entitat. A excepció del més vell Darius Vilàs, són artistes que acaben d'arribar a la maduresa artística com Emili Bosch i Roger, Joan Batista Porcar, Rafael Llimona i Benet (1896 – 1957), Francesc Vidal i Gomà (1894 – 1970) i l'encara més jove Lluís M. Güell i Cortina (1909 – 2001). L'entitat en celebra l'èxit amb un homenatge.⁵⁸⁶

Més directa és la col·laboració amb la segona exposició que reuneix 323 obres amb Montserrat com a tema, entre les quals 17 grans pintures de Joaquim Mir fora de concurs.⁵⁸⁷ L'exposició, inaugurada a la presència de les autoritats,⁵⁸⁸ guardona els socis Iu Pascual, Joan Serra, Francesc Domingo, Enric C. Ricart, Emili Bosch i Roger, Ferran Callicó i Botella (1902 – 1968), Antoni Vila i Arrufat (1894 – 1989) i Evarist Mora i Roselló (1904 – 1987).⁵⁸⁹ El Cercle, seguint l'esperit de germanor de l'entitat, ret homenatges al guanyadors, socis i no socis, amb un sopar a l'Hotel Oriente.⁵⁹⁰

⁵⁸⁶ *La Vanguardia*, 26 de febrer del 1931, p.10 i *Llibre d'actes*, dies 20 de febrer i 20 de març del 1931, AHCASLL. D'Emili Bosch desconeixem l'alta, però segurament participa a l'entitat als anys vint, quan és entre els promotors d'un canvi estatutari que acaba no realitzant-se. Tampoc de Porcar consta l'alta. Serà l'any 1919 vocal d'una Secció de pintura amb el coetani Miró i participarà a les exposicions dels *Amics de l'Art Litúrgic*. Sempre abans dels anys vint entraria Francesc Vidal que exposa amb els "llucs" a l'exposició municipal de 1918. Rafael Llimona, fill del fundador Josep, devia participar a l'entitat des de jove, però tampoc podem datar el seu ingrés, així com aquell de Lluís Maria Güell, vilafraquí com el conciliari Trens, amb qui comparteix l'experiència de col·laboració amb la revista "Hèlix".

⁵⁸⁷ Vegeu "Montserrat visto por los pintores catalanes. El concurso de 1931" dins LAPLANA, J.C., *Las colecciones de pinturas de la abadía de Montserrat*, Barcelona, PAM, 1999, p.52-55. El president del Cercle Serrahima serà membre del comitè organitzador segons *Llibre d'actes*, dies 20 de febrer i 4 de març del 1931, AHCASLL. Per augmentar el nombre de visitants els "llucs" decideixen fer el sorteig d'una obra de Canyellas. *Llibre d'actes*, dia 20 de setembre del 1931, AHCASLL.

⁵⁸⁸ Renart així ens explica la inauguració i l'exposició: «hem donat els darrers tocs a l'exposició, ja que és el Cercle de Sant Lluç el que se n'ha ocupat per encàrrec dels monjos de Montserrat. El nombre d'obres presentades és important. S'ha fet inauguració de l'exposició, instal·lada en el garatge de sota l'hotel, amb moltes de personalitats. Hi havia el president Macià, i en Giralt, en Comes i el conseller Ventura Gassol han pronunciat els seus discursos». RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor... Op.cit.*, vol.V, p.149-150, dia 24 d'octubre del 1931

⁵⁸⁹ Els premis es detallen a RÀFOLS, J.F., "Montserrat vist pels pintors catalans", *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, febrer 1932, p.59-62. Pel què fa la participació a l'entitat dels premiats, Iu Pascual fou soci molt actiu, ocupant més d'una vegada càrrecs a la Junta durant la segona dècada del XX segle, Joan Serra havia sigut compromissari l'any 1908-9 i el coetani Domingo havia agafat protagonisme dins dels joves de la *Agrupació Courbet*, a què pertany també Ricart. De la mateixa onada jove ve Callicó, entre els propulsors de la recentment fallida renovació estatutària de l'entitat. Antoni Vila i Arrufat, fill del ja soci Joan Vila i Cinca, participà a les activitats dels *Amics de l'Art Litúrgic*. El pintor, cartellista i principalment decorador Evarist Mora serà membre de la Junta en aquells anys.

⁵⁹⁰ *Ibidem* i *Llibre d'actes*, dia 20 de febrer del 1931, AHCASLL

Així mateix els “llucs” participen al Comité per la represa de les exposicions municipals que tornen a celebrar-se amb regularitat després d’una clausura que durava de l’any 1923 en què havia començat la dictadura.⁵⁹¹ Segons el mateix esperit que havia guiat els precedents homenatges, també en ocasió d’aquestes exposicions s’ofereix, el juliol del 1934, un refresc als socis distingits pel *Saló de Primavera*, així com a aquells a què la Junta de Museus havia comprat obres⁵⁹², homenatge que es repetirà amb un *lunch* pels premiats de l’exposició de primavera l’any 1936.⁵⁹³ És l’últim acte públic d’un lustre d’intensa participació a la vida cultural ciutadana.

1.3.4 LES EXPOSICIONS DEL CERCLE ALS ANYS TRENTA: UNS HOMENATGES I MOLT MÉS

A més de celebrar l’èxit dels contemporanis, en aquesta època el Cercle ret homenatge als socis fundadors. Passades ja unes dècades des de la fundació, molts d’ells es trobaven al final d’una brillant carrera artística o fins i tot havien mort.

Després de les reformes, el local del carrer de Montsió reobre, com hem dit, amb una exposició de Joan Llimona, mort l’any 1926 i al qual es dedica la sala d’apunts.⁵⁹⁴ L’exposició, al costat de la coneguda «aurèola mística d’artista cristià» del fundador, en mostraria, segons Ràfols, «el vibrant steinlenisme» i «el seu sucós aprenentament de la pictòrica matèria del paisatge».⁵⁹⁵

L’entitat ret homenatge també al germà Josep, guardonat amb la primera medalla de la ciutat de Barcelona l’any 1932.⁵⁹⁶ L’escultor havia mort al febrer del 1934, deixant els barcelonins de dol: era «un artista extraordinari, un català enamorat de la seva terra, un ciutadà compilador dels deures de

⁵⁹¹ *Llibre d’actes*, dia 13 d’agost del 1931, AHCASLL i “Exposició de primavera”, *Butlletí dels Museus d’Art de Barcelona*, juliol 1932, p.200

⁵⁹² *Llibre d’actes*, dia 13 de juliol del 1934, AHCASLL i *La Vanguardia*, 18 juliol de 1934, p.13 i 20 de juliol del 1934, p.20.

⁵⁹³ *La Vanguardia*, 31 de maig del 1936, p.6 i 3 de juliol del 1936, p.10

⁵⁹⁴ *Llibre d’actes*, dies 9 d’octubre i 3 de novembre del 1931, AHCASLL

⁵⁹⁵ RÀFOLS, J.F., “A la memòria del pintor Llimona”, *El Matí*, 30 d’octubre del 1931, p.9

⁵⁹⁶ *La Vanguardia*, 8 de juliol del 1932, p.4 i BRUNET, M., “Josep Llimona. Un homenatge excepcional”, *La Publicitat*, 9 de juliol del 1932, p.1

ciudadania»⁵⁹⁷, com el recorda Lluís Serrahima, i no ha de sorprendre que les commemoracions omplin les pàgines de la premsa⁵⁹⁸ i que la Sala Parés li dediqui una exposició.⁵⁹⁹ Els “llucs” n’honoren la memòria engegant una campanya per la col·locació de la seva estàtua de Berenguer el Gran a la Via Laietana i organitzant una exposició de dibuixos a l’estatge social l’any 1935.⁶⁰⁰

Mentrestant l’any 1932 s’havien celebrat amb un “xampany d’honor” els setanta anys i els cinquanta de treball d’un altre pilar del Cercle, Dionís Baixeras, aquest encara viu, tot i l’avançada edat que l’obliga a no assistir-hi.⁶⁰¹

L’any següent es ret homenatge a l’esplendorós recorregut artístic d’Eusebi Arnau, l’escultor que amb molt d’èxit havia marcat el pas del naturalisme a la idealització, amb «una inclinació a la robustesa que el deslliurà dels tòpics déliquescents de l’època».⁶⁰² Arnau havia col·laborat

⁵⁹⁷ SERRAHIMA, LL., “Un record”, *El Matí*, 23 de febrer del 1934, p.8

⁵⁹⁸ *La Veu de Catalunya* li dedica les dues pàgines de la secció “Vida cultural” on destaca un articles de Manuel de Montoliu que n’exalta la «maravellosa amplitud del seu geni artístic» que «no l’hem de cercar sinó en la seva profunda catalanitat». MONTOLIU, M. DE, “La catalanitat de Josep Llimona”, *La Veu de Catalunya*, 10 de març del 1934, p.8. Torna a recordar-ho PELLICENA, J., “La mort de Josep Llimona”, *La Veu de Catalunya*, 1 de març del 1934, p.1. Pàgina quasi sencera també a *La Vanguardia*, 23 de febrer del 1934, p.7 i recordatori a *El Matí*, 23 de febrer del 1934, p.8 i 1 de març del 1934, p.8, on es reproduïx el retrat al llit de mort per Renart. Aquest el recorda al diari: «Ha mort l’escultor Josep Llimona, una de les valors més fortes que tenim a Catalunya. He anat a veure’l en nom del Cercle de Sant Lluç i l’he dibuixat. La testa del mestre era magnífica dintre aquella serenor de mort. De la seva barba, semblava que s’irradiava claror. Em venen records dels temps passats. Era, de feia anys, president de la Junta de Museus», recorda a RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l’autor... Op.cit.*, vol.V, p.391, dia 27 de febrer del 1934. Vegeu també *Llibre d’actes*, dia 27 de febrer del 1934, AHCASLL.

⁵⁹⁹ “A la memòria de Josep Llimona”, *Butlletí dels Museus d’Art de Barcelona*, juliol 1934 i *La Vanguardia*, 20 de maig del 1934, p.9

⁶⁰⁰ *Llibre d’actes*, dies 2 de març i 7 de desembre del 1934 i 22 de febrer del 1935, AHCASLL i *La Vanguardia*, 23 de gener del 1935, p.9, 6 de març del 1935, p.10 i 19 març del 1935, p.21. De l’organització de l’exposició s’ocupen Rafael Serrahima, Josep M. Camps i Antoni R. Gonzalez. Precedeix aquestes inciatives l’immancable missa. *La Vanguardia*, 22 de març del 1934, p.20

⁶⁰¹ «Homenatge al pintor Baixeras a Sant Lluç i exposició d’algunes de les seves obres. Un fracàs. En Baixeras estava malalt i els concurrents al xampany d’honor s’han hagut d’accontentar sense la presència de l’homenatjat, bo i bevent el xampany i mirant les titelles que actuaven en honor del pintor, que ha complert setanta anys i a més té una exposició a Sala Parés», s’explica a RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l’autor... Op.cit.*, vol.V, p.188, dia 22 de març del 1932. Vegeu també *Llibre d’actes*, dia 11 de març del 1932, AHCASLL i *La Vanguardia*, 24 de març del 1932, p.7.

⁶⁰² BENET, R., “L’Escultura” dins JARDÍ, E., *L’art català contemporani... Op.cit.*, p.49. Vegeu a més FOLCH I TORRES, J., “Exposició Eusebi Arnau”, *El Matí*, 7 de novembre del 1933, p.9. Eusebi Arnau no era fundador, però sí soci des de 1896. Sobre la inauguració vegeu *Llibre d’actes*, dia 20 d’octubre del 1933, AHCASLL. Assenyalem que en aquella ocasió la família del difunt regala al Cercle un dibuix i un bust, autoretrats de l’artista, com

amb molts “llucs” arquitectes amb les seves excepcionals escultures i, potser per aquest vincle amb la disciplina arquitectònica, Alexandre Soler i March, director de l’Escola d’Arquitectura, inaugura, juntament al president Serrahima, l’exposició que se li dedica. Hi «destacan, por ser desconocidos, los dibujos, de una importancia grande, y sus pinturas».⁶⁰³

Els homenatges no donen cabuda tan sols als fundadors: l’any 1933 es promou una exposició que, en paraules de Rafael Benet, «sembla un tractat de història contemporània de l’art».⁶⁰⁴ S’hi celebra el recorregut de Joaquim Torres-García, «integèrrim apòstol de l’Art i de la Idea»⁶⁰⁵ en el moment en què va ingressar a Sant Lluç, tot just abans de l’esplendorosa etapa noucentista. Als anys trenta s’havia convertit en avantguardista solitari. El *Full* del Cercle del juliol de 1932, que anuncia l’exposició, deixa clar que el Torres-García que més agrada als “llucs” és aquell classicitzant dels frescos del Palau de Sant Jordi o de Mon Repòs, i no gaire el de les construccions geomètriques. Tot i així els “llucs” no dubten a organitzar aquella que fou la primera retrospectiva completa i d’un cert pes que es dedica a aquell «artista inquiet, romàntic rodamón, que en un continuat neguit de superació i en cerca sempre d’una forma més nova i més pura, ha viscut i viu la tragèdia de la incomprensió».⁶⁰⁶ És per això que «aplegar una part de l’obra de Joaquim Torres-García en un recull que marqui, cronològicament, el procés artístic de l’inquiet artista, és un deure que s’imposa, amb goig, el “Cercle Artístic de Sant Lluç”, envers un artista de renom mundial que ha conegut la tragèdia, que ha viscut en cerca de l’ideal, i que es formà fidelment en els

s’explica a *Llibre d’actes*, dia 16 de novembre del 1933, AHCASLL. Ja es deia a RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l’autor... Op.cit.*, vol.V, p.306, dia 7 de juliol del 1933: «Tinc idees per a Sant Lluç. Anirem a veure la viuda Arnau per parlar-li de l’exposició-homenatge».

⁶⁰³ *La Vanguardia*, 19 d’octubre del 1933, p.15. El projecte inicial era que la conferència anés a càrrec d’un altre arquitecte, Josep Puig i Cadafsch, i només successivament se n’encarrega Soler. Vegeu *Llibre d’actes*, dies 29 de setembre i 10 d’octubre del 1933, AHCASLL i també *La Vanguardia*, 20 d’octubre del 1933, p.12.

⁶⁰⁴ BENET, R., “Joaquim Torres García”, *La Veu de Catalunya*, 4 de juny de 1933, p.19

⁶⁰⁵ *Full II*, Barcelona, Cercle Artístic de Sant Lluç, juliol 1932, AHCASLL. Vegeu també el fullletó *L’obra pictòrica de Joaquim Torres García exposada al Cercle Artístic de Sant Lluç*, Barcelona, Imp. Altés, 1933 i *Llibre d’actes*, dies 20 de gener i 10 de març del 1933, AHCASLL.

⁶⁰⁶ RENART, J., “Exposició retrospectiva Joaquim Torres García”, *Bulletí dels Museus d’Art de Barcelona*, setembre del 1933, p.279

rengles del nostre “Cercle” durant els anys de joventut». ⁶⁰⁷ L’exposició degué ser notable i Renart comenta que «la sala fa goig, amb joguines i obres de totes les èpoques de l’autor». ⁶⁰⁸

Les exposicions monogràfiques d’homenatge a figures consagrades acompanyen a d’altres que confirmen l’ampli ventall d’interessos dels “llucs” en aquella època de ferment.

Fulletó de l’exposició de Torres-García (1933) i imatge de l’exposició *El pessebre antic i modern* (1932-33)

A la galeria Maragall els “llucs” organitzen un *Saló d’Humoristes*, amb el qual «el Cercle vol demostrar la poixensa i l’interés artístic que aquesta branca de les arts té avui a casa nostra». ⁶⁰⁹

En la línia de la no ja dominant Secció *Amics de l’Art Litúrgic*, es celebra l’exposició d’escultures del murcià Antoni Garrigós, dedicat a l’art sacre, i a més una interessant exposició dedicada a *El pessebre antic i modern*, dirigida per Jaume Busquets i acompanyada per l’esmentat cicle de concerts. ⁶¹⁰ Anticipadora d’un tema pessebrista que el Cercle adoptarà profusament als anys cinquanta, l’exposició no és, però, precursora de

⁶⁰⁷ *Ibidem*, p.280. Renart cita el catàleg *L’obra pictòrica de Joaquim Torres García exposada al Cercle Artístic de Sant Lluç*, Barcelona, Imp. Altés, 1933.

⁶⁰⁸ RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l’autor... Op.cit.*, vol.V, p.293, dia 24 de maig del 1933. A través del diari de Renart es pot fer un seguiment de l’organització de l’exposició. S’hi explica: «Al Cercle estem projectant una exposició de Torres García i el senyor Comas ha anat a Madrid a veure’l, i l’autor està emocionat per la idea» (vol. V, p.265, dia 5 de febrer del 1933) i encara: «s’acaba d’organitzar l’exposició Torres García, que farà molt goig allà al Cercle de Sant Lluç» (vol. V, p.292, dia 19 de maig del 1933).

⁶⁰⁹ *Catàleg del Saló d’Humoristes*, Barcelona, 1931, AHCASLL i *La Vanguardia*, 9 de maig del 1931, p.8. S’encarreguen de l’organització els socis Vidal, Mora, Cardona i Junceda, com s’explica a *Llibre d’actes*, dia 13 de març del 1931, AHCASLL. Sempre a la Sala Parés sembla que es celebrés una fira d’art que només s’esmenta a *La Vanguardia*, 14 de juny del 1931, p.11.

⁶¹⁰ Sobre l’exposició de Garrigós vegeu *Llibre d’actes*, dia 3 de novembre del 1931, AHCASLL

l'estancament que caracteritzarà aquelles exposicions, sinó tot el contrari. Aquesta «interessantíssima exposició» que «ocupa todas las dependencias de la planta baja de aquella casa»⁶¹¹ reuneix els pessebristes antics espanyols i italians a les experimentacions modernes de Charles Collet, Llaurador, Solanic, Jou, Ferrant, Granyer, autors de les figures d'un pessebre «que no tiene precedentes en nuestro país».⁶¹² «Sin duda alguna es la exposición monografica más completa y más documental», comenta *La Vanguardia*.⁶¹³ Que no es tracti només de l'elogi d'un periòdic proper a les inclinacions de l'entitat ho confirma la valoració positiva de l'independent Joan Sacs, tan crític amb les precedents activitats dels *Amics de l'Art Litúrgic*. Afirmar Sacs: «el Cercle Artístic de Sant Lluç ha aconseguit revifar-se amb molta solta» i valora especialment «la temptativa de modernitzar el pessebrisme que per mà dels escultors Ferrant, Jou, Solanic, Collet i Llauradó».⁶¹⁴

Aquesta exposició, que representa una nova declaració de confessionalitat de l'entitat, no li impedeix de participar en una iniciativa acusada d'immoralitat.⁶¹⁵ El 1934 el Reial Cercle Artístic organitza als soterranis de l'estació de Sarrià una polèmica exposició dedicada al nu⁶¹⁶, que desperta un gran escàndol i que Rucabado, recopilador dels escrits de Joan Llimona, defineix com una «violència tan greu contra la consciència, la moralitat i les tradicions catalanes».⁶¹⁷ Tot i que Rucabado fa una crida al Cercle «per tal que, fent honor a les ensenyances del gran Dr. Torras i Bages, el gran mestre de l'estètica cristiana, debel·lador del Culte de la Carn, s'oposin»⁶¹⁸, l'entitat participa al comitè organitzatiu⁶¹⁹ i contradiu

⁶¹¹ *La Vanguardia*, 2 de gener del 1932, p.9

⁶¹² *Ibidem*

⁶¹³ *Ibidem*

⁶¹⁴ SACS, J., "Pessebrisme", *Mirador*, 14 de gener del 1932, p.7

⁶¹⁵ Sobre la participació al projecte vegeu *Llibre d'actes*, dia 30 de novembre del 1933, AHCASLL.

⁶¹⁶ *Llibre d'actes*, dia 30 de novembre del 1933, AHCASLL. Se n'anticipa la inauguració al catàleg de la *IV exposició d'obres inèdites de socis del Cercle Artístic de St. Lluç*, Barcelona, desembre del 1934.

⁶¹⁷ RUCABADO, R., *Bandera d'escàndol – resum de la campanya contra l'“Exposició del Nu”*, Barcelona, Editorial Políglota, 1934, p.6. Se'n parla també a *Llibre d'actes*, dia 3 de novembre de 1933, AHCASLL. La relació d'alguns "llucs" amb Rucabado era d'antiga data ja que aquest va escriure per la revista *La Paraula Cristiana*, on col·laboraven també els "llucs" Junoy i Ràfols i que s'havia fet defensora de les iniciatives de la Secció *Amics de l'Art Litúrgic*.

⁶¹⁸ *Ibidem*, p.18

així la tradició que en feia el censor del nu. Si el fre moral encara obliga el soci Ràfols, des del seu càrrec de funcionari de Museus, a aclarir que «gràcies a la tasca dura i noble del jurat d'admissió, no es troben en el recull ni obres de valor artístic nul ni obres intencionadament pornogràfiques»⁶²⁰, l'entitat no veu raons per censurar l'exposició davant l'evidència que «su propòsito es puramente artístico».⁶²¹ Si els moralismes dels “llucs” fundadors es devien a la lluita en contra d'una idea d'artista bohemí, despreocupat de la moral i desvinculat de qualsevol paper dins la societat, no es feien ja necessaris quan el model d'artista compromés i dedicat a l'ofici s'havia imposat. El Cercle havia representat l'encarnació d'un art cívic i ja no temia atacs contra una reputació tan sòlida. Té raó Rucabado quan afirma que «si En Joan Llimona fos viu, aquesta exposició no es celebraria»⁶²²: la mort dels fundadors —que havien informat l'entitat amb unes idees pròpies de la seva època— signava l'acabar-se d'una època i l'ingrés en una nova etapa, oberta a perspectives abans impensables.

El mateix any en què els “llucs” suporten una tan polèmica exposició, n'organitzen a l'estatge social de les més variades, seguint aquell esperit d'apertura que caracteritzava les conferències i les vetllades. Es munta una exposició sobre art popular de la Polònia i una retrospectiva de dibuixos catalans del segle XIX⁶²³ mentre es torna sobre un tema d'interès ja anticipat amb la revaloració de l'obra gaudiniana: el Modernisme. La *Exposició d'Art Modernista del 1900*⁶²⁴, que s'inaugura el 7 d'abril d'aquell mateix 1934, assenyala com els “llucs”, a més de defensar el mestre Gaudí,

⁶¹⁹ *La Vanguardia*, 26 de setembre del 1933, p.9

⁶²⁰ RÀFOLS, J.F., “L'Exposició del nu organitzada pel Círcol Artístic”, *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, febrer del 1934, p.57

⁶²¹ *La Vanguardia*, 19 d'octubre del 1933, p.15. Així mateix ens explica Renart: «continua la campanya en contra de l'Exposició del Nu, que s'ha inaugurat avui. Els que hi han engegat la campanya ho han fet força malament i amb una vertadera [sic] fòbia. Nosaltres no els podem seguir per aquest camí, ni el Cercle de Sant Lluç els ho aprova». RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor... Op.cit.*, vol. V, p.358, dia 16 de desembre del 1933. Es confirma l'exageració d'una campanya conduïda «amb uns recursos tan poc correctes i una confusió de termes tan gratuïta i tan incontrolada» a CORTÈS, J., “Les adquisicions de la Junta de Museus a l'Exposició del Nu”, *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, juny del 1934, p.193

⁶²² RUCABADO, R., *Bandera d'escàndol – resum de la campanya contra l'“Exposició del Nu”*, Barcelona, Editorial Políglota, 1934, p.34.

⁶²³ GALÍ, A., “Institucions privades. 1893 Cercle Artístic de Sant Lluç” dins *Història de les institucions i del moviment cultural a Catalunya 1900 – 1936... Op.cit.*, p.164

⁶²⁴ *Llibre d'actes*, dies 2 i 20 de març del 1934, AHCASLL. De l'exposició s'ocupen Renart, Cassanyes, Carbonell i Reynals.

es trobaven entre els pocs propulsors d'aquestes tendències arraconades arran del triomf del Noucentisme.

Es proposa també una exposició de les «senyoretetes socias», que no sabem si s'acaba portant a terme.⁶²⁵ Segurament es celebren, en canvi, les exposicions col·lectives de tots els socis, signe de la germanor pròpia de l'entitat, una germanor que es manifesta paral·lelament en la continuïtat del ritual de la diada de Sant Lluç.⁶²⁶

Pel que fa a les col·lectives, es succeïxen l'*Exposició de 50 dibuixos inèdits*⁶²⁷ i *50 obres inèdites*⁶²⁸ de l'any 1933, que van obtenir tant d'èxit que obriren camí a la *III Exposició d'obres inèdites d'escultura i de pintura*⁶²⁹ i a una última de pintura, pastel, escultura, dibuix i gravat.⁶³⁰ A

⁶²⁵ *Llibre d'actes*, dies 12 de desembre del 1933 i 23 de gener del 1934, AHCASLL

⁶²⁶ En seguim amb detall el desenvolupament al diari de Renart. Diu l'any 1931: «diumenge, diada de sant Lluç, patró dels pintors i del nostre Cercle Artístic. Al matí hi ha hagut la comunió a Sant Felip Neri, com és habitual entre els socis en tal diada. Després de la missa hem anat al típic esmorzar de Can Culleretes, xocolada amb ensaïmada i bon platet de crema. Don Vicens de Moragas no ha faltat a la festa. A la tarda, al local del Cercle de Sant Lluç, s'ha fet la conferència de l'amic Prudenci Bertrana que ha llegit uns fragments del seu *Paisatges literaris*, d'una prosa vibrant, si bé un xic crua com tot el d'en Bertrana. Després el Quartet Vocal Santa Cecília ens ha ofert un interessant concert amb un sorollós èxit. El local completament ple. I tots hem rebut moltes felicitacions». RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor... Op.cit.*, vol. V, p.147, dia 18 d'octubre del 1931, confirmat a *Llibre d'actes*, dia 9 d'octubre del 1931, AHCASLL. Explica el nostre "cronista" l'any successiu: «Festa de sant Lluç. Missa a Sant Felip Neri i esmorzar a can Culleretes. Hem visitat la casa Riera del carrer Casp de l'arquitecte Folguera. És molt gran, molt moderna, però fa l'impressió de cansament. A la tarda, conferència Amades sobre *El teatre popular a Catalunya* i, a la nit, Junta General a Sant Lluç». RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor... Op.cit.*, vol. V, p.237, dia 18 d'octubre del 1932. Explica Renart l'any 1933: «Diada de Sant Lluç. Visita a la col·lecció Espona. A la tarda, s'ha inaugurat l'exposició Arnau a les sales del Cercle amb molt d'èxit. A la nit, hem fet Junta General». RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor... Op.cit.*, vol.V, p.333, dia 18 d'octubre del 1933. També parla de l'última diada de la preguerra: «Avui, diada de Sant Lluç, he fet campana als actes adients al sant patró del Cercle Artístic de Sant Lluç. Com que estic constipat, no he anat a Sant Felip, ni a can Culleretes, ni a la visita de la casa de la Convalescència que ha estat arranjada com a Biblioteca dels Estudis Catalans, ni tampoc a la Junta General. En canvi, cap al tard, sí que he assistit a la conferència d'en Francesc Pujols, *L'estètica i el mareig*, tema que havia intrigat a tots, però que al fi de comptes ens ha dit ben poca cosa. La part millor ha estat la més humorista i anecdòtica. És fa clar que el primer que cal es tenir l'aplom per a arribar a dir determinades coses, com aquell «demà m'afaitaràs». No ha descarrilat gens, com algú temia. I el filòsof de Martorell ha donat proves del seu humor reconegut. Mossèn Trens s'ha col·locat a primera fila». RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor... Op.cit.*, vol.V, p.473, dia 18 d'octubre del 1935, confirmat a *La Vanguardia*, 17 octubre del 1935, p.18 i *Llibre d'actes*, dia 27 de setembre del 1935, AHCASLL.

⁶²⁷ *Exposició de 50 dibuixos inèdits al Cercle Artístic de St. Lluç*, Barcelona, 1933 i *La Vanguardia*, 29 d'octubre del 1933, p.12 i 1 de novembre del 1933, p.16

⁶²⁸ *II Exposició de 50 obres inèdites al Cercle Artístic de St. Lluç*, Barcelona, 1933

⁶²⁹ *III Exposició d'obres inèdites d'escultura i de pintura de socis del Cercle Artístic de St. Lluç*, Barcelona, desembre del 1933

més de tenir interès perquè donen una perspectiva general sobre el que era aleshores el treball dels “llucs”, aquestes exposicions ofereixen la possibilitat d'exposar per primera vegada a joves com Josep Pratmarsó i Parera (1913 – 1985), Rafael Serrahima i Bofill o Sebastià Llobet i Ribas (1887 – 1975), tots ells amb un paper important en la segona fase del Cercle. Apareixen també, en paral·lel a l'emancipació femenina de l'etapa republicana, moltes sòcies com Mercè Llimona i Raymat (1914 – 1997), filla de Joan Llimona i futura presidenta, Margarida Sans i Jordi (1911 – ?) i Maria Cirici i Pellicer (1911 – ?). Aquestes reclutes que desitgen formar part d'un Cercle molt dinàmic, on tot just aquell any «s'instal·la una classe d'art decoratiu»⁶³¹, no tindran temps per aprofitar el fervor de l'entitat que, després de la revolta del 18 de juliol del 1936, es veu obligada a tancar portes.⁶³²

1.3.5 EL TANCAMENT DE L'ENTITAT

El clima de la Barcelona de l'any 1936 feia problemàtica l'existència d'una entitat que, tot i haver-se adherit a la República i ser llunyana del confessionalisme inicial, tenia un passat tan vinculat a la religió. Hem dit que l'adhesió a la República devia haver estat prou sincera després dels anys obscurs de la Dictadura i que hi havia un suport incondicional a tota acció

⁶³⁰ *IV Exposició d'obres inèdites de socis del Cercle Artístic de St. Lluc*, Barcelona, 1934, AHCASLL i *La Vanguardia*, 24 de febrer del 1934, p.18 i 1 de març del 1934, p.9

⁶³¹ *Llibre d'actes*, dies 27 de desembre del 1935 i 24 de gener del 1936, AHCASLL. No podem, tot i l'afirmació contundent al *Llibre d'actes*, saber si en els pocs mesos abans del tancament, s'arriba realment a començar l'esmentat curs. Igualment, es tractava d'una nova manifestació de l'atenció envers aquesta disciplina d'una entitat que aquell maig veurà premiats a la Triennale de Milà els socis Llorens Artigas en ceràmica, Ramon Sunyer en joieria i Evarist Mora pels seus interiors. Entre els joves que es donen d'alta potser hi sigui també Ricard Giralt Miracle, qui declara: «amb la central de Llotja vaig coincidir amb la promoció de Mallol, Suazo, Clavé, Palet... Amb alguns ens vam tornar a trobar a Sant Lluc i al Centre Artístic». *R. Giralt Miracle: cinquanta anys de creació gràfica*, Barcelona, Fundació Miró, 1982, p.27. Pel seu passatge al Cercle es vegi també SPIEGEL, O., “Ricard Giralt Miracle, tradició y vanguardia”, *La Vanguardia*, 14 novembre del 1982, p.37 i la biografia continguda dins GIRALT-MIRACLE, D., (dir.), *Amor por la letra. Ricard Giralt Miracle diseñador gráfico*, Madrid, Real Academia de Bellas Artes de San Fernando, 1993.

⁶³² L'última reunió de la Junta que consta al *Llibre d'actes* és aquella del 26 de juny, on no es parla del futur tancament.

de catalanisme.⁶³³ Tot i així certament els “llucs” no suportaven la campanya anticlerical de les franges extremistes. Podia haver-hi algun soci no favorable a afiliacions catòliques, com el vocal Batlle, que s’oposa — només inicialment— a la subscripció proposada per l’entitat en favor del bisbe i conciliari Torras i Bages⁶³⁴, però es tractà d’una postura minoritària.

Quan Renart afirma que «al Cercle hi havia desfilat tota la joventut extremista i fins els socis actuals han ajudat amb el fusells la legitimitat de la República»⁶³⁵, no deu certament mentir, però la gran majoria dels “llucs” eren intel·lectuals oberts, però fermament catòlics i políticament moderats.⁶³⁶ L’equilibri dels primers anys de la República, quan Barcelona viu una situació bastant diferent de la resta d’Espanya⁶³⁷ (una situació que permet a Macià de confirmar un fidelíssim de la Lliga Regionalista com Josep Llimona al càrrec de president de la Junta de Museus), no era ja possible en mig de la guerra.⁶³⁸ L’any 1936 «els artistes també es belluguen,

⁶³³ Per exemple es reitera la adhesió a l’acció del president Macià amb una carta en defensa de l’Estatut de Catalunya. *Llibre d’actes*, dia 29 d’abril del 1932, AHCASLL de què es parla també al *Full I*, octubre 1932, Barcelona, AHCASLL

⁶³⁴ A *Llibre d’actes*, dia 19 de febrer del 1932, AHCASLL ,s’explica que Batlle rebutja adherir-se. Ho confirma Renart quan explica: «a la nit, a Sant Lluç, hi ha hagut la reunió de Junta i hem tingut un accident violent amb en Batlle a propòsit d’una subscripció per al bisbe Torras i Bages. Hem tret l’escalfapanxes del menjador». Al final, però «a darrera hora em telefona en Sunyer dient que al final en Batlle ha posat 10 pessetes per a la subscripció Torras i Bages». RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l’autor... Op.cit.*, vol.V, p.178, dia 19 de febrer del 1932 i p.181, dia 27 de febrer del 1932. De la subscripció ja s’havia parlat a *Llibre d’actes*, dia 5 de febrer del 1932, AHCASLL.

⁶³⁵ RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l’autor... Op.cit.*, vol.VI, p.54, dia 29 d’agost del 1936

⁶³⁶ Per exemple el Manifest electoral de Lluís Vila i d’Abadal, candidat de la UDC i nebot de l’antic soci Ramon d’Abadal i Calderó, porta les firmes de membres de les Juntes d’aquells anys com Joaquim Renart, Ramon Sunyer, Manuel Comas i de soci significatius com Joan Llongueras, Lluís Bonet i el fundador Antoni Utrillo i, d’altra banda, el president Lluís Serrahima serà vicepresident de la Junta Arxidiocesana d’Acció Catòlica. *Arxiu Vidal i Barraquer. Església i Estat durant la Segona República Espanyola 1931/1936*, vol.IV, Barcelona, PAM, 1991, p. 1269 i 1306.

⁶³⁷ La diversitat de la realitat barcelonesa s’explica, a través d’un ampli buidat de premsa, a BENET, J., “Catalunya «Oasi de la República»” dins *Memòries*, Barcelona, Edicions 62, 2008, p.77-93

⁶³⁸ S’explica a BRUNET, M., “Josep Llimona. Un homenatge excepcional”, *La Publicitat*, 9 de juliol de 1932, p.1, a propòsit de la concessió de la medalla de la ciutat a l’escultor: «un Ajuntament blanc va concedir-li aquesta distinció excepcional; un Ajuntament virolat ha ratificat l’acord». A més Companys, Gasol, el president del Parlament Casanovas i l’alcalde Pi i Sunyer reten personalment l’últim salut a l’escultor a la camera de dol enllestida en la seva casa. PELLICENA, J., “La mort de Josep Llimona”, *La Veu de Catalunya*, 1 de març del 1934, p.1 i A.P., “José Llimona ha muerto”, *La Vanguardia*, 28 de febrer del 1934, p.7

però en aquest temps ja han begut oli». ⁶³⁹ Aviat arriba el moment en què bellugar-se no és possible.

Quan la guerra envaeix els carrers, ja no era suficient que el Cercle hagués repetidament manifestat la seva afiliació a Catalunya ⁶⁴⁰ i que molts socis ocupessin llocs de responsabilitat dins de les institucions republicanes ⁶⁴¹: el sindicat d'artistes pintores i escultores de Catalunya de la U.G.T. demana la clausura de l'Acadèmia de Sant Jordi, del Círcol Artístic, del Cercle i Amics de l'Art Litúrgic «por no representar los organismos que expressamos, ni haber representado nunca, nada y menos en estos momentos» ⁶⁴² i un decret publicat el 28 d'agost en el *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya* posa en acte aquesta instància. ⁶⁴³

El Cercle es dissol, doncs, per voluntat del govern, tot i que pensem que arran de l'acompliment dels dictàmens de les franges extremistes, es pugui entreveure un gest de protecció del govern republicà a Catalunya cap a una entitat compromesa amb què simpatitzaven i que el passat confessional posava en un perill molt gran. ⁶⁴⁴ És probable que si el Cercle s'hagués quedat dempeus, els socis corressin el risc de ser assassinats a l'estatge i segurament no s'hauria pogut salvar de l'embargament la biblioteca.

⁶³⁹ RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor... Op.cit.*, vol.VI, p.24, dia 24 de juliol del 1936

⁶⁴⁰ Participa en primera línia a les manifestacions de la diada segons *La Vanguardia*, 12 de setembre del 1934, p.4-5.

⁶⁴¹ Molt llarga la llista de "llucs" que col·laboren amb el govern republicà. Pocs mesos abans del tancament el Cercle enviava el vocal Vilàs com representant al "Comité de catalanització de la Associació Protectora de l'Ensenyanca Catalana". *Llibre d'actes*, dia 29 de maig de 1936, AHCASLL. Artistes al servei de la Generalitat en aquests anys són Evarist Mora, qui realitzarà molts cartells (dels quals tenim exemples a la col·lecció Fornas), Josep Obiols, qui dissenyarà les noves bitllets de la Generalitat (RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor... Op.cit.*, vol.VI, p.114, dia 26 de desembre del 1936 i Pilar Vélez "Josep Obiols. Obra Cívica" dins *Josep Obiols: obra cívica, 1894 – 1994*, Barcelona, Departament de Cultura, 1994, p.34-39) i encara Francesc Canyellas, qui decorarà els Grups Escolars, volguts per un antic soci com Manuel Ainaud.

⁶⁴² *La Vanguardia*, 22 d'agost de 1936, p.7

⁶⁴³ núm.241, p.1228. Es dona la notícia també a *La Vanguardia*, 29 agost de 1936, p.2 i a RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor... Op.cit.*, vol.VI, p.54, dia 29 d'agost del 1936

⁶⁴⁴ Que amb la mesura del tancament es protegissin els "llucs" ho corroboraria el fet que, davant de l'incredibilitat del vicepresident Renart, al desembre arrestaran el president Serrahima: «A l'hora de dinar ens han dit que havien detingut l'amic Lluís Serrahima. És incompreensible. És un home bo, demòcrata, equànime, advocat amigable, home català, sense enemics, sense falles, sense corrupcions, sense ambicions ni partidismes. Seguint la dita del dia, es pot ben dir que han penjat la llufa a un innocent, i això ho pot dir la gent de qualsevol ideologia, perquè en Serrahima és una persona estimada per tothom i altament considerada. Deu tractar-se d'una confusió», es comenta a RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor... Op.cit.*, vol.VI, p.115-116, dia 28 de desembre del 1936.

Així mateix no hem pogut comprovar l’afirmació de Jardí segons la qual la seu del carrer Montsió fou ocupada i saquejada.⁶⁴⁵ La destrucció de l’estàtua de Sant Josep, a la façana exterior de l’edifici, no és més que un dels molts actes vandàlics al patrimoni religiós que no gaudien del suport de les autoritats republicanes.⁶⁴⁶ Pensem, doncs, que el Cercle fou preservat a través del tancament, no tan sols pel fet que només una protecció oficial hauria pogut salvar de l’embargament la biblioteca de l’entitat, sinó per les clares relacions amicals amb les institucions de govern. Pensem que el vicepresident Renart es troba físicament al costat de Ventura Gassol i Rovira (1893 – 1980) empaquetant el patrimoni artístic que s’havia de salvar de les detrosses.⁶⁴⁷ És, d’altra banda, un fet notori que Gassol mantingué òptimes relacions amb intel·lectuals de tot signe polític compromesos amb la feina de millora del país i que fou responsable de la providencial sortida del país, entre altres, del cardenal Vidal i Barraquer, de mossèn Trens, de Lluís Carreras o Puig i Cadafalch, personatges propers a l’entitat i que representaven el perfil del “lluc” prototípic. Gassol podria, doncs, haver protegit també el Cercle.

Fos o no una manera de salvaguardar l’entitat en perill, el decret de l’agost del 1936 dóna inici a un tancament segurament molt més llarg del que els “llucs” podien imaginar aleshores.

⁶⁴⁵ JARDÍ, E., “L’ala dreta del modernisme i quelcom més” dins *Cercle Artístic de Sant Lluç 1893 – 1993. Cent Anys...* *Op.cit.*, p.16. Jardí no cita la seva font.

⁶⁴⁶ Explica Renart: «Avui estaven tirant a terra l’escultura de sant Josep de Josep Llimona, que era a la façana de la casa que havia estat els Quatre Gats i que fins ara l’ocupava el Cercle Artístic de Sant Lluç. El casal representava tota una època de renaixement arquitectònic, de febre catalanista, d’un començament de segle XX inquiet i renovador, entre romàntic i destructor. Tot això representava la figura de l’escultor Llimona, l’artista que havia sabut renovar l’art de la imatgeria religiosa, tan malmès i adotzenat tots aquests anys». RENART, J., *Diari, 1918 – 1961 amb il·lustracions de l’autor...* *Op.cit.*, p.36, dia 7 d’agost del 1936

⁶⁴⁷ «Tot el matí he ajudat a embalar, a la Generalitat, part dels objectes que s’han pogut salvar de la crema de les esglésies» afirma Renart, adjuntant que «potser és cert que hi havia massa riquesa i ostentació a les nostres esglésies i que darrere d’alguns altars lluïen grans quantitats de diners i l’or i l’argent». RENART, J., *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l’autor...* *Op.cit.*, vol.VI, p.27-28, dia 28 de juliol del 1936. Aquesta declaració per boca d’un home conservador i fermament catòlic aclareix que hi havia un bon terreny comú a compartir amb un personatge com Gassol.

2. DE LA POSTGUERRA A LA DEMOCRÀCIA

2.1 ELS ANYS CINQUANTA

2.1.1 BARCELONA DINS L'ESPANYA DE LA POSTGUERRA

En la dècada dels quaranta, en què el Cercle continua tancat, Espanya viu una situació difícil: la postguerra es caracteritza per l'aïllament internacional i una economia autàrquica que influeixen negativament en les arts plàstiques i en la cultura, sufocades per l'estat de desinformació, la falta de recursos i, evidentment, la censura.⁶⁴⁸ La Guerra Civil havia suposat un trencament radical de totes les tendències innovadores desenvolupades a Espanya durant els anys vint i trenta i «los supervivientes de la vanguardia o callan o realizan una obra de simple supervivencia u olvidan sus antiguas opciones».⁶⁴⁹ Un academicisme figuratiu domina als salons oficials, amb la benedició de la crítica d'art, dedicada a plorar una suposada pèrdua d'*españolidad* de l'art d'aleshores: un caràcter genuïnament espanyol que s'individua en el realisme i el subjecte religiós.⁶⁵⁰

Amb l'excepció de l'experiència de la dorsiana *Academia Breve de Crítica de Arte* —sobre el caràcter trencador de la qual s'han avançat dubtes⁶⁵¹—, el panorama cultural dels anys que segueixen la Guerra Civil és

⁶⁴⁸ Sobre el concepte de postguerra i d'art de la postguerra vegeu les reflexions de Valeriano Bozal a la introducció de BOZAL, V., *Arte del siglo XX en España. Pintura y escultura 1939 – 1990*, Madrid, Espasa Calpe, 1995, p. 25-36.

⁶⁴⁹ BONET, J.M., “De una vanguardia bajo el franquismo” dins BONET CORREA, A., coord., *Arte del franquismo*, Cuadernos Arte Cátedra, Madrid, 1981, p.207

⁶⁵⁰ Sobre la posició de la crítica d'art en l'etapa del franquisme remetem a LLORENTE, A., *Arte e ideología en el franquismo (1936 – 1951)*, Madrid, Visor, 1995 i sobre l'ideari estètic del franquisme a la dura crítica de Cirici a *La estética del franquismo*, Barcelona, Gustavo Gili, 1977 i encara a BONET CORREA, A., coord., *Arte del franquismo... Op.cit.*

⁶⁵¹ Fundada l'any 1941, la *Academia Breve* fou la promotora del Salón de los Once en què s'havien encarregat onze comissaris d'escollir onze artistes per exposar. Les obres presentades foren a vegades modernes però rarament avantguardistes. En recull la història detallada SÁNCHEZ CAMARGO, M., *Historia de la Academia Breve de Crítica de Arte*, Madrid, Biosca, 1963. En l'esmentat escrit de Josep Maria Bonet poc després de la mort de Franco, se'n valora el significat dient que «la Academia Breve sería, pues, importante, dentro de la historia que fue y no de la que pudo ser, como el único reducto algo actual, o mejor dicho, algo menos inactual que otros del país». BONET, J.M., “De una vanguardia bajo el franquismo” dins BONET CORREA, A., coord., *Arte del franquismo... Op.cit.*, p.208, una opinió suportada per AGUILERA CERNI, V., *Iniciación al arte español de la*

desolador. En l'asfíxia general, els territoris infidels al franquisme pateixen una major repressió amb nombroses condemnes a mort i empresonaments. Barcelona estarà fins a l'agost de 1940 sota un règim especial d'ocupació, es prohibirà l'ús de la llengua catalana a tota la premsa, àdhuc religiosa, a les ràdios, els rètols, els anuncis, els noms de carrers i places i fins i tot en la correspondència privada; paral·lelament s'imposarà la destrucció de llibres a les biblioteques.⁶⁵² Es tanquen les institucions «defensoras del separatismo catalán»⁶⁵³ mentre l'exili i la depuració minven intel·lectuals i educadors, substituïts per forasters⁶⁵⁴, menys disposats a lluitar en contra d'un procés de reinterpretació de les tradicions genuïnament catalanes com a signes d'un folklore popular hispànic.

Si la primera dècada després de la guerra és el període més difícil a tota Espanya, l'any 1948 l'aparició de l'*Escuela de Altamira* i dels grups *Dau al set* i *Pórtico*, aviat seguit per l'exposició de gouaches no figuratius d'Eusebio Sempere o la *Exposición Internacional de Arte Abstracto* de Santander⁶⁵⁵, encapçalen una sèrie d'iniciatives de rellevància artística que

postguerra, Barcelona, Península, 1970. En canvi se'n disminueix la importància a LLORENTE, A., *Arte e ideología en el franquismo...* *Op.cit.*, p.265-274; BOZAL, V., *Arte del siglo XX en España...* *Op.cit.*, p.65-71 i MERCADER, L., "Prefiguración de un pensamiento: juegos de arte y estética" dins MERCADER, L.; PERAN, M.; BRAVO, N., *Eugenio d'Ors del arte a la letra...* *Op.cit.*, p.13-44.

⁶⁵² La depuració afectarà tant els textos en català com aquells marxistes, com passa, per exemple, a la biblioteca de l'Ateneu segons *La Vanguardia*, 7 de maig de 1939, p.12. La biblioteca del Cercle degué salvar-se, trobant-se en mans de la família Carreras, com veurem més endavant. Un seguiment detallat i documentat sobre la prohibició de la llengua catalana es troba a BENET, J., *Catalunya sota el règim franquista*, París, Edicions Catalanes de París, 1973.

⁶⁵³ Programa d'ocupació exposat pel ministre de governació de Franco, transcrit a BENET, J., *Catalunya sota el règim franquista...* *Op.cit.*, p.230

⁶⁵⁴ S'ofereix un interessant enquadrament de l'època a SAMSÓ, J., *La cultura catalana entre la clandestinitat i la represa pública*, Barcelona, PAM, 1994.

⁶⁵⁵ Sobre la *Escuela de Altamira*, constituïda per una sèrie de trobades d'intel·lectuals i artistes entre els quals Ricardo Gullón, Luis Felipe Vivanco, Eduardo Westerdahl, Alberto Sartoris, Àngel Ferrant, Mathias Goeritz, Willi Baumeister i Pancho Cossío, vegeu AA.VV., *El Arte abstracto y sus problemas*, Madrid, Cultura Hispánica, 1956, que recull els debats realitzats. Sobre el grup magicista barceloní vegeu CIRLOT, L., *El grupo "Dau al set"*, Madrid, Cuadernos de Arte Cátedra, 1986 i sobre el grup aragonès AA.VV., *Grupo Pórtico: Fermín Aguayo, Eloy Laguardia, Santiago Lagunas*, Zaragoza, Departamento de Cultura y Educación del Gobierno de Aragón, Electa, 1993. Per l'exposició de Sempere, celebrada a la Sala Mateu de València a l'any 1949, vegeu AA.VV., *Eusebio Sempere 1953 - 1980*, València, Generalitat Valenciana, 1985 i JULIÁN, I., *El arte cinético en España*, Madrid, Cuadernos Arte Cátedra, 1986, p.53-90. La bibliografia general sobre aquesta etapa és abundant. Recordem, a més de les obres citades de Llorente, Bonet Correa i Bozal, AGUILERA CERNI, V., *Iniciación al arte español de la postguerra...* *Op.cit.* i, del mateix autor, *La Postguerra. Documentos y Testimonios I - II*, s.l., Servicio de Publicaciones del Ministerio de Educación y Ciencia, s.d.; BOZAL, V.; LLORENS, T., *España. Vanguardia*

subratllen la voluntat de donar veu als ferments fins aleshores sufocats. El silenci contestatari adoptat mentre sobrevivia l'esperança d'una caiguda de l'aïllat Règim arran de la victòria de les forces antifeixistes en la Segona Guerra Mundial, no semblava productiu ara que s'havia esvanit aquesta il·lusió. Cada vegada més intel·lectuals i artistes prefereixen expressar la pròpia veu, encara que sigui filtrada per la censura i acomodada a algun compromís, per poder perpetuar una mínima vida cultural i, malgrat les evidents restriccions, fomentar un cert esperit de dissidència.

D'altra banda, el Règim anava perdent força i patint cada vegada més la depressió econòmica generada per la política autàrquica. Per recuperar les relacions amb els països del bloc occidental, Franco decideix oferir a l'exterior la imatge d'un país culturalment obert, com es fa evident en ocasió de la *Bienal Hispanoamericana* que s'obre, ni que sigui d'una manera moderada, a les novetats artístiques. Des d'aquesta manifestació es conclou el domini de l'academicisme com a art d'Estat i gradualment en la dècada dels cinquanta s'accepta l'abstractisme fins a fer-lo propi i a instrumentalitzar-lo ja que, en època de guerra freda, era essencial mostrar-se com un país avançat i democràtic. La il·lusió de modernitat i avantguardisme era oferta pel suport a l'informalisme, llegit com un art autònom i desvinculat de la realitat i els seus conflictes i connectat, a més, amb l'americana *action painting*, la pintura de l'individu lliure en contra del realisme socialista.⁶⁵⁶

D'aquesta nova possibilitat, evidentment condicionada, d'una certa actuació cultural, Barcelona⁶⁵⁷ de seguida se n'aprofita ja que és un dels centres més vius de l'activisme clandestí. En la dècada dels quaranta, Barcelona també havia patit la paradoxal situació de l'art a la resta de l'Estat: el sorprenent increment de la compra d'obres per part de la nova

artística y realidad social: 1936 – 1976, Barcelona, Editorial Gustavo Gili, 1976 o encara GAYA NUÑO, J.A., *La pintura española del siglo XX*, Madrid, Ibérico Europea de Ediciones, 1972.

⁶⁵⁶ Sobre la instrumentalització política de l'*action painting* americà vegeu STONOR SANDERS, F., *The Cultural Cold War: The CIA and the World of Arts and Letters*, The New Press, New York, 1999 i GUILBAUT, S., *De cómo Nueva York robó la idea de arte moderno*, Mondadori, 1990.

⁶⁵⁷ Per a una ràpida panoràmica general sobre les galeries catalanes vegeu HUESO, C., *Aparadors d'art: una aproximació a la història del galerisme a Catalunya*, Barcelona, Gremi de Galeries d'Art de Catalunya, 2006.

classe burgesa, desitjosa de decorar els seus salons de natures mortes o paisatges mal fets⁶⁵⁸, s'acompanyava amb l'absència o invisibilitat d'una producció artística de relleu. Només Sala Gaspar, Galeria Syra i Sala de Arte Rovira s'esforcen a oferir propostes acceptables⁶⁵⁹ mentre un grapat d'artistes, sense ser capdavanters, procuren mantenir un nivell de qualitat. Parlem del que Santos Torroella defineix com a “generación prohibida”, «la de quienes, perteneciendo a las primeras quintas de la República, empezaron a cobrar uso de razón pictórica al filo de la guerra civil y que, tras ella, se encontraron en la difícil postura de estar situados entre un antes y un después que nunca pudieron compartir del todo».⁶⁶⁰

Aquests artistes cronològicament desafortunats són encaixats per una nova generació ja nascuda amb el Règim que s'associa a figures clau de la cultura catalana anterior a la guerra per aprofitar la relativa obertura d'una etapa on ja es permet editar algun títol en català i surt la revista *Ariel*.⁶⁶¹ És ara quan neixen el *Salón de Octubre* i els *Ciclos Experimentales de Arte Nuevo* a la galeria *El Jardín* d'Àngel Marsà, quan el Cercle Maillol de l'Institut Francès garanteix una formació d'acord amb les tendències europees, becant tota una generació d'artistes, i quan grups com el *Dau al*

⁶⁵⁸ Cirici parla a propòsit de «art d'estraperlo» referint-se a la producció artística d'una etapa caracteritzada per «la decisió de la classe dominant de girar-se resoltament contra el temps, carregant-se de passadisme i afirmant que l'art modern havia mort». CIRICI, A., *L'art català contemporani... Op.cit.*, p.192. Confirma la qüestió Barral quan afirma: «A Barcelona, l'interès per la pintura i les exposicions no havia decaïgut amb l'acabament de la guerra. A les diverses sales d'art es veia un retorn de la pintura tradicional dins d'un forçat academicisme i paisatges, natures mortes i retrats eren els únics temes». BARRAL, X., “Introducció” dins *L'art de la victòria. Belles Arts i franquisme a Catalunya*, Barcelona, Columna Edicions, 1996, p.26

⁶⁵⁹ GARRUT, J.M., *Dos siglos de pintura catalana*, Ibérico Europea de Ediciones, Madrid, 1974

⁶⁶⁰ SANTOS-TORROELLA, R., *Capdevila y la “Generación Prohibida”*, Barcelona, Ed. Sala Parés, 1972 (sense pàgines). Li segueix el pas Giralt-Miracle quan afirma: «L'èxit fulgurant que van viure les avantguardes de tall rupturista, particularment l'èxit estètic i social de l'informalisme, va fer que restessin marginats tots aquells que procedien de la tradició figurativa i cercaven altres camins de renovació dels seus llenguatges dins l'esperit de la modernitat. Capdevila, com els seus companys de generació, Rogent, Villà, Hurtuna, Figueras, Muxart, etc., va emprendre una trajectòria pròpia que no buscava el trencament, sinó l'evolució natural». GIRALT-MIRACLE, D., “Manuel Capdevila, una opció independent de la pintura” dins CARBONELL, J., *Manuel Capdevila*, Barcelona, Editorial Galaxis, 1993 p.13

⁶⁶¹ Que editen en català hi haurà les editorials Aymà, Àncora i Millà. Sobre *Ariel* remetem a ROSELLÓ, A. del, “Els inicis d'una represa: la revista *Ariel*”, *Serra d'Or*, setembre 1966, p.51-53 i a les recordances de Joan Triadú, Enric Jardí, Joan Perucho, Jordi Sarsanedas, Francesc Espriu i Josep Romeu Figueras a “Fa 50 anys d'*Ariel*”, *Serra d'Or*, octubre 1996, p.23-29.

set o el *Club49*, hereu d'ADLAN, dinamitzen el panorama cultural. Amb pocs anys de distància el *Grup R* es dedica a la renovació de la cansada arquitectura oficial i de la immobiliària edilícia privada.⁶⁶²

En cadascun d'aquests projectes sempre hi trobem antics o futurs membres del Cercle.

Tanmateix, entre aquells coratjosos intel·lectuals catalans n'hi ha que, a la immediata postguerra, preocupats per la supervivència de la vida cultural del país, s'arrisquen al manteniment d'una cultura catalana en la clandestinitat. Pensem en Lluís Bonet, Ramon Sunyer, Maurici Serrahima i Bofill (1902 – 1979) o Alexandre Cirici⁶⁶³, organitzadors de les tertúlies que van mantenir viu el debat cultural i evitaren la rendició. Aquests lluitadors devien incloure el Cercle entre els espais necessaris per a la represa de la vida artística catalana. És aquesta mai abandonada esperança de reobrir portes que permet veure una esclatxa en aquest sentit, tot i que el marcat caràcter catalanista de l'entitat podia semblar un obstacle insuperable

⁶⁶² Sobre el Cercle Maillol vegeu TORRES GUARDIOLA, P., *Le Cercle Maillol: les avantguardes barcelonines i l'Institut Francès de Barcelona sota el franquisme*, Barcelona, Parsifal, 1994; sobre el Club 49 AA.VV., *Club 49 reobrir el joc, 1949 – 1971*, Centre d'Art de Santa Mònica, Generalitat de Catalunya, 2000 i sobre el grup d'arquitectes RODRÍGUEZ, C., TORRES, J., *Grup R*, Barcelona, Gustavo Gili, 1994. Per aquesta etapa remetem a CORREDOR-MATHEOS, J., “La segona meitat del segle XX”, *Història de l'art català*, vol. VII, Barcelona, Edicions 62, 1985, especialment p.13-48 i GARRUT, J.M., *Dos siglos de pintura catalana... Op.cit.*

⁶⁶³ Al març de l'any 1941, en ocasió del 25è aniversari de Torras i Bages, s'organitza clandestinament a casa Bonet un acte celebratiu de gran transcendència ja que, subratlla Samsó, «era el primer de caràcter col·lectiu i d'un to solemniós i oficial i significa una explícita i encoratjadora afirmació de catalanitat» sense considerar que «es congria un estat d'ànim que va ser el punt de partida per a successives actuacions». SAMSÓ, J., *La cultura catalana... Op.cit.*, p. 58 i p.180 i també SERRAHIMA, M., *Del passat quan era present... Op.cit.*, p.46-47. A l'acte participen els “llocs” Sunyer, Serrahima i Joan Llongueras. Mentre se celebren altres reunions (per les quals remetem a RIERA, M.: BOIX, J., “Lluís Bonet Garí i la silenciosa fidelitat”, *Serra d'Or*, octubre de 1979, p.29-33) començaven a la rebotiga del taller d'orfebreria de Ramon Sunyer les trobades dels *Amics de la Poesia*, celebrades entre 1942 i 1945 on, a més dels ja esmentats, apareix Cirici. Vegeu els nombrosos comentaris a SERRAHIMA, M., *Del passat quan era present... Op.cit.*, p. 56, 88, 90, 117, 119, 120, 129, 162, 170, 196, 210, 211, 222, 223, 225, 306, 321. Per les tertúlies organitzades per Maurici Serrahima, present també a les trobades a can Bonet i Sunyer, mencionem el seu paper com a animador dels joves de l'Estudi del carrer Sant Pau o de la plataforma de *Miramar*, en què participa també Cirici i per la qual remetem a “III. Tertúlies, cenacles, fòrums” dins SAMSÓ, J., *La cultura catalana... Op.cit.*, p.175-300. Cirici participarà a *Ariel* i es troba entre els promotors d'un altre projecte, la Societat Catalana d'Estudis d'Art, nascuda l'any 1945, on trobem cares familiars del Cercle com Puig i Cadafalch, Folch i Torres o Joan Ainaud. La documentació de la SCEA es troba a l'Arxiu Personal d'Alexandre Cirici Pellicer, com s'explica a SELLES, N., *Alexandre Cirici Pellicer. Una biografia intel·lectual*, Catarroja, Editorial Afers, 2007, p.31-32.

2.1.2 LA IL·LUSIÓ I L'ESFORÇ PER AIXECAR UNA ENTITAT ENCARA SENSE PARETS

El desig de posar novament en marxa l'entitat s'enfrontava amb la dura realitat d'una època en la que cadascú dels "llucs" devia viure d'una manera diferent. Quasi no existeix documentació sobre el destí que va tocar als antics socis durant i després de la Guerra Civil i no sabem, per exemple, si algun d'ells va morir en els combats. Aparentment cap dels "llucs" més actius dins l'organització de l'entitat fou assassinat i molt pocs foren obligats a exiliar-se⁶⁶⁴, però queda clar que si les dificultats eren generals, no tothom devia passar el mateix calvari. Mentre que algun d'ells patia un procés de depuració i altres, com els esmentats Sunyer i Bonet, organitzaven reunions clandestines, n'hi havia uns pocs que no rebutjaven realitzar obres celebratives del Règim, com Enric Monjo, autor del bust de Franco pel Paraninf de la Universitat de Madrid o Jordi Puiggalí, escultor del recentment enderrocat monument a Primo de Rivera.⁶⁶⁵

El desig de reobrir portes sense excloure ningú⁶⁶⁶ demostra la capacitat dels socis d'eliminar qualsevol rancor pels destins diferents que havien tocat

⁶⁶⁴ Entre els exiliats vinculats a l'entitat assenyalem els antics socis i homes de la Lliga Ramon d'Abadal i Calderó i Puig i Cadafalch, el fill Maurici del president Serrahima, i encara Joan Rebull, Josep Maria Sert, Feliu Elias, Avel·lí Artís i Balaguer, Sebastià Gasch, Àngel Ferrant, Joan Olivares, Ferran Soldevila. Vegeu ABADAL I CALDERÓ, R. d', *Dietari de guerra, exili i retorn (1936 – 1940)*, a cura de Francesc Vilanova i Vila-Abadal, Barcelona, PAM, 2001; MANENT, A., "Els exilis durant la guerra (1936 – 1938)" dins *Congrés Internacional sobre l'Exili als Països Catalans 1939 – 1978: papers*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Centre d'Estudis Històrics Internacionals, Fundació Congrès de Cultura Catalana, Fundació Jaume Bofill, 1989 i CAMPILLO, M., VILANOVA, F., *La cultura catalana en el primer exili (1939 – 40). Cartes d'escriptors, intel·lectuals i científics*, Quaderns de l'Arxiu Pi i Sunyer, núm.4, Fundació Carles Pi i Sunyer d'Estudis Autònoms i Locals, Barcelona, 2000). Vam veure que els "llucs" dels orígens eren propers a la Lliga Regionalista, molts exponents de la qual fugiren (una la fuga per la qual remetem a les lectures contraposades de RIQUER, B. DE, "Els catalans de Burgos", *Arreu*, núm.5, novembre 1976, p.42-47 i MANENT, A., "1936. Com se salvaren els prohoms de la Lliga catalana", *Serra d'Or*, juny 1987, núm.33, p.31-37). En realitat als anys Trenta sembla que molts socis s'apropessin més a la UDC, el líder de la qual, Manuel Carrasco, escapà i fou assassinat.

⁶⁶⁵ Sabem per exemple que Joaquim Folch i Torres i Joaquim Mir foren perseguits en nom de la llei de responsabilitat i, segons el testimoni de Montserrat Barenys, el futur "fundador" Víctor Esteban fou depurat per la seva col·laboració amb la Generalitat i hagué de deixar la seva professió. Sobre la possible classificació de les obres de Monjo i Puiggalí com a franquistes, vegeu BARRAL, X. (a cura de), *L'Art de la Victòria. Belles Arts i franquisme a Catalunya... Op.cit.*, sobretot el capítol "Debat", p.163-204.

⁶⁶⁶ Segons JARDÍ, E., *Història del Cercle Artístic de Sant Lluc... Op.cit.*, p.136, la primera petició dels "llucs" al Govern Civil és del 4 de març de 1941. D'altra banda, Renart al seu diari més d'una vegada reflexiona sobre possibles nous estatges, fet que ens indica que hi

a cadascú depenent de la postura que havia agafat. Si bé és cert que els artistes no es troben entre les categories més penalitzades per la venjança dels vencedors⁶⁶⁷, sens dubte s'ha de veure el mèrit d'haver fet prevaldre l'antiga germanor i la voluntat de recuperar un lloc d'encontre que tant enyoraven. De fet, tot i les postures polítiques diferents, tots ells es consideraven perdedors davant l'ostracisme del Règim franquista cap al catalanisme i, amb un gran pragmatisme i esperit conciliador, s'activen per retrobar aquell que havia estat un bon espai de reunió i diàleg.

Lamentablement, per tota una dècada hauran de limitar qualsevol acció conjunta a l'esfera religiosa⁶⁶⁸; un article nostàlgic de Joan Cortès expressa, a deu anys de la clausura, un sentiment de profunda enyorança i sembla voler fer reviure per un moment l'entitat, evocant-ne l'atmosfera. «A pesar del mucho tiempo transcurrido, pareceme que estoy viendo las dependencias de aquel nido de Arte, sencillas, sin que en ellas faltase algo de cuanto concierne a cultura plástica: Sala biblioteca con profusión de títulos, revistas y diarios nacionales y extranjeros; una clase amplia en la que se estudiaba el

havia un pla concret de reobertura. Diari gener – juliol 1941, dia 24 de febrer de 1941; Diari gener – juliol 1942, dia 12 de febrer 1942, Fons Joaquim Renart, Biblioteca de Catalunya

⁶⁶⁷ S'afirma, per exemple a CORREDOR-MATHEOS, J., "L'art català en el primer franquisme", p.190 dins RISQUES, M., VILANOVA, F., VINYES, R. (a cura de), *Les ruptures de l'any 1939*, Fundació Carles Pi i Sunyer, PAM, 2000: «el càstig entre els professors de les Escoles d'Art i Oficis no van ser tan durs».

⁶⁶⁸ Sabem que el Cercle, tot i ser tancat, continua participant com a grup a la processó del Corpus (*La Vanguardia*, 7 de juny de 1939, p.6 i 7 de juny de 1944, p.9). Al manuscrit de les memòries de Joaquim Renart es llegeix el dia 18 d'octubre de 1950: «a la Capella del Foment de Pietat hi ha hagut Missa de Comunió que el grup del Cercle Artístic de St Lluç ha fet celebrar, com cada any, dient-la el nostre consiliari», afirmació que confirma que la tradició s'hagi perpetuat entre 1936 i 1950. MS 4233, Diari juliol – desembre 1950, Fons Joaquim Renart, Biblioteca de Catalunya. Una altra iniciativa permesa fou exposar al Casal de Montserrat les obres ofertes a Torras i Bages amb homenatge al seu bisbat. *La Vanguardia*, 30 d'abril de 1948, p.6 i 5 de maig de 1948, p.9. També sabem que en els actes religiosos els "llucs" es reunien en cases particulars: del diari de Renart ens assabentem que «avui, amb motiu de complir vuitanta anys el pintor Dionís Baixeras Verdager, l'hem anat a visitar alguns dels directius del Cercle Artístic de Sant Lluç, que encara ens donem per existents: Mossèn Trens, el senyor Serrahima, En Ramon Sunyer i jo». Diari gener – juliol 1942, dia 22 de juny 1942, Fons Joaquim Renart, Biblioteca de Catalunya. Així mateix explica Maurici Serrahima: «han vingut els vells del Cercle Artístic de Sant Lluç a fer tertúlia amb el meu pare, que n'havia estat divuit anys el president. Ha vingut en Junceda, i també en Darius Vilàs, en Joaquim Renart, en Ramon Sunyer, en Camps Arnau i l'Amigó». SERRAHIMA, M., *Del passat quan era present... Op.cit.*, dia 21 d'octubre de 1942, p.111. Especificuem, per precisió, que Lluís Serrahima va ser president del Cercle des de 1916 fins a 1924 i, només després de les presidències de Junoy i Benet, des de 1930 fins al tancament. No es tracta, doncs, de divuit anys, com declara el fill, encara que segurament va ser un dels presidents més significatius de l'entitat.

natural, ante modelo vivo», recorda el crític.⁶⁶⁹ No era l'únic a rememorar les tardes al carrer Montsió i durant la dècada dels quaranta «algunos Fundadores i Socios, que no perdieron nunca su esperanza de ver otra vez en marcha la prestigiosa Entidad, velaron el fuego sagrado y mantuvieron con su fé el ideal que a todos unía».⁶⁷⁰

Quan, l'any 1950, s'entreu, dins del mencionat alleugeriment de l'opressió franquista, una possibilitat de reobrir portes, l'entusiasme és general. La trobada per la diada del Sant Patró de 1950 és l'ocasió perquè «en sortís quelcom que fes possible el que, d'una manera o altra, solament per nostra voluntat, tornés a posar-se en marxa el carro del Cercle Artístic de Sant Lluc».⁶⁷¹ Així el soci històric Renart convoca una reunió «per anar lligant caps i canviar impressions» en un moment en què «sembla que ara va de veres el posar en marxa al nostre “Cercle Artístic de Sant Lluc”, que en la vida cultural i artística de Barcelona no pot deixar de fer sentir el seu vot i el seu valer».⁶⁷²

Protegida per aquella imatge de centre confessional, que, tot i ser ja un record als anys de la República, n'havia causat el tancament, el Cercle recomença ara el seu camí emfatitzant voluntàriament aquell tret que podia garantir la reobertura d'una entitat catalanista, impossible sense el suport de l'Església.

⁶⁶⁹ CORTÈS, J., “El extinguido Círculo Artístico de San Lucas”, *El Correo Catalán*, 19 d'octubre de 1946, p.3

⁶⁷⁰ Carta manuscrita de Joaquim Renart a l'Alcalde de Barcelona datada gener de 1952, AHCASLL

⁶⁷¹ Són paraules de Renart, substituït de l'absent Serrahima, escrites al citat diari manuscrit, MS 4233, Diari juliol – desembre 1950, dia 18 d'octubre de 1950, Fons Joaquim Renart, Biblioteca de Catalunya. S'hi explica també el ritual, en què participen uns vint-i-cinc socis – entre els quals Folguera, Lluís Bonet, Camps Arnau, Ramon i Oriol Sunyer, Solanic, Ollé Pinell, Ros, Socios i Renart – ritual constituït per la missa celebrada per Trens, la xocolatada amb ensaïmada i nata a la Dolceria La Lyonera, la visita a les obres de l'Hospital de la Santa Creu i una conferència de Trens al Foment de la Pietat.

⁶⁷² Carta de l'any 1950 dirigida a Lluís M. Güell i firmada per Joaquim Renart i Rafael Serrahima, en què es convoca una reunió pel dia 28 d'aquell mes, sense especificar quin, AHCASLL. Es tracta de novembre perquè al diari de Renart d'aquell dia, s'explica: «aquest vespre hem tingut reunió d'antics socis del Cercle Artístic de Sant Lluc, per a veure si es torna a posar en marxa el carro. N'han vingut bastants. Tothom ha parlat en sentit ben alleccionador». Ms 4233, Diari juliol-desembre 1950, Fons Joaquim Renart, Biblioteca de Catalunya. Ja a l'octubre l'entitat havia de ser activa pel fet que promociona, conjuntament a altres entitats, un premi Sant Lluc en el “Concurso de Belenes de Franciscalia” que se celebra al Reial Cercle Artístic, segons es diu a *La Vanguardia*, 15 de octubre de 1950, p.15.

La ja desfalangitzada revista *Destino*⁶⁷³, on col·laboren molts antics i futurs socis, dóna una entusiàstica acollida a l'entitat: «el “Círculo Artístico de Sant Lluç” reanuda su actividad social. Un vivo fragmento de nuestra historia ciudadana se pone nuevamente en marcha... alegrémonos del resucitar de una vieja entidad barcelonesa; alegrémonos de qué la fría losa del olvido no haya caído sobre ella».⁶⁷⁴

Amb molta voluntat i pocs recursos —«contigo pan y cebolla», dirà Renart⁶⁷⁵— el Cercle recomença el seu camí el dia 1 de març de 1951.⁶⁷⁶

A la primera assemblea s'elegeix una Junta formada per l'antic consiliari Manuel Trens, que serà una figura clau en aquesta dècada, per Joaquim Renart i Ramon Sunyer respectivament com a president i vicepresident, per Sebastià Llobet i Ribas (1887 – 1975)⁶⁷⁷ i Josep M. Camps i Arnau (1879 – 1968) amb els càrrecs de tresorer i comptador i per Rafael Llimona i Oriol Bohigas i Guardiola (1925 –) com a bibliotecari i secretari. Els vocals són el decorador muralista Francesc Vidal i Gomà (1894 – 1970), Evarist Mora i Lluís M. Güell.

Aquests promotors del procés de renaixença de l'entitat no són evidentment cares desconegudes i a la Junta vigent abans del tancament ja trobàvem mossèn Trens, Joaquim Renart, aleshores vicepresident i que ara ocupa el càrrec del difunt Lluís Serrahima, així com Ramon Sunyer i Camps Arnau. S'hi integra ara una generació de “llucs” que s'havia consagrat artísticament abans de la Guerra Civil, representada per Rafael Llimona,

⁶⁷³ Vegeu GELI, C.; HUERTAS, J.M., *Las tres vidas de “Destino”*, Barcelona, Anagrama, 1991 i CABO RAMÓN, I. de, *La Función cultural de la revista Destino 1957-1961*, Barcelona, Publicacions Universitat de Barcelona, 1996.

⁶⁷⁴ “El Círculo Artístico de Sant Lluç vuelve a la vida”, *Destino*, 14 d'abril de 1951, p.10

⁶⁷⁵ Ms 4233, Diari juliol-desembre 1950, dia 28 de novembre, Fons Joaquim Renart, Biblioteca de Catalunya.

⁶⁷⁶ Segons *Llibre d'actes*, dia 1 de març de 1951, AHCASLL es reuneixen ja oficialment «bajo la presidencia del Pvro. Dr. D. Manuel Trens, un grupo de antiguos socios del Círculo Artístico de “Sant Lluç” con el propósito de renovar las actividades de la entidad». A la mateixa acta es comunica també la formació de la nova Junta. Subratllem que les actes, des d'aquest moment redactades en castellà, es faran molt exhaustives, potser per l'entusiasme del començament però també perquè hi havia la obligació de lliurar-les al govern civil, com s'aclareix a *Llibre d'actes*, dia 28 d'abril de 1953, AHCASLL.

⁶⁷⁷ Definit com a industrial a l'acta fundacional de 1951, Sebastià Llobet i Ribas fou també il·lustrador i va guanyar nombrosos premis entre els quals la medalla del XXXI Saló de Otoño segons la *Circular per als socis octubre 1959 – febrer 1960*, AHCASLL. No s'ha pogut comprovar si Sebastià Llobet té una relació amb Casimir Llobet, daurador amb qui els Renart dividien el taller i amb el seu fill i també soci Frederic.

Mora, Vidal i Güell.⁶⁷⁸ L'única nova entrada és un joveníssim Oriol Bohigas que acaba de rebre el títol d'arquitecte. Aquesta composició intergeneracional encarna el constant aspecte múltiple d'una entitat on poètiques divergents se sumen en la devoció incondicional a l'art, ara posada a prova com mai puix que, després de la Guerra, del Cercle, «no se salvà materialment res, fora d'un ferm ideal de puritat al servei de les nobles arts».⁶⁷⁹

Acollida provisionalment a la seu de la institució religiosa Balmesiana del carrer de Duran i Bas núm.9⁶⁸⁰, l'entitat «sense casal, ni classe, ni biblioteca, no tindrà per ara més domicili social que les sales d'exposicions, biblioteques públiques, institucions i altres casals de cultura, des d'on espera fer sentir la seva veu i imposar la seva influència».⁶⁸¹ Amb l'entusiasme de l'esperada renaixença s'anuncia, que «el fet mateix de no tenir domicili social com requereix, obligarà a actuar amb més fervor i continuïtat, a mantenir la vida del Círcol i la cohesió dels socis amb una actuació més seguida i selecta dins l'ordre artístic, literari, religiós i social. Tot això comportarà cursets d'art, visites, exposicions d'un cert to, conferències o converses, estudis de litúrgia i d'història, intercanvi d'idees, excursions, comentaris del que es fa i del que no es fa. Tot amb aquell ambient reposat i serè, diríem evangèlic, que ens ve de Sant Lluç».⁶⁸² Aquesta és la invitació

⁶⁷⁸ Tots ells són entre els premiats de les exposicions *Barcelona vista pels seus artistes* (1930 – 31) i *Montserrat vist pels pintors catalans* (1931 – 32). Recordem que l'entitat els havia celebrats amb uns sopars d'homenatge.

⁶⁷⁹ Circular datada 1951 i firmada per la Junta del Cercle, AHCASLL

⁶⁸⁰ *Llibre d'actes*, dia 1 de març de 1951, AHCASLL. S'adjunta després que «el Dr. Manuel Trens y el Sr. Ramon Sunyer, en nombre de “Ars Sacra S.A.” ofrecieron al Círculo el local de esta entidad para celebrar las reuniones, mientras no se pueda disponer de otro local definitivo». *Llibre d'actes*, dia 6 de març de 1951, AHCASLL. Recordem que *Ars Sacra*, creada l'any 1939, sota el guiatge de Manuel Trens, havia reunit els artistes que abans del 1936 constituïren els *Amics de l'Art Litúrgic* i, doncs, nombrosos col·laboradors eren antics “llucs”. També les relacions personals d'algun “lluc” amb la Balmesiana tenien llarga tradició: a la decoració de l'edifici, ampliat entre 1928 i 1940 per Rubió i Bellver, col·laboren Josep Llimona amb la part escultòrica i Darius Vilàs amb uns frescos considerats entre les seves millors realitzacions. Així mateix és la Biblioteca Balmesiana que s'ocupa d'editar, l'any 1926, les obres del consiliari Torras i Bages.

⁶⁸¹ Circular datada 1951 i firmada per la Junta del Cercle, AHCASLL. La pèrdua de tots els béns de l'entitat es confirma en la citada carta manuscrita de Renart a l'Alcalde de Barcelona, datada el gener de 1952, AHCASLL. No obstant això, a *Llibre d'actes*, dia 3 d'octubre de 1952, AHCASLL es diu «se efectuará también un inventario del mobiliario de nuestro Círculo que se transportará al Palacio Güell». No sabem si era el mobiliari de l'antiga seu del carrer Montsió o un nou mobiliari, ofert pels socis. Una altra hipòtesi és que es tracti del mobiliari gaudinià de propietat de la Secció *Amics de Gaudí*.

⁶⁸² Circular datada 1951 i firmada per la Junta del Cercle, AHCASLL

d'una carta que la Junta «propone que sea mandada a los antiguos socios del Círculo y simpatizantes, invitandoles a ingresar nuevamente en la entidad»⁶⁸³, una petició ben acollida ja que la possibilitat de recuperar un lloc tan emblemàtic d'abans de la guerra devia significar molt en un època d'obscurantisme. L'antic Cercle havia estat un espai de diàleg obert i serà que tan feia falta a l'angoixada Barcelona d'aquella època i era candidat a ser un laboratori privilegiat d'expressió creativa, vista la relativa llibertat que li garantia la protecció eclesiàstica.

L'entitat renovada volia mantenir la seva característica combinació de tradició i avantguarda que l'havia caracteritzada en el passat i la circular de captació de socis es llença a veterans i joves: «no falti cap dels qui, a l'escalf del seu nom i de la seva tradició han sentit afany d'aquest camí» s'hi diu, i s'hi adjunta: «els fidels que hi érem esperem que la nova i ardita joventut hi vingui amb totes les seves impaciències i engrescaments».⁶⁸⁴ Un exemple d'acollida d'aquesta invitació és el mencionat primer secretari de la refundada institució, Oriol Bohigas⁶⁸⁵, que aquell mateix any es farà promotor del nou desvetllament de l'arquitectura catalana com a cofundador del *Grup R*. No és l'únic jove arquitecte que s'associa a l'entitat. Altres s'hi aproparan a través de la Secció *Amics de Gaudí*, nascuda en ocasió del centenari del mestre i acollida al Palau Güell abans que el Cercle tingués seu.⁶⁸⁶ Aquest vincle de llarga tradició amb el món de l'arquitectura es segella aleshores amb la concessió del títol de socis d'honor de Puig i Cadafalch i Rubió i Bellver.⁶⁸⁷

Siguin membres històrics o acabats d'arribar, des de la seu provisional de la Balmesiana, els “llucs” comencen les seves activitats, conservant la fe

⁶⁸³ *Llibre d'actes*, dia 27 de març de 1951, AHCASLL

⁶⁸⁴ Circular datada 1951 i firmada per la Junta del Cercle, AHCASLL

⁶⁸⁵ Molt aviat deixa el càrrec a Alexandre Schaaf de Bobes (de forma provisional el 21 d'abril de 1951 i ja el 25 d'octubre de forma definitiva) per dedicar-se a l'activitat que més es combinava amb els seus interessos: la secció *Amics de Gaudí*. Una breu biografia de l'arquitecte es troba a *Oriol Bohigas: passió per la ciutat*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, Institut de Cultura de Barcelona, Electa, 1999.

⁶⁸⁶ A la Secció es dedica un paràgraf més endavant.

⁶⁸⁷ *Llibre d'actes*, dia 4 de juliol de 1951, AHCASLL. Recordem que Rubió i Bellver havia estat president de l'entitat als biennis 1904 – 6 i 1912 – 14, mentre que el vincle de Puig i Cadafalch fou menys estricte, sent soci només des de 1896 a 1898, anys en què, per una coincidència, construeix la Casa Martí del carrer Montsió, futura seu del Cercle. Successivament no es desvincula del tot de l'entitat, ocupant el càrrec de president d'honor de la Secció *Amics de l'Art Litúrgic* als anys vint.

en les promeses. Ja a l'abril de 1951 Rafael Benet fa una conferència titulada *Breu Història del Círcol Artístic de Sant Lluc* que serveix per enfortir les arrels del Cercle, recordant les glòries passades de l'entitat tant a qui les va presenciar com als nouvinguts.⁶⁸⁸ Novament Benet guiarà la visita dels "llucs" a l'exposició al Reial Cercle d'Enric Casanovas, «antiguo socio del Círculo»⁶⁸⁹ o la visita a la *Exposición de Arte Religioso* del FAD, una àrea d'interès molt viu dins l'entitat.⁶⁹⁰ Totes aquestes participacions havien de servir també per fer publicitat a la renascuda entitat dins dels ambients artístics barcelonins, com demostra la voluntat de tornar a ser representat a la Junta de Museus.⁶⁹¹

De fet, el Cercle aconsegueix ràpidament reafirmar el seu paper gràcies a la protecció, aconseguida principalment pel consiliari mossèn Trens, tant de les jerarquies eclesiàstiques com de l'alta burgesia, que era aleshores condició necessària per evitar la censura de qualsevol iniciativa cultural. D'altra banda, la presència abundant de socis il·lustres, compromesos des de dècades en la promoció artística de la ciutat, feia indubtable la credibilitat del Cercle que, mentrestant, va recollint adhesions tant d'antics socis com de nouvinguts. Entre les noves cares recordem, ja a l'acta fundacional l'historiador, crític i ocasionalment pintor Josep Maria Garrut i Romà (1915 – 2008); el dissenyador i interiorista Jordi Galí i Figueras —fill del mestre d'una generació sencera de "llucs"—; el pintor Emili Grau i Sala (1911 –

⁶⁸⁸ La invitació a la conferència, que se celebra al local del Foment de Pietat Catalana del carrer Duran i Bas número 11, es conserva a l'AHCASLL, mentre que lamentablement se n'ha perdut el text.

⁶⁸⁹ *Llibre d'actes*, dia 1 de maig de 1951, AHCASLL. No hi ha però constància que Enric Casanovas i Roy (1882 – 1948) hagués estat soci, tot i ser deixeble de Josep Llimona. La pèrdua de les fitxes de socis de la primera etapa i d'una part consistent de l'AHCASLL no permet definir si el *Llibre d'actes* s'equivoca. És, no obstant això, significatiu que en el catàleg a cura de Teresa Camps *E. Casanovas*, Barcelona, Àmbit Serveis Editorials S.A., 1988 no es mencioni la participació al Cercle.

⁶⁹⁰ *Llibre d'actes*, dia 5 de juny de 1951, AHCASLL

⁶⁹¹ *Llibre d'actes*, dia 4 de juliol de 1951, AHCASLL. Sobre la Junta de Museus en aquella etapa vegeu SALA I TUBERT, LL., "La Junta de Museus entre 1940 i 1981" dins *Cent anys de la Junta de Museus de Catalunya*, Barcelona, PAM, 2008, p.173-217. Pensem que Joan Ainaud de Lasarte, soci des de la refundació, fill d'un antic soci, el dibuixant Manuel Ainaud i Sánchez, treballa a la Junta de Museus, que dirigirà des de 1964, i potser crida la participació del Cercle. Sobre Joan Ainaud, més endavant soci d'honor de l'entitat (*Llibre d'actes*, dia 20 de febrer de 1964, AHCASLL) vegeu *Miscel·lània en homenatge a Joan Ainaud de Lasarte*, Barcelona, MNAC, PAM, 1998-1999, 2 vol. que conté una breu biografia, cartes de record i articles de diferents investigadors en homenatge a les seves àrees d'estudi. Sobre la família Ainaud vegeu JARDÍ, E., *1000 famílies catalanes*, Barcelona, Dopesa, 1977, p.158 i sobre Manuel Ainaud vegeu FOLCH I TORRES, J., "Manuel Ainaud", *Butlletí de la Junta de Museus de Barcelona*, febrer 1933, p.62-64.

1975); l'escriptor d'origen olotí Joan Teixidor i Comas (1913 – 1992); el pintor i escriptor d'art Joan Josep Tharrats (1918 – 2001) i nombrosos arquitectes, dels quals tractarem més endavant.⁶⁹²

Amb aquesta nova formació el Cercle s'endinsa cada vegada més en les activitats culturals ciutadanes, enviant-hi amb regularitat representants⁶⁹³, i projecta iniciatives pròpies⁶⁹⁴ alhora que encarrega a l'excel·lent dissenyador Evarist Mora de reproduir l'antic segell dissenyat per Riquer.⁶⁹⁵ Al mateix temps es reprenen els costums societaris com la celebració de la diada del sant patró amb el consuet ritual: la missa celebrada pel consiliari Trens i cantada per la *Coral Sant Jordi* —Secció del Cercle de la qual parlarem després—, l'esmorzar i, per acabar, una conferència o visita cultural.⁶⁹⁶

⁶⁹² Per una breu biografia de Garrut vegeu *Josep M. Garrut i Romà fill adoptiu del poble de Folgueroles 2006*, s.l., Ajuntament de Folgueroles, Amics de Verdaguer de Folgueroles, Casa Museu Verdaguer, 2006, text en què es destaca el seu paper com a creador del Museu Casa Verdaguer de Vil·la Joana de Vallvidrera. Sobre Grau Sala, «pintor fino e delicado, con temática otochentista, pero con un matiz irónico en una fórmula equilibrada y perfecta», com el descriu Garrut (GARRUT, J.M., *Dos siglos de pintura catalana... Op.cit.*, p.285), vegeu *Emili Grau Sala (1911 – 1975): 34 dibuixos, aquarel·les i gouaches dels anys 1931 a 1933 exposats a Sala Parés*, Barcelona, Sala Parés, 1977 i *Emilio Grau Sala, 1911 – 1975*, Barcelona, Hogar del Libro, 1978. De Joan Teixidor recordem el vessant de crític d'art amb algunes obres sobre “llucs” com *Miró sculptures*, Paris, Maeght, 1973, *Miró litógrafa*, Barcelona, Polígrafa 1972-1977 o *Eudald Serra*, Barcelona, Polígrafa, 1978. Sobre Tharrats remetem a *Joan Josep Tharrats: setanta-cinc anys*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 1993 i a “Per comprendre Tharrats” dins CIRICI, A., *L'art català contemporani... Op.cit.*, p.239-245.

⁶⁹³ Exemples d'una represa de les relacions amb altres realitats culturals són el fet que el Cercle entri al Jurat dels Premis San Jordi de 1952, que s'enviïn Vidal Gomà per a col·laborar a una exposició organitzada pel Foment Gracienc, Joaquim Renart al Jurat de la Exposició de Belles Arts de l'Ajuntament i al concurs de cartells pel 50è aniversari de l'Agrupació Mútua de Comerç i Indústria, Rafael Benet a l'homenatge al pintor Georges Kars a Tossa. També es col·labora amb altres entitats culturals barcelonines en una exposició d'arquitectura americana. Vegeu respectivament *La Vanguardia*, 14 de desembre de 1951, p.19, *Llibre d'actes*, dies 2 d'agost i 25 de setembre de 1951 i 22 de gener de 1952, AHCASLL i *La Vanguardia*, 17 d'octubre de 1952, p.19.

⁶⁹⁴ Entre elles un cicle de conferències sobre l'entitat: una primera de títol desconegut a càrrec de Rafael Benet i altres de Joaquim Renart i Lluís Carreras respectivament sobre “Anecdòtario de St. Lluç” i “St. Lluç y el obispo Torras i Bages”. *Llibre d'actes*, dies 25 de setembre, 3 i 10 d'octubre i 22 i 28 de novembre de 1951, AHCASLL. El novembre de l'any següent s'organitzarà un cicle de conferències pel 5è centenari de la mort de Bernat Martorell al Saló del Tinell amb parlaments de Duran i Sampere i Rafael Benet. Invitació, AHCASLL

⁶⁹⁵ *Llibre d'actes*, dia 12 de maig de 1952, AHCASLL

⁶⁹⁶ *Llibre d'actes*, dia 25 de setembre de 1951, AHCASLL. Vegeu també *La Vanguardia*, 17 d'octubre de 1951, p.9. Les conferències seran, l'any 1951, un parlament de Joan Ainaud sobre “El arte actual en los Estados Unidos” i la visita a la col·lecció de Juan Valentí. Suposem que es tracta del joier Joan Valentí i Gallard (1886 – 1957) que prestarà obres de la seva col·lecció per altres exposicions del Cercle. L'any successiu es repetirà el ritual: la missa; un esmorzar a la “Mesón de las Golosinas”; visita a la col·lecció, incloent

També se celebra l'Assemblea social on, a més de donar a Lluís Masriera el títol de soci d'honor, es modifica la Junta amb la designació de l'escultor Rafael Solanic com a vicepresident, de Víctor Esteban com a tresorer, de l'històric secretari Joaquim Amigó com a bibliotecari i del paisatgista i dibuixant Jacint Olivé i Font (1896 –) com a vocal.⁶⁹⁷ Amb l'excepció de Víctor Esteban⁶⁹⁸, la resta són cares conegudes que havien participat a les exposicions i activitats de l'entitat en la seva primera etapa.

Canvis més dràstics pateix el Cos Fundadors: quan al *Llibre d'actes* del dia 13 de desembre de 1951 es diu que «se reconstruye la lista actual de socios fundadores», s'ha de prendre al peu de la lletra la paraula “reconstruye”, ja que, morts la majoria d'aquells que van fundar materialment l'entitat⁶⁹⁹, se n'han d'escollir de nous entre els socis amb més ancianitat dins del Cercle o per elecció, com indicava l'Estatut. Així, a la llista dels socis fundadors del 4 de novembre de 1952 no hi ha cap dels primitius pares dels “llucs”. El soci més antic és sens dubte Joaquim Amigó, que entra a l'abril del 1893, però no com a fundador, seguit a distància d'un any per Joaquim Renart. L'any 1902 va entrar Jaume Llongueras i Badia (1883 – 1955) que sovint havia ocupat un càrrec curiós però indispensable dins l'esperit de germanor de l'entitat, el de visitador dels socis malalts. La

molts “llucs”, d'Isern Dalmau, arran de la qual el col·leccionista els ofereix un volum (GASCH, S., *Col·lecció Isern Dalmau*, Sabadell, Obradors de Joan Sallent, 1948) amb la dedicació: «destinat a la biblioteca del Círcol Artístic de Sant Lluch, en homenatge sincer per lo molt que ha fet i fa en prestigi del nostre art»; per acabar, una conferència de Trens sobre “Significado y alcance de la reciente instrucción del Santo Oficio sobre Arte Sacro”. *Llibre d'actes*, dies 27 de setembre i 3 i 22 d'octubre de 1952, AHCASLL i *La Vanguardia*, 17 d'octubre de 1952, p.19.

⁶⁹⁷ *Llibre d'actes*, dies 28 i 30 de novembre de 1951, AHCASLL

⁶⁹⁸ Víctor Esteban havia estat professor de la Llotja. Allunyat del càrrec per la seva col·laboració amb el Departament de Cultura de la Generalitat, a la postguerra passà a dirigir una acadèmia semiclandestina al carrer Sant Honorat, que era també lloc de trobada de Camprubí i dels Llimona, segons ens testimonia Montserrat Barenys en una entrevista del dia 2 de juliol de 2009. Es tracta d'un cas singular entre els “llucs” puix que, si bé no tenim cap més notícia de la seva presència a una reunió del Cercle de l'any 1920, apareix ara dins del Cos Fundador.

⁶⁹⁹ Dels fundadors indicats a *Llibre d'actes*, dia 1 de març de 1893, recordem que s'havien mort, per mencionar només els més coneguts, els germans Llimona, Alexandre de Riquer, Enric Sagnier, Joaquim Vancells i Antoni Utrillo, alguns d'ells ja abans de la Guerra Civil. Segons el reglament altres socis els havien de substituir en ordre d'entrada a l'entitat, però no sabem qui van ser. A *Llibre d'actes*, dia 22 de juny de 1923, en un nou document de fundació de l'entitat necessari per raons administratives, trobem com a firmants Lluís Serrahima, els Llimona, Francesc Amigó, Eusebi Arnau, Manuel Trens, Ignasi de Gispert, Ramón Vergés, Joaquim Amigó, Joaquim Bas, Sebastià Gasch, Joan Martí, Darius Vilàs, Ramon Sunyer, Joan Busquets, Dionís Baixeras, però no s'aclareix si eren “nous” socis fundadors.

gran majoria dels “nous fundadors” es fan socis a la primera i segona dècada del segle XX com Camps Arnau, Monegal, Matamala, Vidal Gomà, Pere Nolasc Valls, Joan Olivet i Legares, Rafael Llimona, Ramon Sunyer, els companys de la *Agrupació Courbet* Miró, Obiols i Espinalt així com els arquitectes Bergós i Ràfols.⁷⁰⁰ En canvi, l'escultor i pintor Francesc Sociés i March (1892 – 1969) i el paisatgista i dibuixant Jacint Olivé no s'esmenten abans de 1931 i 1933 respectivament, encara que la pèrdua de les fitxes dels socis podria amagar una alta precedent. Aquests nous fundadors no eren responsables del naixement de l'entitat, però la majoria hi havia participat de forma activa des de feia molts anys.

Guiats per aquest nou grup de socis fundadors, el nombre de socis va augmentant vistosament.⁷⁰¹ Les noves quotes són tan nombroses que, sumant-se a les moltes donacions, permeten que a l'Assemblea del 1952 s'anunciï l'únic cas de gran actiu en el balanç de l'entitat. Recordem, però, que parlem d'una entitat sense seu social, que estava apartant diners per poder-ne tenir una.⁷⁰²

⁷⁰⁰ L'any 1907 es donen d'alta Josep Maria Camps Arnau i Esteve Monegal i Prat, el primer havia ocupat el càrrec de vocal (1914) i de bibliotecari (1934), i el segon de secretari (1907) i vicepresident (1916). L'any següent entra Joan Matamala i Flotats (1893 – 1977), fill de l'escultor col·laborador de Gaudí i format amb l'avi i “Iluc” Joan Flotat, que fou bibliotecari (1919-20) i comptador (1923) de l'entitat. En canvi no ocupen cap càrrec Pere Nolasc Valls i Joan Olivet Legares, socis des de 1912, un any abans que Ramon Sunyer, que hi entrà com a soci protector. El mateix 1913 entren Obiols i Miró. Marià A. Espinalt no resulta al *Llibre d'actes*, però devia ser soci segons el testimoni de Sebastià Gasch a “Hurgando en el recuerdo – El Circulo Artístico de “Sant Lluç” en los años 20”, *Diario de Barcelona*, 4 d'agost de 1962, p.20. El seu nom apareix a més en un quadre penjat a la seu social de l'entitat que conté el llistat dels socis antics, presumiblement de la primera època. Bergós i Ràfols, dels quals hem perdut l'alta, apareixen, com compromissari i vocal, respectivament l'any 1917 i 1918.

⁷⁰¹ *Llibre d'actes*, dia 4 de setembre de 1953, AHCASLL. L'única baixa important per mencionar, és aquella de Sebastià Gasch, no sabem si pels continus viatges o per alguna divergència amb l'entitat.

⁷⁰² *Llibre d'actes*, dia 25 d'octubre de 1952, AHCASLL. Tenim la certesa que es pagués quota encara que no hi hagués seu social tant per la mencionada acta on es parla de l'actiu de l'entitat, com pel fet que a *Llibre d'actes*, dia 9 de gener de 1953, AHCASLL es parla de l'augment (i no de la creació) de la quota social a 12 pessetes al mes. Havia explicat Renart de la reunió prefundacional: «recaptem de moment una quota simbòlica i després procurarem afincarnos». Ms 4233, Diari juliol-desembre 1950, 28 de novembre, Fons Joaquim Renart, Biblioteca de Catalunya

2.1.3 UNA NOVA SEU BENEÏDA PER L'ESGLÉSIA

Caigudes les possibilitats d'ocupar uns locals a l'antic Hospital de Sant Pau i de la Santa Creu, el Palau Güell i finalment unes dependències de l'església de Sant Sever⁷⁰³, el Cercle aconsegueix inaugurar estatge social al carrer del Pi número 16, al costat de la seva antiga seu del carrer Boters. Ocupa la planta principal del Palau Castell de Ponç, prestigiós immoble amb un decorat de Pau Rigalt i Fargas dels anys vint i trenta del segle XIX.⁷⁰⁴

Així descriu els nous locals la veu de Josep Maria de Sagarra: «el Circulo Artístico de “Sant Lluç”, que feneció en la calle Montesión, ha resucitado en la calle del Pino. Ha resucitado entre unas paredes más antiguas que las que abrigaban su anterior domicilio. El “Sant Lluç” de nuestra juventud respiraba los aires de la arquitectura modernista... ahora su local es más reducido, pero posee uno de los más bellos salones de Barcelona. Posee una de esas reliquias de la decoración que hace más de cien años ciertas familias barcelonesas que mantenian generosidad e historia supieron adrezar para su regalo, no ahorrando ni en madera, ni en oro, ni en pintura. Tiene su azotea jardín, tiene su fuente de rocalla y, sobre todo, tiene

⁷⁰³ De la hipòtesi d'una seu a l'antic Hospital de la Santa Creu es parla a *Llibre d'actes*, dies 7 i 14 de novembre de 1951 i 22 de gener de 1952, AHCASLL. La idea de la seu de Palau Güell, sorgida arran de l'acollida que la Diputació dóna a la Secció *Amics de Gaudí* durant l'any del centenari gaudinià, es justificaria «como conservadores de un futuro Museo Gaudí». *Llibre d'actes*, dies 3 i 29 d'octubre de 1952, AHCASLL. Els “llucs” devien creure que seria la seu definitiva ja que hi traslladen el mobiliari. *Llibre d'actes*, 25 d'octubre de 1952, AHCASLL. Caiguda aquesta hipòtesi es proposa ocupar les dependències de Sant Sever amb altres entitats com el *Grup R*, l'associació d'exlibristes (qui més endavant, segons unes notes manuscrites de Renart demanarien fer-se Secció) i el grup guitarrista de Tàrraga, opció que novament cau. *Llibre d'actes*, dies 9 i 16 de desembre de 1952 i 9 i 21 de gener, 10 de febrer i 4 de març de 1953, AHCASLL

⁷⁰⁴ Del trasllat es parla a *Llibre d'actes*, dies 21 de març, 19 de maig, 30 de juny i 4 de setembre de 1953, AHCASLL. Les despeses, presumiblement de traspàs, que seran de 35.000 pessetes pel Sr. Mas i 135.000 pel Sr. Monge (encara avui propietari de la botiga de segell que es troba a l'immoble), es cobriran a través d'un préstec de la Caixa de Pensions, avalat per nombrosos socis. *Llibre d'actes*, dia 15 de setembre de 1953, AHCASLL. L'Arrendador serà l'enginyer Anzizu Borell com es llegeix en el contracte de lloguer, AHCASLL. Pel que fa el Palau Castell de Ponç i la seva decoració remetem a QUILEZ, F., “Pau Rigalt i el fenomen de la pintura decorativa a Catalunya de la primera meitat del segle XIX: el conjunt del Cercle Artístic de Sant Lluç i altres aportacions al catàleg del pintor”, *Butlletí Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts*, 1999, p. 127-172 i a ROSSELLÓ, M., “Els interiors barcelonins de finals del segle XVIII i començaments del XIX”, *Locus amoenus*, núm. 9 (2007-2008), Bellaterra, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona. p. 277-305.

un silencio y una voluptuosa calma que hoy día es muy difícil hallar en nuestra ciudad». ⁷⁰⁵

La felix conclusió de la llarga recerca d'una seu se celebra amb una inauguració solemne, desenvolupada segons el més tradicional costum dels "llucs". El dia escollit és, ni cal dir-ho, el 18 d'octubre, dia del sant patró i moment per excel·lència de trobada societària. La jornada s'articula amb una missa solemne cantada a la capella de Santa Àgata, un esmorzar, una conferència de Joaquim Renart sobre la Barcelona antiga amb llanterna màgica i l'acte oficial de benedicció per part del bisbe Gregori Modrego i Casaus (1890 – 1972), home proper al Règim, un fet que assenyala encara una vegada la necessitat d'aprofitar un suport institucional per sobreviure com a entitat. ⁷⁰⁶ Com fou per la primera etapa de la preguerra, novament les activitats del Cercle s'emmarquen «en mig de la major correcció litúrgica i artística». ⁷⁰⁷

Moments de la inauguració de l'estatge del carrer del Pi: el bisbe Modrego beneint les sales i la xocolatada

La premsa dedica molt d'espai a l'esdeveniment, fet que ens aclareix que la ressuscitada institució reobre amb força i ben protegida. La intel·lectualitat i la burgesia catalana era plenament representada a l'entitat —pensem només en el suport de Joan Antoni de Güell i López (1874 – 1958) ⁷⁰⁸—, però més crucial i difícilment atacable, fins i tot pel franquisme,

⁷⁰⁵ SAGARRA, J.M., "Belen de lujo", *Destino*, 2 de gener de 1954, p.25. Comparant la descripció amb unes fotos de l'any 1954, quan es cobreix el pati per fer-ne un estudi, la descripció de Sagarra sobre el pati i la font és bastant generosa.

⁷⁰⁶ *Llibre d'actes*, dia 8 d'octubre de 1953 i circular d'invitació, AHCASLL

⁷⁰⁷ Convocatòria de la Junta Directiva per a la reobertura del nou local, AHCASLL

⁷⁰⁸ Fill i hereu d'Eusebi Güell i Bacigalupi i successor del seu oncle Claudi López i Bru, Joan Antoni Güell serà presència viva dins l'entitat. L'any 1955, des del seu exili mallorquí, crea la Fundació Güell per a protegir pintors, escultors i músics dels Països Catalans, que obrirà aquella problemàtica situació que Coca defineix «pàgina trista del nostre país». COCA, J., *L'Agrupació Dramàtica de Barcelona. Intent de teatre nacional (1955 – 1963)*, Barcelona, Edicions 62 - Publicacions de l'Institut del Teatre, 1978, p.105. Tractem d'aquest tema més endavant.

era el suport de l'Església. L'entitat gaudia així, cas pràcticament únic amb la Lliga Espiritual de La Mare de Déu de Montserrat i la més tardana *Serra d'Or*, d'un "estatut especial" que allunyarà la censura puix que, encara que no estigués oficialment sota el control religiós com la revista i el grup montserratins, es considerava una autoritat en el camp moral a causa del fundacional esperit confessional i de la presència d'un consiliari.⁷⁰⁹ Així el Cercle es beneficiava dels implícits privilegis donats a les entitats catòliques arran del Concordat entre Església i franquisme de l'any 1953, un fet que "compensava" el problema del seu passat catalanista.

Aquesta protecció, que permet al Cercle d'operar sense un estricte règim de vigilància policíac, era d'altra banda ben justificada per les abundants iniciatives de caire religiós que els "llucs" van promoure en la dècada dels anys cinquanta. Convergien la necessitat d'obtenir un suport indispensable per sobreviure amb una real i efectiva coincidència d'interessos d'algun membre. Mossèn Trens que des dels *Amics de l'Art Litúrgic* i, amb el Cercle tancat, a través d'*Ars Sacra*, mai va deixar de treballar per a l'evolució de l'art religiós, era l'animador més entusiasta d'uns "llucs" interessats en l'art religiós tant com artistes enfrontats a una específica qüestió estètica, que com a homes de fe.

2.1.4 ART RELIGIÓS EN UNES EXPOSICIONS DELS ANYS CINQUANTA

Si bé ja no és correcte parlar del caràcter confessional del Cercle, a la postguerra es manté un fort interès per investigar en l'àmbit de l'art religiós, fet que, en aquella conjuntura política, no podia sinó ajudar l'entitat. La lleugera obertura del franquisme als anys cinquanta només permetia un marge d'acció cultural a determinats sectors de la burgesia, més o menys tolerant cap al Règim, que defensaven opcions conservadores i una absoluta

⁷⁰⁹ Diu Carme Farré sobre *Serra d'Or*: «es tracta d'una opinió generalitzada que una altra plataforma que no fos l'eclesiàstica, difícilment hagués pogut aixoplugar un projecte de les característiques d'aquesta: una publicació de qualitat en llengua catalana i amb una clara voluntat d'arribar a un públic ampli amb la missió d'una recuperació cultural fins aleshores negada». FERRÉ PAVIA, C., *Intel·lectualitat i cultura resistents: Serra d'Or, 1959 – 1977*, Cabrera de Mar, Galerada, 2000, p.37. Amb les degudes diferències, un discurs anàleg es pot aplicar al Cercle que portava endavant un projecte similar de defensa, promoció i normalització de la cultura catalana.

ortodòxia religiosa que en garantia en certa manera la innocuïtat. En aquest sentit el consiliari mossèn Trens és una figura clau d'aquesta etapa: ja abans de l'obertura del Cercle va saber moure's perfectament dins d'aquella selecta burgesia i recollir el suport moral i material pel projecte d'*Ars Sacra*, hereu dels *Amics de l'Art Litúrgic*. Als anys cinquanta continua gaudint d'aquesta confiança que adreça cap a les activitats de l'entitat.

Segurament per intervenció seva l'any 1952, durant aquell XXXV *Congreso Eucarístico Internacional* que fou pel Règim l'ocasió de «presentar-se al món com un Estat catòlic legitimable internacionalment en el context de la guerra freda»⁷¹⁰, el Cercle es fa promotor de l' *Exposición-Concurso de la Santa Cena*. Com reciten les bases, «el tema único y exclusivo de esta Exposición Concurso será: *La Santa Cena*, y más concretamente *La Institución de la Eucarestia*, con todos los personajes tradicionales, quedando excluidos del certamen los grupos fragmentarios y las escenas llamadas de los *Discípulos de Emmaús*».⁷¹¹

L'exposició presenta aquella obertura a totes les tècniques —escultòriques, pictòriques, de gravat i bells oficis— que va caracteritzar sempre el Cercle i en particular les exposicions d'art sagrat organitzades pels *Amics de l'Art Litúrgic*.⁷¹² D'altra banda, es conserva i fins i tot s'accentua aquell caràcter prescriptiu segons el qual l'obra religiosa ha de seguir fidelment una normativa definida per l'Església, un aspecte parcialment retrobable en l'antiga Secció liderada per Trens.

Amb les mateixes premisses d'ortodòxia estricta s'organitzen una sèrie d'exposicions que, segons el criteri expositiu actual, resulten força estranyes i surreals per la barreja de paràmetres estètics i religiosos. A final de l'any 1953 obté un èxit rodó l'exposició *El pesebre de salón*, o sigui «el que se

⁷¹⁰ *Catalunya durant el franquisme. Diccionari. Centre d'Estudis sobre les Èpoques Franquista i Democràtica*, Vic, Eumo, 2006, p. 13-14. Per una crònica del Congrés vegeu *Gazeta Municipal de Barcelona conteniendo la crónica del XXXV Congreso Eucarístico Intenacional celebrado en Barcelona durante los días del 27 de mayo al 1 de junio de 1952*, (Número extraordinario), Barcelona, 1952.

⁷¹¹ *Bases de la Exposición Concurso de la Santa Cena, Barcelona, octubre de 1951*, AHCASLL.

⁷¹² Vegeu en aquest sentit el comentari entusiàstic de la revista *Destino*, sempre favorable al Cercle: «Loable es en todos sentidos, la iniciativa del “Círculo Artístico de Sant Lluç», con el que sigue manteniendo su interés por intervenir siempre en los acontecimientos artísticoreligiosos que se produzcan en el país». P.C., “Exposición Concurso de la Santa Cena”, *Destino*, 22 de desembre de 1951, p.34

presenta montado en todo su conjunto de figuras, paisajes y accesorios, instalado en su vitrina o escaparate o para colocar sobre una consola».⁷¹³ Es tracta, en paraules de *La Vanguardia* de «la exposición más interesante que se puede visitar en estos días»⁷¹⁴, «una exposició que será memorable»⁷¹⁵ i tot un esdeveniment si comptem l'espai que li donen diaris i revistes. A cada episodi vinculat a l'exposició —que preveu actes inaugurals i de clausura transformats en autèntiques gales amb concerts⁷¹⁶— la premsa dedica una atenció realment desmesurada que ens indica com en aquella època les activitats del Cercle —encara que d'interès artístic marginal— fossin al centre de la vida cultural barcelonina, una vida, d'altra banda, ben pobra. Sens dubte s'ha de valorar la capacitat de l'entitat de mostrar al públic obres de particulars difícilment visibles.⁷¹⁷ Segons una modalitat que els “llucs” ja havien adoptat en les exposicions del 1896 i 1901, mouen els seus contactes i aconseguen préstecs de col·leccionistes rellevants.⁷¹⁸ S'exposen obres

⁷¹³ *La Vanguardia*, 29 de desembre de 1953, p.13. Vegeu *Llibre d'actes*, dies 1 i 22 de novembre de 1953 i invitació, AHCASLL

⁷¹⁴ *La Vanguardia*, 29 de desembre de 1953, p.13. Els elogis continuen en l'article on s'exalta «todo el esfuerzo que ha sido llevado a cabo por el Círculo de Sant Lluc en la organización de la muestra, perfectamente ambientada y presentada». Entre els prestadors trobem els noms d'Armengol, Joan Prats, N. Valls, Puiggrós-Modolell, Joan Valentí i Gallard i Manuel Rocamora, la col·lecció del qual el president Renart ja havia visionat dels anys quaranta com s'explica al Diari gener-juliol 1940, Ms. 4211, Fons Joaquim Renart, Biblioteca de Catalunya.

⁷¹⁵ “Nuevas aportaciones al pesebre de salón”, *La Vanguardia*, 12 de gener de 1954, p.12

⁷¹⁶ Recordem sobretot la gala del 17 de gener on se celebra un concert de música de càmera a càrrec del Quartet Bouchet i la representació de *Loa al nacimiento de nuestro Redentor Jesucristo*, de Felipe Sánchez Carralero, una obra del 1699, editada només l'any 1947 amb la supervisió de Trens. Actuen uns actors de l'Institut del Teatre dirigits per Artur Carbonell i acompanyats per il·lustracions musicals de la *Coral Sant Jordi*, Secció del Cercle. El dia 31 de gener actuarà el *Chor Madrigal de la Associació Musical Estela* dirigida per Manuel Cabero. Vegeu el programa de l'esdeveniment, a l'AHCASLL i a més “Fiesta navideña”, *La Vanguardia*, 13 de gener de 1954, p.15.

⁷¹⁷ *Destino* farà aquests comentaris sobre aquesta i les successives exposicions: «Meritoria es en altísimo grado la labor que Sant Lluc lleva a término con sus exposiciones monográficas, por las cuales es ofrecido a la colectividad el maravilloso regalo de la contemplación y el estudio de infinidad de joyas de arte antiguo, pertenecientes a las más prestigiosas de nuestras colecciones privadas que, sin la intervención de la barcelonésima entidad, seguro se hubieran continuado ignoradas de la inmensa mayoría de ciudadanos». CIRUELO, P., “En el Palacio Comillas”, *Destino*, 7 de gener de 1956, p.32

⁷¹⁸ En un retall de revista no identificada, conservat a AHCASLL, Renart explica que els préstecs es deuen a F. Pérez de Olaguer, Font, Orsina, Folch i Torres, Renart, Baró de Esponellà, Marés, Esclasans, Junyent, Armengol, Monestir de Pedralbes, Juncadella, Carreras Candi, Viñas, marquesa de Vilanova i la Geltrú, comte de Güell i Associació de Pessebristes. Renart devia haver estat essencial en el muntatge de l'exposició perquè, com explica al seu diari, havia col·laborat amb Duran i Sampere per a la instal·lació dels pessebres nadalencs al Tinell l'any 1940. Dies 19 de novembre i 19 de desembre 1940 i 1 de gener 1941 del *Diari juliol-desembre 1940* i *Diari gener-juliol 1941*, Fons Joaquim Renart, Biblioteca de Catalunya

de Ramon Amadeu, de Salzillo, Vallmitjana i pessebristes del sud d'Itàlia, cobrint un arc temporal que va des del segle XIV al XIX fins a una elogiadíssima obra de Rafael Llimona «lo más notable... entre un mundo de vitrinas que respiren cierta frialidad más o menos arqueològica»⁷¹⁹, «un dorado y ultrasensible anacronismo en medio del ruido y de la velocidad actuales: o, con más propiedad, la permanència de lo elegantemente sensible, a pesar del ruido y de la velocidad actuales».⁷²⁰

El fet que l'exposició es presenti com un esdeveniment mundà, en el prestigiós marc del Palau Güell Comillas i dels seus luxosos salons decorats amb frescos del Vigatà, on les grans famílies barcelonines es reuneixen en ocasió de la gala, aclareix l'èxit a la premsa i la continuïtat de projectes similars, a més de representar un assaig de les vetllades teatrals de *L'Alegria que torna*, organitzades des de 1956 per l'Agrupació Dramàtica de Barcelona (ADB), Secció del Cercle. L'extraordinària reeixida d'iniciatives d'aquest tipus no es pot deixar d'atribuir a la falta absoluta de propostes culturals més radicals i el brindis adulador de la premsa s'ha d'inscriure en la pobresa de la crítica d'aquells anys, pressionada per la censura.

El pessebre realitzat per Rafael Llimona en ocasió de l'exposició *El pesebre de salon*; una sala de l'exposició *La imàgen de María* i portada del catàleg

És inevitable, en aquest context, que l'any successiu, any jubilar marià, es dediqui l'exposició nadalenca a *La imàgen de María*; a l'escenari del Palau Güell Comillas s'hi presenten obres romàniques, gòtiques i barroques.⁷²¹ L'exposició s'acompanya novament de concerts, lectures i

⁷¹⁹ SAGARRA, J.M., "Belen de lujo", *Destino*, 2 de gener de 1954, p.25

⁷²⁰ *Ibidem*

⁷²¹ *Llibre d'actes*, dia 15 de octubre de 1954, AHCASLL. S'explica a més a *Llibre d'actes*, dia 17 de maig de 1955, AHCASLL que es dona un àlbum amb fotos de l'exposició per agrair el marquès de Comillas. Aquell mateix any també l'Ajuntament de Barcelona dedicarà a l'art marià una exposició al Saló del Tinell.

activitats, seguides amb absoluta fidelitat per la premsa.⁷²² Afirmar amb entusiasme *Destino*: «la resurrección de la entidad después del largo período de dispersión ha sido caracterizada por el más dinámico entusiasmo y ferviente eficacia, como nunca los desarrolló... vemos a la resurrecta agrupación coger en mano iniciativas de verdadero compromiso y de enorme amplitud».⁷²³ Novament, l'afirmació s'ha de llegir en l'esmentat clima d'asfíxia cultural de l'època. En efecte, enfront de l'immobilisme de les institucions públiques, i de les dificultats dels privats d'evitar la censura, els "Ilucs" són dels pocs promotors d'iniciatives de què la premsa s'atreveixi a parlar. Tot i tenir el mèrit de mostrar novament obres notables de col·leccions particulars que d'una altra manera no s'haurien exposat, l'exposició representava d'una aposta extremadament cauta, que no s'arriscava en l'àmbit més contemporani i rompedor, com havia fet el Cercle en alguna ocasió precedent.

En un moment en què dirigeixen l'entitat uns veterans al final de la seva carrera artística i encara les energies noves no s'han imposat, el Cercle sembla delegar a les seves Seccions les apostes que signaren concretes innovacions en altres disciplines. Si, com veurem, la *Coral Sant Jordi* o l'ADB faran una increïble llavor de difusió de la més viva cultura musical i teatral catalana, les exposicions d'arts plàstiques de l'entitat escullen, en canvi, una línia poc valenta. Per escapar-se de la censura, proposen un projecte emmarcat en l'àmbit d'estudi del carismàtic consiliari Trens, guia espiritual i artístic dins l'entitat, que acabava de publicar l'assaig *Santa Maria. Vida y leyenda de la Virgen a través del arte español*, evidentment no deslligable de l'exposició nadalenca del 1954.⁷²⁴ D'altra banda, era difícil abandonar una línia que rebia un incondicionat consens: també

⁷²² Actuen l'arpista Rosa Balcells, el flautista Juan Carceller, la soprano Montserrat Uriach i el pianista Pere Vallribera i, en una vetllada poètica mariana i verdagueriana, Octavio Saltor i la *Coral Sant Jordi*. *Llibre d'actes*, dies 14 i 25 de gener de 1955, AHCASLL i *La Vanguardia*, 23 de gener de 1955, p.21, 28 de gener de 1955, p.16 i 29 de gener de 1955, p.17. Encara que un dels articles porti la firma del "Iluc" Joan Cortès, sorprèn l'assiduitat dels comentaris sobre l'exposició a *La Vanguardia* (9 i 12 de desembre de 1954, p.5 i 13 i 16 de gener de 1955, p.21).

⁷²³ Retall d'article de *Destino* no identificat i firmat P.C., AHCASLL

⁷²⁴ L'estudi de Trens es publica per Eugenio Subirana a l'any 1954. Altres estudis del mossèn d'aquells anys són *Las custodias españolas*, Barcelona, Editorial Litúrgica Española, S.A., 1952 i *La eucarestia en el arte español*, Barcelona, Aymà, S.L., 1952. Per un llistat complet de la seva obra vegeu el ja esmentat CAPDEVILA, F., *Bibliografía de Mn. Manuel Trens i Ribas... Op.cit.*

l'exposició *La imágen de María* obté profusió d'espai i elogi unànim a la premsa. *Destino* dedica tres pàgines a l'esdeveniment, qualificat de «excelente idea»⁷²⁵, i la revista *Solidaridad Nacional* publica una entrevista d'una pàgina sencera al president Joaquim Renart, el qual explica raons de ser i finalitats del Cercle.⁷²⁶

Aquesta entusiàstica acollida barcelonina és coherent amb un esperit generalitzat a Espanya: una de les veus més escoltades del món de l'art, l'antic "lluc" Eugeni d'Ors, anava predicant des de Madrid la consubstancialitat d'art i religió, responent a l'exigència de la crítica d'aleshores d'una tornada de l'art a l'espiritualitat, espiritualitat que «fue normalmente identificada con religiosidad y en último extremo con catolicidad».⁷²⁷ Mentre la intel·lectualitat propera al Règim exaltava, doncs, un art de subjecte religiós, és evident que el Cercle, sense haver necessàriament d'adherir-se a la política franquista⁷²⁸, promovia de bon grat un gènere d'art que s'alineava a l'antiga vocació catòlica de l'entitat enunciativa per l'estatut fundacional de 1893.

És així que, com a la preguerra, el Cercle es confirma com una autoritat suprema en art religiós⁷²⁹, una fama que manté continuant amb la mateixa línia expositiva: el Nadal successiu proposa *La infancia de Jesús*⁷³⁰, un tema no tan estrany si pensem que la Editorial Católica de Madrid acabava d'editar, en la sèrie de "Los grandes temas del Arte Cristiano en España" de

⁷²⁵ FOLCH I TORRES, J., "La imágen de Maria en la Rambla", *Destino*, 8 de enero de 1955, p.7

⁷²⁶ *Solidaridad Nacional*, 19 de diciembre de 1954, p.1 i 5

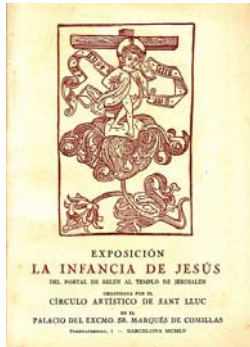
⁷²⁷ LLORENTE, A., *Arte e ideologia... Op.cit.*, p.38

⁷²⁸ És evidentment complex parlar de posició política d'una entitat en aquests anys en què l'exili o la mort semblen les úniques possibles oposicions al Règim. Probablement el Cercle acollia tant posicions d'acomodament com d'oposició al franquisme, si bé un punt de divergència claríssim era representat pel catalanisme. Recordem que, tot i així, l'entitat assisteix a la visita del Caudillo a Barcelona a l'octubre 1955 que, però, coincideix amb la inauguració de l'exposició del llegat Cambó, esdeveniment cultural al qual el Cercle no podia faltar. Vegeu "La estancia de Sus Excelencia el Jefe de Estado y Señora", *La Vanguardia*, 14 d'octubre de 1955, p.3

⁷²⁹ Afirmar *La Vanguardia* sobre la *Exposició d'Art Marià*, organitzada la primavera següent en ocasió de la Congregació Mariana de Barcelona a les sales de la Caixa de Pensions de Gràcia: «ha sido patrocinada la muestra por el Círculo Artístico de "Sant Lluç", lo que por si solo... era ya suficiente garantía de calidad». "Exposición de Arte Mariano en Gracia", *La Vanguardia*, 22 de maig de 1955, p.19. Segons l'article destaquen les obres de Josep Obiols, Lluís M. Güell i Vila Arrufat en pintura i de Carles Collet i Camps Arnau en escultura, tots "llucs". Vegeu també P.C., "Exposición de arte mariano actual", *Destino*, Barcelona, 11 de junio de 1955, p. 31.

⁷³⁰ *Llibre d'actes*, dies 18 de novembre i 6 de desembre de 1955, AHCASLL

“Biblioteca de autores cristianos”, el text *Nacimiento e infancia de Cristo*, acompanyat amb nombrosos exemples artístics tant espanyols com internacionals.⁷³¹ El text del catàleg de l'exposició, tot i portar una pàtina de catequesi que retorna amb la conferència de Trens que acompanya l'exposició⁷³², ara ja mostra un estudi iconogràfic més seriós, però continua la barreja de peces de diferent valor en uns muntatges que cerquen l'espectacularitat. La premsa torna a brindar el «aplausos a los Sant Lluç».⁷³³

Catàleg de l'exposició *La infancia de Jesús* i moment de la inauguració amb (des d'esquerra) el president Joaquim Renart, el bisbe Modrego i el consiliari mossèn Trens

Tot i aquest èxit, sembla que els mateixos membres de l'entitat tinguin la necessitat de justificar tanta abundància d'exposicions de tema religiós, insinuant, en el mateix moment en què el neguen, un nexa entre aquesta temàtica i un art tardà. Es diu al catàleg de *La infancia de Jesús*: «no se crea que ésta respresente una desviación del Círculo Artístico de Sant Lluç, de cuyo seno brotó la genealogía del arte catalán moderno. Ni su confessionalidad, ni su afecto al arte antiguo, ni la *Llei de l'art* que su primer consiliario el gran Obispo de Vich, Dr. Torras y Bages proclamó en aquel cenáculo, fueron nunca impedimento para que, bajo el patrocinio de San Lucas, el arte siguiera su natural curso progresivo y se arriesgara hasta

⁷³¹ SÁNCHEZ CANTÓN, J., *Nacimiento e infancia de Cristo*, Madrid, Biblioteca de autores cristianos, 1948

⁷³² Així es desprèn del resum de la conferència que es troba a “El doctor Manuel Trens, en *La infancia de Jesús*”, *Destino*, 14 de gener de 1956, p.32.

⁷³³ Així titula un article d'A. del Castillo a *Diario de Barcelona*, 24 de gener del 1956, p.3. Li fa eco *La Vanguardia*, 30 de desembre de 1955, p.17: «admirable es la labor que lleva a cabo el Círculo Artístico de “Sant Lluç”». Referències exagerades es troben també a CIRUELO, P., “En el Palacio Comillas”, *Destino*, 7 de gener de 1956, p.32, *La Vanguardia*, 29 de novembre de 1955, p.14, 17 de desembre de 1955, p.23, 23 de desembre de 1955, p.27, 25 de desembre de 1955, p.23, 17 de gener de 1956, p.17, 26 de gener de 1956, p.21. La *Revista de actualidades. Artes y letras*, any IV, núm. 193, 22-28 de desembre de 1955 li dedica la portada i un article a tota pàgina (p.7) i encara ocupa la portada del *Diario de Barcelona*, 29 de desembre de 1955.

los enrarecidos ámbitos de las soluciones más extremistas».⁷³⁴ Es fa necessari mencionar un pretèrit extremisme artístic —terme de tota manera fora de lloc parlant del Cercle— per contrabalançar les exposicions proposades. L'ambigüitat continua ja que a aquestes declaracions d'aire progressista s'associa certa perplexitat envers les noves tendències: «la última etapa del arte adelantado ha dejado de ser un proceso evolutivo. Parece más bien el efecto de una explosión desintegrante, que de las formas perennes casi solo ha respetado la del marco. Es difícil apreciar la sinceridad y razón colectivas de este ascetismo artístico que obliga a renunciar a las formas y coloridos sugeridos por una estética teórica y práctica de siglos», continua el catàleg. Si s'aclareix com l'exposició «no pretende imprimir un movimiento retroactivo y menos presentarse como un contraataque», amb un cert to paternalista es recorda que pot representar «una lección de técnica, de oficio y de vocación artística, que todos confiesan indispensables tanto para holgarse con las formas naturales como para abrazar la pobreza del arte abstracto».⁷³⁵

La negació d'una impopular i difícilment sostenible posició a favor de les arts endarrerides s'acompanya, doncs, d'una no amagada hostilitat envers les tendències emergents d'art abstracte, acusades de manca de mitjans tècnics i d'aquell ofici tan exaltat pel pensament del noucentisme, encara conreat per algun “lluc” nostàlgic.

Si aquesta és la posició oficial de l'entitat i la premsa no fa més que confirmar la seva benedicció, quin és el sentit de la *excusatio* que obre el catàleg? Ens sembla raonable suposar que uns socis sense veu a l'oficial *Llibre d'actes* —les opinions dels quals no tenen, doncs, cap registre— no aprovessin la línia que havia agafat l'entitat. Pensem que l'entitat comptava

⁷³⁴ *Exposición “La infancia de Jesús” del portal de Belén al Templo de Jerusalén organizada por el Círculo Artístico de Sant Lluc en el Palacio del Excmo. Sr. Marqués de Comillas, Puertaferissa, 1 – Barcelona MCMLV, AHCASLL*

⁷³⁵ *Ibidem*. La intervenció, no firmada, podria ser per mà de Renart qui afirma al seu diari: «He trobat pel carrer a l'amic J.M. de Sucre, sempre tan arborat i parlador. M'ha ensenyat, també en ple Passeig de Gràcia tota una col·lecció de *gouaches* seves i figuracions colorístiques, que van de l'abstracte al geomètric. Estan bé perquè són fetes de bona fe. És una morbositat com qualsevol altra. És caure en un pou ple de perills i de fondària i del qual és difícil de sortir si no és amb l'ajut d'una bona corda. Es troben indubtablement moltes sorpreses i molts resultats, però és tanmateix una perillosa renúncia a fets incontestables i permanents, bàsics i veritables». RENART, J., *Diari 1918 – 1961*, Barcelona, Destino, 1975, p.358, dia 9 de febrer de 1957

aleshores amb noms com Tharrats, Bosch Cruañas, Llucià, Chueca o Cirici, encesos defensors de les noves tendències. Potser aquestes presències, com també esdeveniments externs —l’informalisme ja apareixia en les exposicions oficials i l’any 1957 Sala Gaspar acollia l’exposició “Art autre” de Michel Tapié alhora que sortia el llibre de Juan-Eduardo Cirlot amb el mateix títol⁷³⁶— justifiquen una defensa de la Junta que sinó resultaria totalment gratuïta, sobretot pel que fa la dicotomia establerta entre art religiós i art abstracte.

La veïtat de les declaracions progressistes del catàleg de l’exposició *La infancia de Jesús* emergeix del fet que les posteriors activitats expositives de l’entitat no s’allunyen de la línia mencionada. S’entreobre, però, una petita escletxa. L’exposició de l’abril successiu, dedicada als sants patrons de Catalunya, la Verge de Montserrat i Sant Jordi, deixa el recorregut històric i proposa aquesta vegada obres d’artistes vius, molts d’ells de la generació noucentista, però d’un pes notable.⁷³⁷

Aquesta lleugera obertura a l’art del segle XX es contradiu aviat a la nadalenca *Los reyes magos en el arte y el hogar* de l’any 1957, encara celebrada al Palau Güell Comillas, a la qual el *Diario de Barcelona* dedica portada.⁷³⁸ L’exposició radicalitza la introducció d’elements extra-artístics i més aviat folklòrics de les exposicions precedents i un repàs a les diferents seccions en que està dividida ajuda a explicar-ne la singularitat:

«1- Iconografía de los Reyes Magos y de la Estrella (pintura, escultura, miniatura, cerámica, orfebrería, bordado, esmalte, vidrio, cartón, sigilografía)

2 - Productos naturales ofrecidos por los Santos Reyes (incienso, mirra, oro, análisis, aplicaciones, instrumental correspondiente, botes y cajas propias)

⁷³⁶ CIRLOT, J.E., *El Arte otro: informalismo en la escultura y pintura más recientes*, Barcelona, Seix Barral, 1957

⁷³⁷ *Llibre d’actes*, dies 26 de març i 16 d’abril de 1957, AHCASLL. Hi figuren Ramon Sunyer, Camps Arnau, Darius Vilàs, Rafael Solanic, Martí Sabé, J. Berenguel, R. Perera i Fallada, Martín Roca, Vicente Caraltó, Joan Torra Arán, M. Elías Bofarull, Antoni Ollé, Josep Obiols, Ramón Martí Solanic, Joan Savall, Juli Pascual, Ramon Batlle, L. Garcia Oliver, Modesto Morató, Carles Alavedra i Montserrat Mainar que s’expressen amb pintures, escultures, gravats, vidrieres, medallons i talles.

⁷³⁸ *Diario de Barcelona*, 5 de gener de 1958, p.1. Se n’ocupa àmpliament també *La Vanguardia*, 4 de desembre de 1957, p.27 i 13 de desembre 1957, p.24. De l’exposició, se’n comença a parlar insistentment des de *Llibre d’actes*, dia 15 d’octubre de 1957, AHCASLL.

3 - Recipientes con que los Reyes ofrecen sus dones a través de las obras de arte (copas, copones, vasos, cuernos, incensarios, navetas, arquetas)

4 - Historial de juguetería (juguetes, muñecos, muñecas, soldados de plomo, carros y coches, linterna mágica, rompecabezas, caballos, capillitas, santos de plomo y pasta, caja sorpresa)

5 - Los Reyes en el hogar (dioramas: Zapatos al balcón – Los Reyes depositando sus regalos – Los Reyes del niño pobre – Niño escribiendo la carta a los Reyes – Los Reyes del niño malo)

6 – Concurso de dibujos infantiles (temas: Adoración de los Santos Reyes – Visita de los Santos Reyes a Herodes – Viaje de los Reyes por tierra – Viaje de los Reyes por mar – Ángel avisando en sueños a los Santos Reyes)»

Els detallistes i dispersius apartats mostren l'esperit de l'exposició, que, posant dibuixos de nens al costat d'excel·lents peces d'orfebreria gòtica com la corona de Martí l'Humà, pretén ser «tan curiosa como variada, señorial y popular al mismo tiempo, recreo y lección para todos, científicos, historiadores, folkloristas, amantes de las tradiciones profundamente arraigadas en el arte y en la religión».⁷³⁹ No sorprèn que un programa tan ambiciós i contradictori porti a una recerca exhaustiva més que coherent. Ocupats a trobar «la máxima moralidad, no sólo en lo humano, sino en lo estético»⁷⁴⁰ en algunes ocasions els “llucs” semblen perdre de vista llur natura d'entitat artística, ocupant-se del tema de l'art religiós només com a homes de fe.

Certament la necessitat de renovació de l'art religiós —un art que anava perdent cada vegada més la centralitat i la contundència mantinguda al llarg dels segles i que s'enfonsava en una repetitivitat de mòduls i una falta de vitalisme— era un tema actual a nivell europeu des de feia dècades.⁷⁴¹ L'esmentat *Congrés Litúrgic de Montserrat* de 1915 ja havia avançat molt camí, donant el pas a les investigacions dels *Amics de l'Art Litúrgic*, la cauta exploració de les quals queda trencada per la Guerra.

⁷³⁹ *Exposición “Los reyes magos en el arte y en el hogar” patrocinada por el Excmo. Ayuntamiento de Barcelona en el Palacio Güell-Comillas (Puertaferissa, 1) organizada por el Círculo Artístico de Sant Lluç, Barcelona, Diciembre 1957 – Enero 1958, AHCASLL. Sobre la corona vegeu La Vanguardia, 18 de desembre de 1957, p.19 i 21 de desembre de 1957, p. 24 i Llibre d'actes, dia 26 de desembre de 1957, AHCASLL i sobre el concurs infantil La Vanguardia, 3 i 24 de desembre 1957, p.28 i p. 23.*

⁷⁴⁰ *Solidaridad Nacional*, 19 de desembre de 1954, p.1 i 5

⁷⁴¹ Pensem que a Roma l'any 1951 s'organitza l'Exposició Internacional d'Art Sagrat.

Mentrestant, en altres països sorgia l'exigència d'aquesta posada al dia i l'experiència de la revista francesa *L'Art Sacré* serà sens dubte la més significativa.⁷⁴² Tot i aquests desitjos, els excel·lents exemples de les capelles de Vence o Ronchamp, representen més aviat una excepció, observada entre cautela i preocupació pel Sant Ofici.⁷⁴³ Aquesta preocupació era compartida per l'ultraconservadora jerarquia eclesiàstica espanyola de la postguerra⁷⁴⁴, mentre que una Catalunya més a l'avantguarda en aquest sector s'esforçava a resistir, donant algun exemple il·luminat des del final de la dècada.⁷⁴⁵ No obstant això, el major encàrrec

⁷⁴² Pare d'aquesta reflexió serà el tomista Jacques Maritain, especialment a *Art et Scolastique* (consultable en la traducció de Joseph W. Evans a la pàgina <http://www2.nd.edu/Departments/Maritain/etext/art.htm>, consultada el dia 6 de maig de 2009). El seu pensament havia animat els pares francesos Régamey i Couturier, que l'any 1937 guien la redacció de la revista *L'Art Sacré*, sorgida l'any 1919 des dels tallers de Maurice Denis. La revista inclou una sèrie d'articles que denuncien la falta de cultura artística en els cercles catòlics i confien a la mateixa revista *L'Art Sacré* la tasca educativa en aquest sentit. Des del final dels anys quaranta el suport a la renovació de l'art sagrat va més enllà de les pàgines de la revista i Couturier serà un dels principals sostenidors de projectes com l'església de Notre-Dame-de-Toute-Grace a Assy, la capella de Vence o l'obra mestra de Le Corbusier a Ronchamp; serà un escàndol la favorable acceptació d'artistes no creients. El pensament de Maritain, especialment la seva nostàlgia preindustrial de l'ofici, de la figura de l'artesà-artista i d'una convergència necessària d'art i religió, tingué una influència molt forta també a Catalunya sobre intel·lectuals i artistes com Ràfols, J.M. Capdevila, Gasch, Montanyà, Miró i més endavant Cirici com s'explica a SELLES, N., *Alexandre Cirici Pellicer*, *Op.cit.*, p.64-65 i com es pot verificar per les referències a BARENYS, N., PORTELL, S., *Epistolari Sebastià Gasch-Josep Francesc Ràfols*, Barcelona, PAM, 2002 i MIRÓ, J., *Cartes a J.F. Ràfols (1917/1958)*... *Op.cit.*

⁷⁴³ A l'*Acta Apostolica Sedis* 44, 1952:5-25 se subratlla, per exemple, que les noves architectures religioses no han d'assemblar-se a edificis laics.

⁷⁴⁴ Pensem que el conjunt escultòric d'Oteiza per la Basílica d'Arantzazu – en què de fet renuncià a l'expressió abstracta per apropar-se al sentiment religiós popular – es projecta l'any 1952, però no es pot realitzar fins l'any 1969. De la mateixa manera les tretze monumentals figures de bronze de Subirachs a la façana de la Virgen del Camino a Lleó, fita en la renovació artística espanyola del segle XX, daten de 1961. Una excepció precedent fou la solitària lluita del sacerdot valencià Alfons Roig (1903 – 1987), professor de "Cultura cristiana i Litúrgia" a l'Escola de Belles Arts de Sant Carles de València. El clergue elaborà estudis sobre l'art sacre a Itàlia, Alemanya i sobretot a França, on entra en contacte amb el grup d'*Art Sacré*, com s'explica al catàleg HERAS, A.; MONTER, J., (comissaris), *Alfons Roig i els seus amics*, València, Diputació de València, Universitat Internacional Menéndez Pelayo, Institut Valencià d'Estudis i Investigació, 1988.

⁷⁴⁵ Pensem en l'església de les Llars Mundet, obra de Baldrich que Cirici defineix «la primera obra religiosa d'art vivent de la Catalunya de la postguerra». CIRICI, A., "La plàstica catalana dels últims cinc anys", *Serra d'Or*, febrer 1961, p.32-33 i a més "En el centenari de Joan Llimona", *Serra d'Or*, octubre 1960, p.26-28. Sobre l'edifici vegeu VIDAL, M. "L'art sacre a les Llars Anna Gironella de Mundet" dins TRIBÓ, G. (coord.), *El Campus Mundet: un entorn per descobrir: patrimoni, medi natural i sostenibilitat*, Barcelona, Publicacions i Edicions Universitat de Barcelona, 2008. Interessants també les investigacions del Grup Flama, propulsor de la integració d'art i arquitectura, en què destaca l'obra de Domènec Fita. Vegeu FITA, D.; GODAY, S.; PLA, A; *Fita. 50 anys d'art integrat*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 1994. Notable, a més, l'església de Sant Medir de Jordi Bonet, arquitecte que reconstrueix la situació de l'arquitectura religiosa d'aleshores a l'interessant article BONET, J., "Arquitectura

d'aleshores, les reformes del Monestir de Montserrat, es conduiran per artistes, molts d'ells "llucs", vàlids, però encara vinculats a mòduls noucentistes, els únics possibles sota un Règim que vetllava per una religiositat tradicional i tancada als canvis.

En aquest clima tampoc els "llucs" aconseguen anar més enllà de la voluntat de renovació. Sense voler-los acusar, doncs, de la falta d'innovació de l'art litúrgic, objectiu delicat i complex, que al segle XX ben pocs artistes aconseguen, volem només subratllar que aquest tipus d'exposicions no ofereixen aportacions interessants en el camp de l'art.⁷⁴⁶

La fallida d'una renovació d'aquesta branca de l'art que tan s'adeia amb els interessos d'alguns "llucs" no treu mèrit al seu esforç pel manteniment d'un mínim d'activitat cultural sobretot si tenim en compte el context polític i social en què es movien. Així mateix, s'ha de considerar que les exposicions d'art religiós no són més que l'aspecte més exterior i oficial de la vida social del Cercle, que continua, en la seva rutina interna, conreant un art que si no és trencador almenys no està tan condicionat i destinat a caracteritzar-se per una sempre major vivacitat.

2.1.5 LA BIBLIOTECA I ELS APUNTS EN VIU: DOS PILARS PER A LA NORMALITZACIÓ DE L'ACTIVITAT SOCIETÀRIA

Són molts els testimonis que insisteixen en el fet que, al costat de l'atmosfera de viu i intens debat, les sessions d'apunts i la rica biblioteca eren els veritables pilars del Cercle de la preguerra.

La recuperació d'aquelles activitats era un objectiu crucial per a la reconstrucció. Ho recorda una nota posterior de Renart on s'explica que «després de la nostra resurrecció, o millor dit, del nostre despertar letàrgic i ja en plena possessió d'un local social que satisfieia les nostres naturals

religiosa actual", *Serra d'Or*, febrer 1962, p.18-23. Serà Bonet, amb Jordi Vilanova, Joan Vila-Grau i Aureli Bisbe que recolliran el projecte de *Trens d'Ars Sacra* en la etapa 1960 – 1974.

⁷⁴⁶ De fet s'ha de valorar que, a banda dels escassos resultats, la preocupació és sincera i el compromís d'un grup de "llucs" guiats per Trens per donar nova empenta a l'art religiós és constant. El consiliari farà una interessant conferència sobre el tema l'any 1962, que quasi integralment es parafraseja a "La polémica del arte sacro. Fragmentos de una conferencia del Doctor Don Manuel Trens", *La Vanguardia*, 19 de juliol de 1962, p.6.

ambicions, la primera cosa que es procurà fou refer la Biblioteca i muntar una Classe de Dibuix». ⁷⁴⁷ Ens explica també que «la vella i enyorada Biblioteca, i ai!, se'n és anada en il·lusió, i en el seu lloc generoses aportacions van formar una nova Biblioteca la qual a darrera hora serà forta». ⁷⁴⁸

Aquestes línies ens introdueixen a la qüestió de la biblioteca, que no sabem on es troba en els anys en què el Cercle es queda tancat. Maurici Serrahima, fill de l'aleshores president Lluís Serrahima Camín, ens parla l'any 1944 d'un «entrevistes amb en Quim Carreras per veure de salvar la biblioteca del Círcol Artístic de Sant Lluç, que és tancat de la guerra ençà», subratllant que «temps enrera, vaig aconseguir d'evitar que fos embargada, però ara... ja ho veurem!». ⁷⁴⁹ Evidentment, al moment de reobrir portes els «llucs» desitgen tornar a posseir la seva antiga biblioteca i es mobilitzen per realitzar «conversaciones de Capmany con Masriera para la devolución de la antigua biblioteca del Círculo» ⁷⁵⁰ i «gestiones acerca del Sr. Carreras para recuperarla». ⁷⁵¹ El Sr. Carreras, més vegades esmentat com a posseïdor de la biblioteca, devia ser Joaquim Carreras i Nolla (1869 – 1948), propietari de l'estatge dels 4 Gats i joier d'una llarga dinastia de joiers, que l'any 1915 s'havia associat amb l'empresa Masriera. La intervenció de Masriera com a intermediari en el retorn de la biblioteca, sense tenir càrrec a la Junta del Cercle en aquell moment, corroboraria la hipòtesi. Presumiblement Joaquim Carreras devia quedar-se amb els llibres a l'interior del local en el moment que n'havien forçat el tancament i no els devia tornar a causa dels pagaments endarrerits dels «llucs». Les relacions dels socis amb el propietari de l'estatge no eren gaire bones i a la reobertura Renart arriba a dir, amb to no gaire esperançador, que «l'ombra del difunt Sr. Joaquim Carreras encara flota en l'ambient». ⁷⁵²

⁷⁴⁷ Nota manuscrita de Joaquim Renart, datada 7 de març de 1957, AHCASLL

⁷⁴⁸ *Ibidem*. Vegeu també *Llibre d'actes*, dia 24 d'octubre de 1957, AHCASLL.

⁷⁴⁹ SERRAHIMA, M., *Del passat quan era present... Op.cit.*, p. 164, dia 18 de setembre de 1944

⁷⁵⁰ *Llibre d'actes*, dia 22 de novembre de 1951, AHCASLL

⁷⁵¹ *Llibre d'actes*, dies 27 de setembre i 25 d'octubre de 1952 i 3 de novembre de 1953, AHCASLL

⁷⁵² Ms 4233, Diari juliol-desembre 1950, Fons Joaquim Renart, Biblioteca de Catalunya. Ja comentava Renart el dia 9 de desembre de 1930: «El senyor Quimet Carreras Nolla, propietari consort de la casa on tenim el Cercle Artístic de Sant Lluç, “Els Quatre Gats”,

Com que la biblioteca momentàniament no es pot recuperar, es fa necessari tornar a crear un fons de consulta pels socis i, doncs, es reinstitueix la figura del bibliotecari, aviat encarregat de fer peticions a editorials per obtenir la donació de llibres.⁷⁵³ Animats per la bona acollida de la petició, els “llucs” organitzen una setmana a favor de la seva biblioteca, a la qual els mateixos socis responen favorablement i que s’estendrà successivament a altres institucions⁷⁵⁴, i aconsegueixen així omplir un buit important, entre altres raons «gràcies al generós llegat que de la pròpia Biblioteca ens feu el malaguanyat amic el jove Bergós A.C.S.»⁷⁵⁵

Mentrestant, continuen infructuoses les gestions de recuperació dels fons antic, en les qual s’impliquen tots els “llucs”⁷⁵⁶ i només a la dècada successiva la presidenta Mercè Llimona podrà finalment anunciar amb optimisme «planes para la catalogación»⁷⁵⁷, d’aquella «antigua biblioteca de la entidad que des de hace años se halla en posesión de la familia Carreras y cuya entrega al Círculo, después del acuerdo conseguido deberá hacerse

ens fa patir de mala manera. No podíem trobar un propietari més irreductible. És clar que anem endarrerits de pagament, però no ens deixa ni respirar. Al Cercle, ara pel moment, no tenim major preocupació. També tenim molts socis que no paguen la quota i no els donen cap ultimàtum. Aquest senyor Quimet Carreras!», RENART, J., *Diari 1918 – 1916... Op.cit.*, vol.IV, p. 528, dia 9 de desembre de 1930. A *Diari juliol – desembre 1940*, dia 1 de juliol de 1940, Fons Joaquim Renart, Biblioteca de Catalunya, s’insisteix en el fet que Carreras torni a reclamar els lloguers no pagats abans de la guerra.

⁷⁵³ *Llibre d’actes*, dia 20 d’octubre de 1953, AHCASLL

⁷⁵⁴ A *Llibre d’actes*, dia 24 de novembre de 1953, AHCASLL es parla de la donació d’uns llibres, mentre que l’organització de la “setmana pro biblioteca” s’explica a *Llibre d’actes*, dia 10 d’abril de 1954, AHCASLL. Es repetirà amb un “dia pro biblioteca” segons *Llibre d’actes*, dia 18 d’octubre de 1954, AHCASLL. Per la continuïtat de la campanya vegeu una carta a l’alcalde, al president de la Diputació i al rector de la Universitat de Barcelona del dia 27 de juliol de 1957, on es torna a demanar la donació de llibres, totes conservades a l’AHCASLL.

⁷⁵⁵ Nota manuscrita de Joaquim Renart, datada 7 de març de 1957, i *Llibre d’actes*, dia 24 d’octubre de 1957, AHCASLL. Joan Sebastià Bergós i Vilumara, fill de Joan Bergós Massó, l’arquitecte deixeble de Gaudí, havia mort tràgicament d’un accident de moto, tot just matriculat a la carrera d’arquitectura. El pare s’ocupà de donar el seu fons de llibres d’art al Cercle. La fidelitat familiar cap a l’entitat continua actualment amb el “lluc” Joan Ribera i Bergós, nebot del difunt. Informació amablement facilitada per Magdalena Bergós.

⁷⁵⁶ «El Sr Serrahima da cuenta de haber llevado a cabo una gestión para recuperar la biblioteca. El Sr. Sunyer dice que el también ha hecho varias en el mismo sentido» es diu a *Llibre d’actes*, dia 23 de febrer de 1954, AHCASLL i s’adjunta el dia 2 de juliol de 1954 «el Sr. Renart da cuenta de haberse entrevistado con el Sr. Carreras respecto a la posible devolución de la Biblioteca con resultado negativo». En canvi és difícil saber si quan «el Sr. Porter lamenta el deplorable estado de la Biblioteca antigua, como ha podido comprobar, iniciando gestiones de recuperación» (*Llibre d’actes*, dia 4 de febrer de 1959, AHCASLL) es refereix al fons en mans de la família Carreras, que podia haver vist en alguna ocasió o als llibres donats pels socis per reconstruir la nova biblioteca.

⁷⁵⁷ *Llibre d’actes*, dia 31 de gener de 1963, AHCASLL

de un momento a otro». ⁷⁵⁸ El maig de 1964 «después de una serie de sesiones, que individualmente han sido largas y laboriosas... los Sres Carreras reintegran al Círculo su biblioteca». ⁷⁵⁹

Al costat de la qüestió de la recuperació de la biblioteca, a l'entrada al Palau Castell de Ponç els "llucs" tenien una necessitat més essencial. Si bé la lectura de l'actualitat artística europea i la consulta dels mestres del passat era important, evidentment ho era encara més la posada en marxa de les sessions d'apunts, que constituïen el laboratori d'experimentació viva de l'entitat.

Renart en subratlla la importància al mencionat fragment en què explica la necessitat de la rehabilitació de la biblioteca: «l'altre deure era el funcionament d'una Classe de Dibuix, per modesta que fos, talment una necessitat vital». ⁷⁶⁰ La seva posada en marxa era la veritable prova del renaixement de la institució, que es materialitza el dia 22 de febrer de 1954 quan, passats quasi divuit anys del funest 28 d'agost de 1936, dia del tancament forçat, reobre la classe de dibuix. ⁷⁶¹

S'encarrega de dirigir-la Rafael Llimona, «tan semblant al seu pare i al seu oncle per la sensibilitat» segons el cosí Rafael Benet ⁷⁶² i que, en plena maduresa artística, continua la tradició familiar amb una intensa participació a l'entitat, fins a la mort l'any 1957. És aparentment l'aura que transmet, ben visible en les emotives paraules de qui el recorda, —aquella seva «capacitat il·limitada per a formar al seu voltant una onada d'afecte» ⁷⁶³ — allò que vertebrava les sessions d'apunts.

⁷⁵⁸ *Llibre d'actes*, dia 10 de desembre de 1962, AHCASLL. En realitat el procés continua sent delicat ja que a *Llibre d'actes*, dia 7 de febrer de 1963, AHCASLL es diu «la Sra Escalas informa a los demás miembros de la junta de las gestiones que ha realizado para proceder lo más pronto posible a la incorporación de la biblioteca perteneciente a la entidad». Finalment a *Llibre d'actes*, dia 21 de juny de 1963, AHCASLL «la Sra Escalas informa que ya estan conclusos los tramites de la cesión de la biblioteca de la entidad».

⁷⁵⁹ *Llibre d'actes*, dia 14 de maig de 1964, AHCASLL

⁷⁶⁰ Nota manuscrita de Joaquim Renart, datada 7 de març de 1957, AHCASLL

⁷⁶¹ La notícia apareix a *Diario de Barcelona*, 13 de febrer de 1954, p.6

⁷⁶² BENET, R., *Rafael Llimona*, Barcelona, Nagra, 1933, p.11

⁷⁶³ TEIXIDOR, J. "En el món i en el cor" dins *Rafael Llimona*, Barcelona, Ariel, 1959, p.7-13. Al text intervenen Ramon de Capmany, Rafael Benet, Josep M. de Sagarra, Joan Teixidor, Jordi Maragall i Noble i pare Jordi de Barcelona, fill de l'artista. Sagarra ja n'havia parlat amb un to entusiàstic a SAGARRA, J.M., "Belen de lujo", *Destino*, 2 de gener de 1954, p.25.

Sessions d'apunts a l'estatge del carrer del Pi als anys cinquanta

Aquestes sessions de dibuix seran aviat només una de les moltes iniciatives que tenen lloc a l'entitat. El Cercle dels anys cinquanta, protegit però també limitat per l'oficialitat tradicionalista de les exposicions de subjecte religiós del Palau Güell Comillas, acull artistes i intel·lectuals dinàmics, desitjosos de reconstruir un espai d'acció artística contra el silenci i l'immobilisme de la dècada de la immediata postguerra.

Si els esforços inicials s'havien de concentrar en la recerca de la seu, en la posada en marxa de les sessions de dibuixos i en la recuperació de la biblioteca, a poc a poc també reprenen la rutina del Cercle, animada per les sinergies positives generades de la convivència amb Seccions com els *Amics de Gaudí*, la *Coral Sant Jordi* i el grups de teatre ADB, *Joglars*, *Teatre Viu* i al T.E.C..

Mentre els "llucs" confirmen la seva presència com a referents en el jurats, concursos i activitats artístiques⁷⁶⁴, l'Assemblea dels socis de l'any 1953 aprova la creació de diferents comissions per enfortir les activitats⁷⁶⁵,

⁷⁶⁴ Hem llistat ja les participacions dels "llucs" en el bienni en què encara no tenen seu. Aquesta presència activa segueix i, a més de ser representat dins del Pla Cultural de Barcelona volgut pel Ministeri (*La Vanguardia*, 14 de juliol de 1954, p.7), només l'any 1953 veiem com Joaquim Renart, en qualitat de president del Cercle, formarà part del Jurat de la Exposición Municipal de Bellas Artes (*La Vanguardia*, 7 de juny de 1953, p.15), de l'exposició "Barcelona antiga", del concurs de cartells de la societat *El Tibidabo* i del Jurat del *Salón Bienal de Bellas Artes de Sabadell* (segons *La Vanguardia*, 4 de febrer de 1954, p.12 i cartes manuscrites d'acceptació datades 14 d'agost i 1 de maig de 1953, AHCASLL). Així mateix el Cercle col·labora amb altres entitats en l'organització de l'exposició "Las artes figurativas en una colección de libros italianos". *Diario de Barcelona*, 5 de desembre de 1953, p.6

⁷⁶⁵ Es formen les següents comissions: *Ponència Econòmica*, formada per Carles Reynals, Ruiz Hebrard, Enric Panadés, Pau Riera, Martí Solanic, Sebastià Llobet; *Organització i propaganda*, formada per Artur Carbonell, Rafael Serrahima, Artur Llorens, Oriol Martorell, Enric Panadés, Evarist Mora i, des del 24 de novembre, Enric Llimona; *Obres i Conservació*, formada per August Malvey, Evarist Mora, J. Brugal, Rafael Llimona, Lluís M. Güell, J.M. Camps Arnau; *Literària*, formada per Marià Manent, Tomàs Garcés i J.V. Foix. *Llibre d'actes*, dia 10 de novembre de 1953, AHCASLL. A la mateixa assemblea s'aprova una nova ordenació dels socis, que ara es divideixen en fundadors (per antiguitat),

continuen les conferències que ja s'havien començat sense tenir seu⁷⁶⁶ i es consolida la represa dels costums societaris i l'esperit de germanor que havia fet del Cercle dels carrers Boters i Montsió un lloc de trobada.⁷⁶⁷

Orgullosa dels seus "fills", l'entitat en celebra l'èxit en uns homenatges, pràctica començada en els anys finals de la República i que ara es fa cada vegada més freqüent. A més de col·laborar en l'homenatge del FAD al vicepresident Ramon Sunyer⁷⁶⁸, se celebren amb exposicions el 50è

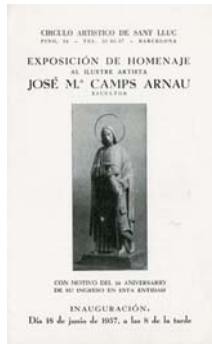
de mèrit (amb quota de 500 pessetes), vitalicis (amb quota de 1500 pessetes.), de número i corresponsals.

⁷⁶⁶ El 15 de novembre de 1953 el catedràtic de San Fernando José Francès fa la conferència "Los hermanos Juan y José Llimona" (Invitació, AHCASLL), a la qual segueix una de Benet sobre Van Gogh i Gauguin (*Llibre d'actes*, dia 16 de febrer de 1954 i *La Vanguardia*, 26 de febrer de 1954, p.13), una sobre Torras i Bages a càrrec de Codina, una sobre art rural a Estats Units (no sabem a càrrec de qui), una sobre "El Paradís Perdut de Milton" per Boix Selva i "Baixeras y sus dibujos" a càrrec de Renart ("Dionís Baixeras, dibuixant", text a mà de la conferència celebrada al Cercle el 29 març de 1954, Ms. 4260/8, Fons Joaquim Renart, Biblioteca de Catalunya; *Llibre d'actes*, dia 23 de febrer de 1954; *Círculo Artístico de Sant Lluç, Pino, 16. Actos a celebrar durante el corriente mes de marzo en su local social*, datat 9 de març de 1954, AHCASLL); una altra sobre "El pessebre de salón" és a càrrec de Garrut (*La Vanguardia*, 21 de març de 1954, p.21), una sobre art japonès per Serra, una sobre pintura mural per Miquel Farré i una sobre Miró per Foix (*Llibre d'actes*, dia 23 d'abril de 1954, AHCASLL). El dia 2 de juny de 1954 Ricard Opisso parla de "Dotze anys al servei del mestre Gaudí" (Invitació, AHCASLL) i el 15 del mateix més hi ha la projecció d'unes transparències sobre Verona, Roma, Venècia amb comentari a càrrec de Ramon Rigol. Al gener de 1955 Renart parla de Gimeno (Ms. 4260/11, Fons Joaquim Renart, Biblioteca de Catalunya) i a la diada de Sant Lluç de 1955 el doctor Camprubí parla sobre Beato Angelico. *La Vanguardia*, 21 d'octubre de 1955, p.6. Així mateix Renart anota una sèrie d'activitats que no sabem si s'acaben realitzant en la seva totalitat: projecció de dibuixos de grans mestres del Renaixement italià, sessió de titelles per Didó, col·loqui sobre la sinceritat de l'art, conferència "L'escola de Atenes de Rafael" (realitzada), evocació del París de 1900 per Domènec Carles, Anecdolari vari, Lectura de texts del Dr. Torras i Bages amb comentaris, col·loqui sobre la influència de les revistes, projeccions diverses, Ollé Pinell, Camprodon, L'art i l'esport, Conferència de Renart "Les mans en l'art" (realitzada), projecció Emili Vilaseca, visions pictòriques, conferència sobre Wagner, concert, cant i piano per Montserrat Caballé soprano, Vallribera piano, conferència de Renart sobre Apel·les Mestres, lectura de capítols del llibre de Joaquim Folch i Torres "Dibuixos de Víctor Català", transparències de Bosch sobre visions d'Itàlia, conferència de Duran Sampere sobre "El barri del Pi", projecció dibuixos de Lluís Rigalt, conferència de J. Porcar, conferència sobre dibuixants. Esborrany titulat "Diumenges a la tarda al Círcol de St Lluç", AHCASLL

⁷⁶⁷ A més de la diada social amb el consolidat ritual (missa, conferència, esmorzar, visita a lloc d'interès artístic), mencionem la participació a la processó del Corpus i la represa de les excursions. Invitació a la festivitat del Corpus Christi de l'any 1954 i *Butlletins del mes de maig i juny de 1958*, AHCASLL

⁷⁶⁸ Vegeu P.C., "En el F.A.D. el homenaje a Ramon Sunyer", *Destino*, Barcelona, 19 de marzo de 1955, pág. 37. Segons *La Vanguardia*, 2 d'abril de 1955, p.13 per a l'ocasió «don Joaquin Renart, presidente del Círculo Artístico de "Sant Lluç" tratarà de "Ramon Sunyer el amigo y el artista", en glosa amical y analítica de la vida y la obra del inteligente y sensible platero, restaurador de la orfebrería litúrgica en su pureza tradicional, a la que ha añadido un idóneo acento de modernidad».

aniversari de l'entrada al Cercle de Josep M. Camps Arnau⁷⁶⁹ i el recorregut dels germans Dàrius i Joan Vilàs⁷⁷⁰ mentre es brinda a Enric Monjo i Garriga (1895 – 1995) amb un sopar col·lectiu.⁷⁷¹

Catàleg de l'exposició-homenatge a Josep M. Camps Arnau i imatge de l'exposició de Víctor Català

S'organitzen també altres exposicions. En ocasió de les noccs literàries de la escriptora Caterina Albert (1869 – 1966), coneguda sota el pseudònim de Víctor Català, Joaquim Folch i Torres proposa una selecció de les seves obres plàstiques inèdites, un acte que demostra com «Sant Lluc sigue teniendo proyección barcelonesa catalana [sic] como nunca»⁷⁷²; a aquesta la segueixen una exposició-subhasta de dibuixos de Brull, que Maragall s'encarregarà de vendre en nom de la família, una de gravats del soci Barberà i de pintures i dibuixos de Maria Muntadas i una exposició sobre la imatge pictòrica del barri del Pi.⁷⁷³ Com veiem no hi ha un programa

⁷⁶⁹ Per l'exposició, que se celebra entre el 18 i el 30 de juny, vegeu *Llibre d'actes*, dies 16 d'abril i 13 de juny i 24 d'octubre de 1957, AHCASLL. En aquesta ocasió es nomena Camps Arnau soci de mèrit.

⁷⁷⁰ *Llibre d'actes*, dia 25 de juny de 1958, AHCASLL. Recordem que els dos germans ja havien mort: Joan prematurament en un viatge cap a Japó, on anava a perfeccionar la seva tècnica ceramista, i Dàrius l'any 1950.

⁷⁷¹ Extraïem la informació sobre el sopar, que hauria tingut lloc el dia 14 de març de 1957, de REDON, F., *Centenari Enric Monjo (1895 – 1995)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1995, p. 14-15. No hi ha, en canvi, cap menció al *Llibre d'actes*.

⁷⁷² Retall no identificat del periòdic *Revista*, AHCASLL. Vegeu també *Llibre d'actes*, dies 3 de maig, 18 de novembre i 6 de desembre de 1955, AHCASLL. A *La Vanguardia*, 26 de juny de 1959, p.28 es parla de pintures, dibuixos i escultures datats entre 1878 i 1890 que es trobaven ocultats a la casa de l'escriptora. Segons s'explica a "La pintora Catalina Albert", *Destino*, 24 de març de 1956, p.28, a l'acte participen Miquel Mateu, Narcís de Carreras, Joaquim Encesa, Vda i fills de Santiago Martí, Ricard Molina, Rossend Riera i Santiago Soler y Ventosa, finançadors de l'edició d'un llibre sobre l'escriptora per Folch i Torres (*Els dibuixos de Víctor Català*, Barcelona, Josep Porter editor, 1955).

⁷⁷³ Per l'exposició de Brull remetem a *Llibre d'actes*, dia 2 de març de 1954, AHCASLL. La venda es conclou definitivament anys més tard segons consta a *Llibre d'actes*, dia 20 de gener de 1960, AHCASLL. Per l'exposició de Barberà, que s'inaugura el 21 de desembre de 1955 i no a la tardor de 1953, com diu Jardí (JARDÍ, E., *Història del Cercle... Op.cit.*, p.153), vegeu *Llibre d'actes*, dia 21 de maig de 1954, AHCASLL. És la primera vegada que la documentació de l'AHCASLL menciona el soci Barberà, del qual desconeixem la data d'alta. Al *Diccionari Ràfols* l'únic artista que porta aquest nom i coincident amb

coherent ni capdavanter però si la voluntat de sortir del caràcter monotemàtic de l'art de subjecte religiós. Una certa diversificació dels interessos es nota en el fet que també en l'exposició nadalenca del Palau Güell Comillas de l'any 1956, al costat de l'inevitable pessebre fabricat pels "llucs", es presenta un recorregut a través de *Dos siglos de retrato femenino* amb una selecció d'obres en què figuren molts grans noms de la pintura catalana dels segles XIX i XX.⁷⁷⁴ Es tracta de mínims bàtecs que anuncien el més viu i actiu compromís de la dècada successiva.

2.1.6 CONFRONTACIÓ ENTRE GENERACIONS

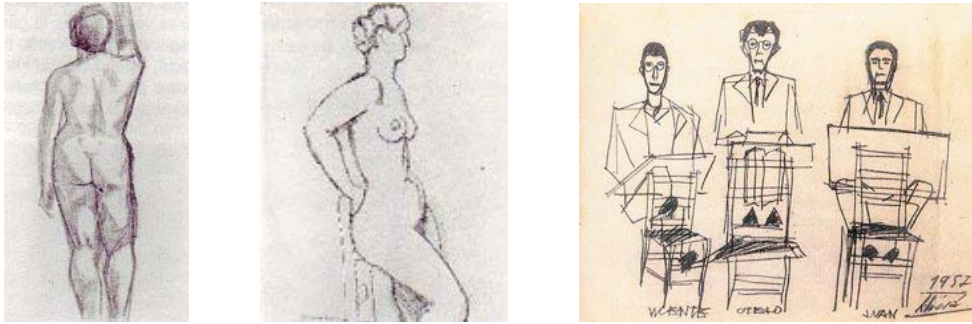
La modesta activitat expositiva, motivada també per l'absència d'una sala d'exposició adequada⁷⁷⁵ i la falta de recursos econòmics, es compensarà amb l'aparició, a la meitat del anys cinquanta, de cares joves a les sessions de model. En són exemples Joaquim Llucià i Olivet (1929 – 1973), que entra al febrer del 1954 i ja a l'octubre n'és compromissari, demostrant des del començament el pes que haurà de tenir l'entitat en la seva vida⁷⁷⁶, o Lluís Bosch i Cruañas (1929 –), un altre artista que es va comprometre tenaçment en la promoció del Cercle.

aquestes dates és el lleidatà Josep Barberà. La notícia de l'exposició de Maria Muntadas es troba al fulletó *Pinturas y dibujos de Maria Muntadas*, 1956, AHCASLL. L'exposició sobre el barri del Pi, de què es parla a *Llibre d'actes*, dia 19 de gener de 1954, AHCASLL, potser era relacionada a un projecte de Llucià per decorar el carrer del Pi de l'any 1955. Vegeu "La calle del Pino presenta batalla", *Destino*, 1 de enero de 1955, p. 17. Renart tornarà a proposar una exposició sobre el barri del Pi a *Llibre d'actes*, dia 4 de març de 1958, AHCASLL, fet que subratlla la vinculació amb el veïnat. Segons un esborrany escrit per Renart, AHCASLL, altres exposicions a fer eren una de dibuixos de la Col·lecció Renart, una d'autoretrats, una d'artistes que han passat pel Cercle, una de dibuixos infantil i, per concloure, una altra d'estampes japoneses.

⁷⁷⁴ Hi figuren Lorenzale, Pelegrí Clavé, Fortuny, Planella Rodríguez, Arrau i Barba, Juli Borell, Antoni Caba, Pau Roig, Simó Gómez, Lluïsa Vidal, Francesc Masriera, Fèlix Mestres, Ramon Casas, Josep Obiols, Josep de Togores, Joaquim Sunyer i Francesc d'A. Galí com es desprèn de *La Vanguardia*, 22 de desembre de 1956, p.31 i 11 de gener de 1957, p.17; *Llibre d'actes*, dia 4 de desembre de 1956 i cartell de l'exposició, AHCASLL.

⁷⁷⁵ Així es diu l'any 1958 quan se sol·liciten unes reformes per poder-la inaugurar a l'abril. *Llibre d'actes*, dies 18 i 25 de febrer de 1958, AHCASLL

⁷⁷⁶ En aquests termes s'expressa Sebastià Goday: «el 16 de febrer de 1954 [Llucià] ingressa al Cercle Artístic de Sant Lluç del carrer del Pi per poder aprendre a dibuixar i pintar... el Cercle, per a Llucià, fou al llarg de la seva vida un punt de referència indispensable, gairebé una segona casa, sigui per l'aprenentatge artístic, sigui per les amistats o per les exposicions organitzades». *Joaquim Llucià. L'ombra del temps* (textos de Glòria Bosch, Sebastià Goday, Susanna Portell Girona), Museu d'Art de Girona, 1998, p. 44. Particularment suggestiu l'escrit de Glòria Bosch al mateix catàleg.

Apunts de Joaquim Llucià dels anys cinquanta i esbós d'uns "llucs" durant la sessió de model en viu

La presència d'una joventut inquieta a les classes de dibuix i la radicalitat que veurem en certes propostes de les Seccions —els *Amics de Gaudí* mentre treballen a ple ritme i la *Coral Sant Jordi* i l'ADB condueixen una intensa activitat de resistència cultural— creava les condicions per a una renovació de l'Estatut que tanmateix passa per cert enfrontament amb la vella generació. La juvenil urgència de renovació xocava evidentment amb l'absència de recanvi a la Junta, on Joaquim Renart exerceix de president ininterrompudament durant molts mandats.⁷⁷⁷

Si una transformació de l'entitat, reclamada pels joves ja a la preguerra, es fa cada cop més necessària, hi ha desacord sobre les seves modalitats i els fundadors actuen amb cautela, tement l'allunyament dels pilars fonamentals que vertebraren l'entitat. Així, quan «el Sr. Renart en un raonador escrito expone la necesidad de vivificar la vida del Circulo», en resposta «el Secretario manifiesta su criterio de que para conseguir las aspiraciones apuestas por el Sr. Presidente, es necesario antes codificar los Estatutos de la Entidad para ponerlos en consonancia con la hora actual ya que sin un legal y justo acoplamiento de las Secciones que lo integran no sería posible obtener resultados beneficiosos».⁷⁷⁸ Aquest nou aire devia generar desconcert, si a la següent sessió «el Sr. Magiu Elias expresa la conveniència de explicar a los jóvenes socios del Círculo, el porque de su existencia, o sea sus fines y orientaciones, así como aspectos que lo hacen distinto de cualquiera de las demas entidades artísticas».⁷⁷⁹

⁷⁷⁷ A l'assemblea del dia 2 de març de 1954 la Junta és reelegida integralment, només amb un canvi successiu amb l'entrada de Martí Solanic el 23 de novembre. El mandat de Renart acaba l'any 1958.

⁷⁷⁸ *Llibre d'actes*, dia 2 de juliol de 1957, AHCASLL. Es torna a tractar el tema a *Llibre d'actes*, dia 27 d'octubre de 1957, AHCASLL.

⁷⁷⁹ *Llibre d'actes*, dia 9 de juliol de 1957, AHCASLL

Una vena de paternalisme se suma al contrast generat per la voluntat cada vegada més viva d'organitzar una exposició col·lectiva societària que aparentment la Junta dificulta, sigui per l'escassa propensió cap a les tendències innovadores que començaven a brotar dins l'entitat, sigui per una clarividència por envers la falta d'homogeneïtat i sovint baix nivell de les exposicions d'aquest tipus. El *Llibre d'actes* testimonia les contínues insistències dels socis en proposar una exposició que la Junta no rebutja mai, però que sempre ajorna⁷⁸⁰, fins a la diada de Sant Lluç de 1956, quan el ritual missa cantada-esmorzar-conferència s'acompanya de la celebració d'una col·lectiva de pintura, escultura, dibuix i gravat.⁷⁸¹ Des d'ara, l'associació entre la diada de Sant Lluç i la col·lectiva esdevindrà constant, però la Junta encara no es rendeix. Potser hi tingui un paper certa cautela del president, que Casanellas així descriu: «Renart, a fin de cuenta, procedía del taller paterno, donde tallas y dorados ya andaban hacia el crepúsculo de una artesanía que en la mayoría de sus veces fue, además de oficio, arte. Y es natural que el artista se sintiera más solidario de un pasado que propenso a las aventuras de un futuro incierto. Les era suficiente ser testigo de su tiempo e intervenir en él según un modulo que, como se ha dicho, fue muy constructivo».⁷⁸²

De fet, l'any successiu novament «el Sr. Renart manifesta que teniendo en cuenta los escasos medios económicos del Círculo y considerando que la proyectada exposición de artistas pretiricos y actuales de nuestra Entidad

⁷⁸⁰ De l'exposició, inicialment programada pel 10 d'agost de 1954, només en queda una proposta a *Llibre d'actes*, dia 18 d'octubre 1954, AHCASLL. A *Llibre d'actes*, dia 14 de febrer de 1956, AHCASLL s'aprova el projecte presentat per Lluís M. Güell i des del 25 de maig del mateix any s'encarregarà una comissió formada per Ollé Pinell, Solanic, Vidal Gomà, Sunyer, Renart, perquè se'n ocupi. No obstant això, el 26 de juny encara no s'ha realitzat l'exposició, que finalment s'inauguraria a la diada del sant patró del 1956, segons *Llibre d'actes*, dia 2 d'octubre de 1956, AHCASLL. Ho confirma *La Vanguardia*, 18 d'octubre de 1956, p.15.

⁷⁸¹ Segons una carta manuscrita de Pere Falcó i Golondrina, datada 18 de setembre de 2003 i conservada a AHCASLL, ell seria el guanyador, tot i que no es dona d'alta fins l'any 1960 i que al *Diccionario "Ràfols" de artistas contemporáneos de Cataluña y Baleares*, Barcelona, Edicions Catalanes, 1980, es parla d'ell com a guanyador de l'any 1961. El segon premi del Concurs de Pintura va a Josep Sintas, com s'explica a una carta del dia 31 d'octubre de 1956, també conservada a l'AHCASLL. A la carta s'explica que, en qualitat de guanyador, té dret a celebrar una exposició de 15 dies al Cercle amb despeses a càrrec de l'entitat. Pel que fa la conferència de la diada, serà sobre la gira de la *Coral Sant Jordi* a França i Suïssa.

⁷⁸² CASANELLES, E., "La exposición Renart. Una colección extraordinaria abierta al publico", *ABC*, 25 de enero de 1956, edicion de la mañana, p.59

representaria un dispendio imposible a efectuar en la actualidad; y como sea que infinidad de veces se ha aplazado también la dedicada a los fundadores hermanos Llimona, se tomen los acuerdos pertenecientes para llevar a término esta última».⁷⁸³ Si és cert que també la hipòtesi d'una exposició sobre Joan Llimona estava a l'aire des de feia temps⁷⁸⁴, sorprèn tanta resistència a una exposició col·lectiva fortament suportada pels socis. Finalment, l'exposició Llimona no s'arriba a fer, però Renart encara una vegada retarda la col·lectiva i «propone que se celebre esta Exposición más adelante y celebrar en tal fecha una Exposición de Estudios y notas de color, a cuyo fin está dispuesto a facilitar las obras de reconocidas firmas del siglo pasado y principio del presente, lo cual puede dar más prestigio», fet que «se acuerda».⁷⁸⁵ Sembla, però, que guanyen els socis ja que a aquesta la segueix una col·lectiva social que s'inaugura el dia 18 d'octubre i es clausura el dia 6 de novembre amb una conferència de Miquel Farré.⁷⁸⁶

La col·lectiva no era més que el primer signe d'un desig d'aprofitar plenament les sales socials, tal com es formula en «un escrito presentado por varios socios solicitando que tenga lugar en la Sala d'Exposiciones del Círculo una Exposición permanente de obras de los asociados»⁷⁸⁷, això passa mentre la sala d'apunts comença a obrir també al matí⁷⁸⁸ i es formula la hipòtesi de la creació d'una secció d'arts plàstiques.⁷⁸⁹

Aquesta més decidida voluntat de participació fa que a la tardor successiva no es posi cap inconvenient a l'hora de celebrar fins i tot dues col·lectives, una primaveral, que serà acompanyada per una conferència del

⁷⁸³ *Llibre d'actes*, dia 9 d'abril de 1957, AHCASLL

⁷⁸⁴ Se'n parla a *Llibre d'actes*, dies 25 i 30 de setembre de 1951, 2 de juny i 3 de novembre de 1952, AHCASLL.

⁷⁸⁵ *Llibre d'actes*, dia 17 de setembre de 1957, AHCASLL

⁷⁸⁶ *Llibre d'actes*, dies 17 de setembre i 8 d'octubre de 1957, AHCASLL i *La Vanguardia*, 30 d'octubre i 7 de novembre de 1957, p.18. Encara que no s'especifiqui el segon cognom, el conferenciant devia ser Miquel Farré i Albages (1901 – 1978), pintor muralista, fundador de l'Escola Internacional de Pintura Mural Contemporània a Sant Cugat del Vallès, i autor dels frescos de la cúpula de la capella de Sant Jordi del Palau de la Generalitat. Segons l'acta dels comissaris datada el 20 de desembre de 1963, AHCASLL, fou elegit vocal de la Junta presidida per Mercè Llimona.

⁷⁸⁷ *Llibre d'actes*, dia 18 de juny de 1957, AHCASLL. Es fan responsables de la iniciativa Núria Burés i Francesc Forment.

⁷⁸⁸ *Llibre d'actes*, dia 28 de gener de 1958, AHCASLL

⁷⁸⁹ Ho demanen amb una carta 30 socis durant l'Assemblea de 1958. *Llibre d'actes*, dia 22 d'octubre de 1958, AHCASLL

pintor Santi Surós i Forns (1909 – 1982)⁷⁹⁰, artista i actor de l'ADB, i una tardorena en ocasió de la diada del Sant Patró.⁷⁹¹

La celebració de les col·lectives devia crear una sensació de desautorització de la Junta, una tensió que se sumava a la delicada situació econòmica. Potser és aquesta la raó de la dimissió, al juliol d'aquell any, del vicepresident Vila Puig, substituït per Rafael Solanic⁷⁹², qui en realitat presideix les reunions successives ja que Renart comença a sortir d'escena. Escriu Renart al secretari Xancó, «fa ja varies setmanes que estic absent del tot. Ací a Centelles vaig reposar-me forsa de fatiguet i maldecaps».⁷⁹³ Cansat i preocupat pel futur econòmic de l'entitat, el president accepta de bon grat que «afortunadament el mes entrant acaba, definitivament, el meu mandat presidencial del Círcol A. de Sant Lluç».⁷⁹⁴ Quan Renart s'allunya, i deixa d'influir, no sense certes perplexitats, en les decisions del Cercle, altres figures històriques es resisteixen als canvis. Joaquim Amigó rebutja en primera instància la proposta de Rafael Serrahima de formar part d'una comissió encarregada del projecte d'un nou estatut «per els dos motius següents: primer, no crec que sigui el moment indicat per cap canvi, i segon, per no trobar en els antics Estatuts res que s'oposi a la marxa ascendent de la nostra Entitat».⁷⁹⁵ Si Amigó hi acabarà participant⁷⁹⁶, aquesta posició poc oberta al diàleg justifica l'acusació de cert absolutisme del Cos Fundador, que sumat als problemes econòmics creixents porta la situació al punt d'esclatar. Una efímera calma arriba amb l'entrada en escena de Ramon Guardans i Vallés (1919 – 2007)⁷⁹⁷, advocat de Francesc Cambó i Batlle

⁷⁹⁰ *Llibre d'actes*, dia 23 d'abril de 1958, AHCASLL

⁷⁹¹ *Llibre d'actes*, dies 14 de maig i 23 de setembre de 1958 i catàleg *Exposició de obras de artistas del Círculo Artístico de Sant Lluç*, AHCASLL; *La Vanguardia*, 18 d'octubre de 1958, p.27; *Diario de Barcelona*, 28 d'octubre de 1958, p.28

⁷⁹² Es tracta probablement del paisatgista sabadellenc Joan Vila i Puig (1890 – 1963) que havia entrat l'any 1896 com a soci corresponsal des de Sabadell. Sobre ell i la seva família vegeu JACKSON, G., *Els Vila. Una nissaga d'artistes del seu temps*, Barcelona, Meteora, 2004. Pel canvi a la Junta vegeu *Llibre d'actes*, dia 15 de juliol de 1958, AHCASLL.

⁷⁹³ Carta de Joaquim Renart a Xancó del dia 14 de setembre de 1958, AHCASLL. Renart morirà, després d'una llarga malaltia, el setembre de 1961.

⁷⁹⁴ *Ibidem*

⁷⁹⁵ Carta d'Amigó a Rafael Solanic, datada el 4 de novembre de 1958, AHCASLL

⁷⁹⁶ El dia 14 d'octubre de 1958 s'havia creat una comissió encarregada de formular un nou reglament, presidida per Rafael Solanic i en què participen Joaquim Amigó, Àngel Elias Pérez, Jaume Bartolomé, Oriol Martorell, Francesc Gimeno, Hermenter Serra i Carles Baró.

⁷⁹⁷ Per una breu biografia de Guardans vegeu CERVÓS, J., "Laudatio" dins GUARDANS, R., *El Doctorand i la societat civil. Lliçó magistral llegida a la Universitat Internacional de Catalunya el dia 6 d'octubre durant la investidura pública com a Doctor Honoris Causa*

(1876 – 1947), i després gendre ja que s’havia casat amb la seva única filla Helena. Guardans era un home políticament i culturalment influent als anys cinquanta, amb un vincle estret amb l’Institut Secular de l’Opus Dei —aleshores ben representat en el govern franquista—, relacions fluïdes amb l’*establishment* del Règim i membre de més d’una entitat cultural. El seu improvís protagonisme s’ha d’atribuir a una crida feta per mossèn Trens que en aquell moment crític devia confiar en el seu carisma per solucionar les tensions.⁷⁹⁸ Guardans fou nomenat president el novembre de 1958, quan acabava d’entrar a l’entitat, un fet realment excepcional atès que les Juntes elegides fins aleshores atorgaven els càrrecs a socis d’una certa antiguitat.⁷⁹⁹

El fet que freqüentés poc l’entitat es dedueix el mes següent quan Guardans lamenta «el desagradable efecto que le ha producido la visita a la casa y propone la inmediata limpieza de la misma».⁸⁰⁰ Aquest comentari sobre la deixadesa de l’estatge —que devia respondre a la realitat ja que pocs mesos després el bibliotecari Josep Porter i Rovira (1901 – 1999)⁸⁰¹ aixeca crítiques similars sobre la biblioteca, ens explica que el president certament no acudia a les sales del Cercle. L’escassa familiaritat amb la rutina de l’entitat no sembla limitar l’acció de la nova Junta que comença

del Excm. i Il·lm. Sr. Ramon Guardans i Vallès, Barcelona, Universitat Internacional de Catalunya, 2005, p.9-20.

⁷⁹⁸ Pensem que en una carta al secretari Xancó, escrita des de Tàrraga el 3 de setembre de 1958, Trens escriu: «pensem en la nova junta. Quin President?». Tot i que aleshores proposava el nom de Malvehy, s’entén, en tot cas, que hi ha una veritable estratègia de Trens per trobar la persona adequada i influenciar el vot de l’Assemblea.

⁷⁹⁹ Segons la *Memoria leida en la reunió anual celebrada el dia 30 de junio de 1955*, Barcelona, *Amigos de Gaudí, Circulo Artístico de Sant Lluc*, AHCASLL, Ramon Guardans i l’esposa Helena Cambó eren membres dels *Amics de Gaudí*, encara que no tenien un paper directiu. Sobre la nova Junta vegeu *Llibre d’actes*, dia 13 de novembre de 1958, Circular del desembre de 1958, AHCASLL i *La Vanguardia*, 15 de gener de 1959, p.18. Guardans és acompanyat pel vicepresident Rafael Serrahima i Bofill, el comptador Adolf Bernat i Vallribera, el bibliotecari Josep Porter i Rovira, el secretari de la Junta anterior Miquel Xancó, el tresorer Joan Martí i Araño, el vocal d’estudi Lluís Massanas, el vocal conservador Ramon Martí i Solanic i el vocal Evarist Mora. Com a reconeixement, l’expresident Renart és nomenat president d’honor.

⁸⁰⁰ *Llibre d’actes*, dia 30 de desembre de 1958, AHCASLL

⁸⁰¹ Els contactes entre el Cercle i el secretari Josep Porter, bibliòfil i llibreter antiquari, profundament endinsat en la vida cultural barcelonina, devien ser ben anteriors a la seva alta, ja que des de 1923 fins a 1937 la seva llibreria ocupà el pis principal del carrer Montsió núm.3, a d’alt de l’estatge social. A més devia conèixer Renart, amb qui coincidiria a la Junta de l’Orfeó Català o en alguna tertúlia amb l’amic comú Apel·les Mestres. A Diari gener-juliol 1941, dia 1 de maig 1941, Fons Joaquim Renart, Biblioteca de Catalunya, Renart parla de «l’amic Porter». Sobre el llibreter remetem a PORTER I MOIX, M., “Josep Porter i Rovira (1901 – 1999). Notes per a una biografia”, dins *Antoni Palau i Dulcet i Josep Porter i Rovira: dos montblanquins apassionats pels llibres*, Montblanc, Centre d’Estudis de la Conca de Barberà, 2007.

amb una activitat fervorosa. Queda clar, no obstant això, que donada l'abundància d'intel·lectuals, artistes i literats a l'entitat, la crida a Guardans no podia haver-se justificat per la voluntat de donar nou impuls a les activitats culturals. Se cercava més probablement un home carismàtic i influent que pogués gestionar el mencionat malcontentament intern i els problemes econòmics i potser solucionar un altre tema molt urgent, el conflicte generat pel testament de Joan Antoni Güell, del qual parlarem una vegada il·lustrada la brillant represa cultural d'aquests anys.

2.1.7 LA PRESIDÈNCIA GUARDANS: FERVOR ARTÍSTIC I UNA SUBHASTA QUE SEGELLA UN PACTE ENTRE ARTISTES I BURGESIA

A banda de les tensions que generarà la qüestió del testament Güell, l'elecció de la nova Junta correspon a una etapa de gran vitalització artística de l'entitat. S'assisteix a profitoses i abundants iniciatives que tracten de recrear aquell clima de vitalitat que havia fet del Cercle de la preguerra un veritable lloc de tertúlia artística i amical. Així, la nova Junta tot just elegida⁸⁰², organitza entre 1958 i 1959 visites a la Casa de Caritat, a les novíssimes Llars Mundet, a Terrassa, al Castell-Cartoixa de Vallparadís i a la *I Exposición Ibero-Americana de Numismática y Medallística*; mentrestant, dinamitzen la quotidianitat de les sales del carrer del Pi amb concerts, projeccions i sessions de cinema d'amateur.⁸⁰³ A la tardor, quan ja s'ha nomenat la nova Junta— retornen altres iniciatives típiques de l'esperit comunitari de l'entitat com la col·lectiva, un concurs infantil de pessebres i una exposició de Christmas.⁸⁰⁴

Així mateix, en els límits permesos pel franquisme, s'enforteix la voluntat de promoure la cultura catalana. Ja abans de l'elecció de Guardans

⁸⁰² Sobre la nova Junta vegeu *Llibre d'actes*, dia 13 de novembre de 1958, Circular del desembre de 1958, AHCASLL. Segons *Llibre d'actes*, dia 9 de desembre 1959, AHCASLL l'any successiu es confirmen Guardans, Serrahima i Mora i s'elegeixen Francesc Bonet Armengol com a secretari, Juan Ruiz i Hebrand com a tresorer, Montserrat Barenys i Busquet com a vocal d'estudi i Miguel Xancó com a comptador.

⁸⁰³ *Circulars del novembre i desembre 1958, Circular para los señores socios mes de febrero 1959, Circular para los señores socios mes de abril de 1959*, invitació a l'actuació del soprano Agnès Riu, del guitarrista Josep Salvador i de Magda Pons, AHCASLL i Arxiu Ramon Guardans

⁸⁰⁴ *Circular per als Socis octubre 1959 – febrero 1960 i Llibre d'actes*, dia 30 de desembre de 1958, AHCASLL i Arxiu Ramon Guardans

15 socis havien creat la Secció *Amics de Les Creus de Terme*, «que ha posat Creus de terme a Montseny i Riells de Montseny i en vol posar una altra a Creu de Pontons» amb una voluntat de reapropiació del territori de matriu catalanista.⁸⁰⁵

Un mateix desig de recuperació d'una cultura forçosament oblidada guia evidentment la llavor de l'ADB en l'àmbit teatral i de la *Coral Sant Jordi* en l'àmbit musical. A les sales de l'entitat se celebra a més un curs de literatura catalana dirigit per Joan Triadú i Font (1921 – 2010), en què «l'objecte és fer uns canvis d'impressions, conversar sobre llibres o autors, lectures, etc.» i unes classes de llengua catalana amb el professor Oswald Cardona que arribaran a la tercera edició.⁸⁰⁶ S'hi sumen iniciatives ocasionals com la sessió dirigida per Joan Triadú i J.V.Foix (1893 – 1987) de “Debat sobre les condicions actuals en què actua la literatura catalana”⁸⁰⁷ o la subscripció a la revista *Serra d'Or*, que acabava de néixer l'any 1959 i en la qual col·laboren

⁸⁰⁵ La senzilla acció de col·locar unes creus de terme podria semblar un gest innocu si no s'associés al context de catalanisme combatiut de l'abadia de Sant Martí de Riells de Montseny i del seu mossèn, Pere Ribot i Sunyer (1908 – 1997). L'anomenat “poeta del Montseny”, rector de l'ermita durant molts anys – pel qual remetem a MODOLELL, J., *Converses amb mossèn Pere Ribot*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997 –, va representar un referent per la lluita antifranquista. “Exiliat” pel bisbat a Riells a causa del seu esperit lliure, guanyà en realitat una ubicació suficientment aïllada des de la qual promoure un èxít, si bé aparentment silenciós, servei a favor de Catalunya. En són exemples l'acollida de l'Amical de Mauthausen, rebutjat pel Règim, o l'organització, l'any 1954, d'uns Jocs Florals dedicats a Verdaguer. En aquest context és claríssim com la posada de les creus adquireix un significat de redescoberta i reapropiació d'un territori negat. El valor simbòlic d'aquestes creus el veiem en un comentari, ben anterior, de Joan Llimona que, l'any 1913, s'expressa així: «Tu ets, santa creu de terme, fita i camí, monjoia veritable i autèntica, honor de la nostra gent, trosset de la nostra ànima tradicional». LLIMONA, J., *Veu de Catalunya*, 27 març de 1913, transcrit a *El do de Déu... Op.cit.*, p.94-97. Pel que fa a la Secció, es troben referències constants a les cartes que Renart escrigué l'any 1958 a Miquel Xancó, aleshores secretari del Cercle i portaveu de la Secció, i també al *Resum de les activitats del mes de juny de 1958*, AHCASLL. A *Llibre d'actes*, dies 21 de maig i 9 de juliol de 1957, AHCASLL es parla d'una petició, firmada per Montserrat Tayà, Xavier Modolell, Santi Surós, Carles Planell, Josep Mainar, Narcís Bonet, en què es demana l'acollida com a secció dels *Amics de Riells de Montseny*, grup anterior als *Amics de les Cruces de Terme*. La mateixa finalitat de la posada de les creus retorna amb altres excursions organitzades pel grup, com la sortida de l'any 1958 a Tarragona i Escornalbou (*Llibre d'actes*, dia 18 de febrer de 1958, AHCASLL) i de l'any 1959 a Collbató, on la Coral efectua una actuació i es col·loca una nova creu. *Circular per als Socis octubre 1959 – febrer 1960*, AHCASLL. L'any 1961 s'instal·la una altra creu a El Brull. *Llibre d'actes*, dia 24 de maig de 1961, AHCASLL

⁸⁰⁶ *Circulars del novembre i desembre 1958, Circular para los señores socios mes de febrero 1959, Circular para los señores socios mes de abril de 1959*, Arxiu Montserrat Barenys, Institut de Museus de Reus i Arxiu Ramon Guardans

⁸⁰⁷ Invitació, AHCASLL

nombrosos socis com Cirici, Bohigas, Triadú, Porter, Pedrolo i Sarsanedas.⁸⁰⁸

Aquesta defensa de la cultura catalana és una de les raons de tanta simpatia del món de l'art envers l'entitat. El sentiment s'explicita amb el suport econòmic i afectiu que dona la comunitat artística quan l'any 1959, el Cercle decideix promoure una subhasta amb l'objectiu de sanejar les seves finances. La idea havia sorgit d'una proposta de finançament a través de l'emissió de bons amortitzables entre els socis, però quan la Junta s'adona que els socis prefereixen donar obres, i de qualitat, decideix transformar el projecte en una subhasta.⁸⁰⁹

Declara Guardans que la iniciativa és fruit de la seva voluntat de fer participar l'alta burgesia en la vida cultural de l'entitat, en un intercanvi beneficiós entre diners i oferta cultural. Explica l'advocat: «un cop reinstal·lat en aquesta ciutat nostra se'm va demanar que volgués assumir, per exemple, la presidència del Cercle Artístic de Sant Lluç... El Cercle estava en una situació econòmica deplorable i probablement fixar-se en mi va ser una manera de pretendre que hi fes alguna aportació econòmica substancial. No dic que no fos una idea encertada, però jo vaig entendre que era més important comprometre la societat civil catalana amb el Cercle Artístic i aquest amb la nostra societat civil, que no pas tapar aquell desajust financer i prou. Així, em vaig llançar a organitzar una exposició, amb subhasta final d'obres d'artistes notoris que volguessin ajudar el Cercle de Sant Lluç a sortir del seu forat».⁸¹⁰ El projecte reeixí si pensem que en l'any 1959 entren al Cercle, segurament a través del lligam d'amistat amb Guardans, l'empresari de la cosmètica i de la perfumeria i promotor de

⁸⁰⁸ Una vegada més remetem a FERRÉ PAVIA, C., *Intel·lectualitat i cultura resistents: Serra d'Or, 1959 – 1977... Op.cit.*

⁸⁰⁹ S'explica al catàleg *Exposició Subasta de dibuixos*, Cercle Artístic de Sant Lluç, Barcelona, 1959, AHCASLL. La subhasta i la seva significació en el context de la cultura catalana de l'època va ser analitzada en l'exposició commemorativa celebrada a l'entitat el desembre de 2010 i comissariada per l'autora. Vegeu el fulletó *Subhasta 1959. Cercle Artístic de Sant Lluç: una acció dels artistes i la burgesia per preservar un espai de catalanitat*, AHCASLL. Els dibuixos que no s'havien venut i que es conserven al Patrimoni de l'entitat ja s'havien exposat al carrer del Pi, arran del seu retrobament a l'antiga capella del Palau Castell de Ponç. *Llibre d'actes*, dies 31 de gener, 14 de febrer de 2001, AHCASLL

⁸¹⁰ GUARDANS, R., *El Doctorand i la societat civil... Op.cit.*, p.32-33. Tot i que probablement el projecte no fou únicament una idea de Guardans, és cert que el president tenia un coneixement notable i amor a l'art, aquell mateix que reivindica pel sogre a la introducció del catàleg *La col·lecció Cambó del MNAC*, Barcelona, MNAC, 1997.

l'Òmnium Cultural Joan B. Cendrós, el financer i ex alcalde Miquel Mateu, el comte de Godó, la comtessa de Lacambra, la baronessa de Güell, l'empresària tèxtil Tecla Sala amb el fill Rossend Riera i la jove Pilar Figuera —una família d'altra banda molt vinculada a mossèn Trens— un Felip Bertran que suposem sigui Felipe Bertran i Güell i un Jaume Carner, presumiblement el financer Jaume Carner i Suñol.⁸¹¹

A més de representar el naixement de nous vincles amb personalitats de la indústria i la finança, la subhasta en si mateixa és tot un èxit.⁸¹² Acollida a la llibreria Porter del Portal de l'Àngel número 9, que el propietari i bibliotecari del Cercle Josep Porter ofereix per l'ocasió, serà tot un esdeveniment puix que hi participen aproximadament dos-cents artistes, entre els quals hi ha “llucs” tan antics com Renart, Camps Arnau, Folch i Torres, Galí, Togores, Miró, Llorens Artigas, Obiols, Carles, Benet, Mora, Sunyer, els menys veterans Vila Arrufat, Mompou, Capdevila, Sintas, Solanic, Rebull, Bosch Roger, o els novicis Cesc, Tharrats, Lluçà, Asensio i Surós. Hi trobem una presència femenina considerable tant de sòcies (les germanes Llimona, Montserrat Tayà, Montserrat Barenys, Maria Cirici, Montserrat Mainar) com de no sòcies (Montserrat Gudiol, Lola Anglada, Olga Sacharoff). Apareixen altres noms importants entre els no socis com Picasso, Tàpies, Dalí, Aragay, Pruna, Durancamps, Sucre, Rabascall, Clavé i Subirachs.⁸¹³

Tots els artistes donen dibuixos realitzats per a l'ocasió, que es vendran a partir de 500 pessetes⁸¹⁴ en aquella que Sempronio defineix «la mayor exposición de dibujos que desde hace muchos años ha tenido lugar en Barcelona. Un auténtico deslumbramento... un acto que se incorpora a la

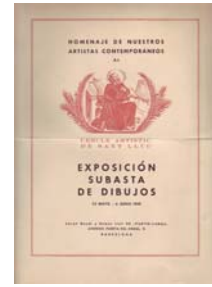
⁸¹¹ *Llibre d'actes*, dies 6 d'octubre i 2 de desembre de 1959, AHCASLL. Recordem a propòsit de les relacions socials de Guardans, que Cervós a la laudatio en ocasió de la seva concessió de la laura *honoris causae*, afirmava: «les seves amistats i coneixences que abasten una gran part – per no dir tota – de la societat catalana», p.5.

⁸¹² Alguns dels contactes promoguts per Guardans representen l'inici d'un suport econòmic que es manté durant anys, sobretot en el cas de Rossend Riera. Vegeu *Llibre d'actes*, dia 30 de gener de 1961, AHCASLL

⁸¹³ Com a agraïment després de l'exposició, alguns socis i no socis rebran el títol de soci d'honor. Es tracta de Picasso, Dalí, Miró, Grau Sala, Clavé. *Llibre d'actes*, dia 27 de juny de 1959, AHCASLL. Segons el testimoni de Roser Solanic (entrevista del dia 15 de gener de 2009) i de Miquel Xancó (entrevista del dia 12 de juliol de 2008), la mediació amb Picasso fou realitzada per l'editor Gustau Gili.

⁸¹⁴ *Llibre d'actes*, dies 26 de febrer, 15 i 22 abril i 17 de juny de 1959, AHCASLL

vida cultural barcelonesa de manera triunfal».⁸¹⁵ A través dels seus contactes i de la seva habilitat organitzativa Guardans realitza, concretament, la tímida proposta de crear una secció de col·leccionistes, llençada poc abans per Renart que, home d'una altra època, d'altres dinàmiques socials i sense els contactes de Guardans, no va aconseguir dur a terme.⁸¹⁶

La llibreria Porter el dia de la subhasta, el president Ramon Guardans en aquella ocasió i el catàleg de la subhasta

A més de representar una fonamental aportació econòmica per aixecar les finances del Cercle⁸¹⁷, ser una excel·lent vitrina —pensem per exemple que l'alcalde visita personalment l'exposició⁸¹⁸—, segons la voluntat dels organitzadors «la exposición cumplirá además una finalidad más alta: contribuir a reponer el dibujo puro al puesto de primacia que le pertenece».⁸¹⁹

La prioritat donada al dibuix és una de les característiques constants del Cercle, on l'activitat quotidiana més practicada és aquella dels apunts de nu amb model. Propensos des de sempre a una concepció de l'art fonamentada en la Idea, els "llucs" aprecien particularment el dibuix que veuen com un mitjà per excel·lència de la projectualitat, de la construcció del pensament,

⁸¹⁵ SEMPRONIO, "¡Todos por San Lluc", *Diario de Barcelona*, 22 de mayo de 1959, p.4. Vegeu també *La Vanguardia*, 3 de juny de 1959, p.7

⁸¹⁶ *Llibre d'actes*, dia 30 de juliol de 1957, AHCASLL

⁸¹⁷ Les xifres recollides són sorprenents: el dibuix de Picasso es ven als germans Joan i Miquel Gaspar per 77.500 pessetes, els dos Dalí per 30.000 i 25.000 pessetes, els dos Miró per 15.000 i 14.000 pessetes i un Francesc Galí per 9.000 pessetes. Segons Guardans, d'aquesta manera es poden cancel·lar tots els deutes i «además nos quedará margen para poder emprender, al ritmo necesario, las actividades a que hace referencia las artes plásticas». DEL ARCO, "Mano a mano. Ramon Guardans", *La Vanguardia*, 13 de juny de 1959, p.25. Veurem després que en realitat part d'aquests deutes només se saldaran amb la Junta presidida per Mercè Llimona.

⁸¹⁸ "El alcalde visita la exposición organizada por el Círculo de *Sant Lluc*", *La Vanguardia*, 12 de juny de 1959, p.25. Ho rep a més de Guardans, Ainaud, president de la Junta de Museus i soci de l'entitat.

⁸¹⁹ *Exposición Subasta de Dibujos, Barcelona, Cercle Artístic de Sant Lluc, 23 mayo – 6 junio 1959*, AHCASLL

una eina indispensable per a l'artista compromès, portador d'un projecte tant estètic com social. En una època en què es necessitaven noves energies per treure Catalunya de l'estat de tancament, els joves del Cercle veuen en el dibuix una eina eficaç i immediata de lluita per a la transformació, un vehicle de promoció i difusió del pensament, i així expressen una exigència cada vegada més viva d'exposicions de dibuix, que esclatarà a la dècada següent.

Mentrestant, però, no només el compromís amb l'art era motiu perquè el nom del Cercle aparegués als diaris. Circumstàncies menys agradables, aquelles relatives a l'espinesa herència del Comte de Güell, associaran l'entitat a un *affair* que es transforma en un veritable escàndol.

2.1.8 EL PATRONAT GÜELL I EL PRESIDENT GUARDANS: UN CONFLICTE D'INTERESSOS?

Joan Antoni Güell i López (1874 – 1958), segon comte de Güell (1918) i tercer marquès de Comillas (1926) fou un eclèctic milionari, animat per un profund sentiment catalanista que, juntament amb l'afició per les arts, fa que es decideixi a seguir la tradició familiar de mecenatge i a donar part de les seves fortunes al creixement cultural de les terres de parla catalana. És així que dos anys abans de morir crea la Fundació Güell⁸²⁰ per suportar econòmicament «pintores, escultores y músicos, no sólo de las cuatro provincias de Cataluña, sino también de las Islas Baleares y del Reino de Valencia». La meitat dels patrons de la Fundació que inicialment disposa de «la suma de momento de quinientas mil pesetas, en títulos de valores», «capital que procurará aumentar por acto entre vivos o *mortis causa*»⁸²¹, eren dos membres de la família: el nebot Eusebi Güell Jover i Joan Antoni

⁸²⁰ El tema de la Fundació Güell és tractat àmpliament a COCA, J., *L'Agrupació Dramàtica de Barcelona... Op.cit.*, on lluny d'oferir el que defineix com «un resum molt abreujat», s'hi descriu detalladament i de manera exhaustiva la qüestió. Expliquem aquí el documentat seguiment del testament que fa Coca, confirmant la coherència de les seves afirmacions amb la documentació de l'AHCASLL – especialment d'aquella donada per Enric Llimona – i de l'Arxiu Montserrat Barenys en dipòsit a l'Institut Municipal de Museus de Reus. L'Estatut de la Fundació, creada davant del notari Jaume Puig i Barceló el dia 30 d'agost de 1956 i homologada pel Ministeri el 17 d'abril de 1957, es transcriu de manera integral a COCA, J., *L'Agrupació Dramàtica de Barcelona... Op.cit.*, p. 298-302.

⁸²¹ *Ibidem*

Bertran i de Caralt, qui designa en substitució seva la dona Josefina Ferrer Vidal. Els altres dos patrons eren dues cares ben conegudes al Cercle com Regina Tayà de Solà, animadora de les gales de l'ADB dites *L'Alegria que torna*, i Valentina Renart i Gallart (1909 – 1995), filla del president honorari i sòcia vitalícia del Cercle.⁸²²

A la mort del comte, el dia 17 de març de 1958, la lectura de les disposicions testamentàries va generar certa sorpresa perquè s'hi declarava que gran part de les fortunes del comte ja han passat en mans dels seus fills en vida, raó per la qual es destinava la totalitat de l'herència, sostreta la legítima pels hereus, a la Fundació Güell, «incrementandose así su patrimonio, para que cumpla las finalidades que inspiraron su creación».⁸²³ La suma de quaranta-set milions de pessetes i uns ingressos anuals d'un milió tres-cents mil pessetes de què parla el difunt devien ofuscar la lucidesa dels implicats en la qüestió.⁸²⁴

Els diners destinats a la Fundació es gestionarien a través d'uns hereus de confiança. Aquests (i fins i tot els substituïts) van renunciar al seu càrrec aportant «como motivo determinante el desconocimiento de cuál era la última voluntad real del testador».⁸²⁵ Quina fos o no fos la voluntat del testador passà lamentablement a un segon pla ja que el document dels hereus de confiança es va invalidar per vici de forma sense que legalment fos més necessari discutir sobre el contingut que s'hi expressava.

S'originava així un conflicte llarguíssim que, mort el fill del vescomte, Joan Claudi Güell de Churruca, l'any 1958, portaren endavant per la família la filla Maria Carmen i la vídua, qui decidiren començar una declaració *ab intestato*⁸²⁶, procediment «que se avveró jurídicamente erróneo».⁸²⁷ Mentrestant, l'advocat Eusebi Isern Dalmau, cridat a intervenir per l'altra

⁸²² Obté el títol el juny de 1957 després d'una generosa aportació de 1.500 pessetes, segons explica una carta d'Àngel Elias i del seu pare del 15 de juny de 1957, AHCASLL.

⁸²³ Citat a COCA, J., *L'Agrupació Dramàtica de Barcelona... Op.cit.*, p.108

⁸²⁴ Actualment, la xifra de 47.000.000 de pessetes, a paritat de poder adquisitiu, correspondria a 9.979.805 d'euros, o 1.660.500.000 pessetes, segons l'índex OCDE.

⁸²⁵ Això es declara en una carta del marquès de Comillas a Miquel Mateu i Fèlix Millet del 25 de juny de 1960, Arxiu Montserrat Barenys, Institut Municipal de Museus de Reus.

⁸²⁶ Es tracta d'un procediment judicial o notarial destinat a determinar qui són els hereus d'una persona que ha mort sense fer testament. Evidentment es podia aplicar només invalidant el testament existent.

⁸²⁷ Carta del marquès de Comillas a Miquel Mateu i Fèlix Millet del 25 de juny de 1960, Arxiu Montserrat Barenys, Institut Municipal de Museus de Reus

meitat del Patronat, havia declarat la impossibilitat d'anul·lar el testament: els hereus de confiança no podien rebutjar d'actuar puix que, el fet d'haver concedit ja les quotes d'herència a uns domèstics del bescompte implicava l'acceptació del càrrec. A més declarava vàlid el document que atorga la confiança perquè, encara que fos mecanografiat, contenia la firma del vescomte.⁸²⁸

Tot i així, l'advocat de la família, Ramón M. Roca Sastre, concedia als hereus legítims el dret d'acréixer o d'incrementació dels diners declarats vacants per la invalidació del document als hereus de confiança.

Dins d'aquesta divergència legal, la família, en aquell que definien un acte de generositat i d'interpretació de les voluntats del difunt comte, oferia a la Fundació una xifra de 5 milions de pessetes, però els membres externs a la família Güell dins del Patronat, no podent conèixer la quantitat total de l'herència, no van voler acceptar a cegues l'oferta.

En poc de temps el valor de la proposta va augmentar fins a quintuplicar-se i s'ha d'admetre, amb Jordi Coca, que el fet de «passar de cinc a vint-i-sis milions no predisposa a creure en la sinceritat dels Güell».⁸²⁹ De fet és la manca d'informació sobre el valor de l'herència, que segons la família seria de vint-i-cinc milions de pessetes i, en canvi, segons el difunt quasi del doble, el que no permet entendre *a posteriori* la bondat de l'oferta, sense comptar que complica la situació la posició política de les dues parts de la contesa: d'un costat els Güell i Guardans amb fluïdes relacions amb el franquisme i per l'altre Regina Tayà i Valentina Renart que pertanyien a famílies dretanes, però republicanes, que, tornades de l'exili, no s'havien posicionat a favor del Règim i per això havien perdut la posició social de què gaudien a la preguerra.⁸³⁰

⁸²⁸ Aquesta posició és expressada en una carta del dia 8 de juny de 1960 conservada a l'Arxiu Montserrat Barenys en dipòsit a l'Institut de Museu de Reus. Eusebi Isern Dalmau (1896 – 1981), advocat apassionat per la literatura i actiu militant d'Esquerra, era una figura propera als "Il·lucs" que, com vam dir, l'any de la refundació, en ocasió de la festa patronal, visiten la seva col·lecció d'art on hi ha moltes obres de socis.

⁸²⁹ COCA, J., *L'Agrupació Dramàtica de Barcelona...* *Op.cit.*, p.111

⁸³⁰ Regina Tayà era la dona del jurisconsult Felipe de Solà i Cañizares (1905 – 1965), polític de la Dreta Liberal Republicana de Catalunya que segons s'afirma a RIQUEL, B. DE, "Els catalans de Burgos", *Arreu*, núm.5, novembre 1976, p.42-47, fou dels pocs polítics de la Lliga Regionalista a no contribuir al *Alzamiento*. El sentiment de pertànyer a dos bàndols diferents es percep en la carta del dia 25 de juny de 1960 en què el Marquès de Comillas, explicant a Mateu i Millet que la família retirà l'oferta de diners a la Fundació,

La qüestió, que tocava indirectament el Cercle com a entitat artística catalana de prestigi que es beneficiaria, doncs, d'un considerable suport econòmic⁸³¹, esdevenia encara més propera quan, arran de les divergències entre els membres del Patronat i el desig del president del Patronat, Eusebi Güell Jover, d'atorgar-se el vot diriment, el Ministerio de Educación obria un expedient amb el qual es deixava la decisió en mans dels presidents d'insignes institucions catalanistes: l'Acadèmia Catalana de Belles Arts Sant Jordi, presidida per Miquel Mateu, el Círculo Artístico, presidit pel

refereix que les senyores Renart i Tayà els havien anomenats, amb menyspreu, "los de Madrid". Arxiu Montserrat Barenys, Institut de Museus de Reus. Queda clara, d'altra banda, una certa sintonia amb el mètode de les altes autoritats franquistes en una carta d'Eusebi Güell on, per invalidar les afirmacions de Valentina Renart i Regina Tayà sobre la irregularitat de les reunions del Patronat, subratlla «que todas las reuniones a que me he de referir fueron presididas por la alta Autoridad del Excmo. Sr. Gobernador Civil, lo que reviste singularísimo valor frente a las acusaciones de [sic] las indicadas se atreven a formular». Còpia d'una carta d'Eusebi Güell al Ministerio de Educación datada 31 d'octubre de 1962, Arxiu Montserrat Barenys, Institut de Museus de Reus

⁸³¹ De fet, sembla que la participació del Cercle devia ser més directa, però la mort del bescompte tanca aquest projecte. Llegim a RENART, J., *Diari 1918 – 1961... Op. cit.*, dia 27 novembre de 1957, p.360: «El senyor Soler Ribé, administrador del comte de Güell, m'ha telefonat aquest matí dient-me que tenia un assumpte per comunicar-me de part del propi comte. Hem quedat que ens trobaríem al palau Comillas... en un salonet a part, el senyor Soler m'ha llegit el prec del senyor comte de Güell, manifestat en carta que havia rebut, on demana que jo vagi a Mallorca per entrevistar-me amb el pròcer i tractar de la Fundació Güell, en què el Cercle de Sant Lluç tindria una subvenció». Novament explica el dia 21 gener 1958 (p.362): «hem fet un bon xic de tertúlia i glossat el motiu del viatge, que encara que el marquès no li ho hagués explicat concretament, suposa el senyor Soler que és relacionat amb la Fundació Comte de Güell, ja establerta i signada davant notari i prèvia acceptació dels qui han de formar el Patronat, entre els quals la nostra Valentina. Però el marquès desitja, sembla, que el Cercle Artístic de Sant Lluç s'hi advoqui una representació, com un consultor que no coaccioni, però, la lliure acció del Patronat. El pla és de vastes proporcions. Es mouria dintre del rèdit de 70 milions de pessetes. Adquisicions, exposicions ací i a l'estranger, beques, protecció de valors inèdits, viatges, impressions i edicions. Tot un pla de gran ambició». Lamentablement el viatge «s'ha hagut d'enllitar a causa d'un fort refredat» del bescompte (dia 22 de gener 1958, p.363) i mai es realitzarà perquè acaba morint, tal com ho comenta Renart: «notícia per tots conceptes dolorosa i que afecta de veres el Cercle Artístic de Sant Lluç, que sempre ens vanagloriavem de la nova disposició del comte [sic] i de les seves desinteressades cessions del Palau Comillas. Aquesta mort ens ha trencat la darrera entrevista que amb el pròcer havia de tenir a la seva casa, a Cala d'Or, i lligar caps per al seu projecte de la Fundació Comte de Güell en que també el Cercle Artístic de Sant Lluç hi prengué part. Primerament la meua indisposició privà de marxar-hi el dia que volíem. Ha vingut el que havia de venir. Haurà quedat penjada la seva idea quant al Cercle de Sant Lluç fa referència?». Conclou subratllant la generositat del vescomte envers el Cercle: «Adéu per sempre, exposicions al Palau Comillas, on semblava, en temps d'exposicions, que érem els veritables amos» (dia 17 de març 1958, p.364). Tot i que es tracta d'anotacions personals de Renart, notem que, anteriorment a qualsevol polèmica sobre la suma de l'herència, es parla dels 70.000.000 de pessetes que la família posà en discussió.

mateix Eusebi Güell i Jover, l'Orfeó Català, presidit per Fèlix Millet i el Cercle, presidit per Guardans.⁸³²

La posició de Guardans és de fet delicada per les estretes relacions amb la família Güell. Adela Güell d'Ibarra, baronessa de Güell és, per exemple, padrina d'un dels seus fills. Potser aquesta relació justifica la intervenció de Guardans. Aquest, convençut que «el que la família ha ofert als artistes és, substancialment, el màxim que la Fundació hauria obtingut si la successió del Comte de Güell s'hagués complert pel sistema que ell havia previst; que no és el mateix, sinó molt més, que el que mai obtindria per via litigiosa amb èxit total»⁸³³, va fer a *La Vanguardia* unes «manifestacions» que, segons les senyores Tayà i Renart, seran «perjudicials envers l'entitat per la qual estava obligat a vetllar»⁸³⁴ atès que hi declarava la no viabilitat legal de l'actuació de les voluntats testamentàries.

Mentre el president d'honor del Cercle i pare de Valentina, Joaquim Renart, agafa posició declarant que «es juga brut»⁸³⁵, les dues combatives

⁸³² Explica Guardans «que ha recibido una comunicación del Sr. Vizconde de Güell en su calidad de Presidente del Patronato de la Fundación Güell en la cual le manifiesta que por decisión ministerial ha sido nombrado para ocupar el cargo de vocal de dicho Patronato» i «considerando que és de interés para la entidad el que su Presidente forme parte del Patronato de la Fundación Güell, se acuerda aceptar dicho nombramiento». *Llibre d'actes*, dies 20 de gener i 2 de març de 1960, AHCASLL. La transcripció mecanografiada de la decisió del Ministerio es troba a l'Arxiu Montserrat Barenys, Institut Municipal de Museus de Reus. Tot i que els presidents són ser annomenat conjuntament, Guardans ja devia estar assabentat dels fets abans que els col·legues puix que en una carta a Mateu i de Millet pel marquès de Comillas explica: «no la dirijo también a D. Ramón Guardans, por cuanto ha venido interesándose de hace tiempo por un acertado final de los problemas que la Institución tiene planteados». Còpia de la carta datada el 25 de juny de 1960 i seguida per una autorització en data del 26 d'octubre de 1960 pel mateix marquès de Comillas autoritzant a fer pública la carta, Arxiu Montserrat Barenys, Institut Municipal de Museus de Reus. Per un breu perfil de Miquel Mateu i Pla (1898 – 1972) com a empresari i polític vegeu CABANA, F., “L'hereu de Damià Mateu i l'home de confiança de Franco” dins *La burguesia catalana... Op.cit.*, p.177-182. Per Fèlix Millet, empresari passat al bàndol franquista a la postguerra quan s'enriqueix increïblement, quedant no obstant això «dels pocs membres de l'alta burgesia barcelonina que va mantenir certa sensibilitat catalanista, i en els anys més durs va emparar i impulsar diverses activitats cíviques i culturals, sobretot les que eren d'inspiració catòlica» vegeu MANENT, A., *Fèlix Millet i Maristany: líder cristià, financer, mecenes catalanista*, Barcelona, Proa, 2003. També a SERRAHIMA, M., *Del passat quan era present... Op.cit.* se'n reconstrueix un interessant retrat en fragments.

⁸³³ *Nota Resum sobre la Fundació Güell*, annexa a la carta datada el 5 de novembre adreçada al Sr. Consiliari i Membres de la Junta Directiva del Cercle Artístic de Sant Lluc pel President de l'Entitat, senyor Ramon Guardans, en què renuncia al càrrec. Arxiu Montserrat Barenys, Institut de Museus de Reus

⁸³⁴ Aquesta és la opinió sobre els fets expressada per Regina Tayà de Solà i Valentina Renart en una carta als socis datada el 16 de desembre de 1960 i conservada dins la documentació Enric Llimona de l'AHCASLL.

⁸³⁵ Extret d'uns escrits inèdits del diari de Renart, citat a COCA, J., *L'Agrupació Dramàtica de Barcelona... Op.cit.*, p.110

dames expressen públicament la seva opinió radicalment contraposada, desmentint Guardans que havia declarat d'haver estat cridat al Patronat per la senyora Tayà i no pel Ministerio.⁸³⁶

En aquest clima hostil la qüestió es farà molt llarga i delicada. No obstant això, segons el *Llibre d'actes*, escrit per la Junta presidida per Guardans, la situació es desenvoluparia amb una fluïda naturalitat. S'hi explicava que els mencionats presidents de les entitats culturals cridats a decidir «presentarán una lista de varios abogados entre los cuales se elegirán dos cuya misión será la de estudiar el asunto planteado por el testamento del difunto Marqués de Comillas y proponer al Patronato la vía mas aconsejables en orden de la defensa de los intereses del la Fundación».⁸³⁷

Guardans es va inclinar per pactar i per firmar un document en què la Fundació declarava que la seva petició «ha carecido de todo valor y efectos jurídicos» i que «incluso en la hipòtesi de que tuviera consistència jurídica, la “Fundación Güell” renuncia explícitamente a todos —cuantos derechos dimanar pudieran de tal documento, así como a cuantos pudieran corresponderle».⁸³⁸

Com vam dir, Valentina Renart i Regina Tayà de Solà rebutgen de firmar el document de transacció, acció inútil puix que, a distància de dos anys, els advocats coincidien «en desaconsejar radicalmente el pleito y en encontrar aceptable la propuesta de transacción formulada por la familia del difunto Sr. Conde de Güell».⁸³⁹ Les senyores Tayà i Renart van continuar manifestant-s'hi contràries, però tot i la impossibilitat de votar dels hereus de la família dins del Patronat, la proposta passà pels vots favorables de Mateu, Millet, Guardans i el doble vot d'Eusebi Güell com a president del Círculo Artístico i com a membre de la família no hereu, fet que porta a

⁸³⁶ L'entrevista de Guardans i la resposta de la Sra. Tayà de Solà es troben a DEL ARCO, “Mano a mano. Ramon Guardans”, *La Vanguardia*, 11 de maig de 1960, p.23 i “Una nota de dos damas sobre la Fundación Güell”, *La Vanguardia*, 24 de maig de 1960, p.24.

⁸³⁷ *Llibre d'actes*, dia 15 de juny de 1960, AHCASLL i també “Reunió del Patronato de la Fundación Güell”, *La Vanguardia*, dia 11 de juny de 1960, p.31. Es torna breument sobre el tema a *Llibre d'actes*, dies 27 de desembre de 1960, 7 d'abril i 24 de maig de 1961, AHCASLL i a *La Vanguardia*, 15 de març de 1961, p.28, 7 d'abril 1961, p.25 i 11 de maig de 1961, p.24.

⁸³⁸ La transcripció de la proposta de transacció es troba en la carta als socis de Valentina Renart i Regina Tayà, datada el 16 de desembre de 1960 i conservada dins la documentació Enric Llimona de l'AHCASLL. Segons la mateixa carta el document es trobava a la notaria del Sr. Gabarro.

⁸³⁹ *Llibre d'actes*, dia 25 de maig de 1962, AHCASLL

«acceptar la oferta de la família bajo forma de transición y con una relación de todas las partidas de metálico y fincas en que aquella consista».⁸⁴⁰

Tot i les indubtables anomalies en la gestió de la qüestió, és difícil determinar l'equitat del pacte final puix que la família Güell no va divulgar el llistat de béns i propietat. Només sabem que, quan finalment l'any 1971 s'acabaven les transaccions i s'oferien 42.000.000 pessetes, la xifra corresponia aleshores aproximadament a la meitat del que declarava el document als hereus de confiança del vescomte de Güell.⁸⁴¹

Pel que fa la posició de Guardans, pot ser que com a advocat conegués els límits legals de la petició de la Fundació o que, donada l'amistat amb els Güell, tingués accés a informacions que demostraven la correcta actuació de la família (però per què no les divulgaven en tal cas?). Tot i així no quedava clar perquè si, com ell afirma, el plet «jurídicament podria darse por perdido» i «solo razones morales pueden impulsar a la familia del fundador a cumplir aquello que más en el espíritu que en los instrumentos legales, estaba en los propósitos del marqués de Comillas»⁸⁴², Guardans no es va aprofitar dels lligams estrets amb la família per convèncer-los en lloc de suportar des del començament una decisió èticament discutible. A més, fins que Guardans era president en cap moment s'entreveu al *Llibre d'actes* que la decisió comporti conseqüències negatives per a la Fundació, o per al Cercle, expressant, en canvi, satisfacció pel resultat de la transacció, un fet sorprenent si pensem en la diferent posició que prendrà la successiva presidenta Mercè Llimona. Quan el Vescomte de Güell la convocarà, l'any 1964, a una reunió de la Fundació Güell, aquesta li declararà obertament de voler «abstenerme de asistir» això «por razones que a VV. no se le ocultará, ya que no ignora las desagradables repercusiones que para la vida interna a la nuestra Entidad tuvieron determinados episodios relacionados con aquella [la Fundació Güell]».⁸⁴³ Emergeix un conflicte invisible al *Llibre d'actes* i a

⁸⁴⁰ Vegeu *Llibre d'actes*, dies 13 de juny i 5 de setembre de 1962, AHCASLL. Es torna a parlar del tema a *Llibre d'actes*, dia 12 de març de 1964, AHCASLL.

⁸⁴¹ El càlcul ve de la comparació de les 48.000.000 pessetes de l'any 1959, segons l'índex OCDE.

⁸⁴² Són paraules de Guardans en una entrevista transcrita a DEL ARCO, "Mano a mano. Ramon Guardans", *La Vanguardia*, 11 de maig de 1960, p.23.

⁸⁴³ *Llibre d'actes*, dia 10 de desembre de 1964, AHCASLL. Serà només sota la presidència de Mercè Llimona que es transcriurà al *Llibre d'actes* una carta d'Eusebi Güell, en què es denigra el comportament de Regina Solà i Valentina Renart. *Llibre d'actes*, dia 30 de juliol

l'AHCASLL i del qual només ens assabentem d'uns document donats l'any 1999 per Enric Llimona, compromissari en aquella època.⁸⁴⁴

Darrera d'aquestes diferents visions hi ha les raons que portaren Guardans, com el col·lega Miquel Mateu, a una dimissió forçosa.⁸⁴⁵ Deixant de banda els fets de l'Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi, al Cercle hi ha una veritable sublevació societària arran de la reunió de compromissaris del 1960, que provoca per Guardans una sortida d'escena tan cridanera com silenciosa i discreta havia sigut la seva entrada.

Els compromissaris elegits per l'Assemblea proposen un canvi de Junta mentre els compromissaris dels socis fundadors opten per la continuïtat. Davant l'empat que, segons el reglament del Cercle, se solucionaria amb

1964, AHCASLL. Mercè Llimona acabarà participant a les reunions, sense obtenir resultats satisfactoris, com ella mateixa declara a una carta transcrita a *Llibre d'actes*, dia 18 d'octubre de 1966, AHCASLL. Així mateix en la carta de comiat de l'entitat i de la presidència, Mercè Llimona declara: «no puc oferir-vos cap resultat positiu del meu pas per la fundació Güell, en qualitat de Vocal del seu Patronat, càrrec que, com sabreu, és annex al de President del Cercle. Dilucidades determinades qüestions que, considerava prèvies a la meva incorporació al patronat de la Fundació, vaig finalment prendre possessió del càrrec i des d'ell, i d'acord amb la Junta Directiva he propugnat una revisió de la situació de la Fundació, que permetés una solució amistosa de les greus qüestions que han impedit el seu funcionament. En el moment actual dos distingits lletrats tenen l'encàrrec...». Es conclou que «confiem que el meu successor en la Presidència del Cercle tingui més fortuna que jo, i pugui finalment posar en pràctica la voluntat del benemèrit fundador». Carta mecanografiada de Mercè Llimona, s.d, AHCASLL. A través del *Llibre d'actes* es pot resseguir fragmentàriament com continua la qüestió. Segons *Llibre d'actes*, dia 18 de febrer de 1965, AHCASLL un nou advocat de la Fundació Güell, Francesc de Segarra, explicarà en una reunió que el Tribunal Suprem ha rebutjat les reclamacions i així les senyores Tayà i Renart es veuran obligades a pactar. *Llibre d'actes*, dia 3 de juny de 1965, AHCASLL. Els successius presidents del Cercle mantindran el càrrec al Patronat i serà amb Solanic que s'informa de l'acord de portar a terme l'inventari patrimonial i la seva divisió. *Llibre d'actes*, dia 13 de juny de 1967, AHCASLL. Sota la presidència Pratmarsó arriba a una liquidació de 17.000.000 pessetes i el president, amb el suport de les senyores Tayà i Renart, a més que per Rebull i Rodés, decideix votar a favor «con el fin de que la marcha de la Fundación sea una realidad en corto plazo». *Llibre d'actes*, dia 5 de febrer de 1969, AHCASLL. En pocs mesos informa Felipe Bertran que el patrimoni ha passat a 28.000.000 pessetes (*Llibre d'actes*, dies 7 i 28 de maig de 1969, AHCASLL) i l'any successiu 35.000.000 pessetes (*Llibre d'actes*, dia 5 de febrer de 1970, AHCASLL), arribant a «cuarenta y dos millones de pesetas ademas de los dividendos que produzcan una acciones propiedad de la Fundación» (*Llibre d'actes*, dia 10 de març de 1971, AHCASLL) l'any 1971 en què comencen les activitats de la Fundació (*Llibre d'actes*, dia 28 de gener de 1971, AHCASLL), beneficiant el mateix Cercle d'algunes donacions. *La Vanguardia*, 17 de març de 1972, *La Vanguardia*, 15 de juny de 1973, p.35.

⁸⁴⁴ És curiós que la carpeta amb la documentació porti escrit a sobre "top secret" i que Enric Llimona en una nota a la secretària Mercè a qui les lliura, demana que els documents «es guardin en lloc segur». Molta documentació sobre el tema es troba també a l'Arxiu Montserrat Barenys, Institut de Museus de Reus.

⁸⁴⁵ Poc després Guardans es donarà de baixa «de esta entidad donde he vivido tantos momentos amargos» amb una carta transcrita a *Llibre d'actes*, dia 17 de desembre de 1962, AHCASLL. La Junta «sin más reserva que la formulada per la Sra. Escalas» agraeix el seu servei i insisteix que no se'n vagi, però Guardans no accepta. *Llibre d'actes*, dia 29 de desembre de 1962, AHCASLL

l'elecció dels candidats més ancians⁸⁴⁶ —en aquest cas aquells proposats pels compromissaris elegits per l'Assemblea—, el consiliari Trens reaccionava dimitint i llegint una carta de dimissió de tota la Junta que, fet bastant insòlit, el consiliari ja tenia a la mà. S'hi cometia la primera de les manipulacions del consiliari puix que la carta de dimissió incloïa, en el suport unànime de la Junta a l'actuació de Guardans, Montserrat Barenys i Ramón Martí Solanic, que es trobaven fora de Barcelona, sent la primera sens dubte contrària a una reelecció.⁸⁴⁷

Així doncs, Trens aixecava la sessió invalidant una votació que no contenia cap irregularitat i delegava la decisió al Cos Fundador.⁸⁴⁸ D'aquesta manera el consiliari s'atorgava un poder que l'Estatut no li conferia i uns cartes documenten com la maniobra formava part d'un projecte seu premeditat per reconfirmar Guardans costés el que costés. De fet, Trens tenia la carta dimissionària a la mà perquè ja devia saber com es desenvoluparia la reunió de compromissaris i volia impedir-ho. Procurant reunir vots favorables, abans de la reunió de compromissaris, Trens havia demanat la intervenció del president honorari Renart, el qual, però, va expressar a mossèn Trens certa perplexitat cap a Guardans afirmant que «un president no pot tenir tantes enemistats. Quan aquestes es produeixen és que quelcom falla. Una excessiva prujia de comandament, d'absorció personal, de vanagloriament de terrenys trillats plens de penalitats i sacrificis anteriors, en podrien ser la causa».⁸⁴⁹

⁸⁴⁶ Diu, sobre la Junta, l'article 6 del Reglament: «la elección será por mayoría de votos; en caso de empatar se hará una segunda y si de nuevo vuelve a empatar, se proclamará el más antiguo».

⁸⁴⁷ Segons Montserrat Barenys, també els senyor Socies hauria dimitit en el cas que Guardans fos confirmat en el càrrec. Al desembre del 1960 Montserrat Barenys haurà d'escriure una carta al Govern Civil perquè fos respectada la seva dimissió del 12 de novembre que no s'havia acceptat a l'Assemblea General. Llegim, a més, en uns apunts de Montserrat Barenys «no es fa coneixedora la meva dimissió al Govern Civil, ni es cerca substitut, per tal de donar la impressió de bloc al costat del President i llurs tràfiques». Així mateix Rafael Martí es declara no assabentat dels fets en una carta a Montserrat Barenys. Aquesta documentació es troba a l'Arxiu Montserrat Barenys, Institut de Museus de Reus

⁸⁴⁸ *Llibre d'actes*, dia 25 d'octubre de 1960, AHCASLL. Els compromissaris elegits per l'assemblea són Enric Llimona, Joan Rebull, Miguel Rodés, Juan Pueyo i aquells del Cos Fundador Camps Arnau, Malvehy, Bonet i Amigó.

⁸⁴⁹ Carta de Joaquim Renart a mossèn Trens datada el 23 d'octubre de 1960 i conservada al fons donat per Enric Llimona, AHCASLL. Està parcialment citada a COCA, J., *L'Agrupació Dramàtica de Barcelona... Op.cit.*, p. 115. Observa, a més, Renart: «l'actuació presidencial en el delicadíssim afer de la Fundació Güell, esdevingut vidriós, ho agreuja».

No obstant la duríssima opinió de Renart que arribava a dir que «s'han greujat noms, promoguts coaccions, tergiversat fets i produït un clima per demés asfixiant i anormal»⁸⁵⁰ el mossèn difonia al Cercle falses paraules d'aprovació del president honorari envers Guardans. El dia següent d'haver rebut l'explicít rebuig de Renart en aprovar la renovació de Guardans, Trens escriu a Enric Llimona una carta que, aprofitant magistralment de totes les més refinades armes retòriques des de l'adulació al sentit de culpabilitat i fins i tot el xantatge, demanava suport per a Guardans afirmant: «acabo de rebre carta del Sr. Joaquim Renart, President Honorari Fundador de Sant Lluç, en la que em diu que ell aprova per la pau del Cercle, la reelecció del Sr. Guardans».⁸⁵¹

Arran d'aquest maquiavèlic maquinari de Trens, el Cos Fundador va veure's obligat a reunir-se per solucionar el suposat empat de la reunió de compromissaris i va escollir defensar l'opció de continuïtat, sentint l'amenaça d'un despreniment dels valors constitutius del Cercle —reflectida en quatre llargues pàgines d'autolegitimació al *Llibre d'actes*— i acusant al «voto de censura» que no considerava la brillant gestió de Guardans.⁸⁵² Les tensions havien portat el president a dimitir, però el Cos Fundador no va aprovar la decisió i va confirmar la Junta, enviant als socis una llarguíssima circular en què defensa la seva actuació.⁸⁵³

Mentrestant, el secretari i compromissari elegit Àngel Elias difonia una circular entre els socis sobre la il·legimitat de la decisió, firmada per algun membre del Cos Fundador, alhora que ell i els altres compromissaris elegits

⁸⁵⁰ *Ibidem*

⁸⁵¹ Carta de Manuel Trens a Enric Llimona datada el 24 d'octubre de 1960 conservada al fons donat per Enric Llimona, AHCASLL. Està parcialment citada a COCA, J., *L'Agrupació Dramàtica de Barcelona... Op.cit.*, p.114

⁸⁵² *Llibre d'actes*, dia 11 de novembre de 1960, AHCASLL. Segons el *Llibre d'actes* hi participen els fundadors Bonet Garí, Joaquim Amigó, Rafael Benet, Nolasc Valls, Josep Llorens Artigas, Camps Arnau, Josep Obiols, Rafael Solanic, Francesc Socies, Francesc Vidal Gomà, Evarist Mora, Joan Mirambell, August Malvehy, Joan Prats i Ramon Sunyer. En realitat d'una carta del dia 17 de novembre de 1960 a Montserrat Barenys d'Oriol Sunyer, fill de Ramon, on s'explica la impossibilitat de comunicar al pare els esdeveniments a causa del seu delicat estat de salut (Arxiu Montserrat Barenys, Institut Municipal de Museus de Reus), es dedueix que Ramon Sunyer no hi hagués participat. El fet podria aixecar el dubte sobre la presència d'altres membres del Cos Fundador que llista el *Llibre d'actes*.

⁸⁵³ La dimissió del president data del 30 de novembre de 1960 mentre que la *Nota informativa*, AHCASLL no porta data, però s'hi transcriuen documents datats entre novembre de 1960 i febrer de 1961.

per l'Assemblea es reunien davant notari per elegir una nova Junta, guiada per l'arquitecte Pere Benavent de Barberà i Abelló (1899 – 1974).⁸⁵⁴

Autor d'una arquitectura que es movia entre noucentisme, racionalisme europeu i els eclecticismes de la revista *Moderne Bauformen*⁸⁵⁵, Pere Benavent era un home que gaudia de gran respecte en l'ambient artístic ciutadà com a president de l'Associació d'Arquitectes de Catalunya i numerari de l'Acadèmia de Belles Artes de Sant Jordi. A més, s'havia relacionat amb els fundadors del Cercle, sent deixeble d'Enric Sagnier i treballant amb Josep Llimona al muntatge del Monument dels Màrtirs de la Independència. Pertanyia, però, a una generació més jove i havia entrat al Cercle només en la segona etapa. Era, doncs, un perfecte portaveu de les exigències d'innovació que part de l'immutable Cos Fundador no acceptava. Era un bon “antagonista” pel carismàtic Guardans.

El tarannà de les persones implicades no va impedir que la defensa de les respectives posicions pugés excessivament de to. La Junta i gran part del Cos Fundador responia a la circular d'Elias amb una carta on s'explicava que «por doloroso que nos resulte es necesario recordar que pertenecer a la Entidad no es obligatorio para nadie» i «la voluntaria salida es la actitud natural para aquel que no compartiera las decisiones tomadas o no quiera respetar los cargos y las personas que los ostentan», acabant amb l'amenaça que «la junta tiene la facultad y el deber de hacer uso, en los casos que lo considere útil, de lo que perceptua el artículo 16 de los Estatutos sociales», referint-se a l'expulsió.⁸⁵⁶

En aquell punt la manca de confiança recíproca s'havia fet manifesta i en ocasió d'un concurs per elegir els guanyador d'una beca de viatge a Madrid,

⁸⁵⁴ *Llibre d'actes*, dies 4 i 8 de febrer de 1961, AHCASLL. L'acompanyen com a comptador Lluçia, com a bibliotecari Oswald Cardona, com a vocal d'acadèmia Lluís Massana i com a vocal Maria Cirici. Sobre l'arquitecte vegeu *Pere Benavent de Barberà: arquitecte, poeta i humanista. Obres selectes*, Barcelona, Altés, 1973 i les referències a PIZZA, A.; ROVIRA, J.M., a cura de, *La tradició renovada*, Barcelona, COAC, 1999. El fons de Pere Benavent està dipositat al COAC.

⁸⁵⁵ Així se'n qualifica l'arquitectura a BOHIGAS, O., *Arquitectura i urbanisme durant la República*, Barcelona, Dopesa, 1978.

⁸⁵⁶ La carta, transcrita a *Llibre d'actes*, dia 4 de febrer de 1961, AHCASLL, està firmada per Joaquim Amigó, Lluís Bonet Garí, August Malvehy, Nolas Valls, Evarist Mora, Joan Prats, Rafael Benet, Josep M. Camps Arnau, Rafael Solanic, Josep Obiols i Llorens Artigas. L'expulsió no era gaire difícil de justificar si pensem que l'article 12 del reglament de l'entitat adopta aquesta fórmula: «la Junta Directiva del Círcol exclourà el soci que per qualsevol motiu fos causa d'escàndol o perjudici». Reglament datat 17 de juny 1923, AHCASLL.

Elias va arribar a crear un jurat antagonista per nomenar els guanyadors. Desencadenava així una nova amenaça per part del Cos Fundador, que declararà: «ante la arbitraria situación creada en los últimos días... nos limitamos a poner los hechos en conocimiento de la autoridad eclesiastica i gubernativa».⁸⁵⁷ Són paraules poc tranquil·litzadores si pensem que Trens no devia exposar d'una manera neutral la situació als prelats que havia de jutjar; Trens estava ocupat a defensar Guardans a tota costa, segurament més del que el mateix president hagués demanat. A més la crida a la intervenció de les autoritats governatives era una mesura extrema i arriscada perquè sota el franquisme qualsevol suposada irregularitat podia perjudicar la supervivència d'una entitat com el Cercle.

La qüestió acabava momentàniament a favor del Cos Fundador i amb l'expulsió d'Àngel Elias i de Pere Benavent⁸⁵⁸ per una previsible decisió del Govern Civil enfront a una irregularitat que feia tuf d'esperit llibertari i s'aixecava contra uns personatges amb òptimes relacions amb el poder constituït com eren Trens o Guardans.⁸⁵⁹ Potser aquesta sensació de ser intocable enfonsa Trens en una espècie de deliri. En una carta a Ramon Sunyer, que per solucionar la qüestió volia tornar a reunir el Cos Fundador per elegir nous compromissaris, s'expressa així: «Us nego el dret de donar per invalida, alegrement, la reunió celebrada i us refuso el dret de desautoritzar-me com a Consiliari del Cercle. La vostra reunió no pot tenir ja com objecte l'elecció de compromissaris. La vostra reunió, si es celebra, ha de tenir com a motiu una censura contra mi, que és el que en definitiva suposa la vostra simple convocatòria. Estimant-la així, dono compte immediat al Sr. Bisbe de la gravetat del vostre gest i de la falta de respecte

⁸⁵⁷ *Llibre d'actes*, dia 13 de febrer de 1961, AHCASLL

⁸⁵⁸ *Llibre d'actes*, dies 22 de febrer i 1 de març de 1961 i 22 de febrer i 8 de març de 1962, AHCASLL. A *Llibre d'actes*, dia 10 de desembre de 1962 es preveu la readmissió d'Elias i de Benavent, fet que provoca la dimissió de Bonet i, poc després de Mora. *Llibre d'actes*, dies 29 de desembre de 1962 i 4 de gener de 1963, AHCASLL. La readmissió d'Elias i Benavent serà oficial des del final de l'any. *Llibre d'actes*, dia 29 de desembre de 1962 i memòria de l'any 1962-63, AHCASLL

⁸⁵⁹ Així sembla poder interpretar la multa als compromissaris elegits per l'Assemblea de 1960, per l'assistència no autoritzada a la reunió de compromissaris per la qual, pel que sembla, els compromissaris del Cos Fundadors, favorables a la continuïtat de la Junta i també presents, no reben cap penalització. Les multes i la súplica al Governador Civil perquè els la tregui – on s'explica el punt de vista dels compromissaris elegits i la manca de la notícia que els compromissaris del Cos Fundador hagin estat multats – es conserven a la documentació donada per Enric Llimona l'any 1999 al AHCASLL.

que implica, no sols al càrrec que per voluntat d'ell ostento, sinó a la meua inexcusable condició sacerdotal». ⁸⁶⁰

Les amenaces seran ineficaces i l'assemblea de l'any 1962 s'obria novament amb tons encesos sobre irregularitats de la convocatòria i la mala actuació de la Junta, que reaccionava declarant «la Asamblea no es el órgano supremo de la entidad» i invalidava el compromissari Rodés, contrari a la Junta, per ser soci de la Secció Agrupació Dramàtica de Barcelona que no pagava quota, raó per la qual consideraven que no tenia dret al càrrec. ⁸⁶¹ Després de veritables insults entre els assistents, els socis elegien com a compromissaris Rebull, Llimona, Pueyo, Barenys, favorables al canvi. Per evitar altres polèmiques Guardans, amargat pel tracte rebut per una entitat que no sabem si va traïr amb l'*affair* Güell, però segurament va aixecar de la ruïna econòmica, decideix dimitir, decisió probablement encertada en un clima en què més que un soci «desea que este adiós del Sr. Guardans sea definitivo y para siempre». ⁸⁶² Es posava així un punt final a la polèmica posició de Guardans amb el Patronat.

Tot i el veritable escàndol que submergia el Cercle, aquest travessava una etapa de gran vitalitat en què la centralitat creixent del dibuix, ja manifestada en la subhasta, posava les bases per a la brillant estació plàstica de l'entitat a la dècada successiva.

Els veritables protagonistes de la dinamització de l'entitat des de la reobertura no eren, però, els dibuixants: és en camps diferents de les arts plàstiques que Sant Lluç és més a l'avantguarda fins al canvi de dècada, això gràcies a l'acollida de nombroses seccions, que reuneixen col·lectius d'altres disciplines, capaços d'imposar-se com a capdavaners en les respectives àrees.

⁸⁶⁰ Còpia d'una carta de mossèn Trens a Ramon Sunyer datada el 3 de novembre de 1962, Arxiu Montserrat Barenys, Institut de Museus de Reus

⁸⁶¹ Remetem a *Llibre d'actes*, dia 18 d'octubre de 1962, AHCASLL per més detalls. Direm només que aixequen el debat Francesc Gambús i Rusca, home generós de conspícues donacions envers el Cercle, i les futures presidenta i vocal d'exposicions Mercè Llimona i Montserrat Barenys. El *Llibre d'actes* aclareix la dimensió desproporcionada que havia pres la qüestió i, més endavant, quan ja la Junta ha canviat, Gambús demanarà que es cancel·lin les calúmnies reportades sobre ell a les actes escrites per l'anterior Junta. *Llibre d'actes*, dia 18 d'octubre de 1963, AHCASLL

⁸⁶² Són paraules de la intervenció a l'assemblea del soci Rodés. La dimissió de Guardans es farà oficialment amb una carta transcrita a *Llibre d'actes*, dia 17 de desembre de 1962, AHCASLL.

2.1.9 LES SECCIONS DEL CERCLE ALS ANYS CINQUANTA

Les seccions del Cercle van representar una important font d'activació de dinàmiques creatives dins l'entitat, treballant intensament sobre temes d'interessos més específics que anaven sorgint o endinsant-se en camps diferents de les plàstiques que oferien noves perspectives per als socis. Les aportacions recíproques entre les seccions i l'entitat, efímeres o de llarga durada, s'han de considerar com a part integrant de les iniciatives del Cercle.⁸⁶³ Les friccions de caràcter econòmic, les temporades de major autonomia o el natural creixement d'algun projecte amb tanta força de fer petites les parets de Sant Lluç⁸⁶⁴ no treuen valor a la solidesa i positivitat de les relacions de les seccions amb el Cercle. Aquest va oferir espais, contactes i protecció a iniciatives que mai haurien tingut la mateixa

⁸⁶³ Segons el reglament, quinze o més eren els socis necessaris per la creació d'una secció. Aquests gaudien dels mateixos drets i deures dels altres socis i en principi havien de pagar quota. Aquesta regla no fou gaire respectada i pràcticament mai les seccions van tenir al dia l'entitat sobre l'alta i baixa de membres. Hi va haver una certa flexibilitat que feia, per exemple, que al 1966 es decidís que els soci de la *Coral Sant Jordi* inscrits al Cercle – o sigui que havien de pagar la quota – fossin sempre 40, un número evidentment inferior a la realitat, que servia per garantir un mínim de cobertura de les despeses. *Llibre d'actes*, dia 12 de maig de 1966, AHCASLL. La fricció amb les seccions es manifestava paral·lelament als moments més greus de crisi econòmica pel constant impagament de quotes o escassa contribució a les despeses per part d'algunes seccions, respecte a les quals la tolerància evidentment minvava en cas de crisi del Cercle mateix. Aquesta contínua contractació ocasionalment provoca reaccions extremes: l'any 1970, amb un Cercle quasi en fallida, «el Sr. Amigó manifesta es necesario que les Secciones de la Entidad estén bajo el control de la Junta Directiva». *Llibre d'actes*, dia 5 de març de 1970, AHCASLL. Tot i així hi va haver un constant esperit de germanor que en un dels moments de major dificultat econòmica fa afirmar al president Pratmarsó «que deberían pagar aquel canon anual los grupos con posibilidades quedando exentos de el aquellos que no pueden satisfacerlo». *Llibre d'actes*, dia 17 de desembre de 1969, AHCASLL. La situació de les seccions es regularitzarà al 1970 quan un nou reglament imposa la presència del nom de Sant Lluç en les manifestacions a fora, la informació mensual de les activitats i la participació obligatòria dels representats de les seccions de les Juntes. Addicional a l'acta de la Junta Directiva de la Entitat con fecha 5 de marzo de 1970 a *Llibre d'actes*, AHCASLL

⁸⁶⁴ Sembla que els representants de la *Coral de Sant Jordi* (Oriol Martorell o ocasionalment Oriol Nogués) i de l'ADB (Frederic Roda), participessin a la Junta i contribuïssin a les decisions de l'entitat. *Llibre d'actes*, dia 9 de desembre de 1957 i convocatòria a la reunió de Junta de l'11 d'octubre de 1958, AHCASLL. D'altra banda, foren una constant les protestes al *Llibre d'actes* per la manca d'informació de les activitats de les seccions. Un exemple extrem va ser l'exposició gaudiniana de 1956 al Tinell de la qual el Cercle no estava informat ni constava com a entitat acollidora de la secció *Amics de Gaudí*. *Llibre d'actes*, dia 29 de maig de 1956, AHCASLL. A més, en una carta del 24 de maig de 1966, conservada a l'AHCASLL i probablement de Bosch Cruañas on es lamentava l'escassa ajuda de les seccions en un moment econòmic especialment difícil, així es deia a la presidenta Mercè Llimona: «de la Coral no en se res... del T.E.C. no en se res... els Joglars desapareguts. No en se res de res». Sobretot després de 1969 abundaren els escrits en què s'insistia sobre una necessitat de col·laboració de les seccions entre elles.

credibilitat sense el suport de la històrica entitat i que, en més d'un cas, no haurien sobreviscut a la censura. El fet que el Cercle permetés a aquests col·lectius d'existir com a seccions de l'entitat, feia que aquest s'obris a activitats en alguns casos trencadores que potser no sempre eren en la orientació de la Junta directiva, però a les quals es donava igualment cabuda. Entre els anys cinquanta i seixanta s'hi desenvolupen iniciatives crucials per a la represa de la cultura catalana i la creació de contactes internacionals que trenquin l'aïllament artístic imposat pel franquisme. Encara una altra vegada, a més de la protecció de l'Església, el pes de la seva llarga història i una imatge de centre conservador i tradicionalista, mai favorable al canvi revolucionari, són el que permet paradoxalment al Cercle d'acollir propostes massa radicals per sobreviure d'altra forma en aquells anys. Aquesta contradicció, la seva moderació mai trencadora, que sembla ser l'eina més productiva del Cercle, va fer viables propostes que diversament haurien estat efímeres o impossibles. Abandonem, doncs, un moment les activitats ordinàries del Cercle, per seguir el desenvolupament paral·lel d'algunes de les seves seccions nascudes en la dècada dels cinquanta.

2.1.9.1 ELS AMICS DE GAUDÍ

Segurament una de les seccions més actives són els *Amics de Gaudí*, nascuts principalment per iniciativa d'arquitectes, categoria professional que representa una presència constant en la història del Cercle. Recordem entre els arquitectes, a més evidentment de Gaudí, el soci honorari Joan Martorell i Montells que té tot just el temps de veure néixer l'entitat, ja que mor l'any següent, o Enric Sagnier i Joan Rubió i Bellver que foren presidents, sent el primer promotor d'una Secció d'Arquitectura dins del Cercle.

La primera generació de deixebles espirituals de Gaudí s'apropa integralment a l'entitat, que compartia tot un ideari amb el mestre, considerat pels "llucs" un model d'home i d'arquitecte. Sobretot els joves Bonet Garí, Puig Boada, Folguera, Ràfols i Martinell, aixecaran, des de la Secció *Amics de l'Art Litúrgic*, l'arquitectura gaudiniana com a exemple tant constructiu com simbòlic, i seran entre els primers autors d'articles i

monografies sobre el mestre.⁸⁶⁵ Són, però, veus solitàries i el silenci alternat amb el menyspreu domina l'opinió de la crítica envers el visionari arquitecte de la Sagrada Família.⁸⁶⁶ El parèntesi de la Guerra Civil allarga l'oblit en què cau la seva obra.

Als anys cinquanta la distància temporal sembla oferir millors condicions per a la comprensió del mestre en el context del modernisme⁸⁶⁷ i altres personalitats externes a l'entitat comencen també a exaltar-ne el valor,

⁸⁶⁵ Tornem a recordar, a més de les contínues referències a *Vida Cristiana* i a l'*Anuari dels Amics de l'Art Litúrgic*, el textos de RÀFOLS, J.F., *Gaudí*, Barcelona, Editorial Canosa, 1928 (1929 per la versió en castellà) i PUIG BOADA, I., *El Temple de la Sagrada Família*, Barcelona, Editorial Barcino, 1929, que es revisarà i tornarà a editar en aquest nou clima com PUIG BOADA, I., *El Temple de la Sagrada Família, síntesis del arte de Gaudí*, Barcelona, Omega, 1952.

⁸⁶⁶ Encara l'any 1960 Sert i Sweeney assenyalen com «seriously misunderstood on several counts» l'arquitectura gaudiniana «was commonly regarded as a decorative offshoot of that movement which flourished in those years under various names, Modern Style, Jugendstil, and Art Nouveau, not as a contribution to architecture», subratllant que el mateix elogi dalinià (DALÍ, S., “De la beauté terrifiante et comestible de l'architecture modern style”, *Minotaure*, núm. 3-4, París, 1933, p.69-76) contribueix involuntàriament a enfosquir-ne els valors estructurals. SWEENEY, J.J.; SERT, J.LL., *Antoni Gaudí*, New York, Praeger Publishers, 1970, p.7. Tampoc en relleva la importància a nivell tècnic i constructiu l'aparició de Gaudí dins l'exposició *Fantastic Art, Dada, Surrealism*, a càrrec d'Alfred H. Barr, primer director del MOMA. Mentrestant, la crítica francesa defineix Gaudí «excèntric amb un gust d'allò més ridícul sense la comprensió de les lleis més elementals de l'arquitectura» (ZERVOS, C., “Gaudí. Editorial Canosa, Barcelone”, *Cahiers d'Art*, IV, París, 1929, sup., p.XVII) i caracteritza la seva arquitectura pel barroquisme (COUSSOU, J., “Gaudí et le baroque”, *Les Formes*, núm. 32, 1933, p.364-366). Aïllats comentaris positius anglesos, que expliquen com «l'estil català és la màxima expressió del diseg d'independència» i «el seu veritable pioner va ser el senyor Gaudí» en realitat limiten Gaudí a l'àmbit de l'originalitat i fins i tot de la cosa curiosa. (“The ‘Rhine-Wine-Bottle’ Spire: The New Cathedral at Barcelona”, *The Illustrated London News*, Londres, 17 de desembre de 1927). Així mateix Pevsner al seu *Pioneer of Modern Design* de l'any 1936 menciona Gaudí només en una nota a peu de pàgina, mentre a l'edició de 1957 el transformarà en un dels arquitectes més significatius de l'*Art Nouveau*. Per a la traducció al català d'algunes de les més significatives crítiques de l'obra gaudiniana vegeu “Antologia” dins LAHUERTA, J.J., coord., *Univers Gaudí*, Barcelona, CCCB, Diputació de Barcelona, MNCARS, 2002.

⁸⁶⁷ La revaloració de Gaudí és paral·lela a una voluntat més general de revaloració del modernisme. Recordem l'obra del mateix Ràfols *El arte modernista en Barcelona... Op.cit.*, ampliada a *Modernismo y modernistas... Op.cit.* o CIRICI, A., *El arte modernista catalán*, Barcelona, Aymà, 1951, text de que precedeix d'un any CIRICI, A., *La Sagrada Família de Antoni Gaudí*, Barcelona, Omega, 1952, excel·lent edició acompanyada per 80 fotografies inèdites de Joaquim Gomis. L'any 1948 la revista *Ariel* havia dedicat un número monogràfic abans al modernisme (núm.18) i després a Gaudí (núm.23). L'excel·lent obra de revaloració de Ràfols i Cirici va fer afirmar a Alberto del Castillo que «con ellos, el Modernismo catalán salta de ignorado en la historia del arte al más íntimo, desentrañado y profusamente estudiado de los movimientos artísticos de Cataluña». “El Arte Modernista Catalán”, *Diario de Barcelona*, 8 de juny de 1952, p.6.

mentre l'emergent filó organicista de l'arquitectura dóna importància a l'obra de Gaudí.⁸⁶⁸

Els "llucs" aprofiten el moment favorable per tornar a agafar l'antiga reivindicació. A pocs mesos de la reobertura oficial del Cercle el secretari Oriol Bohigas proposa començar «una serie de reuniones en las que se debatieran públicamente problemas artísticos de gran actualidad» entre els quals ocupa un lloc central la «obra del genial arquitecto y antiguo socio de la entidad D. Antonio Gaudí».⁸⁶⁹

És així que el dia 28 de juny de 1951 s'organitza una «conversación de alta actualidad artística y ciudadana sobre los problemas planteados por la obra inacabada de Antonio Gaudí» a l'Arxiu Històric de la Ciutat⁸⁷⁰ durant la qual es qualifica d'urgent una qüestió abandonada durant tant de temps. Continuen en els mesos successius altres reunions a l'Arxiu Històric «en pro de la continuación de las obras del Templo de la Sagrada Familia y fiestas conmemorativas del centenario del nacimiento del arquitecto Gaudí».⁸⁷¹ De l'organització de les celebracions se'n fa càrrec el Cercle, en concret una comissió executiva formada per mossèn Trens, els germans Renart, Sunyer, Ainaud, Mitjans, Cirici, Prats, Sostres, Benet, Maragall i Garrut⁸⁷², un grup eficaç i tempestiu, puix que abans del tombant de l'any ja es convoca un concurs per a la creació d'un segell a favor de les obres del Temple de la Sagrada Família.⁸⁷³

L'any 1952, sense que el Cercle encara tingués local propi, «con el nombre Amigos de Gaudí y con ocasión del Centenario del gran arquitecto, se crea una sección en el Circulo Artístico de Sant Lluc, cuyo objeto es el estudio y la valoración de la personalidad y la obra de Antonio Gaudí, la conservación de sus obras y el cooperar a la continuación del Templo Expiatorio de la Sagrada Familia, siguiendo fielmente su proyecto hasta

⁸⁶⁸ Sobre la lectura organicista de l'arquitectura vegeu el text *Saper vedere l'architettura*, 1948, de l'arquitecte Bruno Zevi (1918 – 2000), que havia fundat l'any 1944 l'Associazione per l'Architettura Organica (APAO).

⁸⁶⁹ *Llibre d'actes*, dia 5 de juny de 1951, AHCASLL

⁸⁷⁰ Invitació, AHCASLL

⁸⁷¹ *Llibre d'actes*, dia 4 de juliol de 1951, AHCASLL

⁸⁷² *Llibre d'actes*, dia 7 de novembre de 1951, AHCASLL. A la Junta, hi participen també Bonet Garí i Pugi Boada per tal d'explicar detalls sobre el centenari.

⁸⁷³ *Llibre d'actes*, dia 7 de novembre de 1951, AHCASLL

donde sea posible». ⁸⁷⁴ Després d'haver «lanzado un manifiesto a la opinión, solicitando su concurso, con el proposito de recabar el apoyo de todos para el logro que se ha impuesto» ⁸⁷⁵, el dia 9 d'octubre de 1952 la Secció pren possessió del Palau Güell, temporalment cedit per la Diputació Provincial ⁸⁷⁶, mentre recull adhesions cada vegada més nombroses i defineix la seva estructura operativa. A la Junta Directiva apareixen arquitectes de la vella i de la nova generació (Bonet Garí, Puig Boada, Martinell, Folguera, Mitjans, Sostres, Moragas, Bohigas), representants de la cultura institucional (Ainaud, Garrut ⁸⁷⁷) com de la més viva iniciativa privada (Prats, Gomis) i autors de textos d'extrema rellevància sobre l'arquitecte (Cirici, Cirlot): presències tan significatives que justifiquen les paraules de César Martinell en afirmar pocs anys després que «la continuación de la Sagrada Familia es EL PROBLEMA ARTISTICO MAS IMPORTANTE QUE TIENE PLANTEADO BARCELONA [sic]». ⁸⁷⁸

No són paraules exagerades perquè, a causa d'una escassa fortuna crítica del modernisme, molts edificis es trobaven en estat d'abandó i fins i tot s'havien enderrocats. La crida dels *Amics de Gaudí* encén l'atenció de la opinió pública, gràcies també a la difusió que en fa la revista *Destino*, on convergeixen molts antics i futurs "llucs". ⁸⁷⁹ L'esforç conjunt de tants intel·lectuals aconsegueix donar vida, ja a la dècada dels cinquanta, a

⁸⁷⁴ Acta dels *Amics de Gaudí* del dia 21 de febrer de 1952, AHCASLL. La voluntat de crear la Secció s'havia manifestat ja a l'Assemblea del dia 30 de novembre de 1951. Probablement per problemes d'inscripció al registres d'associacions, a *Llibre d'actes*, dia 10 d'abril de 1954 es torna a parlar de naixement d'aquesta secció, que en realitat era ja més que activa. S'hi transcriu també integralment el reglament.

⁸⁷⁵ "Ante el centenario de Gaudí", *La Vanguardia*, 13 de juny de 1952, p.12

⁸⁷⁶ *Llibre d'actes*, dies 16 de juny i 9 d'octubre de 1952, AHCASLL. És curiós que es mencioni el trasllat a la seu dels mobles de l'entitat que, segons la citada Carta de Renart a l'alcalde del gener de 1952 s'havien perdut després del tancament del 1936.

⁸⁷⁷ Josep M. Garrut fou conservador i després director del Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona i Joan Ainaud de Lasarte fou director general dels Serveis Tècnics dels Museus d'Art de Barcelona del 1948 al 1985. Recordem que el nexa amb les institucions museístiques barcelonines era ja sòlid abans de la guerra per la presència a l'entitat de Joaquim Folch i Torres.

⁸⁷⁸ MARTINELL, C., "La Sagrada Familia y su continuación – conveniencia de un centro de estudios gaudinistas", Barcelona, Amics de Gaudí, 1957, Separata del núm.8 de *Ensayo. Boletín de la Escuela de arte y oficios artísticos de Barcelona*, p.5

⁸⁷⁹ Escriuen amb regularitat a *Destino* sobre aquest tema Joan Cortès, Alexandre Cirici, Oriol Bohigas, Josep M. Sostres, Antoni de Moragas o Artur Llopi, aquest últim explícitament elogiat pel treball de difusió de l'obra gaudiniana a la revista a *Llibre d'actes*, dia 2 d'agost del 1951, AHCASLL.

activitats d'enorme envergadura, tot i que sempre amb grans dificultats econòmiques.⁸⁸⁰

En la vessant de la conservació es treballa per a la restauració del Park Güell i es col·labora en la de la Casa Milà⁸⁸¹ i del Palau Güell, donant suport amb nombrosos suggeriments al treball de l'arquitecte Manuel Baldrich amb motiu de la instal·lació del Museu del Teatre; a més es contacta amb els nous propietaris de la Casa Batlló. L'única llacuna greu a lamentar és el fet que no se salvi la reixa de la Finca Miralles.

En la vessant de la divulgació, el Palau Güell, on els *Amics de Gaudí* enllesteixen una mostra de mobiliari gaudinià⁸⁸², esdevé escenari d'innombrables conferències, exposicions i commemoracions. Recordem l'exposició fotogràfica titulada *Gaudí – Güell* i el corresponent *Homenaje al excelentísimo señor Don Eusebio Güell Bacigalupi primer conde de Güell*, «acto de amplia resonancia barcelonesa», tal com ho qualifica la Memòria de l'any 1955, que se celebra el dia 24 de novembre de 1954 i arran de la qual els *Amics de Gaudí* publiquen l'homònim llibel.

A més, el Palau Güell és la seu operativa on neix la publicació *Gaudinismo*.⁸⁸³ Allà es treballa per trobar el suport de particulars i institucions⁸⁸⁴, per crear les filials a Reus, Astorga i Colònia Güell o encara per plantejar visites col·lectives comentades als edificis gaudinians acompanyades per conferències sobre la relació amb l'arquitectura actual.⁸⁸⁵

⁸⁸⁰ Segons la *Memoria leida en la reunió anual celebrada el dia 30 de junio de 1955, Barcelona, Amigos de Gaudí, Circulo Artístico de Sant Lluc*, AHCASLL, els interessos del Depósito de la Columna Cecilia Cortinas de Malvey (14.000 pessetes) solucionen momentàniament les preocupacions econòmiques que continuen ocupant la Junta elegida el desembre 1953, on trobem algun nou membre.

⁸⁸¹ Recordem que l'any 1955 es realitza la transformació en habitatges de les golfes de casa Batlló amb un encomiable projecte de Barba Corsini.

⁸⁸² Segons el testimoni d'Oriol Bohigas, a través d'una subvenció de l'Ajuntament l'any 1952 es compren uns mobles gaudinians, que podien ser els esmentats. Entrevista del dia 3 de juliol de 2009

⁸⁸³ MARTINELL, C., *Gaudinismo*, Barcelona, Amigos de Gaudí, 1954

⁸⁸⁴ Recordem les nombroses col·lectes realitzades per completar la façana de la passió de la Sagrada Família o la promoció de la visita al Temple pel Ministerio de Educació.

⁸⁸⁵ Destaquen les visites i conferències del curs 1958-59: Visita al Temple de la Sagrada Família per Francesc de P. Quintana; “Valor Didáctico actual de la obra de Gaudí” per Cèsar Martinell; Visita a l'Església de la Colònia Güell per Isidre Puig Boada; “Las formas alabeadas empleadas por Gaudí” per Francesc Quintana; Visita al Park Güell per Alexandre Cirici Pellicer; “Interpretación actual de Gaudí” per Josep M. Sostres Maluquer; “Problemas en la continuación de la Sagrada Familia” per Oriol Bohigas; Visita a la casa del carrer de las Carolinas 24 per Josep M. Martorell; “El modernismo, Gaudí, Mendelsohn y Wright” per Joaquim Gili; Visita a la casa de Bellesguard per Josep M. Garrut; “Última

La divulgació pren sovint la forma d'exposicions, entre les quals destaca aquella celebrada al Saló del Tinell l'any 1956⁸⁸⁶, en ocasió de la qual els *Amics de Gaudí* editen un fulletó explicatiu i Cèsar Martinell ofereix una visita comentada i una sessió al Palau Güell amb transparències sobre l'arquitecte.⁸⁸⁷ La Secció aconsegueix, a més, que l'exposició es torni a proposar a diferents ciutats, amb algunes variants. Es trasllada a Madrid i al MOMA de Nova York l'any 1957 i també a Milà, Sao Paulo i finalment a París dins l'exposició *Les sources du XXe siècles*.⁸⁸⁸

Moltes de les peces exposades provenen d'un immens patrimoni arxivístic que els *Amics de Gaudí* recollien per donar a conèixer el més àmpliament possible l'obra gaudiniana. Aquest treball es deu en bona part a Enric Casanelles i Farré (1914 – 1968), secretari de la Secció, «cuya figura quedará unida a la revaloración gaudiniana de nuestro tiempo».⁸⁸⁹ Dins l'arxiu té un interès especial l'apartat fotogràfic en què no només es recullen fotos antigues, sinó que es documenta l'estat actual de les obres, tant a nivell de testimoni neutre com a través de relectures personals com aquella del mateix Casanelles en el projecte MICRODRAC o del conegut *Fotoscop Gomis-Prats*, presentat fins i tot a la Universitat de Harvard.⁸⁹⁰

hora de la arquitectura” per Manuel Ribas Piera; Visita a “la Pedrera” per Cèsar Martinell, “Las teorías gaudinistas de la arquitectura moderna” per Jordi Bonet Armengol. Les conferències es traduiran en la publicació, editada pel COAC i Centro de Estudios Gaudinistas, *Gaudí*, Barcelona, Cuadernos de Arquitectura, 1960.

⁸⁸⁶ Sobre l'exposició vegeu “Inauguració de la Exposición Gaudí”, *La Vanguardia*, 25 de maig de 1959, p.13 i “Gaudí bajo los arcos del Tinell”, *Destino*, 2 de juny de 1956, p.26.

⁸⁸⁷ *La Vanguardia*, 23 de juny de 1956, p.22

⁸⁸⁸ Segons Casanelles, la “gira” de l'exposició «tuvo una enorme repercusión en el extranjero». OPISSO, A., “Amigos de Gaudí”, *Destino*, 15 d'agost de 1959, p.17. A més, en ocasió de la presentació a Madrid arribarà l'esperada aprovació, pel Ministerio de Vivienda i la Dirección General de Arquitectura, de la restauració de la cripta de l'església de la Colònia Güell de Santa Coloma de Cervelló. Pel que fa l'exposició novaioquesa, comissariada per Hitchcock, la col·laboració amb els *Amics de Gaudí* s'agraeix amb insistència al catàleg HITCHCOCK, H.R. *Gaudí*, New York, Museum of Modern Art, 1957. Sobre l'exposició parisenca, organitzada pel Consell d'Europa sota el comissariat de Jordi Bonet, vegeu la memòria dels *Amics de Gaudí* conservada a l' AHCASLL i *La Vanguardia*, 6 d'abril de 1968, p.32.

⁸⁸⁹ *La Vanguardia*, 6 d'abril de 1968, p.32. Casanelles havia estat tresorer del Cercle des del 18 d'octubre de 1962 fins a tot l'any successiu. Les fitxes recollides per Ràfols s'havien perdut en l'incendi dels tallers de la Sagrada Família durant la Guerra Civil.

⁸⁹⁰ MICRODRAC és constituït per unes reeixides fotografies del drac del pavelló Güell que s'exposen al Cercle el juliol 1960. Vegeu *Micro Drac exposición. E. Casanelles*, 1960, AHCASLL i *La Vanguardia*, 13 de juliol de 1960, p.21. En canvi *Fotoscop* és una projecció, que esdevé successivament publicació, que els autors defineixen com «una verdadera “suite” ... [donde] el efecto de cada imagen se completa con el de su antecedente y consecuente y la totalidad origina un conjunto superior por su intención y belleza al de la simple suma de sus partes», un muntatge especialment indicat per a l'obra gaudiniana en

Totes aquestes iniciatives corren paral·leles al desvetllament de l'interès dels investigadors. El març de 1956 es crea la Càtedra Gaudí d'Història de l'Arquitectura, dirigida per Ràfols, substituït, l'any 1959, per Josep M. Sostres i Maluquer (1915 – 1984). Al costat de les activitats dels *Amics de Gaudí*, a la Càtedra s'organitzen uns cursos amb conferenciants del nivell de Joan Bergós, Manuel de Solà-Morales, Cèsar Martinell⁸⁹¹, Josep M. Sostres i Bonaventura Bassegoda i Musté.

Al marge del treball de la Càtedra floreixen els estudis tant de catalans com de no catalans: a les publicacions de Ràfols, Cirici, Martinell i Cirlot⁸⁹² aviat se sumen títols estrangers, començant per la traducció del text de Martinell per Electa a Itàlia, país on un altre investigador, el catedràtic Roberto Pane, publica un estudi que pretén deslliurar Gaudí de l'etiqueta de *art nouveau*.⁸⁹³ També el món acadèmic americà sent la fascinació per Gaudí. Recordem que l'exposició al MOMA del 1957 i la projecció de *Fotoscop* a Harvard havia representat un trampolí important, amplificat per l'intens treball promocional de Joaquim Gomis i Serdañons (1902 – 91).⁸⁹⁴ Des de la Universitat de Harvard on l'arquitecte català Josep Lluís Sert s'havia exiliat després de la Guerra Civil, publica amb el col·lega Sweeney un estudi que sumat als precedents, permet afirmar que «today the work of

què «la idea de movimiento y continuidad o contraste no se pierde nunca y llega a lo fascinante». LE CORBUSIER; GOMIS, J.; PRATS, J., *Gaudí*, Barcelona, Editorial RM, 1958. El text conté un prefaci de Le Corbusier, titulat “Encuentro con la obra de Gaudí”.

⁸⁹¹ El març de 1957 Martinell fa unes conferències titulades “Evolució estilística y rítmica de la obra de Gaudí”, “Teoría arquitectónica y decorativa de Gaudí”, “Los modelos corpóreos” y “La Sagrada Familia y su continuación – conveniencia de un centro de estudios gaudinistas”, aquesta publicada pels *Amics de Gaudí* com a separata del núm.8 de *Ensayo. Boletín de la Escuela de arte y oficios artísticos de Barcelona*.

⁸⁹² MARTINELL, C., *Gaudí i la Sagrada Família comentada per ell mateix*, Barcelona, Aymà, 1951 i MARTINELL, C., *La Sagrada Família*, Barcelona, Aymà, 1952. Juan-Eduardo Cirlot (1913 – 76) és l'autor de *El Arte de Gaudí*, Barcelona, Omega, 1950, on fa una original lectura de l'arquitecte passant per Panofsky, Worringer, l'*art nouveau*, l'expressionisme, el surrealisme i l'arquitectura africana. Ja a CIRLOT, J.E., “La plástica de Antonio Gaudí”, *Goya*, núm. 9, Madrid, 1955, p.176-182 n'havia donat una excel·lent interpretació, parlant de «biomorfització d'allò que és inert i degradació d'allò que és viu”. Pels textos de Ràfols i Cirici remetem a la nota 220.

⁸⁹³ PANE, R., *Antoni Gaudí*, Milano, Edizioni di Comunità, 1964. Ja als anys cinquanta arquitectes de pes li havien dedicat articles que demostren un precedent en l'interès dels italians cap a Gaudí. Vegeu ZEVI, B., “Un genio catalano: Antonio Gaudí”, *Metron*, setembre-octubre 1950 i SARTORIS, A., “Gaudí poliforme”, *Número*, vol.III, 1950.

⁸⁹⁴ Sobre el polifacètic promotor artístic, col·leccionista i fotògraf d'extraordinària modernitat vegeu *Joaquim Gomis*, (textos de Juan Naranjo), Barcelona, Fundació Joan Miró, 2002.

Antonio Gaudí may be said finally to have come into its own».⁸⁹⁵ També s'interessa per l'arquitectura gaudiniana George Collins, professor a la Universitat de Columbia, autor d'un text molt deutor del treball de Casanelles.⁸⁹⁶ L'obra de difusió arriba fins i tot a Tokyo, a la Universitat de Waseda, on s'obre una sucursal dels *Amics de Gaudí*.⁸⁹⁷

Finalment, l'arquitectura gaudiniana gaudeix de l'atenció que mereix en el clima favorable d'afirmació d'una línia orgànica alternativa, o millor dit, complementària del racionalisme.⁸⁹⁸ De fet, el Col·legi d'Arquitectes havia acollit ja l'any 1949 conferències de diferents arquitectes europeus entre els quals Bruno Zevi, Gio Ponti i Alvar Aalto, donant inici a uns intercanvis importants en l'aparició d'una arquitectura moderna de postguerra, deslligada de les teories lecorbuserianes proposades pel GATCPAC.

En aquestes condicions pròsperes reix un ambiciós projecte: l'any 1963 s'inaugura, gràcies a unes subscripcions, la Casa-Museu Gaudí al Park Güell, la casa on Gaudí havia viscut des de 1906 amb el pare i successivament amb l'escultor Matamala, abans de traslladar-se a les obres de la Sagrada Família. Per iniciativa dels *Amics de Gaudí* la Casa-Museu

⁸⁹⁵ SWEENEY, J.J.; SERT, J.LL., *Antoni Gaudí... Op.cit*, p.7

⁸⁹⁶ COLLINS, G., *Antonio Gaudí*, New York, Georges Brazillier, 1960, p. 7-8. La veritable admiració pel treball del grup es veu en els agraïments del text. Diu Collins: «This book could not have been written without the aid, advice, and hospitality of my friend Enric Casanellas, Secretary of the Amigos de Gaudí of Barcelona. The archive which he is assembling in the Palacio Güell is an indispensable tool for Gaudí studies» i hi adjunta «I wish also to express my gratitude to several former associates and friends of Gaudí: Luis Bonet y Garí, Juan B. de Serra Martínez, César Martinell, Juan Matamala Flotats, Isidro Puig Boada, Francisco de Paula Quintana, and José F. Ráfols, who have shared so generously with me their recollections and materials pertaining to Gaudí». *Ibidem*, p.6. D'altra banda, «para testificar al professor Collins el reconocimiento de nuestra Ciudad a su entusiasta labor gaudinista, le fue ofrecida una cena de homenaje», organitzada pels Amics de Gaudí. *La Vanguardia*, 10 de juliol de 1959, p.16. Casanelles també recollirà les seves reflexions sobre l'obra gaudiniana a *Nueva visión de Gaudí*, Barcelona, Ediciones La Polígrafa, 1965, on subratlla especialment el deute de la plàstica successiva envers Gaudí, iniciador, segons ell, d'una línia que en arquitectura passa per Le Corbusier, Aalto, Mendelson, en pintura per Mondrian, Braque, Picasso, Tàpies, en música Schönberg i Berg, en la novel·la-poema per Kafka, Joyce, Proust, Faulkner, Vargas Llosa, Butor, en filosofia per Kierkegaard, Heidegger, Von Balthasar, Ranher, en escultura per Archipenko, Giacometti, Subirachs. Les evocatives referències a àmbits tan variats apopen la seva lectura a aquella de Cirlot.

⁸⁹⁷ Casanellas explica el paper actiu de les delegacions a la conclusió de l'afalagador article LLOPIS, A., "Las nobles empresas. *Amigos de Gaudí*", *Destino*, 15 d'agost de 1959, p.17.

⁸⁹⁸ A més de Zevi, pensem en Rudofsky, que l'any 1964 celebra l'arquitectura anònima i vernacular, allunyant-la de la idea d'una disciplina per a especialistes, en una exposició celebrada al MOMA i al successiu llibre RUDOFSKY, B., *Arquitectura sin arquitectos: breve introducción a la arquitectura sin genealogía*, Buenos Aires, Editorial Universitaria, 1973.

serà des d'aleshores la seu d'una biblioteca i arxiu, sempre en ampliació, elaborat inicialment sota la supervisió de Roberto Pane.⁸⁹⁹

Mentre floreixen totes aquestes activitats, a final de l'any 1964 comença una campanya que discuteix un dels pilars sobre els quals havien nascut els *Amics de Gaudí* o sigui «cooperar a la continuació del Templo Expiatorio de la Sagrada Familia, siguiendo fielmente su proyecto hasta donde sea posible».⁹⁰⁰ Els canvis dins la societat i sobretot dins l'Església —són els anys del Concili Vaticà II⁹⁰¹— feien que l'acabament de les obres perdés sentit, segons l'opinió de nombrosos arquitectes, artistes i intel·lectuals tant catalans com estrangers. Una carta a *La Vanguardia*, firmada, entre d'altres, per molts “il·lucs” i membres dels *Amics de Gaudí*⁹⁰², declara la voluntat de no continuar les obres. S'aporten en un principi raons urbanístiques: «en las ciudades de hoy un enorme templo monumental no tiene sentido» perquè «no se trata ya de construir un gran templo para toda la ciudad, que debería tener cabida para casi dos millones de habitantes, sino de construir múltiples parroquias». Cauen les raons de ser de l'edifici en un època en què «el urbanismo tiende en todos los campos a esta descentralización en barrios y

⁸⁹⁹ Text mecanografiat de l'any 1963 i memòria de l'any 1963-64, AHCASLL

⁹⁰⁰ Acta dels *Amics de Gaudí* del dia 21 de febrer de 1952, AHCASLL

⁹⁰¹ El canvi es percep també al Cercle on, com expliquem més endavant, el dimissionari Trens és substituït pel pare Jordi Llimona, no només favorable a la modernització de l'Església promoguda pel Concili Vaticà II, sinó fins i tot més trencador.

⁹⁰² La firmen Antoni de Moragas, degà del Col·legi d'Arquitectes, Alfons Serrahima, president del FAD, Roberto Terradas, director de la Escola d'Arquitectura, els estudiants de la E.T.S. d'Arquitectura, Nikolaus Pevsner, director de *Architectural Review*, Giò Ponti, director de *Domus*, Bruno Zevi, director de *L'architettura*, Ernesto N. Rogers, director de *Casabella*, Vittorio Gregotti, director de *Edilizia Moderna*, M. Capelladas, director de *Art Sacré*, Carlos de Miguel, director de *Arquitectura*, Asís Viladevall, director de *Cuadernos de Arquitectura*, els arquitectes Le Corbusier, Ludovico Quaroni, Paolo Portoghesi, Ludovico Belgioioso, J. A. Coderch, Manuel Valls, N. Rubio Tudurí, Antoni Bonet, Oriol Bohigas, J. M. Martorell, David Mackay, Federico Correa, Alfonso Milà, Joaquim Gili, Francesc Bassó, Vicens Bonet, Ricard Bofill, Enric Tous, J. M. Fargas, Xavier Subías, Josep M. Sostres, Josep Pratmarsó, Fernández Alba, R. V. Molazún, J. A. Corrales, Jesús Bosch, Javier Feduchi, J. L. Pico, C. Ortíz Echagüe, Ignacio Araujo, Pere M. Busquets, Miguel Estradé, Evangelista Vilanova, els sacerdots A. Borràs, Ricard Pedrals, Frederic Bassó, Joan E. Jarque, J. Alemany, Joan Ferrando, Casimir Martí, Josep Bigordá, M. Prats, Jordi Bertrán, Josep Hortet, Pere Tena i encara Joan Miró, Antoni Tàpies, J. Llorens Artigas, A. Ráfols Casamada, Todó, Marcel Martí, Hernández Pijuan, Subirachs, Antoni Cumella, Cesc, Oriol Maspons, Julio Ubiña, Leopold Pomés, Xavier Miserachs, André Ricard, Rafael Marquina, Jordi Fornas, Miguel Milá, Joan Gaspar, Miquel Gaspar, Manuel Dicenta, Román Gubern, Joan Prats, Oriol Martorell, J. M. Mestres Quadreny, Roberto Pane, Gillo Dorfles, Giulio Carlo Argan, Sibyl Moholy-Nagy, Alexandre Cirici, Camilo J. Cela, R. Santos Torroella, J. M. Valverde, A. Badia Margarit, Joan Teixidor, Joan Oliver, Joan Perucho, Salvador Espriu, Carles Soldevila, Carlos Barral, J. Gil de Biedma, J. M. Espinàs, Joan Brossa, María Martinell, Lluïsa Calvet, Pere Vegué, J. Gich.

la Iglesia que, por razones pastorales, se esfuerza en apoyarse precisamente en las entidades urbanas reales, tiende a vitalizar las parroquias como núcleos de evangelización».⁹⁰³ Tampoc hi haurien raons artístiques per a la continuació ja que «no existen planos» amb lo qual «todo lo que se haga son improvisaciones».⁹⁰⁴

Aquesta proposta, subscripta també per clergues, no s'alineava al pensament de la Junta de la Sagrada Família, tradicionalment vinculada al bisbat i a importants famílies barcelonines posicionades entre herències liberals i Opus Dei, amb una visió del paper de l'Església que s'ajustava perfectament amb la idea d'un temple monumental.

Els *Amics de Gaudí*, on al costat dels detractors de la continuació trobem molts dels mateixos patrons que formen part de la Junta de la Sagrada, decideixen no expressar-se oficialment en la qüestió. No obstant això, un ja malalt Casanelles, portaveu principal dels *Amics de Gaudí*, en uns articles del 1965, es distancia de la imatge d'un Gaudí "arquitecte de Déu", proposada pels biògrafs deixebles i que justificaria l'acabament del Temple, negant l'ascendent «curva de religiosidad»⁹⁰⁵ cap a la dedicació exclusiva a la Sagrada Família d'un Gaudí que «dentro del templo jamás se definió completamente»⁹⁰⁶ i fou més aviat «sociologo y urbanista».⁹⁰⁷ Aquesta opinió era evidentment contrària a aquella de la Junta de la Sagrada Família que acaba guanyant.

Davant aquestes divergències es fa cada cop més clara la voluntat de la Secció de fer-se autònoma respecte al Cercle, cercant una figura carismàtica que pugui guiar el canvi en un moment en què els *Amics de Gaudí* perdien la seu del Palau Güell.⁹⁰⁸ S'afirma en una carta datada el 17 de febrer de

⁹⁰³ *La Vanguardia*, 9 de gener de 1965, p.24

⁹⁰⁴ *Ibidem*

⁹⁰⁵ CASANELLES, E., "Gaudí 1965. Por encima de su tiempo", *La Vanguardia*, dia 20 de novembre de 1965, p.51

⁹⁰⁶ CASANELLES, E., "Gaudí 1965. La Sagrada familia, obra de pasado", *La Vanguardia*, 23 de desembre de 1965, p.53. Casanelles hi descriu un Gaudí contrari a obres monumentals referint-se a l'inèdit dietari.

⁹⁰⁷ CASANELLES, E., "Gaudí 1965. Sociologo y urbanista", *La Vanguardia*, 7 de desembre de 1965, p.51. Completa el grup d'articles CASANELLES, E., "Gaudí 1965. Barcelona y Gaudí", *La Vanguardia*, 14 de desembre de 1965, p.53, una vegada més trencador ja que s'hi afirma que Gaudí «jamás fue modernista». Una bibliografia completa sobre la polèmica de l'acabament de les obres es troba a BASSEGODA NONELL, J., *El gran Gaudí*, Sabadell, Editorial AUSA, 1990, p. 235-243.

⁹⁰⁸ Es parla del desig d'autonomia a *Llibre d'actes*, dia de 30 juliol de 1964, AHCASLL.

1966 i firmada per la Junta: «l'equip actual creu que és l'hora de donar pas a noves energies... es el moment de legalitzar AMICS DE GAUDI dins les normes que imposa la actual Llei d'Associacions... aquesta feina... cal confiar-la a un equip nou que amb energia i entusiasme pugui donar una dimensió més ampla a les activitats d'AMICS DE GAUDI».

En realitat, com s'explica en una altra carta a la presidenta Mercè Llimona, «en la primera sessió de la nova Junta, s'acordà reiterar el vincle que ens uneix al CERCLE ARTÍSTIC DE SANT LLUC i testimoniar en la persona de Vtè l'agraïment pel suport moral que representa el pertany com a Secció del CERCLE “AMICS DE GAUDI».⁹⁰⁹ Són aquestes les paraules del nou president de la Secció⁹¹⁰, l'arquitecte Joan Bassegoda i Nonell, nét de l'antic soci i també arquitecte Bonaventura Bassegoda i Amigó i fill del catedràtic d'arquitectura Bonaventura Bassegoda i Musté.⁹¹¹ Arran de la divisió de les càtedres d'Història de l'art i d'Història de l'arquitectura Joan Bassegoda s'havia encarregat de la segona, i així aquest havia substituït Sostres a la Càtedra Gaudí. Des d'aquest moment els projectes de la Càtedra i dels *Amics de Gaudí* tendeixen a confluïr en la nova seu de la Càtedra a la Finca Güell de Pedralbes; això fa que es divideixi la documentació i el patrimoni entre aquesta i la Casa Museu Gaudí del Park Güell.⁹¹² Mentre que amb aquesta nova situació, el títol de Secció del Cercle ja no té un valor significatiu, els *Amics de Gaudí* continuen les publicacions, les exposicions i les restauracions i obtenen la declaració de monument històric per disset obres gaudinianes.⁹¹³

⁹⁰⁹ Carta a la presidenta Mercè Llimona, datada el 10 de juny de 1966, AHCASLL

⁹¹⁰ Acompanyen Bassegoda Josep M. Garrut com a vicepresident, Enric Casanelles que continua mantenint el càrrec de secretari, Eusebi Ferrer i Hortet com a vicesecretari, Antoni Ruiz i Gómez com a tresorer, Francesc Cardoner i Blanch com a comptador, Josep Guinovart i Bertran, Ignasi M. Serra i Goday i Joan Josep Tharrats i Vidal com a vocals.

⁹¹¹ Sobre la tradició arquitectònica de la família Bassegoda vegeu el ja citat BASSEGODA MATEU, P., *L'obra arquitectònica de Pere, Joaquim i Bonaventura Bassegoda (1856 – 1934)*... *Op.cit.*

⁹¹² Les obres de restauració dels pavellons de Pedralbes, propietat de la Universitat de Barcelona, comencen l'any 1966 i acaben el 1977, sota la direcció de Joan Bassegoda. El catedràtic es jubilarà per obligació d'edat l'any 2000, i passarà a ser Conservador de la Càtedra.

⁹¹³ Bassegoda i el vicepresident Garrut editaran l'any següent una guia de la Casa Museu de Parc Güell dirigida tant al visitador – que és introduït a l'univers del mestre a través d'un recorregut per les seves obres, una cronologia i un guia de la Casa-Museu – com als investigadors que hi troben una extensa bibliografia i els contactes de totes les entitats vinculades als estudis gaudinistes. BASSEGODA NONELL, J., GARRUT, J.M., *Guia de Gaudí*, Barcelona, Ediciones Literarias y Científicas, 1969. Pel que fa a les exposicions, en

L'any 1968, pronunciada la seva última conferència sobre el mestre en què insisteix sobre la seva lectura alternativa respecte a la dominant «interpretación local y devota»⁹¹⁴, mor Enric Casanelles, a qui es dedica l'hemeroteca acollida a la Casa Museu del Park Güell. D'aquesta s'encarrega Salvador Tarragó i Cid, que substituirà Casanelles com a secretari, fent-se portaveu d'una visió de Gaudí molt propera a la del predecessor. Es farà, a més, promotor d'una petició al Govern Civil perquè els *Amics de Gaudí* esdevinguin una entitat autònoma tant del Cercle, com de la Càtedra.⁹¹⁵ El projecte fracassa i els *Amics de Gaudí* romanen com a Secció del Cercle, però les relacions amb l'entitat seran tan escasses que es pot parlar d'un pertinença només formal.⁹¹⁶ Considerem, doncs, que si bé Bassegoda durant una reunió de la Junta de l'any 1969 «hace constar la identificación de Amigos de Gaudí con el Círculo»⁹¹⁷, les activitats posteriors a aquesta data ja no es poden considerar part de la història del Cercle.

2.1.9.2 LA CORAL SANT JORDI

Pocs mesos abans dels *Amics de Gaudí* una altra secció s'incorpora al Cercle: la *Coral Sant Jordi*, creada l'any 1947 per Oriol Martorell i Codina (1927 – 1996), fill d'Artur Martorell, de qui havia heretat la passió per a la

recordem una d'itinerant per Suècia, *Europe 1900*, celebrada a Ostende, una nova exposició al Tinell l'any 1967, la madrilenya *El modernismo en España* de la tardor de 1969. Les restauracions es concentren a la Cripta de la Colònia Güell i al pavelló Güell de Pedralbes. Memòria dels anys 1965-66, 1966-67 i 1967-1968 i invitació a l'exposició *Gaudí 1967*, AHCASLL. La declaració com a monument històric de les obres gaudinianes, complicada per la normativa de la Llei del Patrimoni de 1933 que impedia la declaració monumental d'edificis amb menys d'un segle de vida, s'aconsegueix per l'acord ministerial datat el 21 de juny de 1969.

⁹¹⁴ Resum mecanografiat de la conferència, AHCASLL. Es conserva també la invitació.

⁹¹⁵ La postura crítica de Tarragó es reflecteix, per exemple, en la selecció d'assajos (un dels quals de mà seva) recollits a TARRAGÓ, S., a cura de, *Antoni Gaudí*, Barcelona, Ediciones del Sebal, 1991. El desig de crear una associació autònoma ens ho va testimoniar el mateix professor Tarragó en una entrevista del dia 8 de gener de 2009.

⁹¹⁶ Unes cartes del 21 de maig, 22 de setembre i 18 de desembre de 1969, AHCASLL fan entendre que no existeix comunicació entre la Secció i l'entitat i en una altra carta del 6 de febrer de 1970 es reclama que «la Junta del Cercle té necessitat d'una informació més continuada de les vostres activitats». L'última documentació sobre la Secció conservada a l'AHCASLL és una carta del 28 de gener de 1971 on es demanen informacions sobre les activitats per fer una publicació sobre el Cercle. La documentació sobre la Secció, actualment en estat de revisió i que no hem pogut consultar, podria il·luminar millor les relacions de la Secció amb l'entitat.

⁹¹⁷ *Llibre d'actes*, dia 28 de maig de 1969, AHCASLL

pedagogia que aplica al món de la música.⁹¹⁸ En aquell moment la Coral ja funcionava i la raó per què els semblés bona idea protegir-se sota l'ala del Cercle l'explica el seu director: «primer ens reunim al menjador de casa, però va malament i hi ha un moment en què comencem a fer coses, com, amb mossèn Batlle, al carrer dels Arcs, d'una manera molt esporàdica, al Casal de Montserrat. Aleshores, en Pere Vergué, que feia de secretari de la Coral i també activitats polítiques, rep la visita de la policia, que troba a casa seva el fitxer de la Coral. “Con la Coral también nos tenemos que meter”, diuen. I nosaltres: “Hem de buscar alguna cobertura”. Perquè, és clar, teòricament érem una associació il·lícita. Algú va dir que “la Lliga de Montserrat no, perquè la Lliga també és una cosa que...”. Aleshores, és clar, tornarem a trobar aquella mateixa gent de sempre: els Sunyer, Renart, etc., del Cercle de Sant Lluç. El Cercle de Sant Lluç tenia existència legal i la podíem aprofitar. Ens hi vam adscriure sense instal·lar-nos-hi, però després vam assajar allà i tot».⁹¹⁹

A més de representar una protecció, el Cercle era un lloc familiar. Pensem que el germà d'Oriol Martorell, l'arquitecte Josep Maria participava aleshores a les activitats dels *Amics de Gaudí*, mentre la cunyada Roser Solanic, filla de l'antic soci i futur president Rafael Solanic, en serà la tesorera.⁹²⁰ Alguns “llucs” com Jordi Galí, Oriol Bohigas, Josep M. Ainaud eren amics de Martorell des del batxillerat i nombrosos socis compartien la influència escoltista i l'ensenyament de mossèn Antoni Batlle (1888 – 1955), tan crucial per Oriol Martorell. Així mateix, una figura important en la Coral com Montserrat Mainar⁹²¹ havia participat en exposicions de l'entitat. Era, doncs, natural aquesta convergència.

⁹¹⁸ «Nascuda d'uns nuclis familiars i grups d'escoltes, la *Coral Sant Jordi* no es va fundar mai sinó que va sorgir naturalment de llur activitats» s'aclearix a *L'Oriol Martorell i la Coral Sant Jordi*, Barcelona, Coral Sant Jordi, 1991, p. 119. Al mateix text es troba el llistat complet de cantaires a les p.176-177. Sobre la Coral vegeu també *Mil concerts. Coral Sant Jordi 30 de novembre de 1947 – 6 de març de 1979*, Barcelona, s.n., 1979; *Coral Sant Jordi XXXV aniversari, 1947 – 1982*, Barcelona, Pro Música, 1982 i *Coral Sant Jordi 50é aniversari, 1947 – 1997*, (text Agustí Espriu, Barcelona, Coral Sant Jordi, Diputació de Barcelona, 1998. Vist el caràcter exhaustiu de la bibliografia, ens limitem aquí a un molt breu record de les activitats de la Coral.

⁹¹⁹ *Oriol Martorell i la Coral Sant Jordi...Op.cit.*, p.45

⁹²⁰ Sempre al text *Oriol Martorell i la Coral Sant Jordi... Op.cit.*, p.35, així es parla dels Solanic i Martorell: «eren d'aquell cercle que feia vibrar Barcelona».

⁹²¹ La pintora i esmaltadora Montserrat Mainar i Benedicto (1928 –), filla de Josep Mainar i Pons, fou sòcia del Cercle i participà a l'exposició dedicada als sants patrons Verge de

Així, al *Llibre d'actes* dels dies 3 i 10 d'octubre de l'any 1951 es declara que «se acepta, en principio, la “Coral Sant Jordi” como sección musical del Círculo Artístico de Sant Lluç», adjuntant que «los componentes de la “Coral de Sant Jordi” serán socios con los mismos derechos de todos los demás, y sus cuotas se devolverán a la Coral, excepto doscientas pesetas anuales».⁹²²

La Coral assajant a la presència de l'Abat Escarré, escut de la Secció i programa d'un concert de l'any 1971

La Coral acompanyarà fidelment tot tipus de festivitat o celebració del Cercle, des de la diada de Sant Lluç o les festes nadalenques fins a les inauguracions o als recurrents homenatges, sent des del començament la Secció més arrelada a l'entitat. Encara l'any 1960 el grup «fa constar que ellos se sienten totalmente identificados con el Círculo».⁹²³

No obstant això, l'activitat de la Coral no serà només interna i els seus cantaires actuaran a diferents teatres i sales de concerts a Barcelona, a les comarques i també a l'exterior, amb un repertori volgudament eclèctic, que abraça tots els estils i èpoques, amb el predomini de la música coral catalana. La Secció volgué (i hi reeixí) ser artífex d'un endreçament cultural del país a través del conreu de la bona música interpretat com a una tasca cívica. Sota el franquisme «Martorell i el seu cor van més enllà d'aquest aspecte purament cultural i prenen actituds clarament compromeses: audicions clandestines per recaptar fons per als presos polítics, suspensions voluntàries de concerts en senyal de protestes contra penes de mort dictades

Montserrat i Sant Jordi del 1954, a la subhasta de dibuixos de l'any 1959 i al *Salón de Arte Femenino*, que des de 1969 esdevé Secció del Cercle. Explica la seva entrada a la Coral el mateix Oriol Martorell en una entrevista transcrita a *Oriol Martorell i la Coral Sant Jordi...* *Op.cit.*, p.49 on declara: «No m'imagino la Coral sense la Montserrat».

⁹²² Com pels *Amics de Gaudí* el reglament que inscriu oficialment la Secció es troba a *Llibre d'actes*, dia 10 d'abril de 1954, AHCASLL.

⁹²³ *Llibre d'actes*, dia 30 d'octubre de 1960, AHCASLL

pel Règim, interpretació de peces prohibides».⁹²⁴ Seguint aquesta voluntat cívica la Coral suma 521 actuacions ja l'any 1963. Entre les internacionals recordem l'any 1955 el Concurs de Música de la ciutat d'Albí a França, on guanya el primer premi,⁹²⁵ l'any 1957 una gira a França «donde celebró diversos conciertos con el mayor éxito de público y crítica»⁹²⁶ i l'any 1959 la invitació especial al festival Choralies de la ciutat provençal de Vaison-la-Romaine i encara al tombant del mateix any una altra gira a França i Alemanya.⁹²⁷

De les actuacions a casa recordem el concert a la capella de Santa Àgata en ocasió de l'exposició de pintura sobre primitius catalans l'any successiu a la incorporació al Cercle⁹²⁸, el concert amb Duke Ellington i la seva orquestra a Santa Maria del Mar l'any 1969-70 o l'homenatge als 75 anys del Cercle en la gala conjunta amb els *Joglars* i el T.E.C.⁹²⁹

Mentre se sumaven les actuacions, augmentava la dimensió del cor. Un any després del seu naixement s'incorporava a la *Coral Sant Jordi* el grup *L'Esquix*, la primera coral infantil de Catalunya, fundada l'any 1962 i formada per «un centenar de nens i nenes, d'uns 7 a 14 anys»⁹³⁰, sota la direcció de Maria Dolors Bonal, Maria Martorell i Montserrat Solanic de Martorell. *L'Esquix*, que ja a l'any d'exordi actua a diferents localitats, obté tantes adhesions que l'any 1966 neix *l'Espurna*, una altra coral infantil i juvenil. S'hi adjunta el *Grup de Llevant*, més endavant *Cor Llevant*, fundat a l'any 1965, que recull aquells joves sortits de les corals infantils i que per raons d'etat encara no poden entrar en una coral d'adults. La suma d'aquestes corals constituirà l'*Agrupació Coral Sant Jordi*.

En les seves diferents agrupacions la Coral és, sense dubte, la Secció que conviu durant més temps amb el Cercle. Només l'any 1979, en què celebra

⁹²⁴ ESPRIU, A., “La dimensió mítica d'Oriol Martorell”, *Programa del Concert d'Homenatge a Oriol Martorell amb motiu del 10è aniversari de la seva mort*, 2006

⁹²⁵ “Galardón Internacional de la «Coral Sant Jordi»”, *La Vanguardia*, 14 de juliol de 1955, p.17

⁹²⁶ “La Coral Sant Jordi en Marsella”, *La Vanguardia*, 27 de juny de 1957, p.22. Vegeu també *Llibre d'actes*, dia 25 de juny de 1957, AHCASLL.

⁹²⁷ “Nuevos éxitos de la Coral Sant Jordi”, *La Vanguardia*, 5 de setembre de 1959, p.21 i *Circular per als Socios [sic] octubre 1959 – febrero 1960*, AHCASLL.

⁹²⁸ *Llibre d'actes*, dia 9 de octubre de 1952, AHCASLL

⁹²⁹ Invitació, 1967, AHCASLL

⁹³⁰ Carta manuscrita d'Oriol Martorell a Bosch Cruañas del dia 5 d'octubre de 1965, AHCASLL. Se'n parla també a la Memòria de l'any 1964-65.

el seu concert número 1000, en no rebre una resposta satisfactòria a la petició de reconsiderar el nou estatut del Cercle, poc acollidor envers els socis no lligats a les arts plàstiques, decideix independitzar-se'n.

2.1.9.3 L'ADB I EL TEATRE VIU

L'acollida de grups teatrals al Cercle ha sigut pràcticament una constant en la seva segona etapa, però és l'Agrupació Dramàtica de Barcelona (ADB) la Secció que més representa aquella productiva combinació, tan característica de l'entitat, entre una participació burgesa de tradició conservadora i iniciatives trencadores i capdavanteres.⁹³¹

Com subratlla Fàbregas «l'ADB neix, primordialment, d'un nucli de persones que ja amb anterioritat havien col·laborat en diverses empreses teatrals de vida efímera, i que ara tenen possibilitat d'organitzar-se en forma adequada»⁹³²: l'ocasió d'aglutinar-se surt arran de la festa literària de Riells de l'hivern de 1953, quan es pensa de crear un grup de teatre. Al comitè organitzador hi trobem molts "llucs", de manera que es cerca suport dins l'entitat, que acull favorablement la idea en un moment en què aspira a incorporar gent nova i idees dinamitzadores.

El 1954 l'ADB es constitueix com a Secció del Cercle, amb una Junta formada per l'historiador i autor teatral Ferran Soldevila⁹³³ a la presidència, per Josep M. Millàs-Raurell, un altre home de teatre, al costat d'un delegat del Cercle a la vicepresidència, pel secretari Claudi Martínez-Girona i la vicesecretària Montserrat Tayà i encara per Mariona Bonet a la tresoreria i pels vocals Regina Tayà de Solà, Mercè Armengol de Bonet, Joan Triadú, Enric Dachs i Antoni Mirambell.

L'aparició d'una abundant presència femenina a la Junta de l'ADB, una novetat sense precedents dins del Cercle, serà en realitat la clau del

⁹³¹ Un recomanable i detallat estudi sobre la Secció es troba a COCA, J., *L'Agrupació Dramàtica de Barcelona... Op.cit.* També en aquest cas ens limitem a un breu recorregut i remetem a la bibliografia sobre el grup.

⁹³² FÀBREGAS, X., "Deu anys de teatre independent" dins *Teatre en viu (1969 – 1972)*, Barcelona, Publicacions de l'Institut del Teatre, Edicions 62, 1987, p.211

⁹³³ Frederic Roda reconstrueix, concisament, però eficaçment, la vessant de Ferran Soldevila com autor de teatre a "Ferran Soldevila i el teatre" dins FONTANA, J.; DURAN, LL., a cura de, *Per conèixer Ferran Soldevila*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994, p.41-44.

funcionament del projecte i en particular de la seva viabilitat econòmica. És el combatiu matriarcat que promou una iniciativa, coneguda com *L'Alegria que torna*, que representarà la font quasi única de suport econòmic del grup⁹³⁴: les dames, que pertanyien a la classe benestant barcelonina i comptaven amb enllaços i amistats en gran part de la burgesia catalana, pensaren aprofitar la seva posició social per organitzar unes gales teatrals anuals on es combinava la possibilitat de veure recitar coneguts i amics de l'alta societat amb la promoció del teatre català. Sense voler proposar-se com un projecte subversiu, *L'Alegria que torna* va significar una ocasió única de presentar públicament autors catalans sense caure en la censura. El fet mateix que la premsa caracteritzés les vetllades com esdeveniments mundans i n'emfatitzés els aspectes frívols⁹³⁵, va ajudar contra possibles atacs franquistes sobre el significat ideològic de les representacions. Impressionen els títols per a l'època: *A ca l'antiquari*, *Feminista* i *El malalt crònic* de Santiago Rusiñol (1955), *L'auca del senyor Esteve* també de Santiago Rusiñol (1956) en ocasió del XXV aniversari de la mort de l'artista⁹³⁶, *La teta gallinaire* de Francesc Camprodon, *Gente bien* de

⁹³⁴ «*L'Alegria que Torna* és la madre nodrissa de l'Agrupació. Gràcies, en bona part, al mecenatisme col·lectiu que ha sabut suscitar... els nostres cursos han pogut mantenir el seu to i intensificar el seu contingut», diu la memòria del curs 1959/60 de l'ADB, citada a COCA, J., *L'Agrupació Dramàtica de Barcelona...Op.cit.*, p.25.

⁹³⁵ A propòsit de la primera edició del 1956, celebrada al Liceu, diu *La Vanguardia*: «había, como hemos dicho antes, todo lo que en Barcelona representa algo en el mundo del arte, la ciencia, la economía, etc. Fue una completa velada mundana, que alcanzó un tono de extraordinaria brillantez». MARTÍNEZ TOMÁS, A., «Liceo. Representación de «L'Auca del Senyor Esteve», en homenaje a Rusiñol», *La Vanguardia*, 5 de juny de 1956, p.16. Sobre la possibilitat donada a l'ADB de realitzar obres d'un gènere no agraït al Règim comenta Salvat: «aquest tipus de representacions s'emparaven en l'escletxa que havia obert el franquisme autoritzant obres més arriscades (però en qualsevol cas havien de passar censura) sempre que només es fessin una o dues nits». GARCÍA FERRER, J.M., *Ricard Salvat*, Barcelona, Associació d'Enginyers Industrials de Catalunya, 1998, p.31

⁹³⁶ Aquest és el record sobre la representació de Jordi Bonet, que hi participà indirectament ja que molts dels familiars eren actors: «hi havia a l'escenari persones notables, entre elles uns quants acadèmics. Deu dels meus familiars també. El meu germà Narcís feia de Ramonet... un dels moments més espectaculars de la representació fou la processó de Corpus de Santa Maria del Mar. El decorat el feu Evarist Mora, amb el fons dels campanars i façana principal de la basílica, que la desfilada dels personatges barcelonins que hi sortien acollia. Els protagonistes, el senyor Esteve i la Tomasetta, eren el matrimoni Frederic Roda i M. Rosa Fàbregas. Recordo Frederic Mompou fent de captaire que acompanyava el violinista Francesc Costa fent de ceguet, o el catedràtic Josep M. Pi Sunyer fent de senyor Pau; Eduard Toldrà de Ramon, el pare del senyor Esteve; Conxita Badia, la meua sogra, de senyora del primer pis; Joan Rebull d'indiano. Més de cent-vint figurants que a l'entreacte deixaren la butaca per aparèixer disfressats a l'escenari per a la desfilada de la processó. En Josep Jané, poeta, fent de pintor de parets, cantant el duo de l'africana. A la desfilada, el vescomte de Güell, Joaquim Renart, Ramon d'Abadal, Ramon Guardans, Felip Bertran i

Santiago Rusiñol i *El pati d'en Llimona* d'Emili Vilanova (1957), *La barca d'Amilcar* de Joan Oliver, *El sopar de gala* de Ramon Folch i Camarasa, *L'amador de la gentilesa* de Ferran Soldevila (1958), *El burgès gentilhome* de Molière (1959)⁹³⁷, *Un barret de palla d'Itàlia* d'Eugène Labiche (1960) i *L'amador de la gentilesa* de Ferran Soldevila (1962). Veiem que es tracta majoritàriament d'autors catalans, objectiu principal de recuperació de l'ADB, per voluntat tant del matriarcat que dominava l'iniciativa com de tot l'ADB, caracteritzat per «una mateixa fidelitat a la cultura del país i l'afany que aquesta cultura pugui connectar de nou amb els corrents d'Europa, alhora que es mantingui fidel a un passat que corre el risc d'ésser oblidat».⁹³⁸ De fet, el mateix estatut que s'havia aprovat el dia 5 de novembre de 1955, revela la voluntat de restaurar el teatre català, projecte d'increïble envergadura en aquells anys en què «el teatre en llengua catalana pràcticament no existia i semblava del tot impossible poder redreçar la situació».⁹³⁹ No opina el mateix el grup que treballa amb constància i determinació des del començament.

Abans d'haver dipositat l'estatut i mentre comença la llarga i poc fructuosa cerca d'un director estranger —que es preferia francès perquè Maurice Sarrazin i la seva companyia Le Garnier de Toulouse havien inspirat el projecte—, ja s'havien oberts, a les golfes de Sant Lluç, els

Güell, Frederic Amat, Carles i Ferran Soldevila i els Drs. Pi i Figueres, Lluís Sayé i Jacint Raventós; Maurici Serrahima, Ramon Aramon, els joiers Ramon Sunyer i Manuel Capdevila, i els músics Pere Vallribera, Lluís M. Millet, i Sebastià Gasch amb Jordi Sarsanedas i Joan Triadú fent de mossos d'esquadra. Els músics Rafael Farré, Ponsa, Busquets, Gratacòs, Seguí, Rovira, la Coral Sant Jordi i Josep Amat, el pintor, fent de cambrer. Una colla de jovent, des d'en Pep Espar a Jordi Vilanova, en Cesc, la Montserrat Tayà, la Carlota Soldevila... Un llamp i un gran tro acompanyat d'un xàfec que queia sobre l'escenari gràcies a unes quantes regadores i la gent que, espantada, es dispersava, va cloure l'acte». BONET, J., «*L'Alegria que torna* presenta *L'Auca del senyor Esteve* al Liceu l'any 1956», *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, Barcelona, 2006, p.203-205

⁹³⁷ En ocasió d'aquesta representació s'obrirà un concurs de cartells per anunciar l'esdeveniment, guanyat per Pla Domènech. Vegeu «La pròxima velada de «L'alegria que torna», *La Vanguardia*, 27 de mig de 1959, p.33. Sobre l'espectacle vegeu ELLE, «El lunes, el «burgés» se convertirá en gentilhomme», *Destino*, 13 de juny de 1959, p.45 i FARRERAS, M., «El burgés gentilhome», *Destino*, 20 de juny de 1959, p.45.

⁹³⁸ FÀBREGAS, X., «Deu anys de teatre independent» dins *Teatre en viu (1969 – 1972)*... *Op.cit.*, p.211

⁹³⁹ CIURANS, E., *El Teatre Viu: una resistència cultural*, Barcelona, AIET, 2008, p.49

primers assajos i les classes de dicció catalana a càrrec de Jordi Sarsanedas i Vives (1924 – 2006).⁹⁴⁰

El grup debuta el 20 de juny de 1955 al Palau Comillas en una vetllada només per als socis on es representen *L'Ós* d'Anton Txèkhov i *L'Apollo de Bellac* de Jean Giraudoux. Aquests primers títols estrangers ens il·lustren com la representació d'autors catalans s'alternava sempre amb la traducció d'obres de fora. De la direcció d'aquestes s'ocuparà Montserrat Julió i Nonell (1929 –), acabada de tornar de l'exili xilè, un fet que crea, ja poc després del naixement de la Secció, unes friccions en el grup d'actors, aleshores dirigit per Pau Garsaball i Torrents (1920 – 1991) i on hi havia posicions diferents. El grandíols projecte de recuperació del teatre català promogut pels membres de la Junta Directiva que «pertanyien a la classe intel·lectual i social que havia trobat en el noucentisme i les seves evolucions una cultura sòlida i còmoda» xocava amb «el cos d'actors [que] era molt més heterogeni i, de moment, només volien fer teatre».⁹⁴¹ Potser és aquesta la raó per la qual abandonen la Secció Mirambell, Martínez-Girona i Dachs, deixant a Antoni Bachs el paper de connexió amb els directors i la feina d'escenògraf del grup.

A més d'aquestes friccions interiors, el grup s'enfronta a la no fàcil aprovació dels seus projectes teatrals per part del Ministerio, que al final de 1957 fa circular unes normes oficioses, però les quals evidentment s'havien d'acatar, que limitaven la possibilitat de recitar en català, normes que de fet l'ADB no segueix, fent realment perillosa l'assumpció de responsabilitat del Cercle envers la seva Secció.⁹⁴²

⁹⁴⁰ Frederic Roda reconstrueix breument la contribució de Sarsanedas al món del teatre a “L'aventura teatral de J.S.” dins *Sobre Jordi Sarsanedas*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997, p.37-40.

⁹⁴¹ COCA, J., *L'Agrupació Dramàtica de Barcelona... Op.cit.*, p.41

⁹⁴² El perill de l'acollida de la Secció s'entreu a *Llibre d'actes*, dia 2 d'octubre de 1956, AHCASLL on es parla, referint-se a l'ADB, de «motivos de carácter legal que aconsejan no autorizar dicha reunión». Una altra prova és la dificultat amb què es regularitza la Secció que, activa des de 1955, pot iniciar la seva inscripció oficial com a Secció de Teatre del Cercle el 29 de novembre de 1956 i la veu aprovar només al 26 de febrer 1957. Encara es percep tensió quan Àngel Elias expressa una viva preocupació pel caràcter il·legal de les sessions, a què Soldevila contesta que «la sección de Teatro es lo bastante responsable para hacer las cosas de tal manera que en ningún momento pueda su actuación reportar algún prejuicio a la entidad a la cual ellos pertenecen y a la cual sirven con el mejor cariño». *Llibre d'actes*, 31 d'octubre de 1960, AHCASLL

La col·laboració amb l'entitat i el seu suport és constant i fructuós i mitigariem l'afirmació de Coca segons què «era molt clar per a tothom que l'ADB es constituïa com una entitat autònoma i que només a efectes legals figurava d'una altra manera».⁹⁴³ Donem suport a la tesi amb una carta de l'ADB al Cercle en què s'explica com «es per a tots una fonda satisfacció el que aquella formula de figurar com a secció teatral del Cercle no hagi quedat reduïda a una simple ficció legal sinó que, per l'esperit coincident d'uns i altres, per identitat d'orígens i formacions espirituals, per constant intercanvi de servei i col·laboracions, hagi esdevingut una realitat viva i rica d'esperances».⁹⁴⁴ De fet, a més de la responsabilitat legal i dels espais oferts, es tracta d'una interacció molt fructífera. Moltíssims “llucs” col·laboren en les escenografies de l'ADB.⁹⁴⁵ L'entitat acull als seus locals l'exposició commemorativa dels 4 anys d'activitat del grup amb fotos de les estrenes, cronologies, indumentària i maquetes. És als seus locals on sempre se celebra el curs de teatre que acompanya l'exposició, que quasi diàriament animarà el Cercle durant la tardor de 1958.⁹⁴⁶ Hi intervenen noms com Jordi Carbonell, Joan Viñas, Joan Triadú, Manuel Cubeles, Joan Oliver, Ricard Salvat, Ferran Soldevila i Frederic Roda, aquest últim director de l'ADB des de 1956. Així mateix, el secretari i llibreter Josep Porter ofereix les sales de la seva botiga per a un concurs de cartells per fer publicitat a *El burgès gentilhome* de Molière, obra escollida l'any 1959 per *L'Alegria que torna*. S'ha de subratllar també que, en exclusiva pels socis del Cercle, s'estrenen o es representen moltes de les nombroses obres d'un repertori que cada

⁹⁴³ COCA, J., *L'Agrupació Dramàtica de Barcelona...* *Op.cit.*, p.13.

⁹⁴⁴ La carta, conservada a l'AHCASLL, no està datada, però s'hi diu que l'ADB s'havia fundat 4 anys abans i, doncs, deu ser de 1957.

⁹⁴⁵ Si els decoradors més habituals seran Bachs-Torné, Lluís Gili i, per a la realització Pou Vila, recordem el treball d'Alexandre Cirici per *L'anunciació a Maria* i *El criat de dos amos*; d'Evarist Mora per *L'auca del senyor Esteve*, *La barca d'Amílcar*, *Un barret de palla d'Itàlia*, *A ca l'antiquari*, *Feminista*, *El malalt crònic* i *La teta gallinaire*; de Mercè Llimona, qui crea els esbossos d'escena per *Nerta* i la plàstica de les obres de la Secció infantil *L'Esquirol* com *La caputxeta vermella* i *Perot escabellat*; de Lola Anglada que dibuixa les escenes de *L'hostal de l'amor*; d'Antoni de Moragas per *La visita de la vella dama*.

⁹⁴⁶ L'exposició es fa del 3 al 14 d'octubre i el curset de l'11 d'octubre al 6 de desembre segons *Llibre d'actes*, dia 23 de setembre de 1958, AHCASLL.

vegada era més innovador.⁹⁴⁷ La vinculació amb l'entitat era, doncs, profunda.

Pel que fa el repertori escollit per l'ADB, l'esperit combatiu i l'ambició projecte de simultània recuperació dels predecessors, valorització dels nous autors i posada al dia sobre els mestres internacionals, fan que s'imposi l'obertura a les representacions més variades. En paraules de Fàbregas «l'ADB tenia com una de les fites principals, donar fe d'una cultura que fins llavors havia estat arbitràriament negada, i els espectacles que promovia, a part la qualitat estètica que poguessin assolir, pretenien construir un testimoni irrefutable d'aquesta cultura, un programa d'una ambició excessiva per un sol grup de teatre i que obliga a caracteritzar la programació amb un eclectisme que incloïa tant els clàssics universals o els autòctons més ortodoxos, com el teatre avantguardista».⁹⁴⁸

Entre les obres presentades a fora de l'entitat recordem, l'any 1957, *Primera història d'Esther* de Salvador Espriu, dirigida per Jordi Sarsanedas, primera estrena d'un autor català contemporani, o *Pigmalió* de Bernard Shaw, que aborda un tema tan intractable aleshores com aquell de la llengua. Però l'ADB participa també al Cicle de Teatre Llatí, presentant l'any 1958 *Tirant lo Blanc a Grècia*⁹⁴⁹ o ret homenatge al seu director amb *L'hostal de l'amor*⁹⁵⁰ o també presenta obres que condicionaran el teatre de

⁹⁴⁷ Es representen el 29 de desembre de 1956 *La noia i els soldats* de Gino Pugnelli dirigida per Frederic Roda; el 23 i 24 de novembre de 1957 *Una crosta* de Ramon Folch i Camarasa dirigida per Rafael Vidal Folch; el 29 i 30 de març de 1958 *La versió de Browning* de Terence Rattigan, dirigida per Àngel Gràcia; el 4 de maig de 1958 la lectura *Tercet en re* de Joan Oliver; el 7 de novembre de 1959 *Un promenatge* d'Anton Txèkhov dirigit per Jordi Torres; el 27 i 28 de febrer de 1960 *El niu mai del tot niu* i *El color delator* d'Edgar Allan Poe dirigides per Jordi Bosch; el 12 d'abril de 1960 *El camí de la creu* d'Henri Gheon dirigida per Josep Cuscó, amb il·lustració musical de la Coral; el 22 d'abril de 1960 *La cantant calba* d'Eugene Ionesco i finalment el 21 de juny de 1960 *Cop de vent* de Josep Carner dirigit per Oswald Cardona.

⁹⁴⁸ FÀBREGAS, X., "Deu anys de teatre independent" dins *Teatre en viu (1969 – 1972)*... *Op.cit.*, p.112

⁹⁴⁹ Les decoracions i figurins de Josep M. Espada i Jordi Palà, encara avui conservats al Patrimoni del Cercle, obtenen el premi per l'escenografia del Cicle com s'explica a "Adjudicació del Trofeo Barcelona y otros premios", *La Vanguardia*, 3 d'octubre de 1958, p.17.

⁹⁵⁰ CARBONELL, J., "Panorama teatral català – II (abril – agost 1960) primera part", *Serra d'Or*, setembre 1960, p.25-28 i *La Vanguardia*, 6, 13 i 15 de maig de 1960, p. 35, 38 i 29

la ciutat com *La cantant calba* de Ionesco o *Un promenatge* d'Anton Txèkhov.⁹⁵¹

Dins d'aquest panorama articulat el grup donava cabuda a directors i actors diferents, i s'ampliava amb l'entrada de socis com Carlota Soldevila i Escandón (1929 – 2005), filla de l'escriptor i dramaturg Carles Soldevila i neboda del historiador Ferran Soldevila, Maria Rosa Fàbregas, dona de Frederic Roda i encara Rafael Vidal, Griselda Barceló i el pare i fotògraf Pau Barceló. Mentrestant, anava delineant-se cada cop més la importància de Frederic Roda, el qual s'ocupava de teixir relacions amb diferents grups teatrals de Catalunya, mentre que els temptejos de fer sortir obres del país fracassaven contínuament contra els permisos ministerials negats.

Al començament dels anys seixanta l'ADB reforça la seva posició cabdal dins del teatre de l'època gràcies a l'ambiciós projecte d'una col·lecció de *Quaderns de Teatre ADB*, dirigida des de 1959 per Joan Oliver, que presenta peces d'autors catalans i traduccions d'estrangers i que es configura com «un esdeveniment important dins el nostre raquític panorama literari».⁹⁵²

Un altre projecte enriquidor naixerà amb l'acollida, entre 1957 i 1960, del *Teatre Viu*, guiat per Miquel Porter i Moix (1930 – 2004) i Ricard Salvat i Ferré (1934 – 2009). Els dos directors aniran canviant les dinàmiques de l'ADB, i representaran «una absoluta renovació de l'estructura del grup».⁹⁵³

⁹⁵¹ Ens evidencia el caràcter innovador d'aquestes peces Frederic Roda a la introducció del text de Coca. «Era habitual, a les representacions de l'ADB, que jo sortís, abans de l'obra, per donar-ne una explicació al públic. Era que calia “justificar” Ionesco; era que havia d'explicar que ningú no es sorprengué que els actors no parlessin, ja que es tractava de “pantomima”; era que Txèkhov “necessitava” ésser presentat», dins COCA, J., *L'Agrupació Dramàtica de Barcelona... Op.cit.*, p. 5.

⁹⁵² MOLAS, J., “Els *Quaderns de Teatre* de l'Agrupació Dramàtica de Barcelona”, *Serra d'Or*, gener 1961, p.22-23. S'hi publiquen, per exemple, Brecht, Tennessee Williams, Berenguel, Vallespinosa i Pedrolo. Sobre el paper central de l'ADB, vegeu l'espai que s'hi dedica a CARBONELL, J., “Panorama teatral català (octubre 1950 – març 1960)”, *Serra d'Or*, març-abril 1960, p.36-42 i CARBONELL, J., “Panorama teatral català – II (abril – agost 1960)”, setembre 1960, p.25-28.

⁹⁵³ CIURANS, E., *El Teatre Viu... Op.cit.*, p.232. El text esmentat és una atenta reconstrucció de la vida del grup i del context teatral de l'època. També Salvat explica el naixement del grup: «un dia en Miquel Porter em va suggerir fer “teatre improvisat”, amb el qual no calia estudiar un text. Sense saber massa què ens proposàvem, i pensant que descobríem el Mediterrani (quan això era el que havia fet la “Commedia dell'arte”), vam crear el grup Teatre Viu». GARCÍA FERRER, J.M., *Ricard Salvat... Op.cit.*, p.27. Actors del *Teatre Viu* seran Maria Gardeny, Joan Aymamí, Antoni Bachs-Torné, Maria Rosa Balart, Griselda Barceló, Lluís Bosch, Jordi Busquets, Joaquim Canals, Rosa Maria Carrasco, Núria Casulleras, Josep Maria Cid, Aurora Díaz-Plaja, J.A. Escribano,

El *Teatre Viu* havia sorgit l'any 1956 d'uns experiments escènics a casa Porter i l'any següent comença uns assajos bisetmanals «en un altillo del Círculo Artístico de San Lluç, en lo alto del edificio al que se sube por angosta y cansada escalera».⁹⁵⁴ La incorporació a l'ADB assenyalava la voluntat del *Teatre Viu* d'aspirar a ser una mena de teatre nacional clandestí. El *Teatre Viu*, extremadament atrevit, proposava, en paraules de Salvat, «un autèntic teatre experimental»⁹⁵⁵, basat en la improvisació i deixeble dels ensenyaments del *teatro a soggetto* i les experiències de Brecht, Stanislawski i Piscator. Les representacions presentaven una estructura tripartida. Un element era representat per actuacions a l'estil de la *Commedia dell'Arte*, recentment recuperat a França per Jacques Copeau. En aquestes peces «els temes *a soggetto* responien a la voluntat dels creadors del Teatre Viu de representar dalt de l'escenari els arquetips bàsics de la societat contemporània a partir de la imitació dels seus gestos més característics, definits prèviament a les sessions d'assaig, amb la intenció de crear una tipologia de personatges contemporanis que servís per definir el present polític».⁹⁵⁶ A manera de complement, unes pantomimes d'una

Montserrat Español, Helena Estellés, Paquita Ferrer, Maria Dolors Fosas, Mercè Garcia, Àngel García, Concepció de las Heras, Montserrat Martí, Antoni Millà, Rosa Maniesa, Josep Navarra, Antoni Nicolàs, Carme Nualart, Lluís Olivares, Vicenç Olivares, Francesc Pacreu, Pepa Palau, Carme Perelló, Miquel Porter, Narcís Ribas, Llibert Rusiñol, Ricard Salvat, Pilar Serra, Anna Maria Sintes, Natàlia Solernou, Marina Subirats, Maria Antònia Terrades, Esperança Varela, Rafael Vidal Folch, com s'indica a COCA, J., *L'Agrupació Dramàtica de Barcelona... Op.cit.*, p.254. Pel que fa als líders del grup, sobre Miquel Porter, remetem a GONZÁLEZ, P., coord., *Tot recordant Miquel Porter i Moix, un home polifacètic: exposició-homenatge*, Barcelona, Grup de Recerca Laia, Laboratori d'Investigació Audiovisual de la Universitat de Barcelona, 2007 i els tres recordatoris PORTER, M. “Koniec, Miquel! (curtmetratge en cinc escenes)”, RIBAS, I., “Hola, maca, com va això?” i POCH, P., “Jo també estimava en Porter i Moix” dins *Serra d'Or*, febrer 2005, p.56-61. Una eina útil és també l'Arxiu Miquel Porter en curs de catalogació per la Universitat de Barcelona. Sobre el director i autor tortosí, creador de *Ronda de mort a Sinera*, reeixit muntatge de textos d'Espriu, vegeu *Ricard Salvat i la seva època*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2003.

⁹⁵⁴ DAUNIS, F., “Un teatro distinto a todos: Teatre Viu”, *Solidaridad nacional*, 9 de gener de 1959, retall conservat a l'Arxiu Miquel Porter. Continua l'article explicant que «El altillo, esa buhardilla por la que el frio se cuele trata de ser mitigado por una vieja estufa de tubo, está enjalbergado y las vigas, la ventana y la puerta estan pintadas de verde. Tres bombillas, dos pantallas cuelgan del techo. En un paño de la pared han pegado recortes de viejas revistas y algun cartel de teatro. Un banco está adosado a la pared del fondo. Hay una esa y varias sillas de mimbre. Algunos taburetes. El suelo es de losas una parte de él está cubierto por una breve tarima. Sobre la qual se ensaya».

⁹⁵⁵ Programa de la sessió al Cercle del dia 11 de gener de 1959, reproduït a COCA, J., *L'Agrupació Dramàtica de Barcelona... Op.cit.*, p.69-70 i de la invitació a la sessió del dia 15 de març d'un any no indicat a l'estatge del Club Tennis La Salut, Arxiu Miquel Porter

⁹⁵⁶ CIURANS, E., *El Teatre Viu... Op.cit.*, p.166

expressivitat corporal hereva de Sartre, «reforçaven més l'expressió i el contingut d'importants temes sociològics, polítics i ètics d'aquell moment històric, car en general, parlaven de la manca de llibertat».⁹⁵⁷ Els espectacles conclouïen amb uns temes suggerits pel públic, que encara n'enfortien més el caràcter experimental i d'improvisació.

Eren novetats pel teatre català l'ús de tècniques del psicodrama, derivat del treball amb malalts mentals amb la col·laboració del doctor Obiols, el recurs d'un llenguatge que pretenia apropar-se al poble o la introducció en el teatre de la reflexió sociològica.⁹⁵⁸ Accentuava la radicalitat de la proposta una escena nua, que volia retornar a la dimensió teatral essencial.

Molts d'aquests nous elements es devien a Salvat, acabat de tornar d'Alemanya, on havia après el *Verfremdungseffekt* brechtia, i que venia a cobrir finalment l'exigència d'un director de formació estrangera.⁹⁵⁹ Al febrer de 1959 Salvat passà a ser director de la secció de teatre experimental⁹⁶⁰, però aviat es creen friccions. La Junta del Cercle i l'ADB presenten una carta, en què figura la firma de Ferran Soldevila, criticant alguns aspectes de l'actuació del *Teatre Viu*⁹⁶¹ alhora que es diversifiquen els interessos entre els mateixos fundadors: Porter vol que el *Teatre Viu* es dediqui a la creació pura, mentre que Salvat vol crear una escola per transformar la recitació del teatre català.

Per aquesta raó l'any 1960 Salvat es desmarca del camí de l'ADB i del *Teatre Viu*, creant amb Maria Aurèlia Capmany (1918 – 1991) l'Escola d'Art Dramàtic Adrià Gual, resultat de la tasca pedagògica de la qual «són

⁹⁵⁷ *Ibidem*, p.168

⁹⁵⁸ Pel què fa la perspectiva sociològica, recordem que Salvat havia estudiat sociologia a la Universitat de Colònia. Ciurans assenyalava a més el paper pioner dels estudis de sociologia a Espanya de Salvador Giner i de San Julián (1934) que fou membre de l'Agrupació Experimental i de la revista *Hidra* en què Salvat també participa.

⁹⁵⁹ Explica Albert de la Torra: «al Berliner Ensemble, Salvat hi va trobar tres aspectes determinants que podien servir de model per combatre el desert cultural que, amb poques excepcions, envaïa els escassos escenaris que tenia la Barcelona dels anys 50 i 60: l'empenta èpica – a través del seu admirat Piscator –, el cosmopolitisme i la disciplina». *Ricard Salvat i la seva època... Op.cit.* p.17-18

⁹⁶⁰ Segons *Ricard Salvat i la seva època... Op.cit.*, sota la seva direcció es representen al Cercle l'any 1958 *Contrapunt en un parc*, *Els espies* i *Tres pessetes de la loteria* de Ricard Salvat, *Home amb equipatge* d'Antoni Bachs, *L'opera de quatre sous* de P.Palau i *Demà m'aixecaré*, *Allà no creix la flor albaroja*, *L'aire daurat*, *Espessos núvols sobre la frontera* i *El mal*, de les quals no consta l'autor.

⁹⁶¹ CIURANS, E., *El Teatre Viu... Op.cit.*, p.305

una sèrie d'espectacles que, units als de l'ADB i als del T.E.C., canvien la fisonomia del teatre català».⁹⁶²

Quasi com una resposta, dins l'ADB s'inaugurava una "Aula de Teatre" amb professor Oswald Cardona, l'assistència a la qual era «lliure per als socis de Sant Lluç i obligatòria per als actors de l'ADB»⁹⁶³, tota una declaració de professionalització.

Mentrestant, després d'un any d'activitat i quatre representacions, deixava d'existir *L'Esquirol*, Secció de teatre infantil de l'ADB puix que l'ADB començava a canviar els seus horitzons: a la tardor de 1960 s'anomenava una nova Junta que promourà el destacament del Cercle. De fet, atès que «las relaciones entre las secciones y la entidad... han traído consigo, en diversas ocasiones, momentos de malestar»⁹⁶⁴, el Cercle exigeix que es pagui una quota de les despeses del local i que els socis de l'ADB siguin regularment inscrits al Cercle. Encara que inicialment l'ADB compleixi amb aquestes peticions⁹⁶⁵, poc després preval el desig de construir una entitat pròpia.⁹⁶⁶

L'ADB independent, que s'ubica al Palau Dalmases juntament a altres entitats, continua tenint el suport indirecte del Cercle (les senyores Llimona, Rebull i Soldevila s'ocuparan del trasllat), però perd la seva legalitat perquè no n'és una Secció, títol amb el qual s'havia registrat al Ministerio. El caràcter no professional de la companyia li impedia, d'altra banda, d'aspirar a ser oficialitzada com a entitat autònoma, categoria que de tota manera difícilment obtindria sense l'ala protectora del Cercle a causa del seu caràcter subversiu. Entre totes aquestes dificultats que el destinen

⁹⁶² FÀBREGAS, X., "Deu anys de teatre independent" dins *Teatre en viu (1969 – 1972)*... *Op.cit.*, p. 214

⁹⁶³ Invitació a les sessions, AHCASLL

⁹⁶⁴ *Llibre d'actes*, dia 18 d'abril de 1961, AHCASLL

⁹⁶⁵ Es donen d'alta Antoni Bachs, Jordi Sarsanedas, Artur Vidal i Solà, Jordi Ruiz i Barbey, Joan Oliver, Rafael Vidal, M. Rosa Carrasco, Luís Gili, Mercè Carrasco de Sayé, Regina Tayà de Solà, Natàlia Salernou, M. Assumpció Fons, Núria Picas, Miquel Rodés, Jordi Torras, Jordi Navarra, Manuel Cubells, Antoni Mirambell, Mercè Armengol de Bonet, M. Rosa Fàbregas, Joan Alaveda, Rosa Munesa i Lluís Bosch. *Llibre d'actes*, dia 18 d'abril de 1961, AHCASLL

⁹⁶⁶ El destacament s'explica a *Llibre d'actes*, dia 24 de maig de 1961, AHCASLL. Algun lligam es devia mantenir si anys després durant alguns mesos l'Agrupació Dramàtica Adrià Gual s'hi incorporà com a Secció, fent una significativa donació (un pagament de lloguer?) de 5.000 pessetes, i assajarà a l'entitat abans de traslladar-se a la seu del FAD de carrer Brusi. *Llibre d'actes*, dies 25 de febrer, 4 i 10 de març i 17 de juliol de 1971, AHCASLL

necessàriament a desaparèixer, l'ADB aconsegueix una triomfal sortida d'escena: sense haver obtingut el permís, repetidament negat per la censura, el dia 12 de novembre estrena al Palau de la Música Catalana *L'òpera de tres rals* de Brecht, la primera de l'autor que es posava en escena a Catalunya. L'èxit impressionant no salva l'ADB del tancament.⁹⁶⁷ Si els *Joglars*, que hi havien participat, sobreviuen gràcies a l'ajuda dels "Il·lucs", res pot fer el Cercle per un grup que ja no pot reivindicar com a Secció.⁹⁶⁸

Actuacions de l'ADB: *La versió Browning* de Terence Rattigan i *L'òpera de tres rals* de Bertold Brecht

El 2 de desembre de 1963 la policia clausura el Palau Dalmaes i totes les institucions que s'hi allotjaven: ADB, Òmnium Cultural, IEC i Obra del Ballet Popular.⁹⁶⁹ S'acaba l'aventura de l'ADB, «indudablement una de las mas importantes entidades de teatro vocacional del país»⁹⁷⁰ i gairebé «l'únic instrument del teatre independent»⁹⁷¹, capdavanter d'una nova manera de fer teatre a Barcelona.

En aquesta data el *Teatre Viu* ja s'havia anat dissolent progressivament. En un principi reorganitzat en un grup guiat per Porter i format per Vicens Olivares, Joan Aymamí, Àngel García, Antoni Bachs, Maria Dolors Fossas, Marina Subirats, Griselda Barceló, Núria Casulleras, Montserrat Español, Esperança Varela, canvia de camí quan Porter, més interessat en el cinema i

⁹⁶⁷ Sobre el significat de la representació vegeu MARFANY, J. LL., "Amb Frederic Roda", *Serra d'Or*, abril 1963, p.48-49.

⁹⁶⁸ Així s'explica a *Llibre d'actes*, dies 7 i 18 d'abril de 1961, AHCASLL.

⁹⁶⁹ L'Òmnium Cultural neix l'any 1961 amb la voluntat d'ajudar econòmicament la llengua i la cultura catalana per mà de Félix Millet, Lluís Carulla, Pau Riera Sala, Joan B. Cendrós i Joan Vaivent. Renascuda l'any 1967, actualment compta amb 25.000 associats i continua subvencionant classes de llengua catalana, premis literaris, el IEC i altres activitats culturals com els cors o els grups de sardana.

⁹⁷⁰ "Primer centenari de Chejov", *La Vanguardia*, 8 de març de 1960, p.31

⁹⁷¹ FÀBREGAS, X., "Deu anys de teatre independent" dins *Teatre en viu (1969 - 1972)*... *Op.cit.*, p.213

en el projecte de la Nova Cançó, deixa la direcció a Olivares que el transformarà en el grup anomenat Teatre Experimental Català.

2.1.9.4 ELS JOGLARS

L'activitat de l'ADB dins del Cercle perdura d'una certa manera amb *Els Joglars*, grup de mim nascut l'any 1962 dins del mateix ADB.⁹⁷² Guiat per Carlota Soldevila, Albert Boadella, Antoni Font, i format al començament per Griselda Barceló, Marta Català, Montserrat Torres, Gloria Rognoni, Enric Roig, Joan Bosch, Enric Vidal, Jaume Tribó, Salvador Miserachs, Lluís David Gil i M. Assumpció Viñas⁹⁷³, «este grupo aristocrático y aldeano, sentimental y canalla, justiciero y pendenciero»⁹⁷⁴ es dedica a representar mimodrames originals amb una forta càrrega crítica i satírica.

«Inventiva dramàtica, rigor interpretatiu i sorpresa visual han estat les constant de la seva llarga trajectòria»⁹⁷⁵ que es fonamenta, encara avui, en la improvisació, en la capacitat d'introduir cada vegada les tècniques necessàries, en la implicació personal a través de l'elecció d'obsessions personals com a subjecte. En la seva producció trobem temes com la frau i el poder, el sexe o la infantesa i, an anys posteriors, els mitjans de comunicació, el nacionalisme, la religió, tot presentat a través del humor,

⁹⁷² Sobre el grup vegeu la pàgina web oficial www.elsjoglars.com, a més de *Mester de Joglaria. Els Joglars. 25 anys*, (pròleg d'Albert Boadella, "el discurs" de Lluís Racionero, "l'obra" d'Antoni Bartomeus), Barcelona, Generalitat de Catalunya, Edicions 62, 1987, on es troba el llistat complet de les representacions, parcialment anotades també a la memòria de l'any 1963-64 i a la circular de les activitats de gener i març de 1967-68, AHCASLL. Altres textos significatius sobre el grup són AYESA, G., *Joglars, una historia*, Barcelona, La Gaya Ciencia, 1978 i ABELLAN, J., *Els Joglars. Espais*, Barcelona, Institut d'Edicions de la Diputació de Barcelona, 2000. Sobretot l'últim estudi analitza amb deteniment la metodologia, els temes i els llenguatges del grup teatral, raó per la qual els tractarem només molt breument. Com passa amb les altres seccions, probablement per una qüestió administrativa, es torna a legalitzar la Secció l'any 1964. *Llibre d'actes*, dia 31 de gener de 1964 i memòria de l'any 1964-65, AHCASLL. Pel reglament remetem a *Llibre d'actes*, dia 19 de novembre de 1964, AHCASLL.

⁹⁷³ Aquesta és la llista dels components l'any 1962, segons la petició d'entrada com a Secció, firmada també per Joaquim Llucià i Joan Causadias, que intercedeixen pel grup. En un document mecanografiat datat el 18 novembre de 1965 apareix Carles Taché que després desapareix, com també Jaume Tribó i Salvador Miserachs, a *Llibre d'actes*, dia 29 de setembre de 1966, AHCASLL.

⁹⁷⁴ HERRERAS, E., *Los diez mandamientos de la ley de Els Joglars: reflexión litúrgico-estético-política sobre cuarenta años de gran teatro y prodigiosos escándalos*, Alzira, Algar Editorial, 2005, p.56

⁹⁷⁵ ABELLAN, J., *Els Joglars... Op.cit.* p.9

mitjançant gags i caricatures, a través d'un realisme hiperbòlic, o com a violació de codis culturals.

La seva índole provocadora, que fou l'origen d'enfrontaments amb autoritats polítiques de diferent signe, mai no va impedir als Joglars d'acompanyar, en moments claus, la tradicional i germanívola vida social del Cercle. Recordem en particular l'actuació en ocasió del 75è aniversari de la fundació de l'entitat el 1967⁹⁷⁶, any decisiu per als *Joglars* que després de l'èxit al Festival Internacional de Teatre de Zurich, decideixen professionalitzar-se, amb la retirada d'Antoni Font i Carlota Soldevila i la direcció única d'Albert Boadella. S'acaba en aquell moment la col·laboració amb l'entitat.

2.2 ELS ANYS SEIXANTA

2.2.1 L'ACTIVITAT PLÀSTICA DEL CERCLE AL COMENÇAMENT DELS ANYS SEIXANTA

La trencadora activitat de les seccions de teatre del Cercle s'emmarca en una etapa en què tot i la vigent censura i vigilància, el franquisme adoptava unes mesures lleument liberalitzadores ja que un extremisme radical podia fer esclatar la situació i comprometre'n la supervivència política. L'economia espanyola vivia una fase de relativa expansió, amb una diversificació de la indústria i un desenvolupament del sector dels serveis i del turisme que anava paral·lela a l'afirmació del consumisme. El boom econòmic s'acompanya d'una certa obertura envers les iniciatives empresarials de la cultura com aquella editorial que veia aparèixer títols fins feia poc impensables i augmentar les publicacions en llengua catalana. Des de nuclis com el que creava l'editorial Edicions 62 que acabava de néixer, «s'anaven teixint i reforçant uns vincles entre uns determinats nuclis de la intel·lectualitat catalana que en els anys propers foren decisius amb vista a la vertebració d'un bloc cultural democràtic i pluralista, que aglutinava sectors democristians, liberals, socialdemòcrates, socialistes i comunistes, els quals,

⁹⁷⁶ Invitació, 1967, AHCASLL

com més va més, jugaren un paper fonamental en l'oposició a la dictadura franquista». ⁹⁷⁷ En una Espanya encara llunyana de ser un Estat lliure, les instàncies democràtiques es feien cada vegada més presents i a Catalunya s'enfortia el desig de recuperar un país i una identitat que havia estat negada.

Compartint aquest sentiment, el Cercle d'aquella etapa no limita el seu paper combatiu als grups de teatre i música i l'estén a les arts plàstiques. Els "llucs" perceben la seva responsabilitat com a artistes i volen donar vida a exposicions importants, capaces d'influir en el context artístic català. Feia uns anys, el president Guardans s'havia proposat «emprender, al ritmo necesario, las actividades a que hacen referencia las artes plásticas. Ya que el Círculo fue creado para ello y por un tiempo estuvieron dedicadas sus actividades a La Agrupación Dramática de Barcelona y a La Coral de Sant Jordi». ⁹⁷⁸ Així, després de l'exposició subhasta del 1959, que recull obres notables i s'imposa a l'atenció de la premsa, el Cercle de la dècada passada, aquell «reducido, en lo que se refiere a artes plásticas, casi exclusivamente al Estudio Llimona» ⁹⁷⁹, agafa nova empenta i per fer pujar el nivell, la col·lectiva social d'aquell any lliura uns premis monetaris amb l'objectiu de fixar una qualitat de les obres. ⁹⁸⁰ Així mateix l'entitat s'autoimposa una renovació dels criteris d'exposicions a les sales. Gràcies a l'esperit d'iniciativa i a la sensibilitat d'uns socis, guiats per la vocal d'exposició Montserrat Barenys —artista d'activa militància antifranquista i promotora de la cultura catalana a la seva terra i a l'exterior⁹⁸¹—, es treballa per millorar la qualitat i la regularitat del programa expositiu. ⁹⁸² La major

⁹⁷⁷ SELLES, N., *Alexandre Cirici Pellicer...* Op.cit., p.236

⁹⁷⁸ DEL ARCO, "Mano a mano – Ramón Guardans", *La Vanguardia*, 13 de juny de 1959, p.25

⁹⁷⁹ *Ibidem*

⁹⁸⁰ *Llibre d'actes*, dia 6 d'octubre de 1959 i *Circular per als socis: octubre 1959 – febrer 1960*, AHCASLL

⁹⁸¹ Montserrat Barenys formarà part dels moviments universitaris clandestins, de l'Assemblea de Catalunya i participarà activament en moltes iniciatives de promoció de la cultura catalana com l'Òmnium Cultural, l'ADB o l'Escola Catalana d'Escoltisme. Secretària de Relacions Exteriors del Consell Nacional Català fundat a l'exili, en els seus anys de vida a l'estranger va promoure-hi algun Casal dels Països Catalans.

⁹⁸² Dos projectes molt semblants, presentats respectivament per Montserrat Barenys i per Francesc Bonet, proposen reduir les exposicions individuals a homenatges a artistes consagrats o als guanyadors de la col·lectiva i exposar els socis col·lectivament. *Llibre d'actes*, dia 17 de febrer de 1960, AHCASLL i *Circular als soci, agost de 1961*, AHCASLL

selecció correspon a la idea que, si el Cercle és un lloc d'amateurs, ha de ser-ho en el sentit d'amants de l'art i no de diletants, a les mans dels quals no es pot deixar la missió artística de la qual, segons diu algun soci «depende en buena parte la salud espiritual de nuestra civilización».⁹⁸³

Seguint aquest desig, al començament de la nova dècada, paral·lelament al rejuveniment de la Junta, comencen a regularitzar-se les exposicions, sense però que hi hagi encara una clara aposta estètica. Es recolza la tradició amb una exposició de dibuixos de Lola Anglada, deixeble de dos “llucs” d'antiquíssima data com Utrillo i Llaverias.⁹⁸⁴ Altrament, miren a l'actualitat els artistes suïssos Christian Mégert i Bruno Wüster, proposant obres informalistes, que representen tot un canvi pel Cercle.⁹⁸⁵ Les sarcàstiques paraules de Del Castillo evidencien la novetat d'una exposició d'aquest tipus: «me permito hacer observar al lector, que no ha habido error en la especificación del local donde se celebra esta exposición. Se trata, en efecto, del Círculo Artístico de Sant Lluç. El choque al entrar en las salas del achacoso inmueble de la calle del Pino, vencido el ángulo de la escalerilla y todavía con la música del acordeón de la puerta en los oídos, es de los que no se olvidan. La juventud del Círculo sonríe satisfecha con aire de triunfo, mientras algunos socios de cabellos canos se santiguarán quizá para alejar al espíritu del demonio metido en casa y tendrán la sensación de que el mundo del arte está en verdad irremisiblemente perdido».⁹⁸⁶ Si bé el comentari no és totalment inapropiat, l'exposició organitzada gràcies al contacte del soci i músic Vicens Tomàs i Barceló que havia conegut els artistes suïssos en una gira⁹⁸⁷, no es queda aïllada i s'emmarca en una nova línia d'exposicions de l'entitat en què, gràcies a la progressiva entrada a la

⁹⁸³ *Cuadernos del Ciclo de Arte Hoy*, núm. III, 1964

⁹⁸⁴ *Llibre d'actes*, dies 28 d'octubre de 1959 i 17 de febrer 1960, AHCASLL. «Amb veritable satisfacció hem de fer constar que la gran afluència de visitants aconsellà prorrogar l'exposició per una setmana més», s'explica a *Circular per als socis. Març- Abril 1960*, AHCASLL.

⁹⁸⁵ *Llibre d'actes*, dia 28 d'octubre de 1959 i *Circular per als socis octubre 1959 – febrer 1960*, AHCASLL

⁹⁸⁶ CASTILLO, A. del, “Christian Megert y Bruno Würster, en el Círculo Artístico de Sant Lluç”, *Diario de Barcelona*, 6 de febrer de 1960, p.6

⁹⁸⁷ Ens el testimonià Bosch Cruañas en una entrevista del dia 13 de gener de 2009 i ho confirma l'agraïment que es troba al catàleg *Exposició. Obres de Christian Megert i Bruno Wüster*, Arxiu Montserrat Barenys, Institut de Museus de Reus.

Junta de Llucià i Bosch Cruañas, creix l'atenció envers els llenguatges informalistes.

L'informalisme no era una novetat i des dels anys cinquanta molts artistes anaven treballant i investigant en aquesta direcció.⁹⁸⁸ A la *Biennial Hispanoamericana* de l'any 1955 Tàpies havia començat a conrear aquesta línia i ja a la Biennial de Venècia de 1957 Espanya presenta en el pavelló oficial molts promotors del nou llenguatge, fent parlar la crítica d'una instrumentalització de l'informalisme, per alguns aspectes de dramatisme tràgic d'unes pintures interpretats com a signes d'íntim caràcter espanyolitzant, així com per un individualisme expressiu dels artistes que es considerava políticament innocu i afí a les tendències del bloc occidental a què Espanya volia pertànyer.⁹⁸⁹ Mentrestant, al començament dels anys seixanta havien aparegut monografies sobre l'informalisme i existia un cert grau d'acceptació.

No obstant això, encara no es tractava d'un llenguatge realment benvingut a fora dels circuits més oberts i el fet que ara el Cercle es pogués incloure entre aquests canvia la imatge conservadora que podia existir de l'entitat. A més, com veurem, el caràcter compromès que anirà assumint la proposta de nous llenguatges dins del Cercle, el farà immune a certes crítiques d'individualisme i elitisme que alguns sectors intel·lectuals, favorables a una idea d'art al servei de la societat, feien a l'informalisme, amb una preferència pel llenguatge realista.⁹⁹⁰

⁹⁸⁸ Per una panoràmica sobre l'informalisme vegeu CIRLOT, L., *La pintura informal en Catalunya 1951 – 1970*, Barcelona, Anthropos, 1983; CIRLOT, L., *Informalisme a Catalunya. Pintura*, Barcelona, Centre d'Art de Santa Mònica, 1990; PUIG, A., *L'informalisme a Catalunya i la seva evolució*, Terrassa, Sala Muncunill, 2003 i *Informalisme a Catalunya 1957 – 1967*, Tarragona, Caixa Tarragona, 2006.

⁹⁸⁹ A la Biennial de 1957 participen Miralles, Saura, Feito i els catalans Tàpies, Cuixart, Tharrats, Clavé, Ràfols-Casamada, Hernández Pijuan, Guinovart, Argimon, Narotzky, Español Viñas i Amèlia Riera. Per un aprofundiment sobre aquestes lectures polítiques de l'informalisme remetem a DÍAZ SÁNCHEZ, J., *La "oficialización" de la vanguardia artística en la postguerra española*, Conca, Universidad de Castilla-La Mancha, 1998 i CABAÑAS, M., *Política artística del franquismo*, Madrid, CSIC, 1995.

⁹⁹⁰ Afirma a propòsit Cirici a "La nova plàstica catalana", *Serra d'Or*, maig 1968, p.67-70: «el període... comprès entre el 1955 i el 1960, va ésser el de l'apogeu de l'informalisme. Aquest va continuar essent el moviment dominant fins al 1963, malgrat que ja no fos indiscutible, sinó que altres corrents, com el racionalisme normatiu o l'espacialisme, maldessin per substituir-lo. A partir del 1963 assistim a cinc anys de progressió del Nou Realisme, amb totes les seves varietats». La línia realista serà políticament defensada pel PSUC i trobarà un suport, si bé matisat, en intel·lectuals com Cirici, per la posició del qual recordem l'incipit de l'article a *Serra d'Or* de l'agost-setembre 1962, on afirma que «ja no

A l'exposició de Mégert i Wüster, que havia representat un primer pas per introduir nous corrents a l'entitat, succeeix una exposició de ceres, gouaches i aquarel·les amb algunes aportacions informalistes⁹⁹¹ i una altra de «los enemigos de la representación»⁹⁹² Bosch Cruañas, Lluçia i Daniel Argimon i Granell (1929 – 1996), presentats per un text de Juan-Eduardo Cirlot, crític defensor de les noves tendències.⁹⁹³

Al costat dels llenguatges informalistes, s'aposta pel dibuix: «el Presidente [Guardans] propone que al objeto de realzar y estimular el arte del dibujo, la exposición colectiva de socios que anualmente se celebra con motivo de la festividad de San Jorge sea dedicada exclusivamente al dibujo», «en un propòsit conscient de mantenir-lo en el lloc que li pertoca» fet que s'acorda per la mateixa edició del 1960, guanyada per Josep Badia i Sebastià Llobet i Ribas.⁹⁹⁴ Successivament, s'exposaran ceres, gouaches i dibuixos dels assistents a l'Estudi Llimona Artigau, Collado, Mateu i Olivares, donant un signe de «l'efectivitat que demostra tenir l'acord que fa uns mesos prengué la Junta Directiva del Cercle regulant aquest tipus de mostres».⁹⁹⁵ La intensificació de les iniciatives és meticulosament anunciada pel nou butlletí que s'edita pels socis, que ens assabenta de les sortides, les

és possible de pensar en *l'art per l'art*, luxe sensible de la classe ociosa», p.60. També s'acosta a aquesta poètica Oriol Bohigas, pel qual remetem a BOHIGAS, O., “Cap a una arquitectura realista”, *Serra d'Or*, maig 1962, p.17-22. Ja l'havia avançada l'any 1955 Arnau Puig que en una xerrada al *Club 49*, atacant el camuflament de les contradiccions de la realitat social que, segons ell, operava l'informalisme, insistí sobre la importància d'una tasca solidària i constructiva dels artistes. Reproduït a PUIG, A., *Els pros i els contres de la pintura abstracta*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1963, p.120-137. També els escrits de Josep M. Castellet o d'Alfonso Sastre s'havien centrat sobre la responsabilitat social del treball artístic.

⁹⁹¹ *Circular per als Socis octubre de 1959 – febrero 1960*, AHCASLL i “Noticiari”, *Serra d'Or*, maig 1960, p.29. Al catàleg BOSCH, G.; GODAY, S.; PORTELL, S., *Joaquim Lluçia. L'ombra del temps... Op.cit.*, p. 123-124 es confirma la participació de Lluçia, datant l'exposició entre 23 abril i 10 de maig.

⁹⁹² CORTÉS, J., “Argimon, Bosch i Lluçia en el Círculo Artístico de Sant Lluç”, *La Vanguardia*, 25 de novembre de 1960, p.27. A l'exposició participaran, al costat de Lluçia i Asensio, Bayarri, Del Pozo, Falcó, Llopis i Marigot.

⁹⁹³ Vegeu el catàleg *Pintures: D. Argimón, Luis Bosch C., J. Lluçia. Cercle Artístic de Sant Lluç*, Arxiu Montserrat Barenys, Institut de Museus de Reus. De l'exposició, en què Lluçia presenta uns monotips en blanc i negre, es parla al citat catàleg BOSCH, G.; GODAY, S.; PORTELL, S., *Joaquim Lluçia. L'ombra del temps... Op.cit.*, p. 125. A la pàgina <http://www.argimon.org/dankiweb/bigrafia2003.htm> es troba una biografia de Daniel Argimon. Consultada el dia 15 de juliol de 2009.

⁹⁹⁴ Les citacions són respectivament de *Llibre d'actes*, dia 30 de març de 1960 i de la circular *Exposició Col·lectiva de Dibuixos*, AHCASLL. Vegeu també *Circular per als socis del maig 1960*, *Circular per als socis. Juny 1960* i *Circular per als socis. Març- Abril 1960*, AHCASLL.

⁹⁹⁵ *Circular per als socis. Juny 1960* i invitació, AHCASLL

conferències, les actuacions de l'ADB i fins i tot de l'arribada a la seu social d'un piano, cedit per Solanic. Confirma l'animació de l'entitat el fet que aquell mateix juny «començarà una nova classe a l'Estudi Llimona, de 4,30 a 6,30 de la tarda a més de les ja existents de 11 a 1 del matí i de 7 a 9 del vespre... Una bona prova de la intensa activitat que viu el nostre Estudi».⁹⁹⁶

Mentrestant, no s'abandonen les tradicionals iniciatives societàries que donen un caire familiar a l'entitat. Pel Nadal s'organitza un «concurso infantil de navidad» amb «realizaciones plásticas de temas navideños»⁹⁹⁷ i s'acullen sense reserves les obres de tots els socis a la col·lectiva social de pintura i escultura, que manté així un caràcter desigual, almenys si presumim que no fos molt diferent d'aquella de l'any successiu que Cortès qualifica de «la más abrumadora mediocridad».⁹⁹⁸ El problema principal prové de l'absència d'una selecció a través de jurat, perquè «al formar parte de la entidad, con relación a los actos colectivos de la misma, todos sus componentes, cumpliendo con el reglamento que la rige, han de tener exactamente los mismos derechos».⁹⁹⁹ Sense que faltin obres notables¹⁰⁰⁰, continua la manca d'homogeneïtat d'aquestes exposicions, relacionada amb l'absència de professionalització de molts socis.

Tot i així, uns joves s'obren camí cada vegada amb més veu. Entre ells trobem Teo Asensio (1935 –) i l'alemany Enric Maas (1941 –), que «cultivan con entusiasmo el informalismo, que uno y otro enfocan con sensibilidad similar y con idéntico ahinco en su pesquisa de efectos plásticos».¹⁰⁰¹ D'aquest entusiasme en donen una mostra en una exposició de pintures i dibuixos de l'abril 1961. Tanquen l'any expositiu M. Teresa

⁹⁹⁶ *Ibidem*

⁹⁹⁷ Així titulen les bases conservades a l'AHCASLL

⁹⁹⁸ CORTÈS, J., “La colectiva de Sant Lluç”, *La Vanguardia*, 2 de novembre de 1961, p.6. Sobre l'exposició de l'any 1960 vegeu *Exposició Col·lectiva de Pintura i Escultura d'artistes socis, 1960* i *Circular per als socis octubre 1960*, AHCASLL.

⁹⁹⁹ *Ibidem*

¹⁰⁰⁰ Al citat article Cortès elogia Llobet Ribas, Pla Narbona, Emilio Bussot, Esperanza Mialet, Joan Bueno, Eugeni Samaniego, Jaume Bartolomé, Soler-Jové, Manuel Ahicart, Rafael Teixidó, Francesc Carbonell, Rosa Maria Avellana en pintura, Camps Arnau, Emilio Bussot, J. Martí Sabé, A. López Orensanz, Román Bonet, J. M. Codina, J. M. Esquerra en escultura. Segons *Llibre d'actes*, dia 11 de maig de 1960, AHCASLL, es premia també a Badia.

¹⁰⁰¹ CORTÈS, J., “Dos nuevos pintores informalistas: Maas y Asensio”, *La Vanguardia*, 27 d'abril de 1961, p.4. Vegeu a més *Llibre d'actes*, dia 8 de març de 1961, AHCASLL

Gironés, Francesc Carbonell, Josep Martínez Carbonell¹⁰⁰², els quals havien guanyat la col·lectiva de dibuix de la primavera, organitzada per Asensio, «loable por la atención concedida al dibujo» i on és «apreciable el resultado».¹⁰⁰³

L'any 1962 torna a obrir-se amb aquest contrapunt entre exposicions informalistes i propostes molt variades. En la línia més tradicional el Cercle exposa les pintures de Jordi Samsó i les ceràmiques d'Oriol Camps, col·labora a la manifestació *El Arte Sacro para el Hogar*, com l'any precedent, i a la tardor enllesteix una mostra de Christmas.¹⁰⁰⁴ Els nous llenguatges dominen en l'exposició dels escultors Jaume Cubells i Sanajuia (1925 –) i Owe Pellsjö (1932 –)¹⁰⁰⁵ així com en la primaveral col·lectiva de dibuix, on al costat d'una sala de dibuix figuratiu n'hi ha un altra de dibuix abstracte.¹⁰⁰⁶ Des d'aquell març els que sostenien aquesta nova línia decideixen sumar-se en un grup més organitzat, omplint aquell buit en la guia de la sala d'exposició que s'havia creat entre la conflictiva dimissió de la Junta Guardans i la precarietat dels mandats transitoris de Rafael Serrahima i Ramon Sunyer: neix el *Ciclo de Arte Hoy*.

¹⁰⁰² *Exposició: Obres de Mª Teresa Gironés, Francesc Carbonell, Josep Martínez Carbonell, Cercle Artístic de Sant Lluc: carrer del Pi, 16, Barcelona, 1961, AHCASLL*

¹⁰⁰³ CASTILLO, A., del, “La colectiva de dibujos del Círculo Artístico de San Lluch”, *Diario de Barcelona*, 6 de maig de 1961, p.6-7. Castillo, normalment poc generós envers als “llucs”, aprova els premiats (J. Pla primer premi de 1000 pessetes, Soler Jové i Falcó accèssits de 500 pessetes, menció honorífica Llobet Ribas i Reñe) afirmant que «la decisión del Jurado es justa a todas luces». *Ibidem*. Per les exposicions vegeu respectivament *Llibre d'actes*, dies 8 de març i 3 i 19 d'octubre de 1961, AHCASLL.

¹⁰⁰⁴ Organitzada per Institut Franciscà, l'exposició *El Arte Sacro para el Hogar* tindrà molt d'èxit. *Llibre d'actes*, dies 7 d'abril i 9 de juny de 1961, AHCASLL. Vegeu a més *Diario de Barcelona*, 27 de juny de 1961, p.40 i *La Vanguardia*, 29 de juny de 1961, p.19, 7 de juliol de 1962, p.25 i 2 de novembre de 1962, p.21. Per l'exposició de Christmas vegeu *Llibre d'actes*, dies 30 octubre i 17 de novembre de 1962, AHCASLL. Per l'exposició de Jordi Samsó i Oriol Camps – fill del soci històric Camps Arnau i deixeble d'una altra columna de l'entitat, Josep Llorens Artigas – remetem a *El Noticiero Universal*, 7 de febrer de 1962, p.11, *Diario de Barcelona*, Barcelona, 10 de febrer de 1962, p.5-6, *La Vanguardia*, 15 de febrer de 1962, p.4 i *Llibre d'actes*, dies 17 de gener i 21 de febrer de 1962, AHCASLL.

¹⁰⁰⁵ *Llibre d'actes*, dia 21 de febrer de 1962 i invitació, AHCASLL, MARSÀ, À., “Gaceta de las artes. Andar y ver”, *El Correo Catalan*, 4 de març de 1962, p.11 i FIGUERUELO, “De Barcelona a Lapònia andando”, *El Noticiero universal*, 6 de març de 1962, p.15. L'exposició s'acompanya amb una conferència dels dos artistes titulada “Consideracions sobre escultura d'avui”, segons una invitació de l'exposició conservada a l'AHCASLL.

¹⁰⁰⁶ *Diari de Barcelona*, 29 d'abril de 1962, p.43

2.2.2 ALGUNES SECCIONS ALS ANYS SEIXANTA

2.2.2.1 EL CICLO DE ARTE HOY

L'any 1962 l'entrada de Lluçà i de Bosch Cruañas a la Junta Directiva del Cercle enforteix el pes de les iniciatives dinamitzadores, abans desenvolupades de forma ocasional i que s'organitzen formalment en l'anomenat *Ciclo de Arte Hoy*, «uno de los animosos grupos que reactiva actualmente la marcha de nuestro Círculo».¹⁰⁰⁷ Com explica el nom, el grup neix amb l'objectiu de realitzar iniciatives artístiques que expressin el pensament i les exigències de la contemporaneïtat. En paraules dels fundadors, «la razón de este Ciclo de Arte Hoy, vinculado con las actividades del Círculo Artístico de “Sant Lluc”, no es otra que justificar que en nuestro ambiente se continua trabajando para dar siempre el sentido exacto del hombre de hoy... queremos dar a conocer en él, en especial, una postura ética ante el Arte. El hombre, en cada momento crucial de su historia, ha reservado una rúbrica plástica, cuyo sentido más profundo e intensa proyección queremos recoger».¹⁰⁰⁸

El nou grup és impulsat per un gran idealisme i contemporàniament per la voluntat d'incidir concretament en la realitat. «El artista trabaja para la comunidad. El artista apetece [sic] una plena integración en la sociedad, y de la misma depende en buena parte la salud espiritual de nuestra civilización»¹⁰⁰⁹, afirma el principal ideòleg del grup Bosch Cruañas. Si bé, doncs, les eleccions estètiques són diferents, el que lliga els impulsors del *Ciclo de Arte Hoy* amb els “llucs” veterans és la concepció del treball de l'artista com una missió, encara que evidentment la «salut espiritual» de què parlen no coincideix amb l'ideal religiós dels germans Llimona o de la secció *Amics de l'Art Litúrgic*.

¹⁰⁰⁷ Memòria de l'any 1962-63, AHCASLL. L'estudi més complert sobre el grup en el seu conjunt és l'article MIRALLES, F., “Cicle d'art d'avui”, separata del n.12, *Estudio Pro Arte*, Barcelona, octubre-desembre 1977, reimprès en facsímil pel Cercle l'any 2005.

¹⁰⁰⁸ *XIII exposición colectiva: 1er Ciclo de Arte Hoy del Cercle Artístico de Sant Lluc con artistas invitados, Agrupación de Amigos de la Música, Barón de Maldá, 15 de Hospitalet*, 1962, AHCASLL. Insisteix Bosch Cruañas a *Inquietud artística*, Vic, núm. 28, setembre 1963, p.6: «El Cicle D'Art d'Avui no responde a un criterio estético determinado, sí, en cambio, responde a una proyección ética definida».

¹⁰⁰⁹ *Cuadernos del Ciclo de Arte Hoy*, núm. 3, p.22

En el *Ciclo de Arte Hoy* trobem també una fusió d'idealisme i pragmatisme pròpia dels "llucs" creadors de l'ideari noucentista, del qual es troben ecos en aquests joves¹⁰¹⁰, els quals, però, abracen un projecte, menys ampli i, d'altra banda, menys paternalista i elitista que els mou cap a «las extensas mayorías».¹⁰¹¹

Les activitats del *Ciclo de Arte Hoy* inicien amb una exposició que s'inaugura el dia 17 de març de 1962 a l'estatge del Cercle on s'exposen pintures i escultures de tretze joves socis amb una vinculació més o menys estreta amb l'entitat.¹⁰¹² Lluçà i Bosch Cruañas, com hem vist, en són els més íntimament lligats. El primer, espacialista i espiritualista, fortament influenciat per Malèvitx, havia trobat a través del diàleg amb els altres socis un repòs per a les angoixes derivades de la cerca incessant d'un art transcendental. La seva obra es caracteritza per l'estudi de les possibilitats de la superfície, utilitzant des de 1958 paper de plata i xapes metàl·liques per compondre collages de gran efecte lumínic.¹⁰¹³ Bosch, el gran teòric del grup i forjador del concepte de *neoforma*¹⁰¹⁴, investiga sobre les textures tant en l'ús d'empasts amb carbó polvoritzat com en el collage de draps i

¹⁰¹⁰ Per exemple, veiem una referència a la idealització de les petites coses en les paraules de Bosch Cruañas, qui explica: «el hecho artístico debe ser un hecho cotidiano, y esta cotidianidad debe tener un alto sentido místico». *Cuadernos del Ciclo de Arte Hoy*, núm.1, p.4. Una reminiscència del concepte d'obra ben feta que desafía el pas del temps s'entreveu en el pensament de Francesc Valbuena quan afirma que «el informalismo, a través de sus derivaciones, ha de buscar una posible solución futura a la pintura española actual, en donde una de sus características fundamentales podría ser, y de hecho ya es, un *clasicismo* en el mejor de los sentidos. Ya no es suficiente la originalidad, ya no es suficiente la experimentación. Es necesario que ambas cosas vayan unidas a una obra bien acabada (valoración de la pintura a través de su calidad) y portadora, al mismo tiempo, de una ideología estética y espiritual, pues en definitiva esto será lo que garantiza [sic] a una permanencia a través del tiempo». *Ibidem*

¹⁰¹¹ Aquest és el títol d'una intervenció de Bosch Cruañas a *Cuadernos del Ciclo de Arte Hoy*, núm.3, p.22. En la mateixa línia es mouen les declaracions de Bosch en un text titulat "Integración social e integración plástica" on així defineix els dos termes: «Integración social: promoción del hombre hacia otros hombres. Integración plástica: promoción del arte hacia unas extensas mayorías». *Cuadernos del Ciclo de Arte Hoy*, núm. 8, p.8-9

¹⁰¹² *Llibre d'actes*, dia 14 de març de 1962, AHCASLL; FIGUERUELO, "Trece modernistas", *El Noticiero Universal*, 22 de març 1962, p.17; SANTOS TORROELLA, R., "Una colectiva en el Círculo de Sant Lluc", *El Noticiero Universal*, 4 d'abril de 1962, p.10

¹⁰¹³ El crític Juan-Eduardo Cirlot, va escriure nombrosos articles sobre Lluçà, a qui també destaca a *La pintura contemporánea*, Barcelona, Seix Barral, 1963.

¹⁰¹⁴ Així el defineix a *Cuadernos del Ciclo de Arte Hoy*, núm.4, p.31: «La neoforma es una nueva justificación de los quehaceres plásticos, esto en su sentido estético; en cuanto al primordial significado ético, la neoforma es la justificación orgánica, rigurosa y conclusiva de una nueva necesidad y un nuevo origen de procesos capitales».

retalls de periòdic, passant, des de 1962, per pintures de gran format amb fons monocroms, sempre amb inserció de draps i altres objectes.

Teo Asensio, que es dóna d'alta juntament amb Bosch Cruañas el dia 13 de novembre de 1958, ja aleshores havia abandonat el llenguatge figuratiu per dedicar-se a una abstracció que Lourdes Cirlot¹⁰¹⁵ defineix com a lírico-gestual, amb obres d'accentuat dinamisme, on les pinzellades ara horitzontals, ara verticals, ara diagonals, no deixen espai al buit i sobrepassen els límits del quadre mateix. Seguint en el marc de la gestualitat treballa aleshores Otelo Chueca: pintor originari de Saragossa, completa la formació a l'Estudio Artístico Goya d'aquella ciutat, caracteritzat per una extrema llibertat en el dibuix del model que retrobarà al Cercle de Sant Lluç, on entra el 25 d'octubre de 1955, després del trasllat a Barcelona. Només aleshores, probablement influenciat pel grup més jove d'artistes de l'entitat, passa al llenguatge de l'abstracció.¹⁰¹⁶

Per ordre d'entrada al Cercle, segueix Daniel Argimon, soci des del 30 de març de 1960. Pintor lluitador, que declararà més endavant «poso fustes cremades i ferros a la meua pintura per combatre aquesta societat a la qual res no interessa»¹⁰¹⁷, al debut del *Ciclo de Arte Hoy* Argimon aspira, en paraules de Juan-Eduardo Cirlot, a «una pintura tan gris como la existencia»¹⁰¹⁸, virant més endavant a tonalitats cada vegada més obscures i a l'ús del paper arrugat, de planxes i de deixalles.

L'any 1961 es fa soci del Cercle Francesc Valbuena (1932 –), que treballa segons un «informalisme de l'espai», construït amb «superfícies adés rugoses, adés llises, que donen la sensació de quelcom que puja cap a uns camps nous plens d'interrogants».¹⁰¹⁹ El segueix d'un any Carlos Mensa i Corchete (1936 –), autor d'un contundent intent satíric i, en paraules de Vargues Llosa, «figura grotesca, irritante, impregnada de un soterrado dolor

¹⁰¹⁵ CIRLOT, L., *La pintura informal en Cataluña 1951 – 70... Op.cit.*, p.273

¹⁰¹⁶ Sobre Otelo Chueca vegeu PÉREZ-LIZANO, M., *Espacio neutro. Forma móvil. Otelo Chueca 1915 – 1983*, Zaragoza, Gobierno de Aragón, 2006.

¹⁰¹⁷ OLIVER, C., *Daniel Agrimon*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1997, p. 5

¹⁰¹⁸ Les paraules de Juan-Eduardo Cirlot, organitzador d'una exposició madrilenya d'Argimon, Llucià i Bosch, són citades a “Artistas catalanes en Madrid”, *La Vanguardia*, 27 d'abril de 1961, p.5.

¹⁰¹⁹ *Ibidem*

que se disimula bajo una leve pátina de humor grave».¹⁰²⁰ Mensa proposa un realisme expressionista, amb una desencantada mirada al món objectual. En aquesta clau expressionista treballa també Enric Maass, el més jove del grup, autor d'una pintura «sòlida, conclusa i intensa»,¹⁰²¹ que passarà d'un informalisme matèric a la gestualitat.

Més episòdic és el paper del banyolí Jordi Gimferrer i Garriga (1933 –), que no fou soci del Cercle i torna aviat al poble natal per fundar el grup d'artistes *Presència 63* i treballar com a crític d'art. En la breu convivència amb el Ciclo realitza unes pintures de gama cromàtica vermellosa a què, més endavant, incorporarà objectes del món industrial.

Els escultors del grup són Cubells i Pellsjö. El primer, català però nodrit d'experiències artístiques a França, Finlàndia, Gran Bretanya i Bèlgica, plasma en la fusta abstraccions orgàniques que ja havia donat a conèixer al Cercle a l'exposició del febrer de 1962, i experimentarà posteriorment amb els metalls i les resines sintètiques.¹⁰²² El suec Owe Pellsjö, format a Estocolm, resident a Espanya des de 1958 i soci feia pocs mesos, proposa una escultura de formes sinuoses, preocupada més per definir espais que volums.

El grup inclou una presència femenina representada per Amèlia Riera i Toyos (1934 –) i Emília Xargay i Pagès (1927 – 2003). La primera, «austera y misteriosa»¹⁰²³, adopta, només durant aquells pocs anys, un informalisme matèric de to tràgic i de gammes negres i tenebroses, a què des de 1963 adjunta pols metal·litzat.¹⁰²⁴ La més gran Emília Xargay, «una tenaç, enèrgica i tossuda supervivent d'una època en què a les dones se'ls

¹⁰²⁰ VARGAS LLOSA, M., Pròleg a l'exposició de Carlos Mensa a la Sala Pelaires de Palma de Mallorca del desembre 1972

¹⁰²¹ *Inquietud artística*, núm. 28, Vic, setembre de 1963, p.10

¹⁰²² Comenta Cirici sobre una exposició de Cubells del 1963: «hem pogut veure l'obra important de Cubells, centrada en el treball de la fusta sobre unes bases entre orgàniques i geològiques, pel desgast, el cremat, l'astuta trepanació i una misteriosa policromia. Un gran misteri nòrdic, molt escandinau, amara aquestes obres d'un escultor català que ha passat un llarg temps a Suècia». CIRICI, A., «Un altre nom: Cubells», *Serra d'Or*, maig de 1963, p.50

¹⁰²³ PERUCHO, J., «El Ciclo de Arte Hoy», *Destino*, 3 de octubre de 1964, p.53

¹⁰²⁴ Així es defineixen a CIRICI, A., «Amèlia Riera i el vertigen fúnebre», *Serra d'Or*, octubre, 1976, p.33-36. Aviat Riera supera el llenguatge informalista centrant la seva obra en un simbolisme necrofílic que declina en els *Ex voto*, en els «objetos crueles» neodada d'ambigu erotisme o en les perspectives inquietants dels seus olis, una etapa per a la qual remetem a MIRALLES, F., *El mundo de Amèlia Riera*, Sabadell, Editorial AUSA, 1997 i BORRÀS, M.LL., *Amèlia Riera*, Àmbit Serveis Editorials, S.A., Barcelona, 1990.

reservava el “santuari de la llar” i els rígids deures conjugals»¹⁰²⁵, treballa amb diferents tècniques amb una postura d'experimentació: pintura, escultura, orfebreria, mural, ceràmica, esmalt, dibuix, cartells, tapís. Pertany a una generació precedent als altres membres del grup i la seva entrada a l'entitat es remunta al dia 25 de maig de 1962 i, doncs, posteriorment a la inauguració de la primera exposició del *Ciclo de Arte Hoy*, quedant-se una breu temporada alineada amb la iniciativa.

Aquest grup heterogeni debuta al Cercle la primavera de 1962. No obstant el prometedor esperit de la iniciativa, el qual mostrarà la seva portada més endavant ja que «el Cicle, juntament amb la Coral Sant Jordi, els Amics de Gaudí, el Teatre Experimental Català, projecten el nom del Cercle Artístic de Sant Lluç a l'exterior»¹⁰²⁶, la premsa no en fa una acollida especialment calorosa. S'oposa a l'atenta descripció de la veu interna de Joan Cortès¹⁰²⁷, de fet més detallada que afalagadora, el verinós A. del Castillo, que valora l'esforç de l'exposició, però, no s'absté d'atacar Sant Lluç: «es bastante y sobre todo es mucho en la tradicional entidad. Lo peor, la pedante fraseología de la presentación del catálogo. Hubiese estado mejor una sola frase: “El mundo también se mueve en el Círculo Artístico de Sant

¹⁰²⁵ VÁZQUEZ, E., “Emília Xargay. El vol d'un ratlla”, *Revista de Girona*, núm. 246, gener-febrer 2008, p.47. Per a l'artista vegeu l'excel·lent catàleg de l'exposició *El vol d'una ratlla*, Girona, Ajuntament de Girona, Museu d'Història de la Ciutat de Girona, 2007 i també THARRATS, J.J., *L'Entorn d'Emília Xargay*, Girona, COAC, 1989 i per a una perspectiva més biogràfica MANZANO, R., *Emília Xargay, una renaixentista del segle XX*, s.l., s.n., 1993, que conte també un escrit de la mateixa artista titulat “Records d'una vida”.

¹⁰²⁶ BOSCH, G.; GODAY, S; PORTELL, S., *Joaquim Llucià. L'ombra del temps... Op.cit.*, p.58

¹⁰²⁷ Diu Cortès sobre la primera exposició del Cicle: «sus pintores aparecen con tres obras cada uno, a excepción de Maass, que concurre con sólo dos, en su tónica vehémente. Los demás son Argimon, con sus fondos caliginosos sobre los cuales se derraman los pigmentos policromos y se aplastan grandes pelladas blancas; Teo Asensio, que se complace en densos fondos negros; Bosch, que aporta sus profundas composiciones en negro y azul; Chueca, complaciéndose en suaves armonizaciones grises; Gimferrer que oscilla de las gamas rojinegras a la azul; Llucià, trabajando en láminas metálicas como cobre o delgadas hojas de papel de estaño; Mensa, aficionado a los ritmos oblicuos y a la marcada estructuración; Amelia Riera, con unas grandes superciefies de dramática lugubrez, y Valbuena, de quien son dos apasionadas pinturas en rojo y negro y una en gris de austera sobriedad. Los escultores son Cubells, con una construcción vertical en dinámico ritmo; Pellsjö, con dos de sus invenciones de lata recortada y arrollada sobre si misma y una construcción de forma aprismada, con Emilia Xargay, el único artista figurativo de la manifestación, la cual está representada por una figuración todo en planos y un gallo de hierro, agresivo y erizado de ángulos agudos. Esta artista también ha llevado un hermoso esmalte oblongo representando un pez finamente estilizado». CORTÈS, J., “El primer Cicle de Arte Hoy en Sant Lluç”, *La Vanguardia*, 5 d'abril de 1962, p.6

Lluc”». ¹⁰²⁸ Santos Torroella llença un atac directe quan parla del «mismo lenguaje de la materia, las texturas o el gesto como fin en sí mismos... virtuosismo de la sintaxis repetida y formularia», un judici que desencadenarà un crida, per part dels mateixos artistes, contra la falta de responsabilitat de la crítica. ¹⁰²⁹

L’acollida no entusiàstica no treu mèrit al projecte, potser no trencador, però segurament promotor d’una normalització de les tendències informalistes aleshores només acceptades com a crit individualista i que el *Ciclo de Arte Hoy* declinava en canvi com un projecte obert a la societat. Així mateix s’allunyava de maniqueïsmes a través d’una flexible «admisión de cierta correlación, o paralelismo de lo constructivista y lo informal mejor que de su enemidad total». ¹⁰³⁰

En una època en què poques sales d’art acollien avantguarda, el Cercle s’oferia com un espai obert. Des d’aquella vitrina consolidada el *Ciclo de Arte Hoy* va poder promoure activitats que anaven més enllà de les simples exposicions com les conferències de Romà Vallés “Proyección del arte en la vida y función del crítico” i de Lina Font “Aprendizaje de las artes hoy”, que reivindicaven una postura militant, o d’altres conferències dels temes més variats, que aspiraven a representar totes les àrees del saber. ¹⁰³¹

Una altra important forma de difusió fou el fet que l’exposició inaugural donés la volta a Catalunya i Espanya, sent acollida l’any 1962 per

¹⁰²⁸ CASTILLO, A. del, “Primer Ciclo de Arte Hoy en el Circulo Artístico de Sant Lluc”, *Diario de Barcelona*, 24 de març de 1962, p.7

¹⁰²⁹ El text està integralment transcrit a MIRALLES, F., “Cicle d’art d’avui”, *Estudio Pro Arte*, separata del n. 12, Barcelona, octubre-desembre 1977. De la reacció de Santos Torroella es parla també a “A vuelta con la crítica”, *El Noticiero Universal*, 25 d’abril de 1962, p.11.

¹⁰³⁰ És Juan-Eduardo Cirlot qui assenyala aquest tret del grup a *Cuadernos del Ciclo de Arte Hoy*, núm. 1, p.1.

¹⁰³¹ Se celebren, només entre març i abril, les conferències de Cirici sobre “Prospectiva del arte”, de Bonet Armengol sobre “Arquitectura religiosa”, de Ramón Sarró i Burbano, titulada “Un psicólogo se asoma al arte abstracto”, de Josep Cercós sobre “La tonalidad musical”, del Rvdo. P. Sayrach sobre “Valor humano y divino del arte”, de Bosch Cruañas sobre “Forma i expressió en l’art d’avui”, un debat sobre “Poesia hoy” per J.A.Goytisoló, Gomis, Vallverdú, Sales, Lizano, Corredor i Andreu i la lectura de la comèdia d’amor *El Bell-lloc* de Joan Brossa. Vegeu *Llibre d’actes*, dies 14 da març de 1962 i 23 de febrer de 1963, *Circular d’activitats pel mes de març – curs 1963*, AHCASLL; FIGUERUELO, “El arte, la crítica y la gente”, *El Noticiero Universal*, 28 d’abril de 1962, p.17 i *La Vanguardia*, 3 d’abril de 1962, p.21 i 31 de març de 1962, p.24. Recordo Amèlia Riera que les conferències eren vigilades per un policia vestit de paisà, que els organitzadors acabaven, finalment, fent-se amics gràcies a unes delicioses paelles que la dona del conserge Laureà li oferia, evitant així denúncies. Conversa mantinguda el dia 15 de gener de 2009

l'Agrupación Amigos de la Música del Hospitalet de Llobregat¹⁰³², pel II Saló de Tardor de Igualada¹⁰³³, a Lacetània —on Cirici donarà una conferència sobre l'informalisme— i al Museu Municipal de Mataró. L'any següent l'exposició es presentarà al Grupo Escolar Generalísimo Franco de Manresa¹⁰³⁴, a la Sala Municipal d'Exposicions de Girona¹⁰³⁵, al Temple Romà de Vic¹⁰³⁶ i al Salón de marzo de Valencia.¹⁰³⁷

Mentrestant, l'octubre de 1962 s'organitza a les sales del Cercle una altra exposició titulada *Papers 62*¹⁰³⁸, que presenta obres únicament sobre paper. El grup inicial de 13 elements s'havia anat reduint gradualment: després de la primera exposició Argimon, Cubells i Gimferrer ja no hi figuren¹⁰³⁹ i a Igualada, Mataró, Manresa i a *Papers 62* hi exposaran només deu d'ells.

Els membres del *Ciclo de Arte Hoy* (Mensa, Maas, Vallbuena, Xargay, Bosch Cruañas, Pellsjö, Riera, Lluçia, Chueca i Asensio) a l'exposició de debut al Cercle (1962) i l'última exposició a la Sala Gaspar (1964)

L'any següent es promou un *II Ciclo de Arte Hoy*, inaugurat al Conservatorio de las Artes del Libro en el recinte de l'Hospital de Sant

¹⁰³² Vegeu *XIII exposición colectiva del 1.er Ciclo de Arte Hoy del "Cercle Artístic de Sant Lluç" con artistas invitados* i també *Llibre d'actes*, dia 29 de desembre de 1962 i la memòria de l'any 1962-63, AHCASLL. Hi participen com a convidats Abelló Martí, Magda Ferrer, Josep Hurtuna i Messa.

¹⁰³³ *Llibre d'actes*, dia 29 de desembre de 1962 i memòria de l'any 1962-63, AHCASLL. En aquesta ocasió els convidats seran Remigi Combalia, Amadeu Font i Xavier Miquel. El grup Lacetània fou fundat a Igualada l'any 1961 pels germans Pius i Josep Morera i Prat, per Remigi Combalia, Manuel Vidal i Pere Bas, fill de l'estamper Pere Bas i Vich. Aquest grup de joves va remoure el món cultural igualadí sota el mestratge d'Antoni Pous i Argila, organitzant lectures, exposicions i espectacles.

¹⁰³⁴ *Llibre d'actes*, dia 29 de desembre de 1962 i memòria de l'any 1962-63, AHCASLL. L'exposició té lloc entre el 15 i el 28 de gener i es conviden Jesús Borràs, Millán, Vilaró.

¹⁰³⁵ *Llibre d'actes*, dia 31 de gener de 1963 i memòria de l'any 1962-63, AHCASLL. L'exposició té lloc entre el 2 i el 15 de febrer i hi torna a aparèixer Gimferrer.

¹⁰³⁶ *Llibre d'actes*, dia 31 de gener de 1963, catàleg i memòria de l'any 1962-63, AHCASLL. L'exposició té lloc entre el 2 i el 17 de febrer.

¹⁰³⁷ Memòria de l'any 1962-63, AHCASLL

¹⁰³⁸ *Llibre d'actes*, dia 29 de desembre de 1962 i memòria de l'any 1962-63, AHCASLL. L'exposició té lloc entre el 2 i el 5 d'octubre.

¹⁰³⁹ Els primers dos deixen el grup pel desacord sobre la mencionada carta polèmica amb Santos Torroella a *El Noticiero Universal*. Gimferrer torna a aparèixer a l'exposició de Girona, però des de Vic deixa definitivament el Ciclo per raons personals.

Pau.¹⁰⁴⁰ A l'exposició, fortament defensada al catàleg per Cesáreo Rodríguez-Aguilera, «notamos la ausencia de algunos nombres que figuraban en la primera, pero no por ello queda descabalada en nada la significación del grupo ni mermada en mínima parte su clasificación como fuerza de empuje y combatividad». Vuit són els artistes que hi exposen: «Teo Asensio, fulgurante y polícromo, desencadena su virulencia en ritmos tremantes. Luis Bosch, en sus “neoformas”, usa los pegamentos de tela, teñidos con las más venenosas anilinas, azules, lilas y rojos, en ajustada compenetración de formas y color. Joaquim Llucià construye su espacio con papeles metálicos que combina ya al estilo del “opus spicatum”, ya en rectas paralelas que va repitiendo, y a veces en completa irregularidad. Carlos Mensa se recrea en un monigotismo bárbaro sobre cuyas monstruosas formas vierte ricas coloraciones. Owe Pellsjö presenta sus metales tan demoradamente elaborados en muy distinta expresión; mientras con la plancha de hojalata y en la de cobre construye sus grandes paneles totalmente abstractos, en los bronce fundidos presenta formas exentas que parecen aludir a algún recuerdo referencial. Francisco Valbuena nos impresiona con sus informalismos extendidos en rugosos relieves blancos, cardenos y rojos, verdes y negros, de gran calidad armónica. Emilia Xargay, que ha llevado pinturas y esmaltes, con sus vagas alusiones a la realidad visible, da su nota acostumbrada de vigor y sensibilidad».¹⁰⁴¹ Hi figura també Amèlia Riera, la qual sorprenentment l'article no menciona.

Si els membres del grup baixen, puja en canvi la intensitat de les activitats: paral·lelament a les exposicions s'organitza al Cercle un cicle de xerrades titulades “L'art i l'home d'avui” amb conferències de Joan Ainaud de Lasarte sobre “Actualitat de l'art medieval”, de Josep M. Valverde sobre “El renacimiento y nosotros”, d'Oriol Bohigas sobre “Del neoclasicisme a la revolució industrial”, d'Alexandre Cirici sobre “Plàstica del segle XX” i de Joan Teixidor sobre “Abstracció i nova figuració”.¹⁰⁴² Reflexionant sobre passat, present i futur a través de les intervencions dels més actius

¹⁰⁴⁰ *Llibre d'actes*, dies 8 i 30 d'octubre de 1964, AHCASLL

¹⁰⁴¹ “El II Ciclo de Arte Hoy”, *La Vanguardia*, 9 de maig de 1963, p.22

¹⁰⁴² *Llibre d'actes*, dia 20 de març de 1963, circular d'activitats del mes de abril – curs 1963 i invitació al cicle, AHCASLL i *La Vanguardia*, 25 d'abril de 1963, p.26, 9 de maig de 1963, p.22, 30 de maig de 1963, p.28, 6 de juny de 1963, p.26

intel·lectuals de l'època, els "llucs" volen interrogar-se sobre la seva capacitat d'incidir en la realitat. La voluntat de respondre a unes necessitats vives i immediates demostra com, encara que arribant a solucions estètiques diferents, els artistes del *Ciclo de Arte Hoy* provoquen debat sobre els mateixos temes d'apropament a la realitat quotidiana que ocupaven altres grups com Equipo Crónica o Equipo Realidad, que havien optat per altres llenguatges.

Mentre tenen lloc les conferències d'aquesta edició del Ciclo, es presenta també una nova exposició a l'entitat, titulada *Investigació Plàstica 63*¹⁰⁴³, on participa el mateix grup, sense Asensio i amb Rey Polo, guanyador del *II Premi Internacional de Dibuix Joan Miró*. Una vegada més uneix aquests artistes un esperit combatiu, expressat al catàleg on Bosch Cruañas afirma: «noves formes, neoformes, deuen ser perseguides... deuen assolir una projecció eminentment per a la comunitat dels nostres dies».¹⁰⁴⁴

Novament l'exposició serà itinerant, sortint aquesta vegada d'Espanya: en acabar-se l'any 1963 té lloc, a la Kunstbiblioteket Nikolaj Kirke de Copenhagen,¹⁰⁴⁵ l'exposició *Ung Spansk Kunst* amb els sis artistes que agafen el projecte des d'ara: Bosch Cruañas, Llucià, Mensa, Riera, Pellsjö i Valbuena. L'any 1964 es repetirà a Madrid¹⁰⁴⁶ i per mediació de Pellsjö a Estocolm.¹⁰⁴⁷

El *Ciclo de Arte Hoy* torna el maig següent a Barcelona, acollit per la Sala Gaspar. «Sus principales virtudes colectivas son el dinamismo y la cohesión» torna a subratllar Cortès en aquesta ocasió.¹⁰⁴⁸ Li fa eco Perucho:

¹⁰⁴³ *Llibre d'actes*, dia 10 de setembre de 1963, AHCASLL

¹⁰⁴⁴ *Investigació plàstica 63 del II Ciclo de Arte Hoy*, 1963, AHCASLL

¹⁰⁴⁵ *Ung Spansk Kunst II Ciclo de Arte Hoy*, 1963 i memòria de l'any 1963-64, AHCASLL

¹⁰⁴⁶ Segons la memòria de l'any 1963-64, AHCASLL, l'exposició se celebrarà a la Sala d'exposicions de la Direcció General de Bellas Artes.

¹⁰⁴⁷ Exposaran a la Galeria Pierre, on l'artista suec solia exposar. Vegeu *La Vanguardia*, 13 de juny de 1965, p.30 i memòria de l'any 1963-64, AHCASLL.

¹⁰⁴⁸ *La Vanguardia*, 17 de maig de 1964, p.38 i *Bosch, Llucià, Mensa, Pellsjö, Amèlia Riera, Valbuena. Ciclo de Arte Hoy, Sala Gaspar, Consejo de Ciento, 232, Barcelona, 2-15 mayo 1964*, AHCASLL. Recordem que dirigia aleshores la Sala Gaspar (amb el seu cosí Joan, fill del fundador de l'espai) Miquel Gaspar i Paronella (1911 – 1996), soci del Cercle des del dia 25 de setembre de 1951, poc després de la refundació. Des que els dos cosins es van fer càrrec de la sala l'any 1940, seguint els consells de Josep Maria de Sucre, van orientar les activitats de la galeria cap a l'art d'avantguarda, acollint membres de Dau al Set, el *Club 49* i unes reunions claus dels anys de la resistència antifranquista, guiades per Cirici i Prats.

«es éste uno de los grupos más interesantes que hoy existen en Cataluña. El Ciclo de Arte de Hoy ha dado prueba de una vitalidad sorprendente y su proyección en el mundo de las artes sigue manteniéndose viva e intensa».¹⁰⁴⁹

Tot i l'aprovació de la crítica, es conclou l'activitat del Ciclo amb un últim projecte: la realització d'una exposició d'artistes actuals en el marc de les festes de la Mercè titulada *Abstractos Catalanes*¹⁰⁵⁰, que, segons els "llucs": «da nota de la primacia de la Escuela de Barcelona dentro del concierto plástico de nuestro país».¹⁰⁵¹ Els noms notables que hi figuren¹⁰⁵² donen fe de com el judici entusiàstic dels organitzadors reflecteix el veritable sumar-se en l'exposició dels artistes catalans més interessants de la no figuració.¹⁰⁵³

Amb aquell projecte, mentre al Cercle es debat sobre la necessitat de legalitzar el *Ciclo de Arte Hoy* com a Secció¹⁰⁵⁴, l'activitat d'aquest es dilueix i, per aquesta raó, amb el vuitè número es conclou l'edició dels *Cuadernos del Ciclo de Arte Hoy*, començats aquell mateix any i probablement una de les iniciatives més interessants del grup.¹⁰⁵⁵

Fascicles amb originals de dibuixos i escrits impresos en un centenar d'exemplars per Gráficas el Tinell de Lluís Rubiralta¹⁰⁵⁶, els *Cuadernos* foren una revista de debat artístic a la qual col·laboraren crítics de diferents

¹⁰⁴⁹ PERUCHO, J., "El Ciclo de Arte de Hoy", *Destino*, 3 d'octubre de 1964, p.52

¹⁰⁵⁰ Vegeu el *Llibre d'actes*, dia 25 de juny de 1964, memòria de l'any 1963-64 i el catàleg *Abstractos Catalanes*, 1964, AHCASLL, a banda de *La Vanguardia*, 9 de setembre de 1964, p.23, 19 de setembre de 1964, p.25, 1 d'octubre de 1964, p.23.

¹⁰⁵¹ Memòria de l'any 1963-64, AHCASLL

¹⁰⁵² Exposen dibuixos Bartolomé, Coma Estadella, Español Viñas, Faixà, Magda Ferrer, Ibáñez, Jové Jové, Messa, MinGüell, Olivares, Pallarès, Rey Polo i Vives, pintures Argimon, Bosch Cruañas, Ràfols Casamada, Cuixart, Claret, Will Faber, Guinovart, Hurtuna, Llucià, Mier, Elena Paredes, Hernández Pijuan, Planasdurà, Planell, Amèlia Riera, Tharrats, Valbuena, Vallés, Vilacasas i escultures Quera, Medina Campeny, Corberó, Rodríguez Cruells, Marcel Martí, Pellsjö, Subirachs, Villelia.

¹⁰⁵³ És un fet en què insisteix la conferència de Carlos Antonio Arean, titulada "El Ciclo de Arte Hoy dentro de la problemática del arte actual". *Llibre d'actes*, dia 23 d'octubre de 1964 i memòria de l'any 1964-65, AHCASLL

¹⁰⁵⁴ *Llibre d'actes*, dia 30 de juliol de 1964, AHCASLL

¹⁰⁵⁵ El Ciclo havia col·laborat també amb uns dibuixos amb la revista valenciana *Suma y sigue de arte contemporaneo* de València per a un número sobre Catalunya.

¹⁰⁵⁶ Lluís Rubiralta i Garriga (1902 – 1980), impressor i gravador d'origen manresà, militant d'Acció Catalana i president del Centre Excursionista de Montserrat, participà activament en el salvament del patrimoni artístic durant la Guerra Civil. Explica Miquel Xancó que la seva impremta s'havia escollit pel consell de mossèn Trens amb la voluntat d'ajudar l'impressor republicà, que amb el Règim havia vist radicalment reduïda la seva feina. Entrevista amb Miquel Xancó del dia 12 de juliol de 2008. Veurem com l'impressor participa els anys seixanta en el projecte de l'equip *Mostra*.

tendències amb la finalitat d'oferir una visió àmplia de temes centrals de l'època, en particular la qüestió del futur de l'informalisme, que el grup aspirava a superar sense denegar. Hi participen, a més dels protagonistes del *Ciclo de Arte Hoy*, noms com Juan-Eduardo Cirlot, Vicente Aguilera Cerni, Cesáreo Rodríguez-Aguilera, Carlos Vivó, Oriol Bohigas, Alexandre Cirici, Joan Teixidor, Josep Vallès i Rovira, Mercedes Molleda, Joan Cortés, Juan Antonio Gaya Nuño, Carlos Antonio Areán, i s'hi publiquen poemes de Jesús Lizano, Enrique Badosa, Jean Clarence Lambert, Joaquim Llucià, José A. Goytisoló, José García Nieto, Camilo José Cela, Michel Seuphor, Rafael Santos Torroella, Juan-Eduardo Cirlot i Joan Teixidor. La convivència d'opinions diferents correspon al caràcter del grup perquè, tal com anuncia Bosch Cruañas en una de les nombroses intervencions als *Cuadernos*: «el Ciclo es un grupo ecléctico dentro de la disparidad ética y estética de sus componentes. Ésta es la nueva razón y la nueva operativa de la plástica actual. Una llamada plena a la colectividad, a la comunicación y al más amplio respeto».

Paral·lelament a la cessació de la publicació dels *Cuadernos* el grup es dissol. L'abril de 1965 s'organitza una última activitat: un cicle de poesia catalana amb intervencions de Josep Vicenç Foix, Joan Oliver, Salvador Espriu i Joan Teixidor.¹⁰⁵⁷ No obstant la conclusió d'aquesta temporada de convivència del *Ciclo de Arte Hoy* i dels "llucs", continuen en vida per molts anys alguns dels projectes que el Ciclo va crear com les conegudes MAN o el *Premi Internacional de Dibuix Joan Miró* que, tot i l'autonomia agafada, tenen evidentment les arrels en el grup sorgit al Cercle.

2.2.2.1.1 LES MAN

Segons explica Bosch Cruañas: «después de la inauguración del II Ciclo de Arte Hoy, en la Sala de Exposiciones del Conservatorio de las Artes del Libro, los miembros de este equipo de investigaciones plásticas acogen con interés la idea de Francisco Valbuena de fundar una muestra anual de arte

¹⁰⁵⁷ Invitació a les conferències, 1965, AHCASLL i *La Vanguardia*, 2 d'abril de 1965, p.21. Després d'aquesta activitat Pellsjö torna a Suècia. Una exposició al Col·legi d'Arquitectes l'homenatja abans que marxi. Vegeu *La Vanguardia*, 13 de maig de 1965, p.30 i 13 de juny de 1965, p. 64.

nuevo. Posteriormente el certamen queda bautizado con el nombre de MAN». ¹⁰⁵⁸ Nascudes «como plataforma experimental en la que los artistas harían sus pruebas públicas de las experiencias que se propusieran realizar» ¹⁰⁵⁹, les MAN van recollir entre 1964 i 1976 una selecció significativa d'artistes catalans i espanyols i algun artista estranger que es trobava momentàniament a Espanya.

La primera edició s'inaugura l'any 1964 a l'Antic Hospital de la Santa Creu i presenta artistes nascuts entre 1920-35 que es mouen dins de les inquietuds més actuals. ¹⁰⁶⁰ En l'exposició «se dan en el conjunto las diversas modalidades del informalismo hasta en sus últimas manifestaciones con lo que se llama pintoescultura, neofigurativismo y la escultura más o menos abstraída, al lado de objetos declaradamente autonomizados de toda figuración naturalista. Dentro de la pura antfiguración cuentan Argimon, Bosch, Claret, Hernández Pijuan, Hurtuna, Lluçia, Ràfols Casamada, Valbuena, Vilacasas; como recuerdos más o menos alusivos al figurativismo Brotat, Cardona Torrandell, Mensa, Narotzky y Xargay. Jugando con la tercera dimensión, con varios estilos y diversa fortuna, hallamos a Magda Ferrer, Genovés, Guinovart, Lluçia, Michavila, Orús y Rey Polo. Y ya francamente en plena incorporación de elementos corpóreos sobre el plano de la obra figura Tábara, mientras Pellsjö con brillantes recortes metallicos, Corberó con sus ricos cobres, Serrano y Subirachs con sus construcciones y Torres Monsó, con su abrupta esquematitzación y Cuni, Español Viñas y Sucre completan la exposición». ¹⁰⁶¹ Hi trobem, doncs, molts dels fundadors del *Ciclo de Arte Hoy* i cares conegudes que ja havien exposat en iniciatives del grup.

La MAN65, novament acollida a la capella de l'Hospital de Sant Pau i de la Santa Creu, torna a presentar artistes «representativos de este interesante e inquietante momento plástico que vive nuestro país, buscando

¹⁰⁵⁸ Catàleg *MAN 1970*, 1970

¹⁰⁵⁹ Són paraules d'Arnau Puig citades a GARRUT ROMA, J., *Dos siglos de pintura catalana ...Op.cit.*, p. 424.

¹⁰⁶⁰ Vegeu *MAN64 – II Ciclo de Arte Hoy*, 1964. Comptarà amb el patrocini de l'Ajuntament i la Diputació i d'una subvenció considerable de 20.000 pessetes. *Llibre d'actes*, dia 10 de setembre de 1963, AHCASLL.

¹⁰⁶¹ *La Vanguardia*, 16 de febrer de 1964, p. 30. Recordem que Hernández Pijuan havia començat a fer gravats a les classes del soci Vila Arrufat.

en todos los órdenes soluciones nuevas», una afirmació que confirma el llistat de participants.¹⁰⁶²

Si a l'èxit d'aquestes dues edicions hi havia contribuït, sens dubte, el recolzament del Cercle, l'any 1966 «disuelto el núcleo original que le dio origen, la exposición MAN marcha ya independiente de todo compromiso y ha reanudado su camino».¹⁰⁶³ Separades de la vida del Cercle i guiades per Francesc Valbuena i Amèlia Riera, amb el pas dels anys les MAN obren la línia informal, incorporant a poc a poc el pop art, l'art conceptual i l'art pobre, mantenint un nivell considerable que permet a Areán d'afirmar, en relació amb les MAN i el Salón de Mayo, que «son las dos más importantes muestras que anualmente se presentan en nuestro país».¹⁰⁶⁴

2.2.2.1.2 EL PREMI INTERNACIONAL DE DIBUIX JOAN MIRÓ 1962–1975

Un altre resultat del *Ciclo de Arte Hoy* és el *Premi Internacional de Dibuix Joan Miró*, nascut amb l'objectiu de promoure el dibuix, el qual era molt valorat a les sales del Cercle. No es tracta del primer premi d'aquesta disciplina creat a la ciutat, però la seva singularitat es devia al fet que es proposava, en alternativa al premi Ynglada-Guillot, com a concurs exclusivament no figuratiu.¹⁰⁶⁵ Per això es dedica al soci i membre del cos

¹⁰⁶² Es parla d'Alfaro, Bosch Cruañas, Claret, Guinovart, Jardiel, Llucià, Mendiburu, Mensa, Pellsjö, Ràfols Casamada, Amèlia Riera, Solbes, Suárez, Subirachs, Tharrats, Valbuena, Valdés i Vilacasas. *MAN65: Muestra de Arte Nuevo orzanizado por el Ciclo de Arte Hoy del Circulo Artístico de Sant Lluc y patrocinado por la Excma. Diputación Provincial de Barcelona del 5 al 21 de marzo, Sala Municipal de Exposicions, Hospital 56, Barcelona, AHCASLL*. Vegeu també el *Llibre d'actes*, dies 25 de juny 1964 i 4 i 18 de febrer de 1965, AHCASLL.

¹⁰⁶³ *La Vanguardia*, 18 de març de 1966, p.36

¹⁰⁶⁴ *Muestra de Arte Nuevo 1966, fundado por el ciclo Arte de Hoy*, Madrid, Publicaciones Españolas, 1966. Les MAN probablement més significatives són les ja totalment allunyades de la poètica informalista del *Ciclo de Arte Hoy*: la de 1974, en què es manipularen carrosseries de cotxes després exposades a la Rambla de Catalunya, i la de 1975, en què els artistes donen vides a projectes interdisciplinaris amb la literatura.

¹⁰⁶⁵ En aquest to categòric s'expressen les bases del premi: «sólo de admite dibujo no-figurativo en blanco y negro, en cualquier técnica de las habituales (tinta china, ya sea con pincel, palillo o pluma, carbón, lápiz, etcétera). No será admitido ningún dibujo con colorido, ni en sepia ni sanguina. Queda, pues, excluido el empleo de papeles de color y la incorporación al diseño de cualquier otro material o procedimeinto, como clarión, guacha, raspador, collage, monotipos, etcétera». L'aposta per la no-figuració representava una batalla contra l'estancament de l'art d'aquells anys, del qual n'era un bon exemple el cert acomodatament dels premis Ynglada Guillot. Recordem que el premi Ynglada-Guillot fou instituït per l'elegantíssim dibuixant Pere Ynglada i Sallent (1881 – 1958), que havia passat per les

fundador Joan Miró, qui aplaudeix la iniciativa i, gràcies a la intervenció de l'íntim amic mossèn Trens, participa donant un dibuix o gravat com a premi per als guanyadors i a més dissenyant la portada d'alguns dels catàlegs.¹⁰⁶⁶

El premi, que sorgeix d'aquell desig renovador que caracteritza el *Ciclo de Arte Hoy*, lluirà, en el curs dels anys, no només que per la portada internacional que aconsegueix, sinó també per la continuïtat en els ideals inicials. Pensem que la tretzena edició el certamen encara és capaç d'aconseguir (i no només declarar) la voluntat que en ell s'«expliqui a cada convocatòria les apetències de l'home d'avui, amb el llenguatge gràfic de l'art»¹⁰⁶⁷ i que «sigui sempre un banc de prova per a la creació més nova, alhora que una possibilitat que els més joves puguin manifestar-se i dictar-se a les seves més íntimes potències».¹⁰⁶⁸

No és tracta d'una reivindicació exclusivament artística, sinó d'un projecte radical, cosa que aclareix Cirici al catàleg de la cinquena edició del premi: «en un món com el que al·ludeix Brecht quan diu que *parlar dels arbres és gairebé un crim*, o el que al·ludia Maiakovski quan deia *sona més dolçament el mot «rossinyols», però jo no em rendixo per tan poca cosa*, estarem d'acord en què allò que s'acosta més a un valor universal és allò que fa referència a la tasca imminent de la realització de l'home. El grau d'incorporació a aquesta tasca i, dintre d'ell, la quantitat d'informació, constituiran doncs, per a nosaltres, el concepte de valor». Cirici insinua la necessitat d'una militància i individua en el dibuixant no figuratiu una postura compromesa perquè aquest «pot aspirar a una polivalència, a una ambigüïtat encara molt més gran, capaç de fer-nos comprendre diverses possibilitats de lectura» i perquè «els seus signes han de formar un

classes de Sant Lluç i per al qual remetem a les seves memòries recollides a SOLDEVILA, C., *Records i opinions de Pere Ynglada*, Barcelona, Editorial Aedos, 1959.

¹⁰⁶⁶ Es reconstrueix tant el caràcter del premi com a alternatiu al premi figuratiu Ynglada-Guillot, com la decisió de dedicar-lo a Miró, model per als artistes abstractes i "Il·luc" històric, a MIRALLES, F., "Cicle d'art d'avui", separata del n.12, *Estudio Pro Arte*, Barcelona, octubre-desembre 1977. Per a la generosa oferta de Miró, negociada per Trens, vegeu el *Llibre d'actes*, dia 25 de maig de 1962, AHCASLL. Explica Amèlia Riera que Miró apreciava el treball del grup i que, quan visitava Barcelona en ocasió del premi, convidava els organitzadors del *Ciclo* al restaurant Orotava, lloc de trobada d'artistes, decorat amb una ceràmica seva realitzada en col·laboració amb Llorens Artigas. Entrevista mantinguda el dia 15 de gener de 2009.

¹⁰⁶⁷ BOSCH, LL., "Estructura del certamen de dibuix Joan Miró. Notes per a una cronologia de funció" dins *XII Premi de Dibuix Joan Miró*, Barcelona, 1974

¹⁰⁶⁸ *Ibidem*

llenguatge més nou i més apte per expressar uns conflictes fonamentals de l'home, lluny de la Primavera i del Rossinyol». ¹⁰⁶⁹

El dibuixant no-figuratiu, doncs, «posa al servei dels homes, mitjançant una tècnica semàntica, uns instruments confinadament renovats i vivents per a aquella eficient comunió que tot llenguatge és apte per suscitar i que és la seva intenció decisiva». ¹⁰⁷⁰

La intervenció de Cirici, el qual es remet a Brecht, un autor aleshores innominable, aclareix l'aspiració contestatària i radical de la iniciativa. La tònica d'aquestes declaracions no podia coincidir amb el concepte de compromís d'algun "lluc" veterà nostàlgic d'un noucentisme, certament idealista, però no gaire bel·ligerant. Per aquesta raó al començament el caràcter innovador de la manifestació és acollit a l'entitat amb una barreja de bona disposició i cautela. Explica el primer catàleg: «la idea del concurs Premi de Dibuix Joan Miró, proposada per un conjunt de joves socis del Cercle, ha estat recollida i patrocinada per l'Entitat amb càlid entusiasme. Aquest grup de socis que, sota la divisa "Primer Cicle d'Art d'Avui", ve promovent una remarcable sèrie d'activitats en la nostra casa, té una orientació artística concreta i determinada». ¹⁰⁷¹ Segueix, però: «l'acollida cordial que els prestem no implica, naturalment, una presa de posició, ni tan sols una inclinació, col·lectiva, cap a aquella línia. El Cercle està per sobre dels matisos i criteris d'escola o nucli, perquè no sols ha de respectar, sinó que ha de fomentar i donar cabuda a les activitats de tots els seus membres, qualsevol sigui la seva tendència. En emular unes activitats o unes inquietuds, el primer que cal és que aquestes existeixin o es manifestin. Si una corrent pogués semblar, doncs, que predomina en alguna ocasió, serà perquè és major la preocupació i l'esforç

¹⁰⁶⁹ CIRICI, A., "Dibuix i valor" dins *V Premio Internacional de dibujo Joan Miró*, Barcelona, Círculo Artístico de Sant Lluç, 1966

¹⁰⁷⁰ *Ibidem*. La capacitat del dibuix de mirar a les necessitats de l'home contemporani torna a ser el tema de la intervenció de Bosch Cruaños en el catàleg de la setena edició: «el dibuix és funció, brevetat i concisió davant la col·lectivitat, aquesta col·lectivitat que aspira a uns alts nivells d'informació. El dibuix i el seu vehicle, el paper, són elements preponderants quant a missatge i informació de l'home d'avui. No solament la publicitat i el que basifica i caracteritza la nostra civilització de consum són art en funció i en potència, sinó que darrera tot això hi ha el dibuix – suport pel disseny d'objectes útils – i també hi ha el paper, vehicle per a una més alta comunicació». BOSCH, LL., "Paper i dibuix en el Setanta-cinquè Aniversari de Joan Miró" dins *VII Premi de Dibuix Joan Miró*, Barcelona, 1968

¹⁰⁷¹ *Ibidem*

dels que la sostenen. Aquest impuls lloable ha existit, sens'dubte, en els organitzadors del “Primer Cicle d'Art d'Avui”».¹⁰⁷²

La vella generació, doncs, manté una relació entre l'encoratjament i les distàncies pel que fa a les experimentacions d'aquests joves. «Una simpàtica característica els és comuna: la clara consciència que estan en una via d'assaig, i que els queda molt camí per davant fins arribar a fixar postures més definitives, que admeten des d'ara com a possiblement distants i diverses de les actuals, transitòries. Això i la indiscutible fluïdesa de l'actual moment artístic, són raons suficients per fer aconsellable una respectuosa expectació davant totes les realitzacions —extremades o no— mentre siguin sinceres. Molt més en una Entitat com la nostra que va néixer inconformista. El temps, i la sedimentació dels autèntics valors, diran paraules més permanents que les que poguessin pronunciar ara...».¹⁰⁷³

L'estudi de Francesc Miralles atribueix certa falta de solidaritat del text del catàleg a una postura personal de l'autor, el president Guardans, pintat com a perdedor aïllat envers un Cercle d'artistes progressistes. Pensem, en canvi, que Guardans es fa portaveu d'una opinió segurament minoritària entre els nous associats, però compartida per molts veterans, en la varietat de posicions que sempre caracteritza l'entitat.¹⁰⁷⁴ Creiem, doncs, que no s'ha de confondre el Guardans ambigu en relació amb el tema de la Fundació Güell amb el Guardans aficionat d'art ja que aquest sembla tenir preferències artístiques no més conservadores que molts altres “llucs”: per exemple Joaquim Renart, gran antagonista de Guardans en la qüestió de la Fundació Güell, havia mantingut la mateixa posició cauta i paternalista envers el naixement de la col·lectiva social en els últims anys de la seva presidència.

Gens influenciat per la circumspecció d'algun consoci, el *Ciclo de Arte Hoy* inaugura amb gran entusiasme la primera edició del *Premi de Dibuix Joan Miró* el dia 31 de març de 1962, quasi contemporàniament a l'estrena

¹⁰⁷² *Ibidem*

¹⁰⁷³ *Ibidem*

¹⁰⁷⁴ En relació amb això, recorda Bosch Cruañas la divergent postura de dos socis veterans: quan, escandalitzat per aquests joves, Hermenter Serra Budallés (1894 – 1997) acudeix a Trens, home molt proper a Guardans, en cerca de suport per castrar-ne les iniciatives, aquest fa costat al *Ciclo de Arte Hoy*, invitant Serra Budallés a deixar treballar la joventut. Entrevista mantinguda amb Bosch Cruañas el dia 13 de gener de 2009

del *Ciclo de Arte Hoy*.¹⁰⁷⁵ El jurat, format per figures tan vàlides com Cirici, Del Castillo, Perucho, Llorens Artigas i el jove Valbuena, selecciona només seixanta de les cent vint obres presentades.¹⁰⁷⁶ Hi participen moltes cares conegudes a l'entitat: a més del grup *Ciclo de Arte Hoy*¹⁰⁷⁷ —que després d'aquesta edició decidirà d'abstenir-se per no crear cap conflicte d'interessos—, trobem Romà Vallès, que ja havia defensat les noves tendències en dues conferències donades al Cercle, i un convidat d'honor com Sucre, que havia col·laborat amb l'entitat en ocasió de la subhasta de 1959.

El Jurat premia amb la menció d'honor la «purísima concepción neoplasticista» de Pellsjö, «la calidad segurísima» d'Argimon, «una pieza capital» d'Asensio que, en l'opinió de Cirici, només «no podía ser premiada por ser uno de los organizadores del premio», un dibuix de Messa «con su sistema de manchas en el espacio cargadas de misterio y sugerencias» i un altre de Cardona Torrandell, treballat «entre un torbellino de calidades y texturas y un arabesco incisivo, torturado, entrelazado y preciosista, de líneas abstractas».¹⁰⁷⁸

El primer premi és per a Joan Claret Corominas per un dibuix visiblement influït pels seus estudis d'arquitectura, «un entrecruzamiento de rayas geométricas, en lo que aparenta ser un magnífico desorden».¹⁰⁷⁹ Claret, autor d'obres que «sugieren los reflejos de un cristal, los efectos de un calidoscopio: unas formas que huyen cuanto pueden de lo material quizá

¹⁰⁷⁵ *Llibre d'actes*, dia 11 d'abril de 1962, AHCASLL

¹⁰⁷⁶ Explica Amèlia Riera tant la dificultat dels artistes que enviaven les obres d'entendre el caràcter no-figuratiu del premi com, d'altra banda, l'extremisme absolut amb què es valorava l'abstracció, tan extrem que l'acollida successiva de dibuixos propers al *Nouveau Realisme* o al pop art, que incloïen trossos de realitat, fou molt debatuda dins del *Ciclo de Arte Hoy* pel dubte que fos un camí cap enrere. Entrevista mantinguda el dia 15 de gener de 2009

¹⁰⁷⁷ Més concretament Argimon, Asensio, Bosch Cruañas, Chueca, Llucià, Maass, Pellsjö Riera i Xargay.

¹⁰⁷⁸ Els judicis transcrits sobre els artistes a què s'atorga la menció els expressa Cirici, membre del jurat, a CIRICI, A., “Claret Premio Joan Miró 1962”, *Catalunya Express*, de l'1 al 7 de juny de 1962, p.7.

¹⁰⁷⁹ “El Premio Juan Miró”, *El Noticiero Universal*, 31 de maig de 1962, p.19. Sobre l'artista vegeu la pàgina web: <http://www.joanclaret.com/> (consultada el dia 11 d'octubre de 2010).

más cerca de la visión de la mente que de la sensibilidad»¹⁰⁸⁰, serà premiat amb un dibuix original de Miró i una placa d'Owe Pellsjö.¹⁰⁸¹

El guanyador serà Lluís Rey i Polo amb un dibuix que resol amb un perfecte equilibri una forta càrrega gestual, exemplificant plenament el caràcter radical del premi, també evident en l'obra que rep la menció realitzada pel lleidatà Albert Coma i Estadella (1933 – 1991), membre del Grup Cogul.¹⁰⁸²

El *III Premi de Dibuix Joan Miró*, encara plantejat amb el desig que «sigui necessari com a funció de renovació i reestructuració dels nivells més pregons de l'art»¹⁰⁸³, compta amb una participació encara més àmplia que inclou, fora de concurs, Sucre, Tharrats, Vilacasas, Cuixart, Hurtuna i el guanyadors de les precedents edicions Claret i Polo. Assenyalem la participació d'agrupacions d'altres ciutats que també exposaran poc després a les sales del Cercle i que testimonien la tendència dels artistes de l'època a estructurar-se com a col·lectius.

El Jurat dóna el premi d'aquesta edició a Josep Hurtuna i Giralt (1913 – 1978) per «una bella i vigorosa composició a tinta xinesa, en la qual accentua el valor gestual, sense utilitzar més color que el negre això sí, amb una infinitat de màgics matisos amb una crida als postulats d'en Raoul Dufy».¹⁰⁸⁴

¹⁰⁸⁰ CORREDOR MATHEOS, J., “Claret, primer premio de dibujo Joan Miró...”, *La Prensa*, 5 de juny de 1962, p.12

¹⁰⁸¹ *La Vanguardia*, 24 de maig de 1962, p.6 i 7 de juliol 1962, p.6. El reconeixement pel premiat és una placa de ceràmica d'Emília Xargay i una medalla creada per Ramon Sunyer. En les següents edicions Miró donarà una litografia.

¹⁰⁸² La composició del Jurat ha canviat: hi entren F. Gutiérrez, Cortès, Rodríguez-Aguilera, i Mensa i en surten Cirici i Llorens Artigas. *Llibre d'actes*, dia 21 de juny de 1963, AHCASLL. Sobre els guanyadors remetem a MIRALLES, F. (comissari), *Albert Coma Estadella*, Lleida, Ajuntament de Lleida, 1993 i *Procés Rey Polo 96*, L'Hospitalet de Llobregat, Ajuntament de L'Hospitalet, 1996. Per als premis lliurats vegeu *Llibre d'actes*, dia 23 de febrer de 1963, AHCASLL i *La Vanguardia*, 28 de maig de 1963, p.22.

¹⁰⁸³ *III Premi Internacional de Dibuix Joan Miró*, 1963, AHCASLL

¹⁰⁸⁴ CAMPRODON BERTRAN, R., “Josep Hurtuna: un pintor santjustenc”, *Miscel·lània d'estudis santjustencs*, 1992, núm. 4. La menció a Dufy fa referència al fet que Hurtuna fou un dels firmants del Manifest Negre, on s'indica el mestre francès com a model. Recordem que Hurtuna, vinculat als moviments de renovació de l'art de la postguerra com el Cercle Maillol o el Saló d'Octubre, comença a la meitat dels anys cinquanta el seu trànsit definitiu a l'abstracció. Pel que fa a les mencions del Premi, van a parar aquell any a Alfons Cuní de Madrid, J.L.Santamaría de Saragossa, Jordi Olivares de Barcelona i al Grup Cogul de Lleida. Vegeu el *Llibre d'actes*, dia 8 de juny de 1964, AHCASLL i *La Vanguardia*, 15 de gener de 1964, p. 27, 24 de maig de 1964, p.38 i 31 de maig de 1964, p.33. El Jurat estava format per Cortès, Bosch Cruañas, Lluçà, Mensa, Valbuena, Pellsjö i Riera. Recordem que Pedragosa havia guanyat l'any 1959 el premi al millor cartell per promocionar la representació de *El burgès gentilhome* de Molière de l'ADB, segons s'explica a *La Vanguardia*, 27 de maig de 1959, p.33.

Catàleg de la III edició del Premi de Dibuix Joan Miró de l'any 1964; obra cedida per Miró en ocasió de la IV edició de l'any 1965 i cartells de Pedragoda i Armand Domènech per la IV i V edició (1965 i 1966)

A partir de la quarta edició el premi s'enriqueix amb un concurs-exposició de cartells anunciadors, exposats a Sala Gaspar.¹⁰⁸⁵ Testimoni de la crescuda dimensió del premi, el concurs demostra a més la simpatia constant envers les arts gràfiques d'un Cercle que havia assistit als primers passos d'un mestre de la naixent generació de grafistes com Josep Artigas. Tot això passa en una Barcelona en què tot just havia nascut, dins del FAD, l'Associació de Grafistes, de la mà dels guanyadors del concurs de cartells organitzat pel *Ciclo de Arte Hoy*, Joan Pedragosa i Domènech (1930 – 2005) i Josep Pla i Narbona (1928 –).¹⁰⁸⁶ Dins d'aquest esperit també el catàleg adquireix una interessant gràfica amb fonts de lletra robats de retalls de premsa.

Pel que fa al concurs de dibuixos el Jurat dona el premi d'aquesta edició —una vegada més una litografia de Miró, acompanyada aquest any per una medalla de Rafael Serrahima— a l'argentina Elena Paredes (1912 –), amb un dibuix titulat *Contraposición*, influenciat per les línies lleugeres de l'artesanía Pereira descoberta en un viatge a Colòmbia, i construït sobre unes contraposicions: negre-blanc, taca-línia, grafisme-traç. Apareguda ja a l'última

¹⁰⁸⁵ En formen part Lina Font, Del Castillo, Cirici, Cortès, Perucho, Rodríguez Cruells, Santos Torroella. *Llibre d'actes*, dies 18 de gener i 18 de febrer de 1965 i memòria de l'any 1964-65, AHASLL. Vegeu també *La Vanguardia*, 22 de maig de 1965, p.24 i 27 de maig 1965, p.34.

¹⁰⁸⁶ *La Vanguardia*, 23 de març de 1966, p.21. Altres fundadors de l'agrupació de grafistes FAD foren Enric Huguet, Tomàs Vallvé, Armand Domènech, Ernest Moradell, Josep Baqués, Àngel Grañena, Francesc Graus, Sebastián Rey, Pere Creus, Eudald Serrasolses, Antonio Morillas. Sobre el desenvolupament d'una gràfica barcelonesa vegeu GIRALT-MIRACLE, D., "El grafisme" dins CIRICI, A., *L'art català contemporani...* *Op.cit.*, p.395-410 i CALVERA, A., "Un segle de disseny gràfic a Catalunya", *L'Avenç*, núm. 279, abril 2003, p.42-52. Sobre Pedragosa remetem a <http://www.joanpedragosa.com/> (pàgina consultada el dia 7 de maig de 2009) i a *Joan Pedragosa: obra gràfica*, textos de Daniel Giral-Miracle i Francesc Fontbona, Barcelona, Biblioteca de Catalunya, 2010. Sobre Pla Narbona com a artista vegeu GIRALT-MIRACLE, D., "La Mitografia òrfica de Pla Narbona", *Destino*, 13 juliol 1968, p. 37. Els primers contactes entre l'Agrupació de Grafistes del FAD i el Cercle remunten a anys enrere: a l'Arxiu Ramon Guardans es conserva una carta datada de 13 de juliol de 1962 del president Pla Narbona a Ramon Guardans demanant-li la col·laboració en un projecte de renovació dels cartells de publicitat dels museus de la ciutat.

exposició del *Ciclo de Arte Hoy, Abstractos Catalanes*, Elena Paredes treballa, en paraules de Miralles, segons «un mismo principio compositivo básico: la inclusión de un elemento significativo sobre un fondo irreferenciable». ¹⁰⁸⁷ L'abstracció defensada pel Premi, que havia recolzat la primera edició un decidit geometrisme i a les dues successives una forta càrrega gestual, s'adreçava ara cap al cal·ligrafisme.

En la següent edició del Premi, novament oberta pel concurs de cartells ¹⁰⁸⁸, la gestió esdevé encara més complexa per les creixents adhesions, justament en un moment crític ja que el *Ciclo de Arte Hoy* havia acabat definitivament les seves activitats l'any 1966. Després d'un debat sobre les possibilitats de continuar el premi, Lluís Bosch contacta Joan Miró, qui delega la decisió a l'amic Joan Prats, antic soci i actiu propulsor del premi. Prats confirma la gestió del premi per part dels "llucs", acostant-lo a un Patronat. ¹⁰⁸⁹ La seu oficial del Patronat continuarà sent el carrer del Pi número 16, però l'exposició des d'ara se celebra al Palau de la Virreina per raons d'espai. ¹⁰⁹⁰

Aquesta cinquena edició no tan sols veu augmentar el nombre de participants, sinó també la portada internacional de l'esdeveniment amb una significativa presència d'artistes de diversos països ¹⁰⁹¹ i amb el primer guanyador estranger, la austríaca Martha Jungwirth (1940 –) i un accèssit a

¹⁰⁸⁷ MIRALLES, F., *Elena Paredes*, Barcelona, Editora Artigrafica, 1978, p.17. Segons el mateix catàleg l'artista, assídua del *Salón Femenino*, havia participat en exposicions de l'entitat els anys 1953, 1954, 1955, 1956 i en totes les edicions del Premi Internacional de Dibuix Joan Miró fins l'any 1977 excepte l'any 1964. Per a la seva trajectòria vegeu un primerenc comentari de Cortès "Los collages de Elena Paredes", *La Vanguardia*, 15 de febrer de 1962, p.4 i, ja en plena maduresa, TRENAS, J. "El constructivismo mental de Elena Paredes", *La Vanguardia*, 2 de juliol de 1967, p.41 i GIRALT-MIRACLE, D., "Elena Paredes, entre la extrañación y el enigma", *Batik*, núm. 45, noviembre 1978, p.34-35. Al costat d'Elena Paredes, es dona la menció d'honor a dos membres del grup Cogul, als lleidatans Angel Jové Jové i Lluís Trepai i a Marc Molins i Manuel Revilla.

¹⁰⁸⁸ El concurs de cartells, realitzats per grafistes del FAD, es celebra a Sala Gaspar i guanya Armand Domènech, rebent els guanyadors de l'any precedent, Pedragosa i Pla Narbona, la menció d'honor.

¹⁰⁸⁹ Segons el *Llibre d'actes*, dia 24 de febrer de 1966, AHCASLL i *La Vanguardia*, 7 de juny de 1966, p.36, el Patronat estarà format per Joan Miró com a president a d'honor, Joan Prats, com a president executiu, substituït a la mort per Joaquim Gomis – un altre fidelíssim de Miró i molt actiu dins dels *Amics de Gaudí* –, per la presidenta del Cercle Mercè Llimona i encara per Amèlia Riera, Josep Llorens Artigas, Joan Teixidor, Owe Pelbjö com a secretari per a l'estranger i Bosch Cruañas com a secretari general. S'hi adjuntaran als anys Setanta la crítica Maria Lluïsa Borràs, el director de la Polígrafa Manuel de Muga i el més endavant director de la Fundació Miró Francesc Vicens.

¹⁰⁹⁰ *Llibre d'actes*, dies 24 de febrer i 24 de març de 1966, AHCASLL

¹⁰⁹¹ És només a partir d'aquesta edició que el premi passa a dir-se "internacional". Els artistes provenen d'Itàlia, Uruguai, Àustria, Suïssa, Alemanya, Dinamarca, Colòmbia, Argentina, França i Suècia.

l'italià Arnaldo Pomodoro.¹⁰⁹² Els altres mencionats són d'aquí : Marc Molins, Albert Coma Estadella i Angel Jové Jové.¹⁰⁹³ Des d'aquesta exposició, la qual segella el caràcter internacional del Premi, es fa evident el paper que aquest va jugar en l'entrada al país de les tendències d'arreu del món. «La participación de casi un millar de obras en cada convocatoria, provenientes de más de veinte países ha reanudado en un caudal de información constante que ha llegado a Barcelona, a Cataluña, cada año, de tantos lugares del mundo, a través de tantos artistas», subratlla Miralles.¹⁰⁹⁴

Aquesta perspectiva d'obertura al món fa que novament el podi de la concorreguda sisena edició —novament acollida al Palau de la Virreina— sigui estranger.¹⁰⁹⁵ La xarxa del premi s'amplia amb la creació de delegacions a Itàlia, Iugoslàvia, Txecoslovàquia, Àustria, Suïssa i Japó, i el catàleg s'enriqueix amb contribucions de Juan Antonio Gaya Nuño, Joan Teixidor, Gian Franco Arlandi, Jeromír Zemina i Georges Raillard. Alguns d'aquests crítics intervenen en un cicle de conferències celebrades al carrer del Pi en col·laboració amb l'Institut Francès i dedicades al dibuix i a l'art gràfic.¹⁰⁹⁶ Resulta, doncs, evident com el premi surt definitivament del seu caràcter de concurs per esdevenir una plataforma de debat i d'encontre a banda de, com hem dit, una porta d'accés per a artistes internacionals que mai s'haurien conegut a Espanya.

Les conferències i els escrits notables de crítica continuen en la setena

¹⁰⁹² Sobre el conegut artista italià vegeu la pàgina de la fundació que recentment va crear-se: <http://www.fondazionearnaldopomodoro.it/> (consultada el dia 18 d'abril de 2009).

¹⁰⁹³ El Jurat està format per Juan-Eduardo Cirlot, Alexandre Cirici, Cesáreo Rodríguez-Aguilera, Owe Pellsjö i Lluís Bosch. Vegeu *La Vanguardia*, 19 de maig de 1966, p.35 i 28 de maig de 1966, p.35.

¹⁰⁹⁴ MIRALLES, F., “Adéu, Premi Miró”, *La Vanguardia*, 5 de maig de 1987, p.41. Ja ho comentava Daniel Giralt-Miracle a “XI Premio Internacional de Dibujo Joan Miró”, *Destino*, 30 juny 1973, p.45, afirmant: «No hay lugar a dudas que la iniciativa del “Cicle d'Art d'Avui del Cercle Artístic de Sant Lluc” comencada en 1962, tiene una resonancia mundial innegable entre los concursos de dibujo».

¹⁰⁹⁵ Guanya al concurs de dibuix el iugoslau Zoran Radovic, amb mencions per als txecs Ladislav Novák i Jiri Kolár, per a l'italià Agostino Ferrari i encara una altra vegada per a Marc Molins. Guanya, en canvi, l'exposició de cartells, celebrada al FAD, el grafista Josep Baqués, segons s'explica a *La Vanguardia*, 11 de maig de 1967, p.30. Baqués havia guanyat el premi de dibuix de la col·lectiva social l'any 1962, com s'explica a *Josep Baqués: lirisme màgic*, (text original i recopilació d'escrits d'Albert Baqués; presentació de D. Giralt-Miracle), s.l., s.n., Gràfiques Alzamora, 2004, p.13 i 30-31, on es reproduïen dibuïxos realitzats a la sala d'apunts.

¹⁰⁹⁶ Segons el programa conservat a l'AHCASLL, hi hauran parlaments de Raillard sobre “Le dessin et l'imaginaire”, d'Arnau Puig sobre “El dibujo como medio de comunicación”, de Joan Ainaud sobre “El dibujo a la pintura medieval”, de Josep Vallés Rovira sobre “Dibujo y rebeldía” i d'Alexandre Cirici sobre “Dibuix i grafisme”.

edició.¹⁰⁹⁷ Dins del segon cicle de conferències sobre el dibuix i l'art gràfic sorprèn per la seva clarividència la intervenció al catàleg de Bosch Cruañas: «el dibuix és l'esquema, el paper és el seu ràpid suport. Per això, en aquesta època de l'electrònica, de computadors i ordenadors, el dibuix i el paper ens semblen d'una gran importància. Treballar per a un certamen de dibuix justifica avui, plàsticament, l'època de la cibernètica», afirma.¹⁰⁹⁸ L'absoluta consciència d'una relació del treball de l'artista amb el món actual torna a ser el *refrain*. De la mateixa manera la continuïtat del concurs de cartells subratlla novament la defensa d'un art no elitista que surti al carrer.¹⁰⁹⁹

Acompanyada per les esmentades iniciatives, aquesta nova edició premia tant espanyols com estrangers entre «un brillante conjunto en el que, dentro del espíritu de la convocatoria, presenta una anchosurosa variedad»¹¹⁰⁰, varietat tant d'estils com de països. Per primera vegada l'exposició esdevé itinerant, presentant-se a les galeries Il Giorno de Milà i Al Salotto de Como.

Aquesta entusiàstica acollida a l'estranger arriba en un any ple de significat en què se celebra a Barcelona una monogràfica sobre Miró en ocasió del seu 75è aniversari, que la ciutat tenia pendent des de feia molt de temps. El mateix Premi de Dibuix, els organitzadors del qual estan entre els protagonistes de la revaloració de Miró, no deixa de ser una forma d'homenatge al mestre.

El cada vegada més consolidat Premi continua l'any 1969 amb

¹⁰⁹⁷ Ofereixen unes conferències Josep Vallés sobre “Arte, Comunicación, Coexistencia y Subversión”, Arnau Puig sobre “Les materies en l'Art Nou”, Alexandre Cirici sobre “Significació del blanc i el negre” i Francesc Vicens sobre “El poder de la imatge en el món actual”.

¹⁰⁹⁸ BOSCH, LL., “Paper i dibuix en el Setanta-cinquè Aniversari de Joan Miró” dins *VII Premi de Dibuix Joan Miró*, Barcelona, 1968. Altres intervencions interessants al catàleg són per part de Maria Lluïsa Borràs, Joan Ainaud, Arnau Puig, Josep Vallés i el crític d'art txec Pavel Wtepanek.

¹⁰⁹⁹ Al concurs hi participen Alexandre Ferrer, Beth Galí, Tere Lladó, Joan Cabasa, Josep Maña, Margarida Aveel, Anna Alavedra, Marina Vilageliu, Antoni Padrós i el guanyen Michele Pousa i Francesc Casademont segons la memòria de l'any 1967-68, AHCASLL i *La Vanguardia*, 22 de juny de 1968, p.27.

¹¹⁰⁰ CORTÈS, J., “El VII Concurso Internacional de Dibujo Joan Miró”, *La Vanguardia*, 30 de juny de 1968, p.41. El primer premi del concurs de dibuix se l'emporta Coma Estadella i les mencions Cicvarek, Kubicek, Manolo Miralles, Costa Samsó. El premi acull artistes d'Alemanya, Argentina, Bulgària, Txecoslovàquia, Itàlia, Estats Units, França, Finlàndia, Japó, Suècia i Suïssa.

l'estructura articulada en dues exposicions: de dibuix, que torna a ser itinerant¹¹⁰¹ i de cartells, amb deixebles i professors de l'escola Eina.¹¹⁰² L'acompanyen el cicle de conferències, amb un esquema que es reafirma en la novena edició. Només canviarà la seu expositiva, ara el Col·legi d'Arquitectes, una institució a la qual se li ha de reconèixer una gran tasca en la promoció artística i que acollirà les quatre edicions següents, aprofitant-se de la fructuosa xarxa de relacions entre centres culturals fomentada pel Premi.¹¹⁰³

L'any 1970 guanya el Premi el belga Jean Marc Navez amb una obra que «supone un intento de fusión entre el dibujo tradicional y las posibilidades que ofrecen nuevos procedimientos»¹¹⁰⁴ i que demostra la capacitat del Premi de no cristal·litzar-se dins la línia informalista inicial. L'edició immediatament posterior serà anunciada per un cartell de Margarita Ibáñez, dedicat a última hora a Joan Prats, amb la mort del qual desapareix un dels principals promotors de l'obra mironiana.¹¹⁰⁵

El Premi, en contínua puixança, exposa l'any 1972 més de quatre-cents artistes de trenta països.¹¹⁰⁶ «La tónica predominante es la abstracta, aunque

¹¹⁰¹ Guanya el premi Masaji Yoshida i les mencions van a parar a Severando Cabrera, Miguel García i Lison, Ugo La Pietra, Ladislav Rusek. Pel que fa el catàleg, aporten les seves reflexions Maria Lluïsa Borràs, Joan Teixidor, Arnau Puig, l'italià Ricky Comi i Bosch Cruañas. Donen parlaments Arnau Puig sobre “És possible una anàlisi estructural de l'obra d'art”, Alexandre Cirici sobre “Plàstica de paper” i Francesc Vicens sobre “La línia a l'obra de Joan Miró”. Vegeu la circular del juny-juliol 1969, AHCASLL. L'exposició es repetirà l'any següent a la Oblastní Galerie Vysočiny v Jihlava de Txecoslovàquia.

¹¹⁰² El concurs, acollit per l'Institut Francès, premia la grafista Eugènia Vidal i Redondo i dóna la menció a Antonio Riera i Ubía, segons *La Vanguardia*, 9 i 15 de març de 1969, p.28 i 33 i la circular del mes de març de 1969, AHCASLL. El jurat estava constituït per Georges Raillard, Josep Pratmarsó, Francisco Castells, B.D. Smith, Miquel Grau i Vilella, Joan Prats, Amèlia Riera, Joan Teixidor, Josep Llorens Artigas i Bosch Cruañas. Recordem que l'escola Eina havia nascut poc abans, l'any 1967, com a destacament des d'Elisava d'uns professors que la institució d'inspiració catòlica considerava excessivament esquerrans. Entre aquests hi trobem Cirici i Bohigas que col·laboren en altres iniciatives del *Ciclo de Arte Hoy*. Sobre el naixement d'Eina vegeu RÀFOLS CASAMADA, A., “Cirici i l'ensenyament del disseny”, *Serra d'Or*, abril 1983, p.29.

¹¹⁰³ Recordem que l'any 1969 el COAC crida Joan Miró per realitzar una acció a la façana de la seva seu a la plaça de la Catedral.

¹¹⁰⁴ *La Vanguardia*, 23 de gener de 1970, p.25, 28 de maig de 1970, p. 29 i 21 de juny de 1970, p.45. Les mencions són per a Cardona Torrandell, Evarist Vallés, per al txec Boska i per a l'italià Mariani.

¹¹⁰⁵ La dedicatòria s'explica a les noves bases del concurs publicades a *La Vanguardia*, 21 de març de 1971, p.34. Pel que fa al Premi de Dibuix, el guanya Teodora Moisescu Stendl i les mencions s'atorguen a Spataru, Krista, Soltészova, Rautenstrauch. Els concursants exposen també a la Galeria Adrià a Barcelona i a Girona.

¹¹⁰⁶ Promoguda per un cartell de Paulo de Rocha – elegit entre els exposats a l'Institut Francès – el premi de dibuix veu la participació d'artistes des d'Itàlia, Hongria, França,

no escasseen las obras figurativas, éstas con ciertas preferencias por lo onírico y surrealizante».¹¹⁰⁷ El Col·legi d'Arquitectes enriquirà l'esdeveniment amb un cicle de cinema sobre mestres de l'art passat i recent. Si la dotzena edició¹¹⁰⁸ veu reparèixer en una activitat dels "Il·lucs" Soledad Sevilla (1944 –), antiga sòcia del Cercle des de 1963 a 1967, la tretzena¹¹⁰⁹ destaca per l'altíssima participació (581 artistes) i la creixent portada del projecte, anticipant l'expansió de l'edició successiva, l'última gestionada només pel Cercle i que abandona el COAC per traslladar-se a l'edifici de la recent Fundació Miró. La de 1975 és l'edició que segella definitivament les col·laboracions internacionals¹¹¹⁰, potser més per la solidaritat cap a la naixent Fundació Miró que com a reconeixement de l'extraordinària labor dels organitzadors, els quals aconseguiren mantenir

Portugal, Suïssa, Polònia, Txecoslovàquia, Colòmbia, Iugoslàvia, Anglaterra, Holanda, Alemanya, Mèxic, Àustria, Romania, Nova Zelanda, Argentina, Canadà, Finlàndia, Japó, Perú, Luxemburg, Suècia, Filipines, Uruguai, Bèlgica, Xile, Veneçuela, Costa Rica, Equador, Brasil, Guatemala, Egipte, URSS, USA, Marroc. Guanya Vittorio Tolu i destaquen, amb la menció, la romanesa Mircea Spataru, el francès Ekkehart Rautenstrauch, l'obra cinètica d'un altre italià, Manlio Mangano, i Christa Engesser, artista alemanya resident a Eivissa. "Premio «Joan Miró»", *El Noticiero Universal*, 7 de juny de 1972, p.35. De l'exposició se'n mostrarà una selecció a la Galeria Anne Barchet de Madrid.

¹¹⁰⁷ SANTOS TORROELLA, R., "Premio Joan Miró", *El Noticiero Universal*, 7 de juny 1972, p.35

¹¹⁰⁸ L'any 1973 es premia l'artista txeca Michaela Roubickova, autora d'una obra amb tècnica mixta amb llana enfilada i treballada en paper i calcografia. Les mencions es lliuren a R. Tur i Costa per un dibuix de gran precisió de traç, a dos veterans del premi Erwin Bechtold (per al qual remetem al catàleg de l'exposició realitzada a la Fundació Miró GIRALT-MIRACLE, D.; STACHELHAUS, H., *Bechtold: pintura gràfica, integració*, Barcelona, Edicions Destino, 1993) i Walter Tafelmaier i novament a la romanesa Mircea Spataru. *La Vanguardia*, 27 de gener de 1973, p.26. L'exposició es presentarà també a la Galeria Juana de Aizpuru de Sevilla i a la Sala Municipal Fidel Aguilar de Girona, segons *La Vanguardia*, 2 d'octubre de 1973, p.30.

¹¹⁰⁹ Guanya el Premi la italiana Anna Sanesi i les mencions són per a Walter Tafelmaier, Jerzy Grabowski, Ion Stendl i a Niebla. La més àmplia dimensió de l'exposició obliga a duplicar els espais entre la Capella de l'Hospital de la Santa Creu i el COAC. S'exposa a més a la Galeria Tolmo de Toledo, a la Sala Gosé de Lleida i la Fundação Calouste Gulbenkian de Lisboa. *La Vanguardia*, 27 de setembre de 1974, p. 28

¹¹¹⁰ L'exposició, que acull 477 dels 669 dibuixos presentats, serà promoguda per un cartell de Xano Armenter i guanyada per Franco Valsecchi, mentre les mencions són per a Jan Anto Pacak, Donato Colamartino, Joaquim Chancho i Joan Cruspinera. Col·laboren aquest any amb el Patronat les galeries D'Ars (Milà), Moderna Galerija (Liubliana), Pavel Stépanek (Praga), Japanese Artists Association, Inc. (Tòquio), Galerie Nice (Buenos Aires), Mario Oliveira (Lisboa), Uniunea Artistilor Plastici (Bucarest), Ausstellungsleitung Haus der Kunst, (Múnic), Ica (Londres), Zwiasek Polskich Artystów Plastyków (Varsòvia), Konstnärscentrum (Estocolm), Roger Bertmes (Luxemburg), Galería San Diego (Bogotà), Barry Cleavin (Christchurch, Nova Zelanda), Galería Juana de Aizpuru (Sevilla), Sala Pelaires (Palma de Mallorca), The National Gallery of Canada (Ottawa), Suomen Taiteilijaseura (Helsinki), Union des Artistes Peintres Bulgares (Sofia), Rodolfo Opazo (La Reina, Xile), Museo de Arte Contemporáneo "El Minuto de Dios" (Bogotà), Armando M. Sendin (Santos, Brasil), Galeria Arvil (Mèxic).

COCINA de lujo, baño de lujo, cerca y cancela para torres, puertas, verjas, y cancelas para torres. Llamar al Tel. 357-34-73.

XIII PREMI Internacional de dibujos. Joan Miró. Col·legi d'Arquitectos de Catalunya i Balears. Capilla ante Hospital de la Santa Creu, Barcelona. Julio-Agost 1974.

REPARACIONES reformas cuartos de baño, cocinas, lampistería, pintar, empapelar, terrazo, parkét, moqueta, carpintería, etc. Presupuesto sin compromiso. Contado y a plazos. Gama. Tel. 231-25-96.

OBRAS de urbanización, preciso me realicen una o todas las obras sin permita nor

XIII edició del Premi de Dibuix, celebrada a la Capella de l'Antic Hospital de San Pau (1974), cartells dels anys 1974 i 1975 i obra presentada per Joaquim Cancho al Premi de Dibuix de l'any 1975

constant la qualitat del Premi i augmentant-ne els participants. El naixement de la Fundació Miró feia sobreabundant la col·laboració del Cercle amb el Premi que ara havia trobat una seu ideal en l'edifici projectat per l'arquitecte Josep Lluís Sert, amic íntim de Miró i autor de la seva casataller de Mallorca. Des de l'edició de 1976 el premi agafa la seva autonomia, desapareixent una dècada després¹¹¹¹, i el Cercle, a partir de l'any 1980, crearà en substitució un propi Premi de Dibuix Sant Lluç.

2.2.2.2 EL TEATRE EXPERIMENTAL CATALÀ (T.E.C.)

Paral·lelament a les activitats del *Ciclo de Arte Hoy*, els anys seixanta continua la tradició teatral dins l'entitat. Al costat dels *Joglars*, un nou grup de teatre ocupa el lloc deixat vacant per l'ADB. Es tracta del Teatre Experimental Català, inspirat, com declara el mateix nom, en «un criteri de recerca de les noves formes expressives, de descoberta de les darreres tendències». ¹¹¹² En paraules de Francesc Balaguer «és un grup especialment format per gent jove, dedicat a fer exclusivament teatre en català i que intenta d'omplir un buit actual dins del teatre de cambra». ¹¹¹³

El T.E.C. acompanya les activitats de l'entitat des de 1963¹¹¹⁴ fins a 1969, mentre el Cercle celebra la gran estació del *Ciclo de Arte Hoy* i de les exposicions col·lectives d'agrupacions d'artistes de fora de Catalunya.

¹¹¹¹ Tornem a citar a propòsit un agut article de Miralles en què lamenta com la transformació del premi, passat a freqüència triennal i dirigit per un comissari extern, en destruirà l'esperit. *La Vanguardia*, 5 de maig de 1987, p.41

¹¹¹² FÀBREGAS, X., "Deu anys de teatre independent" dins *Teatre en viu (1969 – 1972)...* *Op.cit.*, p. 212

¹¹¹³ BALAGUER, F., "El Teatre Experimental Català", *Serra d'Or*, desembre 1963, p.36

¹¹¹⁴ De l'acollida se'n parla ja al *Llibre d'actes*, dia 10 de setembre de 1963, però es presenta com a Secció oficialment registrada al *Llibre d'actes*, dia 30 de gener de 1964, AHCASLL, arran d'una petició firmada, entre altres, per Carlota Soldevila i Bosch Cruañas. Sobre el T.E.C. vegeu també la memòria de l'any 1962-63 i 1963-64, AHCASLL.

Es tracta d'una etapa en què el Cercle es caracteritza per una gran voluntat de crear sinergies entre les diverses àrees del món artístic. L'escrit d'ingrés de la Secció afirma: «El Cercle Artístic de Sant Lluç a l'acollir els membres del T.E.C., vol demostrar una vegada més que creu que les formes més filtrades de manifestar-se espiritualment és necessari que facin una tasca conjunta. Per això hem dit que la nostra entitat necessita gent dinàmica, ja que per assolir aquesta sistemàtica de conjunt que aconseguixi justificar el perquè de la nostra cultura, és necessari un rigor en el treball i un indubtable equilibri en l'ètica operativa. El T.E.C. del Cercle Artístic de Sant Lluç posa en pràctica en les seves activitats el principi d'anar cap a unes majories selectes. La projecció espiritual d'una cultura, el seu vehicle més efectiu, no és altre que un equilibri gairebé diria que matemàtic entre la selecció i el major nombre que representi la mateixa».¹¹¹⁵

Aquesta voluntat de compromís es fa plenament visible en el T.E.C. que, actuant només en català i escollint els més actuals i provocadors artistes del teatre català i internacional, es proposa una veritable tasca divulgadora.

De fet, sovint les seves actuacions van acompanyades per unes sessions explicatives o uns col·loquis amb els autors, com en els casos del curset d'orientació teatral sobre Bertold Brecht o del cicle “Autors teatrals d'avui”.¹¹¹⁶ Se celebraren sessions de “teatre d'estudi” per als socis amb lectures de l'obra de Josep Rabasseda i Vicenç Marí *Judici ficció de dret i raó a quatre encartats promogut per unes sabates*, de *L'habitació* de Harol Pinter en la traducció de Manuel de Pedrolo, d'*El retaule* d'Ingmar

Segons un document datat d'11 de novembre de 1965 i conservat a l'AHCASLL en formen part Andrea Basseda, Nadala Batoste, Núria Feliu, Mercè Guamet, M. Dolors Muntané, Sefa Ponsatí, Alexandre Aixelà, Àngel Company, Ricart Font, Antoni Millà, Josep M. Minovas, Lluís Olivares, Pere Revoltós, Joaquim Riba, Modest Sala, Jaume Sisterna, Francesc Albroch, Carles Gimeno, Miquel Gimeno, Manuel Planas, Ernest Serrahima, Jordi Torras, Francesc Balagué, Vicenç Olivares. La carta de petició d'entrada es transcriu al *Llibre d'actes*, dia 30 de gener de 1964, AHCASLL.

¹¹¹⁵ Document mecanografiat datat de 4 de novembre de 1963, AHCASLL. No està firmat, tot i que sembla possible reconèixer-hi la mà de Bosch Cruañas.

¹¹¹⁶ Les trobades brechtianes són “Introducció a Brecht” per Helmut Wienchs, “La música en la obra de Brecht” per Antoni Ros i Marbà, “Montaje escénico de *L'obra de tres rals*” per Roda, “Comentaris a les seves obres *Santa Juana de los mataderos* i *La Bonanza de Sezuán*” per Olivares i Balagué, “Comentaris de les seves obres *Galileo Galilei* i *Mare Coratge*” per Balagué i Gil. Entre les sessions d'autors contemporanis, que tenen lloc els dies 17 i 22 de març de 1963, assenyalen la lectura comentada d'Alfredo Badia i Rafael Tasis de les seves obres *Penúltim silenci* i *Els profetes pessimistes*. Memòria de l'any 1962-63, AHCASLL

Bergman, de *La darrera cinta* i d'*Acte sense paraules* de Samuel Beckett, de la *Patent professional* de Luigi Pirandello, de *L'estrany Genet* de Gelderods, d'*Acompanyo qualsevol cosa* de Manuel de Pedrolo, de *La senyoreta Dudley* de B. Johnson, i d'*El general* i de l'*Èxode* de Baltasar Porcel.¹¹¹⁷ Novament un esperit divulgatiu anima els cicles dedicats a Luigi Pirandello, Josep Robrenyo i Salvat Papasseit.¹¹¹⁸

Així mateix, la tardor de 1965, es va organitzar un curs de formació teatral per als socis amb classes sobre muntatges, interpretació, dicció i fins i tot maquillatge.¹¹¹⁹

Representació de l'*Edip* pels actors del T.E.C. i programa dels espectacles *Els Justos* i *Calç i rajoles* (1964)

Les actuacions del T.E.C. no exclusivament per als socis sinó obertes al públic també destacaven com a selecció de pilars del teatre internacional desconeguts a Catalunya, d'autors catalans experimentals o d'obres que tractaven temes relacionats amb una situació d'opressió política i cultural semblant a la que travessava el país. Esmentem *Britànic* de J. Racine, *Les tres germanes* d'Anton Txèkhov, *Esperant a Godot* de Samuel Beckett, *La maleta* de Rafael Tasi, *El cambrer mut* de Harold Pinter i també *Situació bis* de Manuel de Pedrolo, conreador del teatre de l'absurd. També de Pedrolo l'any 1967 se'n va representar *Homes i no*¹¹²⁰, una vegada més acompanyada per una conferència de l'autor: el caràcter innovador del teatre de l'absurd dins d'un país que en l'últim decenni havia resultat exclòs de l'evolució del teatre internacional, feia necessari l'enquadrament de determinades obres. Així, acompanyada per unes conferències, serà també

¹¹¹⁷ Document mecanografiat sense data, document mecanografiat datat de 7 de setembre de 1965 i activitats de la temporada 1965/66, AHCASLL

¹¹¹⁸ Circular de les activitats 1967-68, AHCASLL, invitació a la vetllada per Salvat Papasseit i *La Vanguardia*, 31 d'octubre de 1963, p.31

¹¹¹⁹ *La Vanguardia*, 14 de setembre de 1965, p.38 i 18 de setembre de 1965, p.28

¹¹²⁰ Ja l'ADB havia estrenat l'obra l'any 1958. Vegeu FÀBREGAS, X., "Homes i no", *Serra d'Or*, juliol 1967, p.71.

la representació d'*Els Justos* d'Albert Camus en traducció de B. Espinosa i direcció de Vicenç L. Olivares.¹¹²¹

Reprenia la poètica de l'absurd ja de cara al *Teatre Viu* l'obra *Aquí en el bosc* de Brossa¹¹²² així com *Calç i rajoles*, també de Brossa, amb un llenguatge entre la paradoxal recerca de discontinuïtat i incomunicació.¹¹²³ A més, especialment significatives foren les posades en escena de l'*Edip* de Sòfocles en una adaptació de Carles Riba «de altura extraordinaria»¹¹²⁴ o encara un *Edip 67* de John Richardson que fou «para la escena barcelonesa la obra de más impacto y mayor atrevimiento presentada hasta la fecha».¹¹²⁵ Moltes d'aquestes actuacions foren repetides en altres llocs de Catalunya, amb una voluntat de portar el teatre de qualitat a les comarques responent al mateix esperit de divulgació de les gires de la *Coral Sant Jordi*.

Amb les seves lectures i representacions el T.E.C. continuava la tasca de l'ADB de difusió d'autors teatrals desconeguts a Catalunya i dels catalans que més patien l'ostracisme del Règim, una tasca per a la qual aviat el nom de Secció queda curt. Com havia passat amb altres grups, el T.E.C., motivant-ho amb raons de tipus econòmic que amaguen un comprensible desig d'autonomia, deixava el Cercle. «Malgrat que en tot hem rebut tota mena de facilitats per part de la junta del C.A. de St. Lluç i no podem sinó agrair la bona acollida que tots els nostres actes han tingut per part de la junta i socis de l'entitat, ens veiem obligats a comunicar-vos que a partir de finals de gener d'aquest any 1969 el nostre grup es dona de baixa com a Secció del Cercle», deia una carta de Vicent Olivares i Perju al president de l'entitat, un Pratmarsó tot just elegit, que no podia més que respondre: «ens dol no poder comptar en el futur amb el vostre grup de teatre per ajudar a

¹¹²¹ A la invitació conservada a l'AHCSLL s'hi detallen les conferències "El teatre d'Albert Camus i els justos" a càrrec de Vicenç Olivares, "La sinceritat en el teatre d'Albert Camus" a càrrec d'Obiols Vie i "Camus, testimoni d'un temps" a càrrec de Maria Aurèlia Capmany.

¹¹²² En col·laboració amb el Ciclo s'enllestí l'obra de Joan Brossa *Aquí en el bosc* a l'estudi del pintor i gravador Joan Abelló i Prat (1922 – 2008) a Mollet del Vallés. L'any següent l'obra es representarà en dues ocasions a les Sales del Cercle amb direcció de Josep Centelles i actuacions d'Aurora Gassó, Ernest Martínez, Núria Feliu i Encarnación Sugrañes.

¹¹²³ Dirigida per Vicenç Olivares, l'obra es representa abans per als socis i més tard al Palau de la Música Catalana, segons *La Vanguardia*, 7 de febrer i 27 octubre de 1963, p.26 i 52.

¹¹²⁴ *La Vanguardia*, 28 de maig de 1964, p.26

¹¹²⁵ *La Vanguardia*, 23 de febrer de 1967, p.57

mantenir la dinàmica del Cercle, però som realistes i diem que el perdre una Secció no representa perdre uns bons amics».¹¹²⁶

2.2.3 JUNTES DE POCA DURADA DAVANT EL DIFÍCIL REPTE DE CONVERTIR LA FRESCOR DE LES SECCIONS EN CONREU DE LA VIDA SOCIAL

Al començament dels anys seixanta el Cercle ja havia reorganitzat tots aquells elements de la seva vida social que el llarg tancament havia destrossat i, paral·lelament al lent redespertar intel·lectual d'Espanya i de Catalunya, vivia un dels seus moments més brillants. Com hem vist, els *Amics de Gaudí* recollien els fruits de la seva obra de conservació i divulgació i es multiplicaven les publicacions locals i nacionals sobre l'arquitecte. L'ADB adquiria un grau notable de maduració, tant que les golfes de Sant Lluç i el títol de Secció ja semblaven massa petits, així que el T.E.C. la substituïa com a Secció teatral del Cercle. Mentrestant continuava fidelíssima la *Coral Sant Jordi*, sempre triomfadora en les gires a l'estranger. En el vessant de les arts plàstiques el treball del *Ciclo de Arte Hoy* permetia reunir al carrer del Pi alguns dels artistes més interessants de l'informalisme català, i de la seva superació, a més dels crítics defensors de les tendències capdavanteres. El *Premi Internacional de Dibuix Joan Miró* projectava el nom de l'entitat a l'exterior.

Totes aquestes iniciatives injectaran un renovat dinamisme a les activitats internes del Cercle que, però, la ràpida successió de presidents farà difícil aprofitar.

Després de la dimissió de Guardans, l'any 1962 s'havia creat una Junta provisional, dirigida pel vicepresident Rafael Serrahima.¹¹²⁷ Aviat se'n reelegix una de nova on apareix un bon compromís entre uns veterans, representants de les sòlides arrels de l'entitat, i uns propulsors d'iniciatives decididament actuals. Entre els primers hi trobem el joier Ramon Sunyer en el càrrec de president, el també joier Rafael Serrahima en el càrrec de vicepresident i Francesc Socies en el de comptador. Els acompanyen l'actiu

¹¹²⁶ Carta de Josep Pratmarsó datada de 3 de febrer de 1969, AHCASLL. La carta de Vicenç Olivares data de 21 de gener de 1969.

¹¹²⁷ Per la presidència provisional de Rafael Serrahima vegeu *Llibre d'actes*, dia 14 de novembre de 1962, AHCASLL.

i incansable secretari dels *Amics de Gaudí*, Enric Casanelles al càrrec de tresorer, una figura de lligam entre tradició i novetat com la bibliotecària Mercè Llimona, i els dos dinàmics vocals Llucià i Llitjós.¹¹²⁸ Mentrestant desapareix de les sessions de Junta el consiliari Manuel Trens, molt probablement a causa de les tensions arran el conflicte en el si de la Fundació Güell i la dimissió forçosa del president Guardans. Hem vist com el mossèn havia defensat fervorosament la que considerava una brillant gestió de l'entitat i, doncs, no devia sentir-se en sintonia amb la nova Junta, elegida sota el desig de redreçar el “mal camí” agafat. Deu ser, doncs, per aquesta raó que a l'Assemblea del 18 d'octubre de 1963 dimiteix.¹¹²⁹

Un cert aire de novetat en la gestió del Cercle es confirma amb l'entrada a la Junta següent del crític Joan Cortès i Vidal com a vicepresident i, per proposta de Llucià, de Bosch Cruañas en el càrrec de secretari, càrrec que mantindrà durant els anys seixanta i bona part dels setanta, superat només per Joaquim Amigó en durada.¹¹³⁰ Sempre en la línia de renovació, Llucià, Bosch Cruañas, Valbuena, Balaguer, Cuscó i Montserrat Barenys enllesteixen un «comité ejecutivo el cual debe cuidarse de la organización de las actividades de la entidad».¹¹³¹

En aquest nou clima l'Estudi Llimona esdevé un laboratori d'experimentació «al cual siguen concurriendo un nucleo cada vez más importante de jovenes artistas, a los que nuestra entidad agradece la renovación que representa para la misma el contar siempre con la presencia de las más jovenes generaciones, que son las que proyectan de una forma sistemática la tradición artística y cristiana de nuestra entidad».¹¹³²

¹¹²⁸ Com s'explica al *Llibre d'actes*, dia 3 de desembre de 1962, AHCASLL, Ramon Sunyer havia estat elegit president d'honor i August Malveyhi president efectiu, però el segon renuncia i, en una segona votació entre Amigó i Sunyer, guanya aquest últim.

¹¹²⁹ La dimissió es fa efectiva el 10 de desembre. Arran d'una temporada de tensió, les relacions entre el mossèn i el Cercle tornen cordials i quan, en ocasió de la diada de Sant Lluç de 1964, es crida Trens perquè celebri la missa, aquest es nega a fer-ho perquè es tracta d'una tasca del consiliari (aleshores el Pare Jordi Llimona), però aclareix «que no es cregui que no accepto per qualsevol altra raó. Continuo conservant el Cercle amb el mateix afecte i bona disposició per ajudar». *Llibre d'actes*, dia 29 d'octubre de 1964, AHCASLL

¹¹³⁰ *Llibre d'actes*, dies 10 i 29 de desembre de 1963, AHCASLL

¹¹³¹ *Llibre d'actes*, dia 31 de gener de 1963, AHCASLL

¹¹³² Memòria de l'any 1962-63, AHCASLL

Dins d'aquest entusiasme, no obstant les dificultats econòmiques¹¹³³, caminen amb pas ràpid també les minúcies de la quotidianitat: l'any 1963 esdevé necessari un recompte de socis i la creació d'un nou registre, degut a l'escassa posada al dia i a l'ambigüitat entre socis de primera i segona etapa, una operació realment útil atès que es passa de 862 a 656 socis.¹¹³⁴ Així mateix, comença un pla de rehabilitació de les sales d'apunts.¹¹³⁵ Els fruits de les millorades condicions de treball es veurien durant la primavera en la col·lectiva social de dibuix¹¹³⁶, una de les moltes activitats plàstiques que es van desenvolupant paral·lelament a les ja esmentades del *Ciclo de Arte Hoy*.

De fet, si desafortunadament fracassa la possibilitat d'una exposició d'obres de Miró, la qual hauria estat la primera significativament personal des de la guerra¹¹³⁷, nombrosos socis tindran la possibilitat d'exposar¹¹³⁸, mentre que, al costat del cicle "L'art i l'home d'avui", s'organitzen altres conferències i projeccions.¹¹³⁹

La regularitat de les activitats es veu, però, dificultada per la falta de continuïtat a la Junta: el dia 14 d'agost de 1963 mor el president Ramon

¹¹³³ El març 1963 hi ha un augment de quotes, ben acceptat pels socis en consideració del mal moment econòmic. Es passa a 25 pessetes per als socis de l'Estudi Llimona i 50 pessetes als externs. Memòria de l'any 1962-63 i *Llibre d'actes*, dia 28 de març de 1963, AHCASLL

¹¹³⁴ Se'n parla ja al *Llibre d'actes*, dies 30 de gener de 1961 i 10 de setembre de 1963 i a la memòria de l'any 1962-63, AHCASLL. El nou *Llibre de registre de socis* data de 1964. Sembla que en ocasió del recompte s'hagués eliminat algun nom no desitjat. Això va crear i segueix creant molts problemes en la definició dels socis de l'entitat en cada etapa.

¹¹³⁵ *Llibre d'actes*, dies 29 de desembre de 1963 i 4, 18 i 31 de gener de 1964, AHCASLL

¹¹³⁶ Bases datades de març de 1963 i Circular d'activitats del mes d'abril - curs 1963, AHCASLL

¹¹³⁷ Segons el *Llibre d'actes*, dies 31 de gener i 10 de setembre de 1963, AHCASLL, Miró dona suport al projecte, el qual, però, amb la mort de Sunyer, qui se n'ocupava, se suspèn i només es podrà realitzar amb gestions delicades que Joan Prats farà personalment a la Diputació.

¹¹³⁸ Exposen Lluís Pessa, Montserrat Jornet, Dolors Llambies i Carme Mestres conjuntament, i encara Josep Cegarra i Josep M. Guerrero. Vegeu el *Llibre d'actes*, dies 18 de gener i 23 de febrer de 1963, circular d'activitats del mes de febrer i març - curs 1963, memòria de l'any 1962-63, els catàlegs *Exposició L. Pessa, Cercle Artístic de Sant Lluç, Pi n.16, Barcelona*, 1963; *José Cegarra - José M. Guerrero: pintura, Cercle Artístic de Sant Lluç, Pino, 16, Barcelona*, 1963, AHCASLL i *La Vanguardia*, 30 de març de 1963, p.25.

¹¹³⁹ Se celebraran conferències de Rodríguez-Aguilera sobre "La pintura de Rafael Zabaleta", de Josep M. Nunes sobre "Cine evasión, cine intención" i del psicòleg Carles Muñoz Espinalt sobre "Maspons i Anglasesell, psicologia d'un home líder" i es projectaran "Món i creació Miró" - el fotoscop Gomis-Prat - i altres documentals d'art. *Llibre d'actes*, dies 18 de gener i 20 de març de 1963, circular d'activitats del mes de febrer - curs 1963, circular d'activitats del mes d'abril - curs 1963 i memòria de l'any 1962-63, AHCASLL. Per finançar aquestes activitats els "llucs" comencen a demanar subvencions a les institucions públiques. *Llibre d'actes*, dia 11 d'octubre de 1963, AHCASLL

Sunyer, saludat amb una missa cantada per la *Coral Sant Jordi*.¹¹⁴⁰ A la seva mort el substitueix l'aleshores vicepresident Rafael Serrahima que s'havia format a Sant Lluç seguint la tradició familiar ja que era fill de l'il·lustre advocat president de l'entitat a la preguerra.¹¹⁴¹ De fet Serrahima havia presidit, entre 1962 i 1963, totes les reunions de la Junta que havien tingut lloc a casa del mateix Sunyer, malalt i impossibilitat per dirigir-les. Si bé tampoc ell gaudia de bona salut, accepta l'encàrrec per amor al Cercle per «contribuir, en la mesura de les meves forces, a què l'ideal de germanor que va inspirar els seus fundadors quan el crearen en aquell ja llunyà any 1893 sigui tothora una realitat ben viva entre els membres del Círcol».¹¹⁴² Sota la seva presidència s'inaugura una col·lectiva social d'escultura i pintura on, segons la memòria d'aquell any, «había una importante aportación de las tendencias más avanzadas dentro de la plástica de nuestro tiempo»¹¹⁴³, afirmació potser certa si pensem que l'activitat del *Ciclo de Arte Hoy* i del *Premi Internacional de Dibuix Joan Miró* anaven atraient forces noves i estimulants l'experimentació.

Paral·lelament a aquesta suposada millora del nivell de l'activitat expositiva de l'entitat, torna a plantejar-se el tema del canvi estatutari i a crear-se novament aquella comissió que «ya existió y estuvo reuniéndose... però el Sr. Guardans... no permetió que continuaran».¹¹⁴⁴ De fet les reformes de democratització de l'Estatut, inclosa l'eliminació del Cos Fundador¹¹⁴⁵, no es realitzaran fins l'any 1977 i el nou Estatut presentat l'any 1965 sota la presidència de Mercè Llimona només acatava les noves lleis d'associacions i, a banda de les mínimes diferències amb el de l'any 1923, hi ressaltava

¹¹⁴⁰ *Llibre d'actes*, dia 3 d'octubre de 1963, AHCASLL. Sobre Sunyer, vicepresident ja l'any 1917 amb la Junta presidida per Lluís Serrahima i que torna a ocupar el càrrec amb la reobertura de l'entitat, sent-ne un dels propulsors, vegeu CIRICI, A., "En la mort de Ramon Sunyer", *Serra d'Or*, novembre 1963, p.39-40.

¹¹⁴¹ La seva primera aparició oficial és en l'última exposició abans del tancament de l'any 1936. En una carta conservada a l'AHCASLL i datada de 1963 Rafael Serrahima declara haver entrat al Cercle l'any 1927.

¹¹⁴² Memòria de l'any 1962-63, AHCASLL

¹¹⁴³ Vegeu el *Llibre d'actes*, dia 11 d'octubre de 1963, AHCASLL, on s'explica també que es demanen a l'Ajuntament 10.000 pessetes per dur a terme l'exposició.

¹¹⁴⁴ Així ho afirma Hermenter Serra i Budallés al *Llibre d'actes*, dia 17 d'octubre de 1963, AHCASLL. Reclamen la urgència del canvi d'Estatut tant un veterà com Camps Arnau com el jove Rodés.

¹¹⁴⁵ *Llibre d'actes*, dia 17 de febrer de 1964, AHCASLL

només el fet que s'havia hagut d'escriure en castellà.¹¹⁴⁶ Tot i la impossibilitat d'un canvi llibertari en un tan difícil moment històric, el desig d'un nou Estatut és simptomàtic d'una voluntat de modernitat i d'una posició polèmica respecte a la falta de democràcia de tota una època.

Aquest sentiment de renovació no està en contradicció amb el cultiu d'una disciplina transmesa de generació en generació i que comptava amb una llarga tradició dins de l'entitat com era la joieria, que havien representat al Cercle noms com els Masriera, Sunyer o els Serrahima. És probablement per idea del president Rafael Serrahima que l'any 1963 el Cercle s'encarrega del *1er Salón Reunión de la Joya* promogut per Boter.¹¹⁴⁷ Serà una de les últimes iniciatives del joier com a president ja que l'any següent Mercè Llimona de Escalas el substitueix degut a un empitjorament de la seva malaltia.¹¹⁴⁸

2.2.4 LES PRESIDÈNCIES DE MERCÈ LLIMONA I RAFAEL SOLANIC: UN NOU CONSILIARI, AGRUPACIONS D'ARTISTES I FERVENTS CATALANISTES REVIFEN UNA RUTINA SOCIAL PERTORBADA PEL DÈFICIT ECONÒMIC

Mercè Llimona no era una cara nova al Cercle ja que era filla i neboda dels fundadors més emblemàtics de l'entitat: Joan i Josep Llimona. És probablement pel pes de tanta tradició que una dona obté la presidència dins d'una entitat sempre dominada per figures masculines. D'altra banda, els anys seixanta el nombre de sòcies havia augmentat considerablement i algunes d'elles començaven a ocupar posicions rellevants. Hem vist com un

¹¹⁴⁶ Segons demanava el *Butlletí Oficial de la Província de Barcelona* de l'11 de gener de 1965, s'adapten els articles 1, 15 i 25, o sigui s'explicita que l'estatge de l'entitat es troba al Palau Castell de Ponç, que el seu àmbit d'acció és el barceloní i que la Junta Directiva té el poder de convocar una Junta General Extraordinària quan en vegi la necessitat. A més, es defineix l'estat econòmic de l'entitat en un patrimoni de 75.000 pessetes comptant la biblioteca i el mobiliari. Així mateix, es declara que l'entitat se sustenta amb les quotes, subvencions i donacions i que el límit de pressupost anual és de 180.000 pessetes i finalment que, en cas de tancar-se l'entitat, els seus béns es lliuraran a entitats benèfiques. Formen la comissió que s'ocupa del nou Estatut Elias, Casanellas, Olivares i Farré.

¹¹⁴⁷ *Llibre d'actes*, dia 17 d'octubre de 1963, AHCASLL. Inicialment semblava que al Cercle li pertoquessin per l'assessorament 30.000 pessetes, xifra important, donades les finances escasses de l'entitat, però, finalment, no va ser així.

¹¹⁴⁸ En l'acta de la reunió de compromissaris del dia 10 de desembre de 1963, AHCASLL, escrita de manera confosa, sembla que Serrahima s'oposi a les noves nòmines perquè no havia dimitit, però en una successiva reunió del dia 20 la votació confirma l'elecció de Mercè Llimona.

grup de matrones és el veritable motor econòmic i organitzatiu de l'ADB i entre els compromissaris que donen el vot a Mercè Llimona hi trobem Amèlia Riera, protagonista del *Ciclo de Arte Hoy*, i Montserrat Barenys, combativa vocal dins la Junta Guardans.

Signe, doncs, d'una continuïtat en la tradició de famílies fundadores i d'una novetat en l'obertura femenina de l'entitat, l'elecció de Mercè Llimona és més que reeixida. La carismàtica hereva Llimona, que com a il·lustradora «va arribar a crear una imatge amable que acompanya històries per ser mirades i explicades»¹¹⁴⁹, com a presidenta persegueix amb determinació nombrosos reptes, amb l'ajuda d'una Junta on trobem estimadors i propulsors del Cercle com Joan Cortès, Bosch Cruañas, Joaquim Llucià i el futur president Enric Llimona i Raymat (1919 – 1999), germà de Mercè Llimona.¹¹⁵⁰ Sota la seva presidència s'aconsegueix concloure la turbulenta restitució de la biblioteca i es continua lluitant, si bé sense resultats, dins del Patronat de la Fundació Güell. També es treballa per a una millora de la situació econòmica i, gràcies a les donacions de molts socis i de la Junta, a què se suma una subvenció de l'Ajuntament de 100.000 pessetes, se salda el deute amb la Caixa de Pensions contret l'any 1951-52.¹¹⁵¹ La menys ajustada situació econòmica permetrà l'arribada del

¹¹⁴⁹ SALA, T.M., “El cercle artístic i familiar dels Llimona” dins CARBONELL, M. (coord.), *Núria Llimona*, Barcelona, Associació Promotora del Centre de Cultura de Dones Francesca Bonnemaison, 2004, p.11-14. Sobre el treball com a il·lustradora de Mercè Llimona, vegeu CASTILLO, M., *Mercè Llimona*, Barcelona, Biblioteca de Catalunya, 2007 i la nota necrològica VÉLEZ, P. “Un record de la il·lustradora Mercè Llimona (1914 – 1998)”, *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Sant Jordi*, Barcelona, 1998, p.334-336 i per a fragments de la història de la família Llimona de la mà de la presidenta vegeu les memòries LLIMONA, M., *No m'oblidis. Diari d'una col·legiala*, Barcelona, Destino, 1995.

¹¹⁵⁰ Ocupen respectivament els càrrecs de vicepresident, secretari, vocal i bibliotecari. Completen la Junta el tresorer Hermenter Serra, el comptador Joan Causadias i els vocals Miguel Farré i Josep Llitjós. *Llibre d'actes*, dies 10 de desembre de 1963 i 2 de gener de 1964, AHCASLL. La Junta serà ratificada l'any següent amb l'excepció de Llitjós que deixa voluntàriament el càrrec, substituït per l'escultor Rebull. *Llibre d'actes*, dia 12 de novembre de 1964, AHCASLL

¹¹⁵¹ *Llibre d'actes*, dia 3 de desembre de 1964, AHCASLL. Promourà la gestió de la subvenció Gambús, a qui el Cercle agrairà nomenant-lo soci d'honor. *Llibre d'actes*, dia 28 de gener de 1965, AHCASLL. Segons una entrevista al president Guardans (*La Vanguardia*, 13 de juny de 1959, p.25), el deute ja s'havia sanat amb la subhasta de l'any 1959, comentari que havia de resultar massa optimista. De fet, segons el *Llibre d'actes*, dia 13 de juny de 1952, AHCASLL, al deute amb la Caixa s'havia sumat al que el Cercle tenia amb molts socis: 5.000 pessetes amb Renart i amb Vidal; 5.200 amb Llobet; 2.000 amb Malvehy, Reynals, Pau i Rossend Riera; 1.000 amb Sunyer, Camps Arnau i Mora. *Llibre d'actes*, dia 7 de gener de 1958, AHCASLL. Al *Llibre d'actes*, dia 28 de març de 1963, AHCASLL es diu que s'ha saldat part de l'aval del préstec hipotecari. Tot i així nombrosos benefactors continuaran sanant els dèficits de caixa en el decurs dels anys.

telèfon al Cercle i l'acabament de les obres de millora de la il·luminació del cada vegada més concorregut Estudi Llimona, on l'escultor Joan Rebull, esdevingut vocal, proposa la realització d'unes classes de pintura i d'escultura de les quals en seria professor.¹¹⁵²

L'animació de les sessions d'apunts porta a la decisió d'oficialitzar l'exposició de dibuix que s'anava repetint al llarg dels anys en la diada de Sant Jordi amb la creació d'un concurs per als titulars de l'Estudi.¹¹⁵³

No sense un encès debat, se soluciona mentrestant la qüestió de la successió de Trens al càrrec de consiliari amb l'elecció del Pare Jordi Llimona i Barret (1924 – 1999).¹¹⁵⁴ Teòleg heterodox, autor de textos de reflexió teològica tenyits de llenguatge poètic, destacat activista antifranquista i referent per als cristians esquerrans, el caputxí Jordi Llimona era nét de l'escultor Josep¹¹⁵⁵ i fill del pintor Rafael. Representava, doncs, la fidelitat de les històriques famílies fundadores dins del Cercle.¹¹⁵⁶ No obstant aquest element de continuïtat, el nou consiliari fou tot el signe d'una renovada perspectiva. Seguidor del Concili Vaticà II¹¹⁵⁷, el pare Llimona va desenvolupar un ideari propi que el va enfrontar amb la jerarquia eclesiàstica i al poder constituït. Defensor de la separació dels poders civil i

¹¹⁵² *Llibre d'actes*, dia 19 de novembre de 1964, AHCASLL. Reelegit l'any següent, s'assessorarà amb els batlles Savall i Samaniego per a una reforma de l'Estudi Llimona i una professionalització dels models. *Llibre d'actes*, dia 14 de gener de 1965, AHCASLL.

¹¹⁵³ El "premi d'estímul" de les dues primeres edicions, ofert respectivament per Josep M. Soler i per Benavent, anirà a parar a Joan Rovira i a Sebastià Forné. Memòria de l'any 1963-64 i *Llibre d'actes*, dies 9 de gener, 20 i 27 de febrer i 19 d'octubre de 1964, AHCASLL.

¹¹⁵⁴ Vegeu el *Llibre d'actes*, dies 13 de febrer, 31 de juliol i 29 d'octubre de 1964 i memòria de l'any 1963-64, AHCASLL. A la nominació respon agraït en una carta del dia 19 d'octubre, AHCASLL.

¹¹⁵⁵ Aquest el retrata encara de nen, l'any 1927, en un bust de marbre de col·lecció particular, reproduït a DOÑATE, M. (coord.), *Joan Llimona (1860 – 1926), Josep Llimona (1864 – 1934)... Op.cit.*, p.151.

¹¹⁵⁶ Un breu retrat es troba als necrològics "Muere el padre Jordi Llimona, el capuchino conocido por su compromiso social y político", *La Vanguardia*, 12 de setembre de 1999, p.53 i "Mor Jordi Llimona, caputxí autor de valents assajos", *Avui*, 12 de setembre 1999, p.56. El Pare havia col·laborat sovint amb aquest últim periòdic.

¹¹⁵⁷ N'il·lustra el contingut als "Il·luc" en la conferència "El missatge del Concili als Artistes", celebrada el dia 8 de març de 1966. *Llibre d'actes*, dia 4 de març de 1966, AHCASLL. A més de demanar als artistes: «no rehuséis poner vuestro talento al servicio de la verdad divina», hi demostra també la seva autonomia respecte al missatge del concili explicant com: «no podemos negar que la "expresión extraña o desagradable" de la cual habla el mensaje [del Concili] en sentido negativo, puede ser también arte y puede tener un contenido de belleza que le de carta de nacionalidad en el mundo de lo estético. Cualquier expresión, sea cual sea, es siempre arte mientras salga de un hombre que busca en la sensible manifestación de lo recóndito». Text mecanografiat de la conferència, AHCASLL.

religiós¹¹⁵⁸, de l'accés de la dona al sacerdoci i d'una sexualitat lliure, representava un canvi evident respecte a mossèn Trens, home modern, fins i tot proper a alguns aspectes del Concili, però perfectament còmode dins l'Església més oficial. Es tracta d'un canvi que s'ha de contextualitzar en la nova postura de l'Església catalana dels anys seixanta, anys en els quals, contra el bisbat espanyol que havia representat el sector més immobiliària del Concili Vaticà II, comencen a enfrontar-se uns clergues antifranquistes: al novembre del mateix any es remunten les emblemàtiques declaracions a *Le Monde* de l'Abat Escarré.

El Cercle recollia nombrosos catòlics favorables a la postura oberta d'un bon sector de l'església barcelonina i l'elecció de Pare Jordi Llimona es podria llegir en aquest sentit. D'altra banda, s'ha de dir que justament l'àmbit de les arts és on Trens mostra la seva faceta més oberta i que el Pare Jordi Llimona no intervindrà d'una forma tan intensa en les qüestions estètiques. Per tant, es tractava d'un canvi principalment simbòlic per a un Cercle desitjós de manifestar la seva faceta bel·ligerant en un moment històric que semblava demanar un posicionament. D'altra banda, després d'un molt breu allunyament degut a la qüestió Guardans-Fundació Güell, Trens reprèn novament les relacions amb l'entitat i l'any 1965 antic i nou consiliari il·lustraran les respectives idees en dues conferències titulades "L'església i l'art" i "L'art i els artistes en el món actual".¹¹⁵⁹

Al costat de les conferències segueixen duent-se a terme les exposicions. Si l'any 1963 es conclou amb dues d'individuals de Vicens Olivares i de Ricart¹¹⁶⁰, són les col·lectives les que dominen des de 1964. Mentre un bon grapat de socis participa a la primera MAN64¹¹⁶¹ la temporada expositiva del Cercle s'inaugura el 18 de gener amb l'exposició de l'Escuela de

¹¹⁵⁸ Exposa aquestes idees a LLIMONA, J., *L'Església i l'Estat*, Barcelona, Dalmau, 1963.

¹¹⁵⁹ Memòria de l'any 1964-65, AHCASLL. Aquella primavera, el Pare Jordi donarà un altre cicle de conferències titulades "Llibertat religiosa", "Església, ecumenisme i concili" i "Projecció de l'ecumenisme en el món de l'art i de la cultura". Invitació, curs 1963-64, AHCASLL

¹¹⁶⁰ El primer exposa el novembre 10 dibuixos de tinta negra. *Circulo Artístico de Sant Lluc, calle del Pino 16, Barcelona, del 12 al 26 de novembre de 1963*, Olivares expone, 1963 i memòria any 1963-64, AHCASLL. El segon exposa unes escultures entre les quals destaca l'obra "Estudi de la Porta de la Consciència". *Invitació de la III exposició d'escultura Ricart. Estudi de la porta de la consciència*, 1963 i memòria de l'any 1962-63, AHCASLL

¹¹⁶¹ *Libre d'actes*, dies 7 de novembre de 1963 i 9 i 16 de gener de 1964, AHCASLL i *La Vanguardia*, 14 de gener de 1964, p.24

Zaragoza¹¹⁶², que havia entrat en contacte amb el Cercle a través d'Otelo Chueca. Formada per Borobio, Dorado, Ibañez, Lagunas, Moreno, Sahún, Santamaría i Vera, l'Escuela de Zaragoza fou propulsora d'un informalisme aspre, justificat quasi pel caràcter de la terra d'origen: «un afán de vida y expresión acentúa los rasgos de lo aragonés, tan poco propicio a evadirse soñando, y una necesidad de dar solidez y consistencia a la materia les lleva en arte, a la densidad sin excesivo refinamiento, a la construcción sin merma de su valor expresivo», s'explica al catàleg de l'exposició. La projecció de documentals d'art de cineastes del grup aragonès acompanyaran les pintures.¹¹⁶³ El fet mostra com l'activitat expositiva del Cercle reflecteix ben bé algunes de les exigències artístiques d'aquells anys: d'una banda, el voler trencar les rígides barreres entre les diferents disciplines, d'altra banda, l'estructurar-se en agrupacions, agermanades més aviat per un projecte lluitador comú que per paral·lelismes estilístics.

El Cercle manifesta l'aspiració de crear una xarxa operativa: «nuestra Entidad con estos contactos quiere entablar relaciones con los más importantes núcleos artísticos de nuestro país, estrechando los vinculos que nos unen, y haciendo del arte un medio de comunicación intensivo».¹¹⁶⁴

Seguint aquest projecte, molts són els col·lectius d'artistes que participen al *Premi Internacional de Dibuix Joan Miró* i alguns d'ells tornen a exposar a l'entitat. N'és un exemple el *Grup Cogul*, que «en 1954 cuando se constituyó en Lérida... fue como una avanzada en el clima apaciguado de esta capital».¹¹⁶⁵ Guardonat amb la menció especial del Jurat de la tercera

¹¹⁶² *Llibre d'actes*, dia 16 de gener de 1964, AHCASLL i *La Vanguardia*, 17 de gener de 1964, p.21, 23 de gener de 1964, p.24, 2 de febrer de 1964, p. 50

¹¹⁶³ Es realitzarà el dia 26 de gener segons diu la memòria de l'any 1963-64, AHCASLL.

¹¹⁶⁴ Memòria de l'any 1963-64, AHCASLL. Sobre el significat de les agrupacions s'interroga també Perucho, a propòsit del *Ciclo de Arte Hoy*. «¿Qué es lo que justifica la existencia de los grupos? La respuesta no es sencilla», ens diu, si bé «hay que tener en cuenta que el arte es, entre otras cosas, comunicación. Al principio, la comunicación deviene difícil, y es preciso vencer la resistencia pasiva de la gente». És així com «la lucha por la comunicación determina con seguridad los grupos de elementos afines, cuya eficacia tiende, con más o menos fortuna, a imponer un criterio nuevo». PERUCHO, J., “El Ciclo de Arte Hoy”, *Destino*, 3 d'octubre de 1964, p.52. Es fa eco d'aquestes reflexions Vicente Aguilera Cerni al primer dels *Cuadernos del Ciclo de Arte Hoy* (p.2): «[grupo] significa poder de convivencia, de apoyo reciproco, de solidaridad» sense comptar que els grups «trasladen sus experiencias individuales hasta un horizonte más amplio».

¹¹⁶⁵ GARRUT, J.M., *Dos siglos de pintura catalana... Op.cit.*, p.420. Una descripció de la poètica dels components del grup lleidatà, constituït per Albert Vives i Iglesias (1926 –), Ernest Ibañez i Neach (1920 –), Àngel Jové i Jové (1940 –), Víctor P.Pallarés (1933 –),

edició del premi mironià, el novembre del 1964 el grup presenta les seves obres a les sales del carrer del Pi.¹¹⁶⁶ Emmarcada en l'esmentat projecte d'interconnexió entre artistes, «l'exposició del Grup Cogul al Cercle Artístic de Sant Lluç, posa de manifest d'una forma palesa la inquietud de la nostra Entitat per projectar una veritable comunicació entre les col·lectivitats d'artistes. Si l'any darrer varen exposar a Sant Lluç els components del Grup de Saragossa, avui ho fa el Grup Cogul de Lleida, com més endavant ho farà el Grup Castella de Madrid». La insistència en el projecte d'una xarxa d'artistes es deu a la convicció que «el grup és necessari en tots els temps, i més avui, quan l'acció que es necessita per projectar l'art, deu ser radical i didàctica».¹¹⁶⁷ Dins d'aquest esperit exposa els inicis de 1965 el Grupo Castilla 63¹¹⁶⁸ que recull artistes madrilenys tan figuratius com no figuratius¹¹⁶⁹ i el setembre els artistes de Sòria reunits sota el nom de SAAS.¹¹⁷⁰

Mentre que l'esperit de viu intercanvi dinamitza fins i tot l'annual col·lectiva social, tradicionalment arrelada a un esperit de germanor societària més que a una precisa poètica comuna¹¹⁷¹, també dins l'entitat es creen agrupacions. Neixen el grup *Sino*, que recollia els més joves assistents de l'Estudi Llimona (Bielsa, Causadias, Clouet, Fibla, Guerrero, Llopis, Turegano) «bajo el común sentimiento de adhesión a la pintura figurativa, sin otro vínculo entre los que lo forman —aparte del de la amistad— que el del reconocimiento del mundo visible como estímulo y objetivo del arte

Jaume MinGüell i Miret (1922 –) i Albert Coma i Estadella, es troba a PORTA VILALTA, L., “Lérida: las actividades del grupo de pintores abstractos Cogul”, *La Vanguardia*, 4 d'abril de 1965, p.41. Vegeu també CORTÈS, J., “El grupo Cogul y el Pop Art”, *La Vanguardia*, 6 de desembre de 1964, p.51 i CIRICI, A., “La plàstica jove a Lleida i a Tortosa”, *Serra d'Or*, abril 1964, p.27-29 i encara “El “Grup Cogul” de Lleida a Barcelona”, *Serra d'Or*, gener 1965, p.41.

¹¹⁶⁶ *Llibre d'actes*, dies 25 de juny i 12 i 19 de novembre de 1964, AHCASLL i *La Vanguardia*, 4 de novembre de 1964, p.27 i 11 de novembre de 1964, p.25

¹¹⁶⁷ Text mecanografiat sense data, suposadament de l'any 1964, conservat a l'AHCASLL

¹¹⁶⁸ Els presenta al catàleg Carlos Antonio Areán. *Llibre d'actes*, dies 12 de novembre de 1964 i 21 de gener de 1965, AHCASLL

¹¹⁶⁹ El componen Onésimo Anciones, Julio Plaza, Prior, Lluís García Núñez, Elena Asins, Víctor Ventura i Miguel Pinto, introduïts al catàleg per Carlos Antonio Areán. Areán n'explica detalladament la poètica a *Grupo Castilla 63*, 1965, AHCASLL.

¹¹⁷⁰ Es tracta de Nadia Werba, Molinero Cardenal, Antonio Ruiz i Ulisses Blanco. *Llibre d'actes*, dies 26 de setembre de 1965 i 14, 16, 17 i 24 de febrer de 1966, AHCASLL i *La Vanguardia*, 15 de febrer 1966, p.24 i 19 de febrer de 1966, p.28

¹¹⁷¹ Memòria de l'any 64-65 i *Col·lectiva Pintura i Escultura, Cercle Artístic de Sant Lluç, Pi n.16, Barcelona, del 24 Octubre al 7 Novembre 1964*, AHCASLL

bidimensional». ¹¹⁷² El segueix a breu distància el grup *Garrigots*, format per Joan Canals i Huguet (1941 –), Agustí Cisteré i Santin (1946 –), Joan Nonell i Serra (1923 –) ¹¹⁷³, els mateixos artistes que l'any següent exposaran com a grup *Esbós*. ¹¹⁷⁴

Les agrupacions, tant figuratives com abstractes, dominen, doncs, el programa expositiu d'un Cercle segurament contagiats per l'efervescència artística de la Barcelona d'aquells anys, a la qual els "llucs" contribueixen activament amb les MAN i el *Premi Internacional de Dibuix Joan Miró*.

Al costat de l'informalisme, començaven a aparèixer altres opcions: recordem que mentrestant l'exposició itinerant MENTE (Muestra Española Nuevas Tendencias Estéticas) dona la volta a Catalunya; l'any 1965 al Col·legi d'Arquitectes de Catalunya i Balears té lloc l'*Exposición Crónica de la Realidad*, en què participen Artigau, Cardona Torrandell, Carlos Mensa, i Equipo Crónica, tots ells artistes escollits pels comissaris Aguilera Cerni i Rodríguez-Aguilera per la seva pintura realista i compromesa. L'any següent a la Sala Gaspar es presenta *Nuevas Expresiones* amb obres d'Arranz-Bravo, Josep García Martín, Pedro Giralt, Sílvia Gubern, Àngel Jové, Rafael Bartolozzi, Robert Llimós, Antoni Padrós, Josep Puiggròs, Gerard Sala i Josep Maria Sergimon, mentre a l'Institut Nord-americà s'obre la col·lectiva *Tendència essencialista*. ¹¹⁷⁵

¹¹⁷² CORTÈS, J., *El Círculo Artístico de Sant Lluç presenta: Grupo Sino*, 1965, AHCASLL. Del naixement del grup se'n parla al *Llibre d'actes*, dia 21 de gener de 1965 i de la seva primera exposició a l'entitat, inaugurada el 23 de maig de 1965, a la memòria de l'any 1964-65, AHCASLL. El grup exposarà l'agost a Mollet del Vallès. *La Vanguardia*, 30 de maig 1965, p.51 i 15 d'agost de 1965, p.21

¹¹⁷³ *Llibre d'actes*, dia 26 de setembre de 1964, AHCASLL

¹¹⁷⁴ *Llibre d'actes*, dies 4, 6 i 13 de gener de 1966, AHCASLL i *La Vanguardia*, 11 de gener de 1966, p.28 i 27 de gener de 1966, p.33. En aquest últim article, amb tota probabilitat de Cortès, no se celebra pas el treball del grup: «pocos son, en verdad, para justificar el nombre de "grupo", como tampoco lo que les une es otra cosa que su condición de socios de "Sant Lluç" y el exponer obras en común, ya que cada uno marcha por su lado, independiente, en cuanto a doctrina y estilo, de los otros dos. Ninguno de los tres está todavía lo bastante maduro para darnos cuenta de una obra plenamente consciente y bien encaminada, pero no por ello dejan de poseer un bien estimable empuje y no parecen mal dotados. Canals Huguet es, sin duda, el que camina su labor en un sentido más austero y dentro de su figurativismo da prueba de un espíritu de modernidad. Más compleja es la expresión de Nonell Serra, igualmente en una orientación realista, quien empasta con energía y sentimiento de totalidad. En cuanto a Cisteré, es el que, si bien en su actitud se nos muestra irreflexivamente antirreferencial, da prueba de mayor indecisión en su inquieta rebusca de efectos colorísticos a menudo detonantes, sobre sus vagas nebulosidades».

¹¹⁷⁵ Hi prenen part Will Faber, Joan Hernández Pijuán, Joan Josep Tharrats i Pic Adrian. Aquest últim defineix així al catàleg els caràcters de l'essencialisme: «corriente incipiente que se sitúa en la línea de la evolución del arte en la confluencia de las modalidades

D'aquestes aportacions el Cercle en recull reflexos, encara que el programa d'exposicions de l'any 1965 i 1966 es desenvolupi segons un cert eclecticisme. Després del Grupo Castilla, s'exposen obres d'Andreu Rifa Llimona, del tercet Albert, Fibla, Mulero, «insegurs, encara, del seu camí, però plens d'energia»¹¹⁷⁶ i uns «retratos infantiles».¹¹⁷⁷ No s'obliden els pares dels “llucs” i a l'agost es munta, en col·laboració amb l'Ajuntament de Cardedeu, la Caixa i el Reial Círculo Artístico, una exposició homenatge a Darius Vilàs «boníssima persona, de cor d'àngel, estimat de tothom, fidel en els principis religiosos, bon artista, treballador infatigable, company ideal, afable i servicial», com ho recorda Renart en ocasió de la seva mort.¹¹⁷⁸ Caurà, en canvi, el projecte d'una exposició pel centenari de Josep Llimona a l'entitat, que només es commemorarà a través d'una conferència.¹¹⁷⁹

El dibuix protagonitza la col·lectiva de l'abril i l'exposició de Rosa Bachs, presentada per Rafael Santos Torroella el qual, per l'ocasió s'interroga si el dibuix «tiene que ser forzosamente señal, indicio o representación de algo concreto y fácilmente identificable» o en canvi pot ser «acto puro de dibujar»¹¹⁸⁰: el Cercle novament és el lloc d'acollida del debat i de les reflexions sobre el significat i l'orientació de l'art. Tot i així, sense treure profit d'aquests debats, la col·lectiva anual de pintura i escultura es caracteritza, segons Cortès, per «lo exiguo de su aportación», on «el más sustancioso y que major sabe a lo que va, es el pintor Rollán».¹¹⁸¹ Cortès salva també Bayarri, Faura, Bussot, Llopis, De Santies, Samaniego, Esquerra i en escultura Savall, Puiggalí i Puntí, però no s'absté de

“anteriores” geométrico-cinética e informal-gestual, trascendiéndolas en un nuevo orden. El esencialismo representa un realismo total».

¹¹⁷⁶ CORTÈS, J., *Albert, Fibla, Mulero, Tot art. Cercle Artístic Sant Lluç*, s.d., AHCASLL

¹¹⁷⁷ Memòria dels anys 1963-64 i 1964-65 i *Llibre d'actes*, dia 25 de juny de 1964, AHCASLL

¹¹⁷⁸ Ms 4233, Diari juliol-desembre 1950, Fons Joaquim Renart, Biblioteca de Catalunya

¹¹⁷⁹ *Llibre d'actes*, dia 17 de desembre de 1964 i memòria de l'any 1964-65, AHCASLL. La conferència, titulada “Recordando a José Llimona en el centenario de su nacimiento” i a càrrec d'Emma Moneder, té una realització turmentosa ja que s'havia de celebrar l'any 1964 pel centenari del naixement de Josep Llimona i a càrrec de Rafael Benet, projecte que s'abandona. *Llibre d'actes*, dies 19 d'octubre, 19 de novembre i 17 de desembre de 1964, AHCASLL

¹¹⁸⁰ *Rosa Bachs: dibujos*, 1965, AHCASLL

¹¹⁸¹ J.C., “La exposición colectiva de los socios de Sant Lluç”, *La Vanguardia*, 12 de novembre de 1965, p.22. Vegeu també el *Llibre d'actes*, dia 26 de setembre de 1965, AHCASLL.

manifestar com la col·lectiva és l'exemple més evident d'una no homogeneïtat qualitativa en la proposta artística del Cercle.

Tanquen l'any 1965 l'exposició del gravador d'origen català nacionalitzat argentí Pompeyo Audivert (1900 – 1977), professor de la Universidad de Tucumán¹¹⁸², seguit per la seva deixeble Ana Matilde Aybar que «presenta una completa serie de xilografias y varios grabados al metal»¹¹⁸³ i, finalment, per una selecció de dibuixos infantils escollits per la Universitat de Tucuman.¹¹⁸⁴

Si el grup *Esbós* obre la nova temporada de 1966¹¹⁸⁵, el març segueix un interessant projecte titulat *Poemas Ilustrados 1966*, en què els artistes Artigas, Bosch Cruañas, Mensa, Olivares, Grimal y Rams il·lustren poesies de Juan B. Samer, Salvador Espriu, Carlos Ortiz, J. Alvarez, Muguel Bouca, J. Nonell, E. Maass, Antonio Machado.¹¹⁸⁶ El mes següent s'exposen els dibuixos i escultures de dos assistents de l'Estudi Llimona, el mallorquí Sebastián Ramis i el vigatà Pedro Puntí, el primer «artista sensitivo y capaz... vulnerable por la sensación del carácter y la expresión»¹¹⁸⁷, el segon autor de «vivas anotaciones en busca de la línea que captura un esbozo de movimiento y el efecto óptico de la luz y la sombra».¹¹⁸⁸ El maig és el torn del pintor de Valladolid Eugenio Samaniego i encara dels estudiants de Belles Arts i el juny del grup *SIS*, format per Xarrié, Rabal, Carbonell.¹¹⁸⁹

Novament, exposicions tan variades indiquen l'absència d'un programa realment coherent i planificat. L'aposta per a un llenguatge responent a l'actualitat i als seus problemes, propi del *Ciclo de Arte Hoy* i d'algunes de les exposicions, no entra en cap contradicció amb el suport de les tendències més tradicionals i gens renovadores. Aquest tret, tan característic del Cercle, que mai ha destacat per exclusions sinó per inclusions, podria ser accentuat

¹¹⁸² *La Vanguardia*, 26 de novembre de 1965, p.22

¹¹⁸³ *La Vanguardia*, 14 de desembre de 1965, p.35

¹¹⁸⁴ Se'n parla al *Llibre d'actes*, dia 13 de gener de 1966, AHCASLL, però no es conserva cap altra documentació que ho comprovi.

¹¹⁸⁵ *Llibre d'actes*, dia 13 de gener de 1966, AHCASLL

¹¹⁸⁶ *Llibre d'actes*, dies 13 de gener, 3 i 24 de febrer i 1 i 4 de març de 1966, AHCASLL

¹¹⁸⁷ *La Vanguardia*, 25 de març 1966, p.20 i 3 d'abril de 1966, p.51 i *Llibre d'actes*, dia 22 de març de 1966, AHCASLL

¹¹⁸⁸ *Ibidem*

¹¹⁸⁹ *Llibre d'actes*, dies 9 i 12 de maig i 2 de juny de 1966, AHCASLL

en aquests anys pel fet que la Junta tornava a estar endinsada en les preocupacions econòmiques.

Si l'any 1964 s'havia pogut saldar el deute contret l'any 1951, tot just entrant el 1965 la situació no permet suportar un augment del lloguer, el qual Mercè Llimona aconsegueix prorrogar¹¹⁹⁰, però queda pendent. Tampoc es poden pagar íntegrament les despeses amb les subvencions públiques que des d'ara es demanen amb encara major assiduïtat.¹¹⁹¹ Les abundants donacions o préstecs dels molts que s'estimen l'entitat no representen una opció viable per a una comptabilitat sòlida.

En una carta mecanografiada datada de 18 de juny de 1966 que s'envia a Mercè Llimona, es diu: «Mercé: Et crec ja assabentada de l'estat de finança de l'Entitat per l'informe que t'haurà [de] donar Roser Solanic. Jo personalment crec que la Junta Directiva no deu permetre moralment que tu continuïs subvenint les necessitats del Cercle, sense planejar res ni prendre una decisió. Els moments són greus. Hi ha que [sic] preguntar a la Junta, a les forces vives —les seccions— i als Fundadors, si el Cercle [deu] continuar.» Es convoca així una Junta Extraordinària amb els representats de les seccions que, en les relacions entre afectuoses i conflictuals amb l'entitat, sovint es criden en els moments de crisi econòmica. Hem mencionat ja que la *Coral Sant Jordi*, segurament gràcies a la mediació de la tesorera Roser Solanic, cunyada d'Oriol Martorell, ajuda de seguida a l'entitat, establint un nombre fix de 40 dels seus membres que paguen la quota social, abans abonada.¹¹⁹² No sabem quina és la reacció de les altres seccions —presumiblement menys amical— però el suport moral i un cert alleugeriment financer que l'ajut de les seccions podia aportar, no era suficient per resoldre definitivament la gestió econòmica del Cercle ni ho era l'augment de quotes aprovat el febrer de 1966.¹¹⁹³

D'altra banda, en moments polítics de demana tan forta de compromís, el Cercle no es veu capaç de minvar el seu paper cultural actiu. Pensem que

¹¹⁹⁰ *Llibre d'actes*, dia 14 de gener de 1965, AHCASLL

¹¹⁹¹ El mateix 1965 la Diputació de Barcelona dóna al Cercle una subvenció de 30.000 pessetes. *Llibre d'actes*, dia 6 de maig de 1965, AHCASLL

¹¹⁹² *Llibre d'actes*, dia 12 de maig de 1966, AHCASLL

¹¹⁹³ Segons la *Convocatòria a la Junta Extraordinària del dia 17 de febrer i Circular*, 1966, AHCASLL s'aprova un augment de quotes per als socis numeraris de 25 a 30 pessetes i per als assistents a l'Estudi Llimona de 50 a 60.

l'any 1966 a Catalunya s'enforteix l'esperit de lluita llibertaria antifrancuista, s'assisteix a la creació del Sindicat Democràtic d'Estudiants de la Universitat de Barcelona i a la seva consolidació després dels esdeveniments de la Caputxinada o també a la campanya “Volem bisbes catalans”.

El Cercle no agafa una posició política definida, tant per protegir l'entitat, que altrament s'hauria arriscat al tancament, com perquè havia de recollir les posicions polítiques més diversificades. No obstant això, una sèrie d'iniciatives manifesten més vivament aquell catalanisme que sempre caracteritza el Cercle per sobre d'altres orientacions polítiques.

L'any 1965 s'havia creat una Secció filològica «la qual fomentaria, en primer lloc, l'ensenyament del català i, posteriorment, d'altres idiomes vius»¹¹⁹⁴ i que organitza cursos de llengua catalana a l'entitat a càrrec del professor Josep Pomares.

Poc després havia nascut el grup *Arrels d'esplai i lleure* que «promouria excursions, projecció de diapositives, xerrades, etc. per a un millor coneixement del nostre país i de les nostres obres d'art».¹¹⁹⁵ En la referència al “nostre país” és evident que la Secció, promovent excursions d'esbarjo o per dibuixar i altres activitats culturals i d'esplai, es proposa un esforç per a la recuperació d'una cultura catalana i el coneixement del territori amb vel·leïtat similars a aquelles amb què havia nascut el Centre Excursionista de Catalunya.

S'abandona, en canvi, la proposta de Fèlix Millet recolzada per Xarrié i Bosch Cruañas sobre la possibilitat de fer sortir des del Cercle una revista d'arts plàstiques en català¹¹⁹⁶ i probablement tampoc s'acompleix la

¹¹⁹⁴La petició d'acceptació com a Secció, datada de 3 de febrer de 1965, està firmada per Sebastià Forné, Octavi Samsó, Alexandre Grimal, Rosa M. Pujol, Carlos Mensa, Tomas de Vicente, Joaquim Llucà, Josep M. Xarrié, Josep Dalmau, Bosch Cruañas, Francesc Dalmau, B. Comas, Owe Pellsjö, Amèlia Riera. També se'n parla al *Llibre d'actes*, dia 18 de febrer de 1965 i memòria de l'any 1964-65, AHCASLL.

¹¹⁹⁵*Llibre d'actes*, dia 27 d'octubre 1966, AHCASLL

¹¹⁹⁶Del projecte, de què es parla al *Llibre d'actes*, dia 20 de gener de 1966, AHCASLL, no en tenim més informació. És possible que es vinculí (o fins i tot que ho sigui) a la revista en català *Àligues*, nascuda com a revista de batxillerat i passada a edició ciclostilada gràcies a l'entusiasme d'uns estudiants de Belles Arts (Josep Maria Xarrié, Francesc i Josep Dalmau, Tomàs Lamarca, Francesc del Rio) i a l'aportació econòmica de Fèlix Millet. Tot i que la reconstrucció de la història d'aquesta revista (XARRIÉ, J.M., «També la restauració d'obres d'art a l'*Àligues*, la nostra revista de joventut (1956 – 1967)» dins *Restauració d'obres d'art a Catalunya*, Barcelona, PAM, 2002, p.323-329) no parli del Cercle, és cert

proposta de Carlota Soldevila «que en el Circulo se pudiera escuchar por parte de los elementos coronados de la canción catalana, condiciones de futuro sobre la misma»¹¹⁹⁷, això mentre s'està desenvolupant la Nova Cançó, terreny de recuperació de la llengua i la identitat catalanes.¹¹⁹⁸

Continua ben viu, en canvi, el mencionat treball de divulgació del teatre català contemporani i en general de tot teatre trencador i llibertari que des de 1963 anava conduint la secció teatral del Cercle, el Teatre Experimental Català, i també les bel·ligerants actuacions de la *Coral Sant Jordi*. Així mateix entre 1967 i 1968 s'acullen obres d'artistes catalans abans exposades a Cotlliure per l'Associació Cultural de Cuixà amb la finalitat de restaurar un edifici tan emblemàtic del patrimoni artístic català com el del Monastir de Sant Miquel de Cuixà.¹¹⁹⁹

Mentre l'acció cultural de signe catalanista anima l'entitat, en acabar-se el curs 1965-66, la presidenta Mercè Llimona, malalta, no es veu capaç de continuar amb el càrrec¹²⁰⁰ i deixa en noves mans un Cercle en greus dificultats econòmiques, amb el convenciment que puguin fer una millor feina. Així saluda als socis: «No vull acomiadar-me de vosaltres sense dir-vos que tinc fe en el Cercle, i que, si sabeu entendre i estimar tot el que

que hi trobem noms connectats amb Sant Lluç com els de Bosch Cruañas, Rebull, Francesc Dalmau, Viladecans o Soledad Sevilla. Així mateix ho va considerar plausible Xarrié en una entrevista del dia 17 de juny de 2009.

¹¹⁹⁷ *Llibre d'actes*, dia 2 de febrer de 1967, AHCASLL

¹¹⁹⁸ Recordem que Miquel Porter, membre dels Setze Jutges fou soci, i que Lluís Serrahima i Villavecchia, autor del conegut article "Ens calen cançons d'ara" a *Germinabit* amb què es fa començar tradicionalment el fenomen de la Nova Cançó, era nét de l'històric president Lluís Serrahima i Camín i fill de l'escriptor Maurici, soci des de la postguerra. Sobre la nova cançó vegeu PORTER MOIX, M., *Les cançons dels 16 jutges*, Barcelona, Editorial Nova Terra, 1964, GARCÍA-SOLER, J., *Crònica apassionada de la nova cançó: vint anys després*, Barcelona, Flor del vent edicions, 1996 i el catàleg de la recent exposició del Museu d'Història de Catalunya *La Nova cançó: la veu d'un poble*, coord. Albert Cubeles, Isabel Ruiz; ed. Xevi Planas; textos de Pilar Aymerich et al., Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació, 2010.

¹¹⁹⁹ Invitació a l'exposició, *Llibre d'actes*, dia 28 de desembre de 1967 i memòria de l'any 1967-68, AHCASLL. Joia del romànic català, el monestir benedictí de Sant Miquel de Cuixà s'havia abandonat amb la desamortització i havia caigut en ruïna i en oblit, tant que alguns dels seus capitells, venuts i passats de mans en mans, es troben ara als *Cloisters* del Metropolitan Museum de Nova York. L'arquitecte Puig i Cadafalch va començar-ne la restauració l'any 1938, havent, però, de fugir exiliat i deixant inacabades les obres les quals es reprenen només als anys cinquanta. L'any 1954, a l'església encara sense sostre, Pau Casals inaugura el Festival de Música Clàssica de Prada i a la mateixa Prada de Conflent tingué lloc la Universitat Catalana d'Estiu. Es tracta, doncs, d'un lloc amb una densitat de significacions dins de la cultura catalana.

¹²⁰⁰ *Llibre d'actes*, dia 29 de setembre de 1966, AHCASLL

representa, trobareu sempre la manera de donar-li la vida i la projecció que tots li desitgem».¹²⁰¹

Substituirà Mercè Llimona l'escultor i joier Rafael Solanic i Bàlius¹²⁰², la vida artística i personal del qual estava constel·lada de "llucs", des del mestre Monegal, a l'amic Monjo fins a les col·laboracions assídues amb l'arquitecte Lluís Bonet i els ceramistes i parents Serra. Artista d'herència noucentista i «hombre radicalmente bueno»¹²⁰³, Solanic estava aleshores entre els membres més veterans del Cos Fundador. L'acompanyen a la Junta Cortès, Bosch Cruañas, Olivares, Carlota Soldevila i la filla Roser Solanic, tots reelegits de la Junta precedent.¹²⁰⁴ Ingressen amb ell el bibliotecari Josep Fornós i Piñol i els vocals, amics de feia temps, Francesc Dalmau i Zاراuste i Josep M. Xarrié i Rovira.¹²⁰⁵

L'entrada en activitat de la nova Junta és acompanyada per l'annual col·lectiva social, on guanyen la medalla de pintura Jordi Rollán Lahoz, pintor realista de policromats nus femenins, i la d'escultura Jordi Puiggalí i Clavell, conegut per les seves obres religioses.¹²⁰⁶

A continuació té lloc la inauguració de l'exposició *Inicis d'en Cruspi*, primera personal de Joan Cruspinera i Muñoz (1945 –), jove artista, aleshores dedicat al dibuix i al gravat i que ja havia participat en unes iniciatives del Cercle. Així l'acull Cortès: «dibuja con simpático desenfado, un poco atropelladamente a fuerza de nerviosismo, pero revelando poseer buenas dotes de aprehensión y un instinto gráfico nada despreciable. El trato que da a sus figuras, el alborotado manejo de su pincel, a la busca del carácter más que de la perfección formal, recuerda los tiempos precisamente en que se fundara este veterano "Sant Lluc" donde Cruspi hace hoy sus

¹²⁰¹ *Llibre d'actes*, dia 18 d'octubre de 1966, AHCASLL

¹²⁰² Actes dels compromissaris dels dies 27 d'octubre i 29 de novembre transcrits al *Llibre d'actes*, dia 29 de desembre de 1966 i memòria de l'any 1966-67, AHCASLL

¹²⁰³ G.C., "Bodas de diamante del Cercle Artístic de Sant Lluc", *Diario de Barcelona*, 12 de novembre de 1967, p.21. Hem volgut transcriure el comentari ja que judicis similars sobre la personalitat de Solanic s'han tornat a repetir durant moltes entrevistes conduïdes per a aquest treball.

¹²⁰⁴ Carlota Soldevila havia substituït interinament a Assumpció Viñas segons el *Llibre d'actes*, dia 5 de maig de 1966, AHCASLL i definitivament segons el *Llibre d'actes*, dia 29 de setembre de 1966, AHCASLL.

¹²⁰⁵ Francesc Dalmau era nebot del conegut galerista i Josep M. Xarrié esdevindrà restaurador de renom i professor de la Facultat de Belles Arts de la Universitat de Barcelona i de l'Escola de Pintura Mural de Sant Cugat del Vallès.

¹²⁰⁶ *Llibre d'actes*, dies 29 de setembre i 13 d'octubre de 1966, memòria de l'any 1966-67, AHCASLL i *La Vanguardia*, 21 d'octubre de 1966, p.26 i 2 de novembre 1966, p.29

primeras armas. Le gusta mucho el contraste de claroscuro y cuando se propone fijar una imagen con precisión lo logra plenamente».¹²⁰⁷ També els “llucs” semblen ben conscients del talent del jove Cruspinera, agafat com a model d’exposicions de qualitat. «El que parlàvem ahir, i hem parlat tantes vegades, que la sala d’Exposicions del Cercle sigui com la continuació de l’Estudi Llimona, té avui novament amb l’exposició de Cruspinera una brillant realitat. Ens hem d’esforçar perquè les exposicions siguin continuades i per cridar l’atenció de la crítica de la ciutat vers la nostra sala d’exposicions, car com deia ahir el nostre vicepresident Joan Cortès, l’exposició col·lectiva d’enguany tenia qualitat suficient per poder figurar en qualsevol sala comercial de la ciutat», s’afirma en un document mecanografiat conservat a l’AHCASLL.

No obstant els bons propòsits, el desembre una exposició nadalenca de Felicitacions Christmes [sic]¹²⁰⁸ confirma l’estil familiar i casolà que es barreja sovint amb el criteri professional en la gestió de l’entitat.

Igualment familiar, feta d’optimisme i d’amorosos esforços més que de realisme, és la comptabilitat del Cercle que, guardonat amb la medalla al mèrit cultural de la Diputació de Barcelona i poc després la del FAD¹²⁰⁹, s’apropa al seu 75è curs amb tots els honors, però encara amb dificultats econòmiques importants. A causa del deute en el lloguer del local, es pensa fins i tot en suspendre la sessió matinal d’apunts.¹²¹⁰

Però el pessimisme no venç els “llucs”, els quals reaccionen demanant noves subvencions i fent una intensa campanya per a l’augment dels socis

¹²⁰⁷ *La Vanguardia*, 19 de novembre de 1966, p.34. Sobre l’exposició vegeu també la memòria de l’any 1966-67, el *Llibre d’actes*, dia 2 de novembre de 1966 i el fulletó *Inicis d’en Cruspi. Cercle Artístic Sant Lluc c./pi*, 16, AHCASLL. Sembla que el Cercle no aconsegueix oferir el recolzament necessari al jove Cruspinera i, segons es llegeix a GIRALT-MIRACLE, D., “Joan Cruspinera”, *Destino*, 27 maig 1967, p.98, seria el Reial Cercle Artístic a donar-li una beca. Giralt-Miracle torna a coupar-se sovint de Cruspinera. Vegeu, per exemple, l’article “Joan Cruspinera. Una síntesis del movimiento”, *Batik*, núm.37, novembre-desembre 1977, p.29-36.

¹²⁰⁸ Carta als socis datada de desembre de 1966, AHCASLL

¹²⁰⁹ *Llibre d’actes*, dies 9 de març i 11 de maig de 1967, AHCASLL. Sobre la medalla del FAD, que també s’atorga a Miró, Artigas, Picasso, Teixidor i al Departament de Cultura del COAC, vegeu una carta de Solanic al president del FAD Alfons Serrahima, datada de 8 de novembre de 1968, i el *Llibre d’actes*, dies 21 d’octubre i 13 de novembre de 1968, AHCASLL; “XLIX Festa Anyal del Foment de les Arts Decoratives”, *La Vanguardia*, 17 de novembre de 1968, p.27 i “XLIX Festa Anyal del Foment de les Arts Decoratives”, *La Vanguardia*, 19 novembre de 1968, p.25.

¹²¹⁰ *Llibre d’actes*, dies 9 de març i 12 de setembre de 1967, AHCASLL

protectors.¹²¹¹ Així mateix, impulsen nous projectes com el pla de catalogació de la biblioteca i del fons patrimonial¹²¹², i continuen les exposicions. Mentre que el *Premi Internacional de Dibuix Joan Miró* marxa a ple ritme, els “Ilucs” organitzen, en el marc de la novena edició del premi “antagonista” Ynglada Guillot, una fira de Dibuix que, segons *La Vanguardia* «podria ser la resurrecció de aquella simpàtica “Fira de Dibuix” que hace años se celebró con merecido aplauso en nuestra ciudad».¹²¹³ La fira obté un cert èxit i es repeteix l’any següent.

Encara en l’àmbit del dibuix, la diada de Sant Jordi es celebra el consuet premi d’aquesta disciplina¹²¹⁴ precedit per l’exposició de debut, organitzada per Sebastià Forné i Caveró, d’un aleshores jove i encara no consolidat Joan Pere Viladecans (1948 –).¹²¹⁵ S’hi mostren obres entre abstractes i figuratives, que adopten sovint empentes o collage per reflectir sobre la naturalesa i el temps.

Després d’aquesta brillant “descoberta” que el Cercle, però, no sabrà conrear, baixa el ritme de les exposicions potser perquè tots els esforços es concentren en les properes celebracions commemoratives: la col·lectiva de 1967-68, que celebra el 75é aniversari de l’entitat, es transforma en un esdeveniment. Gràcies a la mediació de Joan Ainaud de Lasarte, director de Museus de Barcelona a més de soci, la col·lectiva es celebra a la Capella de l’Hospital de la Santa Creu, i el Museu d’Art Modern cedeix obres d’Isidre Nonell i de Joan Llimona. Gràcies també a aquests préstecs l’exposició pot esdevenir l’ocasió per homenatjar els mestres de la història del Cercle,

¹²¹¹ El mateix 1967 es demana a la Diputació de Barcelona una subvenció de 50.000 pessetes. *Llibre d’actes*, dia 12 de gener de 1967, AHCASLL. Entre els socis esdevinguts protectors recordem els “Ilucs” Prats i Llorens Artigas. *Llibre d’actes*, dies 13 d’abril de 1967 i 7 de març de 1968 i Circular de l’octubre 1967, AHCASLL.

¹²¹² *Llibre d’actes*, dia 8 de febrer de 1967, AHCASLL

¹²¹³ *La Vanguardia*, 9 de novembre de 1967, p.28. Vegeu també el *Llibre d’actes*, dia 13 de novembre de 1968, AHCASLL. L’organització va a càrrec del Cercle, del *Salón Femenino de Arte Actual* i del *Salón de Mayo*. Per a l’edició de l’any següent vegeu *La Vanguardia*, 28 de novembre de 1968, p.27.

¹²¹⁴ Llistat mecanografiat de participants, AHCASLL

¹²¹⁵ Vegeu la memòria de l’any 1966-67 i *Viladecans pintures i dibuixos, 10-28 de març*, AHCASLL. Sobre l’artista remetem a CIRLOT, L., *Viladecans. Una aproximació a l’últim període*, Barcelona Àmbit Serveis Editorials, 1987.

aprofitant també per fer un recordatori de membres del Cos de Fundadors traspassats recentment com Jacint Olivé, Josep Obiols i Ramon Sunyer.¹²¹⁶

Resulta molt difícil entendre l'aportació de l'exposició ja que la crítica expressa opinions bastant variades, tal com ara citarem per fer un balanç de l'activitat plàstica dels socis. El comentari poc encoratjador al catàleg, on s'explica que «els nostres consocis han fet un esforç presentant cadascú la cosa millor que ha pogut», fa pensar a la consueva qualitat desigual de la col·lectiva. *La Vanguardia*, en canvi, té grans expectatives perquè «de unos años a esta parte la tónica general de la exposición consuetudinaria iba mejorando de más en más hasta llegar a la del año pasado en la cual la calidad de las aportaciones y el nivel medio que en su calidad se alcanzó hizo concebir la posibilidad de máximo lucimiento»¹²¹⁷, assolit aquell any en una exposició en què «han colaborado con el buen éxito de la manifestación artistas veteranos y gloriosos ya, con los más jóvenes cuyo nombre es todavía un interrogante».¹²¹⁸

Cesáreo Rodríguez-Aguilera, generós envers l'esforç del Cercle, expressa un judici totalment contraposat sobre la suposada evolució ascendent de les col·lectives. «La felicitación y el aplauso hay que rendirlos, en primer término, a la entidad misma, por la continuidad de una tarea —de tempestuosa la califican ellos— difícil y noble, como es el cultivo y la proyección de las artes plásticas», explica, adjuntant però: «la exposición en sí, por la abundancia de obras de escasa calidad (cuya presencia sólo cabe

¹²¹⁶ Sobre el difunt Obiols vegeu la necrològica J.C., “Fallecimiento del pintor Josep Obiols i Palau”, *La Vanguardia*, 27 de juny de 1967, p.35, on s'explica com «con él ha desaparecido uno de los artistas que entre nosotros representaron mejor y con más personalidad y decoro la dignidad del oficio y la firmeza de las convicciones en que se sustentaba toda su obra». Se'n parla també al *Llibre d'actes*, dia 27 de juny de 1967, AHCASLL. Per a la col·lectiva vegeu *Exposició col·lectiva social Pintura Escultura Bells Oficis commemorativa del 75é aniversari de la fundació de l'Entitat*, 1967 i *Llibre d'actes*, dies 12 setembre de 1967 i 8 de febrer de 1968, AHCASLL.

¹²¹⁷ *La Vanguardia*, 4 de novembre 1967, p.28. S'explica tot just abans: «todos los años, para celebrar la fiesta de su patrón, el evangelista San Lucas, el veterano Círcol Artístic de Sant Lluç, venía celebrando su exposición colectiva, que se instalaba en el local social de la entidad. A esta muestra de las actividades plásticas de la misma colaboraban la mayoría de los asistentes al “Estudi Llimona”, que es el nombre que ha sido dado a la clase libre de Sant Lluç. Después de los diversos avatares por los cuales ha pasado éste, la sucesiva junta directiva y un buen puñado de socios, intercambiando estímulos e iniciativas, pusieron en marcha varios objetivos, y entre ellos estas exposiciones, que vinieron a dar fe de la vitalidad de la casa y del entusiasmo de aquellos jóvenes artistas».

¹²¹⁸ *La Vanguardia*, 4 de novembre de 1967, p.28. Se'n parla al mateix periòdic també els dies 19 i 22 d'octubre, p.31 i 28.

justificar por el amplio criterio que ha debido presidir una exposición de tal naturaleza) es heterogénea y, en cierto sentido, confusa».¹²¹⁹

Optimista cap al futur, però caut sobre l'actualitat, és el judici de Josep M. Garrut, que comentant «una exposició colectiva que ha tenido un éxito resonante»¹²²⁰, qualifica el Cercle de 1967 de «excesivamente conservador», tot i que «sin embargo hay dentro de su seno, algo explosivo que hace presentir una nueva era de inquietudes y de revulsivos que le devolverán toda la fuerza que a través de unos años había perdido».¹²²¹

En canvi *El Correo Catalán* observa que «El “Sant Lluç” ha sabido seguir el paso del tiempo, y en la actualidad son jóvenes en mayoría los que pertenecen a él. El conservadorismo inicial es sólo un recuerdo».¹²²²

La impossibilitat de reconstruir un llistat de les obres exposades, ens obliga a remetre-ns a la diversitat de les opinions de la crítica, sense poder treure conclusions sobre l'aportació dels “llucs” al món plàstic barceloní d'aquells anys.

Medalla del LXXV aniversari per Rafael Solanic, moment de la inauguració de la col·lectiva a la capella de l'Antic Hospital de Sant Pau i medalla del nou premi d'arts aplicades dedicat a Ramon Sunyer, obra del fill Oriol

El que no deixa dubtes és, en canvi, la voluntat dels “llucs” d'oferir un ple homenatge als 75 anys del Cercle. Paral·lelament a l'exposició col·lectiva, les seccions celebren l'aniversari amb una gala al Palau de la

¹²¹⁹ Retall d'article no identificat de l'any 1967, AHCASLL. Tot i la valoració, s'hi adjunta que «destaca el vigor y la austeridad de los tres óleos de Nonell... el magnífico autorretrato múltiple de Guinovart... la forma expansiva y preciosista de Tharrats... las premiadas obras de Rifá y Rollan... las obras de Hurtuna, Bosch, Lluçia, Amèlia Riera, Anita de Solà Imbert, Pere Pagés y Soler Jové».

¹²²⁰ Entrevista a Josep Maria Garrut a Radio Barcelona, programa “Punto y aparte” del dia 27 de novembre 1967 a les 23:10, mecanografiada i conservada a AHCASLL. «Sus iniciadores», ens explica Garrut, parlant del passat de l'entitat «fueron ciertamente unos pioneros del arte contemporáneo, devolviendo al arte su íntima posesión creativa», però «por motivo de la revolución y la guerra quedó interrumpida su actuación volviendo en 1953 a ser lo que era o mejor dicho, a intentar ser lo que fue. Los tiempos cambiaron y las directrices también».

¹²²¹ *Ibidem*

¹²²² FABRE, J., “El “Sant Lluç” nació en una fiesta con mal final”, 18 de noviembre de 1967, retall no identificat conservat a l'AHCASLL

Música Catalana on el T.E.C. representa *Judici de dret i raó a quatre encartats*, promogut per unes sabates de J. Rabessada i Miró i V. Martí i Rabessada amb decorat de J. Artigau, mentre que *Els Joglars* ofereixen cinc pantomimes antològiques i la *Coral Sant Jordi* unes cançons polifòniques renaixentistes i altres tradicionals catalanes.¹²²³

Completen les celebracions del 75è aniversari una sèrie d'actes en homenatge a l'antic consiliari Torras i Bages. El cinquantenari de la mort d'una figura tant rellevant havia passat quasi desapercebut en un Cercle acostumat a celebracions commemoratives.¹²²⁴ La idea d'una conferència o d'algun altre acte era quelcom en què es pensava des de feia temps, però les dificultats lligades a homenatjar una figura compromesa amb el catalanisme acaben retardant-la fins que devia semblar més apropiat recordar-lo contextualment en el marc del 75è aniversari.¹²²⁵ Així el novembre s'inaugura una exposició de manuscrits, fotografies, bibliografia i records a les sales de l'entitat¹²²⁶ i l'actor del T.E.C. Àlex Aixelà llegeix fragments de les conferències donades al Cercle per Torras i Bages *De la fruïció artística, De l'infinit i del límit de l'art, Del verb Artístic i Llei de l'Art*.¹²²⁷ En les setmanes següents l'homenatge continuarà amb un parlament sobre el predecessor per l'altre gran guia del Cercle, mossèn Trens; una conferència de mossèn Joan Bonet i Baltà sobre el paper del bisbe com a consiliari del Cercle amb projecció de diapositives de la seva vida; una conferència de

¹²²³ Memòria de l'any 1967-68, programa i invitacions, AHCASLL, *La Vanguardia*, 28 d'octubre de 1967, p.56 i "El Cercle Artístic de Sant Lluç. 75 anys", *Serra d'Or*, gener 1968, p.5 i 39-40

¹²²⁴ A *La Vanguardia*, 22 de maig de 1966, p.27 es lamenta que la ciutat de Barcelona no hagi preparat cap acte per recordar el bisbe. *Serra d'Or* li dedica la portada del març, però no apareix cap article a la revista. Només la Lliga Espiritual de la Mare de Déu de Montserrat celebra una conferència, exclusivament per a sacerdots, a càrrec de Josep Benet, més endavant publicada a BENET, J., *El Dr. Torras i Bages en el marc del seu temps*, Barcelona, Estela, 1968. Al pròleg, Benet polemiza amb una situació que no permet la celebració d'actes més significatius i també amb la manca de publicació de l'epistolari del bisbe. S'aclareixen així les dificultats polítiques dels "llucs" en homenatjar el bisbe, del qual, però, havien col·laborat en mantenir-ne el record assessorant les obres per a l'altar a la seva memòria a la catedral de Vic. *Llibre d'actes*, dies 29 d'octubre de 1957 i 25 de febrer de 1958, AHCASLL

¹²²⁵ En uns apunts d'una reunió del Cercle, datats de 21 de setembre de 1966 i conservats a l'AHCASLL, es parla d'una conferència que donaria Casanelles per homenatjar Torras i Bages. Vegeu a més el *Llibre d'actes*, dies 29 de setembre, 13 d'octubre i 1 de desembre de 1966, AHCASLL.

¹²²⁶ L'exposició es trasllada el gener a Vilafranca del Penedès, poble natal de Torras i Bages.

¹²²⁷ *Llibre d'actes*, dia 20 de juny de 1967, AHCASLL

Jordi Maragall Noble sobre “Torras i Bages en el seu temps”. Tanca l’homenatge la col·locació d’una placa de bronze commemorativa al saló d’actes del local del carrer del Pi, saló que des d’aleshores passa a dir-se Torras i Bages.¹²²⁸

Tira endavant aquests actes una Junta que al costat de Solanic confirma tots els membres amb només dues noves entrades: el veterà soci Evarist Mora, aleshores dedicat al disseny d’interiors, i Josep Martí i Sabé (1915 –), artista de llarga trajectòria dins i fora de l’entitat.¹²²⁹

2.2.5 DESITJOS DE MODERNITZACIÓ: ENTRE L’ASPIRACIÓ A POSICIONAR-SE EN EL VIU DE L’ART CONTEMPORANI I ELS SIGNES D’UNA LAÏCITZACIÓ

A banda de les celebracions del 75è aniversari, el Cercle continua la seva menys sumptuosa rutina, la qual, animada per un grapat de conferències i una nova Secció, concentra els esforços en l’encara pendent qüestió de la millora del nivell de les exposicions.¹²³⁰

La temporada expositiva de 1968 es mou entre el dibuix i les interessants propostes d’avantguarda. Comença el març amb els dibuixos de

¹²²⁸ *Llibre d’actes*, dies 9 de desembre de 1966 i 2 i 9 de febrer de 1967 i memòria de l’any 1966, AHCASLL

¹²²⁹ *Llibre d’actes*, dia 29 d’octubre de 1967, AHCASLL i *La Vanguardia*, 5 de gener de 1968, p.25. Mora, que abans de la guerra s’havia dedicat principalment a la pintura, al dibuix i a uns guardonats cartells, l’any 1936 havia participat al *Saló d’Artistes Decoradors*, tornant a la tasca de dissenyador de mobiliari pel *Salón del Hogar Moderno* de l’any 1942. En aquells anys dissenya, amb Josep Mir, uns emblemàtics interiors barcelonins com el *Salón Rosa*, Gonzalo Comella, les botigues *El Dique Flotante* a més de la marqueteria per l’Ajuntament de Barcelona. Sobre Martí Sabé, un escultor molt actiu en la imatgeria religiosa —de la qual havia donat un exemple al Cercle en l’exposició *La infància de Jesús*— i, des dels anys seixanta, conreador d’un constructivisme d’extrema síntesi, vegeu *J. Martí-Sabé, fill predilecte de Santa Coloma de Farners*, Santa Coloma de Farners, Galeria d’Art Farners, 1995.

¹²³⁰ Recordem l’últim parlament d’Enric Casanellas, que morirà poc després, sobre “Gaudí.1968”; unes conferències del Pare Jordi Llimona titulades «El Compromís temporal de l’Església» i “Diàleg entre creients i no creients” i la presentació dels cursos de primavera de l’Escola Internacional de Pintura Mural de Sant Cugat del Vallès per part del seu director i del consoci Miquel Farré i Albages. Invitacions, Circular activitats 1967-68 i *Llibre d’actes*, dies 22 de febrer i 7 de març de 1968, AHCASLL. El juliol s’incorpora al Cercle una nova Secció, el grup *Iniciatives de Animación* per a joves i nens, capitanejat per Àngel Forner. Molt actiu al començament (el mateix mes de la fundació organitza un cursset d’expressió corporal, l’agost un cursset de tècniques plàstiques i el setembre un de muntatge i tècniques audiovisuals) tindrà una vida molt breu, donant-se de baixa ja l’any següent. Memòries dels anys 1968-69 i 1969-70 i *Llibre d’actes*, dies 7 de maig i 4 i 27 de juliol de 1969, AHCASLL. Firmen la petició d’accés Eulàlia S. De Forner, Lluís Jutglar, Àngel Forner, Aurora Antón, Santi Surós, Sebastià Forné, Modest Rodríguez i Cruells, Pau Ollé, Joan Abelló, Concha Ibáñez, Costa Samsó, Lluís Bosch, Alexandre Schaaff.

Francisco Vilaplana¹²³¹ i segueix amb *Mostra 1*, col·lectiva de gravat amb obres del mestre gravador Lluís Rubiralta —responsable de la majoria de les publicacions i impresos del Cercle— i dels gravadors Costa Samsó, Forné, Bosch Cruañas. L’acompanya la conferència “Les xilogràfies populars” a càrrec d’Antoni Ollé-Pinell, que fa un recorregut des del passat fins a l’actualitat d’aquesta tècnica.¹²³² Aquest projecte, en sintonia amb la sensibilitat del Cercle per a aquesta disciplina, s’ha de contextualitzar, a més, dins el fenomen *Estampa Popular*, d’arribada bastant tardana a Catalunya.¹²³³ Nascuda a Madrid l’any 1960 i difosa els anys següents a Sevilla, Vizcaya i València, *Estampa Popular* arriba a Catalunya el 1965 en ple auge de l’informalisme, anunciant-ne simultàniament la decadència: a l’abstracció subjectiva informalista contraposarà el realisme objectiu com a mitja més directe per arribar a un públic ampli —la classe obrera principalment— de la qual pertocava a l’artista estimular-ne la consciència. Per aconseguir un missatge contundent i una gran difusió, *Estampa Popular* treballa amb tècniques de gravat directes com la xilografia i el linòleum, denunciant-hi la tortura, la repressió política i l’angoixa per la falta de democràcia. El fenomen, que a Barcelona s’acostava a altres experiències de retorn al realisme¹²³⁴, havia agafat cos també a través d’artistes propers al Cercle com Carles Mensa o Argimon. Segueix el mateix camí el grup *Mostra* que s’inspira en la tradició dels gravats antics «per donar-nos la versió nova d’una humil tasca de comunicadors».¹²³⁵ Aquest confluïr en un corrent més ampli subratlla la capacitat del Cercle de tornar a donar cabuda

¹²³¹ Cartell de promoció i *Llibre d’actes*, dia 22 de gener de 1969, AHCASLL i *La Vanguardia*, 1 de març de 1968, p.27

¹²³² Invitacions, memòria de l’any 1967-68 i *Llibre d’actes*, dia 28 de desembre de 1967, AHCASLL. Sobre l’interessant treball xilogràfic d’Ollé Pinell vegeu TERRADES BOSCÀ, N., *L’obra xilogràfica d’Antoni Ollé Pinell*, Barcelona, Diputació de Barcelona, 1986.

¹²³³ Vegeu *Estampa popular de Barcelona: fons d’art de L’Hospitalet*, L’Hospitalet, Museu Enric Monjo, Museu d’Història de L’Hospitalet, 2003; LLORENS, T., “Un any d’Estampa Popular de València”, *Serra d’Or*, novembre 1965, p.41-43 i *Estampa Popular de Madrid: arte y política (1959 – 1976)*, Madrid, Museo Municipal de Arte Contemporáneo de Madrid, 2006.

¹²³⁴ Pensem en els aparadors de Gales que Alexandre Cirici l’any 1956 encarrega a artistes com Tàpies, Cuixart, Brossa i Pomés, proposats a El Corte Inglés per Guinovart, Subirachs, Ràfols-Casamada, Hernández-Pijuán i Todó. Interessants experiències d’apropament a la realitat i sortida al carrer de l’art foren l’acció del grup Gallot a plaça Catalunya o la de Miró als vidres del Col·legi d’Arquitectes l’any 1969. Cirici s’atribueix la paternitat d’aquesta tendència a “Nou realisme a Catalunya” *Serra d’Or*, octubre 1963, p.37- 39.

¹²³⁵ *Mostra 1. Rubiralta, Costa-Samsó, Forné, Bosch-Cruañas*, 1968, AHCASLL

a projectes d'actualitat, com havia fet amb el *Ciclo de Arte Hoy*, si bé ara d'una manera més esporàdica.

Un altre exemple d'exposicions capdavanteres l'ofereixen les *Secuencias* de Valcárcel Medina, qui presenta «un conjunto de obras realizadas en un sentido serial y constructivista».¹²³⁶ Artista nascut a Múrcia, després de viure a l'Argentina i de traslladar-se posteriorment a Madrid, Valcárcel Medina compaginà la vocació pictòrica amb l'arquitectònica, realitzant obres constructivistes i geomètriques fins a un reduccionisme quasi minimalista. Més endavant passarà a un llenguatge conceptual, sent, com nota Pilar Parcerisa, un dels pocs artistes conceptuais vinculat a Madrid que s'expressa en un llenguatge en sintonia amb les tendències barcelonines d'aleshores i exposant *Exámenes orales i escritos* a Barcelona a la Sala Vinçon, una de les més actives vitrines de propostes experimentals conceptuais.¹²³⁷ Són, però, les obres de llenguatge geomètric les que exposa al Cercle, quedant encara llunyans els anys de les manifestacions conceptuais a Catalunya els quals, d'altra banda, tampoc més endavant trobaran espai al carrer del Pi.

Després d'una exposició solidària¹²³⁸, torna a significar un posicionament en les tendències contemporànies l'exposició de pintures i dibuixos de l'alacantí Albert Agulló i Martínez, membre —juntament amb Antoni Coll, Sixt Marco (Sixto), Joan R.Garcia i Castejón— del *Grup Elx*,

¹²³⁶ Programa para la exposición de *Secuencias de Valcárcel Medina*, 1968, memòria de l'any 1968-69 i *Llibre d'actes*, dies 28 de desembre de 1967 i 28 de març de 1968, AHCASLL

¹²³⁷ Vegeu “El eje Madrid-Barcelona” dins PARCERISA, P., *Conceptualismo(s) Poético/ Político/ Periféricos. En torno al Arte Conceptual en España, 1964 – 1980*, Madrid, Akal, 2007, p.281-305. És a la Sala Vinçon que es presenten entre 1973 i 1977 algunes de les millors propostes conceptuais entre les quals *Lectura tàctil d'un espai* del futur president del Cercle Lluís Utrilla i altres projectes de Carlos Pazos, Àngel Jové, Bigas Luna, Josep Domènech, Fina Miralles, Eulàlia, Ferran García Sevilla, Benet Ferrer, Antoni Muntadas, Pere Noguera, Fernando Magías, Manel Valls i Dorothé Selz. Per a una panoràmica de l'art conceptual català vegeu, a més de l'excel·lent text de Parcerisa, UTRILLA, LL., *Cròniques de l'era conceptual*, Mataró, Robrenyo, 1980 i el catàleg *Idees i actituds: entorn de l'art conceptual a Catalunya, 1964 – 1980*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1992. Més enfocat al conceptual internacional, però igualment interessant com a primera investigació en català sobre el tema és COMBALIA, V., *La Poética de lo neutro: análisis y crítica del arte conceptual*, Barcelona, Anagrama, 1975.

¹²³⁸ El Cercle acull el *Concurs de Dibuix Jeroni de Moragas* per als nens i nois de l'*Asociación de Padres de Niños y Adolescentes Subnormales* [sic]. Vegeu “Las actividades del Círculo Artístico de Sant Lluc”, *La Vanguardia*, 18 abril de 1968, p.31, circular als socis, abril 1967, memòria de l'any 1967-68, AHCASLL. Segueix al concurs la col·lectiva primaveral de dibuix com s'explica a *La Vanguardia*, 18 d'abril de 1968, p.31.

animador d'un viu debat i creador d'obres al voltant de temes com el caràcter comunicatiu i social de l'art, la contradictòria relació preu/valor de l'obra en el mercantilisme dominant o de la deshumanitzant tecnificació de la realitat.¹²³⁹ L'exposició d'Agulló se situava, doncs, en el més calent debat artístic, com ho feia, amb solucions estètiques diferents, l'obra d'una jove madrilenya, Elena Asins (1940 –), que exposa poc després.

Asins havia debutat amb el *Grupo Castilla 63*, que ja havia presentat els seus treballs al Cercle l'any 1965. Quan se celebra la seva exposició individual a l'entitat encara no ha assistit al Centro de Cálculo de la Universidad Complutense, niu de l'experimentació de formes plàstiques generades amb ordinador, però ja és visible la influència dels seus estudis de semiòtica a Stuttgart. Presenta al Cercle obres encara adscrites a la figuració, però encaminades cap a l'abstracció geomètrica, que volen donar vida, en un món saturat de llenguatge, a nous signes, els d'una «pintura de formas y colores puros», creada «no por abstracción de procesos naturales o de fijación emotiva, sino por la concreción de unas formas, por sus posibilidades de juego, de composición, de aleatoriedad, de desglose dimensional».¹²⁴⁰

Es posicionen, en canvi, a fora de qualsevol debat entre art moderna o no moderna les obres de gènere anecdotista exposades l'octubre per Joan Causadias «sagaz observador y fluido repentinista» el qual presenta al Cercle uns dibuixos «nerviosos, ágiles y ya que no perfectamente delineados, sí trazados con garboso desgaire».¹²⁴¹

A continuació s'organitza la col·lectiva social, que s'havia de celebrar a l'Hospital de la Santa Creu i torna, en canvi, a la seu social per deixar espai a l'esperada primera exposició àmplia de la producció de Joan Miró que Barcelona, amb molt de retard, li dedica.¹²⁴² La col·lectiva del Cercle torna

¹²³⁹ *Llibre d'actes*, dies 28 de desembre de 1967 i 18 d'abril de 1968; *A. Agulló*, 1968, AHCASLL i *La Vanguardia*, 18 de maig de 1968, p.33. Sobre el grup vegeu CONTERAS, E., *Grup d'Elx*, Madrid, Publicaciones Españolas, 1971.

¹²⁴⁰ *Elena Asins*, 1968, AHCASLL. Vegeu a més el *Llibre d'actes*, dia 28 de desembre de 1967 i memòria de l'any 1967-68, AHCASLL. Sobre l'artista remetem a *Elena Asins*, Madrid, Ministerio de Cultura, 1980.

¹²⁴¹ «Joan Causadias en Sant Lluç», *La Vanguardia*, 16 d'octubre de 1968, p.29 i invitació a l'exposició, AHCASLL

¹²⁴² *Llibre d'actes*, dies 5 de setembre i 21 d'octubre de 1968, AHCASLL i *La Vanguardia*, 23 d'octubre 1968, p.27 i 16 de novembre de 1968, p.34. El jurat estava format en la secció

al consuet caràcter amateur, almenys segons el soci Cortès, justament crític i exigent cap a una exposició que si bé destaca «por la constancia que da de un determinado espíritu de independencia frente a las consignas falsamente independentistas que lo uniformizan todo bajo la fórmula de la renovación», presenta un ventall d'artistes on «son pocos los que puedan ostentar una profesionalidad».¹²⁴³ Tot i així, «la visión general de esta muestra nos da cuenta de una muy buena dosis de entusiasmo, de ganas de cumplir con el oficio lo mejor que se pueda, de una orientación global sinceramente sentida y hasta de algún asomo de inquietud»¹²⁴⁴: l'esforç col·lectiu i la profunda dedicació, més que els resultats, semblen una vegada més les millors qualitats del conjunt dels "Ilucs".

Si la col·lectiva, bona o dolenta, representa un element inalienable de la vida social, aquell 1968 es posa en discussió un altre moment característic de la germanor de l'entitat: la missa comunitària nadalenca. Una carta als socis explica que «la tendència actual de l'Església en les celebracions litúrgiques és la de despertar el nostre sentit de comunitat integrada. El Concili ens parla del fet que l'Església és el poble de Déu. Per això tota celebració litúrgica cal que manifesti, en el més alt grau possible, aquest sentit de poble i comunitat. D'aquí que es prefereix tan més en les més grans i significatives festes litúrgiques, que cadascú es vinculi més i més a la comunitat religiosa a la qual pertany. Així, s'ha cregut convenient, enguany, de no celebrar particularment per a nosaltres la missa de mitja nit de Nadal, tot desitjant que els Socis que vulguin assistir a aquest acte religiós, ho facin a la parròquia o temple on tinguin costum d'anar».¹²⁴⁵ Es tracta d'una mesura en plena línia amb la nova tendència de l'Església postconciliària de la qual, tot i el seu pensament fortament personal, el consiliari Pare Jordi és un gran defensor. D'altra banda, manifesta una voluntat encara més forta de

de pintura per Rifà Llimona, Giralt Miracle, Surós, en la secció d'escultura per Cortès i Martí Sabé i en la secció de Bells Oficis per Güell, Capdevila, Llorenç Artigas.

¹²⁴³ J.C. "La exposición de Sant Lluç", *La Vanguardia*, 14 de novembre de 1968, p.29. Fou guanyada per Josep Maria Guerrero i Medina, Hèctor Cesena i Abós, Joan Savall i Romeu respectivament en pintura, escultura i bells oficis.

¹²⁴⁴ *Ibidem*

¹²⁴⁵ Comunicació als socis firmada pel president i consiliari del Cercle i datada de Nadal de 1968, AHCASLL. Com a confirmació del fet trobem un cartei del desembre de 1968 en que s'anul·len els tràmits començats amb l'Ajuntament per poder celebrar la missa a la capella de Santa Àgata, AHCASLL.

transferir la religiositat, sens dubte viva en alguns “llucs”, a l’esfera privada, allunyant-la de l’oficialitat de la vida societària. De fet, aquesta voluntat s’expressa en el nou Estatut que comença ara a gestar-se i en què desapareix qualsevol element confessional. Així seran els últims anys en què el Cercle participa en la processó del Corpus amb la seva bandera dissenyada per Riquer.¹²⁴⁶

S’està obrint camí una nova manera d’entendre l’entitat la qual, però, no es definirà clarament fins després de la llarga presidència del successor de Solanic, qui aquell 1968 acaba el seu mandat. No obstant el fet que en l’Assemblea Margarida Santjordi intervingui a favor del president Solanic dient que «considera que es de todo punto necesario que el mismo continúe presidiendo al Entidad»¹²⁴⁷, algú no deuria estar-hi d’acord i sembla que els compromissaris retardessin voluntàriament la trobada per organitzar un canvi de Junta i elegir un nou president.¹²⁴⁸

2.3 L’ÚLTIMA PRESIDÈNCIA CAP A LA DEMOCRÀCIA

2.3.1 PRIMERS ANYS DEL PRESIDENT PRATMARSÓ

L’arquitecte Josep Pratmarsó i Parera (1913 – 1985), home culte, refinat i d’una elegància innata, s’havia titulat l’any 1941 i, després d’uns anys com a delineant a l’estudi de Duran i Reynals, s’havia fet alferes de la innovació de l’arquitectura catalana de la postguerra com a president del *Grup R*, agrupació de joves arquitectes on trobem un altra cara del Cercle com Oriol Bohigas. A diferència d’algun company d’aquell grup, Pratmarsó no obté un renom a l’alçada de la seva excel·lent obra arquitectònica, «com si», suggereix Òscar Tusquets, «a aquest hedonista, a aquest dandi mediterrani, no li semblés prou discret i elegant anar de triomfador per la vida».¹²⁴⁹

¹²⁴⁶ Encara hi anirà l’any 1965, representat per Farré, Lluçà i Bosch Cruañas com s’explica al *Llibre d’actes*, dia 10 de juny de 1965, AHCASLL.

¹²⁴⁷ *Llibre d’actes*, dia 20 de desembre de 1968, AHCASLL i “Renovación de la Junta Directiva del Círculo Artístico de Sant Lluç”, *La Vanguardia*, 24 desembre de 1968, p.32.

¹²⁴⁸ Així s’intueix en una carta, datada de 20 de novembre de 1968, del dolgut president Solanic a la compromissària Montserrat Barenys, en què s’esmenta el voluntari impediment a la realització de la Junta de compromissaris. Arxiu Montserrat Barenys, Institut de Museus de Reus.

¹²⁴⁹ Text introductori a ONDOÑO, P.; DE LA VILLA, P., *Pratmarsó arquitecte*, Barcelona, COAC, 1998. Sobre la figura de Pratmarsó vegeu també l’entrevista conduïda per Lluís

Figura polifacètica, Pratmarsó combina la reeixidíssima projectació de cases particulars a la Costa Brava, de les quals esdevé l'arquitecte per excel·lència —i, expliquen els col·legues, un dels pocs estimats pels clients— amb el cultiu de la música, de la literatura i especialment de l'art. Actiu propulsor de la vida artística barcelonina, s'hi mou com a arquitecte, projectant el taller de l'escultor Monjo i les galeries Ciento i Dedalus i reformant el Palau la Virreina; com a col·leccionista i gran *connoisseur*, recolzant el neofigurativisme promogut per l'amic Rodríguez-Aguilera; com a pintor i dibuixant, debutant ja l'any 1935 a la galeria Syra. No és, doncs, el projecte dels *Amics de Gaudí* això que apropa Pratmarsó al Cercle, com fou per altres arquitectes de la seva generació: Pratmarsó, superb dibuixant, freqüentava la sala d'apunts del Cercle ja abans de la guerra, encara que hi deuria ser poc present¹²⁵⁰ —o ho faria amb discreta elegància?— i posseïa el tarannà d'artista i una qualitat innata per sintetitzar en uns subtils i irònics dibuixos les arquitectures i els ambients barcelonins a més de nombroses impressions de viatge. Aquesta sensibilitat per a les arts, que havia demostrat també com a col·leccionista i assessor dels molts amics artistes, el feia un candidat adequat per ocupar la presidència de l'entitat.

Mentre el president sortint Rafael Solanic era homenatjat amb un sopar¹²⁵¹, Pratmarsó començava la seva feina al costat d'una Junta quasi invariada, amb l'única momentània sortida de Llucià, i l'ingrés de Costa Samsó i de la dibuixant Maria Cirici, «hermana de este poderoso escritor

Nadal i novament per Òscar Tusquets – qui també passarà per la sala d'apunts de Sant Lluç – realitzada l'any 1983 per encàrrec del COAC i el recordatori LAVIÑA, J.; DE LA VILLA, P., “Josep Pratmarsó: un arquitecte, un senyor”, *Quaderns d'arquitectura i urbanisme*, núm. 165, 2 trimestre 1985, p. 241. Entre els escassos articles sobre la seva obra arquitectònica indiquem “Josep Pratmarsó Parera, informe y resumen de su obra”, *Jano*, núm.10, octubre 1973, p.11-26, amb una àmplia aportació fotogràfica, tot i els escassos comentaris; “Tres escuelas en Terrassa”, *Cuadernos de arquitectura y urbanismo*, núm. 47, 1 trimestre 1962, p.23-28, relatiu al seu treball com a arquitecte municipal i “Josep Pratmarsó. 4 obres”, *Cuadernos de arquitectura y urbanismo*, núm. 153, setembre 1982, p.33-41, dedicat a algunes de les exemplars cases de la Costa Brava.

¹²⁵⁰ A l'AHCASLL no trobem menció de la seva participació a l'entitat en l'etapa anterior a la guerra, però així ho declara l'arquitecte en la mencionada entrevista amb Lluís Nadal i Òscar Tusquets promoguda pel COAC l'any 1983. Tornem a recordar que les fitxes anteriors a l'any 1936 s'han perdut.

¹²⁵¹ Circular del mes de març de 1969 i *Llibre d'actes*, dies 5 i 19 de febrer de 1969, AHCASLL

que se llama Alejandro Cirici Pellicer, poseyendo como él el don de mentolar de un modo indeleble las cosas que toca».¹²⁵²

Pratmarsó agafa la guia de l'entitat en un dels no escassos moments de greus dificultats econòmiques, quan tot just abans de l'Assemblea que l'ha elegit s'han augmentat les quotes.¹²⁵³

El recanvi de president genera el brotar de nous propòsits, començant per la voluntat de «racionalitzar les dependències del Cercle, amb l'objecte de treure del nostre local social el millor partit possible».¹²⁵⁴ Es continua i s'intensifica el projecte d'inventari del patrimoni de les obres i de la biblioteca, que compta aleshores amb 1.000 títols aproximadament.¹²⁵⁵ Resseguint els nous títols es poden veure com s'obren mirades i, al consuet amor per als clàssics i al catalanisme (es compren moltes col·leccions de mestres de l'art i *Catalunya dins l'Espanya moderna* de Pierre Vilar), s'associa un nou interès en apropar-se d'una manera cada vegada més conscient i informada al propi paper d'artista amb l'aprofundiment dels mestres de la filosofia i l'estètica (*Assaigs escèptics i assaigs impopulars* de Bertrand Russel, *Teoria de la sensibilitat* de X. Rubert de Ventós), d'altres perspectives sobre l'art com la sociologia, disciplina naixent a Catalunya¹²⁵⁶ (*Introducció a la Historia del Arte* de Hauser i *Sociología del Arte* de Jean Duvignaud) amb incursions en el pensament marxista o la psicoanàlisi (*Escritos sobre Arte* de Karl Marx i Friedrich Engels, *Arte y Coexistencia* i *La necesidad de l'Art* d'Ernest Fischer, *L'Home unidimensional* d'Herbert

¹²⁵² És el comentari de Rafael Benet sobre una exposició de Maria Cirici a la Sala Vinçon l'any 1948, citat a GARRUT, J.M., *Dos siglos de pintura catalana... Op.cit.*, p.438. Benet hi subratlla també l'«estilizada y ágil mentalidad de los Cirici». Pel que fa a l'encàrrec a la Junta vegeu *Llibre d'actes*, dies 20 de desembre de 1968 i 8 i 22 de gener i 19 de febrer de 1969, AHCASLL.

¹²⁵³ *Llibre d'actes*, dia 18 d'octubre de 1968, AHCASLL

¹²⁵⁴ Circular als socis, febrer 1969, AHCASLL. Segons *Llibre d'actes*, dia 13 d'abril de 1969, AHCASLL, Sebastià Forné insisteix sobre l'adequació dels locals, una major professionalitat dels models i una millora de la il·luminació, per a la qual Solanic cedirà un joc de llum. Memòria de l'any 1968-89, AHCASLL. Es posarà a més un tòrcul i un braç mòbil a l'Estudi Llimona. *Llibre d'actes*, dies 21 de març de i 7 de maig 1969, AHCASLL. Amb el mateix objectiu els batlles de la sala d'apunts, que feia uns anys s'havien passat de setmanals a mensuals, tornen al torn setmanal, però amb continuïtat anual.

¹²⁵⁵ *Llibre d'actes*, dies 5 i 21 de març i 13 d'abril de 1969, AHCASLL

¹²⁵⁶ Sobre l'arribada a Catalunya de la disciplina vegeu BONAL, R., "La sociologia de Catalunya. Aproximació a una història", *Revista catalana de sociologia*, núm. 1, 1995, p.1-33. Tenint en comte que Cirici, que propulsà la sociologia a Catalunya, col·laborava sovint amb l'entitat i, per aquesta raó, no és gaire estranya l'aparició del llibre a la biblioteca. Abans de Cirici, Jardí havia promogut aquests estudis a *Esquema d'una sociologia de l'art*, Barcelona, Panorama de les Arts Actuals, 1962.

Marcuse i *Cartas a mi novia* de Sigmund Freud) o en el debat artístic europeu (subscripció a les revistes *Paris Match*, *Gebrauchsgraphick*, *L'Oeil*).¹²⁵⁷ Tot i que la biblioteca ja no és una eina de coneixement tan essencial com al començament del segle, els “llucs” encara en treuen recursos per a la seva inspiració.

Pel que fa a les exposicions, destaca l'artista il·licità Antoni Coll, autor d'una pintura adscrita a la crònica social i membre de l'esmentat *Grup d'Elx*, promotor d'un art de compromís.¹²⁵⁸ L'exposició respon al clima de crida a un art proper a la realitat i els seus conflictes, vinculada a les necessitats històriques del moment. Escoltarà aquesta crida també el grup ZUT que inaugura el maig una exposició, titulada “Homenatge a Martin Luther King” que «se compone de la primera experiencia de obra integrada que realiza este grupo (pintura, escultura, grabado, literatura, música, fotografía...).¹²⁵⁹ Promotors d'un «art de contestació», fet d'«imatges irades»¹²⁶⁰, «els artistes de “ZUT” han decidit comprometre's amb el seu temps, viure integrats amb l'ací i ara del seu temps» aspirant a «l'únic art possible, dellà de les abstraccions estètiques de les classes dominants que cerquen de crear l'art personal, irreal».¹²⁶¹ La mateixa instància d'actualitat i immanència domina també una nova exposició de *Mostra*, la sisena del grup, integrat ara per l'impressor Rubiralta, l'escriptor Arnau Puig i els pintors Virgili, Costa Samsó, Forné, Bosch Cruañas.¹²⁶²

¹²⁵⁷ Per als nous títols a la biblioteca vegeu el *Llibre d'actes*, dies 27 de juny de 1967, 4 de juliol de 1969 i 26 de gener de 1970 i la circular als socis del febrer i març 1970, AHCASLL.

¹²⁵⁸ Explica Ernesto Contreras al catàleg *Círculo Artístico Sant Lluc le invita a la inauguración de la exposición de pinturas de ANTONIO COLL*, 1969, AHCASLL: «Antonio Coll es un pintor realista. Lo es porque su pintura constituye una aproximación a la realidad y porque esta aproximación la efectúa desde un talento muy alejado al del taxidermista... crítica y reticencia, denuncia y sugestión, constituyen la doble base operativa desde la cual Antonio Coll nos muestra su imagen, su evidencia de la realidad. Antonio Coll opera críticamente cuando nos muestra el carácter contradictorio de la realidad». A més del catàleg, vegeu el *Llibre d'actes*, dia 22 de gener de 1969, AHCASLL i *La Vanguardia*, 15 de març de 1968, p.33. L'artista és presentat al Cercle per Albert Agulló, que havia exposat a l'entitat pocs mesos abans, en una carta datada de 26 de juny de 1968, AHCASLL.

¹²⁵⁹ Memòria de l'any 1968-69 i *Llibre d'actes*, dia 22 de gener de 1969, AHCASLL

¹²⁶⁰ “Noticiari”, *Serra d'Or*, juny 1969, p.66. Entre els artistes que formaven el grup s'esmenten Nuvoloni, Pere Pagès i Bigas Bacells.

¹²⁶¹ Vegeu la invitació a l'exposició i el catàleg *ZUT*, maig 1969, AHCASLL, en què es troben moltes reproduccions de l'obra.

¹²⁶² *Llibre d'actes*, dia 22 de gener de 1969 i invitació, AHCASLL i “Actividades del Círculo Artístico de Sant Lluc”, *La Vanguardia*, 18 de maig de 1969, p.28. Potser els

Al Cercle hi ha, però, sempre espai per a totes les tendències i, mentre a l'Institut Francès s'exposen els cartells del Premi Miró, l'entitat acull primer l'obra de l'advocat Josep Muncunill, «pintor ingenuista» de «valores sencillos, líricos y mágicos», que treballa «sin rigorismos formales, con plena libertad, con amplia experiencia y con indudable riqueza»¹²⁶³, i posteriorment la col·lectiva primaverenca de dibuix.¹²⁶⁴ El juny exposa un desconegut Toby¹²⁶⁵, seguit per una col·lectiva «testimoni del treball que es realitza a l'Estudi Joan Llimona»¹²⁶⁶, organitzada per l'actiu vocal de l'estudi Joan Abelló i Martí (1920 –), ja present a les activitats del *I Ciclo de Arte Hoy* i ara renovat al càrrec de vocal de l'estudi aquella tardor.¹²⁶⁷

No serà l'únic en repetir el càrrec i la continuïtat de la Junta no farà més que ajudar el feliç desenvolupament de dues activitats de gran participació societària: la concorreguda col·lectiva social¹²⁶⁸ i un concurs de cartells promogut per l'Estudi Llimona en què participen, entre altres, noms importants del disseny gràfic com el futur president Claret Serrahima i de Riba (1941 –) o Josep Baqués (1931 –), més endavant Premi Nacional de Disseny i guanyador, amb Josep Aran García, del segon premi d'aquell petit concurs, mentre que el primer tocà a Octavi Costa i Samsó.¹²⁶⁹ El concurs de cartells s'emmarca en una etapa de fervor de l'art gràfica, etapa en què, explica Daniel Giralt-Miracle, «Alexandre Cirici en els seus llibres i en els

motiva a organitzar una nova exposició a l'entitat el fet que aquesta es preparava per dotar-se per fi d'un tòrcul, com s'explica al *Llibre d'actes*, dia 21 de març de 1969, AHCASLL.

¹²⁶³ Així ho defineix el crític Cesáreo Rodríguez-Aguilera al catàleg *Pinturas J. Muncunill*, 1969, AHCASLL. Vegeu també el *Llibre d'actes*, dia 21 de març de 1969, AHCASLL.

¹²⁶⁴ *Llibre d'actes*, dia 22 de gener de 1969, AHCASLL i “Colectiva de Sant Lluc”, *La Vanguardia*, 26 d'abril de 1969, p.30

¹²⁶⁵ *Llibre d'actes*, dia 22 de gener de 1969, AHCASLL

¹²⁶⁶ *I exposició col·lectiva anyal de l'Estudi Llimona*, 1969, Circular juny-juliol 1969 i *Llibre d'actes*, dies 22 de gener i 19 de febrer de 1969, AHCASLL

¹²⁶⁷ *Llibre d'actes*, dies 8 i 22 de gener de 1969, AHCASLL

¹²⁶⁸ La guanyen Miquel García i Sallarés, Josep Ricart i Josep Badia, respectivament per Pintura, Escultura i Bells Oficis. Vegeu el *Llibre d'actes*, dies 6 d'octubre i 20 de novembre de 1969, el catàleg *Col·lectiva social 1969 Pintura – Escultura – Bells oficis*, la convocatòria i l'acta del jurat, AHCASLL, a més de l'article “La colectiva de Sant Lluc”, *La Vanguardia*, 16 de novembre de 1968, p.34.

¹²⁶⁹ Del projecte se'n comença a parlar ja al *Llibre d'actes*, dia 9 de març 1967, AHCASLL mentre que l'acta del jurat del dia 11 d'octubre de 1969 es transcriu al *Llibre d'actes*, dia 20 de novembre de 1969, AHCASLL. Vegeu també les bases, la invitació, la Circular als socis de abril 1969, la Circular de novembre 1969 i el *Llibre d'actes*, dia 13 d'abril de 1969, AHCASLL i els articles “Sant Lluc convoca concurso para un cartel”, *La Vanguardia*, 14 juny de 1969, p.54; “Se amplia el plazo de admission de obras para el concurso Joan Llimona”, *La Vanguardia*, 2 octubre de 1969, p.27; “Concurso-exposición de carteles para el estudio “Joan Llimona”, *La Vanguardia*, 9 octubre 1969, p.29 i “Distinción al grafista Octavio Samsó”, *La Vanguardia*, 15 octubre 1969, p.34.

seus comentaris a *Serra d'Or*, Joan Perucho amb els seus pròlegs i els seus articles a *Destino*, Santos Torroella amb les seves presentacions i cròniques a *El Noticiero Universal*, i Xavier Rubert de Ventós amb les seves conferències i la seva “teoria de la sensibilitat” definien aquesta nova disciplina no com un art aplicat sinó com un “art implicat”, al servei de la cultura i la societat». ¹²⁷⁰

El Cercle aposta pel disseny alhora que recolza projectes diferents amb un criteri sempre incloent i mai excloent. El novembre exposa uns excel·lents dibuixos del martorellenc Sadurní Pons, construïts en «l'ús del símbol com a nexa de lo [sic] material amb l'espiritual». ¹²⁷¹ Mentrestant s'ocupa d'enllaçar amb el seu passat. La Junta revifa la seva memòria històrica amb la reedició del cartell de Riquer per a la quarta exposició de l'entitat l'any 1899, que per Nadal s'envia a tots els socis i també oferint uns espectacles de titelles que recorden el vivaç pas de Didó per les sales del carrer Montsió durant la República ¹²⁷², això mentre la galeria Syra ret homenatge al passat del Cercle exposant una obra de Francesc Vidal i Gomà amb “llucs” deixebles de Joan Llimona. ¹²⁷³

Tot i la marxa constant de les activitats, aquell 1970 es caracteritza per una reflexió sobre el significat de l'entitat i els seus constants problemes econòmics. ¹²⁷⁴ En una reunió del Cos Fundador s'arriba a posar en qüestió no només la sostenibilitat econòmica, sinó el sentit global del projecte del

¹²⁷⁰ GIRALT-MIRACLE, D., *La generació dels “grafistes”. Discurs d'ingrés de l'acadèmic electe Excm. Sr. Daniel Giralt-Miracle, llegit a la sala d'actes de l'Acadèmia el dia 17 d'octubre de 2007. Discurs de contesta de l'acadèmic numerari Illm. Sr. Josep Bracons Clapés. Barcelona, 2007*, Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi, 2007

¹²⁷¹ QUERALT, M., “Pons”, *Exposició Sadurní Pons, 1969 i Llibre d'actes*, dia 7 de novembre de 1969, AHCASLL. Sobre els dibuixos d'inspiració mironiana de l'artista vegeu PONS, S., *Sadurní Pons: dibuix*, Martorell, Empremta Flotats, 1971.

¹²⁷² Memòria dels anys 1968-69 i 1969-70 i *Llibre d'actes*, dies 7 i 20 de novembre i 11 de desembre de 1969, AHCASLL

¹²⁷³ L'obra, ara conservada al patrimoni del Cercle, representa, entorn a un quadre de Joan Llimona, els seus deixebles Iu Pascual, Rafael Benet, Rafael Llimona, Josep Francesc Ràfols, Josep Obiols, Darius Vilàs i, al fons, el mateix autor i Jaume Busquets. Segons Sempronio «merece elogio el esfuerzo de Vidal Gomà que da, a la posteridad, un documento importante para la historia del arte catalán del presente siglo», un veritable memorial si pensem que, excepte Benet i Vidal, els altres s'havien mort. *Tele-express*, 6 de novembre de 1969 i, a més, GICH, J., “Homenaje a Joan Llimona”, *La Vanguardia*, 12 novembre de 1969, p.49

¹²⁷⁴ Alguns comentaris sobre l'estat econòmic de l'entitat es troben al *Llibre d'actes*, dies 11 i 17 de desembre de 1969, 8 i 15 de gener de 1970 i 26 de març de 1971, AHCASLL i sobre els préstecs donats per alguns socis vegeu el *Llibre d'actes*, dies 14 de desembre de 1969, AHCASLL.

Cercle. «El Sr. Soldevila pone de manifiesto que el Fomento de la Artes Decorativas vive un problema parecido al del Círculo, o sea, un desfase absoluto entre sus estructuras y las necesidades de los tiempos actuales» de què deriva «que nuestras Entidades deberían preguntarse actualmente qué cosas necesitan nuestros artistas».¹²⁷⁵ Unes institucions nascudes a començament de segle, o abans en el cas del Cercle, i pensades per a una societat amb una estructura i exigències culturals profundament diferents, vacil·len quan ja no es necessiten ajustaments graduals sinó una veritable revolució. El projecte de renovació es fa més difícil per la delicada situació econòmica d'un Cercle que pateix indirectament els efectes de la crisi econòmica que després del 'boom' de començament dels anys seixanta, afecta una Espanya, dominada per l'oligopolítica, dependent de la tecnologia estrangera i carent de serveis bàsics. Però si d'una cosa Espanya n'està plenament abastida és de televisions, que, tot i la censura i la manipulació, deixaven entreveure un model de vida alternatiu a la tríada franquista Déu-Pàtria-Família. S'abocaven unes noves perspectives de llibertat, impossibles de posar en marxa sota el Règim, però punt de partida de les reivindicacions i de les primeres protestes.¹²⁷⁶

Quin era el paper de l'artista —i del "lluc"— en aquesta nova societat? El Cercle recolzava la idea d'un paper actiu de l'artista en la societat, però semblava incapaç de traduir el compromís en una aposta estètica definida ja que mai s'havia decantat per a un estil concret.

Per enfrontar-se a la qüestió, durant l'esmentada reunió de Junta i Cos Fundador, Joan Prats, incansable promotor de les més actuals i dinàmiques iniciatives culturals, «pide a los reunidos si estan de acuerdo en que el Círculo inicie una nueva etapa».¹²⁷⁷ La proposta és favorablement acollida i

¹²⁷⁵ *Llibre d'actes*, dia 5 de març de 1970 i *Circular als socis del febrer-març 1970*, AHCASLL. Participen a la reunió Nolasc Valls, Hermenter Serra, Joaquim Amigó, Manuel Capdevila, Rafael Serrahima, Joan Teixidor, Rafael Benet, Rafael Solanic, Antoni Bellmunt, Lluís M. Güell, Joan Ainaud, Joan Prats, Josep Artigas i Basté, Francesc de P. Cornet i Ramon Batllé.

¹²⁷⁶ Recordem que al final dels anys seixanta augmenten les protestes estudiantils i agafa força el SDEUB. L'any 1970, arran el procés de Burgos i la condemna a mort de presumptes membres de l'ETA, més de 300 intel·lectuals, entre els quals Cirici i Miró, es retiren del 12 al 14 de desembre a Montserrat, en la coneguda tancada de Montserrat, de la qual neix l'Assemblea Permanent d'Intel·lectuals, primer nucli de l'Assemblea de Catalunya.

¹²⁷⁷ *Llibre d'actes*, dia 5 de març de 1970, AHCASLL

la Junta implicarà els socis en aquest projecte a través d'un qüestionari on se'ls interroga sobre possibles millores i sobre el camí a seguir.¹²⁷⁸

Entre les idees regeneradores, un brillant suggeriment ve del comptador Costa Samsó que proposa «un concurso de portada de discos para dar con ello una motivación gráfica y de diseño dentro del Círculo».¹²⁷⁹ Es tracta d'una proposta interessantíssima, que se sumava a la manifestació d'interès per a la gràfica que era el concurs de cartells per al *Premi Internacional de Dibuix Joan Miró*. Sorgia a més en un moment en què molts són i seran els dissenyadors que creen la imatge gràfica de discos, entre ells cares conegudes al Cercle com Joan Miró o Claret Serrahima.¹²⁸⁰ No obstant l'entorn favorable, es deuria perdre l'ocasió perquè no hi ha més notícia del projecte.

Així mateix no es percep un canvi de direcció clar en les activitats expositives, les quals, no obstant, marxen intenses i no desproveïdes d'artistes de qualitat.

Entre ells trobem Carme M. Aguadé i Cortés (1929 –), qui «valiéndose de un material, el latex, con el cual se consiguen unas masas de color compacto y uniforme sin gradaciones ni matices como los conseguidos por el óleo, por sobreposición de pincelada... nos narra con extrema sencillez esquemática, el objeto de uso común» a través de pintures que són una «exaltación de lo humilde y cotidiano del objeto y el signo que rige nuestro automatismo de vida».¹²⁸¹

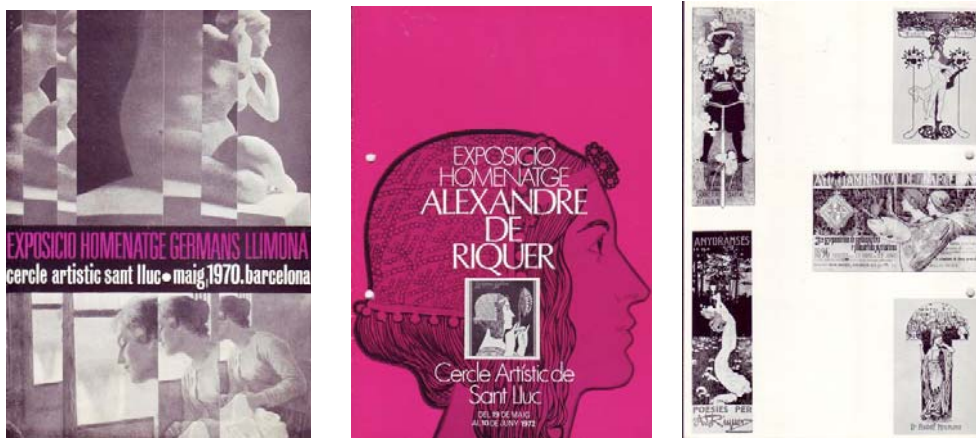
¹²⁷⁸ *Ibidem*

¹²⁷⁹ *Llibre d'actes*, dia 8 de gener de 1970, AHCASLL

¹²⁸⁰ Vegeu a propòsit el catàleg de l'exposició *Cançoníssima* realitzada l'any 2008 al Centre de Cultura Contemporània de València. Segons s'explica a SELLES, N., *Alexandre Cirici Pellicer... Op.cit*, p.159 ja l'any 1958 Cirici, convençut defensor del disseny, havia donat al FAD una conferència sobre "Plàstica de fundes de disc".

¹²⁸¹ Carta de la Sociedad Española de Radiodifusión enviant la notícia emesa a Radio Barcelona, programa "Mosaico de las artes", dia 28 de gener de 1970 a les 21.30 horas. Sobre l'exposició vegeu *Carme M. Aguadé*, Barcelona, Gràfiques universitàries, 1970; memòria de l'any 1969-70, *Llibre d'actes*, dia 27 de juliol de 1969, AHCASLL i *Serra d'Or*, febrer 1970, p.73. L'artista no era sòcia, com es recorda al *Llibre d'actes*, dia 5 de febrer de 1970, AHCASLL on es diu que «se acuerda no cobrar nada por la sala, pero que seria conveniente que se hiciera socia del Círculo». Així, es donarà d'alta poc després. Sobre Aguadé, filla de l'alcalde barceloní i dona de Frederic Rahola, vegeu CIRICI, A., "Art: Carme Aguadé", *Serra d'Or*, gener 1980, p.45-48.

Mentre altres socis i no socis exposen sense un clar projecte comú¹²⁸², apareix una nova línia expositiva, coherent amb altres projectes de valoració del passat: una exposició dedicada als germans Llimona inaugura una proposta del president Pratmarsó sobre grans antològiques dels mestres de l'entitat.¹²⁸³ Sumant-se a una “segona onada” de revaloració del modernisme conduïda per la crítica d'aquells anys, a què segueix contribuint-hi l'encara activa i eficaç acció dels *Amics de Gaudí*¹²⁸⁴, el projecte valora a socis que havien contribuït d'una manera substancial a la història de l'art català.

Catàlegs de les exposicions-homenatge a figures cabdals del passat del Cercle: els germans Llimona i A. de Riquer

El recordatori dels germans Llimona rep ple suport de particulars i institucions.¹²⁸⁵ De l'exposició, en què «los expositores nos dan la bienvenida a nosotros, pues ellos estan en su casa»¹²⁸⁶, llueix el caràcter

¹²⁸² S'exposen les obres d'Albert Reig, del tortosí Jaume Rocamora i les litografies i dibuixos del sicilià Pippo Spinocchia. *Circular als socis*, 1969, invitació a l'exposició i cartell amb l'artista, AHCASLL i *Jaume Rocamora: una trajectòria artística, 1962 – 1987*, s.l., s.n., 1987

¹²⁸³ *Llibre d'actes*, dies 5 de març i 13 d'abril de 1969, AHCASLL. Si al principi Pratmarsó proposa recordar l'oblidat Manolo Hugué, l'elecció més lògica passa a ser els fundadors per excel·lència, els Llimona, tampoc gaire homenatjats en exposicions.

¹²⁸⁴ Recordem, però, que en aquesta època el lligam entre els *Amics de Gaudí* i el Cercle és poc més que simbòlic.

¹²⁸⁵ Gestionat per una comissió formada per Pratmarsó, Llucià i Núria Llimona l'acte serà recolzat per la família Llimona, que s'ofereix per finançar el cartell, per nombrosos col·leccionistes que presten obres notables i per l'Ajuntament, que pagarà el catàleg. Vegeu el *Llibre d'actes*, dies 6 d'octubre, 7 i 20 de novembre i 11 de desembre de 1969, 9 de febrer de 1970, AHCASLL.

¹²⁸⁶ Així ho explica Sempronio segons GICH, J, “Arte y artistas”, *La Vanguardia*, 7 de juny de 1970, p.45. Vegeu també MALAGRIDA, C., “Los Llimona”, *Diari de Barcelona*, 14 de juny de 1970, p.23.

intimista que fa reviure la llarga feina dels germans Llimona al Cercle a través de trenta nou obres.¹²⁸⁷

Tot i la incessant successió d'exposicions¹²⁸⁸, la Junta, confirmada aquell any¹²⁸⁹, torna a enfrontar-se amb la difícil qüestió econòmica que obre el 1971: un lloguer duplicat a 5.000 pessetes mensuals i la ingent cotització de la seguretat social no pagada a la senyora de la neteja.¹²⁹⁰ Per resoldre la crisi es proposen importants mesures com una quota de 1.000 pessetes per qui vulgui exposar a l'entitat i un projecte de promoció externa, incloent-hi una recaptació capil·lar de socis.¹²⁹¹ No s'aturen les millores internes com l'ampliació dels espais amb la cobertura del pati —amb la creació de l'Estudi Bodegón 71¹²⁹²— i la promoció de nous grups dins del Cercle, amb l'ingrés, ja des del final de la presidència de Solanic, de noves Seccions, bastant efímeres, dedicades a les arts plàstiques a excepció del grup teatral FOCX.¹²⁹³

¹²⁸⁷ Per exemple *Serra d'Or* parla d'«una lloable iniciativa del Centre que, amb la presidència de Pratmarsó, esdevé tan dinàmic». “Noticiari”, *Serra d'Or*, juliol 1970, p.72. Vegeu a més *La Vanguardia*, 19 de juny 1969, p.31 i 17 de juny 1970, p.29.

¹²⁸⁸ Se celebren la col·lectiva social, que premia el pintor gallec Alfons Costa i Beiro, l'escultor Delbert Lederle i Imma Costa Corts en la secció Bells Oficis, una exposició de Joan Grau i Casanovas i una de gravats de Josep Maria Turell i Nestor Pellicer. Vegeu memòria de l'any 1970-71, *Col·lectiva 1970 Pintura – Escultura – Bells Oficis*, Convocatòria, Acta del Jurat amb guanyadors de la col·lectiva, Acta del Jurat transcrita al *Llibre d'actes*, dia 19 de novembre de 1970, AHCASLL.

¹²⁸⁹ Acta dels compromissaris del dia 4 de novembre de 1970 transcrita al *Llibre d'actes*, dia 5 de novembre de 1970, AHCASLL. Recordem que acompanyen a Pratmarsó, el vicepresident Carles Gorina, el comptador Octavi Samsó, el tresorer Josep M. Esquerra, substituït, després de dimitir, per l'advocat Josep Muncunill, la bibliotecària Maria Cirici, el secretari Bosch Cruañas, el vocal Joaquin Llucà, la vocal d'estudi Consuelo Naranjo i la d'exposicions Elisenda Barrera.

¹²⁹⁰ *Llibre d'actes*, dies 21 i 28 de gener de 1971, AHCASLL. Mencionem la qüestió perquè, com veurem, desencadena una viva polèmica pocs anys després.

¹²⁹¹ *Llibre d'actes*, dies 18 i 25 de febrer de 1971, AHCASLL. Segons el *Llibre d'actes*, dia 17 de novembre de 1971, AHCASLL s'ha creat un abundant llistat de possibles nous socis protectors.

¹²⁹² L'espai, inicialment anomenat Estudi d'Investigació Plàstica i per al qual es comptava amb una subvenció pública (*Llibre d'actes*, dies 21 i 28 de gener, 25 de febrer, 10 de març i 6 i 14 d'octubre de 1971, AHCASLL) fou creat amb la col·laboració econòmica de la Fundació Güell. *Llibre d'actes*, dia 19 d'octubre de 1971, AHCASLL

¹²⁹³ Al *Llibre d'actes*, dia 5 de juny de 1973, AHCASLL es transcriu la petició d'incorporació de FOCX, datada de 7 de maig. Del grup, guiat per Consol Naranjo com a presidenta, Teresa Bas i Rubies com a secretaria, Ramon Maria Casañas com a vocal, només en sabem que demana unes ajudes econòmiques al Cercle per representar l'obra “Les tenebroses”. *Llibre d'actes*, dia 26 de juny de 1973, AHCASLL

2.3.2 TRES SECCIONS D'ARTS PLÀSTIQUES A CAVALL ENTRE ELS ANYS SEIXANTA I SETANTA

2.3.2.1 L'A.A.A.

L'any 1968, sent encara president Solanic, s'incorporava com a Secció l'Agrupació d'Artistes Actuals (A.A.A.) que reprenia el compromís del Cercle amb un projecte de promoció de les tendències plàstiques més vives, després de quatre anys de la desaparició del *Ciclo de Arte Hoy*.¹²⁹⁴

El projecte de l'A.A.A. havia nascut a principis dels anys cinquanta amb la voluntat principal de representar els artistes innovadors a les manifestacions oficials. Per això, a més de participar activament en iniciatives com la creació del Museu d'Art Contemporani de Barcelona el 1960 o del premi Juan Gris i Juli González¹²⁹⁵, es va dedicar a l'organització del *Salón de Mayo*, «manifestación periódica que, dentro de la tradición de los grandes Salones de Arte, cumple la misión de mostrar la obra de artistas que dentro de un sentido actual y renovador laboran en el momento presente, acogiendo asimismo a nuevos valores que, al lado de los veteranos y reconocidos, se incorporan al movimiento artístico del país». ¹²⁹⁶ Presidit en la primera edició per Emili Bosch i Roger, en la segona per Ramon Rogent i en la quarta per Santi Surós, el *Salón de Mayo* es distingia per ser organitzat pels propis artistes, sense jurat d'admissió ni premis, realitzant-se la selecció pels “societaris”, una condició adquirible a la tercera participació. Una altra característica clau era que «los artistas aportan sus realizaciones con absoluta libertad y de acuerdo con su manera de sentir, sin que existan limitaciones ni discriminaciones en ningún aspecto dentro de la plástica creadora actual». ¹²⁹⁷

¹²⁹⁴ Vegeu el *Llibre d'actes*, dies 16 de juliol, 5 i 13 d'agost i 5 i 19 de setembre de 1968, AHCASLL.

¹²⁹⁵ Sobre el naixement de l'A.A.A. i sobre el projecte d'un Museu d'Art Contemporani vegeu “L'Associació d'Artistes Actuals”, “De l'Escola d'Art del FAD a Elisava” i “El Museu d'Art Contemporani de Barcelona” dins SELLES, N., *Alexandre Cirici Pellicer...* *Op.cit.*, p.129-134, p.159-161 i p.172-182. En el projecte del Museu no hi trobem gaire “llucs”, però sí que molts d'ells són presents entre els artistes exposats.

¹²⁹⁶ *XII Salón de Mayo – pintura, escultura, ceràmica, artes aplicades*, AHCASLL

¹²⁹⁷ “El XII Salón de Mayo”, *La Vanguardia*, 18 de maig de 1968, p.32

Arribat a la dotzena edició de la manifestació, l'A.A.A. demana integrar-se al Cercle com a «grup plàstic promotor d'activitats de creació»¹²⁹⁸, recuperant el lligam que hi devia haver als orígens del projecte com expliquen Vidal i Suàrez.¹²⁹⁹ Així, arran de la incorporació de l'A.A.A. al Cercle, el *Salón de Mayo* de l'any 1968 segueix la línia de les precedents edicions ja que «la fórmula del Salón abierto todo el año ha demostrado ser sencillamente providencial» perquè «ha logrado un clima», a través de seleccions en què «figuran buena parte de las tendencias plásticas vigentes en el actual mundo de las artes».¹³⁰⁰ Tot i així només dos anys després Santi Surós explica que «degut a les circumstàncies desfavorables que tots hem anat visquent últimament en el que fa referència a la marxa del SALÓ DE MAIG, hem decidit clausurar-lo definitivament i no realitzar ja la XIV manifestació» perquè «darrerament la crítica ha estat unànime en judicis desfavorables, i els “nostres” com són Serra d'Or i Tele-Estel, també ens han tirat les seves pedres. En Cirici dient que “anem cap avall” i l'altre burlant-se del catàleg. Tot això és descoratjador i val més plegar per sempre donant pas a noves manifestacions amb esperit més jove i el pas a possibles equips dinàmics, com varen ésser els nostres».¹³⁰¹

Es tanca així aquesta experiència si be «això no vol dir que l'A.A.A., que continua, no organitzi manifestacions artístiques d'altre signe».¹³⁰² En realitat no sobreviu a la primera reeixidíssima edició la *Muestra*

¹²⁹⁸ Document mecanografiat sense data amb firma autografiada de Santi Surós, M. Rodríguez i Cruells, Ll. Rey i Polo, Pau Ollé, J. Abelló Martí, Pere Pagés, Concha Ibáñez, Cesc (F.Vila), Bosch Cruañas, Sebastià Forné, AHCASLL. A l'AHCASLL es conserva també el *Regim d'actuació de l'A.A.A. dintre del Cercle Artístic de Sant Lluç*, firmat pels respectius presidents i vicepresidents Solanic, Mora, Surós i Rodríguez i datat de 17 de setembre de 1968.

¹²⁹⁹ «En unes reunions del Cercle Artístic pren cos la idea de fundar el Museu d'Art Contemporani; d'aquí sorgeix l'AAA» s'afirma a SUÀREZ, A., VIDAL, M., “Notes biogràfiques” dins SUÀREZ, A., VIDAL, M. (coord.), *Homenatge de Catalunya a Alexandre Cirici (1914 – 1983)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Ajuntament de Barcelona, Universitat de Barcelona, Caixa d'Estalvis de Catalunya, 1984, p.31. La mateixa referència es troba en una altra versió de la vida de Cirici per les mateixes autores a l'article “Esbós biogràfic”, *Serra d'Or*, abril 1983, p.35. Desafortunadament no s'ha pogut trobar cap document de l'AHCASLL que confirmi la relació entre l'A.A.A. i el Cercle en els seus orígens.

¹³⁰⁰ Ens referim a les intervencions al catàleg respectivament de Santi Surós, M. Rodríguez i Cruells i Bosch Cruañas.

¹³⁰¹ Carta de Santi Surós al secretari Bosch i Cruañas datada de 18 d'abril de 1970, AHCASLL. D'altra banda, l'ampliament de la manifestació havia fet que la selecció no fos ja tan estricta, com ens explicà Sebastià Forné en una entrevista el dia 15 de juny de 2009.

¹³⁰² *Ibidem*

Internacional de Grabado y Litografía, organitzada per l'A.A.A., a què participen 230 artistes de 30 països.¹³⁰³ Favorablement acollida en una entitat amb il·lustres gravadors com el Cercle, l'exposició respon a l'esmentada revaloració d'un mitjà repetible, econòmic i de força comunicativa. Que en el gravat es veïés una forma privilegiada d'art propera a la gent —com volien *Estampa Popular* o el grup *Mostra*— ho confirma Maria Josefa Colom, presidenta del Comitè promotor de la manifestació: «se habla mucho de hacer arte para todos, de la necesidad de que no sea solamente privilegio de una élite, pues bien, el grabado posee precisamente esta virtud, ya que una misma obra puede llegar a varias personas, a varios lugares a la vez, sin perder en absoluto su valor artístico de original auténtico».¹³⁰⁴ Amb l'objectiu de valoritzar aquest vessant del gravat, el comitè promotor organitza el concurs, publicitat per un gravat d'Octavi Costa i Samsó.¹³⁰⁵ No obstant l'èxit que obté, lamentablement no es repetirà per les dificultats per cobrir les despeses¹³⁰⁶, sent, pel que sembla, l'última iniciativa en què A.A.A. i Cercle col·laboren. A l'inici dels anys setanta el gravat deixava als llenguatges conceptuals el timó d'un art contestatari i amb vel·leïtat d'apropar-se a la realitat i a la gent.

2.3.2.2 EL SALÓN FEMENINO DE ARTE ACTUAL

També el *Salón Femenino de Arte Actual* tingué una vida bastant breu com a Secció del Cercle. Havia nascut l'any 1962 inspirant-se en l'*Exposition Le Club International Féminin* de París, segons explicà Glòria Morera, promotora de l'esdeveniment amb Mercè de Prat i Maria

¹³⁰³ “Primera Muestra Internacional de Grabado y Litografía”, *La Vanguardia*, 3 de desembre de 1969, p.32. Es transcriu l'acta del Jurat a *Llibre d'actes*, dia 20 de novembre de 1969, AHCASLL.

¹³⁰⁴ *1a Muestra Internacional de Grabado y Litografía Barcelona*, 1969. Vegeu a més la memòria dels anys 1968-69 i 1969-70, AHCASLL.

¹³⁰⁵ Guanyen la medalla de plata el japonès Masaji Yoshida, el premi del Reial Cercle l'americana Dolorita Boettcher, el premi del Vescomte de Güell Josep Badia Sabaté, el premi de l'Ajuntament el grafista Josep Baqués (1931 –), el premi del Cercle el japonès Matsutani Takesada, el premi FAD un altre japonès, Yoshitoshi Mori, i el diploma de l'A.A.A. el suís Albert Yersin.

¹³⁰⁶ Sebastià Forné diu que el projecte havia gaudit, per a la primera edició, del suport de la Diputació, la qual finança el catàleg, mentre que el pobre Cercle no va poder oferir res més que l'ajut logístic. L'any següent no fou possible rebre finançament de nou. Entrevista del dia 15 de juny de 2009.

Assumpció Raventós (1930 –).¹³⁰⁷ Aquestes tres artistes, amb l'ajuda d'Àngel Marsà, que ofereix el patrocini i els espais de l'Ajuntament, aconsegueixen crear un saló amb inclinació femenina on recullen la millor producció de les artistes catalanes i espanyoles. En les diferents edicions del Saló, que té una acollida favorable entre la premsa¹³⁰⁸, hi figuren —per mencionar només les artistes que creuen el seu camí amb major o menor mesura amb el Cercle— Amèlia Riera, Emília Xargay, Maria Cirici, Elena Paredes, Anita Solà d'Imbert, Pilar Planas, Montserrat Mainar, Concha Ibañez, Carme Aguadé i Núria Llimona.¹³⁰⁹ És aquesta última, filla de Joan Llimona i pintora d'un «uso intuitivo y vibrante del color»¹³¹⁰, que crea un pont amb el Cercle i hi demana la incorporació com a Secció del *Salón Femenino*, arribat amb èxit al seu novè any.¹³¹¹ La primera edició del saló sota el nom del Cercle s'inaugura l'octubre de 1970, amb uns inicis no gaire ben rebuts per la crítica: *La Vanguardia* apunta que la manifestació «no ha

¹³⁰⁷ Sobre la polifacètica M.A.Raventós, investigadora de les possibilitats del gravat i les textures, més tard excel·lent tapissera a l'Escola Catalana de Grau-Garriga, i autora del cartell de la primera edició del *Saló femení*, vegeu *Maria Assumpció Raventós. Obres 1950 – 1987. Gravat, Pintura, Paper, Tapís*, Barcelona, Ajuntament de Sant Sadurn d'Anoia, Generalitat de Catalunya, 1987.

¹³⁰⁸ Són benèvols els judicis que es poden trobar a CORTÈS, J., “El primer *Salón Femenino de arte actual*”, *La Vanguardia*, 14 de juny de 1962, p.6, CORTÈS, J., “*II Salón Femenino de Arte Actual*”, *La Vanguardia*, 30 de març de 1963, p. 29 i CIRLOT, J.E., “El *II Salón Femenino de arte actual*”, *La Vanguardia*, 18 de abril de 1963. *La Vanguardia* deixa constància de l'esdeveniment a totes les edicions: 12 octubre de 1965, p.41, 7 d'octubre de 1966, p.21, 1 d'octubre de 1967, p.41, 22 octubre de 1967, p.28, 25 de setembre de 1968, p.22, 12 octubre de 1968, p.13, 6 octubre de 1969, p.49.

¹³⁰⁹ Riera i Xargay formaren part del *Ciclo de Arte Hoy*, Maria Cirici n'havia estat sòcia tant abans com després de la guerra, Paredes havia participat en nombroses edicions del *Premi Internacional de Dibuix Joan Miró*. Pel que fa Anna Solà i Galí (1906 –), la qual firmava amb el nom del marit Victor M. d'Imbert, era, a més de neboda del soci Francesc Galí, sòcia ella mateixa i membre de la Junta dels *Amics de Gaudí* així com el seu espòs, promotor amb Jaume Pla Pallejà d'Edicions de Rosa Vera, especialitzades en llibres de bibliòfils amb gravat originals. Pilar Planas, deixeble de Rafael Benet, era sòcia de l'entitat com s'explica en l'article que li dedica *La Vanguardia*, 10 de maig de 1967, p.34. Vam dir ja que la refinada esmaltadora Montserrat Mainar, filla del “Iluc” decorador i historiador del moble Josep Mainar i Pons, participà en diverses exposicions a l'entitat, on també acabava d'exposar Carme Aguadé mentre que Concha Ibañez havia participat en més d'una Junta Directiva.

¹³¹⁰ *Diccionario “Ràfols”... Op.cit.*, p.326. Vegeu també CARBONELL, M., (coord.), *Núria Llimona... Op.cit.* i AINAUD DE LASARTE, J.M., “Núria Llimona, una artista de veritat” dins LLIMONA, N., *Del crit al silenci*, Barcelona, Edicions Polígrafa, S.A., 1998

¹³¹¹ La petició d'entrada, datada de 22 de desembre de 1969 i firmada per les sòcies M.A. Raventós, Mercedes de Prat, Rosario de Velasco, M. Jesús de Sala, M.A. Vda Rogent, Núria Llimona, Concha Ibañez, Roser Grau de Llimós, Maria Josepa Colom, Amèlia Riera, Teresa Vilaubias, M.D. Ossiols, Àngela Guardiola, Eulàlia Surós, Vda. Pacheco així com la carta d'aprovació datada de 21 de juny de 1970, es conserven a l'AHCASLL. Vegeu a més el *Llibre d'actes*, dies 7 de maig i 17 de desembre de 1969 i 9 de febrer de 1970, AHCASLL. Es conserva a més un carteig entre la Secció i el grup.

encontrado esta vez el antiguo entusiasmo»¹³¹² i *Serra d'Or* nota «l'escultura i la pintura en un nivell enormement més baix».¹³¹³ *La Vanguardia* serà molt més generosa envers l'edició posterior, que ret homenatge a Maria Blanchardi i dóna el premi d'honor als tapissos d'Aurèlia Muñoz¹³¹⁴, però potser per l'escàs significat d'exposar com a col·lectiu femení separat, la manifestació no es repetirà i la Secció desapareixerà.

2.3.2.3 EL GRUPO AZETA

La primera i única Secció del Cercle dedicada a la jove disciplina del disseny gràfic és el *Grupo Azeta*, la feina del qual novament s'emmarca dins del veritable brotar del disseny gràfic en aquesta temporada i de l'atenció constant de l'entitat per a aquest art. De fet, mentre que el FAD crea una específica agrupació que s'hi dedica (1961), estan naixent les escoles de disseny Elisava (1961) i EINA (1967) i la societat del 'boom' econòmic demana cada vegada més una nova imatge gràfica atractiva que ajudi les ventes.

En aquest clima, a les acaballes de 1969, es funda la Secció *Grupo Azeta* de la mà de Miguel Ángel Anadón i Solé, José Arán i García, Pedro Ariño i Creixens, Octavi Costa i Samsó, Joan Romeu i Blanch i Pere Virgili i Escofet. «Es objeto de la Agrupación todo cuanto haga referencia al fomento y estudio del grafismo, o sea, expresión gráfica por el dibujo o la fotografía aplicada a la publicidad y artes gráficas en general, o cualquier otra actividad similar, a cuyo fin organizará o patrocinará exposiciones, cursillos, premios, conferencias y demás actividades propias del fin persiguido; velará además, por el mantenimiento de la calidad ética y buen tono de la producción gráfica en general».¹³¹⁵ El grup tindrà un paper

¹³¹² GUTIÉRREZ, F., "El IX Salón Femenino de Arte Actual", *La Vanguardia*, 18 octubre de 1970, p.49. Tot i així es destaca l'excel·lència dels tapissos de Marie-Therése Codina i Aurèlia Muñoz, les fotos d'Anna Vergés, els dibuixos de Maithe La Guardia, les pintures d'Amèlia Riera i Dorothy Molly i les escultures d'Emília Xargay.

¹³¹³ "Noticiari", *Serra d'Or*, novembre 1970, p.63

¹³¹⁴ *La Vanguardia*, 26 d'octubre de 1971, p.45. L'article és novament de Gutiérrez.

¹³¹⁵ La petició d'ingrés del dia 20 de desembre de 1969 es transcriu al *Llibre d'actes*, dia 5 de febrer de 1970, AHCASLL. La citació és extreta de l'article II del Reglament de la Secció. En una circular del febrer-març de 1970 al grup hi figuren altres noms entre els

important en la promoció de concursos de cartell per a les exposicions de l'entitat, però el seu paper cap a la ciutat queda contingut en un moment en què altres institucions com el FAD, Eina o Elisava se'n fan càrrec.

2.3.3 EL COR DE LA PRESIDÈNCIA PRATMARSÓ I EL COMENÇAMENT D'UNA CRISI

Mentre floreixen aquestes Seccions, el Cercle continua la seva activitat interna i evidentment el programa expositiu. Trobem una agrupació que no s'estructura oficialment com a Secció que anima les sales de l'entitat: és el *grup Som* que organitza el gener de 1970 una exposició de pintures i dibuixos i, entre maig i juny, una només de dibuixos.¹³¹⁶ Nombroses exposicions individuals tenen lloc als espais socials¹³¹⁷, entre les quals destaca, pel seu màgic univers, Comajú (Sebastià Comajuncosas), artista d'origen manresà, criat en una masia on, conta quasi volent parafrasejar la infància mironiana, «el cultivo de la tierra me apasionaba, la refinada y obligada ética que debía emplear el payés para bien cuidar una planta o árbol, me daba la sensación de una maravillosa escuela».¹³¹⁸ D'aquesta experiència en neixen els seus dibuixos d'«Agricultura Còsmica» exposats al Cercle, dels quals explica —com si es tractés d'un conte mitològic— la gènesi màgica per explosió, dilatació, ebullició volcànica de la natura en les

membres: Pere Ariño, Joan Romeu, Miguel Angel Anadón, Josep Aran, Pere Virgili, Octavi Costa Samsó, Wolf i Linda Gormans.

¹³¹⁶ En una carta datada d'1 de novembre de 1970 i transcrita al *Llibre d'actes*, dia 5 de novembre de 1970, AHCASLL s'explica la fundació del grup. La firmen Ramon Roger i Ariño, Vicente Amposta i Sallán, José Antonio Domingo i Bernabeu, José Martínez i González, Lorenzo Martínez i Aragonés, Jesús López i Sánchez, Mariano Riera i Mas, Juan Collado i Autón, Juan Hernández, assistents a l'Estudi Llimona, que es proposen «ocupar la Salas de Exposicion del círculo de una forma continuada y sucesiva para la realización de varias colectivas del grupo y una individual de cada uno de los miembros del citado grupo», demanant dates concretes per poder realitzar el projecte i fer un bon treball de promoció del mateix. Per a l'exposició del gener, en què participen Mariano Riera, José Antonio Domingo, Ramon Reyes, José Martínez, Juan Collado, Lorenzo Martínez (Llorenç), Vicente Amposta i Juan Tó, vegeu *Grup Som Som Som Som: Cercle Artístic de Sant Lluç: Pi, 16 Barcelona: exposició del 6 al 27 de febrer 1971, 1971, AHCASLL i La Vanguardia*, 9 de febrer de 1971, p.31.

¹³¹⁷ S'exposen dibuixos i pintures de Nelia Massarotti, per a la qual remetem a pàgina http://www.neliamassarotti.it/cgi-bin/webjoke//_users/neliamassarotti/index.html (consultada el dia 4 d'abril de 2009), uns linòleum d'Elisenda Barreras i pintures de Jesús Iraizoz Michelena, per què remetem a *Jesús Iraizoz expone pinturas del 11 al 30 de junio 1971, Cercle Artístic de Sant Lluç, Pino 16, Barcelona, 1971, AHCASLL i La Vanguardia*, 17 de juny de 1971, p.30.

¹³¹⁸ *Exposició "Comajú" Agricultura Còsmica. Olis i dibuixos, 1971, AHCASLL*

mans de «el alquimista payés», el «ARPIONAUTA, payés de las regiones cósmicas»¹³¹⁹ que sembla ser ell mateix.

No poden faltar les consuetes col·lectives, de dibuix per Sant Jordi i la societària a la tardor¹³²⁰, mentre s'interromp per a aquest any el pla de les grans exposicions antològiques llençat per Pratmarsó i inaugurat amb l'exposició dedicada als germans Llimona.

L'any 1972 es reprèn l'activitat amb un homenatge al fundador Alexandre de Riquer, columna vertebral de l'entitat. Encara emmarcada en aquella recuperació del modernisme que «fa uns vint anys va començar molt tímidament»¹³²¹ i decidida a «posar en actualitat una figura del Modernisme un xic menyspreada com a decorador», l'exposició té el mèrit, segons Sempronio, de «subsana el olvido».¹³²² Novament gràcies a la col·laboració d'importants col·leccionistes s'exposen obres notables: alguns cartells — entre els quals el de la quarta exposició de l'entitat del 1899, del qual se'n venen reproduccions— i també pintures, dibuixos, nadales i 76 ex-libris: «cada una de ellas es una verdadera obra maestra, un cuadro en miniatura de extraordinària belleza».¹³²³ La premsa valora la qualitat d'aquesta exposició¹³²⁴, la qual va acompanyada d'un concurs de cartells amb el tema «una interpretación abierta y actual de la obra gráfica de Alejandro de Riquer».¹³²⁵

Abans de l'homenatge al fundador havien vertebrat l'any expositiu de 1972 nombroses individuals i la tradicional col·lectiva de dibuix¹³²⁶, a la

¹³¹⁹ *Ibidem*. Vegeu també el *Llibre d'actes*, dia 26 de març de 1971, AHCASLL

¹³²⁰ La guanyen Jesús Iraizoz i Michelena en la secció de pintura, Rafael Bastardes i Parera en escultura i Maria López i Palau en Bells Oficis. Vegeu *Llibre d'actes*, dia 5 de novembre de 1971 i *Col·lectiva Social 1971 Pintura-Escultura-Bells Oficis*, 1971, AHCASLL.

¹³²¹ BORRÀS, M.LL., *Exposició homenatge Alexandre de Riquer*, AHCASLL. De l'exposició se'n parla per primera vegada al *Llibre d'actes*, dia 5 de novembre de 1970, AHCASLL i encara a la memòria de l'any 1971-72, AHCASLL.

¹³²² SEMPRONIO “Cuatro cuartillas. Alexandre de Riquer”, *Tele Express*, 29 de març de 1972, p.7

¹³²³ “Alexandre de Riquer”, *El Noticiero universal*, 7 de juny de 1972, p.35

¹³²⁴ Vegeu GIRALT MIRACLE, D., “Homenaje a Alexandre de Riquer, el dibujante más completo de nuestro modernismo”, *La Vanguardia*, 1 d'octubre de 1972, p.50 i MARSÀ, A., “Alejandro de Riquer, síntesis del modernismo”, fragment d'article no identificat, AHCASLL.

¹³²⁵ *La Vanguardia*, 5 de febrer de 1972, p.25. El guanyador rebria el generós premi de 20.000 pessetes.

¹³²⁶ Exposen aquell any obres d'Agustí Muns, Josep Costa i Salanova, Deulofeu, Eugenio Samaniego amb Joan Blanes, Ortuño amb Crespo, Josep Sugranyes, segons s'explica a la memòria de l'any 1971-72, AHCASLL i a *La Vanguardia*, 16 de febrer de 1974, p.33.

qual segueixen la col·lectiva social¹³²⁷ i, el novembre, una exposició de Rafael Bastardes «muy visitada y comentada favorablemente» amb que l'artista «ha renovado aquel contacto con el público barcelonés que había interrumpido desde hace veintinueve años», presentant unes figures i construccions assimilables al pop art que «considera más como una diversión privada que como producción normalizada».¹³²⁸

Mentrestant la Junta, confirmada amb canvis mínims tant l'any 1971 com l'any 1972¹³²⁹, es preocupa per sanar les finances de l'entitat demanant subvencions i cercant d'ampliar el nombre de socis protectors.¹³³⁰ Un alleugeriment arriba gràcies a una generosa oferta de Joan Miró que regala algunes litografies perquè els diners derivats de la venda ajudin a les buides caixes del Cercle.¹³³¹ A més, el Patronat de la Fundació Güell donarà ajuda econòmica per cobrir el pati i crear un estudi per acollir els cada vegada més nombrosos participants, el qual s'anomenarà *Estudi Güell 1973*.¹³³² Així, a l'Assemblea de 1972 Pratmarsó pot anunciar «la ostensible estabilización de la Entidad en estos últimos tiempos, consistente en una mayor asistencia de socios a nuestros estudios “Llimona” y “Bodegón 71”, lo que redundará en

Tanquen l'any el grup *8 artistes* format per Ortuño, Crespo, Goicoechea, Hans Hofmann, E. Castañeda, Jesús López, A. Borreguero i Clara Godàs, segons explica la memòria de l'any 1972-73, AHCASLL. Per a la col·lectiva de dibuix vegeu *La Vanguardia*, 25 d'abril de 1971, p.33.

¹³²⁷ La col·lectiva premia Josep Costa i Salanova en pintura, Ignasi Sarrias i Mosso en escultura i Mercè Morey i Pujol pels Bells Oficis segons l'acta del Jurat datada 27 d'octubre de 1972 i la mateixa transcrita al *Llibre d'actes*, dia 31 d'octubre de 1972, AHCASLL. Vegeu a més *Col·lectiva Social 1972 Pintura-Escultura-Bells Oficis*, 1972, AHCASLL i *La Vanguardia*, 1 de novembre de 1972, p.28 i 18 de novembre de 1972, p.34.

¹³²⁸ Memòria de l'any 1972-73, AHCASLL i *La Vanguardia*, 21 de novembre de 1973, p.32

¹³²⁹ *Llibre d'actes*, dies 19 d'octubre de 1971 i 31 d'octubre de 1972, AHCASLL

¹³³⁰ *Llibre d'actes*, dies 1 i 15 de febrer, 4 d'abril i 21 de novembre de 1972, AHCASLL

¹³³¹ Es diu al *Llibre d'actes*, dia 15 de febrer de 1972, AHCASLL: «el señor Secretario muestra a los reunidos dos litos de Joan Miró, una en negro y otra en color que el artista ha cedido para que el importe de su venta sea ingresado en la casa de la Entidad. En la próxima Junta, comunica el señor Presidente, serán satisfechos los importes de estas litos que son de treinta mil pesetas la litografía en color y quince mil pesetas la litografía en negro. Comunica el señor Secretario que Miró ha prometido una nueva litografía, en color, en las mismas condiciones que las dos anteriores». Segons el *Llibre d'actes*, dia 4 d'abril de 1972, AHCASLL, «la señora Maria Cirici hace efectiva la cantidad de quince mil pesetas, importe de una de las litos que Joan Miró cediera al Círculo». Altres litografies es cedeixen posteriorment. Segons un rebut datat de 14 de març de 1972, AHCASLL, Manuel de Muga dona al Cercle, en nom de Miró, dues litografies del cartell d'homenatge a Sert, una en negre i una en color, i segons un altre rebut del mateix dia una litografia del llibre «Oda a Joan Miró».

¹³³² Memòria de l'any 1972-73 i *Llibre d'actes*, dies 26 de setembre i 5 de desembre de 1972 i 9 de gener de 1973, AHCASLL. L'estudi s'inaugura de manera definitiva l'octubre 1973. *Llibre d'actes*, dia 13 de setembre de 1973 i invitació a la inauguració, AHCASLL

una notable normalización de las finanzas del Círculo». ¹³³³ La normalització devia ser bastant precària perquè el problema econòmic reapareix aviat. ¹³³⁴

Tot i així, la Junta decideix que la millor estratègia és continuar les activitats a ple ritme esperant que el fervor dinàmic porti nous socis i nous patrocinadors. A partir del gener, la *Coral Sant Jordi* canta repetidament per als socis, se celebren un recital de poesies de Ramon Muns i de cançons de l'argentin Ramon Ayala i s'inauguren unes sessions de cinema. ¹³³⁵

Entre aquestes últimes especialment interessant és una projecció sobre els inflables de Josep Ponsatí (1947 –). L'artista banyolí des de 1971 havia centrat la seva expressió plàstica en grans formes inflables que integraven plàstica i paisatge i que enlairà a Granollers, Eivissa, Cadaqués, Cap de Creus, Benidorm i Barcelona. Es tractava d'unes obres seriades i efímeres que portaven el minimalisme geomètric i modular al camp de la monumentalitat, a la dimensió de *land art* i fins i tot del *happening* per a la participació pública que demanaven algunes realitzacions. El passi del documental, en ple desenvolupament a Catalunya d'aquelles pràctiques conceptuals, lingüístiques i processuals que l'americà Lucy Lippard aplega sota el terme desmaterialització, és un contradictori mostrar-se al dia d'unes tendències que de fet no troben cabuda al Cercle. Tot i que unes dècades després Lluís Utrilla i Robert (1940 –) protagonista del conceptual català — en la doble vessant de creador d'ambients tàctils i de promotor de les brillants temporades expositives de la Sala de la Asociación del Personal de la Caja de Pensiones— serà director i després president de l'entitat, no trobem al Cercle dels anys setanta cap representant d'aquella etapa tan viva i fecunda. Potser sigui perquè els “llucs” tenien tan arrelament al “saber fer”, a la materialitat de l'ofici artístic —un fet que anul·là també, anys enrere, els contactes amb les experiències dadà barcelonines, antecedents

¹³³³ *Llibre d'actes*, dia 19 d'octubre de 1972, AHCASLL

¹³³⁴ Segons el *Llibre d'actes*, dia 19 de desembre de 1972, AHCASLL, Lluïa dona 13.000 pessetes per alleugerir la greu situació de caixa. Presumiblement s'utilitzen per restituir un préstec de Gorina que puja exactament a 13.000 pessetes. *Llibre d'actes*, dia 9 de gener de 1973, AHCASLL

¹³³⁵ Invitacions a les seccions de cinema i als concerts i petició per demanar les pel·lícules a l'Institut Britànic i Alemany del 28 de novembre i 29 de desembre de 1972, AHCASLL. Els passis de cinema seran sobre clàssic de l'art com Durero, Kandinsky, Ernst, Beckmann i Marc Willy Baumeister i la Bauhaus. L'única altra projecció d'art actual serà el documental sobre l'última Documenta.

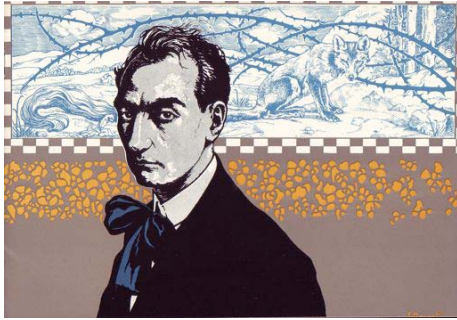
històrics del conceptual— o potser per una certa dicotomia que existia entre les tendències conceptuals i les informalistes que havien trobat gran acollida al Cercle dels anys seixanta.

Tot i l'absència de representants de la tendència aleshores més viva, el Cercle continua a ple ritme d'activitats amb noves exposicions¹³³⁶, entre les quals adquireix especial significació l'antològica AMARZYXWVUTSRQPONMLKJIHGFEDCBA, amb el misteriós títol imprès a la portada rosa d'un catàleg sense el nom de l'artista. S'hi presenta un recorregut per l'obra de Joaquim Llucià des de 1957 a 1973. L'artista, gran animador cultural de l'entitat, havia estat seduït profundament pel suprematisme de Malèvitx; sense abandonar-ne la seva influència, experimenta també amb materials inusuals com la cendra, el vernís sintètic i, sobretot, el collage de làmines de plata, planxes de llautó i d'altres metalls, donant vida a obres constructivistes, nascudes per repetició d'estructures esquemàtiques ara horitzontals, ara verticals, ara diagonals per poder captar la llum en els seus reflexes. L'exposició al Cercle és la primera gran individual del fidelíssim "lluc" i, com veurem, tràgicament l'última.

La segueix el cicle d'antològiques d'homenatge a figures clau del passat de l'entitat. Després dels Llimona i de Riquer, toca aquest any a Joaquim Renart «un gran cronista del seu temps... d'un món d'arrel Modernista. Romàntic. Evanescent. Nostàlgic i en el seu temps Modern, Contradictori».¹³³⁷ S'exposen 200 dibuixos, 10 caricatures, 4 pintures, 13 ex-libris i 6 projectes de tapissos del qui fou el principal responsable del ressorgir del Cercle en la postguerra.

¹³³⁶ Les sales del carrer del Pi acullen el gener pintures de Salvador Escala, el febrer d'Albert S. Casals i el març obres del concurs d'escultura promogut per l'empresa de Prats del Vallés DIANA S.A.E. per a la millor obra amb tema la deessa que li donava el nom, guanyat per Josep Martí Sabé. Vegeu Memòria de l'any 1972-73, AHCASLL i respectivament *La Vanguardia*, 27 de gener de 1973, p.26 i *Albert S. Casals al Cercle Artístic de Sant Lluç del 7 al 22 de febrer 1973*, 1973, AHCASLL; *La Vanguardia*, 13 de febrer de 1973, p.28, Invitació i bases; *La Vanguardia*, 19 de setembre 1972, p.26, 28 de setembre 1972, p. 26, 26 octubre 1972, p.32, 27 d'octubre de 1972, p.34, 28 de febrer 1973, p. 31, 7 març 1973, p.31 i 23 de març 1973, p.19. Se celebra així mateix la col·lectiva de dibuix per a la qual remetem a *Col·lectiva de Dibuix "Sant Jordi" 1973*, AHCASLL i *La Vanguardia*, 27 de març de 1973, p.29.

¹³³⁷ Així en parla el president Pratmarsó al catàleg *Exposició Homenatge Joaquim Renart (1879 – 1961)*, AHCASLL. Sobre l'exposició vegeu el *Llibre d'actes*, dies 16 d'octubre de 1972 i 13 de març i 10 d'abril de 1973, AHCASLL i *La Vanguardia*, 16 de maig de 1973, p.34.

Catàleg de l'exposició-homenatge a Joaquim Renart i obres de l'antic president exposades a sala de l'entitat

Desitjant que alguna institució s'ocupi d'una antològica més exhaustiva de totes les facetes de l'artista, afirma Josep M. Cadena: «Renart fue presidente del Círculo de Sant Lluç y era natural que la entidad se preocupara para mostrar su obra. Pero la misma tiene una fuerza que va más allá del interés de los entendidos y de los estudiantes de arte».¹³³⁸ És cert que aquesta, com totes les exposicions antològiques precedents, és una de les fites de la Junta Pratmarsó que va saber tirar endavant una revaloració absolutament necessària de les figures de major transcendència dins la història de l'entitat. En serà una culminació la col·locació, amb presència de l'alcalde, d'una placa a la casa Martí del carrer Montsió, que explica com l'edifici havia estat seu del Cercle Artístic de Sant Lluç des de 1903 fins a 1936.¹³³⁹ Així mateix poc abans hi havia hagut una important aportació per a l'estudi del passat de l'entitat: «el Sr. Amigó, Decano del Cuerpo de Fundadores... entrega al Sr. Presidente del Círculo documentación histórica de la Entidad, desde el año 1893 al 1936, que tenía en custodia desde aquella última fecha».¹³⁴⁰ Recordem que Amigó havia estat l'"històric" secretari de l'entitat en la preguerra, des de 1918 fins a l'esclat de la Guerra Civil i probablement devem a aquesta donació l'única font arxivada pels "llucs" de documents relatius a la vida de l'entitat durant la preguerra. S'emmarca en aquest clima la publicació, l'any 1975, d'una *Història del Cercle Artístic de Sant Lluç* per Enric Jardí, guardonada amb el Premi Pla.¹³⁴¹

¹³³⁸ CADENA, J.M., "Renart, testigo de su tiempo. Exposición en le Círculo de Sant Lluç sobre el artista y el hombre", *Diario de Barcelona*, 24 de maig de 1973, p.17

¹³³⁹ Vegeu el *Llibre d'actes*, dia 10 de desembre de 1974 i la invitació a l'acte, AHCASLL.

¹³⁴⁰ *Llibre d'actes*, dia 7 de maig de 1974, AHCASLL

¹³⁴¹ Per agrair-li la feina realitzada, el Cercle li atorgarà el títol de soci d'honor. *Llibre d'actes*, dia 15 de novembre de 1977, AHCASLL

La “descoberta” del pes del Cercle en la història de l’art català resultava no tant sols útil a efectes interns, sinó també per a la molt jove historiografia de l’art d’aleshores. Encara que l’any 1968 Oriol Bohigas publicui la primera edició d’*Arquitectura modernista*, que l’any següent se celebri a Madrid l’exposició *El Modernismo en España* i es multipliquin estudis sobre el modernisme literari i arquitectònic, encara falten estudis monogràfics sobre els “llucs”. Pensem que el *Diari* de Joaquim Renart no es comença a publicar fins a 1975, que la primera exposició de pes sobre els Llimona és la de 1970 a Sant Lluç, mentre que els estudis seriosos sobre Riquer comencen justament aleshores.¹³⁴²

Si el millor assoliment de l’entitat és, en aquests anys, la valoració de la història de l’entitat, això no implica l’abandó d’una continuada activitat expositiva als locals socials on, entre alts i baixos, s’alternen individuals de socis i les dues col·lectives anuals.¹³⁴³

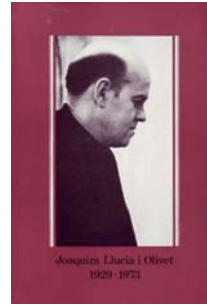
A finals de l’any 1973 té lloc una exposició relacionada amb un esdeveniment tràgic que tenyeix de negre la tardor de l’entitat. El dia 6 de setembre l’estimat “lluc” Joaquim Lluç mor, deixant dràsticament interromput un camí artístic tristament acompanyat per «un marge estret de mirades còmplices i, potser, algunes dissidents barrejades amb molta indiferència».¹³⁴⁴ Aquella crítica que, amb l’excepció de Juan-Eduardo

¹³⁴² Per als germans Llimona vegeu INFIESTA, J.M. (coord.), *Josep Llimona y Joan Llimona: vida y obra... Op.cit.*. Els principals estudis sobre Riquer són d’aquells anys i es deuen a Eliseu Trenc qui l’any 1974 llegeix una tesi titulada *Les Arts Graphiques de l’époque moderniste à Barcelone*, publicada l’any 1977 i, més endavant, publicarà *Alexandre de Riquer (1856 – 1920)... Op.cit.* El seguirà l’estudi YERBA, J. LL., *Alexandre de Riquer i l’exlibrisme: repertori complet dels seus ex-libris*, Barcelona, Edicions Universitat de Barcelona, 1983. Sobre els germans Joaquim i Dionís Renart només ara s’està conduint un estudi per part de Montserrat Pérez de la Hoz que es publicarà probablement a la Col·lecció Gent Nostra.

¹³⁴³ Després de l’antològica a Renart segueixen una exposició de gravat, dibuix i pintura de Laura Pinet (*La Vanguardia*, 23 de juny de 1973, p.36), un singular *Homenatge a la sabata* de Naranjo, Ortuño i Crespo, els dibuixos de delicat erotisme de l’argentina Rebeca Guitelzon (*La Vanguardia*, 2 d’octubre de 1973, p.30), la imprescindible col·lectiva social, guanyada per Alexandre Crespo i López, Agustina Corts i Boix i el futur president Francesc Àngles i García (*La Vanguardia*, 1 de novembre de 1973, p.31 i 9 de novembre p.32) i, quasi acabant l’any, uns dibuixos, aiguaforts i litografies lineals i geomètriques de Ludovico Mosconi (1928 – 1987), «pintor de ànimas interioridades» en paraules de Josep Ramon i Vallés (*Llibre d’actes*, dia 5 de desembre de 1972, AHCASLL). Sobre Mosconi, autor d’escultures públiques i especialment dibuixant i gravador, present en nombrosos concursos internacionals entre els quals diverses edicions del Premi Internacional de Dibuix Joan Miró, vegeu BARILLI, R., *Mosconi*, Milano, Mazzotta, 1984.

¹³⁴⁴ BOSCH, G., “Mar de línies o l’art de tirar amb arc i fletxa” dins *Joaquim Lluç. L’ombra del temps...*, p.15-16

Cirlot i de l'amic Bosch Cruañas, no li havia dedicat cap espai, es fa ressò de la lamentable desaparició.¹³⁴⁵

Joaquim Lluçà durant la seva última exposició a les sales del Cercle i catàleg de l'homenatge a l'artista difunt

Mentrestant, al Cercle es plora la mort de qui era «membre de la Junta de l'Entitat i del Cos de Fundadors amb una abnegació sempre noble per l'Entitat, [i que] deixa un buit difícil, incòmode per als que continuen en aquesta entrega dels valors de base treballant en el Cercle Artístic de Sant Lluç». ¹³⁴⁶ Els «llucs» saben com «l'havíem trobat i el trobàvem sempre en els moments importants» a aquell Lluçà que «també, en el seu moment, sabia fustigar amb paraules justes, aquelles paraules i conceptes que per ell eren tota una ètica, a la qual va servir fins la mort». ¹³⁴⁷ Tant l'home dotat del «do entranyable de l'oportunitat i la mesura» ¹³⁴⁸ com el creador d'«un lirismo puro, intelectualizado como un verso de Valéry» ¹³⁴⁹ i «capdavanter de les noves tendències» ¹³⁵⁰ és recordat amb una exposició-homenatge en què 87 artistes expressen amb les seves obres l'estimació cap a l'amic artista. ¹³⁵¹ S'exposen també la pintura de Lluçà *Homenaje de Malevitch* de

¹³⁴⁵ Vegeu “Necrologia. Joaquim Lluçà i Olivet”, *La Vanguardia*, 9 de setembre de 1973, p.25; “Falleció el pintor J. Lluçà Olivet”, *Diario de Barcelona*, 11 de setembre de 1973, p.18; “Fallecimiento del pintor Lluçà Olivet”, *Tele/Express*, 11 de setembre de 1973, p.8; SANTOS TORROELLA, R., “Joaquín Lluçà (1929 – 1973)”, *El Noticiero Universal*, 11 de setembre de 1973, p.13.

¹³⁴⁶ Memòria de l'any 1972-73, AHCASLL

¹³⁴⁷ *Ibidem*

¹³⁴⁸ Així ho defineix el Cos Fundador segons l'acta d'una reunió transcrita al *Llibre d'actes*, dia 19 d'octubre de 1973, AHCASLL.

¹³⁴⁹ PERUCHO, J., “El Ciclo de Arte Hoy”, *Destino*, 3 de octubre de 1964, p.53

¹³⁵⁰ Novament és una definició del Cos Fundador segons l'acta d'una reunió transcrita al *Llibre d'actes*, dia 19 d'octubre de 1973, AHCASLL.

¹³⁵¹ Hi participen Cardona Torrandell, Abelló Martín, Adrián, Carme Aguadé, Argimon, Ballestrer, Bastardes, Esther Boix, Bosch Cruañas, Blay, Causadies, Causabon, Costa Salanova, Claude Collet, Comajuncosas, Maria Cirici, Crespo, Chanco, Maïthe Dobler, Diez Gil, Domínguez, Falcó, Carme Garcés, Garcia Pibernat, Aurora Gassó, Guerrero Medina, Hurtuna, Teresa Làzaro, Mercè Llimona, Núria Llimona, Manzoni, Martí Sabé, Medina Campeny, Consol Naranjo, Narotzky, Ortuño, Elena Paredes, Jordi Pericot, Pié, Pessa, Pujol Avellana, Amèlia Riera, Solanic, Surós, Vitriol, Ramon Vallés, Jordi Vallés, Cormenzana, Bechtold, Xicu Cabanyas, Carbó Berthold, Grau Garriga, Caraltó, Costa

1958 i la seva última obra, construïda amb unes tires de plata. L'homenatge es completa amb la dedicació a Lluçia d'una sala de l'entitat amb una placa realitzada pels consocis Ricart i Bussot.¹³⁵²

Tot i la nota trista que tanca el 1973, la vida expositiva de l'entitat no pot fer més que continuar¹³⁵³; i presenta una novetat per a l'any vinent: en la diada de Sant Jordi ja no se celebrarà la consuetada col·lectiva, sinó la primera edició d'un Premi de Dibuix oficialment patrocinat per la Diputació i organitzat pel Cercle que representa una nova plataforma de projecció cap a la ciutat i al món artístic. El nou premi, dirigit no només als socis sinó a tots els artistes espanyols i estrangers residents a Espanya, tindrà una excel·lent aflluència, també pels premis monetaris.¹³⁵⁴

En la resta d'exposicions¹³⁵⁵ es pot notar un programa, o potser millor un no-programa, que barreja noms estrangers escollits amb un criteri difícil

Samsó, Guinovart, Ràfols-Casamada, Valbuena, Vilacasa, Claret, Hernández Pijuan, Tharrats, Artigau, Sala, Bartolomé, Maria Girona, Concha Ibáñez, Emília Xargay, Fita, Maria Assumpció Raventós, Rodríguez Cruells, Lluís Güell, Codó, Pellsjö, Pratmarsó, Ricart, Elisenda Barrera, Laura Pinet, Marisa Charroalde, Clara Godàs, Frago, Grimal, Mundet, Muntaner, Maria Dolors Fossas, Solé Jové, Costa Beiro, Riu. *La Vanguardia*, 27 de novembre de 1973, p.30

¹³⁵² Sobre la decisió de dedicar-li la sala vegeu el *Llibre d'actes*, dies 13 de setembre i 10 d'octubre de 1973, AHCASLL. L'homenatge a Lluçia es doblarà entre desembre i gener al Palau de la Virreina quasi simultàniament. Vegeu *Joaquim Lluçia: Vidrieres, 1929 – Barcelona, 1973: exposició antològica del 19 de desembre 1973 al 15 de gener 1974: Palau de la Virreina*, 1972, AHCASLL.

¹³⁵³ S'exposen "25 apunts fets a l'Estudi Llimona" per Gaya, Bastardes, Clara Godàs, Comeleran, Domingo, Martínez G. Marín. *25 apunts fets a l'Estudi Llimona i Llibre d'actes*, dia 15 d'octubre de 1974, AHCASLL. Segueixen exposicions d'Alexandre Crespo, Mercè Canosa (*Mercè Canosa: pintures, gravats i dibuixos*, 1974, AHCASLL) i Costa Salanova (*Exposició de pintures i dibuixos Costa Salanova*, AHCASLL).

¹³⁵⁴ Guanya les 25.000 pessetes del primer premi Maria Carme Serra i Viaplana, el primer accésit de 10.000 és per a Maria Teresa González i Gancedo, el segon accésit de 10.000 per a Laura Sauri i Fajula i el tercer de 5.000 per a Yago de Robert i Ferrer-Cajigal. Vegeu l'acta del Jurat del dia 25 d'abril de 1974, *Premi Dibuix Sant Jordi primera convocatòria, organitzat pel Cercle Artístic de Sant Lluç, patrocinat per l'excel·lentíssima Diputació Provincial*, 1974, AHCASLL i *La Vanguardia*, 10 d'abril de 1974, p.32 i 1 de maig 1974, p.31, 4 de maig 1974, p.32, 10 de maig 1974, p.37 Segons les bases, el Cercle tenia dret a quedar-se les obres guanyadores o cedir-les a l'Ajuntament.

¹³⁵⁵ Després del Premi Sant Jordi té lloc una exposició de pintures del soci històric Nolasc Valls (*Exposició Nolasc Valls 1899 – 1974*, AHCASLL) i, passat l'estiu, s'exposen els dibuixos i pastels de l'argentina Aurora Simonazzi, així com una mostra d'obres dels socis Llorens Martínez, Enric Hernández, Manuel Ruano, Elisenda Barrera, Alexander Crespo, C. Tobias, Adriana Rosell, Costa Salanova, Comajú, Marqués, Fernandez Navarro i Mercè Canosa i Ferrer, aquesta última guanyadora en la secció de Pintura de la col·lectiva social d'aquell any amb Agnès Trias i Mercè Morey Pujol, guanyadores d'Escultura i Bells Oficis. Memòria de l'any 1974-75 i *Cercle Artístic de Sant Lluç, Pi n.16, Barcelona: Col·lectiva Social 1974 Pintura Escultura Bells Oficis*, 1974, AHCASLL. El novembre s'exposen uns vidres i esmalts al foc de Rosa M. Picó "Rossa" a la sala Lluçia (*Rossa. Exposició de vidre esmaltat al foc*, 1974, AHCASLL i *La Vanguardia*, 23 de novembre 1974, p.32) i uns dibuixos i gravats de l'artista canadenc d'origen hongarès Bela Egyedi al

d'esbrinar (suposadament artistes que coneixen el Cercle a través del *Premi Internacional de Dibuix Joan Miró* i que demanen d'exposar-hi) a un cert replegament intern que veu la sala d'exposició ocupada només per uns vint socis i on s'introdueix la infelicitat costum de cobrar per exposar. Potser la Junta, contínuament reelegida, devia sentir-se abandonada en una època en què, paradoxalment, l'augment de socis —de 568 l'any 1971 i a 752 l'any 1974— va acompanyada d'una participació nul·la a les assemblees, tot això mentre l'entitat continua amb un estat de comptes poc tranquil·litzants.¹³⁵⁶ Aquests problemes, més que la programació de les exposicions devien preocupar la Junta, que al final de 1973 convoca una Assemblea Extraordinària per aprovar un augment de quotes que alleugereixi el dèficit financer (240.000 pessetes) que s'havia engegantit amb les despeses per a la instal·lació del nou estudi, les sessions de teatre i de cinema, la millora de la biblioteca i la instal·lació del bar.¹³⁵⁷ S'aprova per unanimitat —però una unanimitat formada només per 15 socis— una nova quota única de 150 pessetes mensuals, un sacrifici no gaire greu si pensem que aleshores la senyora de la neteja es pagava a 70 pessetes l'hora i els models a 125.¹³⁵⁸

Tot i la contínua cerca de nous socis protectors amb una quota augmentada¹³⁵⁹, la petició de més subvencions¹³⁶⁰ i l'augment de les quotes

Saló Torras i Bages. *La Vanguardia*, 23 de novembre de 1974, p.32. Conclou l'any expositiu Enric Hernández. Memòria de l'any 1974-75, AHCASLL.

¹³⁵⁶ L'any 1973 es ratifica tota la Junta, només substituïnt els vocals Ortuño amb Costa Salanova i el difunt Lluçà amb Sebastià Forné. *Llibre d'actes*, dia 6 de novembre de 1973 i acta dels compromissaris del dia 29 d'octubre de 1973, AHCASLL. Pel que fa a l'escassíssima presència de socis a les assemblees, s'arriba a nivells mínims l'any 1973 amb només 15 socis i l'any 1974 amb 18. *Llibre d'actes*, dies 19 d'octubre de 1973 i 22 d'octubre de 1974, AHCASLL. Si el nombre puja lleugerament els anys següents a causa d'unes polèmiques en curs, no arriba mai a superar els 50 socis, amb una participació que se situa entorn al 7-8% dels socis. Això és especialment sorprenent si pensem que al *Llibre d'actes* es continua parlant de la cada vegada més gran aflluència als estudis, tan gran que l'any 1975 s'arriba a proposar un horari duplicat. *Llibre d'actes*, 16 d'octubre de 1975, AHCASLL

¹³⁵⁷ De la instal·lació del bar, inicialment gestionat per Manuel Llopart, se'n parla al *Llibre d'actes*, dies 6 i 27 de novembre de 1973 i 22 de gener de 1974, AHCASLL.

¹³⁵⁸ *Llibre d'actes*, dies 8 i 22 de gener de 1974 i carta als socis del gener 1974, AHCASLL

¹³⁵⁹ L'objectiu és arribar a 100 socis protectors amb una quota anual de 6.000 pessetes. Carta als socis del gener 1974 i *Llibre d'actes*, dia 7 de novembre de 1974, AHCASLL

¹³⁶⁰ Segons el *Llibre d'actes*, dies 12 de desembre de 1973 i 11 de juny de 1974, AHCASLL, es demanen 100.000 pessetes a la Fundació Güell i 50.000 pessetes a la Diputació, però no sabem si es reben. A més l'Ajuntament havia donat 15.000 pessetes, però expressament dedicades al Premi Sant Jordi. *Llibre d'actes*, dia 14 de maig de 1974, AHCASLL

per exposar a les sales de l'entitat¹³⁶¹, el dèficit perdura i comença a formular-se la hipòtesi de vendre unes obres d'art del patrimoni de l'entitat.¹³⁶² Atesa la delicada situació es convoca una altra Assemblea Extraordinària —relativament més concorreguda que la precedent, però només amb 40 socis— en què s'explica la possibilitat de vendre una obra de Joan B. Porcar per solucionar econòmicament la qüestió d'una multa per l'impagament de la seguretat social de l'antiga senyora de la neteja. La proposta desencadena les protestes del soci Àngel Elias, que ja deuria estar en conflicte amb la Junta, única veu contrària a la proposta del soci Guerrero de llençar una subscripció entre els “llucs” per “comprar” el quadre de Porcar, així com que l'entitat el pogués conservar.¹³⁶³ Tot i l'acollida solidària i favorable del projecte, Àngel Elias llença una campanya per posar en dubte la conducta de la Junta, acusada de mala fe en la gestió econòmica de l'entitat, d'haver maltractat l'antiga senyora de la neteja, d'haver-se apropiat de les litografies donades per Joan Miró i de ser antidemocràtica per no voler canviar l'Estatut.¹³⁶⁴ Inicialment es tracta

¹³⁶¹ Al *Llibre d'actes*, dies 7 de novembre de 1974 i 21 de gener de 1975, AHCASLL, es parla d'una quota per exposar de 2.500 pessetes per als socis i 5000 per als no socis.

¹³⁶² *Llibre d'actes*, dies 22 de gener de 1974 i 21 de gener de 1975, AHCASLL. Es parla d'un quadre de Porcar, una litografia de Miró i també d'un quadre de conquilles.

¹³⁶³ *Llibre d'actes*, dia 4 de febrer de 1975, AHCASLL

¹³⁶⁴ Des de 1973 Elias rebutjava pagar l'augment de quota. Acta del Cos Fundador del 27 d'octubre de 1973 transcrita al *Llibre d'actes*, dia 6 de novembre de 1973, AHCASLL. La raó sembla ser el fet que l'augment s'havia votat per l'Assemblea dels socis però, com que la xifra de la quota, per una ingenuïtat dels formuladors de l'Estatut estava inclosa en el text de l'Estatut mateix, formalment no es podia canviar sense fer un canvi d'Estatut. D'aquí l'acusació d'Elias de falta de democràcia difícil de justificar en aquest cas perquè la proposta d'augment s'havia acceptat voluntàriament pels socis i el fet que no figurés a l'Estatut era només una qüestió formal. A més, la quota, com ja hem explicat, era absolutament mínima: quan l'any següent s'arriba a una quota única mensual de 200 pessetes, la bibliotecària cobra 300 pessetes l'hora. *Llibre d'actes*, dia 22 d'abril de 1976, AHCASLL. Pel que fa a la senyora de la neteja Carme Muñoz, aquesta havia començat a treballar l'any 1951 quan per aquell tipus de feina no era necessari pagar la seguretat social. Amb el canvi de llei, ben anterior a la Junta Pratmorsó, no s'havia regularitzat la seva posició, un error que, segons el *Llibre d'actes*, es remediaria després de la denúncia per part de la senyora Muñoz, encara que la indemnització trigaria a liquidar-se ja que la senyora pretén que se li paguin 129.000 contra les 54.000 pessetes que li corresponen, perllongant el procés, que acabarà perdent. *Llibre d'actes*, dies 28 de gener, 26 de març i 28 de desembre de 1971, AHCASLL. La situació de falta de confiança recíproca provoca que la senyora Muñoz sigui acomiadada amb una nova indemnització de 200.000 pessetes. *Llibre d'actes*, dia 4 de febrer de 1975, AHCASLL. És difícil entendre els fonaments amb què Elias presenta la senyora Muñoz com a víctima atesos els desagradables esdeveniments en què cap de les dues bandes és evidentment immaculada. Pel que fa a les litografies de Miró, no podem estar segurs que se n'hagi comunicat la donació de l'artista ni la compra per part de membres de la Junta ja que al *Llibre d'actes* dels dies d'Assemblea s'utilitza una fórmula genèrica, dient que es llegeix als socis la memòria anual i l'estat de caixa. No

d'acusacions que només vénen d'un sol soci, però la difusió pública que se'n fa als diaris fan que la qüestió agafi un pes notable al *Llibre d'actes*.

És cert que les finances de l'entitat no donaven signe de millora i la Junta havia pecat d'optimisme i fins i tot de lleugeresa.¹³⁶⁵ No obstant això, l'alternativa realista hauria estat tancar de seguida una entitat quasi centenària, amb un nombre creixent de socis i en què els estudis «estan actualment a tope», raó per la qual es transforma la sala d'actes en el nou Estudi Torras i Bages.¹³⁶⁶ Resulta difícil valorar l'acusació de mala fe que, segons el que es llegeix al *Llibre d'actes* —escrit, no se'ns oblidi, per la Junta— no correspondria a l'esforç que es demostra en tot moment. Segurament la reelecció repetida de la Junta portava a l'estancament —un estancament que deixava, com hem assenyalat, traces en el desigual programa expositiu del Cercle— però no es podia acusar Pratmarsó i els companys del fet que l'Assemblea, dins de l'assenyalada falta de participació dels socis, li donés una total confiança i no es manifestessin crítiques o expressions de malestar. Si algunes de les observacions d'Elies haurien tingut ple sentit com a suggeriment constructiu, no en tenien cap com a acusació destructiva ja que l'actitud antidemocràtica de l'entitat no naixia del comportament de la Junta, sinó de l'estructura conservadora dels

obstant això, a les cartes enviades per Miró i per la Polígrafa no es parla en cap moment d'un desig de l'artista que es deixi a la voluntat dels socis la gestió de la donació de les litografies, sinó d'una clara intenció que l'entitat pogués disposar dels diners derivats de la venda d'aquestes. Ja que les litografies es venen a preu de mercat segons la Polígrafa, el fet que les comprassin uns membres de la Junta es podria llegir com una ràpida i generosa solució de la qüestió a favor de les caixes del Cercle i que responia al desig de la Polígrafa de no donar publicitat a la donació. El valor de les 5 litografies que es donen i s'arriben a vendre (una es quedarà a l'entitat) és de 115.000 pessetes, venent-se les valorades en 15.000, 30.000, 50.000 i 60.000 pessetes i quedant-se'n una de 50.000 pessetes. Vegeu les cartes del Cercle a Joan Miró dels dies 5 i 15 de març de 1973 i *Llibre d'actes*, dia 7 de juny de 1977, AHCASLL. La venda continuarà generant protestes i l'any 1977 Sebastià Forné afirmarà que «las litos en cuestión se hayan “repartido” entre componentes de la misma Junta y allegados». FORNÉ, S., “Puntualizaciones sobre el Cercle Artístic de Sant Lluç”, *La Vanguardia*, 24 de juliol de 1977, p.5

¹³⁶⁵ Segons el document titulat *Déficit 1977 y deuda entidad*, AHCASLL, es preveu que acabant l'any 1977 l'endeutament de l'entitat serà de 704.293,69 pessetes. A més, segons el *Llibre d'actes*, dia 11 d'octubre de 1977, AHCASLL, l'entitat hauria contret un deute amb tots els dependents: el conserge Escuté, la bibliotecària Colomer i la secretària Joaquina Tordera.

¹³⁶⁶ *Llibre d'actes*, dies 11 de febrer i 16 d'octubre de 1975 i invitació a l'obertura del nou estudi del 9 de gener 1975, AHCASLL

òrgans de govern de l'entitat, establerta en l'Estatut i ara exasperada per la falta de participació activa dels socis.¹³⁶⁷

De fet, la poca solidaritat amb els atacs es demostra a través de la decisió de l'Assemblea —amb només 50 socis enmig d'aquella violenta polèmica— de confirmar encara la Junta dirigida per Pratmarsó.¹³⁶⁸ El president, d'altra banda, dóna mostra d'una plena voluntat de resoldre la situació de l'entitat, organitzant una exposició-venta, el resultat econòmic de la qual s'ingressarà generosament a les caixes del Cercle.¹³⁶⁹ Hi exposa «sus dibujos, con rotulador, bolígrafo y guacha, unos apuntes al natural y otros inventados, [que] poseen el encanto de las cosas dichas con claridad y franqueza y en humor de calidad... dibujos en los cuales la simplicidad y elegancia del trazo denuncian la pericia y el refinado espíritu de su autor».¹³⁷⁰

Al marge de les polèmiques sobre la situació econòmica de l'entitat, abans de Pratmarsó altres artistes havien exposat individualment a l'entitat, sempre amb el mateix criteri poc clar.¹³⁷¹ A més la Diputació confirma el suport per a una segona edició del *Premi de Dibuix Sant Jordi*, acompanyat

¹³⁶⁷ Recordem que l'elecció de la Junta es feia a través de compromissaris, la meitat dels quals escollits pel Cos Fundador.

¹³⁶⁸ *Llibre d'actes*, dia 21 d'octubre de 1975 i acta dels compromissaris datada de 30 d'octubre de 1975 transcrita com a esmena al *Llibre d'actes*, dia 18 de novembre de 1975, AHCASLL.

¹³⁶⁹ *Llibre d'actes*, dia 11 de febrer 1975, AHCASLL

¹³⁷⁰ CASTILLO, A., “Las exposiciones. Josep Pratmarsó” *Diario de Barcelona*, 25 de maig de 1975, p.10 del dominical. S'insisteix en la frescor dels seus dibuixos a “Pratmarsó”, *Canigó: setmanari català d'informació general*, 7 juny 1975, p.32 la invitació, AHCASLL.

¹³⁷¹ L'any comença amb uns aiguaforts, aquarel·les i pintures de Jean de Riquer, fill del conegut fundador celebrat per l'entitat dos anys abans en l'esmentada exposició antològica. Memòria de l'any 1974-75 i invitació, AHCASLL. Segueix l'artista uruguaià resident a Barcelona Jorge Nieto, ja present en edicions passades del *Premi Internacional de Dibuix Joan Miró*, creador d'un llenguatge proper al pop art. Continuen les exposicions de socis amb una selecció de dibuixos dels assistents als estudis Llimona, Fundació Güell i Torres i Bages i les exposicions de Josep Badia i Sabaté i Ramon Torres i d'Abadal. Memòria de l'any 1974-75, AHCASLL i “Badia i Sabaté, en el Cercle de Sant Lluç”, *La Vanguardia*, 6 de març 1976, p.33. En canvi, tres italianes confirmen el lligam amb l'estranger creat a través del Premi Miró: són Betty Danon, la qual mostra unes *partitures abstractes amb sonorització de poesia “punto linea...”*, Irma Blank amb l'exposició *Mural* i Anna Sanesi amb uns dibuixos a tinta xina i llapis. Vegeu *Mostra de partitures abstractes de Betty Danon amb sonorització de poesia “punto linea...”*, 1974 i memòria de l'any 1974-75 i 1975-76, AHCASLL. A més, hi exposen la canadenc Helen Healy i, passada la pausa estiuenca, Salvador Gil i Ripoll i la mallorquina Pilar Perdices i Sintés (1931 –), autora d'inicis figuratius i clàssics inspirats per Pere Pruna, la qual, però, a principis dels anys setanta es torna més abstracta i gestual, donant-ne prova pública per primera vegada justament en l'exposició de pintures, dibuixos i gravats al Cercle. Memòria de l'any 1974-75 i 1975-76, AHCASLL

per primera vegada d'un premi infantil, els dos celebrats al Palau de la Virreina.¹³⁷² Encara a la Virreina se celebra la col·lectiva social¹³⁷³ ja que els espais expositius del Cercle s'havien reduït per la inauguració de l'Estudi Torras i Bages.¹³⁷⁴

Entre les exposicions de la tardor¹³⁷⁵ destaca la titulada "Ex-libris modernistes i actuals", realitzada en col·laboració amb l'Associació d'Exlibristes de Barcelona i que enllaça de nou amb el filó de revaloració d'aspectes poc estudiats per la historiografia de l'art català que trobaren especial desenvolupament dins del Cercle. Ho explica la conferència "El renaixement de l'ex-libris a Catalunya a l'època modernista" donada per l'ocasió per Eliseu Trenc, capdavanter en aquests estudis i descobridor de les relacions d'Alexandre de Riquer amb Anglaterra.¹³⁷⁶

A finals de 1975, els "Il·lucs" amb altres entitats artístiques del casc antic organitzen una mostra d'art nadalenca amb obres a la venda amb la finalitat d'ensenyar al públic el treball d'aquestes centres.¹³⁷⁷ Dins l'espai limitat en què pot operar, la fira és signe d'una etapa en què es respira l'exigència de sortir al carrer, de manifestar un dret d'expressió, de fer sentir la veu en una conjuntura política tan crucial.

Tot i aquest episodi, la vida expositiva de l'entitat —en la seva alternança certament no compromesa d'individuals i col·lectives— reflectia només parcialment els canvis importants que vivia la societat.¹³⁷⁸

¹³⁷² *II Premi de Dibuix Sant Jordi – Premi de Dibuix Infantil Sant Jordi organitzats pel Cercle Artístic de Sant Lluc i sota el patrocini de l'Exma. Diputació Provincial de Barcelona, 1975, AHCASLL i "Entrega de los premios "Sant Jordi" de dibujo, en la Diputación", La Vanguardia, 22 de juny de 1975, p.31*

¹³⁷³ *Col·lectiva social 1975 Pintura – Escultura – Bells Oficis i La Vanguardia, 19 d'octubre de 1975, p.29. La guanyen en pintura Joan Josep Guardia, en escultura Montserrat Garcia i Riuri i en bells oficis Pilar Perdices.*

¹³⁷⁴ El projecte comença des del *Llibre d'actes*, dia 22 d'octubre de 1974, AHCASLL.

¹³⁷⁵ Josep Costa i Salanova exposa *Signes i estructures* i Jordi Maragall i Mira, uns treballs realitzats entre 1970-1975 «representatius d'una i pròpia línia expressionista», hereva de Rouault, Nolde, Kokoschka o Rogent, i Mercè Canosa exposa uns dibuixos i pintures. Vegeu la memòria de l'any 1975-76 i *Exposició de dibuixos Jordi Maragall i Mira del 10 al 29 novembre 1975: Cercle Artístic de Sant Lluc: Carrer del Pi, 16 telèfon 302 45 79 Barcelona, AHCASLL.*

¹³⁷⁶ Invitació i memòria de l'any 1975-76, AHCASLL

¹³⁷⁷ Per a la fira vegeu el *Llibre d'actes*, dia 25 de març de 1976, AHCASLL i *La Vanguardia*, 12 i 19 de desembre de 1975, p.23 i 32.

¹³⁷⁸ S'exposen els dibuixos de la italiana Lucia Sterlocchi, els gravats i dibuixos del guardonat Josep Badia, uns cartrons i teles del joier Rafael Serrahima i Bofill, fill de l'històric president de la preguerra i ell mateix president durant poc més d'un any, unes pintures de vigorosa força plàstica i cromatisme mediterrani de Jordi Senties i algunes

L'exposició més significativa és la d'un jove i aleshores desconegut Perejaume.¹³⁷⁹ Pere Jaume Borrell i Guinart (1957 –), artista originari de Sant Pol de Mar i actualment un dels artistes catalans de major renom, treballava ja aleshores el tema del paisatge que anirà desenvolupant en el conjunt de la seva producció, centrada sobre el concepte de pintura i la relació d'aquesta amb la natura, entre artifici i naturalesa.¹³⁸⁰ L'exposició era la primera sortida pública a la ciutat de Barcelona del jove artista, que, estudiant de filosofia i lletres, completava la seva formació a les aules de l'entitat, si bé de manera esporàdica.¹³⁸¹ Perejaume exposa al Cercle, entre altres obres, catorze quadros amb títols evocatis que acompanyen l'oníric i sinistre bategar de les hores d'una tarda, nit i alba: *A les 7, de dreta a esquerra, la nit se sent; A les 8, obre el llamp que es fa fosc; A les 9 embarretats d'espanta-sols; A les 10, "llurinot", nen o nena; A les 12, el crim a punt; A la 1, passeig per "mistonejar"; A les 2, el castell hissa el pont. Somni; A les 3, dona i nit, bon profit; A les 4, la venta-focs de ballarina; A les 5, el malson de les 5; A les 6 de dreta a esquerra la nit fuig; A les 7 a treballar; A les 8, "ridiculadizadoras, S.A."*. Fins i tot en els títols es perceben algunes de les atmosferes inquietants de la producció posterior de l'artista. Una vegada més el Cercle sembla acollir projectes de gran clarividència sense saber, però, resseguir-ne el camí en els moments de ple desenvolupament. Com fou en el cas de Viladecans o Cruspinera, les relacions entre Perejaume i l'entitat posteriorment aniran minvant.¹³⁸²

Encara l'any 1976, pel que fa a les col·lectives, el Cercle ocupa d'una manera quasi estable el Palau de la Virreina on a finals de 1975 presenta *Signe 76* amb alguns interessants experimentadors de l'entitat com Albert Casals, Comaju, Costa Salanova, Pilar Perdices i Sintès, Pujol Grau, Rey

obres d'Enric Serrat, uns dibuixos i escultures de "Jordi" i Julia Ribas. Vegeu les invitacions a les exposicions i les memòries dels anys 1975-76 i 1976-77, AHCASLL; *La Vanguardia*, 6 de març de 1976, p.33, 7 d'agost de 1976, p.22 i 14 de desembre de 1976, p.38.

¹³⁷⁹ Vegeu la invitació i la memòria de l'any 1975-76, AHCASLL.

¹³⁸⁰ Sobre l'artista vegeu el catàleg de l'exposició *Perejaume: dejar de hacer una exposición*, Barcelona, MACBA, 1999, un recorregut per la seva trajectòria artística fins aleshores. Consagra oficialment el treball de Perejaume el Premi Nacional d'Arts Plàstiques (2006) i el Premi Nacional d'Art Gràfic (2007).

¹³⁸¹ Conversa telefònica amb l'artista del dia 19 de juny de 2009

¹³⁸² Només es recuperen molt més tard quan el ja reconegudíssim artista esdevé membre del Consell Extern.

Polo. El maig 1976, el mateix espai acull el *III Premi de Dibuix Sant Jordi* i el *II premi Infantil de Dibuix Sant Jordi*¹³⁸³ i també allí se celebra la col·lectiva social.¹³⁸⁴ La segueix l'exposició *Art més enllà. Record de Joaquim Llucià*, en què —amb un títol que el mateix Llucià havia proposat feia temps per a una exposició-concurs amb premi monetari que posés a prova les habilitats dels socis— s'exposen obres del mateix Joaquim Llucià, d'Amèlia Riera, Costa Samsó, Bosch Cruañas, Argimon, Guerrero Medina, Costa Salanova, Valbuena, Owe Pellsjö, Evarist Vallés, Artigau, Fita, Grimal, Vilacasas, Joan Claret, Emília Xargay.¹³⁸⁵ Tot i l'esforç d'algun col·lectiu d'artistes joves dins l'entitat, aquestes exposicions són episodis esporàdics i, sense treure mèrit a la dedicació en el manteniment constant de l'activitat expositiva, s'ha d'admetre la cada vegada més evident pèrdua d'aquell compromís de la dècada dels seixanta, cosa sorprenent tenint en compte que les condicions polítiques s'obrien a noves possibilitats.

2.3.4 L'ONADA DEMOCRÀTICA ENVAEIX EL CERCLE: UNA NOVA JUNTA I UN NOU ESTATUT

A la meitat dels anys setanta, doncs, les activitats expositives del Cercle, a més d'agafar un cert to de rutina poc engrescadora, no semblaven respirar aquell esperit de renovació i llibertat que ens podríem imaginar si pensem que mentrestant Franco s'havia mort i l'any 1977 es legalitzaven els partits i la Generalitat tornava a ser legitimada. Recordem, però, que justament quan alguns socis començaven a acusar la Junta d'una postura poc democràtica, aquesta s'estava pronunciant oficialment en tots els temes calents de l'actualitat. L'any 1975 el Cercle participava al Congrés de la Defensa de la Cultura Catalana, on ocuparà un paper en la reivindicació del valor de

¹³⁸³ *III Premi de Dibuix Sant Jordi – II Premi de Dibuix Infantil Sant Jordi organitzats pel Cercle Artístic de Sant Lluc i sota el patrocini de l'Exma. Diputació Provincial de Barcelona, 1976 i Llibre d'actes*, dia 28 de setembre de 1976, AHCASLL.

¹³⁸⁴ Sobre l'exposició, guanyada en pintura per Emília Castañeda i Joan Serrabona, en escultura per Emília Perucho i en Bells Oficis per Elsa Zambrano, vegeu l'acta del jurat i el cartell promocional, AHCASLL.

¹³⁸⁵ Per a la ideació del títol remetem al *Llibre d'actes*, dia 8 de gener de 1970, AHCASLL. De l'exposició se'n parla al *Llibre d'actes*, dies 25 de març i 28 de setembre de 1976, AHCASLL. Segons unes fitxes de participants apareixen també Domènec Fita, Evarist Vallés, Alexandre Grimal, tot i que no figuren al catàleg.

l'ensenyament artístic en el procés d'apropiació democràtica de la cultura.¹³⁸⁶ L'entitat també escrivia al Ministre de Justícia demanant l'amnistia¹³⁸⁷ i que s'autoritzés la Marxa de la Llibertat promoguda per Pax Christi.¹³⁸⁸ Paral·lelament s'adheria a l'Assemblea de Catalunya i a la diada de l'11 de setembre i oferia per a la campanya "Volem l'Estatut" la xifra de 5.000 pessetes, poc més que simbòlica pel moment de greu crisi econòmica de l'entitat.¹³⁸⁹

S'ocupava també de qüestions de caràcter artístic envoltades d'instàncies polítiques com la lluita per a la recol·locació del monument al Doctor Robert¹³⁹⁰ o també la petició a favor de l'artista Javacheff Christo per embolicar el monument a Colon del "Iluc" Gaietà Buigas. En el primer cas, es reivindicava alhora la valoració d'una obra del fundador Josep Llimona i el seu significat de commemoració d'una figura del catalanisme que el franquisme havia volgut esborrar del paisatge urbà. En el segon cas, el Cercle s'implicava en un projecte que, subratlla Selles, «tenia el suport de significades personalitats vinculades al món democràtic, les quals plantejaven una certa identificació entre aquesta modernitat i la política cultural de l'oposició antifrancuista, enfront al suposat conservadorisme de les institucions oficials».¹³⁹¹ Un significat d'apropiació de l'espai ciutadà assumeixen també les reunions a l'Ajuntament per a la catalogació dels edificis artístics de Barcelona.¹³⁹² Tot i aquests signes d'esperit democràtic i participatiu, l'actuació de la Junta serà qualificada de poc sincera.

Continuava, de fet, l'esmentada campanya contra la Junta, responsable, almenys segons els acusadors que volien acomiadar-ne els membres, d'una

¹³⁸⁶ Carta de participació al Congrés datada de 6 de març de 1975, AHCASLL

¹³⁸⁷ Carta datada de 23 de gener de 1976 i dirigida al Ministre de Justícia i *Llibre d'actes*, dia 23 de gener de 1976, AHCASLL

¹³⁸⁸ Carta datada de 13 d'agost de 1976 transcrita a *Llibre d'actes*, dia 25 de març de 1976, AHCASLL

¹³⁸⁹ Carta del 17 de maig 1977 a Miquel Sellares, *Llibre d'actes*, dies 29 de juliol de 1976 i 10 de maig de 1977, AHCASLL i "El Cercle Artístic de Sant Lluç se adhiere a la Assemblea y a la Diada del 11 de septiembre", *La Vanguardia*, 17 agost 1976, p.23

¹³⁹⁰ Per a la significació que va tenir la col·locació del monument vegeu "A la memoria del Dr. Robert", *La Veu de Catalunya*, 14 de novembre 1910, p.1.

¹³⁹¹ SELLES, N., *Art, política i societat en la derogació del franquisme*, Gaüses, Llibres del Segle, 1999, p.117-8. El Cercle promourà la campanya al costat del FAD i del COAC. Sobre l'acció de Christo vegeu GIRALT-MIRACLE, D., "Colon, un "package" de Christo en Barcelona", *Batik*, núm. 27, octubre 1976, p. 4-5

¹³⁹² A l'AHCASLL es conserva una carpeta amb nombrosos documents relatius a aquestes reunions que tingueren lloc entre 1975 i 1976.

gestió no eficient i sobretot antidemocràtica.¹³⁹³ Fins i tot el projecte de nou Estatut de l'entitat, que des de feia anys es prorrogava i que aleshores començava realment a agafar forma, fou criticat durament. Segons un *Escrito de enmiendas a los estatutos propuestos por la Junta del Círculo Artístico de Sant Lluc* «cabe censurar la Junta actual, por redactar unos estatutos sin convocar para su redacción a ningún miembro de la candidatura “salvem el cercle” que en las últimas elecciones fue apoyada por un buen número de socios» fet a què s'adjunta que «en su redacción se observa claramente la continuidad de criterios de la anti-democrática Junta anterior».¹³⁹⁴

La situació va esclatar arran el conflicte relatiu al soci Tusquets qui, elegit vocal d'estudi i dimitint voluntàriament arran d'una carta de 80 socis a favor del retorn de l'antiga vocal Consol Naranjo, posteriorment declararà que la seva dimissió era fruit d'una manipulació de la Junta. L'episodi va generar fortes tensions.¹³⁹⁵ Dins d'aquest clima que no semblava millorar, dimitir esdevé inevitable per a Pratmarsó i la seva Junta. La tardor de 1977

¹³⁹³ La campanya fins i tot trobava cabuda a les pàgines dels periòdics. vegeu BOSCH, LL., “El “Cercle Artístico de Sant Lluc” precisa”, *La Vanguardia*, 13 de maig de 1977, p.5; PRATMARSÓ, J., “El Cercle Artístico de Sant Lluc, puntualitza”, *La Vanguardia*, 10 de juliol de 1977, p.7; FORNÉ, S., “Puntualizaciones sobre el Cercle Artístico de Sant Lluc”, *La Vanguardia*, 24 de juliol de 1977, p.5; GARCÍA NICOLA, R., “El Cercle de Sant Lluc y los censores de cuenta”, *La Vanguardia*, 12 d'agost de 1977, p.5. La Junta fou acusada de ser antidemocràtica també per no haver consultat els socis sobre l'adhesió a l'Assemblea de Catalunya o, al contrari, per no haver posat la bandera catalana amb motiu de la diada de l'11 de setembre, a banda de la manca de renovació de l'Estatut. *Llibre d'actes*, dia 21 d'octubre de 1976, AHCASLL

¹³⁹⁴ El document, conservat a l'AHCASLL, porta les firmes il·legibles de 7 socis i només es distingeixen les de Sebastià Forné i Mary Franquet. Una altra raó d'escàndol és el paper agafat pel Cercle en l'exposició “Homenatge a Catalunya a l'entorn del gest i la figura d'en Lluís-Maria Xirinacs”, pensada per a l'obtenció del Nobel per a la Pau del sacerdot antifranquista. Les polèmiques arriben quan exposaran només Josep Pratmarsó, Bosch Cruañas, Jordi Senties, Consol Naranjo, Jordi Llimona, Elisenda Barrera, Amèlia Riera, Josep Costa Salanova, un fet que havia portat Enric Tusquets a afirmar que «la Junta ha utilizado y sigue utilizando a la Entidad para sus propios intereses haciendo sólo demagogia y usando el cargo como trampolín en sus relaciones sociales». *Llibre d'actes*, dia 3 de març de 1977, AHCASLL

¹³⁹⁵ Al *Llibre d'actes*, dia 9 de novembre de 1976, AHCASLL es transcriu la carta de 80 socis (amb firmes il·legibles tot i que l'acta esmenta com a promotors Clara Godàs, Màrius Fàbregas, Jordi Senties i Antoni Domingo) demanant que Consol Naranjo torni a ser vocal d'estudi. Segons el *Llibre d'actes*, dia 2 de desembre de 1976, AHCASLL Tusquets canvia d'idea sobre la seva firma en l'esmentada carta. Al *Llibre d'actes*, 3 de febrer de 1977, AHCASLL es transcriu una carta de 60 socis a favor de Tusquets que declaren falses les firmes de la carta precedent i demanen a la Junta de dimitir. Segons el *Llibre d'actes*, dia 18 d'abril de 1977, AHCASLL, atès que Tusquets es nega a retractar-se de les acusacions a la Junta, els altres membres, sentint-se insultats, li retiren el càrrec, fet a què reacciona amb una cita a judici el qual perdrà. *Llibre d'actes*, dies 7 de juny i 9 d'agost 1977, AHCASLL

va ser elegida una Junta amb la presidència de Francesc Anglès i García que, per primera vegada en la història del Cercle, s'escollia per sufragi universal sense recórrer als compromissaris.¹³⁹⁶

L'etapa inaugurada per aquesta nova Junta va marcar uns canvis profundíssims, visibles per quasi dues dècades i probablement els canvis més evidents des del començament de l'entitat. L'eliminació del Cos Fundador prevista pel nou Estatut —de què parlarem més endavant— al mateix temps que portava la democratització de la gestió, trencava els vincles quasi seculars amb les famílies que des de sempre havien vertebrat el Cercle. Assenyalava quasi simbòlicament aquest traspàs la mort del major representant de la continuïtat i la tradició dins l'entitat que fou mossèn Trens, així com la jubilació de figures emblemàtiques de la rutina germanívola i acollidora del carrer del Pi com el conserge Laureà i la bibliotecària Colomer.¹³⁹⁷

S'obria un nou capítol en què la democratització, paradoxalment, en lloc de portar a un aprofitament major de les estructures de l'entitat, trencava amb unes dinàmiques que, amb tots els límits que comportaven, havien donat força al Cercle. D'altra banda, la mateixa situació política de retrobada llibertat feia caure aquella necessitat de crear un compacte front antifranquista, una necessitat que havia afavorit l'acceptació de la pluralitat d'opinions entre els socis. Quan ja no es demanava amb tanta urgència una acció conjunta per perpetuar la vida cultural barcelonina, el Cercle perdia el seu paper de paraigua de les més variades iniciatives i s'esvaïa una de les seves més importants funcions. L'entrada en aquesta nova etapa fou marcada pel nou Estatut.

L'Estatut del Cercle, redactat l'any 1893 i ratificat l'any 1923, havia nascut vuitanta anys abans del desig dels socis fundadors d'establir una

¹³⁹⁶ L'acompanyen a la Junta Màrius Fàbregas i Navarro com a vicepresident, Josep A. Soldevilla i Torrella com a secretari, Albert Blay i Torrella com a tresorer, Araceli Salas i Rodríguez com a comptadora, Enrique Rocha i Julià com a bibliotecari, Consuelo Naranjo i García com a vocal d'estudi, Octavio Costa i Samsó a com vocal d'exposicions i Josep Sandoval i Balaguer com a vocals. *Llibre d'actes*, dies 19 i 20 d'octubre de 1977, AHCASLL. S'havia presentat una altra candidatura amb Joaquim Urgell i Carcas com a president. De fet, segons el *Llibre d'actes*, dia 20 d'octubre de 1977 l'Assemblea de socis decidirà, amb 120 vots a favor i només 13 en contra, de recolzar la votació per sufragi universal i eliminar els compromissaris.

¹³⁹⁷ *Llibre d'actes*, dies 3 de març de 1977, AHCASLL

seleccionada comunitat intel·lectual que, tot i ser destinada, a recolzar els joves i demostrar una marcada projecció pública, creia fermament en la bondat de mantenir la guia espiritual i efectiva en mans dels socis més veterans, que es consideraven més conscients dels principis fundacionals de l'entitat i més predisposats a mantenir-la en vida. Atès que la reobertura de l'any 1951 fou permesa només tenint en compte la (parcialment incorrecta) imatge del Cercle com a centre conservador de la moralitat i de la tradició, era evident que no podia ser possible dur a terme reformes mentre durés la dictadura: quan l'any 1965 es va redactar un nou Estatut, només s'adaptaren els apartats a la nova llei d'associacions. Tot i així, hem vist com des de la presidència de Guardans, el *Llibre d'actes* esmentava sovint el treball d'una comissió per al nou Estatut, el qual, però, no donaria resultats, ja fos per la conjuntura històrica ja fos per l'oposició d'alguns dels "llucs" més conservadors. És cert, però, que les moltes reflexions madurades al llarg dels anys nodririen el nou Estatut¹³⁹⁸, el qual es fa possible, ja en plena Transició, sota la presidència de Francesc Anglès. Una important aportació ve també de la prèvia discussió del contingut de l'Estatut que s'havia fet a l'Assemblea General de socis abans de tramitar el document, aprovat per la resolució del Govern Civil datada de 24 de novembre de 1978.¹³⁹⁹

Molts són els pilars que havien caracteritzat durant dècades l'entitat i que es revisen en aquest nou Estatut.

En primer lloc s'elimina l'accent tant fort sobre el dibuix, pilar de l'entitat tant en la preguerra com en la postguerra i s'esborra l'antic article 18 segons el qual el Cercle es comprometia a mantenir una acadèmia per a l'estudi del model en viu. Les sessions d'apunts continuen, però no es consideren ja la raó de l'existència de l'entitat.

Una altra novetat és l'aparició, a l'article 1, dels "nous" interessos de l'entitat al costat de les arts plàstiques, els quals anteriorment quedaven

¹³⁹⁸ Per exemple al *Llibre d'actes*, dies 2 i 14 de desembre de 1976, AHCASLL el president Pratmarsó ja apunta a la desconfessionalització, la catalanitat i la democratització com a elements claus que informaran el nou Estatut.

¹³⁹⁹ L'Estatut es conserva a l'AHCASLL. Segons una carta transcrita al *Llibre d'actes*, dia 18 d'abril de 1977, AHCASLL sembla que inicialment s'hagués pensat de formular l'Estatut consultant el Cos Fundador per a una primera aprovació i posteriorment els socis, però segons el *Llibre d'actes*, dia 10 de maig de 1977, AHCASLL es decideix directament suprimir el Cos Fundador i presentar la proposta de nou Estatut immediatament a l'Assemblea.

implícits. En realitat, els habituals conflictes econòmics i d'espai ja experimentats en el passat fan que, ara que la democràcia permet crear entitats autònomes, no entri cap grup d'un pes notable.

Desapareix l'article dedicat a la biblioteca de l'entitat, que començava a tenir un paper menor: si en la etapa de la preguerra havia representat un recurs important perquè els "llucs" s'actualitzessin i participessin del debat artístic internacional, i en la immediata postguerra recuperar-la havia estat una absoluta prioritat, als anys setanta ja no recull una col·lecció considerable i hi ha altres eines a què els artistes recorren per posar-se al dia.

Un canvi només aparentment significatiu és l'eliminació del articles referents a la confessionalitat de l'entitat, a la celebració de la missa en la diada del Sant Patró i la presència d'un consiliari. De fet, des de l'arribada del Pare Jordi Llimona al càrrec de consiliari l'entitat s'havia desvinculat de la religiositat i les conferències del sacerdot s'havien caracteritzat per ser heterodoxes mentre que la participació a la processó del Corpus o a les misses només era vigent gràcies a la voluntat espontània d'algun soci creient. De fet, abans que s'elegís la nova Junta, quasi com un llegat per a la posterior, «el pare Jordi Llimona, Consiliario del Círculo, hace constar que cuando se modifiquen los estatutos, el Círculo debería desconfesionalizarse».¹⁴⁰⁰

Agafa el lloc de la religió, com si d'una nova fe es tractés, el nou article número 3, dedicat a una reivindicació de la catalanitat. S'hi explica que «el Cercle s'incorpora a la Cultura catalana, a la qual pertany genuïnament des de la seva fundació i a què desitja servir des de l'àmbit de les seves activitats. En conseqüència el Cercle utilitzarà l'idioma català en totes les seves manifestacions». Si Sebastià Forné observa, no sense encert si ho mirem amb els ulls d'ara, que s'hauria de treure l'article perquè «si som catalans pertanyem a la nostra cultura per dret propi. En quina cultura ens hem d'incorporar si no?»¹⁴⁰¹, és veritat que aquest desig —paradoxalment

¹⁴⁰⁰ *Llibre d'actes*, dia 9 de novembre de 1976, AHCASLL

¹⁴⁰¹ *Esmenes a la proposta de nous Estatuts*, text a mà firmat per Sebastià Forné, AHCASLL

corresponent a una etapa de progressiu allunyament del compromís cívic—s'emmarca perfectament en el quadre històric de l'època.

Fruit de l'època és també l'esmentada eliminació dels compromissaris que vol garantir l'elecció democràtica de les Juntes, una mesura pensada per evitar que es repeteixin les situacions desagradables experimentades en el passat. L'elecció directa dels socis encarregats de guiar l'entitat semblava ser la garantia de l'entrada a una nova època, lliure de les constriccions que el franquisme havia imposat. Seguint el mateix esperit, l'eliminació del Cos Fundador representa un pas encara més rellevant, un pas que, més enllà del gest llibertari, significa una ruptura amb una tradició quasi secular: la mesura trenca amb un cert paternalisme i dirigisme, però també amb la garantia de continuïtat que la fidelitat incondicional i esperit de sacrifici del Cos Fundador havia representat.¹⁴⁰² De fet, des d'ara fins ben avançats els anys noranta, les Juntes tindran una vida bastant breu i, sense voler disminuir l'operació de democratització efectuada, hi ha una part de raó en les paraules d'Enric Jardí que, en un irònic article sobre la síndrome de la salvació que envaïa tant el Cercle com la nova Espanya democràtica, llença aquesta invitació: «no derribemos, sin ton ni son, lo ya construido porque, a lo mejor, tendremos que buscar, afanosamente, entre el material de derribo, las piedras que nos sirvan para levantar un nuevo edificio que, tal vez, resulte menos espacioso y sólido que el anterior».¹⁴⁰³

¹⁴⁰² Recordem novament que el Cos de Fundadors recollia l'any 1893 els iniciadors de l'entitat i, segons el mateix Estatut fundacional, es renovava tant per antiguitat com per elecció. Era el garant de la pervivència dels ideals fundacionals i nomenava els compromissaris els quals, amb els elegits per l'Assemblea, nominaven la Junta Directiva.

¹⁴⁰³ JARDÍ, E., "Salvadores y reformistas", *La Vanguardia*, 8 de novembre 1977, p.6. Després d'aquesta intervenció el mateix Jardí esdevé objecte de lloances i denigració que perllonguen la polèmica de la Junta anterior. Li agraeix l'aportació a favor de l'antiga Junta BOSCH, LL., "Enric Jardí y el Cercle Artístic de Sant Lluc", *La Vanguardia*, 22 de novembre de 1977, p.6 mentre que a ELIAS, A., "El "Cercle de Sant Lluc", de nuevo", *La Vanguardia*, 1 de desembre de 1977, p.6 es subratlla, en referència al text escrit per Jardí, com «la primera parte del libro recoge correctamente su historial, su segunda parte, para la cual necesitó información, las fuentes que la proporcionaron hicieron que quedaran disvirtuados los hechos en realidad acaecidos, no reflejándose los mismos en sus verdaderas dimensiones».

3. ELS ANYS DE LA DEMOCRÀCIA

3.1 ELS ANYS VUITANTA I NORANTA I LA PÈRDUA DE PROTAGONISME DINS LA CULTURA CATALANA

La democratització de l'Estatut, tot i ser el gran repte de la nova Junta, no era més que la primera dificultat a què hauria d'enfrontar-se. La retrobada llibertat representava certament una oportunitat positiva, però extremadament difícil d'aprofitar per a una entitat com el Cercle. Hem vist com, des de la reobertura, la raó de ser de l'entitat rau en el manteniment d'una cultura catalana aleshores oprimida i, per treballar en aquest perillós i difícil objectiu, el "Ilucs" havien acollit les més variades iniciatives i aportacions. Durant tres dècades havien arraconat diferències polítiques i dicotomies estètiques per mantenir viva la cultura del propi país. Amb la caiguda del franquisme la situació canviava radicalment i el Cercle tenia finalment la possibilitat de dedicar-se a definir la seva especificitat en el nou món de la cultura que paral·lelament anava configurant-se en l'Espanya de la Transició. Identificada durant tants anys amb el paper d'oposició al franquisme, amb la Transició l'entitat participa de la «crisi del resistencialisme cultural»¹⁴⁰⁴ que afecta moltes realitats del país i, com aquestes, aspira a trobar un lloc dins de les naixents polítiques culturals de les noves administracions locals, com demostra la recerca cada vegada més insistent de subvencions.

Per definir la nova identitat del Cercle, la Junta sembla escollir una exclusiva especialització en les arts plàstiques i, avançant raons de caràcter econòmic, crea les condicions per a la sortida de l'entitat de la Secció *Coral Sant Jordi*, fidel companya de l'entitat des de la postguerra i símbol d'aquella política de "sumar forces" de les dècades anteriors.¹⁴⁰⁵ Es tracta

¹⁴⁰⁴ CARDÚS, S., "Els agents culturals" dins RECOLONS, LL. (coord.), *Catalunya 77/88*, Barcelona, Publicacions de la Fundació Jaume Bofill, La Magrana, 1989.

¹⁴⁰⁵ Hem vist que les relacions de l'entitat amb les seves Seccions sempre van generar problemes econòmics ja que mai les Seccions van respectar el reglament, potser irreal, segons el qual cadascun dels seus membres havia d'abonar una quota igual a la dels socis assistents als estudis. En esclatar de la crisi econòmica de l'entitat durant els últims anys de la Junta Pratmarsó, els acusadors de mala gestió inclouen el suport a la *Coral Sant Jordi*

d'una decisió poc feliç si pensem que mentrestant l'entitat patia la progressiva baixa de significades personalitats de la cultura o de socis veterans, alguns dels quals, més que celebrar a la democratització de l'entitat, ploraven la pèrdua de la il·luminada gestió del Cos Fundador.¹⁴⁰⁶

Era, d'altra banda, normal que davant les grans transformacions tant internes com de la pròpia societat catalana, l'entitat travessés una etapa de desorientació en què no es feia fàcil concretar el camí a escollir. La Junta Anglès es concentra en aconseguir els objectius que s'havia proposat: portar a aprovació el ja esmentat Estatut —mentre se'n gestava un altre de més important, d'Estatut: el d'Autonomia de Catalunya— i a més aconseguir el sanament de les finances de l'entitat, una feina per a la qual realitza un veritable miracle gràcies a la impecable comptabilitat d'Albert Blay, a l'organització d'una subhasta i a la petició d'ambiciosos subvencions.¹⁴⁰⁷ D'aquesta manera garanteix la represa d'una rutina social sostenible, tot just abans de deixar el càrrec, en acabar-se l'any 1979, amb el desig d'evitar noves proves de personalisme dins del Cercle.

entre les raons de pèrdues financeres de l'entitat. *Llibre d'actes*, dia 3 de març de 1977, AHCASLL. Potser sota la pressió d'algun soci inconscient de la significació que el grup coral havia tingut dins del Cercle, la Junta imposa la condició que almenys 50 membres de la Coral paguin la quota de socis, forçant el secretari Ayesta, inicialment obert i ben predisposat «en el convenciment que, per Sant Lluc, sempre hem de preferir l'enriquiment a les decisions negatives» (carta del dia 11 de gener de 1979, AHCASLL), a decretar la escissió de la Secció. *Llibre d'actes*, dies 12, 17, 30 i 31 de gener de 1979, AHCASLL.

¹⁴⁰⁶ Entre finals de 1977 i començaments de 1978 es donen de baixa Pere Nolasc Valls, Jordi Puiggalí, Joan Bassegoda, Josep Muncunill, Mercé Llimona i el marit Fèlix Elias i Fàbregas, Elisenda Barrera, Valentina Renart, Montserrat Barenys, Santi Surós i Josep Porter. L'any 1979 es donen de baixa Amèlia Riera, Maria Cirici i Maurici Serrahima, l'any 1981 Josep M. Garrut i l'any 1982 Jordi Galí i Francesc Bonet. Contra el que es podia esperar, es dona d'alta, l'any 1977, l'arquitecte Santi Roqueta, per la trajectòria del qual remetem als testimonis i entrevistes recollits a BLASCO GALLARDO, J., CÓS RIERA, P. (concepte, coordinació i edició), *L'Efímer com a ofici / Santiago Roqueta*, Barcelona, Edicions ETSAB, 2009.

¹⁴⁰⁷ Ja hem dit que segons el document *Déficit 1977 y deuda entidad*, AHCASLL el deute de l'entitat a finals de 1977 és de 704.293,69 pessetes i amb una prodigiosa gestió es redueix a 430.000 en pocs mesos. *Llibre d'actes*, dies 4 i 5 de maig de 1978, AHCASLL. A través d'un estudi del secretari i economista Albert Blay (*Llibre d'actes*, dia 18 de novembre de 1977, AHCASLL) s'aconsegueix evitar que el 40% de les quotes es quedi en mans de la Societat Catalana de Cobro pels seus serveis, així com es recuperen les 60.000 pessetes cobrades per l'anterior secretari i a més es regularitza la comptabilitat, amb mesures dràstiques com la baixa de totes les publicacions que es rebien. Per la festa de Sant Lluc es promourà una subhasta amb l'ajuda de l'editorial Planeta, com s'explica al *Llibre d'actes*, dia 18 de gener de 1978, AHCASLL. Segons el *Llibre d'actes*, dia 10 de febrer de 1978 es demana també una subvenció de 2 milions de pessetes al Ministerio de Educación.

Correspondrà, doncs, a la Junta presidida per Salvador Barroso i Durante¹⁴⁰⁸ l'ingrés a la dècada dels vuitanta, en què podríem imaginar-nos un Cercle en plena afinitat amb les noves tendències estètiques: exhaurida la càrrega violentament política de les pràctiques conceptuals —amb les quals els “llucs” mai havien entrat en sintonia— s'imposava ara un retorn a la pintura. Com explica Selles dominava «la idea segons la qual l'esperit d'inquietud, propi de les avantguardes, havia de cedir el pas a un esperit de reconstrucció» i que «els moviments de ruptura havien estat útils per esbandir les velles formes i els valors desfasats, però es veien inefficients, a causa de la seva naturalesa dissolvent i subversiva, en el procés de configuració del nou terreny de joc».¹⁴⁰⁹

Mentre Nova York mitificava els *graffiti* de Jean-Miquel Basquiat i de Keith Haring i internacionalment dominava el neoexpressionisme alemany i la *Transavanguardia* italiana, a l'Espanya democràtica la revista *Trama* cridava a un retorn a la pintura-pintura¹⁴¹⁰, Miquel Barceló participava amb les seves agressives pintures a la Documenta de l'any 1983 i altres artistes com Víctor Mira, Francesca Llopis, Síndria Segura, Joan Bennàssar, Xano Armenter o Mariscal seguien el camí del neoexpressionisme.

Aparentment el Cercle, tan vinculat a la pràctica de la pintura i coneixedor i estimador de la tradició, podia haver-se sentit còmode dins d'aquest nou panorama de “retorns” i de “neos”. En realitat els “llucs” no s'associen a la mirada apropiacionista que observa el passat amb una picada

¹⁴⁰⁸ *Llibre d'actes*, dia 9 de gener de 1979, AHCASLL. Acompanyen Barroso Joan Bardenas i Bueno com a vicepresident, Carles Pradas i Loscos com a secretari, A. Murcia i Felipe com a tresorer, Carles Argilaga i Soler com a comptador, Manuel Solà i Moreno com a bibliotecari, Joan Bartolí i Colls com a vocal d'exposicions, Josep Martinez i González com a vocal 2n, Maria Graju i Casals com a vocal 3era, Joan A. Martin de Dios vocal com a 4t, Angela Espada i Grao com a vocal 5è, Francesc de P. Ayesta i Vidiella com a vocal 6è i Pasqual Fresquet i Almorin com a vocal 7è. Com s'explica al *Llibre d'actes*, dies 17 i 25 de gener de 1980, AHCASLL, l'any següent es renovarà la Junta amb l'ingrés d'Alexandre Grimal i Navarro a la vicepresidència, Brigit Cortecero i Cepas com a secretària, Elvira Gallarde i Raventós com a tresorera, Josefina Miguel i Solà com a comptadora, com a vocal d'exposició Pascual Casaubon i Robles, com a vocal d'estudis Josep Martínez i González. Mantenen les vocalies Maria Graju i Juan Antoni Martí, a qui s'adjunta Anastàsia Mamunyac.

¹⁴⁰⁹ SELLES, N., *Alexandre Cirici Pellicer... Op.cit.*, p.348.

¹⁴¹⁰ Integrat per Javier Rubio, Xavier Grau, Gonzalo Tena i José Manuel Broto, el grup es presenta l'any 1976 a la galeria Maeght de Barcelona i editarà una revista de breu vida amb el mateix nom, on, en polèmica amb el conceptualisme, defensarà una neoabstracció influïda inicialment pels aspectes teòrics del grup francès Support(s)-Surface(s) i posteriorment més oberta a aspectes d'intuïció, potenciació del gest i del color.

d'ullet, citant-lo amb llibertat i ironia dessacralitzadora. Fins i tot deixen escapar l'oportunitat de recolzar un jove experimentalista com Perejaume que havia debutat a l'entitat l'any 1976 i que aleshores començava a donar-se a conèixer.¹⁴¹¹

De fet, a banda d'una probable distància de la postura postmoderna cap a l'art i la seva història, deuria pesar la difícil situació d'una entitat, en constant augment de socis, però de socis cada vegada més desinteressats en la gestió de les activitats socials, una llacuna a què ja no podia suplir el Cos Fundador. La Junta, tot i la dificultat de trobar-se poc recolzada pels socis¹⁴¹², d'haver perdut “llucs” de primeríssim pla i d'estar aïllada de les dinàmiques culturals que s'imposaven a Barcelona, treballa amb gran dedicació per al manteniment de les activitats internes.

Sense que es col·loquin en el viu del debat estètic, continuen amb regularitat les exposicions individuals de socis i no socis —això sí, amb l'infeliç costum de fer pagar la sala— es manté viva la col·lectiva social i l'estabilitat econòmica permet millores a l'estatge i la creació de petits però actius grups de treball.

La participació ciutadana de l'entitat als anys vuitanta se circumscriu a la col·laboració en un concurs anual de dibuix per a la tercera edat al Palau de la Virreina i a la participació al Jurat del concurs de dibuix Lola Anglada.¹⁴¹³ A més, l'any 1980 el Cercle, que quatre anys abans havia vist el *Premi Internacional de Dibuix Joan Miró* transferir-se a la Fundació Miró i que des de 1977 havia interromput el seu *Premi de Dibuix Sant Jordi*, promou un nou *Premi de Dibuix Sant Lluc*, gràcies a l'aportació de la Diputació i, més endavant, de La Caixa de Pensions i de Vellesa, però sense

¹⁴¹¹ Si no s'havia adherit a la poètica de la pintura-pintura, evidentment encara menys punts de contacte podia trobar amb les investigacions performatives, sobre les noves tecnologies i mitjans de comunicació de Muntadas i Miralda o amb l'altre experimentador, conjuntament amb Perejaume, de la vena surrealista com fou Carlos Pazos.

¹⁴¹² La participació dels socis és mínima i la nova Junta l'any següent amenaça amb dimitir si no augmenta la col·laboració. De fet la participació doblada (però de 26 a 45 socis) a l'Assemblea frena de moment la decisió. *Llibre d'actes*, dies 17 i 25 de gener de 1980, AHCASLL. El president dimitirà el dia 16 de maig i el substituirà el vicepresident Grimal, una figura que generarà moltes polèmiques (tant que aconseguirà una participació de 200 socis en l'Assemblea que el vol desautoritzar) i que serà substituït per Màrius Fàbregas l'any 1981. Vegeu el *Llibre d'actes*, dies 16 de maig, 29 d'octubre i 27 de novembre de 1980 i 28 de gener 1981, AHCASLL i “Cercle Artístic de Sant Lluc. Concesió de medallas de una exposició colectiva”, *La Vanguardia*, 5 de febrer de 1981, p.23.

¹⁴¹³ *Llibre d'acte*, dia 29 de novembre de 1979, AHCASLL.

aconseguir mai donar-li el nivell internacional que els “llucs” haurien desitjat.¹⁴¹⁴

La mateixa rutina es manté amb la presidència del polifacètic Màrius Fàbregas i Navarro (1915 – 1997)¹⁴¹⁵, quan petites però constants subvencions faciliten la continuïtat de les activitats i recolzen el naixement d'un nou col·lectiu amb estudi propi, el de gravadors. La importància d'aquest grup serà subratllada des del començament amb una exposició als locals socials i amb la creació d'una nova medalla de gravat, dedicada a Alexandre de Riquer, a la col·lectiva social, que per a l'any següent es preparava per ser tot un esdeveniment.¹⁴¹⁶

De fet la Junta decideix celebrar amb especial èmfasi el norantè aniversari de l'entitat, començant per la creació d'un concurs per al cartell commemoratiu.¹⁴¹⁷ Entre 1983 i 1984 organitzen, a més, nombrosos homenatges, atorgant el títol de soci d'honor a personatges importants dins del panorama cultural català que també complien 90 anys com Joan Miró (qui de fet ja l'havia rebut), Francesc Mompou, Lluís Bonet, Antoni Vila Arrufat, Joan Antoni Maragall, el Comte de Godó i el no soci Frederic Marés. S'ofereixen medalles per a la fidelitat a l'entitat a Enric Llimona,

¹⁴¹⁴ Es perfila el projecte al *Llibre d'actes*, dies 25 d'octubre i 27 de desembre de 1979, AHCASLL. La primera edició, dedicada a artistes residents a Espanya, preveurà un premi en metàl·lic de 25.000 pessetes, amb el dret de l'entitat de quedar-se les obres. Vegeu també “El I Premi de Dibuix Sant Lluç”, *La Vanguardia*, 22 de febrer de 1980, p.24.

¹⁴¹⁵ La seva versatilitat es demostra en l'exposició amb què el Cercle li ret un homenatge pòstum i on s'exposen «des de les aquarel·les, que pintà a l'edat de dotze anys, fins a petites estàtues de pedra vermella, passant per retauls expressionistes i esplèndides il·lustracions de la història del moble català». PÀMIÉS, T., *Cap de setmana a la ciutat*, Badalona, Ara Llibres, 2005, p.28-29. Vegeu també el necrologi PAUSAS, J., “Record de Màrius Fàbregas”, *Avui*, 10 de febrer de 1997, p.4. L'any 1983 l'acompanyen a la Junta Francesc Anglès al càrrec de vicepresident, Jaume Chalé i Martín i Montserrat Vallmitjana i Altimis a la secretaria i a la tresoreria, Carmen Sánchez-Beato i Gomez com a comptadora, Octavi Costa i Samsó com a bibliotecari, Josep-Antoni Soldevila com a vocal d'economia, Juan Pelegrí com a vocal de pintura, Francesc Riart i Jou com a vocal de dibuix, Jesús Pinel Otero com a vocal de gravat, Pedro Soler Valero com a vocal d'exposicions. L'any següent la Junta veurà una notable renovació: el vicepresident serà Francesc Subarroca, el secretari Manel Navarro, la tresorera Elvira Gallarde, el bibliotecari Jaume Chalé, el vocal d'escultura Joan Causadias, el vocal d'exposicions Ramon Millet i Domenech, i la vocal d'esbarjo Mercè Maruny.

¹⁴¹⁶ *Llibre d'actes*, dia 3 de febrer de 1982, AHCASLL.

¹⁴¹⁷ Guanyen el concurs Ramon Berga i Josefina Miguel. *Llibre d'actes*, dia 22 de desembre de 1982, AHCASLL i “Concurso de carteles”, *La Vanguardia*, 15 de gener de 1983, p.37.

Hermenter Serra, Antoni de Moragas, Mercè Llimona, Valentina Renart i a la senyora Suque, vídua Llimona.¹⁴¹⁸

S'aprofita també l'ocasió per recordar els fundadors Joan i Josep Llimona, Dionís Baixeras, Antoni Utrillo i Alexandre de Riquer amb una exposició que vol ser un «homenatge a aquells artistes enamorats de llur professió, fermament catalans i convençuts catòlics que el febrer de 1893 i en un modest pis del carrer del Call, decideixen fundar el “Cercle Artístic de Sant Lluç”, amb esperit gremialista, vencent una estretor econòmica que, malauradament, acompanyà gairebé sempre el desenvolupament de la vida corporativa, fent cas omís de la incorporació i, sobretot, de les befes de molts companys de l'empresa artística comuna a tot Catalunya i d'una bona part de la premsa republicana i anti-clerical». ¹⁴¹⁹ Tancarà els festejos una altra exposició, *Dibuixos 1898*, que permet contemplar l'àlbum que els socis veterans havien ofert l'any 1898 al seu consiliari Torras i Bages.¹⁴²⁰

Una altra curiosa exposició, que trasllada l'entitat un segle enrere, és la presentació d'una col·lecció de marcs artístics, obra d'artesans, tallistes i policromadors catalans de diferents estils i èpoques, recollits entre 1951 i 1957 pel difunt Joaquim Renart, president de la postguerra i descendent d'una nissaga de dauradors.¹⁴²¹

¹⁴¹⁸ Vegeu “El Cercle de Sant Lluç cierra hoy los actos de su 90 aniversario”, *La Vanguardia*, 22 de febrer 1984, p.26, “El Conde de Godó, condecorado”, *La Vanguardia*, 23 febrer de 1984, p.40 i els cartejos de l'any 1983 amb els homenatjats conservats a l'AHCASLL.

¹⁴¹⁹ *90 Aniversari del Cercle Artístic de Sant Lluç. Del 22 de febrer al 12 de març. Exposició-Homenatge als “Fundadors del Cercle”*, 1983, AHCASLL.

¹⁴²⁰ La llibreta, conservada al Museu Episcopal de Vic, s'exposa abans en aquella seu i més tard a l'entitat. *Llibre d'actes*, dies 1 de juny, 15 de setembre, 24 de novembre i 22 de desembre de 1983 i 25 de gener de 1984, AHCASLL.

¹⁴²¹ *Cercle Artístic de Sant Lluç 18 octubre al 10 novembre. Exposició El marc*, 1984 i *Llibre d'actes*, dia 1 de juny de 1984, AHCASLL. Així retrata Manzano la relació de Joaquim Renart amb els marcs: «Se respiraba en su taller de la calle Diputación la atmosfera de los antiguos obradores medievales de Cataluña. Su padre D. Dionisio Renart y Bosch, natural de Tarragona, era maestro dorador... Sus hijos, Dionisio y Joaquín, nacieron y crecieron correteando por el obrador paterno. Se familiarizaron con el milagro de los panes de oro, de los estofados, relieves y retablos... Joaquín Renart y García fue el más íntimo colaborador de la tarea paterna... el universo del gran decorador estaba en su taller de la calle Diputación. Entre la fragancia de los dorados y la talla de viejos marcos; junto a las marqueterías y las molduras matizadas de panes de oro. Al lado de las cornucopias y de los espejos biselados. Viéndolo moverse, con digna unción, en aquel espacio la tez aurea, como de retablo, el blanco cabello escaso rodeándole el cráneo, uno podía pensar era como un San José escapado de la imaginería religiosa paterna que disimulaba su vara de nardos bajo la chaqueta de corte moderno...», MANZANO, R., “Memoria de don Joaquín Renart”, retall no identificat, AHCASLL.

Totes aquestes commemoracions no alteren la marxa de la vida social que continua amb regularitat i amb uns estudis tan plens que es fa encara més urgent la cerca de nous espais socials, un tema que, com veurem, només trobarà solució entrant al nou segle.¹⁴²² Mentrestant s'adapten els espais existents, es restaura l'anomenada "Sala Museu" que es dedicarà a conservar el patrimoni de l'entitat, i s'inaugura l'estudi de modelat dedicat a Frederic Marès.¹⁴²³

Aquesta escrupolosament acurada activitat interna no correspon a una major projecció ciutadana i també durant la successiva presidència de Francesc Subarroca i Ferrer¹⁴²⁴ el Cercle continua al marge dels més vius circuits culturals ciutadans, tot i que aparegui en el mai realitzat projecte del conseller Ferrer d'un museu català d'art contemporani dividit en diferents centres culturals.¹⁴²⁵

Una certa revifalla es nota al final de la dècada, durant una nova Junta guiada per Francesc Anglès, "president del nou Estatut" i que ara tornava a dirigir l'entitat.¹⁴²⁶ Una figura de primer pla que entra al Cercle és Josep Subirachs, que donarà una conferència titulada "Gaudir Gaudí" i exposarà la seva obra gràfica.¹⁴²⁷ L'entitat s'anima, a més, amb un programa diari de projeccions sobre mestres de la pintura, algun concert i una nova col·lectiva social, el *Saló d'Estiu*, que s'exposa sobre paper. Es manifesta un tímid desig de sortir de les parets de l'entitat amb la participació a *Internation'art*, manifestació artística que es celebra entre París, Auch i Barcelona.

¹⁴²² Durant tots els anys vuitanta i noranta es formularen hipòtesis de nous locals socials, des de l'immoble adjacent, al Palau al carrer Lladó n.7 o un altre al carrer Regomir. A més de les dificultats econòmiques vinculades a l'ampliament de l'espai, hi havia opinions divergents sobre el caràcter dels ajuts que es podien rebre i de la pèrdua d'autonomia que podia significar ocupar un edifici públic. *Llibre d'actes*, dies 2 de febrer i 23 de març de 1984 i 4 d'abril i 9 de maig de 1990, AHCASLL.

¹⁴²³ *Llibre d'actes*, dia 19 de setembre de 1984, AHCASLL.

¹⁴²⁴ Sobre aquesta nova Junta, en la qual seran vicepresident Josep Antequera i Alvarez, secretària Josefina Miguel, tresorer Ferrer Gimeno i Riera, comptadora Montserrat Fabra i Hernández, bibliotecària Mercè Maruny, vocal de pintura Joan Canós i Garch, vocal de dibuix Francesc Ordoñez i Moyano, vocal de gravat Consol Naranjo, vocal d'exposicions Carles M. Martínez i Brotons i vocal Joan Antoni Martín de Dios, vegeu el *Llibre d'actes*, dia 27 de març de 1985, AHCASLL.

¹⁴²⁵ "Contribución a la historia de un ente de ficción: el Museo de Arte Contemporáneo de Cataluña", *La Vanguardia*, 3 de juny de 1986, p.49.

¹⁴²⁶ *Llibre d'actes*, dia 11 de febrer de 1987, AHCASLL.

¹⁴²⁷ Invitació a la conferència, AHCASLL.

Continua per aquest camí el successor d'Anglès, l'arquitecte, dibuixant humorístic i pintor de paisatges i marines Enric Llimona i Raymat, cara certament coneguda al Cercle.¹⁴²⁸ Fill del fundador i primer president Joan Llimona i germà de la també presidenta Mercè, significava el retorn de les famílies històriques al capdavant de l'entitat, tan dràsticament interromput per l'eliminació del Cos Fundador l'any 1977. L'arrelament d'Enric Llimona amb la llarga trajectòria de l'entitat es demostra amb la voluntat de recordar la gran temporada teatral del Cercle, representant espectacles que l'ADB havia posat en escena tres dècades abans.¹⁴²⁹ També es demostra amb l'acurada preparació del centenari de l'entitat, per esbrinar la història de la qual s'envia un qüestionari a tots els socis veterans.¹⁴³⁰ La celebració dels 100 anys de vida del Cercle comprendrà, en el bienni 1993-1994, sopars de gala, recitals de poesies, conferències, un concert de la *Coral Sant Jordi*, la creació d'una medalla i d'un cartell commemoratiu.¹⁴³¹ El punt

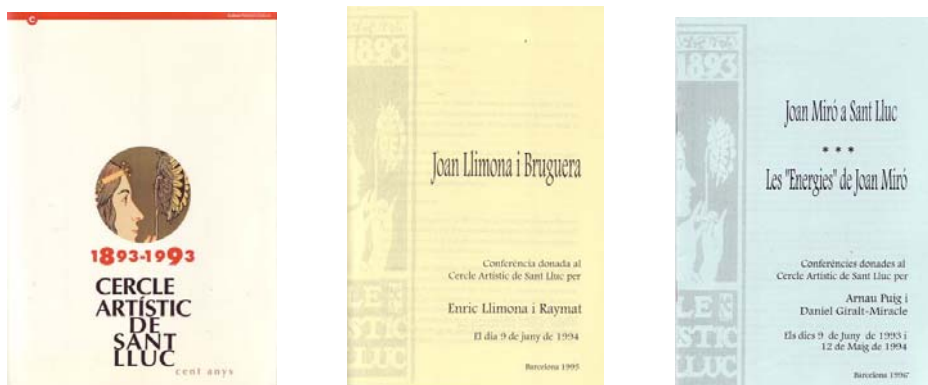
¹⁴²⁸ Per a un perfil d'Enric Llimona vegeu CORREDOR MATHEOS, J., "En la muerte de Enric Llimona", *La Vanguardia*, 17 de juny de 1999, p.59 i FARGAS FALP, J.M., "Necrològiques – Enric Llimona Raymat", *Butlletí de la Reial Acadèmia de Belles Arts Sant Jordi*, 1999, p.368-370. Per a la seva elecció a president remetem al *Llibre d'actes*, dies 13 i 27 de febrer de 1991, AHCASLL. Ocupa ara el càrrec de vicepresident Francesc Ordoñez i Moyano mentre mantenen el càrrec de secretària, tesorera, bibliotecària i comptadora Josefina Miguel, Carmen Sanchez-Beato, Mercè Maruny i Montserrat Fabra. S'elegeixen a més el vocal de pintura Ramon Sambola i Alvarado, el vocal de dibuix Araceli Prevosti i Marin, el vocal de gravat Joan A. Martín de Dios, el vocal d'escultura Joan Causadias i Tor, el vocal d'exposicions Carles M. Martínez i Brotons.

¹⁴²⁹ *Llibre d'actes*, dies 19 de gener i 3 de setembre de 1991 i 18 d'octubre de 1992, AHCASLL. Gràcies a la coordinació de Jordi Tarrés, es representaran *Un promenatge* de Txèkhov i *La cantant calba* de Ionseco.

¹⁴³⁰ Se'n conserven exemplars a l'AHCASLL.

¹⁴³¹ Segons el *Llibre d'actes*, dia 2 de març de 1993, AHCASLL, llegiran poesies Miquel de Palol, Pere Rovira, Josep Anton Soldevila. Pel que fa a les conferències, algunes s'editaran l'any 1996, pel Cercle, concretament *Joan Miró a Sant Lluc* per Arnau Puig, *Les "energies" de Joan Miró* per Daniel Giralt-Miracle, *Joan Llimona Bruguera* per Enric Llimona, *Dona i mite en la pintura europea del segle XIX* per Erika Bornay, *Les relacions artístiques entre Catalunya i el nucli centrat per la cort (segles XVI – XIX)* per Santiago Alcolea i *Lluís Rigalt* per Francesc Fontbona. A més, com es desprèn de la invitació, AHCASLL, Núria Llimona presenta el seu "El llibre de les bruixes", el crític Corredor Matheos intervé sobre "Crisi de modernitat. Crisi d'art", l'escriptor Josep Maria Carandell parla sobre "Un acte sacramental a La Pedrera", l'historiador Sebastià Parés sobre la portada del monestir de Ripoll, el vocal de la Junta José Luis Zarraluqui sobre "Qué es eso que llamamos arte?" i, per acabar, el crític Cesáreo Rodríguez-Aguilera sobre "El Universo Daliniانو". Del concert de la Coral se'n conserva el programa a l'AHCASLL. La medalla i el cartell commemoratiu seran de la mà de Joan Maria Medina i Ayllón i Manuel Blas García i Àvila respectivament. Per a la celebració de tots aquests actes es crearà una comissió formada per Jordi Bonet i Armengol, Jordi Senties, Montserrat Vallmitjana, Carmen Sánchez-Beato, Francesc Subarroca, Francesc Anglès, Joan Cros, Mercè Maruny, Josefina Miguel, Araceli Salas, Rosa Maria Anguera, Toni Reyes.

culminant serà l'exposició sobre la trajectòria dels "llucs", comissariada pel vicepresident Josep Bracons.

Catàleg de l'exposició commemorativa del centenari i publicacions, editades pel Cercle, de les conferències per Enric Llimona i per Arnau Puig amb Daniel Giralt-Miracle respectivament sobre Joan Llimona i Joan Miró

En el marc del centenari, que tindrà ressò a la premsa¹⁴³² i que serà culminat amb l'atorgament a l'entitat de la Creu de Sant Jordi de la Generalitat de Catalunya i pel premi de l'ACCA¹⁴³³, tindrà lloc també el naixement del Grup Artístic del Cercle, creat l'any 1992 per respondre a l'exigència de difondre a fora de l'estatge social l'obra de seleccionats socis.¹⁴³⁴

Paral·lelament a l'aparició d'aquest grup, continua sota la presidència Llimona¹⁴³⁵ una rutina social marcada per les col·lectives —una de tardor i una d'estiu— dedicada a les obres sobre paper—, i alguna conferència i acte, activitats totes elles registrades en el nou butlletí

¹⁴³² “La Pia Almoïna acull una mostra sobre els cent anys del Centre Artístic de Sant Lluc”, *Diari de Girona*, 16 d'abril de 1993; “Una muestra festeja el siglo del Cercle Artístic de Sant Lluc”, *La Vanguardia*, 23 d'abril de 1993, p.47; “El Cercle Artístic de Sant Lluc presenta els seus tresors a la Pia Almoïna”, *Diario de Barcelona*, 25 d'abril de 1993, p.39; “Cien años de Cercle de Sant Lluc, los artistas del seny”, *El observador*, 26 d'abril de 1993, p.47; CARANDELL, J.M., “Cercle artístic de Sant Lluc”, *Nou diari*, 5 de maig de 1993, p.11; “Per veure. Art al Cercle Sant Lluc”, *Avui*, 7 de maig de 1993, p.2; SANDOVAL, A., “El silencio del evangelista pintor”, *La Vanguardia - Revista*, 14 de maig de 1993, p.4; “Apostolado y modernidad de Barcelona”, *La Vanguardia*, 21 de maig de 1993, p.49.

¹⁴³³ Els dos diplomes es conserven al patrimoni de l'entitat.

¹⁴³⁴ Des d'ara el Grup exposarà amb regularitat: el gener de 1993 al Fòrum Berger-Balaguer de Caixa Penedès a Vilafranca del Penedès (on tornarà a exposar el juny de 1994) i el febrer al Centre Permanent d'Artesania de la Generalitat de Catalunya, a la tardor a l'Acadèmia de Belles Arts de Sabadell, els anys 1995 i 1996 al *Salon d'Arts Plastiques*, Béziers. A més els *Gravadors del Cercle Artístic de Sant Lluc* exposaran l'any 1997 a la seu dels Amics de les Arts i Joventuts Musicals de Terrassa i, el mateix any, al Palau Marc se celebrarà l'exposició *Exposició Pintura. Escultura. Ceràmica* i una selecció d'artistes del Grup col·laborarà amb l'exposició-homenatge a Torras i Bages a Vic. La documentació del Grup Artístic es conserva a l'AHCASLL.

¹⁴³⁵ La Junta romandrà bastant invariada fins l'any 1999. Vegeu el *Llibre d'actes*, dies 19 de febrer de 1992, 9 de març de 1993, AHCASLL.

mensual.¹⁴³⁶ Mentre no cessa el desig de millora, exemplificat per la renovació de la sala d'exposició i la seva inauguració amb la col·lectiva *Cercle Obert*¹⁴³⁷, el president es veu obligat a deixar el càrrec per malaltia.¹⁴³⁸ El substituirà l'aleshores secretària Esther Xandri, amb la qual l'entitat entrarà a una nova etapa.¹⁴³⁹

3.2 LA LLUITA PER A UN NOU ESTATGE I L'ESFORÇ PER A LA RECUPERACIÓ D'UNA PROJECCIÓ CIUTADANA: CRÒNICA DE LES PRESIDÈNCIES XANDRI, SERRAHIMA I UTRILLA

Les últimes dues dècades de vida de l'entitat no formen part de la història sinó de la crònica. La proximitat amb els episodis explicats i l'experiència directa en alguns d'aquests, així com la falta d'una certa distància temporal, demanaran una revisió posterior i d'altra mà. No obstant això, la convicció que aquesta etapa recent de l'entitat hagi estat cabdal ens empeny a traçar-ne els episodis essencials i la seva significació en la perspectiva actual.

¹⁴³⁶ El noticiari s'edita des de 1997. Entre les activitats recordem les conferències "Gaudí, Orson Welles i altres assumptes" per Josep Maria Subirachs, la presentació del llibre "El crit de la terra - Joan Miró i el Camp de Tarragona" de Daniel Giralt Miracle amb la intervenció d'Àlex Susanna i Rosa Mª Malet, la presentació del llibre "Les aus de maig" de Josep Anton Soldevila i el recital de poesies pel mateix autor, la presentació del Projecte Gran Teatre del Liceu a càrrec de Xavier Fabré i una conferència de Josep M. Ainaud sobre "L'exemple de Josep Llimona". La nota trista de la temporada serà la jubilació i la posterior mort del conserge Francesc Gifra, profundíssim estimador de l'entitat, a què donarà tota la seva biblioteca i els seus béns. L'entitat acabava de retre-li homenatge amb un sopar a l'Hotel Orient. A la seva memòria s'ha dedicat el "pont d'en Francesc Gifra" que comunica l'ingrés i l'estudi d'apunts de l'actual seu del Palau Mercader.

¹⁴³⁷ "El Cercle Artístic de Sant Lluc renova la sala d'exposicions", *Avui*, 16 de gener 1998.

¹⁴³⁸ Quasi com un testament deixarà, l'any 1999, una documentació inèdita a l'AHCASLL, la qual ja s'ha esmentat en relació amb el tema de la Fundació Güell. El febrer, Enric Llimona serà recordat amb un sopar d'homenatge a l'Hotel Orient, del qual se'n conserven fotografies i còpies dels discursos llegits, AHCASLL. L'any 2000 serà anomenat president honorífic.

¹⁴³⁹ Elegida en l'Assemblea celebrada el 12 de febrer de 1999, la presidenta serà acompanyada pel vicepresident Josep Bracons i els vocals Carmen Sánchez-Beato, Elena Rimbau, José Luis Zarraluqui i Carme Solà, que continuen de la Junta anterior, mentre que s'hi incorporen la secretària Paquita Surribas Boix, el tresorer Rossend Tobella i Esteve i la comptadora Marina Bagués i Rodríguez. La Junta canviarà molts dels seus membres l'any 2003, quan entren a la vicepresidència Claret Serrahima, Mercè Nadal i Brunés esdevé secretària, Jaume Tó i Hernández tresorer, Marta Solsona vocal d'exposicions, i Antoni Puntí i Casellas, Lluís Utrilla i Robert, Òscar Sanchis i Palomino i Hèctor Fernández vocals. Acta de l'Assemblea del 28 de març de 2003, AHCASLL

L'etapa més recent del Cercle comença amb la segona presidència femenina després de la de Mercè Llimona, protagonitzada per l'enèrgica Esther Xandri i Montraveta, artista que ja havia destacat dins l'entitat com a guanyadora del premi de pintura de la col·lectiva de l'any 1994 i del concurs de nadal·les de l'any 1998.¹⁴⁴⁰ A més de les seves qualitats pictòriques, demostrarà el caràcter necessari per donar al Cercle una nova empenta, a partir de la seva experiència de més de trenta anys com a directora de diferents empreses. La seva voluntat de realitzar una tasca conscient i acurada es nota en la freqüència de les reunions de la nova Junta i en la regularitat amb què, des d'ara, les activitats s'acompanyen de la constant producció d'un material en paper amb l'objectiu de fomentar la participació dels socis, d'estendre el programa cultural més enllà de les parets del carrer del Pi i de deixar-ne constància dins de la memòria de l'entitat: l'Arxiu. Amb una gràfica renovada s'editen una sèrie de nadal·les il·lustrades amb obres del Patrimoni del Cercle, invitacions a conferències, actes i homenatges i fulletons de les nombroses exposicions, on es dóna un espai especial als artistes joves de l'entitat.¹⁴⁴¹

Però on l'escrupolositat de la Junta i el seu compromís per revifar l'entitat es manifesta amb més evidència és en una qüestió que, pel seu caràcter d'urgència, domina quasi íntegrament aquesta etapa: es tracta de la necessitat d'un nou estatge, un tema on es demostra tot el coratge i la determinació de la presidenta.

Des de feia anys els espais del carrer del Pi eren inadequats a les exigències del Cercle.¹⁴⁴² Tot i així, els molts i significatius esdeveniments

¹⁴⁴⁰ Acta del Jurat del dia 26 de juliol de 1994 i *Circular del mes de desembre de 1998*, AHCASLL. Esther Xandri s'havia format com a artista a l'escola de Belles Arts de la Llotja.

¹⁴⁴¹ La gràfica anirà a càrrec d'Eduard Gabarrós. Les nadal·les col·leccionables inclouran reproduccions d'obres de Joan Llimona, Riquer, Gaudí i Miró. *Llibre d'actes*, dies 22 de setembre i 14 d'octubre de 1999; 24 d'octubre de 2000; 7 de novembre de 2001; 14 d'octubre de 2002, AHCASLL. A més de les exposicions del nou grup jove, guiat per Alberto Gutiérrez, Lourdes Ral i Òscar Sanchís, destaquen una selecció de fotografies de Català-Roca, el pare del qual, el conegut fotògraf Català Pic, treballava en un estudi enfront de Palau Castell i de Ponç. Vegeu la invitació, AHCASLL, i PÀMIES, T., *Cap de setmana a la ciutat...* *Op.cit.*, p.58-59. Entre els actes esmentem la presentació del llibre *Oleoducte* de Perejaume, qui torna a l'entitat on havia debutat feia vint-i-sis anys. *Llibre d'actes*, dies 21 de març i 12 d'abril de 2000, AHCASLL.

¹⁴⁴² Ja l'any 1974, al qüestionari de satisfacció dels socis, observava l'escultora Margarita Sans Jordi que «no dudando de que el local (pensando en otra època) es magnífico, tiene el enorme defecto de la escalerita estrecha y poca representación para cualquier acto de cara al

transcorreguts dins d'aquelles parets i el seu encant decadent en feien un lloc estimat pels socis i difícil d'abandonar, sense considerar que, atès el lloguer força econòmic de què gaudien, un canvi era més un somni que una possibilitat. Aquest canvi, però, es fa urgent per la més desagradable de les raons. L'any 2001 l'Ordre Hospitalari Sant Joan de Déu, nou propietari de l'edifici que el Cercle ocupava des de l'any 1953, canvia les condicions del contracte amb un augment de 500.000 pessetes mensuals¹⁴⁴³, una xifra impensable per la pobre entitat, que mai va gaudir al llarg de la seva història de finances molt pròsperes. La Junta decideix recórrer als jutjats contra la sobtada i radical mesura, que no considera la història de l'entitat: comencen així unes llargues batalles legals.¹⁴⁴⁴

No serà només en els jutjats on es reivindicaria un nou espai. Contra la hipòtesi que la institució secular tanqui les portes per la impossibilitat de pagar un lloguer elevat o de trobar un local amb característiques similars, la Junta aconseguix atreure l'atenció de la premsa amb una original i provocadora iniciativa: les sessions d'apunts amb model es traslladen per un dia al carrer, en plena plaça de la Catedral, on els socis oferiran dibuixos realitzats al moment als caminants curiosos.

exterior. Esto le hace oculto y a parte de los socios es difícil llevar a alguien no de la casa más de una vez, ni clientes, ni las "relaciones públicas" actualmente imprescindibles. HAY QUE MODERNIZARLO» i afegia: «yo me pregunto ¿quienes de los consagrados contemporáneos "aunque socios" haría una exposición en San Lluch? Los salones estan preparados solo para los homenajes a las viejas glorias o las colectivas de los de los Estudios, con muy poca esperanza de venta».

¹⁴⁴³ Es parla per primera vegada del passatge de propietat de la finca al *Llibre d'actes*, dia 16 de març de 1999, AHCASLL i es comunica el desacord amb els nous propietaris a la Convocatòria a l'Assemblea Extraordinària del dia 10 d'octubre de 2001, AHCASLL.

¹⁴⁴⁴ Des del primer moment la Junta es mobilitza per arribar a un pacte amb l'Ordre Hospitalari Sant Joan de Déu i, vista la impossibilitat d'assolir-lo, la mobilització es converteix en una batalla legal per a un lloguer raonable. Alhora la Junta, en previsió de perdre el procés, treballa per trobar formes de finançament per un possible nou local procurant sensibilitzar institucions públiques, bancs i mecenes sobre el problema de l'estatge del Cercle. La gestió dels contactes, impecable pel que fa a la dedicació i la determinació, es pot resseguir detalladament al *Llibre d'actes*, dies 16 de març, 26 d'abril, 25 de maig, 2 de agost, 8 de setembre, 4 i 23 de novembre de 1999; 3 de febrer, 21 de març, 12 d'abril, 10 i 24 de maig, 25 de setembre, 11 d'octubre de 2000; 28 de març, 30 de maig, 27 de juny, 11 de juliol, 29 d'agost, 10 i 24 d'octubre de 2001; 16 de gener, 27 de març, 20 de juny, 16 de juliol, 30 d'octubre de 2002; 10 de febrer, 12 de maig, 4 d'agost, 27 d'octubre, 10 de novembre de 2003; 19 de gener, 15 i 29 de març de 2004. Des del 26 d'abril de 2004 comencen les gestions per a la nova seu, que també ocuparan constantment les planes del *Llibre d'actes*.

Aquesta atrevida protesta i la crida constant i incansable de la Junta a les autoritats atrauen l'atenció de la premsa¹⁴⁴⁵ sobre el Cercle que alhora vol demostrar, a través de nombrosos projectes, tant la grandesa del seu passat com les potencialitats del seu present. La presidenta comptarà amb l'ajuda d'una Junta molt activa i del nou director executiu Lluís Utrilla i Robert, amb qui comença un pla estratègic.¹⁴⁴⁶ En aquell moment tan difícil i amb l'estretor econòmica que s'anunciava, s'aposta per obrir l'entitat tot el dia amb l'objectiu de fomentar l'ambient acollidor i l'espai de tertúlia que representava un valor imperdible que havia de fer-se visible de cara a la ciutat.¹⁴⁴⁷ Així mateix es dinamitza la rutina societària amb la creació de cursos de pràctica artística per a socis i no socis¹⁴⁴⁸, amb l'obertura d'un estudi dedicat a la fotografia, disciplina que es fomenta amb la participació a la manifestació *Primavera Fotogràfica*¹⁴⁴⁹, i també amb iniciatives de valorització de la història de l'entitat.¹⁴⁵⁰

¹⁴⁴⁵ Vegeu ESCUR, N., "Sant Lluç al desnudo y en la calle", *La Vanguardia*, 19 d'octubre de 2003, p.2; MATARÓ, A., "El Cercle Artístic de Sant Lluç necessita un espacio para desarrollar su proyecto", *ABC*, 20 de gener de 2003, p.41; WIRTH, R., "Expulsados del paraíso", *La Vanguardia*, 9 de setembre de 2003, p.2; "El Cercle de Sant Lluç llança un SOS per evitar el tancament", *El Periódico*, 10 de setembre de 2003, p.70; VIDAL, J., "Sant Lluç contra Sant Joan", *El País* (Cataluña), 10 de setembre de 2003, portada i p.8; LLEONART, A., "El Cercle de Sant Lluç mostra 110 anys d'història i busca nou local", *Avui*, 10 de setembre de 2003, p.43; BORDES, J., "El Cercle de Sant Lluç vol que la Generalitat li deixi l'antiga Escola de la Dona del Raval", *El Punt*, 15 de setembre de 2003, p.24.

¹⁴⁴⁶ Segons el *Llibre d'actes*, dia 7 de gener de 2003, Utrilla entra a la Junta com a vocal i només arran de la necessitat de crear la figura d'un gerent, és proposat per ocupar el nou càrrec. *Llibre d'actes*, dies 25 de juny, 7 de juliol i 11 de desembre de 2003, AHCASLL. Sobre el nou pla estratègic de l'entitat vegeu l'Acta de l'Assemblea General Ordinària del 19 de març 2004, AHCASLL i els articles UBERQUOI, M.C., "El Cercle de Sant Lluç pretende recuperar protagonismo artístico", *El Mundo*, 10 de setembre de 2003, p.9; "El Círculo Artístico Sant Lluç emprende un plan de modernización coincidiendo con su 110 aniversario", *Diario de Mallorca*, 10 de setembre de 2003, p.40.

¹⁴⁴⁷ *Llibre d'actes*, dia 13 d'octubre de 2003, AHCASLL.

¹⁴⁴⁸ Recordem que fins aleshores l'activitat dels estudis era representada per sessions d'apunts o posa fixa amb model, sense professor. Pel que fa als nous cursos, molts dels professors seran els socis amb més experiència i amb una reconeguda trajectòria professional. *Llibre d'actes*, dia 10 de novembre de 2003 i programa dels cursos, AHCASLL.

¹⁴⁴⁹ Per la participació a *Primavera fotogràfica* vegeu el *Llibre d'actes*, dies 26 d'abril de 1999 i 13 juny de 2001, AHCASLL. L'estiu de 2005 s'exposaran els treballs dels alumnes del professor Josep Casanova a l'exposició *Art Digital*. Invitació, AHCASLL.

¹⁴⁵⁰ Pensem en el projecte de participació a l'*Any Gaudí*, coordinat per Josep Bracons i Jordi Canelles, amb un extens cicle de conferències i amb una exposició de material de l'Arxiu; a l'inici, per part del mateix Bracons, d'una tesi doctoral, encara en procés d'elaboració, sobre l'entitat en l'etapa 1893 – 1920; també hem de tenir en compte la proposta de reedició del llibre de Jardí sobre l'entitat o la hipòtesi d'escanejant dels documents. *Llibre d'actes*, dies 17 de febrer, 21 de març, 10 i 24 de maig de 2000; 2 i 30 de maig de 2001 i 10 d'octubre de 2005, AHCASLL. És important també el reconeixement a

En aquells anys l'entitat viu un desig de projecció exterior que no experimentava des del fervor dels anys seixanta i cerca la col·laboració d'altres centres culturals, així com el suport econòmic de diferents institucions públiques i privades.¹⁴⁵¹ Gràcies a aquesta xarxa de relacions, pel seu 110è aniversari no només celebra una exposició a la Pia Almoïna que recull obres del Patrimoni, de socis destacats i de col·laboradors del Cercle¹⁴⁵²; també trasllada aquesta mateixa exposició i una selecció de sis dels seus socis al Centre Cultural Fundació Caixa Terrassa, on, poc després, es recordarà també la important etapa del *Cicle d'Art d'Avui*.¹⁴⁵³ El lligam amb institucions a fora de Barcelona continua amb la presentació a Vic de l'exposició *Del modernisme a la modernitat. El Cercle Artístic de Sant Lluç a Caixa Manlleu*.¹⁴⁵⁴

Així mateix, la creació d'una Medalla d'Or del Cercle Artístic de Sant Lluç, atorgada l'any 2004 a Oriol Bohigas i l'any 2005 a la Fundació Miró, vol assenyalar la gratitud del Cercle cap a personatges i institucions que van compartir el mateix desig de promoció de la cultura catalana.¹⁴⁵⁵

la trajectòria artística de socis com Josep Badia i Josep Sintas. Vegeu els catàlegs *Josep Badia. Pintures, dibuixos i gravats* i *Josep Sintas. Bodegons, paisatges i les nostres models*. Així mateix es voldrà enfortir l'esperit identitari amb la creació, per la Diada Sant Lluç de l'any 2001, d'un Himne del Cercle amb lletra d'Arnau Puig i música de Marc Klein. Text de l'Himne, AHCASLL.

¹⁴⁵¹ La Junta, ahora que s'ocupa de demanar el suport econòmic d'entitats públiques i de particulars per a la realització del nou estatge, no deixa d'ocupar-se de la cerca d'espais expositius i subvencions per al col·lectiu de socis, per al Grup Artístic i per al Grup Joves, una feina quotidiana conduïda per Marta Solsona i Helena Riembau amb la constant ajuda de la presidenta Xandri.

¹⁴⁵² Sobre el 110è aniversari, del qual se'n comença a parlar al *Llibre d'actes*, dia 16 de juliol de 2002, AHCASLL, vegeu el catàleg PEÑA, A. coord., *Cercle Artístic de Sant Lluç, 1893 – 2003*, Barcelona, Cercle Artístic de Sant Lluç, 2003 i els articles "El dia a dia. Visites Obligades", *El Periódico*, 10 de setembre 2003, p.46; "El Cercle de Sant Lluç celebra sus 110 años con una muestra en la Pia Almoïna", *La Vanguardia*, 12 de setembre de 2003, p.41.

¹⁴⁵³ Albert Peña serà el comissari de les exposicions *110 aniversari Cercle Artístic de Sant Lluç 1893 – 2003. El seu patrimoni artístic i històric i 6 de Sant Lluç*, que presentarà l'obra de Josep Badia, Carme Riu de Martín, Héctor Fernández, David Sanmiguel, Antoni Puig, Anna Portell. En ocasió de l'exposició *Cicle d'Art d'Avui* es reeditarà l'esmentat text de Miralles sobre el grup. Vegeu els articles PALOS, S., "Una exposició rescata el legado del colectivo Cicle d'Art avui", *Diari de Terrassa*, 27 de gener de 2005, p.11 i RIANZA, F., "Retrospectiva del "Cicle d'Art Avui" 1962-64", *Diari de Terrassa*, 10 de febrer de 2005, p.25.

¹⁴⁵⁴ Sobre l'exposició, commissariada per Josep Bracons, es conserva el fulletó a l'AHCASLL.

¹⁴⁵⁵ *Llibre d'actes*, dia 30 d'agost de 2004 i Acta de l'Assemblea General Ordinària de socis 28 març 2006, AHCASLL. Les medalles es motiven pel constant compromís ciutadà de Bohigas així com per la feina com a primer secretari a la reobertura de l'entitat. Pel que fa a

La voluntat de ser activament presents dins la vida cultural es palesa també en la participació a la manifestació *Tallers Oberts* i en les exposicions del Grup Artístic.¹⁴⁵⁶

Aquesta intensa activitat de projecció exterior i la clara aposta per a una professionalització de la gestió del Cercle¹⁴⁵⁷ portaran les institucions a reconèixer el paper del Cercle: després de nombrosos intents, l'Ajuntament de Barcelona donarà solució a l'espinós problema de la seu oferint el Palau Mercader, un antic palauet al carrer Mercader número 42, completament per reformar.¹⁴⁵⁸ Tot i que aquesta solució representava un abandó, criticat per algun soci, d'un espai autofinançat, es tractava d'una oportunitat d'or d'obtenir una seu més adequada, sens dubte més espaiosa que l'anterior (de 500 a 1.500 m²) i que mantenia el lligam amb el cas antic que sempre havia caracteritzat el Cercle. El fet de segellar l'acord amb l'Ajuntament representa el gran èxit de la presidència Xandri, que conclou al començament de l'any 2006.¹⁴⁵⁹

Però encara hi havia molta feina per fer: el llarg procés de finançament de les obres de restauració d'aquesta nova seu, a més, evidentment, de la

la Fundació Miró, què heretarà del Cercle el conegut premi de dibuix, la raó del premi rau en la valorització de la figura de l'il·lustre soci Joan Miró.

¹⁴⁵⁶ Mapa i cartell de *Tallers Oberts* edició 2005, AHCASLL. El Grup Artístic exposa al Centre Català d'Artesania de Barcelona com s'explica als cartells de les exposicions *Figura, Paisatge i Bodegó, Abstracció i Nova figuració*, AHCASLL i a "El Cercle Artístic de Sant Lluç va presentar les obres dels seus alumnes", *Butlletí d'Artesania*, maig 2005, p.22 i a *Llibre d'actes*, 14 de juliol de 1999, AHCASLL. Torna a exposar a Can Negre de Sant Joan Despí i a la *3ème Biennale de Sculptures Monumentales* de Thuir – on exposen Lluís Barbosa Mañero, Marta Solsona, Artur Aldomà, Jorge Egea i Juan Medina-Ayllón – i encara a la Sala d'exposició del Servei Territorial de la Generalitat.

¹⁴⁵⁷ La gestió interna es reorganitza segons un criteri de modernització i professionalització que inclou la informatització de la comptabilitat i la gestió, l'arribada d'internet i d'una pàgina web, una gestió financera més acurada i diversificada, la contractació de serveis externs de difusió. *Llibre d'actes*, dies 4 de juny, 14 i 30 d'octubre de 2002, AHCASLL. Fonamental serà l'estudi *Propuesta de viabilidad para el Cercle Artístic de Sant Lluç* realitzat per l'empresa AdoptArt, AHCASLL.

¹⁴⁵⁸ La primera visita al Palau s'explica al *Llibre d'actes*, dia 26 d'abril de 2004, AHCALL. Els acords amb l'Ajuntament – que deixa l'espai en concessió per 50 anys –, les relacions amb els patrocinadors i la gestió de les obres ocupen, íntegrament o parcialment, totes reunions de la Junta d'aleshores fins a dia d'avui, raó per la qual no detallam les referències i remetem directament al *Llibre d'actes*. Del nou estatge se'n parla també a "De la classe obrera al Cercle de Sant Lluç", *La Vanguardia*, 31 de maig de 2005, p.7.

¹⁴⁵⁹ El dia 30 de juny de 2004 es firma el Protocol d'Intencions entre Foment de Ciutat Vella SA i el Cercle que permet començar l'avantprojecte. El dia 6 de novembre de 2006 es firmarà l'acord definitiu amb l'Ajuntament, com s'explica al *Llibre d'actes*, 14 de novembre de 2006, AHCASLL.

seva complexa i cada vegada més costosa realització, serà la fita del nou president Claret Serrahima i de Riba.¹⁴⁶⁰

Ja vicepresident de la Junta Xandri, Serrahima era un soci veterà i venia d'una nissaga de "llucs". Net de Lluís Serrahima i Camín, president per quasi un vintenni a la preguerra, i fill del també president Rafael Serrahima, s'havia imposat en l'escena cultural barcelonina com a dissenyador gràfic, ocupant nombrosos càrrecs, des de la vicepresidència del FAD, fins a la presidència de l'ADG-FAD, al costat de la direcció creativa de l'empresa Cla-se, un brillant currículum que segella el Premi Nacional de Disseny.¹⁴⁶¹ El millor èxit de la seva presidència a l'entitat, que acompanyarà una Junta àmpliament renovada i l'atenta direcció de Lluís Utrilla, serà aprofitar del canvi de seu com a moment de reflexió sobre les raons de ser de l'entitat.

El Manifest que Serrahima redacta en ocasió de la primera Diada de Sant Lluc sota la seva presidència —manifest on s'estrena el nou logotip de l'entitat creat per ell¹⁴⁶²— n'és un exemple. Titulat *Sant Lluc és una contradicció, Sant Lluc és viu*, capta la potencialitat creadora de les contradiccions de l'entitat i llença aquesta crida: «volem uns intel·lectuals amb les mans brutes de pintura... no volem renunciar a les eines digitals però tampoc als processos tradicionals. No és contemporània l'eina, sinó la mà que l'usa».

Si la teorització ajuda a aclarir el camí per emprendre, igualment molt pràctica serà la tasca de la Junta per realitzar el somni d'un nou espai: mentre Serrahima va tocant portes per recollir els més de tres milions d'euros necessaris per a la rehabilitació del Palau Mercader, el vicepresident Antoni Puntí dirigeix escrupolosament la no sempre fàcil realització de les obres, que havia començat l'anterior vocal Manuel de Jesús.¹⁴⁶³

¹⁴⁶⁰ L'elecció de la nova Junta, on acompanyen Serrahima el vicepresident Antoni Puntí i Casellas, el secretari Daniel Ayuso i Sanchis, la tesorera Margarita Ruiz i Combalia i els vocals Sergi Aguilar i Sanchis, Manuel de Jesús i Palau, Daniel Riera i Compte, David Sanmiguel i Cueva i Núria Badosa i Ortuño, substituïda l'any següent per Rosa Serra i Soler, s'explica al *Llibre d'actes*, dies 28 de març de 2006 i 6 de febrer de 2007, AHCASLL.

¹⁴⁶¹ M.F.C., "Serrahima, Premi Nacional", *Avui*, 27 d'abril de 2010, p.33.

¹⁴⁶² El logotip, aprovat al *Llibre d'actes*, dia 19 de setembre de 2006, AHCASLL, és un bon exemple del treball de Serrahima com a dissenyador gràfic, pel qual remetem a SERRAHIMA, C., 34933010083, Barcelona, Arts Gràfiques Orient, 2000.

¹⁴⁶³ Segons el *Llibre d'actes*, dia 7 de juny de 2004, AHCASLL, el primer pressupost de rehabilitació seria de 884.940 euros, però ja al *Llibre d'actes*, dia 20 de desembre de 2004

L'esgotador seguiment de la nova seu social no impedeix d'ocupar-se plenament de les activitats del carrer del Pi, que seguirà acollint l'estatge per quasi dos anys.

Continuen els projectes començats amb la Junta Xandri com la nadalenca exposició *Petit Format*, la presència a *Tallers Oberts*, i l'atorgament de les Medalles d'Or del Cercle.¹⁴⁶⁴ Paral·lelament i gràcies també al suport dels nous Consell Extern i Intern se'n creen de nous, com ara nombroses activitats, un pla de valorització de l'Arxiu Històric i del passat del Cercle i unes noves exposicions.¹⁴⁶⁵

Des de l'any 2007 es trenca amb la infeliç costum de fer pagar la sala d'exposició i s'organitza a l'estatge un programa expositiu coherent que, mantenint la tradicional col·lectiva i el premi de dibuix, aposta alhora per valorar els aspectes essencials del Cercle¹⁴⁶⁶: amb *La galeria d'estàtues* s'insisteix en la tradició, molt mediterrània i molt pròpia del Cercle¹⁴⁶⁷, de la figura nua d'herència classicista; amb *Pintors i models* s'explica la

es passaria a 1.900.000 euros, dels quals l'Ajuntament admet que el 70% vingui de subvenció, entenent que el 30% hagi de venir de l'esforç de l'entitat. Com es pot comprovar al *Llibre d'actes*, dies 22 de novembre de 2005, 30 de novembre de 2006 i memòria de l'any 2008, AHCASLL, la complexitat del projecte portaria a augmentar el pressupost fins arribar als esmentats més de 3 milions d'euros. El 78,6% de les obres les pagaran diferents departaments de la Generalitat de Catalunya, de l'Ajuntament de Barcelona i l'Obra Social Caixa Catalunya, el 4,9% altres patrocinadors, el 15,6% un crèdit hipotecari i el 0,9% les donacions de socis. A l'AHCASLL es conserven tots els acords amb les institucions, els projectes amb fotografies, plànols i les factures de totes les obres realitzades. El treball del vicepresident Antoni Puntí pel que fa a les obres serà reconegut amb l'atorgament del títol de soci d'honor el dia 19 d'octubre de 2008, data en què es tanca l'antic estatge.

¹⁴⁶⁴ *Llibre d'actes*, dies 28 de novembre de 2006 i 9 de gener de 2007; Mapa i cartell de *Tallers Oberts* edició 2006, 2007 i 2008, AHCASLL. Les medalles d'Or del Cercle s'atorgaran al MNAC, que acull una sala íntegrament dedicada als socis fundadors del Cercle, i al COAC, per la seva resistència cultural en l'època franquista, afí a l'esperit que vertebrava el Cercle en aquells anys. *Llibre d'actes*, dies 18 de juliol de 2006 i 28 d'agost de 2007, AHCASLL.

¹⁴⁶⁵ Entre els nous projectes destaquen les sessions de dibuix al Jardí de l'Ateneu Barcelonès – en el marc d'un conveni amb aquesta institució pel qual remetem al *Llibre d'actes*, dies 9 de maig, 6 de juny, 18 de juliol, 5 de setembre de 2006 – el curs sobre la història de la pintura contemporània a càrrec del vocal David Sanmiguel (Invitació a les conferències, AHCASLL); la “performance” *Prog 23.08.2004, 17.00-22.00 Belastingdienst Apeldoorn Model Sander Plug*, la participació a *Interferencia - II muestra de Intervenciones Artísticas en Espacios Públicos*. A més el Cercle entrarà a formar part de les entitats de la *Guia de tallers de creadors de Ciutat Vella*, Barcelona, 2006. Pel que fa la valorització de l'Arxiu de l'entitat, la seva catalogació va ser el punt de partida d'aquest treball d'investigació.

¹⁴⁶⁶ Aquest canvi en la programació s'anuncia al *Llibre d'actes*, dia 5 de setembre de 2006, AHCASLL.

¹⁴⁶⁷ Com s'explica al fulletó *La Galeria de les estàtues*, AHCASLL, exposen els escultors Artur Aldomà, Jorge Egea, Climent Molera, Manuela Rivero i Marta Solsona.

confrontació, cada vegada canviant, entre el creador i el model¹⁴⁶⁸; amb *Amateur* els vocals de la Junta i comissaris Daniel Ayuso i Daniel Riera ofereixen «un mirall de les persones que han estimat, cultivat i buscat entre aquestes i d'altres parets. Ànimes buscant-se en cossos. Cossos buscant-se en cercles. Cercles buscant-se en palaus»¹⁴⁶⁹; amb *Terra incògnita* es proposen artistes «que reflecteixen lligams concrets i històries particulars que connecten amb la història col·lectiva del Cercle» i que «tots ells han estat innovadors i trencadors en el seu moment, alhora que considerats capdavanters en noves vies i llenguatges plàstics»¹⁴⁷⁰; amb *Papers d'arquitectes* es porta a la llum la poc coneguda relació dels arquitectes amb l'entitat, fonamentada en la pràctica del dibuix¹⁴⁷¹; ja entrant en el nou any la convocatòria *En contra* dona la possibilitat a deu joves creadors de

¹⁴⁶⁸ Tretze socis escullen tretze models del Cercle i en neixen moltes altres obres que reflecteixen diferents maneres de concebre i realitzar un treball artístic. Hi participen Alons Artero amb M. Ayelén Cantini, Carles Briega amb Sattva Giacosa, Corvus amb Agustín Incicco, Héctor Fernández amb Carina Giserman, Sílvia García amb Elena Teixidor, Alberto Gutiérrez amb Aina del Cos, Israel Parada amb Amèlia Pérez, Àlex Pascual sense model del Cercle, Josep Pomés encara amb M. Ayelén Cantini, Carme Solà amb Mar Medina, Lluïsa Traserra encara amb Agustín Incicco, Joaquim Urgell encara amb Carina Giserman, i Mercè Vallmitjana amb Julieta Oriola, com s'explica al fulletó *Pintors i models* amb textos del model veterà Jordi Grisot i del soci i membre del Consell Intern Oriol Nogués, profund coneixedor i veritable pilar de l'entitat.

¹⁴⁶⁹ Fulletó *Amateur*, AHCASLL. S'exposen fotografies sobre el tema del cos humà, de l'art i del propi espai del Cercle per Will McBride, Humberto Rivas, Jaime David Tischler, Hervé Guibert, Susy Gómez, Anne-Judith, Gunnar Knechtel, Juan de Dios Pérez, Carles Congost, Sander Plug, Jérôme Soret, Matei Glass, Lydia Zimmermann, Maria Espeus, Anita Figueras, Mary Taylor, Sílvia Prada, Tanit Plana, Manel Esclusa, Eduard Xandri, César Lucadamo, Óscar Visitación, Rosa Codina, Txema Salvans, Toni Catany, André Ragot, Pasqual Riera, Daniel Riera, Émeric Feher, Wilhelm von Gloeden. L'exposició rep una bona acollida de la premsa. Vegeu MERCADER, A., "L'inici del canvi a Sant Lluç", *Avui*, 3 de maig de 2007, p.44; ARMANDA, S., "Agenda. Present i futur d'un clàssic", *Què fem*, 18-24 de maig 2007, p.38; REDONDO, S., "Amateur", *Plaers*, 13 de maig de 2007, p.40; "Amateur en el Cercle Sant Lluç", *On diseño*, juny 2007, p.68; "Amateur", *Neo2*, juny 2007, p.155; "Cercle Sant Lluç", *Metropolitan*, juny 2007, p.50; "Exposició Amateur Sant Lluç", 1 de juny 2007, p.24; DALMAU, L., "Exposición Amateur", *Le Cool*, 26 abril – 2 de maig 2007; "Amateur", *Guía del Ocio*, 18-24 maig 2007, p.135; PUIG, A., "Entre tradició i modernitat", *El Punt*, 27 d'abril 2007, p.44; BOSCO, R., "Agenda. Adéu amb amateurs", *El País*, 3 de maig de 2007, p.8; "Agenda", *El periódico*, 16 de maig de 2007, p.45; *B-Guided*, primavera 2007, p.41-42; PHILLIPS, A., "Easels out in Barri Gòtic", *Catalonia Today*, 17 de maig de 2007, p.9.

¹⁴⁷⁰ Aquestes són les paraules de la comissària Conxita Oliver, que va escollir peces de Joan Miró, Josep M. De Sucre, J.J.Tharrats, Romà Vallès, Josep Guinovart, Carles Planell, Joaquim Lluçà, Lluís Bosch, Jordi Pericot, Amèlia Riera, Carles Mensa, Francesc Artigau, Àngel Jové, Miquel Vilà, Gustau Carbó Bechthold, Joaquim Chancho, Xavier Medina, Joan Cruspinera, Joan Pere Viladecans, Àlicia Fingerhut, Ramon Guillen, Josep M. Riera i Perejaume. Fulletó AHCASLL.

¹⁴⁷¹ *Papers d'arquitectes – Arquitectes de Sant Lluç*, AHCASLL. El comissariat fou a càrrec de l'autora.

desenvolupar una investigació sobre el tema de la figura humana i exposar-ne els resultats.¹⁴⁷²

Aquell intens 2007 es conclou amb una nadala que fotografia una model del Cercle en els espais en obres del Palau Mercader, anunciant el canvi en acte: l'entitat comença lentament el seu trasllat, poèticament descrit pel video *Mudança del Cercle* de Lydia Zimmerman.¹⁴⁷³

Nadala de l'any 2007 amb una model del Cercle a la futura sala d'apunts del Palau Mercader encara en obres

Amb una commovedora cerimònia, en la qual els socis simbòlicament transporten objectes de l'antic estatge al nou espai, a la tardor de 2008 la seu del carrer del Pi tanca portes després de cinquanta cinc anys d'intensa activitat.

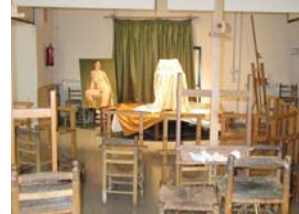
S'obre així la nova etapa del Palau Mercader, amb tota l'eufòria i alhora el sentit de responsabilitat derivat del nou estatge, un palauet del segle XVIII de 1.500 metres quadrats, reformat a mida per a l'entitat: una veritable conquesta fruit de l'esforç de dues activíssimes Juntes.¹⁴⁷⁴ Després d'alguns

¹⁴⁷² El projecte, coordinat per Rosa Serra, veu la participació de Carles Bohiga, Harald Molina, Lola Lechado Cárdenas, Barbara Castro Urío, Sarah Leidigm, Laura Riera, Mercè Alegre, Ane Zaldibar, Clara Santo Domingo i Ana Gutiérrez. Fulletó *En Contra*, 2008, AHCASLL.

¹⁴⁷³ La pel·lícula es presentarà el juny següent en el marc de l'exposició *Mudança/Metàfora* que presentarà al Palau Mercader altres obres de l'artista, en les quals la mudança esdevé «metàfora de lo que sucede cuando nuestra percepción se desplaza a un espacio no conocido, fuera de la costumbre. Un espacio de sorpresas donde suele operar con fuerza la libre asociación de ideas. Y es junto a esta libertad donde yace la promesa de un cambio». Text de sala, AHCASLL.

¹⁴⁷⁴ Explica Lluís Utrilla en una entrevista per a *Nova ciutat vella*, novembre 2006, p. 17: «Tindrem més possibilitats de fer coses noves, de jugar amb les noves tecnologies, un

mesos de tancament i una gradual reobertura, l'estatge s'inaugura el 13 de febrer de 2009 amb l'exposició *Céret Barcelona. El Museu d'Art Modern de Ceret* amb la presència del President de la Generalitat José Montilla, de l'Alcalde de Barcelona Jordi Hereu, del Conseller del Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació de la Generalitat de Catalunya Joan Manuel Tresserras i del Director de l'Obra Social de Caixa Catalunya Miquel Perdiguier, representants de les institucions públiques i

El director i futur president Lluís Utrilla i el president Claret Serrahima ensenyen al president de la Generalitat José Montilla i a l'alcalde de Barcelona Jordi Hereu els espais del nou estatge el dia de la inauguració; façana i espai interior del Palau Mercader

privades que havien col·laborat majoritàriament a la realització del projecte.¹⁴⁷⁵

Mentre els “llucs” s'adapten al nou espai —i aquest als “llucs” amb petites remodelacions del projecte— es posen en marxa els renovats i ampliat estudis d'apunts, posa fixa i escultura, el quasi doblat estudi de

estudi de fotografia digital, performances, videoart», unes noves oportunitats que s'oferien sense negar les antigues ja que, torna a explicar el director, «la base de la nostra feina és la contradicció: no volem ser moderns per ser moderns, sinó arribar a ser un referent en la cultura catalana, un espai d'irradiació cultural i artística».

¹⁴⁷⁵ Les autoritats que van fer possible econòmicament el projecte del nou estatge – Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Institut de Cultura de Barcelona, Obra Social de Caixa Catalunya – seran reconegudes amb la medalla d'Or de l'entitat durant la Diada de Sant Lluc de la tardor següent. La premsa segueix la inauguració del nou espai. Vegeu SERRA, C., “El nido de la tradición se renueva”, *El País*, 14 de febrer de 2009, p.9; FERNÁNDEZ, V., “El Cercle Artístic de Sant Lluc se reinventa en el Palau Mercader”, *La Razón*, 14 de febrer de 2009, p.37; “El Cercle de Sant Lluc estrena nova seu”, *El Periódico*, 14 de febrer de 2009, p.37; FRICAHNS, M., “Neix el nou Sant Lluc”, *Avui*, 14 de febrer de 2009, p.31; PALAU, M., “El Cercle Artístic de Sant Lluc s'instal·la al Palau Mercader per obrir-se a la ciutat”, *El Punt*, 14 de febrer de 2009, p.1-2; “El Palau Mercader recibe tras tres años de obras el Cercle de Sant Lluc”, *ABC*, 16 de febrer de 2009, p.39; PERMANYER, LL., “Sant Lluc, del Call Al Palau Mercader”, *La Vanguardia*, 26 de febrer de 2009, p.10; DONCEL, M., “El Palau Mercader, nova seu del Cercle Artístic de Sant Lluc”, publicat el 13 de febrer 2009 a la web de l'Ajuntament de Barcelona; “El president inaugurarà demà, divendres, la nova seu del Cercle Artístic de Sant Lluc”, publicat el 12 de febrer de 2009 a la web de la Generalitat www20.gencat.cat/portal/site/SalaPremsa. L'exposició *Céret Barcelona. El Museu d'Art Modern de Ceret* serà comissariada per Josefina Matamoros, directora del Museu de Céret. La col·laboració amb aquest museu continuarà l'any següent amb l'exposició de Pascal Comelade i Jean Lloveras. Vegeu FARRÉ, N., “Pascal Comelade mostra la seva obra gràfica carregada d'humor”, *El Periódico*, 19 de març de 2010, p.18 i VIDAL, G., “Comelade planta al Cercle Sant Lluc la seva obra plàstica influïda pel rock i el còmic”, *El Punt*, 10 de març 2010, p.30.

gravat, amb un nou tòrcul que servirà per a experimentacions de calcografia, l'estudi fotografia, finalment dotat d'un espai equivalent a les altres disciplines. També comencen de nou els cursos i la tradicional col·lectiva social. Aquesta s'acompanya d'exposicions que volen valorar els trets caracteritzants de la feina dels "llucs"¹⁴⁷⁶: reprenent un projecte començat en l'última temporada expositiva del carrer del Pi, la primera temporada expositiva es concentra sobre el tema del model i les seves infinites lectures. Se'n presentarà una aproximació des dels gravats antics, el videoart, la mirada trencadora de reconeguts artistes contemporanis, els esbossos i obres inacabades i fresques d'artistes espanyols dels segles XIX i XX i encara a través de les obres del Patrimoni de l'entitat o del repertori de *performances* històriques.¹⁴⁷⁷ Un altre aspecte proper a la pràctica artística dels socis es presenta amb l'exposició *Bodegons i natures mortes*¹⁴⁷⁸, comissariada per

¹⁴⁷⁶ Continuadora de la línia d'actuació començada per Utrilla a la última temporada al carrer del Pi serà la responsable d'exposicions Imma Casas, que concep aquestes exposicions i a més s'ocupa d'altres projectes d'animació de l'entitat, entre els quals la performance-debat de *Les Salonnières*, adreçada a fer partícips els socis del projecte d'un nou Sant Lluç que, tot i mantenir la seva especificitat, estigui plenament involucrat en les dinàmiques de l'art contemporani.

¹⁴⁷⁷ L'exposició *Mirant el model. Gravats antics sobre el treball de l'artista* recollirà gravats de la col·lecció Vicenç Furió retratant l'artista treballant; *Models per a la càmera*, a càrrec de Neus Miró, llegirà el tema a través de l'obra de Gilbert&George, Bruce Nauman, Dan Graham, Manuel Saiz, Salla Tykkä, Sebastian Diaz Morales, Nicolas Provost i Antoni Muntadas; *Quarta persona* presentarà una selecció, a càrrec de Gabriel Pericàs i Aitor Rey, del fons de la Fundació La Caixa, amb artistes com Carlos Pazos, Cindy Sherman, Bruce Nauman i Haim Steinbach; *El model absent*, comissariat per Lua Coderch i Dario Rein, treballarà sobre la col·lecció del MACBA, seleccionant obres de Peter Friedl, Ignasi Aballí, Félix González-Torres, Valeska Soares, Juan Muñoz, Hans-Peter Feldmann; *En procés. Obres de la col·lecció MNAC. Cercle Artístic de Sant Lluç* presentarà obres inacabades o apunts immediats i privats d'artistes de renom; *Fet a Sant Lluç* presentarà una lectura, a través dels ulls de David Sanmiguel, d'obres sobre el model nu femení al fons de l'entitat. Completa el cicle la performance *Models en Moviment*, a càrrec de les models i ballarines Julieta Dentone i Elena Bylund. De totes les exposicions s'en conserven fulletons en format de cartell desplegable a l'AHCASLL. La premsa segueix aquestes activitats a "Del Macba al Cercle Artístic de Sant Lluç", *Avui*, 15 d'octubre de 2009, p.34; GAILLARD, X., "El Cercle Artístic de Sant Lluç recupera obres del Macba", *El Punt*, 15 d'octubre de 2009, p.31; BO, L., "Exposición Modelo Ausente", *Lecool*, 19 octubre de 2009 (versió en xarxa); FRISACH, M., "Model Nauman", *Avui*, 18 de juny 2009, p.38; TREMULLAS, G., "La invasió dels "moderns"", *El Periódico*, 29 de juny de 2009, p.54; FRISACH, M., "Assajos artístics a Sant Lluç", *Avui*, 22 de juny de 2010, p.34.

¹⁴⁷⁸ S'hi presenten obres de Xano Armenter, Francesc Artigau, Xavier Blanch, Josep Bussalleu, Jorge Castillo, Joan Clapera Maya, Leticia Feduchi, Maria Girona, Adrià Gual, Josep Gual i de Sojo, Joaquín Hidalgo, Rafael Llimona, Martí-Rom, Pedro Moreno-Meyerhoff, J.Palau, José Palmeiro, Albert Ràfols Casamada, Sebastià Ramis, Vicente Rincón, Josep Roca Sastre, Xavier Serra de Rivera, Claret Serrahima, Francesc Todó, Joaquín Torres-García, Joan Vila-Casas, Miquel Villà i Xavier Vilató. *Bodegons i natures mortes*, AHCASLL.

Utrilla, que poc després, en acabar-se l'intens i profitós mandat de Claret Serrahima, esdevé president.¹⁴⁷⁹

Plenament partípic de la tasca de renovació de l'entitat com a director executiu des de la presidència d'Esther Xandri, Lluís Utrilla posseeix, d'altra banda, una experiència directa com a artista i com a promotor cultural, a més de ser un profund coneixedor de les necessitats del Cercle.¹⁴⁸⁰ La seva elecció representa indubtablement una possibilitat per a la realització de totes les potencialitats amagades, o no tan amagades, darrera de les contradiccions que acompanyen l'entitat des de la fundació i que constitueixen un valor humà i artístic enriquidor de la cultura del país.

¹⁴⁷⁹ Acta de l'Assemblea General del dia 10 de març de 2010, AHCASLL. Per la primera vegada des de molts anys es presenten dues candidatures, la presidida per Lluís Utrilla i una altra liderada per Margarita Ruiz i Combalia, tesorera de la Junta Serrahima, un fet que ens indica el creixent interès per participar activament al projecte de l'entitat. Acompanyen Utrilla a la Junta el vicepresident Joan Francesc Ainaud, el secretari Eduard Bayarri i Trullenque, el tresorer Ferran Torres i Monge i els vocals Josefina Masip i Carim, Maria Àngels García i Ferrer, Francesc Artigau i Seguí, Josep Rigol i Muixart, Narcís Comadira i Moragriega, Aitor Rey i Philip Stanton. A l'Assemblea General del 21 d'octubre de 2010 s'incorpora Josep Parera i Serramià.

¹⁴⁸⁰ Vam esmentar la tasca de Lluís Utrilla com a artista conceptual, creador d'uns ambients i accions tàctils que destaquen entre les obres notables d'aquesta important etapa de l'art català, que el mateix Utrilla documenta a *Cròniques de l'era conceptual... Op.cit.* Utrilla, que treballa ara en la línia de la figuració, és autor de les novel·les *1947, l'estiu acaba per a tothom* (Barcelona, La Magrana, 1982) i *Una Llosa de marbre negre*, (Barcelona, Aymà, 1974), finalista del Premi Sant Jordi, de la peça teatral *Disfresses per un mort*, Mataró, Robrenyo, 1981 i de la comèdia *Raons d'estat*, guanyadora del Premi de Teatre Born de Menorca. Va treballar en el disseny, producció i comunicació cultural de més de trenta exposicions, entre d'altres, per a la Fundació "la Caixa", La Generalitat de Catalunya i el Govern d'Aragó.

4. CONCLUSIONS

En aquest treball hem volgut donar compte dels esdeveniments i dels personatges que van donar forma al recorregut del Cercle Artístic de Sant Lluç, fruit d'un context històricosocial —aquell de Catalunya entre l'any 1893 i el 2009— en el qual ocupen un lloc rellevant com a mínim fins a la Transició.

Gosarem ara, adoptant una mirada panoràmica sobre la història que acabem de detallar, extreure aquelles que pensem siguin una mena de constants del Cercle que, sense pretendre evidentment assumir un caràcter extrahistòric, volen definir quina va ser i és l'essència d'aquesta més que centenària entitat. Ho farem recolzant-nos sovint amb afirmacions dels artistes i dels intel·lectuals que amb el Cercle van compartir il·lusions, projectes i un troç de la seva vida.

Començarem subratllant la centralitat del dibuix.

L'Estatut de l'any 1893 inicia amb aquestes paraules: «Con el título de Circulo Artístico de Sn Lucas se constituye en esta ciudad una asociación de artistas y de aficionados a las bellas artes cuyo objeto es el estudio, fomento y difusión de las artes del dibujo». Aquesta voluntat es confirma en els anys següents amb la vivaç activitat a les sales d'apunts, la posada en marxa de la qual serà un objectiu primari a la reobertura de la postguerra. De fet, fins l'any 1971, quan neix aquell que Bosch Cruañas volia batejar Estudi d'Investigació Plàstica i que, menys encertadament, acabarà dient-se Estudi de Bodegón, les sessions d'apunts són l'única activitat de pràctica artística que es realitza a l'entitat. Així mateix innumerables seran les exposicions centrades només en aquesta disciplina i els socis que s'hi dediquen d'una manera quasi exclusiva. Des del Cercle es promouran també nombrosos premis de dibuix¹⁴⁸¹, del Premi Sant Jordi dirigit als socis al més destacat de tots, el *Premi Internacional de Dibuix Joan Miró*, que als anys seixanta i

¹⁴⁸¹ Quan el *Premi Internacional de Dibuix Joan Miró* passarà a la Fundació Miró, el Cercle transformarà el premi Sant Jordi, abans dedicat als socis, en concurs obert, amb una secció de dibuix infantil. Així mateix recolzarà el *Premi de Dibuix Jeroni de Moragas* per als nens i nois de l'*Asociación de Padres de Niños y Adolescentes Subnormales* [sic] i, als anys ? un premi de dibuix per la tercera edat.

setanta serà també plataforma de reflexió teòrica sobre el dibuix, gràcies a intervencions de conferenciantes tant locals com internacionals.

La centralitat del dibuix, que només s'interromp a partir de l'Estatut de l'any 1979, rau en el fet que el dibuix no és pels "llucs" senzillament un possible mitja d'expressió sinó una pràctica de transcendental importància que conjuga el pensament pur, la ideació, amb el gest, que el transforma en quelcom material i visible. Es tracta d'un veritable exercici que implica cos i ment i que obliga a trobar una solució, una convivència, entre la perfecció evanescent del món de les idees i l'inevitable accidentalitat de la realitat. Una realitat que, però, no es configura encara d'una manera immutable, com en l'obra acabada, sinó que és susceptible d'evolucions i canvis de direcció perquè el dibuix és alhora definitori i obert. Ens explica el soci Joan Teixidor «el dibuix ho permet tot: estudiar l'anatomia de l'home, descobrir arbres i flors, inventar màquines i sobretot deixar totes les coses en suspens».¹⁴⁸²

L'extraordinària importància del dibuix provoca que les sessions d'apunts a les sales del Cercle pertanyin a una veritable disciplina de vida. Ho explica Eugeni d'Ors, quan es defineix com «un antic lluc que es complaurà sempre en cercar en el seu aprenentatge del dibuix fet a la Casa inoblidable, l'origen de certes disposicions intel·lectuals que l'han permès potser no perdre's massa en el món de les idees» i ens explica com «veure les coses i els problemes amb ulls de dibuixant serà, tot temps, la millor garantia contra el desordre».¹⁴⁸³

El dibuix assoleix un paper formatiu per l'artista, paper que posa d'acord un intel·lectual del retorn a d'ordre com d'Ors i un "lluc" militant com Cirici: aquest, al començament dels anys seixanta, assenyala, des del Cercle, la capacitat subversiva del dibuix abstracte que «pot aspirar a una polivalència, a una ambigüitat encara molt més gran, capaç de fer-nos comprendre diverses possibilitats de lectura» perquè «els seus signes han de

¹⁴⁸² Pròleg de Joan Teixidor al catàleg *Sadurní Pons: dibuix*, Martorell, Empremta Flotats, 1971

¹⁴⁸³ Carta d'Eugeni d'Ors datada 9 de febrer de 1919, AHCASLL. El subratllat ve del text original.

formar un llenguatge més nou i més apte per expressar uns conflictes fonamentals de l'home, lluny de la Primavera i del Rossinyol».¹⁴⁸⁴

Socis de diferents èpoques i poètiques van veure en el dibuix una sèrie de valors imprescindibles i en la seva pràctica un veritable exercici de disciplina per l'artista i per l'home.

Per aquesta raó no és una clara aposta estètica a vincular els assistents a les sessions d'apunts, sinó més aviat una postura, un esperit d'absoluta dedicació.

El caràcter de seriositat que assumeix la pràctica del dibuix dins del Cercle perfila una mena de prototip del “lluc” com a un artista que treballa guiat per una ètica de la feina ben feta. Es tracta d'un concepte que estava ja a la base de la polèmica escissió des del Reial Cercle Artístic amb la qual neix l'entitat, una polèmica on, al costat de divergències d'ordre moral, trobem l'afirmació d'una concepció del paper de l'artista allunyada de la disbauxa bohèmia. Recordava Alexandre Galí, tot just abans de la Guerra Civil, que «és per aquesta seriositat —indici del veritable esperit dels nostres artistes i del nostre art a despit de la bohèmia modernista— que el Cercle de Sant Lluç va polaritzar el que hi havia de més genuí i de més original i sòlid de l'art català d'aquest segle».¹⁴⁸⁵ El comentari, potser generós pel que fa als resultats de la feina dels “llucs”, identifica encertadament l'idealisme que es respirava al Cercle i la consciència de la transcendentalitat del paper de l'artista que, ens explica Cirici, en feia «un lloc d'atracció per a tot de gent que maldava per fer quelcom valuós».¹⁴⁸⁶

La tasca de l'artista s'entén com un deure, com un projecte de realització personal, que alhora ha de completar-se necessàriament assolint un paper col·lectiu: l'incansable procés de perfeccionament individual s'acompleix només a través una aportació a la societat de la qual l'artista participa i que ha de contribuir a millorar.

¹⁴⁸⁴ CIRICI, A., “Dibuix i valor” dins *V Premio Internacional de dibujo Joan Miró*, Barcelona, Círculo Artístico de Sant Lluç, 1966

¹⁴⁸⁵ GALÍ, A., “Institucions privades. 1893 Cercle Artístic de Sant Lluç” dins *Història de les institucions i del moviment cultural a Catalunya 1900 – 1936... Op.cit.*, p.158

¹⁴⁸⁶ CIRICI, A., *L'art català contemporani... Op.cit.*, p.128

Aquesta imatge de l'artista, que generarà evidents afinitats amb el Noucentisme, s'estén molt més enllà d'aquell moment històric i esdevindrà un tret definitori del Cercle.

La mística de la feina ben feta, que justifica la pròpia existència com a individu dins de la societat, és un alè que es respirà al Cercle des de la seva fundació. Sense voler negar el palès i declarat catolicisme de nombrosos socis, la plena sintonia d'ideals d'aquests amb els "llucs" d'una religiositat molt més dubtosa es pot explicar amb la voluntat comuna d'acomplir un compromís cap als companys i la societat (i pels fidels, evidentment a Déu). De matriu confessional o no confessional, hi ha una rigorosa ètica del treball que empeny els "llucs".

Podem veure aquesta postura en tres socis emblemàtics, que s'expressen amb llenguatges prou diferents: Darius Vilàs, amb el seu recorregut que, segon l'amic Ràfols, és tot un «simbolisme del constant aprenentatge»¹⁴⁸⁷; Joaquim Llucià, incansable treballador que explica la seva silenciosa feina, llunyana d'honors i reconeixements, a l'amic crític Santos Torroella afirmant: «hago lo que tengo que hacer: es la única manera de estar en paz consigo mismo»¹⁴⁸⁸ i Joan Miró que insistirà sovint sobre el caràcter metòdic del seu procés creatiu i del qual l'amic Foix dirà «no és cap geni, ans un treballador humil, com un treballador de la terra».¹⁴⁸⁹

L'estudi i el perfeccionament continu són el terreny de cultiu de l'artista compromès, no dedicat a l'èxit personal sinó a servir la societat: aquest convenciment vincula estrictament els socis.

La tasca cívica que es pretén dur a terme des del Cercle no pot sinó començar amb la promoció cultural del propi país i pocs anys després de la fundació, es connotarà d'un marcat caràcter catalanista. En les intervencions constants en temes urbanístics i arquitectònics ciutadans —sovint promoguda pels molts arquitectes que justament per aquesta postura intervencionista s'identificaven perfectament amb el Cercle—, en els homenatges a les figures cabdals de la cultura catalana i, més clarament, en

¹⁴⁸⁷ RÀFOLS, J.F., "Les Arts Plàstiques. Els Amics de l'Art Litúrgic", *La Paraula Cristiana*, abril 1925, p.389-392

¹⁴⁸⁸ Extret d'una carta de Llucià a Santos Torroella citada a SANTOS TORROELLA, R., "Joaquín Llucià (1929 – 1973)", *El Noticiero Universal*, 11 de setembre de 1973, p.13

¹⁴⁸⁹ FOIX, J.V., "La resta, notes i simulacres", *La Publicitat*, 20 de maig de 1934, p.2

iniciatives com l'acollida dels Estudis Universitaris Catalans, la proposta d'un inventari d'art català, la defensa del patrimoni gaudinià, del teatre i la llengua catalana, s'individua clarament un calculat projecte de foment cultural per part d'aquell que, ja l'any 1896, Prat de la Riba definia «un centre que pensa y obra á la catalana».¹⁴⁹⁰

L'activa i infatigable acció de foment de la vida cultural de Catalunya serà un dels factors que aglutinaran artistes amb poètiques diferents i estimularan una identificació amb el Cercle. L'entitat representà per els socis de generacions i llenguatges expressius diferents un lloc de defensa d'una cultura pròpia: els “llucs” de la preguerra iconitzaren un model d'artista que emmarcava la pròpia feina en un projecte de construcció de país¹⁴⁹¹ i aquells de la postguerra eren tot un exemple de resistència a l'ostracisme envers la cultura catalana a través de seccions com l'ADB, els *Joglars*, la *Coral Sant Jordi* o els *Amics de Gaudí*.

No és casualitat que l'esmentada identificació dels socis es vagi perdent amb la caiguda del franquisme i la pèrdua d'una urgència de compromís. Tampoc és una casualitat que, quan el nou panorama de la Transició afebleix el desig dels socis d'acomplir amb una missió col·lectiva, paral·lelament desapareixi de l'Estatut la centralitat de la pràctica del dibuix, que havia encarnat la postura de dedicació i compromís vigents dins l'entitat.

Tot i aquesta —esperem momentània— desvinculació de l'ètica de la feina ben feta i orientada a la col·lectivitat, estem convençuts que aquesta ètica és un tret fonamental en la definició de l'entitat, un tret que genera una

¹⁴⁹⁰ PRAT DE LA RIBA, E., “En lo Círculo artístico de San Lucas”, *La Renaixença*, 3 de març de 1894, p.1345-1346

¹⁴⁹¹ Com vam veure, les referències a la “catalanitat” en la manera de pintar dels “llucs” són una constant a la premsa des dels primers anys del segle XX. Només tornem a citar Opisso quan ens explica: «distinguese el *Círcol de S. Lluch* por el carácter genuinamente catalán de las obras de sus socios, las cuales constituyen un conjunto de singular unidad moral, por decirlo así, por más que los procedimientos sean propios y personales». OPISSO, A., “Círcol Artístic de S. Lluch”, *La Vanguardia*, 19 de novembre de 1902, p.4. Li fa eco la *Il·lustració Catalana* en ocasió de la inauguració de l'estatge del carrer Montsió, on s'afirma: «l Círcol de Sant Lluc, associació ben coneguda de les persones que's delexen per la cultura artística del nostre poble, qu'ocupa un bon lloch entre les seves companyes, distingintse sempre per la seva activitat y pel caràcter catalanesch que saben donar los seus socis a les exhibicions de les seves obres». “Lo Círcol de Sant Lluc”, *Il·lustració Catalana*, 17 de gener de 1904, p.36

altra constant de la vida social del Cercle que serà el recolzament als joves socis, hereus de la tasca dels seus predecessors.¹⁴⁹²

Tot i que la confusió entre confessionalitat i academicisme hagi fomentat una errònia imatge del Cercle com a centre de rígida ensenyança de normes establertes, l'educació dels joves venia senzillament de compartir espais i tertúlia amb els socis veterans ja que al Cercle no existien veritables classes sinó sessions lliures d'apunts: «l'únic que es facilitava als artistes eren les dues hores diàries d'acadèmia o model vivent i un ambient de camaraderia artística que era potser el millor mestratge per als qui amb veritable vocació d'artistes hi anaven a aprendre», remarca Alexandre Galí.¹⁴⁹³

A més de gaudir de la conversa amb els seus mestres espirituals, els joves van poder aprofitar la tradició de la consolidada i reconeguda entitat per exposar en contextos que només la credibilitat, el recolzament i els contactes dels socis veterans feren possible, com demostren els casos de l'*Agrupació Courbet* i del *Ciclo de Arte Hoy*, nascuts dins l'entitat l'any 1918 i 1962 respectivament. La intel·ligència dels fundadors els va portar a defensar tenaçment la seva poètica —una poètica sovint no al pas amb els estils de l'època— i alhora reconèixer la sinceritat i la determinació dels companys als primers passos en el món de l'art dels quals no compartien el llenguatge, però suportaven la il·lusió i l'esforç. Un d'aquest joves trencadors, Lluís Bosch Cruañas explicava al debut del *Ciclo de Arte Hoy*: «en esta entidad son compatibles todas las escuelas. Solamente enemigos a la hora de, digamos, “estetizar”».¹⁴⁹⁴

D'altra banda les divergències estètiques es dissolien davant la comuna ètica del treball compromès i sembla que les picabaralles que podien sorgir mai arribaren a minvar el sentiment de identificació amb el Cercle que «en lloc d'èsser solament una societat d'amics artistes, era més bé una verdadera família catalana piadosa».¹⁴⁹⁵

¹⁴⁹² De fet el president Lluís Serrahima sintetitza així les raons de ser de l'entitat en ocasió del XXV aniversari: «varem venir moguts per una idealitat, la de fer feina positivament seriosa i ben catalana, feina educadora de joventut». Esborrany d'un discurs pel XXV aniversari de l'entitat pel president Lluís Serrahima, AHCASLL.

¹⁴⁹³ GALÍ, A., “Institucions privades. 1893 Cercle Artístic de Sant Lluç” dins *Història de les institucions i del moviment cultural a Catalunya 1900 – 1936... Op.cit.*, p.158

¹⁴⁹⁴ FIGUERUELO, “Trece modernistas”, *El Noticiero Universal*, 22 de març de 1962, p.17

¹⁴⁹⁵ BAIXERAS, D., “Records íntims artístics” dins “Pia recordança... Op.cit.”, p.38-42

De fet un altre element identificatiu dels “llucs” que declara obertament l’article primer de l’Estatut és l’esperit de germanor. Els estatges del carrer del Call, Boters, Montsió, Pi i Mercader seran i són com una segona casa pels associats i estaran obert no només per les sessions d’apunts sinó tot el dia¹⁴⁹⁶, per acollir les activitats socials. Si algunes d’aquestes activitats seguiran el fundacional esperit catòlic —pensem en l’assistència conjunta a la missa de la diada de Sant Lluç i a la processó del Corpus, al record dels socis difunts amb una missa de sufragi o a l’existència de l’antic càrrec de “visitador de socis malalts”— els moments compartits foren molt variats, des de xocolatades, partits de pilota, excursions, fins a concerts, sessions de teatre i conferències. Tot això anava acompanyat d’una vivaç tertúlia quotidiana a les butaques de la sala-bar on es nodrien afinitats intel·lectuals però també relacions humanes duradores i profundes.

Aquest sentiment de fraternitat explica també la continuïtat que tingueren dins del Cercle veritables nissagues familiars que per diferents generacions conrearen la vida socials.¹⁴⁹⁷

Durant més d’un segle l’afecte dels socis es demostrarà també a través del suport econòmic necessari a mantenir un Cercle que es va caracteritzar sempre per la seva pobresa material. La modèstia de recursos, deguda principalment a la quota social molt baixa —pensada per acollir els més joves i els menys adinerats— serà una constant en el recorregut de l’entitat. Novament el president Lluís Serrahima ens explica que «quasi la totalitat dels nostres artistes han passat pel nostre Círcol, atrets per l’ambient de treball i seriositat que l’informa i que és el seu esperit; però molts ens han deixat perquè la manca de protecció ens ha obligat a una vida precària, poc falaguera; així i tot, no hem claudicat dels nostres principis d’honorabilitat artística, i la modesta quota».¹⁴⁹⁸ De fet, tot i la indubtable incapacitat d’oferir un generós suport econòmic als socis més brillants, els “llucs”, amb

¹⁴⁹⁶ Només durant els anys vuitanta i noranta l’entitat obrirà només a la tarda, en coincidència amb l’esmentat retraïment del Cercle del seu paper ciutadà.

¹⁴⁹⁷ Pensem, per exemple, als rams familiars dels Llimona amb els Vincle amb els Benet, els Vancells i els Carles, als González-Pellicer-Cirici, als Serra-Solanic-Martorell als Soldevila-Pratmarsó, als Bonet-Armengol, o encara a les famílies Serrahima, Sunyer, Bergós o Camps.

¹⁴⁹⁸ Esborrany d’un discurs pel XXV aniversari de l’entitat pel president Lluís Serrahima, AHCASLL

el seu esforç i la seva dedicació, van mantenir constantment viva la seva acció cultural fins i tot en els moments més crítics. Una carta en ocasió del LXXV aniversari del Cercle ens explica que tota la feina cultural realitzada «ha estat realitat gairebé sempre amb una pobresa de mitjans econòmics tal que esborrona i fa caure l'ànima als peus de tot els que han intervingut i han intentat salvar les finances de l'entitat» però que, tot i això, «hem viscut sempre de miracle, els “miracles de Sant Lluç” entre la gent de la casa s'han fet ja famosos».¹⁴⁹⁹ L'últim d'aquests miracles és la nova seu del Palau Mercader que ofereix al Cercle d'avui en dia l'espai adequat per acomplir amb entusiasme una nova aposta: combinar la seriosa pràctica del dibuix, la tertúlia de germanor i l'enfrontament a la inevitable pobresa amb la recuperació d'una presència activa dins les dinàmiques culturals ciutadanes i d'aquell paper compromès mantingut durant dècades i que en fou la gran força aglutinadora.

¹⁴⁹⁹ Carta de reclutament de nous socis en ocasió del LXXV aniversari de l'entitat, AHCASLL

5. BIBLIOGRAFIA

I Anuari dels Amics de l'Art Litúrgic, Barcelona, Cercle Artístic de Sant Lluç, 1925

I Exposició d'Art Litúrgic, Barcelona, Imp. Altés, 1925

III Premi Internacional de Dibuix Joan Miró, 1963

V Exposición Internacional de Arte. Catálogo Ilustrado, Barcelona, 1907

V Premio Internacional de dibujo Joan Miró, Barcelona, Círculo Artístico de Sant Lluç, 1966

VII Premi de Dibuix Joan Miró, Barcelona, 1968

XII Premi de Dibuix Joan Miró, Barcelona, 1974

A., “Lo Círcol de Sant Lluç”, *Il·lustració Catalana*, 17 de gener de 1904

A.P., “José Llimona ha muerto”, *La Vanguardia*, 28 de febrer de 1934

ABADAL I CALDERÓ, R. d', *Dietari de guerra, exili i retorn (1936 – 1940)*, (a cura de Francesc Vilanova i Vila-Abadal), Barcelona, PAM, 2001

ABELLAN, J., *Els Joglars. Espais*, Barcelona, Institut d'Edicions de la Diputació de Barcelona, 2000

Accademia Nazionale di San Luca, Roma, De Luca Editore, 1974

Actes del col·loqui internacional sobre el modernisme, Barcelona, PAM, 1988

AGUILERA CERNI, V., *Iniciación al arte español de la postguerra*, Barcelona, Península, 1970

AGUILERA CERNI, V., *Julio González*, Madrid, Dirección General de Bellas Artes, 1971

AGUILERA CERNI, V., *Julio, Joan Roberta González. Itinerario de una dinastía*, Barcelona, Ediciones Polígrafa, S.A., 1973

AGUILERA CERNI, V., *Porcar*, Valencia, Fernando Torres Editor, 1973

AGUILERA CERNI, V., *La Postguerra. Documentos y Testimonios I – II*, s.l., Servicio de Publicaciones del Ministerio de Educación y Ciencia, s.d.

AINAUD DE LASARTE, J., *Rafael Benet*, Madrid, Ministerio de Educación Nacional, Dirección General de Bellas Artes, 1964

AINAUD DE LASARTE, J., “Ensayo biográfico” dins *Exposición Renart*, Barcelona, Instituto Nacional del Libro Español, 1979

AINAUD DE LASARTE, J., *Homenatge del Cercle Artístic de Sant Lluc al bisbe Josep Torras i Bages. Any 1898. Exposició commemorativa*, Vic, Museu Episcopal, 1983

AINAUD DE LASARTE, J.M., *Centenari de la Lliga Espiritual de la Mare de Déu de Montserrat*, Vic, Imprés a Gràfiques DIAV, 2000

Alexandre de Riquer. 1856 – 1920, Barcelona, Caixa de Barcelona, 1985

Almanach dels Noucentistes, Barcelona, J. Horta, 1911

Anuari dels Amics de l'Art Litúrgic, Barcelona, Cercle Artístic de Sant Lluc, 1930

ARAGAY, J., “En Francesc Galí com a mestre”, *Gasetta de les arts*, 15 de juny de 1915

AREÁN, C.A., *La Escuela pictórica barcelonesa*, Barcelona, Colección Mediodía, 1961

AREÁN, C.A., *Cinco momentos en cien años de arte español, 1874 – 1973*, Madrid, Organización Sala Editorial, 1973

Ariel, Revista de les Arts, any III, 1948, núm 18 i 23

El Arte abstracto y sus problemas, Madrid, Cultura Hispánica, 1956

Arxiu Vidal i Barraquer. Església i Estat durant la Segona República Espanyola 1931/1936, vol.IV, Barcelona, PAM, 1991

AULET, J., La revista “Catalunya” (1903 – 1905) i la formació del Noucentisme”, *Els Marges*, núm.30, 1984

Avantguardes a Catalunya 1906 – 39, Barcelona, La Caixa, 1992

Avenç, “Revista General”, 31 de gener 1893

AVIÑOÀ, X. (dir.), *Història de la Música Catalana, Valenciana i Balear*, Barcelona, Edicions 62, 1999-2007

Avui, “Mor Jordi Llimona, caputxí autor de valents assajos”, 12 de setembre 1999; “Per veure. Art al Cercle Sant Lluc”, 7 de maig de 1993; “El Cercle Artístic de Sant Lluc renova la sala d'exposicions”, 16 de gener 1998

AYESA, G., *Joglars, una historia*, Barcelona, La Gaya Ciencia, 1978

BAIXERAS, D., *Memorias de un octuagenario*, memòries inèdites conservades a l'Arxiu de l'Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi de Barcelona

- BALAGUER, F., “El Teatre Experimental Català”, *Serra d’Or*, desembre 1963
- BARENYS, N.; PORTELL, S., *Epistolari Sebastià Gasch-Josep Francesc Ràfols*, Barcelona, PAM, 2002
- BARILLI, R., *Mosconi*, Milano, Mazzotta, 1984
- BARJAU, S., *Enric Sagnier*, Barcelona, Ed.Labor, 1992
- BARRAL I ALTET, X. (coord.), *L’art de la victòria. Belles Arts i franquisme a Catalunya*, Barcelona, Columna Edicions, 1996
- BASSEGODA, B., “Círcul Artístich de Sant Lluch. Exposició de Bellas Arts”, *La Renaixença*, 10 de desembre de 1893
- BASSEGODA, B., “Notas artísticas”, *La Renaixensa*, 27 de juny de 1897
- BASSEGODA, B., “Conmemoración. El arquitecto Martorell i Montells”, *La Vanguardia*, 19 de juny de 1920
- BASSEGODA MATEU, P., *La Obra arquitectónica de Pedro, Joaquín y Buenaventura Bassegoda (1856 – 1934)*, Barcelona, Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi, 1995
- BASSEGODA NONELL, J., *La personalidad y la obra del arquitecto Cayetano Buigas Monravá*, Barcelona, Càtedra Gaudí, 1973
- BASSEGODA NONELL, J., *El Gran Gaudí*, Barcelona, AUSA, 1990
- BASSEGODA NONELL, J.; GARRUT, J.M., *Guía de Gaudí*, Barcelona, Ediciones Literarias y Científicas, 1969
- BENAVENT DE BARBERÀ, P., *Esbozo biográfico del Académico D. Joaquín Renart García*, Barcelona, Academia de Bellas Artes de San Jorge, 1962
- BENET, J., *El Dr. Torras i Bages en el marc del seu temps*, Barcelona, Estela, 1968
- BENET, J., *Catalunya sota el règim franquista*, París, Edicions Catalanes de París, 1973
- BENET, J., *L’intent franquista de genocidi cultural contra Catalunya*, Barcelona, PAM, 1995
- BENET, J., *Memòries*, Barcelona, Edicions 62, 2008
- BENET, R., “Francesc d’A. Galí”, *D’Ací d’Allà*, núm. 8, 1924
- BENET, R., “Joan Llimona. Dades per a una biografia i assaig crític”, *La Paraula Cristiana*, abril, juny i setembre 1926

5. BIBLIOGRAFIA

BENET, R., “Joaquim Torres García”, *La Veu de Catalunya*, 4 de juny de 1933

BENET, R., *Rafael Llimona*, Barcelona, Nagra, 1933

BENET, R., “Josep Llimona president de la Junta de Museus”, *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, abril 1934

BENET, R., *Xavier Nogués caricaturista i pintor*, Barcelona, Ed. Omega S.A., 1949

BENET, R., *Nueva biografía del eximio patricio terrasense, el artista pintor Don Joaquín Vancells y Vieta*, Terrassa, Juan Morral, 1962

BERGÓS, J., *La Catedral vella de Lleida*, Barcelona, Editorial Barcino, 1928

BERGÓS, J., *Gaudí. L'home i l'obra*, Barcelona, Ariel, 1954

BILBENY, N., *La ideologia nacionalista a Catalunya*, Barcelona, Editorial Laia, 1988

BLASCO GALLARDO, J., CÓS RIERA, P. (concepte, coordinació i edició), *L'Efímer com a ofici / Santiago Roqueta*, Barcelona, Edicions ETSAB, 2009

BOFILL, J., “El fundador de la Lliga Espiritual de Nostra Senyora de Montserrat”, *Vida Cristiana*, 1915-1916

BOHIGAS, P., “Apuntes para la historia de las exposiciones oficiales de artes de Barcelona”, *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, 1945, vol.III

BOHIGAS, O., “Cap a una arquitectura realista”, *Serra d'Or*, maig 1962

BOHIGAS, O., *Arquitectura i urbanisme durant la República*, Barcelona, Dopesa, 1978

BOHIGAS, O., *Reseña y catálogo de arquitectura modernista*, Barcelona, Editorial Lumen, 1983

BONAL, R., “La sociologia de Catalunya. Aproximació a una història”, *Revista catalana de sociologia*, 1, 1995

BONET, J., “Arquitectura religiosa actual”, *Serra d'Or*, febrer 1962

BONET, J., “L'Alegria que torna presenta L'Auca del senyor Esteve al Liceu l'any 1956”, *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, 2006

BONET CORREA, A., coord., *Arte del franquismo*, Cuadernos Arte Cátedra, Madrid, 1981

BORBONET, C., “Marian A. Espinal, pintura noucentista i amor dels oficis”, *Serra d’Or*, setembre 1988

BORNAY, E., *Dona i mite en la pintura europea del segle XIX*, Barcelona, Cercle Artístic de Sant Lluç, 1995

ALCOLEA, A., *Les relacions artístiques entre Catalunya i el nucli centrat per la cort (segles XVI – XIX)*, Barcelona, Cercle Artístic de Sant Lluç, 1996

BORRÀS, M.LL., «Le réalisme en Catalogne», dins *Les Realismes 1919 – 39*, Paris, Centre Georges Pompidou, 1981

BORRÀS, M.LL., *Amèlia Riera*, Àmbit Serveis Editorials, S.A., Barcelona, 1990

BOSCH, G.; GODAY, S; PORTELL, S., *Joaquim Llucià. L’ombra del temps*, Girona, Museu d’Art de Girona, 1998

Bosch Roger. Pintures i dibuixos, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1994

BOSCH, LL., “El “Cercle Artístic de Sant Lluç” precisa”, *La Vanguardia*, 13 de maig de 1977

BOSCH, LL., “Enric Jardí y el Cercle Artístic de Sant Lluç”, *La Vanguardia*, 22 de novembre de 1977

BOZAL, V., *Arte del siglo XX en España. Pintura y escultura 1939 – 1990*, Madrid, Espasa Calpe, 1995

BOZAL, V.; LLORENS, T., *España. Vanguardia artística y realidad social: 1936 – 1976*, Barcelona, Editorial Gustavo Gili, 1976

BRACONS CLAPÉS, J., “A propòsit del Centenari del Cercle Artístic de Sant Lluç (1893 – 1993)”, *L’Esmalt*, núm.18-19, juliol 1993

BROSSA, J., “El mes de Maria a l’Ateneu”, *L’Avenç*, 31 de maig de 1893

BRULL, J., “Notas d’art”, *Joventut*, 31 octubre 1901

BRUNET, M., “Josep Llimona. Un homenatge excepcional”, *La Publicitat*, 9 de juliol de 1932

BULBENA, E., “Exposición de Arte – Primavera de 1918”, *El Correo Catalán*, 7 de juny de 1918

BUSQUETS, P.M., “Les converses d’arquitectura religiosa a Barcelona:”, *Serra d’Or*, desembre 1963

Butlletí dels Museus d’Art de Barcelona, “Exposició de primavera”, juliol 1932; “A la memòria de Josep Llimona”, juliol 1934

C., “Círculo Artístico de San Lúcas”, *La Vanguardia*, 9 d’abril de 1893

CABANA, F., *La burguesia catalana. Una aproximació històrica*, Barcelona, Proa, 1996

CABANA, F., *37 anys de franquisme a Catalunya*, Barcelona, Pòrtic, 2000

CABAÑAS, M., *Política artística del franquismo*, Madrid, CSIC, 1995

CABO RAMÓN, I. DE, *La Función cultural de la revista Destino 1957 – 1961*, Barcelona, Publicacions Universitat de Barcelona, 1996

CABOT I ROVIRA, J., “Notas artísticas”, *La Veu de Catalunya*, 4 de juny de 1893

CABOT I ROVIRA, J., “Notas Artísticas. Saló Parés. Exposició del Círcol Artístich de Sant Lluch”, *La Veu de Catalunya*, 10 de desembre de 1893

CABOT I ROVIRA, J., “Saló Parés – Segona Exposició del Círcol Artístich de Sant Lluch”, *La Veu de Catalunya*, 19 de maig de 1895

CABOT I ROVIRA, J., “Círcol Artístich de Sant Lluch – exposició de pintures dels segles XIV al XVIII”, *La Veu de Catalunya*, 19 de gener de 1896

CACHO VIU, V., *Els modernistes i el nacionalisme cultural (1881 – 1906)*, Barcelona, Edicions de la Magrana, 1984

CADALZADA, A.; LÓPEZ-RIBALTA, N.; VÉLEZ, P., *Els Masriera: un segle de joieria i orfebreria*, Girona, Fundació Caixa de Girona, 2004

CADENA, J.M., “Renart, testigo de su tiempo. Exposición en le Círculo de Sant Lluc sobre el artista y el hombre”, *Diari de Barcelona*, 24 de maig de 1973

CADENA, J.M., *Exposición Llaverias*, Barcelona, Instituto Nacional del Libro Español, 1977

CADENA, J.M., *Opisso*, Barcelona, Colección Peritxol Ocho, 2003

CALVERA, A., “Un segle de disseny gràfic a Catalunya”, *L’Avenç*, núm. 279, abril 2003

CAMBÓ, F., *Les Dictadures*, Barcelona, Llibreria Catalònia, 1929

CAMBÓ, H.; GUARDANS, R.; CUYÀS, M.M., *La col·lecció Cambó del MNAC*, Barcelona, MNAC, 1997

CAMPILLO, M., VOLANOVA, F., *La cultura catalana en el primer exili (1939 – 40). Cartes d’escriptors, intel·lectuals i científics*, Quaderns de l’Arxiu Pi i Sunyer, núm.4, Fundació Carles Pi i Sunyer d’Estudis Autònoms i Locals, Barcelona, 2000

CAMPRODON BERTRAN, R., “Josep Hurtuna: un pintor santjustenc”, *Miscellania d’estudis sanjustencs*, 1992, núm. 4

- CAMPS, T., *E. Casanovas*, Barcelona, Àmbit Serveis Editorials S.A., 1988
- Canigó: setmanari català d'informació general*, “Pratmarsó”, 7 juny 1975
- CAPDEVILA, F., *Bibliografia de Mn. Manuel Trens i Ribas*, Vilafranca del Penedès, Museu de Vilafranca, 1984
- CAPDEVILA, J.M., “La matèria artística”, *La Veu de Catalunya*, 23-24-29-30 d'octubre de 1925
- CAPDEVILA, M., *Eduard Toldrà, música*, Barcelona, Aedos, 1960
- CARANDELL, J.M., “Cercle artístic de Sant Lluç”, *Nou diari*, 5 de maig de 1993
- CARBONELL, J., “Panorama teatral català (octubre 1950 – març 1960)”, *Serra d'Or*, març-abril 1960
- CARBONELL, J., “Panorama teatral català – II (abril – agost 1960) primera part”, *Serra d'Or*, setembre 1960
- CARBONELL, J., *Manuel Capdevila*, Barcelona, Editorial Galaxis, 1993
- CARBONELL, M. (coord.), *Núria Llimona*, Barcelona, Associació Promotora del Centre de Cultura de Dones Francesca Bonnemaison, 2004
- CARDÓ, C., *Doctrina estètica del Dr. Torras i Bages*, Barcelona, Editorial Catalana, 1919
- CARLES, D., *Memorias de un pintor (1912 – 1930)*, Barcelona, Editorial Barna, S.A., [s.d. ?1944]
- Carlos Mensa*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1983
- CARRERES PERA, J., *Ideari i poètica de Josep Maria Capdevila*, tesi doctoral de la Facultat de Lletres de la UAB, 2001
http://www.tesisenxarxa.net/TESIS_UAB/AVAILABLE/TDX-1004102-144116/jcp1de6.pdf
- CASANELLES, E., “La exposición Renart. Una colección extraordinaria abierta al público”, *ABC*, 25 de enero de 1956
- CASANELLES, E., “Gaudí 1965. Por encima de su tiempo”, *La Vanguardia Española*, dia 20 de novembre de 1965, p.51
- CASANELLES, E., “Gaudí 1965. Sociologo y urbanista”, *La Vanguardia Española*, 7 de desembre de 1965, p.51
- CASANELLES, E., “Gaudí 1965. Barcelona y Gaudí”, *La Vanguardia Española*, 14 de desembre de 1965, p.53
- CASANELLES, E., “Gaudí 1965. La Sagrada familia, obra de pasado”, *La Vanguardia Española*, 23 de desembre de 1965, p.53

- CASANELLAS, E., *Nueva vision de Gaudí*, Barcelona, Polígrafa, 1965
- CASASSAS, J., *Els intel·lectuals i el poder a Catalunya (1808 – 1975)*, Barcelona, Pòrtic, 1999
- CASELLAS, R., “Novena exposició extraordinària de Can Parés”, *L’Avenç*, gener 1892
- CASELLAS, R., “Círculo Artístico de San Lucas”, *La Vanguardia*, Barcelona, 9 d’abril de 1893
- CASELLAS, R., “Exposición del Círculo de San Lucas. I: Impresión general”, *La Vanguardia*, 1 de desembre de 1893
- CASELLAS, R., “Exposición del Círculo de San Lucas. II: El cuadro de Llimona”, *La Vanguardia*, 2 de desembre de 1893
- CASELLAS R., “Exposición del Círculo de San Lucas: Paisajes”, *La Vanguardia*, 7 de desembre de 1893
- CASELLAS, R., “Exposición del Círculo de San Lucas: Primeros Frios”, *La Vanguardia*, 13 de desembre de 1893
- CASELLAS, R., “Joaquín Vayreda”, *La Vanguardia*, 5 de desembre de 1894
- CASELLAS, R., “Segunda exposició del Círculo de San Lucas”, *La Vanguardia*, 16 de maig de 1895
- CASELLAS, R., “Círcol de Sant Lluch”, *La Vanguardia*, 16 de gener de 1896
- CASELLAS, R., “Tercera exposició del Círcol de Sant Lluch”, *La Vanguardia*, 5 de març de 1897
- CASELLAS, R., “Art Íntim”, *La Veu de Catalunya*, 20 d’abril de 1900
- CASELLAS, R., “Exposició de Sant Lluch”, *La Veu de Catalunya*, 23 novembre de 1902
- CASELLAS, R., “Gazeta de Bellas Arts. Sant Lluch”, *La Veu de Catalunya*, 28 gener 1904
- CASTELLANOS, J., *Raimon Casellas i el modernisme*, Barcelona, Curial – PAM, 1983
- CASTELLANOS, J., *Antologia de la poesia modernista*, Barcelona, Edicions 62, 1990
- CASTELLANOS, J., “Torràs i Bages i Gaudí”, a LAHUERTA, J.J., *Gaudí i els seu temps*, Barcelona, Barcanova, 1990

- CASTELLANOS, J., *Intel·lectuals, cultura i poder*, Barcelona, Ed. de la Magrana, 1998
- CASTILLO, A. del, “El Arte Modernista Catalán”, *Diario de Barcelona*, 8 de juny de 1952
- CASTILLO, A. del, “Aplauso a los Sant Lluc”, *Diari de Barcelona*, 24 de gener del 1956
- CASTILLO, A. del, “Christian Megert y Bruno Würster, en el Círculo Artístico de Sant Lluch” *Diari de Barcelona*, 6 de febrer de 1960
- CASTILLO, A., del, “La colectiva de dibujos del Círculo Artístico de San Lluch”, *Diario de Barcelona*, 6 de maig de 1961
- CASTILLO, A. del, “Primer Ciclo de Arte Hoy en el Circulo Artístico de Sant Lluc”, *Dario de Barcelona*, 24 de març de 1962
- CASTILLO, A. del, “Las exposiciones. Josep Pratmarsó”, *Diario de Barcelona*, 25 de maig de 1975
- CASTILLO, A. del; CIRICI, A., *José María Sert. Su vida y su obra*, Barcelona, Argos, 1947
- CASTILLO, M., “Pere Torné Esquiús, el dibujante poeta”, *CLIJ Cuadernos de Literatura infantil y juvenil*, desembre 1995
- CASTILLO, M., *Mercè Llimona*, Barcelona, Biblioteca de Catalunya, 2007
- Catàleg II Exposició d'Art Litúrgic*, Barcelona, Amics de l'Art Litúrgic, Cercle Artístic de Sant Lluc, 1928
- Catàleg del Saló d'Humoristes*, Barcelona, 1931
- Catàleg Exposició del Círcol de Sn Lluch 1897 – Casa Parés*, Barcelona, 1897
- Catàleg Exposició Gaudí*, Barcelona, Imp. Altés, 1927
- Catálogo de la primera exposición inaugurada en el Salón Parés el día 30 de noviembre de 1893*, Círculo Artístico de San Luca, 1893
- Catálogo Ilustrado de la Tercera Exposición de Bellas Artes e Industrias Artísticas*, Barcelona, 1896
- Catálogo Ilustrado IV Exposición. Bellas-Artes é Industrias Artísticas*, Barcelona, Imp de Henrich y C^a, 1898
- La Cataluña*, “La Asamblea de Amigos del País en Zaragoza”, 14 novembre 1908
- Catalunya*, “Primer Congrés d'Art Cristià a Catalunya”, 9 d'agost de 1913

Catalunya durant el franquisme. Diccionari. Centre d'Estudis sobre les Èpoques Franquista i Democràtica, Vic, Eumo, 2006

CATASÚS OLIART, A., "L'arquitecte Antoni de Falguera i Sevilla", *Locus Amoenus*, núm.5, Barcelona, Departament d'Art de la UAB, 2000-2001

Cent anys de la Junta de Museus de Catalunya, Barcelona, PAM, 2008

Centenari Antoni Vila Arrufat 1894 – 1994, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 1994

Centenari Bosch Roger 1894 – 1994, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1994

Centenari Camps Ribera 1895 – 1995, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 1995

Centenari Enric Monjo (1895 – 1995), Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1995

Centenari Joan Bergós 1894 – 1994, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 1994

Centenari Josep Obiols 1894 – 1994, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 1994

Centenari Maria Llimona 1894 – 1994, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 1995

Centenari Rafael Solanich 1895 – 1995, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 1995

Cercle Artístic de Sant Lluç 1893 – 1993. Cent Anys, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1993

CERDÀ SURROCA, M.A., *Els pre-rafaelites a Catalunya. Una literatura i uns símbols*, Barcelona, Curial, 1981

CIERVO, J., *Diari Oficial de la Exposición Internacional de Barcelona*, Barcelona, 28 de desembre de 1929

CIRICI, A., *El arte modernista catalán*, Barcelona, Aymá Editor, 1951

CIRICI, A., *La Sagrada Família de Antonio Gaudí*, Barcelona, Omega, 1952

CIRICI, A., "Un nou esperit per a la plàstica", *Serra d'Or*, maig 1960

CIRICI, A., "En el centenari de Joan Llimona", *Serra d'Or*, octubre 1960

CIRICI, A., "La plàstica catalana del 1950 al 1955", *Serra d'Or*, gener de 1961

- CIRICI, A., “La plàstica catalana dels últims cinc anys”, *Serra d’Or*, febrer 1961
- CIRICI, A., “Modernisme i Noucentisme”, *Serra d’Or*, març 1961
- CIRICI, A., *Esquema d’una sociologia de l’art*, Barcelona, Panorama de les Arts Actuals, 1962
- CIRICI, A., “Claret Premio Joan Miró 1962”, *Catalunya Express*, del 1 al 7 de juny de 1962, p.7
- CIRICI, A., “Un altre nom: Cubells”, *Serra d’Or*, maig 1963
- CIRICI, A., “Pijoan”, *Serra d’Or*, agost-setembre de 1963
- CIRICI, A., “Nou realisme a Catalunya” *Serra d’Or*, octubre 1963
- CIRICI, A., “En la mort de Ramon Sunyer”, *Serra d’Or*, novembre 1963
- CIRICI, A., *Art i societat*, Barcelona, Edicions 62, 1964
- CIRICI, A., “La plàstica jove a Lleida i a Tortosa”, *Serra d’Or*, abril 1964
- CIRICI, A., “Una excel·lent aportació a la ciència històrica”, *Serra d’Or*, maig de 1964
- CIRICI, A., “El “Grup Cogul” de Lleida a Barcelona”, *Serra d’Or*, gener 1965
- CIRICI, A., “Noticiari”, *Serra d’Or*, gener 1965
- CIRICI, A., *1900 en Barcelona – Modernismo*, Barcelona, Ed. Polígrafa S.A., 1967
- CIRICI, A., “La nova plàstica catalana” *Serra d’Or*, maig 1968
- CIRICI, A., *L’art català contemporani*, Barcelona, Edicions 62, 1970
- CIRICI, A., *Miró llegit. Una aproximació estructural a l’obra de Joan Miró*, Barcelona, Edicions 62, 1971
- CIRICI, A., “Art i computadores”, *Serra d’Or*, 15 de maig de 1972
- CIRICI, A., *Gargallo i Barcelona*, Barcelona, Ariel, 1975
- CIRICI, A., *Presència de Joan Prats*, Barcelona, Galeria Joan Prats, 1976
- CIRICI, A., “Amèlia Riera i el vertigen fúnebre”, *Serra d’Or*, octubre, 1976
- CIRICI, A., *La estètica del franquismo*, Barcelona, Gustavo Gili, 1977
- CIRICI, A., *Miró Mirall*, Barcelona, Polígrafa, 1977
- CIRICI, A., “Art: Carme Aguadé”, *Serra d’Or*, gener 1980

- CIRLOT, J.E., *El arte de Gaudí*, Barcelona, Omega, 1950
- CIRLOT, J.E., “La plástica de Antonio Gaudí”, *Goya*, núm. 9, Madrid, 1955
- CIRLOT, J.E., *El Arte otro: informalismo en la escultura y pintura más recientes*, Barcelona, Seix Barral, 1957
- CIRLOT, J.E., “Artistas catalanes en Madrid”, *La Vanguardia*, 27 d’abril de 1961
- CIRLOT, J.E., “Los collages de Elena Paredes”, *La Vanguardia*, 15 de febrer de 1962
- CIRLOT, J.E., “El II Salón Femenino de arte actual”, *La Vanguardia*, 18 de abril de 1963
- CIRLOT, J.E., “La obra de Lluçia”, *Cuadernos de arquitectura*, núm.12, 1963
- CIRLOT, J.E., *La pintura contemporánea*, Barcelona, Seix Barral, 1965
- CIRLOT, L., *La pintura informal en Cataluña 1951 – 1970*, Barcelona, Anthropos, 1983
- CIRLOT, L., *El grupo “Dau al set”*, Madrid, Cuadernos de Arte Cátedra, 1986
- CIRLOT, L., *Viladecans. Una aproximació a l’últim període*, Barcelona, Àmbit, 1987
- CIRLOT, L., *Informalisme a Catalunya. Pintura*, Barcelona, Centre d’Art de Santa Mònica, 1990
- CIRUELO, P., “En el Palacio Comillas”, *Destino*, 7 de gener de 1956
- CIURANS, E., *El Teatre Viu: una resistència cultural*, Barcelona, AIET, 2008
- Ciutat i la casa*, “L’art litúrgic”, núm.4, setembre 1925
- CLASCAR, F., *De la majoria social de Barcelona ab relació a la majoria política, conferència llegida en el Circol de Sant Lluch, d’aquesta Ciutat el dia 9 d’Abril de 1908*, Barcelona, Luis Gili Editor, 1908
- Club 49, reobrir el joc, 1949 – 1971*, Centre d’Art de Santa Mònica, Generalitat de Catalunya, 2000
- COCA, J., *L’Agrupació Dramàtica de Barcelona. Intent de teatre nacional (1955 – 1963)*, Barcelona, Edicions 62, Publicacions de l’Institut del Teatre, 1978
- COLL, I., *S. Rusiñol*, Sabadell, AUSA, 1992

COLL, I. (text i catalogació), *Fèlix Mestres i Borrell, pintor: 1872 – 1933*, Terrassa, Ajuntament de Terrassa, Cultura, 2002

COLL, I., *Ramon Casas 1866 – 1932: una vida dedicada al arte*, Murcia, De la Cierva, 2002

COLL AMARGÓS, J; LLORENS VILA, J., *Els quadres del primer catalanisme (1882 – 1900)*, Barcelona, PAM, 2000

COLL-VINENT, S. (a cura de), *Manuel Trens, liturgista, historiador i amant de l'art*, Barcelona, Facultat de Filosofia – Universitat Ramon Llull, 2010

COLLINS, G., *Antonio Gaudí*, New York, Georges Brazillier, 1960

COLLINS, G., i FARINAS M.F., “A Bibliography of Antoni Gaudi and the Catalan Movement 1870 – 1930”, *Papers. Virginia*, The American Association of Architectura Bibliographers. The University Press of Virginia, 1973

COLOMER, J.M.; AINAUD, J.M.; RIQUER, B., *Els anys del franquisme*, Barcelona, Dopesa, 1978

COLORAINA, “Gargots”, *L'Hereu*, 12 de desembre de 1913

COMBALIA, V., *La Poética de lo neutro: análisis y crítica del arte conceptual*, Barcelona, Anagrama, 1975

COMBALIA, V., *El descubrimiento de Miró. Miró y sus críticos 1918 – 1929*, Barcelona, Destino, 1990

CONTERAS, E., *Grup d'Elx*, Madrid, Publicaciones Españolas, 1971

Coral Sant Jordi XXXV aniversari, 1947 – 1982, Barcelona, Pro Música, 1982

Coral Sant Jordi 50é aniversari, 1947 – 1997, (text Agustí Espriu, Barcelona, Coral Sant Jordi, Diputació de Barcelona, 1998

CORREDOR MATHEOS, J., “Claret, preimer premio de dibujo Joan Miró...”, *La Prensa*, 5 de juny de 1962

CORREDOR MATHEOS, J., *L'escultura de Joan Rebull*, Barcelona, Àmbit, 1991

CORREDOR MATHEOS, J., “En la muerte de Enric Llimona”, *La Vanguardia*, 17 de juny de 1999

El Correo Catalán, 9 d'abril de 1893, 7 de juny de 1918

CORTÈS, J., “Les adquisicions de la Junta de Museus a l'Exposició del Nu”, *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, juny 1934

CORTÈS, J., “El extinguido Círculo Artístico de San Lucas”, *El Correo Catalán*, 19 d’octubre de 1946,

CORTÈS, J., “La «exposición de arte religioso actual» y la «exposición concurso de la Santa Cena»”, *Destino*, 28 junio de 1952

CORTÈS, J., “Argimon, Bosch i Llucià en el Círculo Artístico de Sant Lluç”, *La Vanguardia*, 25 de noviembre de 1960

CORTÈS, J., “Dos nuevos pintores informalistas: Maas y Asensio”, *La Vanguardia*, 27 d’abril de 1961

CORTÈS, J., “La colectiva de Sant Lluç”, *La Vanguardia*, 2 de noviembre de 1961

CORTÈS, J., “Los collages de Elena Paredes”, *La Vanguardia*, 15 de febrer de 1962

CORTÈS, J., “El primer “Ciclo de Arte Hoy” en Sant Lluç”, *La Vanguardia*, 5 d’abril de 1962

CORTÈS, J., “El primer *Salón Femenino de arte actual*”, *La Vanguardia*, 14 de juny de 1962

CORTÈS, J., “*II Salón Femenino de Arte Actual*”, *La Vanguardia*, 30 de març de 1963, p. 29

CORTÈS, J., “El grupo Cogul y el Pop Art”, *La Vanguardia*, 6 de desembre de 1964

J.C. (CORTÈS, J.), “La exposición colectiva de los socios de Sant Lluç”, *La Vanguardia*, 12 de noviembre de 1965

J.C. (CORTÈS, J.), “Fallecimiento del pintor Josep Obiols i Palau”, *La Vanguardia*, 27 de juny de 1967

CORTÈS, J., “El VII concurso Internacional de Dibujo Joan Miró”, *La Vanguardia*, 30 de juny de 1968

J.C. (CORTÈS, J.), “La exposición de Sant Lluç”, *La Vanguardia*, 14 de noviembre de 1968

CORTÈS, J., *Setanta anys de vida artística barcelonina*, Barcelona, Selecta, 1980

COUSSOU, J., “Gaudí et le baroque”, *Les Formes*, núm. 32, 1933

CROWLING, E.; MUNDY, J.(ed.), *On Classic Ground, Picasso, Léger, de Chirico and the «New Classicism 1910 – 1930»*, Londres, Tate, 1990

Cuadernos de arquitectura y urbanismo, “Josep Pratmarsó. 4 obres”, núm. 153, setembre 1982, p.33-41

Cuadernos del Ciclo de Arte Hoy, núm.1-8, 1964

¡Cu-Cut!, “A ca’n Parés”, 11 de desembre 1913

CUÉLLAR, A., *El pintor Ivo Pasqual. Biografía Íntima*, Olot, Dalmau Carles Pla, 1983

DALÍ, S., “De la beauté terrifiante et comestible de l’architecture modern style”, *Minotaure*, núm. 3-4, París, 1933

DALMASES, N. de; GIRALT-MIRACLE, D., “L’etapa postgremial” dins *Argenters i joiers de Catalunya*, Barcelona, Destino, 1985

DAUNIS, F., “Un teatro distinto a todos: Teatre Viu”, *Solidaridad nacional*, 9 de gener de 1959

DEL ARCO, “Mano a mano. Ramon Guardans”, *La Vanguardia*, 13 de juny de 1959

DEL ARCO, “Mano a mano. Ramon Guardans”, *La Vanguardia*, 11 de maig de 1960

Destino, 14 d’abril de 1951, p.10; 1 de enero de 1955, p. 17, 14 de gener de 1956, “La pintora Catalina Albert”, 24 de març de 1956, p.28, “Gaudí bajo los arcos del Tinell”, 2 de juny de 1956,

DEVESA, C., “Círcol Artístich de Sant Lluç. IV Exposició de Bellas Arts”, *La Creu de Montserrat*, 18 de juny de 1899

Diari de Girona, “La Pia Almoïna acull una mostra sobre els cent anys del Centre Artístic de Sant Lluç”, 16 d’abril de 1993

Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya, 26 d’agost de 1936

Diario de Barcelona, 9 d’abril de 1893, 13 d’abril de 1893, 12 d’abril 1894, 11 de desembre de 1894, 16 de gener de 1897, 27 de maig de 1898, 7 de novembre 1898, 8 de juny de 1952, 5 de desembre de 1953, 13 de febrer de 1954, 29 de desembre de 1955, 24 de gener del 1956, 5 de gener de 1958, 28 d’octubre de 1958, 27 de juny de 1961, 10 de febrer de 1962, 29 d’abril de 1962, 11 de setembre de 1973, 25 d’abril de 1993

DÍAZ SÁNCHEZ, J., *La “oficialización” de la vanguardia artística en la postguerra española*, Conca, Universidad de Castilla-La Mancha, 1998

Diccionari d’història eclesiàstica de Catalunya, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 2001

Diccionario “Ràfols” de artistas contemporáneos de Cataluña y Baleares, Barcelona, Edicions Catalanes, 1980

DOÑATE, M. (coord.), *Joan Llimona 1860 – 1926, Josep Llimona 1864 – 1932*, Barcelona, MNAC, 2004

D’ORS, C., *El noucentisme. Presupuestos ideológicos, estéticos y artísticos*, Madrid, Cuadernos Arte Catedra, 1999

D'ORS, E., *Mi salón de otoño*, suplement núm. 1 de la *Revista de Occidente*, Madrid, 1924

D'ORS, E., "Schumann", *La Vanguardia*, 17 setembre 1954

D'ORS, E., *Glosari*, selecció a cura de J. Murgades, Barcelona, Edicions 62, 1982

D'ORS, E., *Cinquenta años de pintura catalana*, Quaderns Crema, Barcelona, 2002

Durancamps, Barcelona, Caixa de Pensions, 1990

Elena Asins, Madrid, Ministerio de Cultura, 1980

ELLE, "El lunes, el "burgés" se convertirá en gentilhomme", *Destino*, 13 de juny de 1959

Emili Grau Sala (1911 – 1975): 34 dibuixos, aquarel·les i gouaches dels anys 1931 a 1933 exposats a Sala Parés, Barcelona, Sala Parés, 1977

Emilio Grau Sala, 1911 – 1975, Barcelona, Hogar del Libro, 1978

Enric Sagnier i Villavecchia. Arquitecte, Barcelona 1858 – 1931, Barcelona, Antonio Sagnier, 2007

Epistolari de Josep Torras i Bages, transcripció i anotació de Jaume Medina, Barcelona, PAM, 1994

ESCALA, G., "Francesc Sardà i Ladico (Barcelona 1877 – 1912)", *Locus Amoemus*, 8, 2005-2006

ESPRIU, A., "La dimensió mítica d'Oriol Martorell" al *Programa del Concert d'Homenatge a Oriol Martorell amb motiu del 10è aniversari de la seva mort*, 2006

L'Esquella de la Torratxa, 19 de maig de 1893

Estampa popular de Barcelona: fons d'art de L'Hospitalet, L'Hospitalet, Museu Enric Monjo, Museu d'Història de L'Hospitalet, 2003

Estampa Popular de Madrid: arte y política (1959 – 1976), Madrid, Museo Municipal de Arte Contemporáneo de Madrid, 2006

Estudis Universitaris Catalans, vol.I, 1907

Eusebio Sempere 1953 – 1980, Valencia, Generalitat Valenciana, 1985

Exposició d'Art 1918. Catàleg Il·lustrat, Barcelona, Ajuntament, 1918

Exposició d'Art 1920. Catàleg oficial, Barcelona, Junta Municipal d'Exposicions, Ed. Catalana, 1920

Exposició d'Art 1922. Catàleg oficial, Barcelona, Junta Municipal d'Exposicions, Seix Barral, 1922

Exposició d'Art. Catàleg il·lustrat, Barcelona, Tallers d'Arts Gràfiques Henrich i C.a, 1921

Exposición-homenaje a Juan Llaverias 1965 – 1938, Lloret de Mar, Orfebreria de Santa Cristina, Ayuntamiento, Amigos de Lloret, 1952

Exposición Internacional de Barcelona. 1929. El arte en España. Guía del Museo del Palacio Nacional, Barcelona, Imp. Eugenio Subirana, 1929

Exposición Sert, Barcelona, Gráfica Bachs, 1947

FÀBREGAS, X., “Homes i no”, *Serra d'Or*, juliol 1967

FÀBREGAS, X., *Teatre en viu (1969 – 1972)*, Barcelona, Publicacions de l'Institut del Teatre, Edicions 62, 1987

FÀBREGAS I BARRI, E., *Togores l'home, l'obra, l'època*, Barcelona, Adeos, 1970

FARGAS FALP, J.M., “Necrològiques – Enric Llimona Raymat”, *Butlletí de la Reial Acadèmia de Belles Arts Sant Jordi*, 1999

Feliu Elias “Apa”, Barcelona, Ajuntament, 1986

FERRAN PERMANYER, M., *La Escola Isabel de Villena i la seva gent (1939 – 1989)*, Barcelona, PAM, 1997

FERRÉ PAVIA, C., *Intel·lectualitat i cultura resistents: Serra d'Or, 1959 – 1977*, Cabrera de Mar, Galerada, 2000

FERRER, D.; GÓMEZ SERRANO, J., *Els arquitectes de Gaudí*, Barcelona, COAC, 2002

FARRERAS, M., “El burgés gentilhome”, *Destino*, 20 de juny de 1959

FIGUERUELO, “De Barcelona a Lapònia andando”, *El Noticiero universal*, 6 de març de 1962

FIGUERUELO, “Trece modernistas”, *El Noticiero Universal*, 22 de març 1962

FIGUERUELO, “Arte y psiquiatria”, *El Noticiero Universal*, 31 de març de 1962

FIGUERUELO, “El arte, la crítica y la gente”, *El Noticiero Universal*, 28 d'abril de 1962

FITA, D.; GODAY, S.; PLA, A; *Fita. 50 anys d'art integrat*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 1994

FOIX, J.V., “La resta, notes i simulacres”, *La Publicitat*, 20 de maig de 1934

FOLCH I TORRES, J., “L’exposició d’art de 1920”, *La Veu de Catalunya*, 23 d’abril de 1920

FOLCH I TORRES, J., “L’art de Josep Llimona”, *Gasetta de les Arts*, n.1, 15 de maig 1924

FOLCH I TORRES, J., “Les escultures de Josep Llimona en Buenos Aires”, *Gasetta de les Arts*, n.30, 1 d’agost 1925

FOLCH I TORRES, J., “La I Exposició General d’Art Litúrgic”, *Gasetta de les arts*, 1 de gener de 1926

FOLCH I TORRES, J., “Manuel Ainaud”, *Butlletí de la Junta de Museus de Barcelona*, febrer 1933

FOLCH I TORRES, J., “Exposició Eusebi Arnau”, *El Matí*, 7 de novembre del 1933

FOLCH I TORRES, J., “La imàgen de Maria en la Rambla”, *Destino*, 8 de enero de 1955

FOLCH I TORRES, J., “El libro póstumo de Puig y Cadafalch sobre *Lo Prerrománico*”, *Destino*, 7 de abril de 1962

FONTANA, J.; DURAN, LL., a cura de, *Per conèixer Ferran Soldevila*, Barcelona, PAM, 1994

FONTBONA, F., “Esteve Monegal, artista noucentista (1888 – 1970)”, *D’Art*, abril 1972

FONTBONA, F., *La crisi del modernisme artístic*, Barcelona, Curial, 1975

FONTBONA, F., “Sebastià Junyent, artista y teòric”, *Estudios Pro-Arte*, núm. 3, 1975

FONTBONA, F., *El paisatgisme a Catalunya*, Barcelona, Destino, 1979

FONTBONA, F.; MIRALLES, F., «Del modernisme al noucentisme, 1888 – 1917», *Historia de l’art català*, vol. VII, Barcelona, Edicions 62, 1985

FONTBONA, F., “A propòsit de dos centenaris: notes sobre Joan Miró i el Cercle Artístic de Sant Lluc”, *Revista de Catalunya*, núm.75, juny 1993

FONTBONA, F., “Joaquim Renart artista” dins *Orfeó català: quatre presidents 1939 – 1998*, Barcelona, Pòrtic, 1998

FONTBONA, F., “Notícia d’una adquisició: el manuscrit de les memòries de Dionís Baixeras”, *Butlletí de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi*, 2001

- FONTBONA, F., *El Modernisme*, Edicions L'Isard, Barcelona, 2002-2005
- FORNÉ, S., “Puntualizaciones sobre el Cercle Artístic de Sant Lluc”, *La Vanguardia*, 24 de juliol de 1977
- FREIXA, M., *El modernismo en España*, Madrid, Cuadernos Arte Cátedra, 1986
- FRICK, A., “Can Parés. L'Exposició de Sant Lluc”, *La Veu de Catalunya. Pàgina Artística*, 27 de desembre de 1913
- G.C., “Bodas de diamante del Cercle Artístic de Sant Lluc”, *Diario de Barcelona*, 12 de novembre de 1967
- GABANCHO, P., *La postguerra cultural a Barcelona (1939 – 1959). Converses*, Barcelona, Meteora, 2005
- GALÍ, A., “Institucions privades. 1893. Cercle Artístic de Sant Lluc” dins *Història de les institucions i del moviment cultural a Catalunya 1900 – 1936 – Ensenyament Tècnic-Artístic, Moviment Artístic*, llibre V, Barcelona, Fundació Alexandre Galí, 1982
- GALWEY, E., *El que he vist a Can Parés en els darrers quaranta anys: memòries d'Enric Galwey*, Barcelona, Sala Parés, 1934
- GARCÍA, E.; GARCÍA, I., *Mariano Andreu y los clasicismos modernos*, Madrid, José de la Mano, Galería de Arte, 2007
- GARCÍA, J. M., *Els Evolucionistes*, Barcelona, Parsifal, 2004
- GARCÍA JORDAN, P., *Els catòlics catalans i la segona República (1931 – 1936)*, Barcelona, PAM, 1986
- GARCÍA NICOLA, R., “El Cercle de Sant Lluc y los censores de cuenta”, *La Vanguardia*, 12 d'agost de 1977
- GARCÍA SASTRE, A., *Els museus d'art de Barcelona: antecedents, genesi i desenvolupament fins l'any 1915*, Barcelona, PAM, 1997
- GARCÍA-SOLER, J., *Crònica apassionada de la nova cançó: vint anys després*, Barcelona, Flor del vent edicions, 1996
- Gaudí*, Barcelona, Cuadernos de Arquitectura, 1960
- GARRUT, J.M., *Dos siglos de pintura catalana*, Ibérico Europea de Ediciones, Madrid, 1974
- GARRUT, J.M., *L'Exposició Universal de Barcelona de 1888*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1976
- GASCH, S., *Col·lecció Isern Dalmau*, Sabadell, Obradors de Joan Sallent, 1948

GASCH, S., “Hurgando en el recuerdo – El Circulo Artístico de “Sant Lluc” en los años 20”, *Diario de Barcelona*, 4 d’agost de 1962

GASCH, S., *Joan Miró*, Barcelona, EA, 1963

Gaseta de les arts, “Conferències d’art”, 1 de maig de 1925

GASOL, J.M., *Las Bases de Manresa. 1a Assemblea de la Unió Catalanista (Manresa, 25-27 de març 1892)*, Barcelona, Rafael Dalmau Editor, 1987

Gaspar Homar: moblista i dissenyador del modernisme, Barcelona, MNAC – la Caixa, 1988

GAY, J.V., “Crónica de La Selva. Falleció el pintor vidrerense Joaquín Lluciá Olivet”, *Revista de Gerona*, núm.64, 3er trimestre 1973

GAYA NUÑO, J.A., *La pintura española del siglo XX*, Madrid, Ibérico Europea de Ediciones, 1972

Gazeta Municipal de Barcelona conteniendo la crónica del XXXV Congreso Eucarístico Intenacional celebrado en Barcelona durante los días del 27 de mayo al 1 de junio de 1952, (Número extraordinario), Barcelona, 1952

GELI, C.; HUERTAS, J.M., *Las tres vidas de “Destino”*, Barcelona, Anagrama, 1991

Gent Nova, “Un mort illustre. El Doctor Torras i Bages”, 12 de febrer de 1916

GICH, J., “Homenaje a Joan Llimona”, *La Vanguardia*, 12 novembre de 1969

GICH, J., “Arte y artistas”, *La Vanguardia*, 7 de juny de 1970

GIRALDOS, F., “Al Saló Parés”, *Catalunya Artística*, 4 de desembre de 1902

GIRALT-MIRACLE, D., “Joan Cruspinera”, *Destino*, 27 maig 1967

GIRALT-MIRACLE, D., “La Mitografia órfica de Pla Narbona”, *Destino*, 13 juliol 1968, p. 37

GIRALT MIRACLE, D., “Homenaje a Alexandre de Riquer, el dibujante más completo de nuestro modernismo”, *La Vanguardia*, 1 d’octubre de 1972

GIRALT-MIRACLE, D., “XI Premio Internacional de Dibujo Joan Miró”, *Destino*, 30 juny 1973

GIRALT-MIRACLE, D., “Colon, un "package" de Christo en Barcelona”, *Batik*, núm. 27, octubre 1976

GIRALT-MIRACLE, D., “Joan Cruspinera. Una síntesis del movimiento”, *Batik*, núm.37, novembre-desembre 1977

GIRALT-MIRACLE, D., “Elena Paredes, entre la extrañación y el enigma”, *Batik*, núm. 45, novembre 1978

GIRALT-MIRACLE, D., (dir.), *Amor por la letra. Ricard Giralt Miracle dissenyador gràfic*, Madrid, Real Academia de Bellas Artes de San Fernando, 1993

GIRALT-MIRACLE, D.; STACHELHAUS, H., *Bechtold: pintura gràfica, integració*, Barcelona, Edicions Destino, 1993

GIRALT-MIRACLE, D., *La generació dels “grafistes”. Discurs d’ingrés de l’acadèmic electe Excm. Sr. Daniel Giralt-Miracle, llegit a la sala d’actes de l’Acadèmia el dia 17 d’octubre de 2007. Discurs de contesta de l’acadèmic numerari Illm. Sr. Josep Bracons Clapés. Barcelona, 2007, Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi, 2007*

GONZÁLEZ, P., coord., *Tot recordant Miquel Porter i Moix, un home polifacètic: exposició-homenatge*, Barcelona, Grup de Recerca Laia, Laboratori d’Investigació Audiovisual de la Universitat de Barcelona, 2007

Gran Enciclopèdia catalana, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1994

GRANADAS, M.C., *L’Exposició Internacional de Barcelona de 1929*, Barcelona, Els llibres de la Frontera, 1988

Grupo Pórtico: Fermín Aguayo, Eloy Laguardia, Santiago Lagunas, Zaragoza, Departamento de Cultura y Educación del Gobierno de Aragón, Electa, 1993

GUARDANS, R., *El Doctorand i la societat civil. Lliçó magistral llegida a la Universitat Internacional de Catalunya el dia 6 d’octubre durant la investidura pública com a Doctor Honoris Causa del Excm. i Il·lm. Sr. Ramon Guardans i Vallès*, Barcelona, Universitat Internacional de Catalunya, 2005

GUDIOL, J., “La col·lecció Plandiura”, *Gasetta de les arts*, 1 d’octubre de 1928

GÜELL, J.A., *Journal d’un expatrié catalan: 1936 – 1945*, Monaco, Éditions du Rocher, 1946

Guia del Primer Congrès d’Art Cristià a Catalunya, Barcelona, octubre 1913

GUILBAUT, S., *De cómo Nueva York robó la idea de arte moderno*, Mondadori, 1990

GUTIÉRREZ, F., “El IX Saló Femenino de Arte Actual”, *La Vanguardia*, 18 octubre de 1970

- HAUSER, A., *Sociología del arte*, Barcelona, Labor, 1983
- HERAS, A.; MONTER, J., (comissaris), *Alfons Roig i els seus amics*, València, Diputació de València, Universitat Internacional Menéndez Pelayo, Institut Valencià d'Estudis i Investigació, 1988
- HERRERAS, E., *Los diez mandamientos de la ley de Els Joglars: reflexión litúrgico-estético-política sobre cuarenta años de gran teatro y prodigiosos escándalos*, Alzira, Algar Editorial, 2005
- Història de Catalunya*, vol.VI, Barcelona, Salvat Editores, 1978
- HITCHCOCK, H.R. *Gaudí*, New York, Museum of Modern Art, 1957
- Homenaje al artista pintor Dario Vilás con motivo del decimo quinto aniversario de su fallecimiento*, Cardadeu, Ajuntament de Cardadeu, 1965
- Homenaje a S.S. León XIII, Barcelona, 6 de octubre de 1902*, Barcelona, Imprenta Subirana Hermanos, 1902
- Homenatge a Joaquim Cabot. Publicació feta amb motiu de festejar els XXV anys d'exercir la Presidència de l'Orfeó Català*, Barcelona, 1930
- HUESO, C., *Aparadors d'art: una aproximació a la història del galerisme a Catalunya*, Barcelona, Gremi de Galeries d'Art de Catalunya, 2006
- Idees i actituds: entorn de l'art conceptual a Catalunya, 1964 – 1980*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1992
- Ignasi Mallol i Casanovas (1892 – 1940)*, Tarragona, Diputació de Tarragona, Museu d'Art Modern de Tarragona, 1991
- The Illustrated London News*, Londres, 17 de desembre de 1927
- La Ilustración Artística*, 17 de juliol de 1899
- La Ilustración: periódico semanal de literatura, artes, ciencias y viajes*, 3 de febrer i 8 i 16 de juny de 1899
- INFIESTA, J.M., *Modernismo en Cataluña*, Barcelona, Ed. Nuevo Arte Thor, 1976
- INFIESTA, J.M. (coord.), *Josep Llimona y Joan Llimona: vida y obra*, Barcelona, Nuevo Arte Thor, DL 1977
- Informalisme a Catalunya 1957 – 1967*, Tarragona, Caixa Tarragona, 2006
- Inquietud artística*, Vic, núm. 28, setembre 1963
- J.F., “El Cercle Artístic de Sant Lluç: 75 anys”, *Serra d'Or*, octubre de 1968
- J. Martí-Sabe, fill, predilecte de Santa Coloma de Farners*, Santa Coloma de Farners, Galeria d'Art Farners, 1995

J. Puig i Cadafalch. L'arquitectura entre la casa i la ciutat, Barcelona, Fundació Caixa de Pensions, Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya i Balears, 1989

JACKSON, G., *Els Vila. Una nissaga d'artistes del seu temps*, Barcelona, Meteora, 2004

Jano, "Josep Pratmarsó Parera, informe y resumen de su obra", núm.10, octubre 1973

JARDÍ, E., *Esquema d'una sociologia de l'art*, Barcelona, Panorama de les Arts Actuals, 1962

JARDÍ, E., *L'art català contemporani*, Barcelona, Proa, 1972

JARDÍ, E., *Quelcom sobre Ll. Bonnin i el seu art*, Barcelona, Reial Cercle Artístic, 1973

JARDÍ, E., *Josep Puig i Cadafalch, arquitecte, polític i historiador de l'art*, Barcelona, Editorial Ariel, 1975

JARDÍ, E., *Història del Cercle Artístic de Sant Lluc*, Barcelona, Destino, 1976

JARDÍ, E., *1000 famílies catalanes*, Barcelona, Dopesa, 1977

JARDÍ, E., "Salvadores y reformistas", *La Vanguardia*, 8 de novembre 1977

JARDÍ, E., *El noucentisme*, Barcelona, Proa, 1980

JARDÍ, E., "Evocació d'Antoni Vila Arrufat", *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, Barcelona, 1997

Jaume Rocamora: una trajectòria artística, 1962 – 1987, S.l., s.n., 1987

Joan Josep Tharrats: setanta-cinc anys, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 1993

Joan Pedragosa: obra gràfica, textos de Daniel Giralt-Miracle i Francesc Fontbona, Barcelona, Biblioteca de Catalunya, 2010

Joan Rebull escultor 1899 – 1981, Barcelona, la Caixa, 1999

Joaquim Gomis, (extos de Juan Naranjo, Barcelona, Fundació Joan Miró, 2002

Joaquim Llucià. L'ombra del temps (textos de Glòria Bosch, Sebastià Goday, Susanna Portell Girona), Museu d'Art de Girona, 1998

JORDÀ, J.M., "Dionís Baixeras", *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, agost 1934, p.241-246

Josep Baqués: lirisme màgic, (text original i recopilació d'escrits d'Albert Baqués; presentació de D. Giralt-Miracle), s.l., s.n., Gràfiques Alzamora, 2004

Josep de Togores: obra de 1921 a 1931, Barcelona, Galeria Joan Gaspar, 1994

Josep M. Garrut i Romà fill adoptiu del poble de Folgueroles 2006, s.l., Ajuntament de Folgueroles, Amics de Verdaguer de Folgueroles, Casa Museu Verdaguer, 2006

Josep Obiols: obra cívica, 1894 – 1994, (textos: Frederic Pau Verrié, Narcís Comadira, Pilar Vélez), Barcelona, Departament de Cultura, 1994

JOSEPH MAYOL, M., *El salvament del patrimoni artístic català durant la guerra civil*, Barcelona, Pòrtic, 1971

JOU MIRABENT, D., *L'escultor Pere Jou*, Sitges, Grup d'Estudis Sitgetans, 1991

JULIÁN, I., *El arte cinético en España*, Madrid, Cuadernos Arte Cátedra, 1986

JULIÁN, I., *Les avantguardes pictòriques a Catalunya al segle XX*, Barcelona, Els Llibres de Frontera, 1986

JUNOY, J.M., “L'Escola de Vilanova”, *Troços*, 2, octubre 1917

JUNOY, J.M., “Exposición de primavera”, *El Sol*, 31 de maig de 1918

JUNOY, J.M., *Obra poètica*, Barcelona, Edicions dels Quaderns Crema, 1984

JUNYENT, S., “Auca de Els Quatre Gats, lletra i ninots per S. Junyent”, *Lo Teatro Regional*, 1889

LACUESTA, R., *Cèsar Martinell i Brunet: entre el Modernisme i el Noucentisme*, Barcelona, Fundació La Caixa, 1999

LACUESTA, R.; CUSPINERA, LL., *Rafael Masó i Valentí, arquitecte (1880 – 1935)*, Barcelona, Fundació La Caixa, 2006

LAHUERTA, J.J., coord., *Univers Gaudí*, Barcelona, CCCB, Diputació de Barcelona, MNCARS, 2002

LAPLANA, J.C., *Las colecciones de pinturas de la abadía de Montserrat*, Barcelona, PAM, 1999

LAVIÑA, J.; DE LA VILLA, P., “Josep Pratsmarsó: un arquitecte, un senyor”, *Quaderns d'arquitectura i urbanisme*, núm. 165, 2 trimestre 1985

LE CORBUSIER; GOMIS, J.; PRATS, J., *Gaudí*, Barcelona, Editorial RM, 1958

LUBAR, R.S., *Joan Miró before "The farm", 1915 – 22. Catalan Nationalism and the Avant-garde*, New York, New York University, 1988

Lliga del Bon Mot 1908 – 1918. Report, Barcelona, A. Artís Impressor, [1918?]

LLIMONA, E., "Joan Llimona Bruguera", *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, 1996

LLIMONA, E., *Joan Llimona Bruguera*, Barcelona, Cercle Artístic de Sant Lluç, 1995

LLIMONA, J., *El Do de Déu*, Barcelona, Políglota, 1930

LLIMONA, J., *L'Església i l'Estat*, Barcelona, Dalmau, 1963

LLIMONA, M., *No m'oblidis. Diari d'una col·legiala*, Barcelona, Destino, 1995

LLIMONA, N., *Del crit al silenci*, Barcelona, Edicions Polígrafa, S.A., 1998

LLONGUERAS, J., "La Gimnàstica Rítmica", *Catalunya*, 2 d'agost de 1913

LLONGUERAS, J., *Evocaciones y recuerdos de mi primera vida musical en Barcelona*, Barcelona, Libreria Dalmau, 1944

LLOPIS, A., "Las nobles empresas. Amigos de Gaudí", *Destino*, 15 d'agost de 1959

LLORENS ARTIGAS, J., "El darrer Saló. Barcelona MCMXIX", *Instant: revue franco-catalane d'art et littérature*, 15 agost de 1919

LLORENS, T., "Un any d'Estampa Popular de València", *Serra d'Or*, novembre 1965

LLORENTE, A., *Arte e ideología en el franquismo (1936 – 1951)*, Madrid, Visor, 1995

M.F., "Croquis. J.F.Ràfols", *Destino*, 21 de junio de 1951

MACKAY, D., *L'arquitectura moderna a Barcelona (1854 – 1939)*, Barcelona, Edicions 62, 1989

MALAGRIDA, C., "Los Llimona", *Diari de Barcelona*, 14 de juny de 1970

MANENT, A., "Epistolari entre Josep Carner" dins *Miscel·lània Joan Veny*, Barcelona, PAM, 2003

MANENT, A., *Fèlix Millet i Maristany: líder cristià, financer, mecenes catalanista*, Barcelona, Proa, 2003

MANZANO, R. *Emília Xargay, una renaixentista del segle XX*, s.l., s.n., 1993

MARAGALL, J., *Elogi de la poesia*, Barcelona, Bartolomeu Baxarías Editor, 1909

MARAGALL, J., *Història de la Sala Parés*, Barcelona, Editorial Selecta, 1975

MARCHÁN, S., *Del arte objetual al arte de concepto: 1960 – 1974*, Madrid, Akal, 1994

MARFANY, J. LL., “Amb Frederic Roda”, *Serra d’Or*, abril 1963

MARFANY, J.LL., “Reflexions sobre Modernisme i Noucentisme”, *Els Marges*, núm. 1, 1974

MARFANY, J.LL., *Aspectes del Modernisme*, Barcelona, Curial, 1975

MARFANY, J.LL., “Modernisme i Noucentisme amb algunes consideracions sobre el concepte de moviment cultural”, *Els Marges*, núm. 26, 1982

Maria Assumpció Raventós. Obres 1950 – 1987. Gravats, Pintura, Paper, Tapís, Barcelona, Ajuntament de Sant Sadurní d’Anoia, Generalitat de Catalunya, 1987

MARÍN, M.I., *Cercle Artístic de Barcelona 1881 – 2006: primera aproximació a 125 anys d’història*, Barcelona, Reial Cercle Artístic de Barcelona, 2006

MARSÀ, À., “Gaceta de las artes. Andar y ver”, *El Correo Catalan*, 4 de març de 1962

MARTÍ ESAYOL, M.A., *El plaer de la xocolata. La història i la cultura de la xocolata a Catalunya*, Valls, Cossetània, 2004

MARTÍN, J.A., *El teatre de titelles a Catalunya. Aproximació i diccionari històric*, Barcelona, PAM, 1998

MARTINELL, C., *Gaudí. La Sagrada Família comentada per ell mateix*, Barcelona, Aymà, 1951

MARTINELL, C., *La Sagrada Família*, Barcelona, Aymà, 1952

MARTINELL, C., *Gaudinismo*, Barcelona, Amigos de Gaudí, 1954

MARTINELL, C., “La Sagrada Família y su continuación – conveniencia de un centro de estudios gaudinistas”, Barcelona, Amics de Gaudí, 1957, Separata del núm.8 de *Ensayo. Boletín de la Escuela de arte y oficios artísticos de Barcelona*

MARTINELL, C., *Gaudí. Su vida, su teoría, su obra*, Barcelona, Publicaciones del Colegio Oficial de Arquitectos de Cataluña y Baleares, La Gaya Ciencia, 1967

MARTÍNEZ TOMÀS, A., “Liceo. Representación de «L’Auca del Senyor Esteve», en homenaje a Rusiñol”, *La Vanguardia*, 5 de juny de 1956

MAS I SOLENCH, J.M., *Frederic Clascar i Sanou. Entre l’ortodòxia i la política*, Barcelona, PAM, 2005

MASSOT MUNTANER, J., *Aproximació a la història religiosa de la Catalunya contemporània*, Barcelona, PAM, 1973

MASSOT MUNTANER, J., *L’Església Catalana al segle XX*, Barcelona, Curial, 1975

MASSOT MUNTANER, J., *L’Església Catalana entre la guerra i la postguerra*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1978

MASSOT MUNTANER, J., *Església i societat a la Catalunya contemporània*, Barcelona, PAM, 2003

El Matí, 23 de febrer de 1934, p.8, 1 de març de 1934, p.8

MC CULLY, M., *Els Quatre Gats – Art in Barcelona around 1900*, The Art Museum Princeton University, Princeton University Press, 1978

MENDOZA, C.; DOÑATE, M., (direcció científica, selecció i catalogació), *Santiago Rusiñol 1861 – 1931*, Barcelona, MNAC – Madrid, Fundación Cultural Mapfre Vida, 1997

MENDOZA, C.; DOÑATE, M., (comissàries), *Ramón Casas: el pintor del Modernismo*, Madrid, Fundació Mapfre Vida – Barcelona, MNAC, 2001

MERCADER, L.; PERAN; M.; BRAVO, N., *Eugenio d’Ors del arte a la letra*, Madrid, MNCARS, 1997

Mester de Joglaria. Els Joglars. 25 anys, (pròleg d’Albert Boadella, "el discurs" de Lluís Racionero, "l’obra" d’Antoni Bartomeus), Barcelona, Generalitat de Catalunya, Edicions 62, 1987

Mil concerts. Coral Sant Jordi 30 de novembre de 1947 – 6 de març de 1979, Barcelona, s.n., 1979

MINGUET BATLLORI, J.M. (ed.), *Serra. El arte de la cerámica*, Cornellà, Ed. Segretaria General Técnica del Ministerio de Cultura, 2005

MIQUEL I BADIA, F., “Círculo Artístico de San Lucas”, *Diario de Barcelona*, 6 de desembre de 1893

MIQUEL I BADIA, F., “Círculo Artístico de San Lucas”, *Diario de Barcelona*, 6 de desembre de 1894

MIQUEL I BADIA, F., “Navidad por el Círculo Artístico de San Lucas”, *Diario de Barcelona*, 11 de desembre de 1894

MIQUEL I BADIA, F., “Exposición en el Círculo Artístico de San Lucas”, *Diario de Barcelona*, 22 de maig de 1899

MIRALLES, F., “Cicle d’art d’avui”, *Estudio Pro Arte*, separata del n. 12, Barcelona, octubre-desembre 1977

MIRALLES, F., *Elena Paredes*, Barcelona, Editora Artigrafica, 1978

MIRALLES, F., “Adéu, Premi Miró”, *La Vanguardia*, 5 de maig de 1987

MIRALLES, F., *Llorens Artigas. Catàleg d’obra*, Barcelona, Fundació Llorens Artigas, Polígrafa, 1992

MIRALLES, F. (comissari), *Albert Coma Estadella*, Lleida, Ajuntament de Lleida, 1993

MIRALLES, F., “L’època de les avantguardes 1917 – 1970” dins *Historia de l’art català*, vol. VII, Barcelona, Edicions 62, 1996

MIRALLES, F., *El mundo de Amèlia Riera*, Sabadell, Editorial AUSA, 1997

MIRALLES, F., *Sala Parés 130 anys, 1877 – 2007*, Barcelona, Sala Parés (Establiments Maragall, S.A.), 2007

MIRÓ, J., “Memòria de Francesc d’A. Galí”, *Serra d’Or*, novembre 1965

MIRÓ, J., *Cartes a J.F. Ràfols (1917/1958)*, a cura de Andreu Soberana i Francesc Fontbona, Barcelona, Editorial Mediterrània, Biblioteca de Catalunya, 1993

Miró, Dalmau, Gasch: l’aventura per l’art modern 1918 – 37, Barcelona, Centre d’Art Santa Mònica, 1993

Miscel·lània en homenatge a Joan Ainaud de Lasarte, Barcelona, MNAC, PAM, 1998-1999, 2 vol.

Modernisme i modernistes, Barcelona, Lunwerg editores, 2001

El Modernismo catalán, un entusiasmo, Madrid, Fundació Santander Central Hispano, 2000

MODELELL, J., *Converses amb mossèn Pere Ribot*, Barcelona, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1997

MOLAS, J., “Els *Quaderns de Teatre* de l’Agrupació Dramàtica de Barcelona”, *Serra d’Or*, núm. 1, gener 1961

MOLINS I NUBIOLA, M., *Feliu Elias: la crítica d’art. Una contribució a la crítica d’art a Catalunya*, tesi doctoral llegida a la UAB a l’any 1987

- MONEDERO, M., *José Llimona escultor* Madrid, Editorial Nacional, 1966
- MONTOLIU, M. DE, “La catalanitat de Josep Llimona, *La Veu de Catalunya*, 10 de març de 1934
- Montserrat*, març de 1901
- MORAGAS I RODES, V., *Narcís Oller i de Moragas: la seva vida vista per un contemporani*, Valls, Institut d’Estudis Vallencs, 1995
- MORENO GALVÁN, J.M., *La última vanguardia*, Madrid, Magius, 1972
- MUNTANYOLA, R., *Vidal i Barraquer cardenal de la pau*, Barcelona, PAM, 1976
- MURGADES, J., “El Noucentisme” a Riquer, A.; DE COMAS, A.; MOLAS, J., *Historia de la literatura catalana*, vol. 9, Barcelona, Ariel, 1986
- NADAL, J.M., *Memòries d’un estudiant barceloní. Cromos de la vida vuitcentista*, Barcelona, Dalmau i Jover, 1952
- El Noticiero Universal*, “El Premio Juan Miró”, 31 de maig de 1962; “Premio «Joan Miró»”, 7 de juny de 1972; “Alexandre de Riquer”, 7 de juny de 1972
- La Nova cançó: la veu d’un poble*, coord. Albert Cubeles, Isabel Ruiz; ed. Xevi Planas; textos de Pilar Aymerich et al., Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació, 2010
- L’obra pictòrica de Joaquim Torres García exposada al Cercle Artístic de Sant Lluc*, Barcelona, Imp. Altés, 1933
- El observador*, “Cien años de Cercle de Sant Lluc, los artistas del seny”, 26 d’abril de 1993, p.47
- OLIVER, C., *Daniel Agrimon*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1997
- OLLER, N., *La febre d’or*, Barcelona, Gili, 1928
- OPISSO, A., “Juan Llimona”, *La Vanguardia*, 3 agost de 1899
- OPISSO, A., “Exposición del Círculo de San Lucas”, *La Vanguardia*, 18 d’abril de 1900
- OPISSO, A., “Exposición de pintura antigua en el Círculo Artístico de San Lucas”, *La Vanguardia*, 16 de febrer de 1901
- OPISSO, A., “Exposición de carteles en el Círcol de Sant Lluch”, *La Vanguardia*, 13 de novembre de 1901
- OPISSO, A., “Círcol Artístic de S. Lluch”, *La Vanguardia*, 19 de novembre de 1902

- OPISSO, A., “Amigos de Gaudí”, *Destino*, 15 d’agost de 1959
- OPISSO, A., *Arte y artistas catalanes*, Barcelona, Alba, reimprès per Banca Mas Sarda-Ekbank, 1977
- ONDOÑO, P.; DE LA VILLA, P. *Pratmarsó arquitecte*, Barcelona, COAC, 1998
- Oriol Bohigas: passió per la ciutat*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, Institut de Cultura de Barcelona, Electa, 1999
- L’Oriol Martorell i la Coral Sant Jordi*, Barcelona, Coral Sant Jordi, 1991
- P.C., “Exposición Concurso de la Santa Cena”, *Destino*, 22 de desembre de 1951
- P.C., “En el F.A.D. el homenaje a Ramon Sunyer”, *Destino*, Barcelona, 19 de marzo de 1955
- P.C., “Exposición de arte mariano actual”, *Destino*, Barcelona, 11 de junio de 1955
- PALAU, J., “L’express blau” a *Mirador*, 28 de maig 1931
- PÀMIES, T., *Cap de setmana a la ciutat*, Badalona, Ara Llibres, 2005
- PANE, R., *Antoni Gaudí*, Milano, Edizioni della Comunità, 1964
- PARCERISA, P., *Conceptualismo(s) Poético/ Político/ Periféricos. En torno al Arte Conceptual en España, 1964 – 1980*, Madrid, Akal, 2007
- PARCERISA, P.; PUIG ROVIRA, X.F., *Rafael Sala (1891 – 1927). L’aventura per l’art modern*, Biblioteca Museu Víctor Balaguer, Diputació de Barcelona, Museu d’Art de Sabadell, Museu Comarcal de Manresa, 2006
- Paris-Barcelona 1888 – 1937*, Barcelona, Museu Picasso, Ajuntament de Barcelona, Réunion des Musées Nationaux, 2002
- PÀRRAGA, M., *Manuel Ainaud (1885 – 1932)*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1989
- PASCUAL RODRÍGUEZ, V., *Sert, el darrer pintor muralista*, Barcelona, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1997
- PAUSAS, J., “Record de Màrius Fàbregas”, *Avui*, 10 de febrer de 1997
- PELLICENA, J., “La mort de Josep Llimona”, *La Veu de Catalunya*, 1 de març de 1934
- Pellsjö skulpturer*, Stockholm, Galerie Pierre, 1967
- PEÑA, A. coord., *Cercle Artístic de Sant Lluç, 1893 – 2003*, Barcelona, Cercle Artístic de Sant Lluç, 2003

- Perejaume: dejar de hacer una exposición*, Barcelona, MACBA, 1999
- PERAN, M.; SUÀREZ, A.; VIDAL, M., *Noucentisme i Ciutat*, Barcelona, CCCB, 1994
- PERAN, M.; SUÀREZ, A.; VIDAL, M. (ed.), *El Noucentisme: un projecte de modernitat*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Enciclopèdia Catalana, CCCB, 1994
- Pere Benavent de Barberà: arquitecte, poeta i humanista. Obres selectes*, Barcelona, Altés, 1973
- PÉREZ-LIZANO, M., *Espacio neutro. Forma móvil. Oteló Chueca 1915 – 1983*, s.l., Gobierno de Aragón, 2006
- PERIS, J. (textos, recopilació, coordinació), *Porcar 1889 – 1974*, Castellón, Caja de Ahorros de Castellón, 1991
- PERMANYER, LL., “Llorens Artigas o el arte de dominar el fuego”, *La Vanguardia*, 1 de juliol de 1972
- PERMANYER, LL., “El álbum. Plandiura se vendió el alma”, *La Vanguardia*, 19 d’agost de 2001
- PERMANYER, LL.; CASALS, LL., *Josep Puig i Cadafalch*. Barcelona, Edicions Polígrafa, 2001
- PERUCHO, J., “El Ciclo de Arte Hoy”, *Destino*, 3 de octubre de 1964
- PEVSNER, N., *Pioneers of the Modern Movement from William Morris to Walter Gropius*, London, Faber&Faber, 1936
- PI DE CABANYES, O., “D’Ors, dibujante”, *La Vanguardia*, 17 de febrer de 2003
- Pintura catalana XIX – XX*, Barcelona, Sala Parés, 1976
- PINZELL (UTRILLO, M.), “Cartells i Cartellistes”, *Pel & Ploma*, desembre 1901
- PIZZA, A.; ROVIRA, J.M. (edició a cura de), *La tradició renovada*, Barcelona, COAC, 1999
- PLA, J., *Santiago Rusiñol y su época*, Barcelona, Destino, 1989
- PLA, J., *Francesc Domingo*, Sabadell, Editorial AUSA, 1992
- PLADEVALL, A., *Història de l’Església a Catalunya*, Barcelona, Claret, 2007
- PLANAS, M.R., *Enric-Cristòfol Ricart, gravador del Noucentisme*, Barcelona, Biblioteca de Catalunya, 1988

- POCH, P., “Jo també estimava en Porter i Moix”, *Serra d'Or*, febrer 2005
- PONS, S., *Sadurní Pons: dibuix*, Martorell, Empremta Flotats, 1971
- Porcar 1889 – 1974*, Castellón, Caja de Ahorros de Castellón, 1991
- PORTA VILALTA, L., “Lérida: las actividades del grupo de pintores abstractos Cogul”, *La Vanguardia*, 4 d'abril de 1965
- PORTER, M. “Koniec, Miquel! (curtmetratge en cinc escenes)”, *Serra d'Or*, febrer 2005
- PORTER I MOIX, M., *Les cançons dels 16 jutges*, Barcelona, Editorial Nova Terra, 1964
- PORTER I MOIX, M., “Josep Porter i Rovira (1901 – 1999). Notes per a una biografia”, dins *Antoni Palau i Dulcet i Josep Porter i Rovira: dos montblanquins apassionats pels llibres*, Montblanc, Centre d'Estudis de la Conca de Barberà, 2007
- PRAT DE LA RIBA, E., “En lo Círculo artístico de San Lucas”, *La Renaixença*, 3 de març de 1894
- PRATMARSÓ, J., “El Cercle Artístic de Sant Lluç, puntualitza”, *La Vanguardia*, 10 de juliol de 1977
- Procés Rey Polo 96*, Hospitalet, Ajuntament de l'Hospitalet, 1996
- La Publicitat*, “Els amics de l'art litúrgic”, 27 d'octubre de 1922
- PUIG, A., *Els pros i els contres de la pintura abstracta*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1963
- PUIG, A.; GIRALT-MIRACLE, D., *Joan Miró a Sant Lluç – Les “energies” de Joan Miró, conferències donades al Cercle els dies 9 de juny de 1993 i 12 de maig 1994*, Barcelona, Cercle Artístic de Sant Lluç, 1996
- PUIG, A., *L'informalisme a Catalunya i la seva evolució*, Terrassa, Sala Muncunill, 2003
- PUIG I BOADA, I., *El Temple de la Sagrada Família*, Barcelona, Editorial Barcino, 1929
- PUIG I CAFADALCH, J.; FALGUERA, A.; GODAY, J., *Arquitectura romànica a Catalunya*, Barcelona, IEC, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1983
- PUIG I CADAFALCH, J., *Memòries*, Barcelona, PAM, 2003
- PUIG I ROVIRA, F.X., *Els Serra i la ceràmica de l'art a Catalunya*, Barcelona, Ed. Selecta, 1978
- PUIG I ROVIRA, F.X. (coord.), *Josep F. Ràfols (1889 – 1965)*, Organisme Autònom Biblioteca Museu V. Balaguer, Fundació Caixa Penedès, 2001

QUÍLEZ, F.M., “Pau Rigalt i el fenomen de la pintura decorativa a Catalunya de la primera meitat del segle XIX: el conjunt del Cercle Artístic de Sant Lluç i altres aportacions al catàleg del pintor”, *Butlletí Reial Acadèmia Catalana Belles Arts*, núm. XIII, 1999

QUÍLEZ, F.M. (comissari), *El cartell modern a les col·leccions del Gabinet de Dibuixos i Gravats del MNAC*, Barcelona, MNAC, 2007

R. Giralt Miracle: cinquanta anys de creació gràfica, Barcelona, Fundació Miró, 1982

R.B., “L’exposició de primavera. Impressió”, *La Revista*, 16 de maig de 1920

Rafael Benet, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1997

Rafael Llimona, Barcelona, Ariel, 1959

Rafael Solanich escultor, (textos : Daniel Giralt-Miracle, Pilar Vélez, Jaume Carbonell, Lulú Martorell), L’Hospitalet de Llobregat, Generalitat de Catalunya, 1984

RÀFOLS CASAMADA, A., “Cirici i l’ensenyament del disseny”, *Serra d’Or*, abril 1983

RÀFOLS, J.F., “Les Arts Plàstiques. Els Amics de l’Art Litúrgic”, *La Paraula Cristiana*, abril 1925

RÀFOLS, J.F., “Torres-García”, *La Veu de Catalunya*, 30 de desembre de 1925

RÀFOLS, J.F., *Gaudí*, Barcelona, Editorial Canosa, 1928

RÀFOLS, J.F., “A la memòria del pintor Llimona”, *El Matí*, 30 d’octubre de 1931

RÀFOLS, J.F., “Montserrat vist pels pintors catalans”, *Butlletí dels Museus d’Art de Barcelona*, febrer 1932

RÀFOLS, J.F., “L’Exposició del nu organitzada pel Círcol Artístic”, *Butlletí dels Museus d’Art de Barcelona*, febrer 1934

RÀFOLS, J.F., “Dues pintures de Joan Llimona una damunt l’altra”, *Butlletí dels Museus d’Art de Barcelona*, juliol 1937

RÀFOLS, J. F., *El arte modernista en Barcelona*, Barcelona, Llibreria Dalmau, 1943

RÀFOLS, J.F., *Modernismo y modernistas*, Barcelona, Ed. Destino, 1949

RÀFOLS, J.F., *Diccionario biográfico de Artistas de Cataluña*, Barcelona, Milà, 1951

- RÀFOLS, J.F., *Gaudí 1852 – 1926*, Barcelona, Editorial Aedos, 1952
- RÀFOLS, J. F., *Diccionario “Ràfols” de artistas contemporáneos de Cataluña y Baleares*, Barcelona, Edicions Catalanes, 1980
- RÀFOLS, J.F., *E.C. Ricart*, Vilanova i La Geltrú, El cep i la nansa, 1981
- RAMON, A.; RODRÍGUEZ, C. (eds.), *Escola d'Arquitectura de Barcelona: documents i arxiu*, Barcelona, Edicions UPC-ETSAB, 1996
- RECOLONS, LL. (coord.), *Catalunya 77/88*, Barcelona, Publicacions de la Fundació Jaume Bofill, La Magrana, 1989
- REDON, F., *Centenari Enric Monjo (1895 – 1995)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1995
- RENART, J., “Exposició retrospectiva Joaquim Torres García”, *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, setembre 1933
- RENART, J., “El teatre de putxinel·lis al Cercle Artístic de Sant Lluc”, *Esplai*, 1 abril 1934
- RENART, J., *Diari 1918 – 1961*, Barcelona, Destino, 1975
- RENART, *Diari 1918 – 1961 amb il·lustracions de l'autor*, Barcelona, Curial, Proa, 1995-2003
- Revista de actualidades. Artes y letras*, any IV, núm. 193, 22-28 de desembre de 1955
- Revista de archivos, bibliotecas y museos*, tomo V, vol.I, Madrid, 1901
- Revista Ibérica de Exlibris*, n. 4, 1904 i n.3, 1905
- RIBAS, I., “Hola, maca, com va això?”, *Serra d'Or*, febrer 2005
- Ricard Salvat i la seva època*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2003
- RICART, E.C., *Memòries*, [s.l.], Parsifal Edicions, 1995
- RIERA, M.: BOIX, J., “Lluís Bonet Garí i la silenciosa fidelitat”, *Serra d'Or*, octubre de 1979
- RIPOLL, J., *Noucentisme i avantguarda*, Sabadell, Fundació Bosch i Cardellach, 1996
- RIQUER, A., “Cartells y cartellistas”, *La Renaixença*, 13 de maig de 1899
- RIQUER, A., “Aubrey Beardsley”, *Joventut*, 15 febrer 1900
- RIQUER, A., “De pintura”, *Joventut*, 29 març 1900
- RIQUER, A., “De pintura”, *Joventut*, 12 abril 1900

- RIQUER, A., “De pintura”, *Joventut*, 19 abril 1900
- RIQUER, A., “Amich Casellas”, *Joventut*, 3 maig 1900
- RIQUER, A., “De pintura”, *Joventut*, 10 maig 1900
- RIQUER, A., “De pintura”, *Joventut*, 14 juny 1900
- RIQUER, B. De, “Els catalans de Burgos”, *Arreu*, núm.5, novembre 1976
- RIQUER, B., *Lliga regionalista: la burgesia catalana i el nacionalisme (1898 – 1904)*, Barcelona, Edicions 62, 1977
- RIQUER, M., *Quinze generacions d'una família catalana*, Barcelona, Quaderns Crema, 1999
- RISQUES, M. (dir.), *Història de la Catalunya contemporània*, Barcelona, Pòrtic, 2004
- RISQUES, M., VILANOVA, F., VINYES, R. a cura de, *Les ruptures de l'any 1939*, Fundació Carles Pi i Sunyer, PAM, 2000
- ROCA Y ROCA, J., “La semana en Barcelona” *La Vanguardia*, 3 de desembre de 1893
- RODRÍGUEZ-AGUILERA, C., *L'Art Català Contemporani*, Barcelona, Edicions del Coral, 1982
- RODRÍGUEZ, C.; TORRES, J., *Grup R*, Barcelona, Gustavo Gili, 1994
- ROIG ROSICH, J.M., *La dictadura de Primo de Rivera a Catalunya: un assaig de repressió cultural*, Barcelona, PAM, 1992
- ROSELLÓ, A. DEL, “Els inicis d'una represa: la revista *Ariel*”, *Serra d'Or*, setembre 1966
- ROSSELLÓ, M., “Els interiors barcelonins de finals del segle XVIII i començaments del XIX”, *Locus amoenus*, núm. 9 (2007-2008), Bellaterra, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona. p. 277-305
- RUCABADO, R., *Bandera d'escandol – resum de la campanya contra l'“Exposició del Nu”*, Barcelona, Editorial Políglota, 1934
- RUDOFISKY, B., *Arquitectura sin arquitectos: breve introducción a la arquitectura sin genealogia*, Buenos Aires, Editorial Universitaria, 1973
- RUSIÑOL, S., *Obres completes*, Barcelona, Selecta, 1976
- SACS, J., “L'istil”, *Vell i nou*, 1 de juny de 1919

SACS, J., “La Exposición de Bellas Artes de Primavera. Proemio – Sociedad Artística y Literaria – Asociació Courbet”, *La Publicidad*, 15 de juny de 1919

S., “Círcol Artístic de Sant Lluç”, *Revista musical catalana*, febrer 1932

SACS, J., “Art litúrgic”, *La nau*, 12 de desembre de 1928

SACS, J., “Pessebrisme”, *Mirador*, 14 de gener de 1932

SAGARRA, J.M., “Belen de lujo”, *Destino*, 2 de gener de 1954

Sagnier arquitecte: Barcelona 1858 – 1931, (documentat per Santi Barjau), Barcelona, Antonio Sagnier, 2007

SALA, T.M., *Junyent*, Barcelona, Nou Art Thor, 1988

SALA, T.M., *Barcelona 1900*, Amsterdam, Van Gogh Museum-Lunwerg, 2007

SAMSÓ, J., *La cultura catalana entre la clandestinitat i la represa pública*, Barcelona, PAM, 1994

SÁNCHEZ CAMARGO, M., *Historia de la Academia Breve de Crítica de Arte*, Madrid, Biosca, 1963

SÁNCHEZ CANTÓN, J., *Nacimiento e infancia de Cristo*, Madrid, Biblioteca de autores cristianos, 1948

SANDOVAL, A., “El silencio del evangelista pintor”, *La Vanguardia - Revista*, 14 de maig de 1993

Santiago Rusiñol 1861 – 1931, Barcelona, MNAC – Madrid, Fundación Cultural Mapfre Vida, 1997

SANTOS TORROELLA, R., “Una colectiva en el Círculo de Sant Lluç”, *El Noticiero Universal*, 4 d’abril de 1962

SANTOS-TORROELLA, R., “A vuelta con la crítica”, *El Noticiero Universal*, 25 d’abril de 1962

SANTOS TORROELLA, R., “Premio Joan Miró”, *El Noticiero Universal*, 7 de juny 1972

SANTOS TORROELLA, R., “Alexandre de Riquer”, *El Noticiero universal*, 7 de juny de 1972

SANTOS TORROELLA, R., *Capdevila y la “Generación Prohibida”*, Barcelona, Ed. Sala Parés, 1972

SANTOS TORROELLA, R., “Joaquín Lluciá (1929 – 1973)”, *El Noticiero Universal*, 11 de setembre de 1973

SARTORIS, A., “Gaudí poliforme”, *Número*, vol.III, 1950

SATUÉ, E., *El disseny gràfic a Catalunya*, Barcelona, Amèlia Romero, 1986

Segunda Exposición General de Bellas Artes, Barcelona, 1894

SELLES, N., *Art, política i societat en la derogació del franquisme*, Gaüses, Llibres del Segle, 1999

SELLES, N., *Alexandre Cirici Pellicer. Una biografia intel·lectual*, Catarroja, Editorial Afers, 2007

SEMPRONIO, “!Todos por San Lluç”, *Diario de Barcelona*, 22 de mayo de 1959

SEMPRONIO “Cuatro cuartillas. Alexandre de Riquer”, *Tele Express*, 29 de març de 1972

SEMPRONIO, *100 autoretrats d'artistes catalans*, Barcelona, La Llar del Llibre, 1992

SENDRA, E., “Dionís Baixeras”, *D'Art*, Barcelona, núm. 314, 1977

Serra d'Or, “Noticiari”, maig 1960, “Fa 50 anys d'Ariel”, octubre 1960, “El “Grup Cogul” de Lleida a Barcelona”, gener 1965, “El Cercle Artístic de Sant Lluç. 75 anys”, gener 1968, “Nou realisme a Catalunya”, octubre 1963, “Noticiari”, juny 1969, “Noticiari”, juliol 1970, “Noticiari”, novembre 1970, “En el centenari de Joan Llimona”, octubre 1996,

SERRAHIMA, C., 34933010083, Barcelona, Arts Gràfiques Orient 2000

SERRAHIMA, LL., “Un record”, *El Matí*, 23 de febrer de 1934

SERRAHIMA, M., “Sobre el Noucentisme”, *Serra d'Or*, agost de 1964

SERRAHIMA, M., *Memòries de la guerra i de l'exili*, Barcelona, Edicions 62, 1978 SERRAHIMA, M., *Del passat quan era present*, Barcelona, Edicions 62, 2003

Sobre Jordi Sarsanedas, Barcelona, PAM, 1997

SOLÀ-MORALES, I., *Joan Rubió i Bellver y la fortuna del gaudinismo*, Barcelona, COAC, 1975

SOLÀ-MORALES, I., *L'exposició Internacional de Barcelona 1914 –1929. Arquitectura i ciutat*, Barcelona, Fira de Barcelona, 1985

SOLÀ-MORALES, M.; LAVADO, M.; FREIXA, M., *Joan Rubió i Bellver: arquitecte modernista*, Barcelona, COAC, 2007

SOLÀ MORETA, F., *Biografia de Josep Torras i Bages*, Barcelona, PAM, 1993 (2 vol.)

SOLDEVILA, C., *Records i opinions de Pere Ynglada*, Barcelona, Editorial Aedos, 1959

Solidaridad Nacional, 19 de desembre de 1954

SPIEGEL, O., “Ricard Giralt Miracle, tradición y vanguardia”, *La Vanguardia*, 14 novembre del 1982

STONOR SANDERS, F., *The Cultural Cold War: The CIA and the World of Arts and Letters*, The New Press, New York, 1999

SUÀREZ, A., “L’Agrupació Courbet”, *Serra d’Or*, octubre 1987

SUÀREZ, A., *Un estudi sobre Rafael Benet*, Barcelona, Fundació Rafael Benet, 1991

SUÀREZ, A.; VIDAL, M., “Esbós biogràfic”, *Serra d’Or*, abril 1983

SUÀREZ, A.; VIDAL, M., “Joan Miró és dels nostres”, *Serra d’Or*, juny 1983

SUÀREZ, A., VIDAL, M. (coord.), *Homenatge de Catalunya a Alexandre Cirici (1914 – 1983)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Ajuntament de Barcelona, Universitat de Barcelona, Caixa d’Estalvis de Catalunya, 1984

SUÀREZ, A.; VIDAL, M., *Els arquitectes Antoni i Ramon Puig Gairalt: noucentisme i modernitat*, Barcelona, PAM, 1993

Suplement de Lo Missatger del Sagrat Cor de Jesús, “Pia recordança i afectuós homenatge de Foment de Pietat Catalana en la santa mort d'en Joan Llimona i Bruguera, son president”, [s.l.], maig de 1926

SUREDA, J., *Torres García. Passió clàssica*, Barcelona, AKAL, 1998

SWEENEY, J.J.; SERT, J.LL., *Antoni Gaudí*, New York, Frederick A. Praeger, 1960

TARRAGÓ, S., a cura de, *Antoni Gaudí*, Barcelona, Ediciones del Sebal, 1991

TARRAGONA, J.M., “Gaudí y el Cercle Artístic de Sant Lluc”, *La Vanguardia*, 31 de maig de 1999

TARRÚS, J; COMADIRA, N., *Rafael Masó, arquitecte noucentista*, Girona, COAC, 1996

Teatre Català, “Noticiari”, 26 de novembre 1932

TEIXIDOR, J., *Exposició-homenatge als germans Llimona*, Barcelona, 1970

TEIXIDOR, J., *Miró litógrafo*, Barcelona, Polígrafa 1972-1977

TEIXIDOR, J., *Miró sculptures*, Paris, Maeght, 1973

TEIXIDOR, J., *Eudald Serra*, Barcelona, Polígrafa, 1978

Tele/Express, “Fallecimiento del pintor Lluçia Olivet”, 11 de setembre de 1973

TERMES, J.; COLOMINES, A., *Les Bases de Manresa de 1892 i els orígens del catalanisme*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1992

TERRADES BOSCÀ, N., *L'obra xilogràfica d'Antoni Ollé Pinell*, Barcelona, Diputació de Barcelona, 1986

THARRATS, J.J., *L'Entorn d'Emilia Xargay*, Girona, COAC, 1989

Togores: classicisme i renovació, Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía, Madrid, 1995

TORRAS I BAGES, J., *La tradició catalana – estudi del valor ètic i racional del regionalisme català*, Barcelona, Estampa “La Ilustración”, a c. De F. Giró, 1892

TORRAS I BAGES, J., *De la Fruïció artística - reflexions sobre sa naturalesa, causa, condicions y finalitat*, Barcelona, Establiment Tipogràfic a càrrec de Fidel Giró, 1894

TORRAS I BAGES, J., *De l'infinit i del límit en l'Art*, Barcelona, Establiment Tipogràfic a càrrec de Fidel Giró, 1897

TORRAS I BAGES, J., *Del verb artístic – comentari de Sant Tomàs*, Barcelona, Establiment Tipogràfic a càrrec de Fidel Giró, 1897

TORRAS I BAGES, J., *La llei de l'art*, Vic, Estampa de la Viuda R. Anglada, 1905

TORRAS I BAGES, J., *Obres completes*, Barcelona, PAM, 1984-1994

TORRAS I BAGES, J., *Epistolari de Josep Torras i Bages*, transcripció i anotació de Jaume Medina, Barcelona, PAM, 1994

TORRES-GARCÍA, J., “El ideal artístic”, *Catalunya*, 7-14 gener 1911

TORRES-GARCÍA, J., *Escrits sobre l'art*, Barcelona, Edicions 62, 1980

TORRES-GARCÍA, J., *Historia de mi vida*, Barcelona, Paidós, 1990

TORRES GUARDIOLA, P., *Le Cercle Maillol: les avantguardes barcelonines i l'Institut Francés de Barcelona sota el franquisme*, Barcelona, Parsifal, 1994

La Tradició Catalana, “Crònica general”, 23 d'abril de 1893; “Lo Quadro d'En Llimona”, 15 de desembre de 1893

TRENAS, J. “El constructivismo mental de Elena Paredes”, *La Vanguardia*, 2 de juliol de 1967

- TRENC, E., *Simbolisme a Catalunya*, Sabadell, Museu d'Art, 1983
- TRENC, E., *Alexandre de Riquer*, Barcelona, Lunwerg, 2000
- TRENC, E., "La pintura del XIX segle" dins *Ars Cataloniae-Pintura moderna i contemporània*, vol.9, Barcelona, Ed. L'Isard, 2001
- TRENC, E.; YATES, A., *Alexander de Riquer (1856 – 1920). The British Connection in Catalan Modernisme*, s.l., The Anglo-Catalan Society, 1988
- TRENS, M., *S. Francesc i l'art contemporani*, Barcelona, Cercle Artístic de St. Lluc, 1926
- TRENS, M., *Las custodias españolas*, Barcelona, Editorial Litúrgica Española, S.A., 1952
- TRENS, M., *La eucarestía en el arte español*, Barcelona, Aymà, S.L., 1952
- TRENS, M., *Santa Maria. Vida y leyenda de la Virgen a través del arte español*, Barcelona, Subirana, 1954
- UTRILLA, LL., *Crónicas de l'era conceptual*, Mataró, Robrenyo, 1980
- UTRILLO, M., "IV Exposició de Belles Arts del Círcol de Sant Lluc", *Pel & Ploma*, 10 de juny de 1899
- UTRILLO, M., "Concurs del Círcol de Sant Lluc", *Pel & Ploma*, 14 d'octubre de 1899
- UTRILLO, M., "L'Exposició del Círcol de Sant Lluc", *Pel & Ploma*, 21 d'abril de 1900
- VALENTÍ, E., *El primer modernismo literario catalán y sus fundamentos ideológicos*, Barcelona, Ariel, 1973
- VALENTÍ, E., "El programa antimodernista de Torras i Bages" dins *Els classics i la liteartura catalana moderna*, Barcelona, Curial, 1973
- VALLCORBA, J., *Noucentisme, Mediterraneisme i classicisme. Apunts per a la història d'un estètica*, Barcelona, Quaderns Crema, 1994
- VALLÈS ALTÈS, J., *Aproximació a la figura d'Amadeu Vives*, Barcelona, PAM, 1998
- VALLESCÁ, A. "Cercle Artístic de Sant Lluc", *El Liberal*, 28 de juny de 1919
- VALLS I BACH, R., *Joan B. Porcar*, Barcelona, Infiesta, 2001
- La Vanguardia*, 6 d'abril de 1883, p.2, 13 d'abril de 1893, p.2, 15 de juny de 1893, p.5, 8 de desembre de 1893, 2 de març de 1894, p.3, 9 de novembre de 1894, p.2, 16 de novembre 1894, p.2; 28 de novembre de 1894, p.2; 30 de novembre de 1894, p.4, 2 gener de 1896, p.2 i 15 gener de

1896, p.2, 22 de març de 1896, p.2, 2 de juny de 1898, p.2, 22 abril de 1899, p.2, 10 de maig de 1899, p.6, 11 de maig de 1899, p.2, 17 de maig de 1899, p.4, 6 de juny de 1899, p.2, 9 d'octubre de 1899, p.1, 30 de gener de 1901, p.2, 11 de desembre de 1901, p.3, 19 d'octubre de 1905, p.4, 16 d'abril de 1907, p.3, 3 de març de 1908, p.2, 1 de juliol de 1911, p.4, 25 de març de 1916, p.7, 16 d'abril de 1916, p.23, 21 d'abril de 1917, p.2 i 5 de juliol 1917, p.3, 19 de novembre de 1917, p.3, 5 d'abril de 1918, p.3, 23 de maig 1918, p.5, 28 d'octubre de 1922, p.9, 28 de gener de 1923, p.10, 1 de febrer de 1923, p.6, 4 de febrer de 1923, p.8, 17 d'octubre de 1929, 9 de desembre de 1929, 9 de març de 1930, p.9, 5 d'abril de 1930, p.8, 3 d'agost de 1930, p.15, 16 d'octubre de 1930, p.12, 26 de febrer de 1931, p.10, 17 d'abril de 1931, p.6, 14 de juny del 1931, p.11, 18 de juliol de 1931, p.8, 2 de gener de 1932, p.9, 8 de gener de 1932, p.4, 9 de gener de 1932, p.12, 31 de gener del 1932, p.23, 24 de març de 1932, p.7, 8 de juliol de 1932, p.4, 15 de juliol de 1932, p.4, 26 de setembre de 1933, p.9, 19 d'octubre de 1933, p.15, 20 d'octubre de 1933, p.12, 29 d'octubre de 1933, p.12, 1 de novembre de 1933, p.16, 23 de desembre de 1933, p.17, 23 de febrer de 1934, p.7, 24 de febrer del 1934, p.18, 22 de març del 1934, p.20, 18 d'abril de 1934, p.17, 19 d'abril de 1934, p.8, 20 de maig de 1934, p.9, 18 juliol de 1934, p.13, 20 de juliol 1934, p.20, 17 d'octubre 1934, p.17, 19 octubre de 1934, p.7, 8 de desembre de 1934, p.9, 23 de gener de 1935, p.9 i 6 de març de 1935, p.10, 1 de març del 1934, p.9, 19 març de 1935, p.21, 22 de març de 1934, p.20, 23 de gener del 1935, p.9, 6 de març del 1935, p.10, 19 març del 1935, p.21, 28 març de 1935, p.9, 4 abril de 1935, p.9 i 19, 11 d'abril 1935, p.8, 30 abril de 1935, p.14, 1 de maig de 1935, p.9, 25 maig de 1935, p.29, 17 octubre 1935, p.18, 13 novembre de 1935, p.8, 22 marc de 1936, p.25, 1 abril de 1936, p.10, 31 de maig de 1936, p.6, 3 de juliol de 1936, p.10, 22 d'agost de 1936, p.7, 29 agost de 1936, 7 de juny de 1939, p.6, 7 de juny de 1944, p.9, 30 d'abril de 1948, p.6 i 5 de maig de 1948, p.9, 15 de octubre de 1950, p.15, 17 de octubre de 1951, p.9, 14 de desembre de 1951, p.19, 13 de juny de 1952, p.12, 17 d'octubre de 1952, p.19, 7 de juny de 1953, p.15, 16 de desembre 1953, p.7, 29 de desembre de 1953, p.13, 12 de gener de 1954, p.12, 13 de gener de 1954, p.15, 31 de gener de 1954, p.20, 4 de febrer de 1954, p.12, 9 de febrer de 1954, p.6, 26 de febrer de 1954, p.13, 21 de marc de 1954, p.21, 14 de juliol de 1954, p.7, 9 de desembre de 1954, p.5, 12 de desembre de 1954, p.13, 16 de gener de 1955, p.21, 23 de gener de 1955, p.21, 28 de gener de 1955, p.16, 29 de gener de 1955, p.17, 2 d'abril de 1955, p.13, 22 de maig de 1955, p.19, 14 de juliol de 1955, p.17, 14 d'octubre de 1955, p.3, 21 d'octubre de 1955, p.6, 29 de novembre de 1955, p.14, 17 de desembre de 1955, p.23, 23 de desembre de 1955, p.27, 25 de desembre de 1955, p.23, 30 de desembre de 1955, p.17, 17 de gener de 1956, p.17, 26 de gener de 1956, p.21, 5 de juny de 1956, p.16, 23 de juny de 1956, p.22, 18 d'octubre de 1956, p.15, 22 de desembre de 1956, p.31, 11 de gener de 1957, p.17, 27 de juny de 1957, p.22 i 28, 30 de octubre 1957, p.18, 7 de novembre de 1957, p.18, 3 de desembre 1957, p.28, 4 de desembre de 1957, p.27, 13 de desembre 1957, p.24, 18 de desembre de 1957, p.19, 21 de desembre de 1957, p. 24, 24 de desembre 1957, p. 23, 3 d'octubre de 1958, p.17, 18 d'octubre de 1958, p.27, 15 de gener de 1959, p.18, 25 de maig de 1959, p.13, 27 de maig de 1959, p.33, 3 de juny de 1959, p.7, 12 de juny de 1959, p.25, 13 de juny de 1959, p.25, 26 de juny de

1959, p.28, 10 de juliol de 1959, p.16, 5 de setembre de 1959, p.21, 8 de marc de 1960, p.31, 6 de maig de 1960, p. 35, 13 de maig de 1960, p.38, 15 de maig de 1960, p. 29, 24 de maig de 1960, p.24, 11 de juny de 1960, p.31, 13 de juliol de 1960, p.21, 15 de març de 1961, p.28, 7 d'abril 1961, p.25, 11 de maig de 1961, p.24, 29 de juny de 1961, p.19, 15 de febrer de 1962, p.4, 31 de marc de 1962, p.24, 3 d'abril de 1962, p.21, 24 de maig de 1962, p.6, 7 de juliol de 1962, p.25, 19 de juliol de 1962, p.6, 2 de novembre de 1962, p.21, 7 de febrer 1963, p.26, 30 de marc de 1963, p.25, 25 d'abril de 1963, p.26, 9 de maig de 1963, p.22, 28 de maig de 1963, p.22, 30 de maig de 1963, p.28, 6 de juny de 1963, p.26, 27 octubre de 1963, p.52, 31 d'octubre de 1963, p.31, 14 de gener de 1964, p.24, 15 de gener de 1964, p. 27, 17 de gener de 1964, p.21, 23 de gener de 1964, p.24, 2 de febrer de 1964, p. 50, 16 de febrer de 1964, p. 30, 17 de maig de 1964, p.38, 24 de maig de 1964, p.38, 28 de maig de 1964, p.26, 31 de maig de 1964, p.33, 21 de juny 1964, p.35, 3 de juliol 1964, p.22, 9 de setembre de 1964, p.23, 19 de setembre de 1964, p.25, 1 d'octubre de 1964, p.23, 4 de novembre de 1964, p.27, 11 de novembre de 1964, p.25, 9 de gener de 1965, p.24, 2 d'abril de 1965, p.21, 13 de maig de 1965, p.30, 22 de maig de 1965, p.24, 27 de maig 1965, p.34, 30 de maig 1965, p.51, 13 de juny de 1965, p.30, 15 d'agost de 1965, p.21, 14 de setembre de 1965, p.38, 18 de setembre de 1965, p.28, 12 octubre de 1965, p.41, 12 de novembre de 1965, p.22, 26 de novembre de 1965, p.22, 14 de desembre de 1965, p.35, 11 de gener de 1966, p.28, 27 de gener de 1966, p.33, 15 de febrer 1966, p.24, 19 de febrer de 1966, p.28, 18 de març de 1966, p.36, 23 de marc de 1966, p.21, 25 de març 1966, p.20, 3 d'abril de 1966, p.51, 19 de maig de 1966, p.35, 22 de maig de 1966, p.27, 28 de maig de 1966, p.35, 7 de juny de 1966, p.36, 7 d'octubre de 1966, p.21, 21 d'octubre de 1966, p.26, 2 de novembre 1966, p.29, 19 de novembre de 1966, p.34, 23 de febrer de 1967, p.57, 10 de maig de 1967, p.34, 11 de maig de 1967, p.30, 1 d'octubre de 1967, p.41, 22 octubre de 1967, p.28, 28 d'octubre de 1967, p.56, 4 de novembre de 1967, p.28, 9 de novembre de 1967, p.28, 5 de gener de 1968, p.25, 1 de marc de 1968, p.27, 15 de marc de 1968, p.33, 6 d'abril de 1968, p.32, 18 abril de 1968, p.31, 18 de maig de 1968, p.33, 22 de juny de 1968, p.27, 30 de juny de 1968, p.41, 25 de setembre de 1968, p.22, 12 octubre de 1968, p.13, 16 d'octubre de 1968, p.29, 23 octubre 1968, p.27, 16 de novembre de 1968, p.34, 17 de novembre de 1968, p.27, 19 novembre de 1968, p.25, 27 de novembre de 1968, p.36, 28 de novembre de 1968, p.27, 24 desembre de 1968, p.32, 9 de marc de 1969, p.28, 15 de març de 1969, p. 33, 26 d'abril de 1969, p.30, 18 de maig de 1969, p.28, 14 juny de 1969, p.54, 19 de juny 1969, p.31, 2 octubre de 1969, p.27, 6 octubre de 1969, p.49, 9 octubre 1969, p.29, 15 octubre 1969, p.34, 3 de desembre de 1969, p.32, 23 de gener de 1970, p.25, 28 de maig de 1970, p. 29, 17 de juny 1970, p.29, 21 de juny de 1970, p.45, 9 de febrer de 1971, p.31, 11 de marc de 1971, p.28, 21 de març de 1971, p.34, 25 d'abril de 1971, p.33, 17 de juny de 1971, p.30, 26 d'octubre de 1971, p.45, 5 de febrer de 1972, p.25, 17 de març de 1972, 2 de juny de 1972, p.29, 19 de setembre 1972, p.26, 26 octubre 1972, p.32, 27 d'octubre de 1972, p.34, 1 de novembre de 1972, p.28, 18 de novembre de 1972, p.34, 27 de gener de 1973, p.26, 13 de febrer de 1973, p.28, 28 de febrer 1973, p. 31, 7 març 1973, p.31, 23 de març 1973, p.19, 27 de març de 1973, p.29, 15 de juny de 1973, p.35, 16 de maig de 1973, p.34, 15 de juny

de 1973, p.35, 23 de juny de 1973, p.36, 9 de setembre de 1973, p.25, 2 d'octubre de 1973, p.30, 1 de novembre de 1973, p.31, 9 de novembre p.32, 21 de novembre de 1973, p.32, 27 de novembre de 1973, p.30, 16 de febrer de 1974, p.33, 10 d'abril de 1974, p.32, 1 de maig 1974, p.31, 4 de maig 1974, p.32, 10 de maig 1974, p.37, 27 de setembre de 1974, p. 28, 23 de novembre 1974, p.32, 22 de juny de 1975, p.31, 12 de desembre de 1975, p.23, 19 de desembre de 1975, p.32, 6 de març 1976, p.33, 7 d'agost de 1976, p.22, 17 agost 1976, p.23, 14 de desembre de 1976, p.38, 22 de febrer de 1980, p.24, 5 de febrer de 1981, p.23, 15 de gener de 1983, p.37, 22 de febrer 1984, p.26, 23 febrer de 1984, p.40, 3 de juny de 1986, p.49, 23 d'abril de 1993, p.47, 21 de maig de 1993, p.49, 12 de setembre de 1999, p.53

VÁZQUEZ, E., “Emília Xargay. El vol d'un ratlla”, *Revista de Girona*, núm. 246, gener-febrer 2008

VÉLEZ, P., “Traductors gràfics de l'obra de Jacint Verdaguer: els seus il·lustradors” – www.bnc.es/expos/expo_verdaguer/articulos/velez.pdf

VÉLEZ, P. “Un record de la il·lustradora Mercè Llimona (1914 – 1998)”, *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Sant Jordi*, Barcelona, 1998

VÉLEZ, P., *Lluís Masriera*, Barcelona, Editorial Infiesta, 2002

La Veu de Catalunya, 10 de desembre de 1893, 4 d'abril de 1908, 14 de novembre 1910, 16 i 19 d'octubre de 1927, 2 de desembre de 1928

Vell i Nou, “Exposicions. Circol de Sant Lluç”, 30 de juny de 1916, “Notícies”, 15 de desembre de 1916

VIA, LL., “Post scriptum”, *Joventut*, 5 febrer de 1903

Vida Cristiana, núm. 72 i 73 de 1922, núm.75 i 78 de 1923, núm. 90 i 91 de 1924, núm. 92, 93, 94, 97, 98, 99 i 100 de 1925, núm.108, 109 de 1926, núm. 113 i 114 de 1927, núm. 124, 125, 127 i 128 1928, núm.135 i 140 de 1929

VIDAL, M., *Teoria i crítica en el noucentisme: Joaquim Folch i Torres*, Barcelona, PAM, 1991

VIDAL, M. “L'art sacre a les Llars Anna Gironella de Mundet” dins TRIBÓ, G. (coord.), *El Campus Mundet: un entorn per descobrir: patrimoni, medi natural i sostenibilitat*, Barcelona, Publicacions i Edicions Universitat de Barcelona, 2008

VIGUÉS, E., *Teatre de putxinel·lis*, pròleg de Xavier Fàbregas, Barcelona, Publicacions de l'Institut de Teatre, Edicions 62, 1975.

VILA-GRAU; J., RODON, F., *Els vitrallers de la Barcelona modernista*, Barcelona, Polígrafa, 1982

5. BIBLIOGRAFIA

VILANOVA, F., *Raimon d'Abadal i Calderó*, Vic, Patronat d'Estudis Ausonencs, 1985

El vol d'una ratlla, Girona, Ajuntament de Girona, Museu d'Història de la Ciutat de Girona, 2007

YERBA, J.LL., *Alexandre de Riquer i l'exlibris: repertori complet dels seus ex-libris*, Barcelona, Edicions Universitat de Barcelona, 1983

XARRIÉ, J.M., «També la restauració d'obres d'art a l'*Àligues*, la nostra revista de joventut (1956 – 1967)» dins *Restauració d'obres d'art a Catalunya*, Barcelona, PAM, 2002

ZERVOS, C., “Gaudí. Editorial Canosa, Barcelone”, *Cahiers d'Art*, IV, Paris, 1929, sup., p.XVII

ZEVI, B., *Saper vedere l'architettura*, Torino, Einaudi, 1948

ZEVI, B., “Un genio catalano: Antonio Gaudí”, *Metron*, setembre-ottobre 1950

*No vull acomiadar-me de vosaltres sense dir-vos que tinc fe en el Cercle,
i que, si sabeu entendre i estimar tot el que representa, trobareu sempre
la manera de donar-li la vida i la projecció que tot li desitjem.*

Mercè Llimona